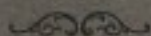

अट्ठसालिनी

ATṬHASĀLINĪ

Commentary on Dhammasaṅgani, the First Book of the
Abhidhammapiṭaka of the Buddhists of the Therā-
vāda School, for the first time critically
edited in Devanāgarī characters

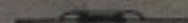
BY

P. V. BAPAT, M.A., Ph. D.

AND

R. D. VADEKAR, M. A.

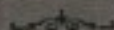
Pergusion College, Poona.

First Edition

POONA

1942

अट्ठसालिनी

ATṬHASĀLINĪ

Commentary on Dhammasaṅgapi, the First Book of the
Abhidhammapiṭaka of the Buddhists of the Thera-
vāda School, for the first time critically
edited in Devanāgarī characters

BY

P. V. BAPAT, M.A., Ph.D.

AND

R. D. VADEKAR, M.A.

Fergusson College, Poona.

First Edition

POONA

1942

Other Works

by

Prof. P. V. Bapat

Prof. R. D. Vadekar

1. सुत्तनिपातो (Out of print)	1. पाणिमाकखो
2. Vimuttimaggā and Visuddhi-maggā : A Comparative Study	2. मिलिन्दपण्हो
3. घ भ म णं ग णि	
-

In Preparation

by

P. V. Bapat

1. A Practical Pali Dictionary for the use of students in High Schools and Colleges.
  2. Chinese version of the Aṭṭhakavagga (Arthavargiya Sūtras).
  3. Chinese Version of the Samantapāsādikā, Commentary on Vinayapīṭaka, by Sanghabhadra.
  4. Rnam-par-Grol-baḥi Lam-las Sbyaṅs-paḥi Yon-tan bStan-pa Shes-bya-ba (विमुक्तिमार्गधृतगणनिर्देशनाम) : A Tibetan Version of the Third Chapter of the Vimuttimaggā.
  5. Visuddhimaggā : A Study.
-

CONTENTS

Contents	PAGES
Preface	iii-vi
Abbreviations	vii-x
Select Books on the Abhidhamma	xi-xiv
A Chronological Note on our Edition	xiv
Introduction	xiv
वीसतिगाथा	xv-xi
१ निदानकथा (१-८९)	१
२ मातिकाय अनुपुब्बपदवण्णना (१-५८)	२-३१
(i) तिकमातिका (१-३८)	३१-४५
(ii) दुक्कमातिका (३९-५८)	४१-४०
(a) अनिधम्ममातिका (३९-५२)	४०-४२
(b) सुत्तन्तमातिका (५३-५८)	४२-४५
३ चित्तुप्पादकण्डवण्णना (१-६६६) Cm. on Dhs.	४६-२३९
I कुसला धम्मा (१-५३९)	§§1-364 ४६-२००
(A) तेभूमक-कुसलं (१-४६५)	§§1-276 ४६-१७५
(1) कामावचर-कुसलं (१-३२५)	§§1-159 ४६-१३३
पठमं चित्तं (१-३०८)	§§1-145 ४६-१२७
(i) धम्मववस्थानवारो (१-३००)	§§1-57 ४६-१२४
(a) उद्देसवारो (१-२६४)	§1 ४६-१११
द्वारकथा (९२-१७२)	६७-८७
हम्मद्वारानि (९३-११४)	६७-७२
कम्मनि (११५-१३६)	७३-७९
विज्झाणनि, विज्झाणद्वारानि (१३७)	७९
संकरसं, संकरसद्वारानि (१३८)	७९
असंवर, असंवरद्वारानि (१३९-१४०)	७९-८०

	PAGES
संवरा, संवरद्वारानि (१४१)	८०
अकुसलकम्मपथकथा (१४२-१६२)	८०-८४
कुसलकम्मपथकथा (१६२-१७२)	८५-८७
(b) निदेसवारो (२६५-२९९) §§2-57	११२-१२४
(ii) संगहवारो (३०१-३०६) §§58-120	१२४-१२६
(iii) सुञ्जतवारो (३०७-३०८) §§121-145	१२६-१२७
दुत्तिथं...अट्टमं वित्तं (३०९-३१३) §§146-159	१२७-१२८
पुञ्चकिरियवत्थुनि (३१४-३२०)	१२८-१३१
अनन्तानि, चत्तारि (३२१-३२२)	१३१-१३२
पुञ्जायूहनं, छव्विधेन (३२३)	१३२
दन्तिस्सणाविसुद्धियो, चत्तस्सो (३२४)	१३२
(2) रूपावचर-कुसल (३२६-४१६) §§160-264	१३३-१६४
कसिणकथा (३२६-३८९) §§160-203	१३३-१५३
पट्ठीकसिणं (३२६-३८५) §§160-202	१३३-१५२
चतुक्कनयो (३२६-३६७) §§160-166	१३३-१४६
पञ्चकनयो (३६८-३७३) §§167-175	१४६-१४९
पटिपदा, चत्तस्सो (३७४-३८०) §§176-180	१४९-१५०
आरम्भणचतुक्कं (३८१) §§181-185	१५०-१५१
सोळसक्कचतुक्कं (३८२-३८५) §§186-202	१५१-१५२
सेसकसिणा (३८६-३८९) §203	१५२-१५३
अभिभावतनकथा (३९०-३९४) §§204-247	१५३-१५५
विमोक्खकथा (३९५-३९८) §§248-250	१५५-१५६
ब्रह्मविहारकथा (३९९-४१६) §§251-262	१५६-१६१
पक्किणककथा (४००-४१६) ...	१५७-१६१
अनुमकथा (४१७-४२५) §§263-264	१६१-१६३
पक्किणककथा (४१९-४२५)	१६२-१६३
(3) आरूप-कुसलकथा (४२७-४६०) §§265-268	१६४-१७३
हीनादि-पमेदी (४६१-४६३) §§269-276	१७३-१७४
पक्किणककथा (४६४-४६५)	१७४-१७५

PAGES

(B) लोकुत्तरकुसलं=

(4) लोकुत्तर-कुसलकथा (४६६-५३९)	§§277-364	१७५-२००
पठमो मग्गो (४६६-५२४)	§§277-361	१७५-१९४
पकिण्णककथा (४९३-५२१)		१८४-१९३
दुतियो...चतुथो मग्गो (५२५-५३९)		

§§362-364a १९४-२००

II अकुसला धम्मा (५४०-५७०)	§§365-430	२००-२११
पठमं धित्तं (५४०-५५५)	§§365-398	२००-२०६
दुतियं...द्वादशमं (५५६-५६८)	§§399-430	२०६-२१०
पकिण्णकं (५६९-५७०)		२१०-२११

III अव्याकता धम्मा (५७१-४.११९) §§431-980 २११-२७४

(१) विपाक-कथा (५७१-६५८) §§431-565 २११-२३७

(a) कामावचरकुसलविपाककथा (५७१-६५०)

§§431-498 २११-२३३

अट्टमहाविपाका(५८४-५८६) §§498 २१४-२१६

विपाक-उद्धारकथा (५८७-६४५) २१६-२३२

(i) तिपिटक-चूळनागत्येखादो(५८८-६३४) २१६-२२९

पकिण्णकनयो (६१५-६३४) २२५-२२९

(ii) मोरवापीवासी-महादत्तत्येखादो (६३५-६४१)

२२९-२३१

(iii) महाधम्मरत्निलतत्येखादो(६४२-६४५) २३१-२३२

(b-c) रूपावचरारूपावचरविपाककथा (६५१)

§§499-504 २३३-२३४

(d) लोकुत्तरविपाककथा(६५२-६५७) §§505-555 २३४-२३६

(e) अकुसलविपाककथा (६५८) §§556-565 २३६-२३७

(२) किरियकथा (६५९-६६६) §§566-582 २३७-२३९

(३) रूप-अव्याकतकथा=

४ रूपकण्डवर्णना (१-११९) } §§583-980 २३९-२७४

मातिकावकथानं (१-१९)

§§584-594 २३९-२४५

	PAGES
एकनिर्देशवर्णना (२०-२४)	§595 २४५-२४७
दुविधसंग्रहवर्णना (२५-१०७)	§§596-741 २४७-२७०
उपादारूप ,, (२५-९१)	§§596-646 २४७-२६८
नो-उपादारूप ,, (९२-१०३)	§§647-652 २६८-२६९
उपादिभादिसेसदुकवर्णना (१०४-१०७)	§§653-741 २६९-२७०
तिथिभादिसंग्रहवर्णना (१०८-१११)	§§742-980 २७१-२७२
पकिण्वकं (११२-११९)	२७२-२७५
५ निखेपकण्डवर्णना (१-१५०) §§981-1367U	२७५-३२३
तिकवर्णना (१-४४)	§§981-1052 २७५-१८८
दुकवर्णना (४५-१५०)	§§1053-1367U २८८-३२३
(i) अभियन्तदुकं (४५-१०६)	§§1053-1295 २८८-३०८
मिद्वत्त रूपारूपकथा (८०-९४)	§§1157 ३००-३०४
(ii) मुत्तन्तदुकं (१०७-१५०)	§§1296-1367U ३०८-३२३
६ अद्वकथाकण्डवर्णना (१-३७) 1368-end of Dhs.	३२३-३२६
तिकवर्णना (१-३३)	§§1368-1423 ३२३-३२५
दुकवर्णना (३४-३७)	§§1424-1599 ३२५-३२६
निगमनं (१-३)	३२६-३२७
Appendix A— विपाक-उद्धारकथा	३२८-३४१
Appendix B—	३४२-३४३
(i) Points of Discussion or Subjects of Controversy.	
(ii) Scholastic Discursions.	
(iii) Scholastic Quibbling.	
(iv) Knotty or Tricky Passages.	
Index	३४४-३९७
Corrections and Additions	३९८-४०४

PREFACE

As we promised about three years ago, we are now presenting to the world of scholars a critical edition, in Devanāgarī characters, of *Aṭṭhasālinī*, the Commentary on *Dhammasaṅgani*, the first Book of the *Abhidhamma-piṭaka*. In preparing this edition, we have made use of the following material :—

- (i) Sinhalese edition of *Aṭṭhasālinī*, edited by Sobhitaṭṭhara and Ratanasāratthara and printed in *Samayavaḍḍhana-muddālaya* (1916).
- (ii) Burmese edition of the same, printed in *Zabu Meit Swe Press*, Rangoon, 1934.
- (iii) Siamese edition prepared by *Rajakavi Cattasallatthara* and published by *Mahāmakuṭṭha-rājavidyalaya*, Bangkok, 2463 B.E. (i. e. 1920 A.D.).
- (iv) Pali Text Society's edition of the same, prepared by Dr. Edward Müller, 1897.
- (v) A Sinhalese manuscript secured from *Adyar Library*, through *Bhandarkar Oriental Research Institute*, Poona. The manuscript is dated "Nābhigotra"¹ of the Buddhist era; i. e. 2340 – 543 = 1797 A.D.

While collating the different copies, we noticed that the Sinhalese and Burmese editions generally agreed, while the Siamese one gave a text which seemed to be considerably altered and tampered with. Hence, although the readings of the Siamese text seemed, at times, to be ingenious emendations, they often had to be rejected as they were thought to be unreliable. The Sinhalese manuscript often agreed with the text of the Pali Text Society. This manuscript was found to be more reliable than the one we used for our edition of *Dhammasaṅgani*. At times (as in 4.41, last line), it proved to be the only source that gave the correct reading. The Pali Text Society's edition was the least serviceable of all, as it made at several places (on p. 47, for instance, corresponding to our 2.41), a hopeless mess. At numerous places, paragraphs are found to be ill-devised ; important words in the text are either omitted or improperly spelt or split ; punctuation is far from satisfac-

---

¹ See below pp.viii-ix.

tory. Thus, there is left a general impression on the reader that the Editor could not do justice to the text. This is, perhaps, because in 1897 when the text was edited by Dr. Edward Müller, our knowledge of Pali literature, of the Abhidhamma, in particular, was very meagre. The material at his disposal was very scanty and hence he must have found it to be a dense jungle through which he could not wade but with great hesitation and uncertainty.

The manuscript that we could secure from Adyar Library is not very old. It reads at the end "Sugata-vacchara-Nābhigotra". (See note 3 on p. 337). A Bhikkhu named Dharmāvassa from Ceylon visited Poona. When we saw him on 21st February 1940, he explained to us that the word 'Nābhigotra' indicated the date when the manuscript was written¹. He supplied to us the following key:—

क = १ = ट = प = य
ख = २ = ठ = फ = र
ग = ३ = ड = ब = ल

1. This was also later confirmed by Rev. A. P. Buddadatta of Ambalangoda, Ceylon. Further investigation into the matter has revealed that this is a chronogram, and that this system of using letters for figures has been in use in India for centuries. महासिद्धान्त, for instance, of भास्कर the Second (middle of 10th century A.D.), in the 2nd stanza of the first chapter refers to this very system:—

रूपाय क-ट-प-य-पूर्वा वर्णा वर्गकमाद्भवत्यङ्काः ।
अ-नी शून्यं प्रथमाये आ छेद रे तृतीयाये ॥

The method of using letters for figures has been also found to be used by Āryabhaṭṭa the first (referred to in a book, of 499 A. D., by Varāha-mihira) though his system is a little-bit different. See भारतीय ज्योतिःशास्त्र, p. 222, (1931 ed. in Marathi) by S. E. Dikshit. Also see Ojha's Lipimālā p. 123. We are indebted to Dr. V. S. Sukhthankar of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, for having drawn our attention to the following passage from the Mahābhārata Commentary by Nīlakaṇṭha (c. 1700 A.D., published by S. N. Joshi, Chitrasālā Press, Poona City, 1929-30), which has adopted exactly this very system (vol. I, p. 40, end of the comment on the Second Parvan):—तत्र परसंशयो वरहविष्णोक्त्या क्वादिनव-टादिनव-पादिपञ्च-यावष्टाविति परिभाषया कियते—

आदि-श्वान (१९)-समा-पनं (९) वन-चयं (१६) वैराट्-भू (४)-शोम-कुक् (११)
भीष्म-द्रोण-म (५). जं (८) च कर्ण-कु (१) तथा शस्य-म (४) सौपुत्र-ग (३) म् ।
शो-शं (५) शान्ति-म (४)-दानधर्म-कु (१) इत्येव्या-रा (२)-अमावास्य-ग (३) म्
कं (१) कं (१) भीष्मपानवोधुगति-कं (१) वंश-ज (२)-मेतच्छतम् ॥

This stanza has been quoted by Dr. Sukhthankar in his 'Epic Studies' (Journal of the Bombay B. R. A. Society, p. 174, New Series, 4th Vol.).

घ	=	४	=	ह	=	भ	=	व
ङ	=	५	=	ण	=	म	=	श
य	=	६	=	त			=	ष
छ	=	७	=	थ			=	स
ज	=	८	=	द			=	इ
झ	=	९	=	ध			=	ऊ
ञ	=	०	=	न				

The vowels have no value.¹

So ना = न = ०, मि = भ = ४, गो = ग = ३, and र (the last in the conjunct consonant त्र) = २. Putting these figures from right to left (अङ्कानां समतो गतिः), we get the number 2340 of the Buddhist era; i. e. 2340-543 = 1797 A.D.

In preparing this edition, we also found very helpful the *Mūla-ṭīkā* by Ānandācariya, the *Aṭṭhasālini-Yojanā* by Nāgakitti and *Anu-ṭīkā* and *Madhusārattha-dīpanī*, sub-commentaries on *Mūla-ṭīkā*. Readers will note, in foot-notes, several references to these works, and occasionally some passages also are reproduced. The "Expositor," the English translation of *Aṭṭhasālini* by Prin. Maung Tin of the University of Rangoon, was also found to be indispensable. We are indebted to him for the numerous references traced to the canonical or non-canonical texts from which passages are quoted in this work. References given by him were checked, and in a large majority of cases were found, on verification, to be correct. In a few cases where corrections were needed, we made them. A few more passages we could trace and references to these sources, we have added¹. But there are still a number of passages which are not traced, and we have indicated them by putting blanks within square brackets.

Words from *Dhammasaṅgani*, reproduced here for being commented upon, are put in black type with relevant references, at intervals, to the paragraphs of *Dhammasaṅgani* (later abbreviated into Dhs.). In the top-line of headings, on the inner side of each page, we have put the figures of the paragraphs of Dhs. and on the outer side the figures of the division and of the paragraphs of that division. For reasons mentioned above (p. vii), we could not follow the numbering of paragraphs of the PTS edition. But for facilitating references to that edition, we have given, in the

1. Also see 'Corrections and Additions', pp. 396-404.

running matter, the figure of the page of that edition, in black type, within square brackets. Occasionally, the figure for this pagination, to be true to the original (as for instance in 3.602 : 4.46,78), necessitated an awkward split of a word. In such cases, we have indicated, by the use of hyphens, the continuity of the word. Proper names have been indicated by putting their first letter in black type. We have divided the text into six divisions and devised paragraphs of our own for each of these divisions.

On account of the difficulties created by war-situation, we had to curtail our Index, as it tended to grow out of bounds. So, from 3.265 onwards, we decided to mostly omit, from this index, words from Dhs. reproduced here for being commented upon, as they can be easily located here from the references to them in the Index of Dhs.

Considerable additions to foot-notes, giving references to parallel passages, are made in 'Corrections and Additions' pp.398-404. Readers are requested to consult these as well as the corrections indicated there.

While working on this text we had, on several occasions, to refer to Prof. Dharmarand Kosambi, and he was as usual ever ready to give his guidance for which our sincere thanks are due to him. We have to thank Miss Kamal P. Bapat, B.A. (Hons.), for the patient and laborious work of preparing the Index to this text. We are also indebted to our colleague Dr. V. V. Gokhale, for his uniform courtesy in going through the pages of the Introduction and for making some valuable suggestions.

When we look back at the difficulties through which we had to wade our way, we look with a great sense of relief at the completion of this self-imposed task which, off and on, has taken a major portion of our spare hours during four or five¹ years and which we still do not claim to be faultless, or without lacunæ.

Lastly we have to acknowledge our indebtedness to the University of Bombay for the substantial financial help it has granted towards the cost of the publication of this work.

POONA }
December 1942 }

P. V. BAPAT
R. D. VADEKAR

1. See our note on this on p. xiv.

ABBREVIATIONS OF WORKS CONSULTED

[References are to the volume (where possible) and page, unless specifically mentioned otherwise. A figure preceded by the sign § refers to the number of the paragraph in our edition of Dhammasangāyī. Burmese edition means the edition printed by Zabu Meit Swe Press, Rangoon.]

- अ०— अट्टकथा of the work indicated by a preceding letter;
दी० अ० = दीघनिकाय-अट्टकथा etc.
- अं०— अंगुत्तरनिकाय published by the Pali Text Society.
- अनु or अनुटीका—A sub-commentary on सूलीका, Burmese edition.
- अभि०— अभिधम्मत्वसंग्रह with नयनीलटीका edited by Prof. Dharmapala, Mahābodhi Society, Sarnath, Benares, 1941.
- अभि० वि०— अभिधम्मविनिर्वाणनी (Vidyodaya Tika Publication in Sinhalese characters.)
- अभि० व्या०—अभिधर्मकोशव्याख्या by यशोमित्र.
- अ० यो०— अट्टसालिनी-योजना by अणकित्ति, Burmese edition, 1928.
- इति०— इतिवृत्तक, published by the Pali Text Society.
- उ०— उदान, " " " "
- क०— कथावत्थु, " " " "
- जा०— जातक edited by Fausboll.
- लृकसंग्रह of अलम्पड edited by Y. V. Athalye and M. R. Bodas (Bombay Sanskrit Series No. LV).
- तिकप०— तिकपट्टान, published by the Pali Text Society.
- थेर०— थेरगाथा, " " " " (verses are referred to).
- थेरी अ०— थेरीगाथा-अट्टकथा (Simon Hewavitarane Bequest Fund).
- दी०— दीघनिकाय, published by the Pali Text Society.
- दुकप०— दुक्कपट्टान, published by the Pali Text Society.
- ध०— धम्मपद; verses are referred to.
- ध० अ०— धम्मपद-अट्टकथा, published by the Pali Text Society.
- निग०— निगमन, coming at the end of this text.

- निदा०— निदानकथा of जातकट्टकथा edited by Prof. D. Kosambi (Paragraphs are referred to).
- पटि०— पटिसम्भिता, published by the Pali Text Society.
- पु०— पुमालपञ्चसि, " " "
- बोधि०— बोधिवर्याकार of शान्तिदेव edited by Louis de la Vallée Poussin.
- बृ० उ०— बृहदारण्यक-उपनिषद्.
- म०— मरम्म (in connection with readings); Burmese edition of अट्टसालिनी described on p.vii.
- म०— मज्झिमनिकाय, published by the Pāl Text Society.
- म० अ०— मज्झिमनिकाय-अट्टकथा.
- मधु०— मधुसारत्वदीपनी, a sub-commentary on अट्टसालिनी.
- मध्य०— मध्यमकवृत्ति, edited by Louis de la Vallée Poussin, Bibliotheca Buddhica, Vol. IV.
- मा०— मातिका of धम्मसंगणि, our edition, 1940.
- मिलि०— मिलिन्दपञ्च edited by Trenckner.
- मूल०— मूलटीका, Burmese Text
- मो०— मोमहासव्याकरण edited by Bhikkhu Jagadīs'a Kās'yaṇa. Mahābodhi-sabhā, Sarnath, Benares, 1940.
- य०— यमक (PTS ed.)
- यो० सू०— योगसूत्र.
- वसु०— Vasubandhu's Abhidharmakos'a (chapter and Verse).
- वि०— विभेग (PTS ed.)
- वि० अ०— विभेग-अट्टकथा (PTS ed.)
- विन०— विनय, Oldenberg's Edition. (Vol. and page).
- विमु०— विमुत्तिमग्ग (Vimuttimaggā, described below on p.xiv).
- विमु०— विमुद्धिमग्ग (Visuddhimaggā, described below on p.xiv).
- शिक्षा०— शिक्षासमुच्चय edited by Cecil Bendall, Bibliotheca, Buddhica, Vol. I.
- सं०— संयुक्तनिकाय (PTS ed.)
- सम० or समन्त०— समन्तपासादिका (PTS ed.). On p.16 note 4, there is a reference to the बाहिरनिदानवग्गना of this text edited in Devanāgarī characters by Prof. D. Kosambi, Poona, 1914.

- सि०— Siamese Edition of अट्टसालिनी described on, p. vii.
 सी०— Sinhalese „ „ „ p. vii.
 सु० नि०— सुतनिपात; the number of stanzas is referred to.
 स्फुटार्थ— स्फुटार्थ अभिधर्मकोशव्याख्या edited by Prof. U. Wogihara.
 A.— Anguttaranikāya (PTS ed.)
 Chart— The Chart, विसुप्पादकण्ड at A Glance, given at the end of our edition of Dhammasaṅgaṇī.
 Cm.— Commentary; or Commentary on the work indicated by the preceding letter, if any.
 D.— Dīghanikāya (PTS ed.)
 Dh. or Dhp.— Dhammapada (PTS ed.; reference is to the Gāthās).
 Dhs— Dhammasaṅgaṇī (Our edition; references are to the paragraphs of our text.)
 Dialogues— Dialogues of the Buddha, by Rhys Davids (English Translation of Dīghanikāya).
 It.— Itivuttaka (PTS ed.)
 J. or. Jāt.— Jātaka, edited by Fausbøll.
 K.— Kathāvatthu (PTS ed.)
 KA.— Kathāvatthu-Aṭṭhakathā (PTS ed.)
 M.— (in connection with readings) refers to the Manuscript in Sinhalese characters consulted by us for our edition. See p. vii.
 M.— Majjhimanikāya (PTS ed.)
 Mal.— Malalasekara, Dictionary of Pali Proper Names.
 Mhv. or Mv.— Mahāvamsa, Geiger's edition.
 Miln.— Milinda-pañha, Trenckner's edition.
 Nd.¹, Nd.²—Niddesa, Volumes 1 and 2 (PTS ed.)
 Pat. Mahā.— Pāṭaṇjala Mahābhāṣya.
 Ps.— Paṭisambhidāmagga (PTS ed.)
 PTS.— Pali Text Society's edition of the Aṭṭhasālinī.
 S.— Saṃyuttanikāya (PTS ed.)
 Sn. or S.N. or SN.— Suttanipāta; stanzas are referred to.

- U. or Ud.— Udānavagga (PTS ed.; section and Sutta are referred to.)
- Vbh.— Vibhanga (PTS ed.)
- Vim.— Vimuttimaggā and Visuddhimaggā: A Comparative Study, by P. V. Bapat, Poona, 1937.
- Vin. or V.— Vinaya-Piṭaka (Oldenberg's ed.)
- Vis.— Visuddhimaggā edited by Prof. D. Kosambi (Bhāratīya Vidyā Series, Vol. I, Andheri, Bombay 1940.)

Select Books on the Abhidhamma

In addition to the general books mentioned on p. viii of our edition of Dhammasaṅgani, the following books are recommended:—

- (1) Visuddhimaggā by Buddhaghosācariya, described above.
- (2) Abhidhammatṭhasaṅgaha by Anuruddha.
- (3) Vibhāvanī-Tikā by Sumangala.
- (4) Paramatthadīpanī by the famous Burmese Scholar, Ledi Sayadaw.
- (5) Navanīta-Tikā by Prof. D. Kosambi.
[Nos. 3-5 are commentaries on No. 2.]
- (6) Abhidhamma Philosophy (in two volumes), by Bhikkhu Jagadis's Kas'yaṇa, published by Mahābodhi Society, Sarnath, Benares.

A Chronological Note on our Edition

Writing of the Ms. of the Text commenced ...	Sept. 1933
" " " completed ...	23-7-1934
Collation work commenced ...	24-12-1938
" " completed ...	30-9-1940
Printing commenced ...	17-5-1941
Printing completed ...	31-12-1942

INTRODUCTION

The text of the *Aṭṭhasālinī* we have conveniently divided into six books or divisions:—(1) *Nidāna-kathā*, the introduction to the whole text; (2) *Mātikā-vaṇṇanā*, verbal commentary on the *mātikā* or Table of Contents of the *Dhamma-saṅgaṇī*; (3) *Cittappāḍakapaṇḍa-vaṇṇanā*; (4) *Rūpa-kaṇḍa-vaṇṇanā*; (5) *Nikkhepa-kaṇḍa-vaṇṇanā*, and (6) *Aṭṭha-kathākaṇḍa-vaṇṇanā*—these last four divisions containing the commentary on the four divisions of the *Dhammasaṅgaṇī*. Besides these, there are Twenty Stanzas (*Visati-gāthā*) at the beginning of the text and *Nigamana* (concluding portion) at the end.

(1) The *Nidāna-kathā* opens with the interpretation of the word 'Abhidhamma' as Higher

<p>A Review of the Contents of all the Divisions of the Text</p>	<p>Dhamma (1.2), in that there is a special, absolute, method of treatment in it (1.3); names the various treatises that form its constituents (1.4); refers to the controversy raised by some unorthodox sectarians about including <i>Kathāvatthu</i> in the <i>Abhidhamma-piṭaka</i> in as much as it has been ascribed to <i>Moggalliputta Tissa-thera</i> (1.5-9); and gives the subjects detailed in the chapters of all the seven treatises of the <i>Abhidhamma</i> (1.24-28) over which the Buddha cogitated for four weeks, in the last one of which, as a consequence of his reflection on the <i>Mahā-pakarāṇa</i>—the last Book of the <i>Abhidhamma</i>—the whole world-system was flooded over with light (1.29-35). It further explains the traditional view of the <i>Abhidhamma</i> being first preached by the Buddha, in the <i>Tāvātimsa Heaven</i>, with reference to his own mother (1.36); and then repeated by him, on the <i>Anotatta Lake</i>, to <i>Sāriputta</i> who, in turn, taught the same to his five hundred companions in holy life (1.36-42). Thus the first study of the <i>Abhidhamma</i> was made, mentally of course, by the Buddha himself when he reflected upon the Dhamma penetrated into by him under the <i>Bodhi Tree</i> (1.28, 33, 44).</p>
--	---

Then follows, by way of a digression, a detailed ex-

planation of what is called the Buddha's word (बुद्धवचन). In its fourfold classification—(i) the three Piṭakas (1.46-60), (ii) four Nikāyas (1.61-65), (iii) nine Angas (1.66) and (iv) eighty-four thousand topical sections (1.67)—along with the mention of devices such as tables of contents, classification into smaller or larger groups of ten or fifty, etc. (1.68). Abhidhamma, when looked at from the point of view of this four-fold classification, is identified with the Abhidhammapiṭaka, is included in the Khuddaka-nikāya, belongs to the Veyyākaraṇa type, and numbers a few thousands of topical sections (1.69).

The writer seems to be quite aware of the objections, raised by some unorthodox sectarians, to include Abhidhamma in the Buddha's "Word," and gives quotations from the Vinayapiṭaka as well as Suttapiṭaka (Mahāgosīṅgasutta) to prove that these piṭakas do support its inclusion in the Buddha's "Word" (1.70, 71). The writer goes on further to say that it is the student of the Abhidhamma alone who is the real preacher of the Law. Others are preachers only by courtesy (1.72). To the objection raised by some unorthodox sectarians that the Abhidhammapiṭaka cannot be the "Word" of the Buddha, as it does not contain, like other works ascribed to the Buddha, a *nidāna*, a prefatory remark like एकं समये भगवा राजगहे विहरति (once upon a time the Buddha was living at Rajagaha) etc., the writer replies—(i) that there are several works, also ascribed to the Buddha, like the Jātaka, Suttanipāta, Dhammapada, etc. which do not contain such a prefatory remark (1.73); (ii) that the Abhidhamma is beyond the province of the non-Buddhas, and that the Buddhas, whose sphere of knowledge is unlimited, do not need such a prefatory remark for the Abhidhamma (1.75); (iii) that according to Tissabhūti of Maṇḍalārāma, there is for the Abhidhamma a prefatory remark contained in the Padesavihāra-sutta (1.74-75); (iv) that according to Gāmaśāli Sumanadeva, there is, as given in 1.76, a prefatory remark, even the very existence of which the unorthodox sectarian does not know; (v) that it has not only no *nidāna* but that it has *two* *nidānas*—(a) *adhigama-nidāna*, the introductory narrative, telling how the Buddha struggled for the attainment of this knowledge, from the time he made a resolution at the feet of the Buddha, Dipankara, upto its

attainment under the Bodhi Tree (1.81-87); and (b) *desanā-nidāna*, the introductory narrative telling us the various events, in succession, culminating in his being persuaded by the Brahma to preach his doctrine to the world (1.88); and (vi) that, finally, it may be added that it has not only these two *nidānas*, but that it may be described to have as well three other *nidānas*—*dāre-nidāna*, *avidāre-nidāna* and *santike-nidāna* (1.89). The long story of the *adhigama-nidāna* goes over the same narrative as is found in the *Nidānakathā*—of the *Jātakatthakathā* and hence, as in the PTS text, we have not given it here in full. The relevant foot-notes on 1.81-85 may be consulted. So also 1.46-67 may be compared with the *Bāhiraṇidāna-vaṇṇanā* of the *Samantapāsādikā* (PTS ed. i. 18-29) and the introduction of the *Dighanikāya-Aṭṭhakathā* (i. 17-24). Attention may be drawn to foot-note No. 7 on 1.46 which shows that the Chinese version of the *Samantapāsādikā* omits *Khuddakapūṭha* from the list of books constituting the *Khuddaka-nikāya* and gives the number fourteen instead of fifteen.

(2) The second division, *Mātikā-vaṇṇanā*, shows at first how the *mātikā* is classified into fifteen sections—one for the *tikas* and fourteen for the *dukas* (2.3-5). These sections can be put under two groups—one which admits a partial treatment and the other complete (2.6). Then follows a brief verbal commentary on all the words in the *mātikā* with occasional digression as on the expression *kusalā dhammā* (2.8-13). A fuller and detailed treatment of the *mātikā* is reserved for the following divisions. It may also be noted that some of the knotty or tricky passages in the text are found in this division (2.11-13, 25, 41) and the Editors had to spend several hours in consulting the commentaries and sub-commentaries before they could finally fix the readings of the text.

(3) The third division, *Cittuppādayakaṇḍa-vaṇṇanā*, is the largest and the most important division, covering a little less than three-fifths of the whole text, although it does not exhaust the treatment of even the first *tika* of the *mātikā*. It covers the treatment of the *kusala-dhammas* (3.1-539), *akusala-dhammas* (3.540-569), and only a part of the *abyākata-dhammas*, i.e. (i) *vipāka-*

abyākata (3.571-658) and (ii) *kiriya-abyākata* (3.659-666). The kusala-dhammas are first divided under two main heads: (i) worldly, belonging to the three lower planes of existence (*tebhāmaka*, 3.1-465), and (ii) transcendent (*lokuttara* 3.466-539). The first of these is further sub-divided into three classes—the *kāmāvacara*, belonging to the plane of desire (3.1-325), *rūpāvacara*, belonging to the plane of Form (3.326-426), and *arūpāvacara*, the Formless (3.427-466). The explanation of the kusala-dhammas, as represented by the first type of the *kāmāvacara-kusala-citta*, in its three-fold aspect of the Dhamma-vavatthāna-vāra (3.1-300), Sangaha-vāra (3.301-306) and Suññata-vāra (3.307-308), naturally takes up a larger part of the whole division, while that of the kusala-dhammas represented by the remaining seven cittas is disposed of in only a few paragraphs (3.309-313). Then follow by way of supplementary information some paragraphs giving more details about meritorious things (3.314-325). All the kusala-dhammas belonging to the plane of desire are covered over by these eight types of cittas. In this portion of the commentary on the *kāmāvacara-kusala-cittāni*, there is one long digression in the form of Dvāra-kathā (3.92-172), based upon Mahā-Aṭṭhakathā. It contains a very lucid exposition of the Kammās (actions, 3.115-136), Kammadāras (gateways of action, 3.92-114), viññattis (intimations 3.95-101, 108-111), and *akusala* or *kusala* kamma-pathas (ways of action, demeritorious and meritorious, 3.142-162, 163-172).

Next comes the commentary on the kusala-dhammas connected with the *rūpāvacara*, *arūpāvacara* and *lokuttara* cittas with their various associations already detailed in our Introduction to Dhs. (pp. xiv, xv).

The exposition of Evil or *akusala* dhammas (3.540-570) connected with the twelve types of demeritorious consciousness is given next in brief. The method of treatment is the same as for *kusala* cittas.

The section on *vipāka-abyākata* is rather complicated and here the author goes again into a long digression called *vipāka-uddhāvakathā* (3.588-645) giving several minute details as propounded by three Great Masters of Ceylon—Tipiṭaka-Cūlanāgattthera (3.588-634), Moravāpivāsi-Mahā-

dattatthera (3.635-641) and Mahādharmarakkhitatthera (3.642-645). He sums up their points-of-view and accepts what sounds to be reasonable to him in all the three views (3.646-649). These details, with all their differentiation, have been clearly tabulated in Appendix A, pp. 338-341.¹

The *vipāka* in the *kāmvacara* sphere is not necessarily similar, as far as the *hetu*s are concerned, to the actions from which the *vipāka* is produced. For, it is possible to have *duhetuka-pāṭisaṃdhi* even from *tīhetuka-kamma*, or *aḥetuka-pāṭisaṃdhi* from *duhetuka-kamma*. The meritorious actions in the *kāmvacara* sphere, if they are *sa-ḥetuka*, bear fruition in the world of human beings as well as in that of the *kāmvacara* gods (3.585; if they are *a-ḥetuka* they lead to re-birth among human beings with some organic deficiencies such as those found in people who are born blind, deaf, mad, lacking in intellect or sex-virility, or those who are born as hermaphrodites (3.533). The demeritorious actions lead to re-birth in the *apāyas* (inferior states, 3.658). The *vipāka*s in the *vāpāvacara* or *arūpāvacara* planes are exactly similar to the meritorious actions in those planes. These bear fruit immediately in the next life, while those in the *kāmvacara* sphere bear fruition at some indefinite time (3.651). The treatment of the *lokuttara* (transcendent) *vipāka* is like that of the *kusala* in the same plane. Here (3.652-654), also, the writer goes on discussing, as in the treatment of the *kusala*, the three words—*suññata*, *animitta* and *appanāhita*.

The next section on *kiriya-abyākata* refers to the inoperative *aḥetuka* actions of all beings as well as to the inoperative *saḥetuka* actions of those who have destroyed the *āsavas*. These actions cannot be described as *kusala* or *akusala*. They are mere actions (*kiriya*) and will not bear any fruition, good or bad. The paragraph (3.665) on *āśānaka-cittani* (smiling thoughts) is interesting.

(4) Next we come to the fourth division, *Rūpakāṇḍa-vatṭanā*, which explains *rūpa*, the third of the four *abyākata* dhammas mentioned in 3.571. Several of the paragraphs in the explanation of *rūpa* closely agree with the corresponding paragraphs in the *Visuddhimagga*. See, for

¹Also see D. Kosambi's *op. cit.* pp. 100-103.

instance, relevant foot-notes on 4.4,12,28,38,46, etc. The twenty-five rūpas referred to in 4.2 (i.e. those mentioned in Dhs. §§ 596 and 647) are the same as twenty-seven referred to in 4.12, where the four mahābhūtas are taken separately instead of *phoṭṭhabbāyatana* and *āpo-dhātu*. *Phoṭṭhabbāyatana* covers the remaining three dhātus—*pathavi*, *tejo* and *vāyo* (Dhs. §648). *Visuddhimagga* (14.71) gives the number twenty-eight as it includes *hadaya-vatthu* in the upādā-rūpas, which thus are twenty-four instead of twenty-three as given in this text (4.12,25). (See foot-note on Dhs. §596). This number is the same as twenty-six referred to in 4.112, where again, according to the nomenclature adopted in the Dhs., the *phoṭṭhabbāyatana* is used for the three dhātus—*pathavi*, *tejo*, *vāyo*. As to the explanation of why *hadaya-vatthu* is not included in this list of the Abhidhamma (Dhs. §596), we may refer to a special note on this word given by Shwe Zan Aung in his 'Compendium of Philosophy,' pp. 277-279. The Buddha did not accept the popular belief of the heart being the seat or the place of origin of mental activity. In the explanation of *niṣṣaya-paccaya* in in the Tika-paṭṭhāna (1.4)—ये रूपं निस्सत्तं मनोपातु च मनोविश्रान्तपातु च वृत्तन्ति—we have the confirmation of the same, in as much as it refers to a *rūpa*, a *material* thing, being the basis of thought. Commentators explain it as *hadaya-vatthu*, taking their stand, perhaps, on the belief that this word *hadaya* may be used, on the authority of Dhs. §6, as a synonym for *citta*. The commentators seem to have taken this *hadaya* as a distinct *rūpa* and so it later came to be included in the list of rūpas.

The author refers to the views of some who believed in the existence of *middha-rūpa* or to that of others who advocated the existence of other rūpas such as *bala-rūpa*, *sambhava-rūpa*, *jāti-rūpa* and *roga-rūpa*. A brief refutation of these views is given and finally the author, as in *Visuddhimagga* 14.71, sticks to the orthodox list of twenty-six (containing *hadaya-vatthu*) which is the same as twenty-eight of *Visuddhimagga* as explained above (last para). *Vimuttimagga*, p.95, adds to this orthodox list only two rūpas—*jāti-rūpa* and *middha-rūpa*. The advocacy of *middha-rūpa* is ascribed by commentaries to the Abhayagiri School, which was a rival school of the Mahāvihārvāsina. Hence a

great insistence on rejecting this un-orthodox view is met with in the works of the Mahāvihāra School. Visuddhimagga (14. 71), Paramattha-mañjūsā (Dhammapāla's Commentary on the Visuddhimagga, Burmese ed., Mundyne Pitaka Press, Rangoon, vol. ii. pp. 520-21), Abhidhammattha-vibhāvani (Vidyodaya-Tikā Publication, 1933, pp. 60-61) are at great pains to refute this view. For a clearer and detailed exposition of this problem, readers are referred to the article 'Middha and Middhavādins' mentioned in the foot-note, No. 6 on 3.557.

The rest of this division is a verbal commentary on the text of Dhs. with occasional discussion on certain philosophical points, such as the composition of the various sensitive organs like the eye, ear, nose (4.39-41); or whether these organs reach their corresponding objects (4. 42-49); or the writer's views on the origin and transformation of sex. He opines (4.64) that in the case of the beings of the first *kappa*, sex was determined in active life, but in later times, sex came to be determined at the time of conception, although it was liable to be transformed during the course of active life. For the possibility of such a transformation, he gives the authority of Vinaya (वि. at the end of 4.64 should be corrected into विन.). The writer further expatiates on two kinds of hermaphrodites, who can have marks of both the sexes, but of only one at a time. One of them, the female hermaphrodite, is capable of conceiving as well as impregnating, while the other, the male hermaphrodite, is capable of only the latter (4.66).

The information given by the author regarding the relative grossness or subleness of food of different kinds of living beings is interesting (4.90-91). *Apo-dhātu*, it must be remembered, is, according to the Buddhist philosophy as propounded here, intangible (4.100-102) and so it is excluded from the *phoṭṭhasabbāgata*, although the other three elements are included in the same. Another interesting comment is on the word *rajata* (4.54), which is explained as कदाणो¹, लोहमासको, दारुमासको, जलमासको—ये योहारं गच्छन्ती ति वृत्तं, तं सर्वं निश्चयं गच्छति. This comment is the same as in Vin.iii.238, DCm.i.78 and SCm.iii.304. VinCm.iii. 689-90 may as well be read to

1 Read the text in 4.54 as corrected here.

supplement the information. *Kahāpaṇa* or *Kārṣāpaṇa* was considered to be a current standard coin, made either of gold or silver; or it was ordinary, such as of lead, etc. (VinCm.iii.689). *Māsaka* or *Māsaka* was a coin of low value, made of copper, wood, or even lac, with some estampeg on it (*rūpaṃ samuṭthāpetvā*, VinCm.iii.690). VinCm.ii.297 tells us that at the time of the Magadha king, Seniya, Bimbisāra, the *kahāpaṇa* was equal to twenty *māsakas*, for a quarter of a *kahāpaṇa* is spoken there to be equal to five *māsakas*. The writer of the VinCm. further adds that this was applicable to the blue¹ *kahāpaṇas* of olden times (*parānissa nīlakahāpaṇasū vassena*) and not to other coins such as Rudradāmakas.² Jat.iii.448 also speaks of four *māsakas* as coming lower in valuation than a *pāda* i.e. a quarter (of a *kahāpaṇa*). It, however, appears that this *kahāpaṇa* later on depreciated and was considered to be equal to sixteen *māsakas* (Maṇusmṛti 8.135-36, वण). Our author also speaks of *Kahāpaṇas* being accidentally found, by village-children, while playing in dust in the streets. Some of them were attracted by its white colour (पणर), while others noted its big size and four-sided shape (पुडुल, चतुरस्र). One of them recognised it to be a standard coin and gave it to his mother who made use of it in her worldly transactions (3.622). Our author seems to be relying upon the traditional explanation found in the Suttavibhanga itself (Vin.iii.238). On this subject we should very much like to recommend to our readers Dr. D. R. Bhandarkar's Carmichael Lectures (1931) on 'Ancient Indian Numismatics,' particularly, lectures III-V, pp. 76-123.

Before passing on to the next division, we may as well

1 Copper-sulphate colour of old rusted coins.

2 Does this refer to the silver coins of Rudradāman, one of the Western Ksatrapa kings, well-known for his Sanskrit inscription (about 150 A.D.), at Girnar in Kathiawad, in ornate prose? His coins have been described by E. J. Rapson in his Catalogue of Indian Coins (Āndhras and Western Ksatrapas) in the British Museum (1908), pp. 78-79; also see Plate X. Several coins have the following inscription in Brāhmi script:— राज्ञो क्षत्रपस्र जयदामपुत्रस्र राज्ञो महक्षत्रपस्र रुद्रदामस्र. His son's coins also have the inscription:— राज्ञो महक्षत्रपस्र रुद्रदामपुत्रस्र राज्ञो क्षत्रपस्र (or महक्षत्रपस्र in later coins) रुद्रदीहिः. Also, cf. Gazetteer of the Bombay Presidency (1926) vol. 3, part 1, History of Gujarat, pp. 34-35, 42.

call attention of readers to our foot-notes on Dhs. §§ 658 and 660 regarding incomplete or defective explanations and our remarks in connection with the same on p. xv of our Introduction to the same work. Our author is silent and quietly passes over the same without any remark.

(5) The division that comes next is the *Nikkhepakāṇḍa-vaṅṇanā*. Two explanations of the title, *Nikkhepa-kāṇḍa*, are offered (5.1-2). The name is so given (i) because it has rejected a detailed exposition (वित्यास्तेषु निवृत्तिरिति), or (ii) because it gives the exposition as per topics laid down (निवृत्तिरिति देसितत्वा). This division gives in brief the explanation of the whole of the *mātikā*. For reasons mentioned in brief on p. xvi of our Introduction to the Dhs., this division in the Dhs. itself appears to be later. The *Suttanta-mātikā* portion is ascribed by our author to *Sāriputta* (1.18). This division gives on the text a verbal comment, with occasional discussions as when the author takes a fresh opportunity of expatiating on what he considers to be the false view of some unorthodox sectarians—on the material or non-material nature of *middha* (5.80-94). This time, he goes into a detailed discussion giving the arguments and counter-arguments of both sides.

Though the comment on the words in the *lobha-niddesa* (5.47-52) agrees with that in *Mahāniddesa* Commentary i.38-42, or that on *nāma* with the explanation in DCM. iii.977-78, the comment on *bhogaṇa mallaṇṇutā* (5.136-139) differs considerably from the corresponding comment in the *Visuddhimagga* (1.89-94).

(6) The last division, *Aṭṭhakathākāṇḍa-vaṅṇanā*, is the briefest of all the divisions in the text. The original *Aṭṭhakathākāṇḍa* itself is ascribed by a certain tradition to *Sāriputta*, but, remarks our author, this is rejected by महाभट्टकया which ascribes it to the Buddha himself (6.2), as *Abhidhamma* cannot be a subject for non-Buddhas (6.2; 1.73). It goes over the *Abhidhamma* portion only of the *mātikā* explained in the *Nikkhepakāṇḍa* but its explanation is not in general terms as in the latter, but more exact and pointed, often taking recourse to the numerical specification, such as of different consciousnesses, mental factors, planes, Paths, Fruits or such other technical terms as are already met with in the preceding divisions. Several paragraphs are devoted in our

text to the explanation of twelve-fold *rūpāvacara-catuttha* (6.6-9) and different kinds of *ārammaṇas* (6.4 33). It is curious to note that the Commentator has nothing to say on Nibbāna in Dhs. § 1370. Likewise, he passes over *asaṅkhata dhātu* in Dhs. § 983, although while commenting on the same expression in Dhs. § 583, he simply says—असंखता वात् ति पदेन निब्बानं निष्पदेसं गहिं, 'by the term *asaṅkhata dhātu* the whole of *niibbāna* is implied' (4.2).

That *Dhammasaṅgaṇi* was also called by another name, *Dhammasaṅgaḥa*, is clear from several uses of the latter. *Vibhaṅga-Commentary*, for instance, uses the latter name on pp. 290, 432, along with the name *Dhammasaṅgaṇi* on pp. 287, 301. *DCm.* i. 17, iii. 898-99, *MCm.* iv. 116 use the same name. Consequently, the Commentary on Dhs. is also called by the name *Dammasaṅgaḥa-Aṭṭhakathā* along with *Aṭṭhasālini*, in the concluding title at the end of the Commentary on each of the four divisions of Dhs. This same title is also found to be used in *VbhCm.* pp. 43, 105, 296, 578. Curiously enough, the name *Aṭṭhasālini-Dhammasaṅgaḥa-Aṭṭhakathā* is found not only in the present Pali version of the *Vinaya-Aṭṭhakathā* i. e. *Samantapāsādikā* vol. i. pp. 150-151, but also in the Chinese version of the same (*Taiho*, 24.701 b 22; bold-type edition of 1923, 4.25b 5-6). This mention is probably an interpolation, because *Samantapāsādikā* itself is referred to not only in this text (3.143, 144) but also in several *Aṭṭhakathas* on the *Nikāyas*.¹ While commenting on *upekkhā ca vihāsin*, *VinCm.* i. 150-51 mentions ten kinds of *upekkhā* and refers for a detailed explanation to *Aṭṭhasālini Dhammasaṅgaḥa-Aṭṭhakathā*. The Chinese version in the corresponding portion says that the details are given at three places—*Sā-li-ni*, *Tha-mo-san-kya-ho-ni-ye* and *Chin-tao-tao* (*Visuddhimagga*). There is here a confusion between the two titles *Dhammasaṅgaḥa* and *Dhammasaṅgaṇi*. Besides, this latter work does not give the details. If it is an inaccurate use for the *Dhammasaṅgaḥa-Aṭṭhakathā*, the translator seems to be betraying his ignorance of the identity of the texts indicated by the first two of these titles. Perhaps a casual marginal note on a copy came to be later on included in the text.

1 See p. xxxiv below.

The Commentaries on Dhs. and Vibhanga seem to be keeping a close touch. The VbhCm. not only refers, as pointed out above, to the former as a whole, but also by name mentions individual chapters or sections. It also frequently uses the word *hetthā* (above) before the name of the chapter mentioned:—हेट्ठा चित्तुप्पादकण्डे रूपावचरनिदेसे (p.371); हेट्ठा चित्तुप्पादकण्डे आगतनयेनेव (p.372); ओळ्ळारिकादीनि रूपकण्डवण्णनायं वुत्तपानेव (p.8); हेट्ठा रूपकण्डे विचारितनयेनेव (p.36); सत्थ 'कतमा इन्द्रियेणु अगुचद्धारता' ति आदीसु पन ये वत्तव्वं तं सव्वं निवस्सेपकण्डवण्णनायं वुत्तमेव (p.374); विचारकया पनेथ अट्टकयाकण्डवण्णनायं वुत्तनयेनेव वेदितव्वा (p.374). The use of the word *hetthā* suggests at least a very close association of the two commentaries, if not a common authorship. DhsCm. also, on the other hand, refers (5.55,145) to VbhCm. and assures the reader that a detailed comment on a word or a particular topic *will*¹ appear in it. It mentions the names Paṭicca-samuppāda-vibhanga (5.119) and Bojjhanga-vibhanga (3.70) where he promises details of certain explanations. This suggests that the writer of DhsCm. had at the time of writing his Commentary on Dhs. planned to write a commentary on Vibhanga also.

The style and method of comment is in keeping with that of other well-known Commentaries, as the Aṭṭhakathās on the Nikāyas as well as that of the Visuddhimagga. Like the Dīghanikāya-Aṭṭhakathā, it gives at the beginning a long introductory narrative, giving the orthodox view of the origin and contents of the Abhidhamma. It also discusses the views of some unorthodox sectarians (*vitandavādī*) about the inclusion of the Abhidhamma in the Buddha's "word," refutes them and gives its final conclusion. Like other commentaries, it gives the various interpretations of a word, with the final choice of an interpretation that is applicable in a particular context. It also gives, following other commentaries, verbal interpretations in which some fanciful

1 At times, however, this promise does not seem to be fulfilled (5.55).

interpretation is ascribed to different letters that go to make up a word. As an instance, see the word *kusala* which is interpreted as कु-सल, i.e. कुच्छित्ते पापके धम्मे सलयन्ती ति, कुच्छित्तेन आकरेण सयन्ती ति; or कुस-ल i.e. कुच्छित्तानं वा सानतो, तनुकरणतो, ओसानकरणतो वाणं कुसं नाम; तेन कुसेन लालत्वा ति कुसला (२-१०). सुख is interpreted as सु-ख, i.e. सुदु या स्वादति, खणति च, कायचित्तावाधं (३.२०८); चित्त is interpreted as आरम्भणं चिन्तेती ति, सन्तानं चिन्तेती ति, विपाकं कम्मकिलेसेहि चित्तं ति चित्तं; चित्तकरणताय चित्तं (३.३३); वदती ति वच्छे; महियं तेती ति महियो (३.२८). While explaining a word, the writer resorts to the classical method of explaining it in all its four aspects:— *lakkhana* (characteristic), *rasa* (function), *paṭṭhāna* (appearance or manifestation), and *paṭṭhāna* (immediate cause). To make the meaning clear, the writer often employs similes or illustrations, as when he explains the word *citta* or *cittuppāda*—राजा आगतो ति बुद्धे (3.43; 6.3); or in explaining the leading role of *cetanā*, he gives the simile of a chief disciple (the monitor in a modern class-room) of a teacher, or of a carpenter-in-chief (modern *mistry*, 3.192).

Certain similes seem to be the favourites of the author as they are used more than once—the simile of the king accompanied by his retinue (3.43; 6.3, already referred to above); or that of a person not effectively seeing the king (2.24; 5.32); the simile of an army of re-enforcement (3.211, 218); that of water-crystal (*udakappasādaka-maṇi* 3.213, *amaṇiṇi yeva udakam maṇiṇi katvā*, 4.5); that of people cutting a tree (4.43; 6.19); or of a washerman washing clothes (4.43; 6.19); or of flood-water leaving a mark (3.99; 4.82).

Another noteworthy feature is that our author uses several protracted similes. While he is explaining the *pañcakanaya* of the *jhānas*, he uses a long protracted simile of an *amaccaputta* (3.370-73). To illustrate the simultaneous penetration into Four Truths, we are given *pelopamā* (3.532, 533). The destruction of the twelve demeritorious thoughts is explained by the simile of a great king getting thoroughly quelled the rioters, in his border-province, with the help of his officers (3.538, 539). The similes of *ambopamā* and *pañca-ucchu-nāliyantopamā* are often used (3.598-99, 606-07) to illustrate respectively the thought-process

since an object comes within the range of a particular organ of sense, and the vipākacittas. (See Appendix A). For the former, another simile is also found to be used—that of a king and his deaf door-keeper (3.619-620).

The explanations are often based upon some older authorities like the Pali texts (3.177, 238, 247, 272, 274, 288 etc.), or Porūpas (3.103, 191, 655; 4.6, 41; 5.131), or Aṭṭhakathā (3.180, 200, 211, 225; 6.22), or Ācariyā (3.531), or Aṭṭhakathā-Ācariyā (3.105, 229, 473), or Āgamaṭṭhakathā (3.109, 390), or Mahā-Aṭṭhakathā (3.83, 92, 109, 175, 313; 6.2), or Milindapañha (3.180, 198, 211, 214, 218, 226, 277), or Visuddhimagga (3.329-367, 386, 389, 400-417, 427-460). The writer often reproduces, from Visuddhimagga or Commentaries on Nikāyas, or other sources, anecdotes or stories mostly from Ceylonese life, as when he explains *abbegā pīti* (joy capable of raising a person bodily from the earth, 3.204-205), he tells us of a girl, in a village called Vattakālakagama, standing at the door of her house with her attention concentrated on the burning lamps of a shrine in the Girikapāḍavihāra nearby, and being subsequently transported, as a result of *abbegā pīti*, to the court-yard of the shrine: or when he tells us the story of Cakkapa, a lay-disciple in Ceylon, who let go a hare wanted for the cure of his ailing mother, but by the moral force of his truthful declaration saw his mother restored to perfect health (3.164); or of a lay-disciple living on the mountain Uttara-vaḍḍhamāna (3.165) escaping from the fatal grasp of a big snake; or the stories of Ceylonese kings in 5.130.

The writer often gives alternative interpretations. Sometimes he merely introduces them by the expression *apara nayo* (3.208, 212, 216, 219, 223, 228 etc.). Often he quotes the authorities such as Aṭṭhakathā (4.43; 3.200, 211, 225; 6.24), Āgamaṭṭhakathā (3.390-91), or Mahā-Aṭṭhakathā (3.109, 175), or of even Reciters of the Dīghanikāya (Dīghabhāṣakā 3.297, 317). Mahāsi vatthara is oft mentioned as differing from orthodox point-of-view (3.481, 586; 5.140). The view concerning vipākacittas as propounded by the three master-minds of Ceylon, namely, Tipiṭaka-Cōḷanāgathara (3.588-634), Moravāpivāsi-Mahādattatthara (2.635-41) and Tipiṭaka-Mahādhammarakkhitatthara (3.642-45) are

given in detail. Occasionally the views of others are merely introduced by the word *kevi* (3.464) or *apara* (4.39, 40). As the writer depends mostly on older authorities, it is no wonder that his comments are often identical with, or closely similar to, those found in other commentaries. For instance, the comment upon

uppanna (3.240-42) = that in MCm. iii. 251 ff., ACm.

ii.45-49, Vis. xxii.81-82, VbhCm. 298ff.;

vajata (4.54) = that in Vin. iii. 238, DCm. i. 78, MCm.

ii. 269, SCm. iii.304;

jarā (4.82) = that in MCm. i. 215-16, SCm. ii. 11-12,

VbhCm. 98-99;

āhāra (4.90) = that in MCm. i. 208;

ugamanīyaṭṭhāna (3.146-147) = that in DCm. iii.1048-49;

nāmanatthena nāmaṇi (5.115) = that in DCm.iii.977-78.

So also the story of

Cakkapa-upāsaka-kathā (3.163) = that in SCm. ii. 150,

MCm. i. 203;

Uttaravuddhamāna-pabbatavāsi-upāsaka-kathā = that

in MCm. i. 204.

Occasionally it is discovered that although a good part of the comment is similar to that found in other Commentaries, there is a remark or two, peculiar to this text, not found in the corresponding portion elsewhere. For instance, the comment on *akusala-viniścaya* (3.157-162) contains two more sentences (indicated in foot-note 2 on 3.161) not found in MCm. i.203. The explanation of *Dasa Puṇṇakiriyaṇat-thūmi* (3.314-16) contains a few more sentences (*kiṃ pane-vana..... vuddhi yeva pana hoti ti veditabbā*, 3.316) not to be met with in DCm. iii. 999-1000. It is remarkable to find that out of the comment on the word *samaya* (3.13-24) only the passage in 3.14 is found in DCm. i.31-32, MCm. i.7-8, SCm. I. 9-10, ACm. i.11-12, VinCm. i. 107, while nothing corresponding to 3.14-24 is found in these parallel comments. It is only in a few rare cases that the author gives an independent comment as when he explains *Catub-bidhaṇi nāmaṇi* (5.112-113), or when under *bhojane mattaṇ-ṇatā* he gives the explanation of *neva dāvāya, na madāya .....na vibhūsanāya* etc. His explanation of the former differs from that in Vis. 7.54. That on the latter also

differs from what is found in Vis. 1.89-94, which is referred to as an authoritative explanation in several commentaries of Buddhaghosa, such as M^Cm. i.77, S^Cm. ii.106, A^Cm. ii.185.

Much reliance, however, is placed on the authority of A^ṭṭhakathā (1.86 ; 3.21, 197, 200, 339 along with Vis.) and nothing unsupported by the latter will be accepted by the author without proper discrimination:—अट्टकथासु पन अनागतत्ता धीमंसित्वा गहेत्तव्वा (१.१४९); अट्टकथायं पन 'अयं थेरस्स (महासीक्खिथेरस्स) मनोरथो, नत्थि एतं' ति पटिविस्सपित्वा (१.५८६); अट्टकथासु आगतं (६.२१); अट्टकथासु पटिविस्सत्तं (६.२२); अयमेत्थ अट्टकथानयो (६.२४); अयं पन नयो नेव पालियं न अट्टकथाय दिस्सति (३.४६४). As a rare case, however, it may be pointed out that the view of even A^ṭṭhakathā is not accepted by the author (4.43). If a certain point is not considered by the A^ṭṭhakathā, he is prepared to accept what stands to reason:—अविचारितं एतं अट्टकथायं । अयं पनेत्थ युत्ति... (३.११५). We are sometimes given, as alternatives, the conclusions outside the pale of A^ṭṭhakathā:—अथमेत्थ अट्टकथामुत्तको एकस्साचरियस्स मतिविनिच्छयो (१.४८८); इदानीं एकतिया दिट्ठादीनं वसेन आपाथममने अयमपरो ति अट्टकथामुत्तको नयो (१.६१). These conclusions, however, he will not be prepared to accept as they lack the authority of the A^ṭṭhakathā—इदं अट्टकथामुत्तकं आचरियानं मतं; न पनेतं सारतो दट्ठब्बं (३.१७६).

The author has made a full use of the discursive or reasoning method, giving the arguments on both sides of a debatable point and arriving at the final conclusion in consonance with the orthodox view maintained by his School. As outstanding examples, may be pointed out the debate on *middhassa rūpārāpakathā* (5.80-94), or discussions on *Kathāvatthu* (1.5-9), *Abbidhamma* (1.70-89), or on *jaratā* and *aniccatā* (4.114-117). For a fuller list see Appendix B, pp.342-43. Whenever there is found some inconsistency with a statement in, or a quotation from, Suttapiṭaka, or whenever an inconvenience is forestalled by a statement against a normal expectation, there always comes in handy, in the absence of any sound reasoning, one or the other of the following arguments:—

- (i) The statement in the Suttapiṭaka is a relative one (*pariyāya-desaṇā*), while here we deal with absolute statements (*nippariyāya-desaṇā*, 3.304, 484, 486, 488).

- (ii) The Buddha makes different statements at different times (a) in accordance with his deep, inscrutable, intention (अज्ञासय, 3.391); or (b) to suit the capacity of his hearers (*veneyya-ajjhāsayānuloṃa*,¹ 1.48; 3.289, 383, 523); (c) to exhibit the graceful variety² of his preaching (*desanā-vilāsa* 3.523); or (d) because of both the last (2.39; 3.268, 383-384).
- (iii) Words from the Sutta or Vinaya-piṭaka are not to be understood at their face-value. We should always take them in their context and understand them in their implied or inferred sense, rather than in their apparent, superficial meaning,³ (किं वनं सुत्तं नेच्छत्वं, उदाहु नीतत्वं ? ३.१३०).

During the course of the debate, if there is no reasoned argument suggesting itself to the author, he does not spare his opponent from ridicule : त्वं अतिथियं विनये पक्कञ्चू, यो सत्थारा अपञ्चस्ते ठाने आपसिं पञ्चापेसि (३.१३०); त्वं बुद्धेहि पि अदिट्ठं परस्सि । बहुसचको नाम त्वं (३.५३१); or even from a curse: गच्छ, विद्यासादो हुत्वा जीविस्ससि 'Go ye, be a demon living on scraps of food' (1.72), in addition to his advocacy of every lawful step that could be taken against him for entertaining a heretic view.

In giving his comment, the writer occasionally gives expression to his views or beliefs. He remarks in one place (4.118) that by eating disagreeable food and by walking in the sun, one gets freckles. About Brahmā-gods, he makes remarks that although they have an attachment for their place of residence, or wish-fulfilling tree (कप्परक्ख), or ornaments, it is not strong enough to become a *kāmaśāva* (5.63.77).

It is only from casual references during the course of the comment that we come to know something about contemporary social and religious conditions. While explaining *rajata* (4.54) the writer of our text refers to the standard

**Social and Religious
Conditions as revealed
by the Text**

1. बोधि० ३६२—वेनेयजनाशयानुसयवञ्चाव; also 377.

2. मध्य० p. 366—विनयजनेभ्यो विविधपकारेभ्यो धर्मदेयना देयना ।

3. See बध्मवक्कत्ति (Bib. Buddhica) p. 335—सत्सारेक्षनाभिप्रायेऽयं अथवतो अभ्येष्टः ! Also pp. 41-44. Cf. देयना लोकनाथानां सत्त्वाशयवञ्चानुगा (भामती II. 2.18.)

coin of a *kahāpaṇa* or *kāṣāḍḍapaṇa* and the smaller coin of a *māsaka* or *māṣaka* made of copper (*loha* i.e. *tambaloha*, VinCm. iii.689), or of wood, or lac, with some estampage on it (VinCm. iii.690). We have already made some remarks on this subject (p. xxi-xxii), and so it need not detain us here except for a remark that counterfeit कूट, ३.४३५ coins also of these types were not altogether neglected. *Ādāsa-maṇḍala* is explained as *kāṇṣamāya*, made of bronze, thus suggesting that glass was, perhaps, not yet known (4.54). The author reproduces from Vis. 10.46 the illustration of workers in ivory, wearing only one sheet of garment round the lower part of the body and wrapping the head with another, and with limbs scattered over with fine ivory dust (3.446). The writer also refers to the red arsenic mark (*manosilāya bindu*, 3.270) consisting of one or more points put on the forehead of a young child.

We meet with (3.35) some technical words in the art of painting such as *lekḥāgaḥana*¹ (drawing an outline), *vañjana* (adding the colour), *vijjotana* (brightening up²) and *vattana* (rounding off²). It appears that during the life-time of the author, portraits (*cavagāṇi cittaṇi*, 3.35), or pictures on the wall (*cittakammāṇi*), plaster-statues³ (*pothakamma*), images (*paṭimāyo*) or shrines (*ceṭiyāṇi*) had become common. He refers to them in connection with *vihāra-pūjā* (4.98). There is also a reference to offers of kindled lamps (*dīpa-pūjā*, 3.204) to a *ceṭiya*, and to various kinds of gifts or offerings to the 'Jewels' of the Buddha and the rest. These gifts are in the form of *vannaḍāna*, *saddadāna*, *gandhaḍāna*, *rasadāna*, *phoṭṭhabbudāna*, *ojadāna*, *pānadāna* and *jīvitadāna*, i. e. gifts of objects of colour such as fine, bright sheets of cloth, or of gifts of musical orchestra, or provision of reciters of sacred texts or of preachers, or gifts of scents or savoury objects, or of useful things like cots, or providing Bhikkhus with ghee, butter etc., or drinks, or occasional

1 Drop the hyphen between लेखी and गहन in the text.

2—2 Maung Tin translates these words (i. 86) by 'touching up and embellishing'. See *मानसोपनिषद्* of King *समिधर* vol. ii (Gackwad's Oriental Series) pp. 14-17.

3. Pe Maung Tin's rendering is 'works of carving' (ii. 435), which does not appear to be correct.

meals, or medicines, or securing the release of fish from a fisherman's net, or of beasts from a hunter's snare, or of birds from a cage, or announcing, by the beating of a drum, safety of lives of all living beings (3.74-90). These gifts are either initiated by one's own will (*dānamaya*), or actuated by the desire of continuing a family-tradition (*śilamaya*), or it is accompanied by the philosophical reflection on the transitory nature of these gifts (*bhāvanāmaya*). These offerings may be given personally (*kāyukamma*), or by giving commands to some one such as wife, son, or a servant (*vacikamma*), or by mere mental resolution (*manokamma*). The details of *saddadāna* are interesting. The writer explains it as arranging for the beating of drums, or for the playing of musical instruments (*bheri-mutingādīsu aññataru-turiyena* 3.78), or for arranging religious recitations, or delivering of sermons. It may also include offerings, to the religious preachers, of honey or throat-curing oil to maintain the efficient pitch of his voice (*sara-bhesajja-tela-phāṇitaddāni*, 3.78). In one place (3.161), the writer very artfully refers to the practice of the patrons of such religious preachers, of going late to the sermons, and asking them, who have been already paid by them, to begin the sermon afresh (पठमं दिञ्जेतनेन एकेन पञ्च आगन्वा आदितो पट्ठाव कथेही ति बुत्ते, ३.१६१), and getting depressed, on the preacher mildly pointing out to them the inconvenience that would be caused by throwing the flow of the sermon out of context, thus creating confusion into the minds of his audience. All these details seem to be not much different from what we see in Indian temples. In another place (3.132), the writer has actually mentioned Brahmanical gods—Khanda (Skanda) and Siva¹ (Śiva) who, on account of a heretic belief, remarks the author, are considered to be the 'highest'. From the details mentioned in this passage, it appears that the writer has in his mind actually the images of these gods, for he speaks of salutations to and folding of hands before them, and offerings of meal (*pīṭṭhaka*) to them and smearing clean of the ground

1. Cf. UdOm. 351—'Khanda-deva-Sivādi-paricārāṇaṃ,' VinOm. iii. 625—*guppāhaṃ sūma...maṇḍanattāṇa paṇa, Sivaliṅgādi-pūjanattāṇa vā, kessaci dāṇaṃ na vaṭṭati.*

in front of them (*paribhaṇḍa*).¹

According to tradition recorded in the *Mahāvamsa* 37.215-46, *Aṭṭhasālinī* has been ascribed to the famous Commentator, Buddhaghosa, who wrote his *Aṭṭhakathās*, at least, on the four Nikāyas, *Dīgha*, *Majjhima*, *Saṃyutta* and *Anguttara*. *Mahāvamsa* records in its account that Buddhaghosa was a Brāhmin living near the Bodhi Tree where he chanced to meet a Buddhist teacher Revata, who subsequently was successful in converting Buddhaghosa to the Buddhist faith. It further states (37.225) that there Buddhaghosa, having written a short treatise (*pakaraṇa*) called *Nāṇodaya*, wrote *Aṭṭhasālinī*

तत्र आणोदयं नाम क्त्वा पकरणं तदा ।

धम्मसंगणिया'कस्मि कच्छं वो अटुसाणि ॥ (Mhv. 37.225)

Sasanavamsa (p.31) confirms this statement. *Saddhammasangaha* (JPTS. 1890, p.53) records another tradition that Buddhaghosa after going to Ceylon rendered the *Mahāpaccariy-aṭṭhakathā* from Sinhalese into Magadhi and then composed *Aṭṭhasālinī*, the Commentary on *Dhammasaṅgāṇi* (p.56). Tradition ascribes to the same author several other commentaries such as those on the *Khuddakapāṭha*, *Suttanipāṭa*, *Dhammapada*, *Vinaya* and *Abhidhamma*.

That *Aṭṭhasālinī* could have been composed in India before Buddhaghosa wrote his *Visuddhimagga* is impossible, for, as has been pointed out by Prof. D. Kosambi in his Introduction (pp. xiv-xv) to his Devanāgarī edition of the *Visuddhimagga*, *Aṭṭhasālinī* refers to the *Visuddhimagga* in the very introductory stanzas (1.1.18) and numerous in the body of the text (3.339, 377, 386, 389, 392, 394, 399 etc.). *Aṭṭhasālinī* had in its originally conceived plan thought of excluding the topics like *kammaṭṭhāna*, *cariyā*, *abhiññā* etc. (1.1.18). While it begins to comment upon the four-fold

1. The writer, perhaps, has mentioned these details, relying upon his observations of the practices in Hindu temples of Tamilians who came in large numbers in northern Ceylon and colonised there. Many of them were devotees of Śiva. *Mahāvamsa* (38.9,10) refers to such, though of later days. Fightings between Tamilian and Sinhalese kings are often referred to in Mhv. See, for instance, Mhv. 21.18; 25.7,19, etc.

jhānas, it gives the same comment as in *Visuddhimagga* (481-88), and then the writer says, as if by way of an apology for saying what has been already said in *Visuddhimagga*:—
 सब्बकम्मद्वानानं हि भावनाविधानं सब्बं अट्ठकयानवेन गहेत्वा त्रिमुद्धिमग्गे विचारितं । किं तेन तस्य तस्य पुन बुत्तेना हि न तं पुन विचारयाम । पालिया पन हेत्वा अनागतं अत्यं अपरिहायेत्वा निरन्तरं अनुपदवण्णनमेव करिस्ताम ।

That Buddhaghosa should have been the author of *all* the other commentaries—as they exist to-day—ascribed to him by tradition is also impossible. For instance, we find that in the present version of the Commentary on Vinaya, i.e. *Samantapāsādikā*, which is itself quoted profusely in DCm. i.84, 133; ii.530, 567, 592, 593; iii.981, 1000, 1043; MCm. i.198, 199; iii.106; SCm. i.3, 348, ii.37, 145 and DhsCm. (3.143, 144), there have been references to *Dighanikāya-Commentary*, *Sumaṅgalavilāsiṇī* (in i.172), *Majjhimanikāya-Commentary*, *Papañcasūdanī* (in i.172, 173; v.965) and *Dhammasaṅgaha-Commentary*, *Aṭṭhasālinī* (in i.150-151). Similarly, *Vibhaṅga-Commentary*, *Sammohavinodanī*, which is certainly later than DhsCm. (see above p. xxv) refers in one place (p.374) to *Vinaya-aṭṭhakathā*, while it is itself referred to in MCm. ii.30 (*Sammohavinodanīyā Vibhaṅgaṭṭhakathāya vutto*) and SCm. ii.45 (*Vibhaṅga-aṭṭhakathāya eva Papanca-sūdanīyā ca*). It is obvious therefore that *Samantapāsādikā*, which existed even before the Commentaries on the *Nikāyas* or before *Aṭṭhasālinī*, must have been worked over again and again. At the time of a fresh version, in order to bring it up-to-date, interpolations were made. That there existed a smaller version or versions than the present one of the *Samantapāsādikā* can be proved by the comparison of the present text with the Chinese version of the same by Saṅghabhadra made in or about 488-89 A.D. Out of the six folios of the Chinese version, a little less than four folios corresponds to the first two volumes of the PTS edition, while the rest, i.e. a little more than two folios, corresponds to the wider range of three published volumes (iii, iv, v in the PTS edition) and the unpublished text which may come to at least one more volume. Obviously, in the later volumes of the Pali text, there have been several additions which have nothing corresponding to them in the Chinese version. This is particularly found in the passages of the Pali text based

upon older Commentaries. See, for instance, PTS i. 238ff. ii.311; iii. 614,616,626-629; iv. 892ff. A passage in Samantapāsādikā iii.626 is interesting: पुष्पं नाम...मण्डनस्थाय पन, सिखलिह्मदि पूजनस्थाय वा, कस्सचि दातुं न बहति. 'It is not proper to give, flowers for ornamentation or for the worship of Sivalinga!' In the corresponding passage in the Chinese version we fail to see such a sentence.

This little bit of digression has been made to show that the tradition, about the authorship of the Commentaries, or about the belief in the existence of their present form since their first composition, is not reliable.

Though there have been numerous places where the *Aṭṭhasālini* shows agreement with the *Visuddhimagga*—such places have been indicated in foot-notes—there are not a few places where the interpretation in our text differs from that in the *Visuddhimagga*. And this difference is not restricted to mere interpretations but also noted in philosophical views or technicalities of Buddhist philosophy. We give below a comparative table:—

DhsCm.	Vis. or other Atthakathās
(1) <i>Luvidhaṇa—jhānaṇa ārammaṇūpaniṇṇhānaṇa lakkaṇūpaniṇṇhānaṇa ti. Paṇṇāsaṇṇakajjhāpanato vā</i> is given at the end of 3.337 as an alternative explanation.	4.119— <i>Ārammaṇūpaniṇṇhānato paṇṇāsaṇṇakajjhāpanato vā jhānaṇa</i> DCm. i. 219, MCm. i. 124, SCm. ii. 175, ACm. ii. 100 as well VinCm. i. 142-147 refer to Vis.; SCm. iii. 111 however agrees with our text.
(2) <i>Vedanaṇa</i> , explained in 3.184-187; similes in 3.186.	Very brief explanation in 14. 125; no similes or illustrations as in our text.
(3) <i>Sanna</i> (3.188-89)— <i>Rasa</i> as given here is slightly different. The simile of the carpenter is expanded. The explanation given in Vis. is given here as <i>aparo nayo</i> .	14.130 includes the simile of the carpenter but it is not expanded as in our text.

- (4) *Cetanā*-(3.190-192)—Explanation of *lakkhaṇa*, *rasa* etc. is the same as in *Vis.* but there is added an explanation from the *Porāṇas* and the similes of *jetthasissa* and *Mahāvādḍhaki* are given in detail. 14.135; no expansion of the simile of *jetthasissa* or *mahāvādḍhaki* though they are merely referred to. No explanation from the *Porāṇas*.
- (5) *Sukha* (3.208-210) — *Lakkhaṇa*, *rasa* etc. are different, though the same as given in *Vis.* are added as *aparā nayo*. The similes referred to in *Vis.* are expanded here. 4.100; *lakkhaṇa*, *rasa* etc. given here are given as an alternative in our text. The similes of *kantārakkhinna* *sa vanantodakudesa* or *vanacchāyappavesa* - *udaka-paribhoga* are merely referred to.
- (6) *Cittasakkagatā* (3.211-212)—The two *lakkhaṇas* are given from *Aṭṭhakathā*. The remark *nānapaccupatthāno vā* in 3.212 is not found in *Vis.* = *Samādhi* in 14.139, *Lakkhaṇa*, *rasa* etc. as given here are given in our text as an alternative, with the addition of one expression.
- (7) *Saddhā* (3.213-216)—Two *lakkhaṇas* are given. They are different. The similes are expanded. The explanation of *Vis.* is given as *aparā nayo*. 14.140. The similes of *udakappasādakameṇi* and *oghuttarāṇa* are not expanded.
- (8-10) *Viriya* (3.218-219), *Sati* (3.221-223) and *Paññā* (3.225-228) — *Lakkhaṇas* etc. are different, though the explanation of *Vis.* is given as an alternative. 14.137, 142 and 143 (*amoha* which is the same as *paññā*) — The *lakkhaṇa*, *rasa* etc. as given in *Vis.* are accepted in our text as an alternative.
- (11-12) *Hiri* and *Ottappa* (3.234-240, 247) — Very detailed explanation is given here. The *lakkha-* 14.142; very brief explanation; *hiri* and *ottappa* are compared to *kulavadhū* and *veṣiṇā*; they are simply

na is different. Their nature of being the guardian of the world (*lokapāla*) is illustrated by a passage from A.i.51

- (13) *Nāmaṃ, catubbidhaṃ* (5.112-113)—*sūmañña-nāmaṃ, guṇanāmaṃ, kittināmaṃ, opapatikā-nāmaṃ*.

- (14-15) *Neva davāya, na madāya* etc. (5.136-140) *Dava* is compared to *natu-langhakādayo*. *Mada* is compared to *rājerājamahāmatta*.

- (16) To illustrate *māṇḍana* the similes used are :—*rūpāpajjviniyo mātugāmā, antepurikādayo* ca.

- (17) To illustrate *vibhūsaṇa*, the similes used are *nibbuddhamalla-m u t-ṭhikamalla-cetukādayo* who develop their bodies to endure blows.

- (18) *Navam ca vedanaṃ*—(5.137). No simile is used.

- (19-20) *Anavajjātā ca phāsuvihāro ca* (5.138-139)—explained separately. In the explanation of the latter, the author has used the simile of the five kinds of Brahmins used in Vis. 1.93, while

referred to as *lokapālā*.

MCm.ii.313, SCm.iii.117, ACm. ii. 96 refer to Vis. for details.

7.54. *āvatthikaṃ, lingikaṃ, nemittikaṃ, adhiccasamuppannaṃ*—a quite different list.

1.89-94.

Dava is compared to *gāmadārakādayo*.

Mada is compared to *muṭṭhimallakādayo*.

Similes used are *antepurika-vesiyādayo* who eat excellent food to make their bodies plump and comely.

Nānanaccakādayo who eat excellent food to make their bodies look brighter.

Illustrated (1.93) by similes of the five kinds of Brahmins—*ākara-katthaka, alaṃsā-aka, tatra-vallaka, kākamā-saka, bhuttavamitaka*.

1.94. Explained together. No similes are used. The explanation is given in pairs of clauses. [In all these cases (14-20), MCm.i.77, SCm.ii.105, ACm. ii.185 refer to Vis. for explanation].

definitely ascribed to teachers Tipiṭaka-Cūḷānāgattthera, Moravāpivāsī-Mahādattatthera, and Cūḷābhayattthera respectively. Thus our text here seems to be an improvement upon Vis.

names of the advocates of these views are not mentioned. Dhammapāla's Commentary on Visuddhimagga, Paramattha-mañjūsā, ii. 856 (Burmese ed. published by Mundy's Tipitaka Press, Rangoon 1910) confirms our text.

Thus from the internal evidence supplied by the examples given above, we note that the explanation of certain terms in our text differs in several respects from that in the Visuddhimagga, or other Aṭṭhakathās that are indisputably the works of Buddhaghosa. If this text also had been the work of Buddhaghosa, there need not have been such serious differences in the interpretations or philosophical views as regards kammaṭṭhānas, or anulomacittas. Even in places where other Commentaries on the Nikāyas refer to Visuddhimagga, our author often gives, as noted above, explanations of his own. Similarly, we have noted that the explanations of Visuddhimagga have been accepted in our text as alternative interpretations. Why should a great master like Buddhaghosa give his own interpretations as alternatives? He would certainly have given his own interpretations first. Thus, for reasons given above, the tradition of Buddhaghosa being the author of our text does not, notwithstanding the colophon of our text, seem to us to be reliable.

It appears to us to be the work of some younger author—though not far remote from Buddhaghosācariya—from Ceylon, who relies not only upon Tipiṭaka texts but also upon Aṭṭhakathā, Mahā-Aṭṭhakathā, Āgamaṭṭhakathā, Mūlīndapañha, Visuddhimagga, as well as Great Masters of Ceylon like Tipiṭaka-Cūḷānāgattthera, Moravāpivāsī-Mahādattatthera and Tipiṭaka-Mahādhammarakkhitatthera. He has given us the results of his studies of the Mahā-Aṭṭhakathā or of the master-minds of Ceylon in Dvārakathā (3.92-172) and Vipākā-uddhārakathā (3.587-650) respectively. The first two of these master-minds are already referred to above (last but one para.) along with Cūḷābhayattthera. Mahāsivatthera is constantly referred to (3.481, 586; 5.140) as giving

alternative explanations, though his views are not always acceptable (3.586). Other Sinhalese theras like Maṇḍalārāma-vāsi Tissabhūtitthera (1.72) and Gāma-vāsi Sumanadevatthera (1.76) are mentioned as great exponents of Abhidhamma. Most of these names along with those of Mahānāgati-miya-Tissada-ttathera (1.27), Pingalabuddharakkhitatthera (3.165) and Dīghabhūcaka-Abhayatthera (5.130) are often to be met with in Buddhaghosa's works. That the author belonged to the same tradition as that of Buddhaghosa is clear from the internal evidence as well as from his remarks, in the introductory stanzas, about the decisions as per tradition of the Mahāvihāravāsi (1.1.16). The words *idhamuttamaṃ dīpaṃ* (1.1.14) make it clear that the author was writing this work in Ceylon. He mentions several kings of Ceylon, like Duṭṭhagāmaṇi-Abhaya (3.83), Coraṇāgarājā and Mahānāgarājā (5.130); mountains like Cetiya-pabbata (5.130) and Oltalapabbata (4.19), villages like Vattakālaka (3.204) and Setambangana (5.130), shrines like Mahācetiya (3.74, 203; 4.98) and Sinhalese theras mentioned above. All this proves his Sinhalese associations. His acquaintance with Indian life and conditions when he refers to Kelāsa (4.98), Gangā and Godhavarī (3.274), Bharatyuddha and Sitāharapa (3.153, 161), Āthabbapa-iddhika (3.127), Khandha-Siva (3.132) or to Vinaya teachers in India upto the Third Council of Pāṭaliputta (1.80) seems to be merely academic or traditional, or gathered from his observation of Indians in northern Ceylon. The writer promises to satisfy his discriminating readers by adopting what was acceptable from the Āgama-aṭṭhakathās also (1.1-17). He further mentions that he is undertaking this work at the desire of a mendicant (*bhikkhu*) Buddhaghosa by name (1.1.8). Who is this Buddhaghosa? A mere namesake of the famous Buddhagosācariya¹? It is important to note that the epithet used in connection with him is mere *bhikkhu* (*bhikkhunā Buddhaghosena*) and not *Thera* or *Ācariya*.

---

1. Mrs. Rhys Davids throws out a suggestion (*A Manual of Buddhism for Advanced Students*, 1932, p. 30) that he is perhaps the famous Buddhagosācariya himself and that the author of the Aṭṭhasālinī is his pupil.

अट्टसालिनी

नाम

धम्मसंगणिप्पकरणट्ठकथा

[नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासंबुद्धस्स ।]

- (१)[१] करुणा विव सत्तेसु पज्जा यस्य महेसिनो ।
 जेस्वधम्मेषु सज्जेसु पवत्तिथ यथारुधि^१ ॥१॥
 दयाय ताव सत्तेसु समुत्साहितमानसो ।
 पाटिहीरावसानमिह वसन्तो तिदसाल्ये ॥२॥
 पारिच्छत्तकमूलमिह पण्डुकम्बलनामके ।
 तिलसने सल्लिपिज्जो आदिचो^२ व युगन्धरे ॥३॥
 चक्कवाळिसरसेहि दसहायम्म सज्जसो ।
 सन्निसिच्चेन देवानं गणेन परिचारितो ॥४॥
 मातरं पुनत्वं काया तस्सा पज्जाय तेजसा ।
 अमिधम्मकथामग्गं देवानं सम्पवत्तवि ॥५॥
 तस्स पादि नमस्सित्वा सम्बुद्धस्स सिरीमतो ।
 सद्धम्मं च^३ त्स पूजेत्वा कत्वा सत्तुस्स च^३ छल्लि ॥६॥
 निपच्चकारस्तेतस्स कतरस्स रतनत्तये ।
 आनुमायेन सोसेत्वा अन्तराये असेसतो ॥७॥
 तिसुद्धाचारसीलेन निपुणामल्लबुद्धिना ।
 भिक्खुना बुद्धघोसेन सक्कच्चं अमियापितो ॥८॥
 यं द्वेवदेवो देवानं देसेत्वान यतो पुन ।
 थेरस्स सारिपुत्तस्स समाधिन्निस्स विनायको^३ ॥९॥
 अनोत्तत्तदहे कत्वा उपट्ठानं महेसिनो ।
 यं च सुत्वान सो थेरो आहरित्वा महीतलं ॥१०॥

१ सी०, म०-यथारुधि । २ सि०-पाटिहेर^० । ३ M.-सनायको.

मिक्खुनं पयिद्धाहासि^१ इति मिक्खुहि वासितो ।
 सङ्गीतिकाले सङ्गीतो वेदेहमुनिना पुन ॥११॥
 तस्स गम्भीराणेनै ओगाळ्हस्स अभिण्हसो ।
 नानानयथिचित्तस्स अभिधम्मस्स आदितो ॥१२॥
 या महाकस्सपादीहि वसीहट्टकथा पुरा ।
 सङ्गीता अनुसङ्गीता पच्छा पि च इसीहि या ॥१३॥
 आमटा पत्तै थेरेन महिन्देनेधमुत्तमं ।
 या दीपं दीपवासीनं मासाय अभिस्सङ्गता ॥१४॥

- [२] अपनेत्वा ततो मासं तम्बपण्णिनिवासिनं ।
 आरोपयित्वा निहोसं मासं तन्तिनयानुगं ॥१५॥
 निकायन्तरलद्धीहि अस्तम्मिस्सं अनाकुलं ।
 महाविहारवासीनं दीपवन्तो विनिच्छयं ॥१६॥
 अत्थं पकासयित्तामि आगमट्टकथासु पि ।
 गहेत्वं गहेत्वान तोलयन्तो विचक्खणे ॥१७॥
 कम्मट्टानानि सव्वानि धरिवाभिज्जा विपत्तसना ।
 विमुद्धिमग्गे पनिदं यत्तमा सव्वं पकासितं ॥१८॥
 तस्मा तं अगहेत्वानं सकल्लाय पि तन्तिया ।
 पदानुक्रमतो एव करिस्सामत्यवण्णनं ॥१९॥
 इति मे मासमानस्स अभिधम्मकथं इदं ।
 अविस्सित्ता निसामेध दुल्लमा हि अयं कथा ति ॥२०॥

१

[निदानकथा]

(२) तत्थ अभिधम्मो ति^१ केनट्टेन अभिधम्मो? चम्मातिरेकधम्मविसेसट्टेन ।
 अतिरेकविसेसयदीपको हि एत्थ 'अभि-सट्ठो । "वाळ्हा मे आवुसो दुक्खा वेदना
 अभिक्कमन्ति नो" पटिक्कमन्ति" [ ] "अभिक्कन्तवण्णा" [सं० १.१] ति

१ सि०-पयिद्धाहासि. २ म०, सि०-^०जाणेहि. ३ सि०, ली०-पुन.
 ४ म०, सि०-अगहेत्तवान. ५-५ म०-omits. ६ ली०, M. omit. ७-७ M.-
 omits. We fail to notice this expression in S. iv. 120, the
 reference given by Maung Tin.

आदीसु विव । तस्मा यथा समुत्तिसेसु बहसु छत्तेसु च ध्वेसु च यं अतिरेकप-
माणं विसेसवण्णसम्भटानं च छत्तं, तं 'अतिच्छत्तं'ति वुच्चति, यो अतिरेकपमाणो
नानाविद्यगणविसेससम्पन्नो च ध्वो सो 'अतिध्वो'ति वुच्चति, यथा च एकतो
सन्निपत्तिषु बहसु राजकुमारेषु च देवेषु च यो जाति-भोग-यस-इत्सरिवादिसम्प-
त्तीहि अतिरेकतरो च विसेसवन्तरो च राजकुमारो सो 'अतिराजकुमारो'ति वुच्चति,
यो आयु-वण्ण-इत्सरिय-सम्पत्तिआदीहि अतिरेकतरो च विसेसवन्तरो च देवो सो
'अतिदेवो'ति वुच्चति, तथारूपो ब्रह्मा पि 'अतिब्रह्मा' ति वुच्चति, एवमेव अयं
पि धम्मो धम्मातिरेक-धम्मविसेसद्वेन 'अभिधम्मो' ति वुच्चति ।

(३) सुत्तन्तं हि पत्ता पञ्चसन्धा एकदेसेनेव विमत्ता, न निष्पदेसेन; अभि-
धम्मं पत्तो पत्ते सुत्तन्तमाज्जनिय-अभिधम्ममाज्जनिय-पञ्चपुच्छकनयानं वसेन निष्प-
देसतो विमत्ता । तथा द्वादसावतनानि, अट्टारस धातुसो, चत्तारि सन्धानि, चारोसति-
त्रिवानि, द्वादसपदिको पञ्चयाकारो । [३] केवलं हि इन्द्रियविमङ्गे [वि० १२२...]
सुत्तन्तमाज्जनियं नत्थि, पञ्चयाकारे [वि० १२५...] च पण्डापुच्छकं नत्थि । सुत्तन्तं
च पत्ता चत्तारो सतिपट्टाना एकदेसेनेव विमत्ता, न निष्पदेसेन; अभिधम्मं पत्ता
पत्ते तिण्णं पि नयानं वसेन निष्पदेसतो विमत्ता । तथा चत्तारो सम्पपञ्चानो,
चत्तारो इन्द्रियादा, सत्त बोज्जङ्गो, ओरियो अट्टङ्गिको मग्गो, चत्तारि ज्ञानानि,
चत्तसो अपमपञ्चानि, पञ्च सिक्खापदानि, चत्तसो पटिसम्मिदा तिण्णं पि नयानं
वसेन निष्पदेसतो विमत्तो । केवलं हि एत्थ सिक्खापदविमङ्गे [वि० २८५...]
सुत्तन्तमाज्जनियं नत्थि । सुत्तन्तं हि पत्ता पत्ते जाणं एकदेसेनेव विमत्तं न निष्प-
देसेन; तथा किलेसा । अभिधम्मं पत्ता पत्ते "एकविधेन औणक्यं" ति [वि०
३०६...] आदिना नयेन मातिकं उपेत्वा निष्पदेसतो विमत्तं । तथा एकेकतो
पट्टाय अनेकेहि नयेहि किलेसा विमत्तो । सुत्तन्तं पत्ता च पत्ते भुम्मन्तरपरिच्छेदो
एकदेसेनेव विमत्तो, न निष्पदेसेन; अभिधम्मं पत्तो पत्ते तिण्णं पि नयानं वसेन
भुम्मन्तरपरिच्छेदो निष्पदेसतो विमत्तो । एवं धम्मातिरेक-धम्माविसेसद्वेन अभि-
धम्मो ति वेदितव्यो ।

(४) पकरणपरिच्छेदतो पत्तेस धम्मसंगणि-विभंग-धातुकथा-पुग्गलपञ्चात्ति-

१ ति०, M.- omit. २ ति०- विसेसवण्ण^०. ३ M.- अभि^०. ४ M.-
omits. ५ M.- पत्तान. ६ सी०, M.- पञ्च^०. ७ ति०- द्वादसपदिको.
८ ति०, M.- omit. ९ ति०- हि. १०-१० सी०, M.- चत्तारि सम्पपञ्चानानि.
११ ति०- तेषोक्त्वा. १२ M.- omits. १३ M.- अपमपञ्चा. १४-१४ म०, सी०-
omit. १५ M., सी०, म०-omit. १६ M., सी०, म०-च. १७ ति०- "औणक्यं".
१८ सी०- एकको, M.- एकतो. १९ सी०, म०, M.- omit. २० सी०, म०,
M.- omit. २१-२२ सी०, M.- पत्त पावा. २३-२३ ति०, M.- च पञ्चसो.

कथावस्तु-यमक-पट्टानानं सत्तत्रं पकरणानं वसेन ठितो^१ । अयमेव आचरियानं समानकथा ।

(५) वितण्डवादी पनाह—‘कथावस्तु कस्मा गहितं ? ननु सम्मासम्बुद्धस्स परिनिव्वानतो अट्टारसवस्साधिकानि द्वे वस्ससतानि अतिक्कमित्वा मोग्गालिपुत्त-
तिस्सत्थेरेन एतं ठपितं ? तस्मा सावकमासितत्ता छुत्थे न^२’ति । ‘किं पन छप्पकर-
णानि अभिधम्मो’ति ? ‘एवं न वदामी’ति । ‘अथ किं वैदेसी’ति । ‘सत्तप्पकर-
णानी’ति । ‘कतरं गहेत्वा सत्तं करोसी’ति ? ‘महाधम्महृदये’ नाम अत्थि, एतेन
सह सत्ता’ति । ‘महाधम्महृदये अपुब्बं नत्थि, कतिपया वै पण्डवारा अवसेसा,
कथावस्तुना सद्धि सत्ता’ति । ‘नो कथावस्तुना, [४]महाधातुकथी’ नाम अत्थि,
ताय सद्धि सत्ता’ति । ‘महाधातुकथायं अपुब्बं नत्थि, अप्पमत्तिर्को व तन्ति अव-
सेसा । कथावस्तुना व सद्धि सत्ता’ति ।

(६) सम्मासम्बुद्धो हि सत्तप्पकरणानि देसेन्तो कथावस्तुं पत्ता यो एवा
पुग्गलवादे ताव चत्तुसु पण्डेसु द्वित्रं पञ्चकानं वसेन अट्टमुत्तवादेयुत्ति तं औदि
कत्वा सव्वकथामग्गेसु असम्पुण्णमाणवत्तमाय पाळिया मातिकं ठपेत्ति । सा पनेसा
तन्ति “पुग्गलो उपलब्धमि सच्छिकत्थपरमत्थेना ति । आमन्ता । यो सच्छिकत्थो पर-
मत्थो ततो सो पुग्गलो उपलब्धमि सच्छिकत्थपरमत्थेना ति । न हेवं वत्तव्वे । आज्ञा-
नाहि निग्गहं. ... पे० ... पुग्गलो नूपलब्धमि सच्छिकत्थपरमत्थेना ति । आमन्ता ।
यो सच्छिकत्थो परमत्थो ततो सो पुग्गलो नूपलब्धमि सच्छिकत्थपरमत्थेना ति । न
हेवं वत्तव्वे । आज्ञानाहि निग्गहं ... पे० ... । सव्वत्थ पुग्गलो नूपलब्धमि,
सव्वदा पुग्गलो उपलब्धमि सव्वदा पुग्गलो नूपलब्धमि, सव्वेसु पुग्गलो उपलब्धमि
सव्वेसु पुग्गलो नूपलब्धमि सच्छिकत्थपरमत्थेना^३”ति एवं पठमं वादं निस्साय पठमं
निग्गहं, दुतियं निस्साय दुतियं निग्गहं ... पे० ... अट्टमं निस्साय अट्टमं निग्गहं
दस्सेन्तेन कथारा ठप्पिता । इमिना नयेन सव्वत्थ मात्तिकाठपनं वेदितव्वं ।

(७) तं पनेतं मातिकं ठपेन्तो इदं दिस्वीं ठपेत्ति—मम परिनिव्वानतो अट्टा-
रसवस्साधिकानि द्वित्रं वस्ससतानं मत्थके मोग्गालिपुत्ततिस्सत्थेरो नाम भिक्खुं भिक्खु-

१ सि० adds after this वि. २ M.—कथावस्तु. ३ सि०—वदसि. ४ सि०—
त्तमं. ५ ‘In the Great Commentary’ [Maung Tin]. ६ सि०—च.
७ सि०—पण्डवारा. ८ ‘A book compiled in Ceylon’ [Maung Tin].
Also see Mal. under धातुकथा. ९ सि०, सी०, M. insert before this
महाधम्महृदये ताव कतिपया व पण्डवारा अवसेसा. १० सि०—अप्पमत्तका. ११ सि०—
वाव. १२ Cf. क० १-११; K.A.15. १३ सि०—आदिकं. १४ सि०—M.—
omit. १५ क० १.१-११. १६ सि०—adds व. १७-१७ M.—अट्टारसाधिकानं
परिनिव्वानतो. १८ सि०—omits.

सहस्तमस्त्रो नित्तिनो सकवादे पञ्च सुत्तसत्तानि परवादे पञ्चा ति सुत्तसहस्सं समो-
धानेत्वा दीपनिकायपमाणं कथाकथुप्पकरणं भाजेरसत्ति ति । मोग्गल्लिपुत्तितस्स-
त्वेरो पि ईदं पकरणं देसेत्तो न अत्तनो जाणेन देसेति, स्त्थारा पमं दिन्नमयेन
ठप्पितमातिकाय देसेति । इति स्त्थारा दिन्नमयेन ठप्पितमातिकाय देसितत्ता सकलं
पेतं पकरणं बुद्धमानितमेव नामं जातं ।

(८) यथा किं ? यथा मधु-[5]-पिण्डिकमुत्तन्तादीनि । मधुपिण्डिकमुत्तस्मि
हि भगवा “यतो निदानं भिक्खु परिसं पपञ्चसज्जासेत्वा समुदाचरन्ति, एत्थ चे
नत्थि अभिनन्दितत्थं अभिषदितत्थं अज्जोसितत्थं, एसेवन्तो रागानुख्यानं” [म०
१.१०९] ति मातिकं ठपेत्वा उट्ठायासना विहारं पाशिसि । धम्मपटिग्गाहका
मिक्खू महाकच्चानत्थेरं उपसङ्गमिवा दूस्सवलेन ठप्पितमातिकाय अत्थं पुच्छित्तु ।
थेरो पुच्छित्तमत्तकेनेयं अकथेत्वा दूस्सवलेन अपधित्तिदस्सनत्थं “सेय्यथा पि आत्थुमो
पुरित्तो सारत्थिको सारगवेसी” [म० १.१११] ति सारोपमं आहरित्वा सारत्थस्सो
विय भगवा सात्तापलासदिस्सा सावका, “नो हावुतो भगवा जानं जानाति, परत्तं
पत्तत्ति चक्खुमूतो जाणमूतो धम्ममूतो ब्रह्ममूतो वत्ता पवत्ता अत्थस्स निजेत्ता
अमत्तस्स दात्ता धम्मसामी तथागतो” [म० १.१११] ति स्त्थारं धेमित्वा पुनपुनं
थेरेहि याचित्तो स्त्थारा ठप्पितमातिकाय अत्थं विमज्जित्वा “आकङ्कमाना र्थं पन
तुम्हे आचरमन्तो भगवन्तो थेव उपसङ्गमिवा एतमत्थं पुच्छेय्याथ” [म० १.११३];
सवे सव्वज्जुत्तजाणेन सद्धि संसन्दिपमानं समेति” गण्हेय्याथ, नो चे मा गण्हिथी”
ति इमिना अधिप्पायेन “वर्था वो” भगवा व्याकरोति तथा तं धारेय्याथा”
[म० १.११३] ति वत्ता उय्योजेति । ते स्त्थारं उपसङ्गमिवा पुच्छित्तु । स्त्थारा
दुक्कथितं कचानेनो ति भयत्वा तुष्णालिङ्गं उस्सापेत्तो विय मीवं उपनामेत्वा
सुपुष्कितसत्तपत्तंयेत्तिस्सिरिक्कं विय महामुखं पूरेत्तो ब्रह्मस्सरं निच्छारेत्वा साधु साधू ति
थेरस्स साधुकारं दत्त्वा “पण्डितो भिक्खवे महाकच्चानो”, महापज्जो भिक्खवे

१ सि०, न०. M. - इमे. २ M. - omits. ३ सि० - चेत्तं. ४ M. - omits
एव नाम. ५ सि० - पुच्छित्तमत्तेनेव. ६ सि० - puts this after तुम्हे. ७ सि० -
inserts तं after this. ८ सि० - गण्हय. ९ सि० - adds च after this.
१० M. - नो. ११ सि० inserts after this एतमत्थं. १२ सि० - दुक्कथितं.
१३ सि० - कथावनेन. १४ सि०, PTS. सुवण्णालिङ्गं. मूलटीका - सुवण्णमयं आलिङ्गं,
सुवक्कमुदिगं । म० - सुवण्णालिङ्गं; See later (१.७१) where most of the
authorities read सुवण्णालिङ्गं. अट्टसात्तिनीबोजना also says: सुवण्णेन पक्कं
आलिङ्गं. Also Cf. Jā. V.156 सुवण्णालिङ्गवत्तल्लज्जिमा गोवा । मधुत्तारत्थं दोषणी [p.
52] adds: - सुवक्कमुदिगं नाम मग्गे संक्षितं, उभतो वित्तत्तं । १५ M. - सत्तपक्कं.
१६ सि० - महाकचावनो.

महाकचानो, मं वै पि तुम्हे भिक्खवे एतमत्थं पटिपुच्छेय्याथ, अहं पि तं एवमेव व्याकरोयं सया तं महाकचानेन व्याकृतं”[म० १.११४]ति आह । एवं सत्थारा अनुमादितकालतो पट्ठाव पन सकलं सुत्तन्तं बुद्धमासितं नाम जातं । आनन्दत्थे-रादीहि वित्थारितमुत्तन्तेसु^१ पि एसेव नयो ।

(९) एवमेव सम्मासम्बुद्धो सत्तप्पकरणानि देसेन्तो कथावत्थुं पत्वा वुत्तनयेन मातिकं ठपेसि । [६] ठपेन्तो च इदमहस-मम परिनिव्वानतो अट्टारसवस्साधिकानं द्विजं वत्ससतानं माथके मोग्गालिपुत्ततिस्सत्थेरो नाम भिक्खु भिक्खुसहरसमज्जे निसिज्जे सकवादे पञ्च सुत्तसतानि परवादे पञ्चा ति सुत्तसहरसं समोधनेत्वा दीध-निकायप्पमाणं कथावत्थुप्पकरणं भाजेस्सती ति । मोग्गालिपुत्ततिस्सत्थेरो पि इमं पकरणं देसेन्तो न अत्तनो जाणेन देसेसि, सत्थारा पन दिन्ननयेन ठपितमातिक्काय देसेसि । इति सत्थारा दिन्ननयेन ठपितमातिक्काय देसितत्ता सकलमेतं पकरणं बुद्ध-मासितं एव जातं । एवं कथावत्थुना सद्धिं सत्तप्पकरणानि अभिधम्मो नाम ।

(१०) तत्थ धम्मसङ्गणिप्पकरणे वत्तस्सो विमत्तियो — चित्तविमोसि रूप-विमोसि निक्खेपोसि अत्थुद्धातो ति ।

(११) तत्थ कामावचरकुसलतो अट्ठ, अकुसलतो द्वादस, कुसलविपाकतो सोळठ, अकुसलविपाकतो सत्त, किरियतो एकादस; रूपावचरकुसलतो पञ्च, विपा-कतो पञ्च, किरियतो पञ्च; अरूपावचरकुसलतो चत्तारि, विपाकतो चत्तारि, किरियतो चत्तारि; लोकुत्तरकुसलतो चत्तारि, विपाकतो चत्तारि ति एकूननवुति चित्तानि चित्त-विमत्ति नाम । चित्तुप्पादकण्डं ति पि एतस्सेव नामं । तं वाचनामग्गतो अतिरेक-छमाणहारं, वित्थारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

तदनन्तरं एकविधेन दुविधेना ति आदिना नयेन मातिकं ठपेत्वा वित्थारेन विमज्जित्वा दस्सिता रूपविमत्ति नाम । रूपकण्डं ति पि एतस्सेव नामं । तं वाचनामग्गतो अतिरेकद्वैमाणहारं । वित्थारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

तदनन्तरं मूलतो खन्धतो द्वारतो भूमितो अत्थतो धम्मतो नामतो लिङ्गतो ति एवं मूलादीहि निमित्तापित्वा देसितो निक्खेपपरासि नाम ।

मूलतो खन्धतो चापि द्वारतो चापि भूमितो ।

अत्थतो धम्मतो चापि नामतो चापि लिङ्गतो ।

निमित्तापित्वा देसितत्ता निक्खेपो ति पबुच्चति ॥

निक्खेपकण्डं ति पि तस्सेव नामं । तं वाचनामग्गतो तिमत्तमाणहारं । वित्थारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

१ सि०- सुत्तन्तेसपि. २ सि० inserts नाम after this. ३ §§1-582.
४ §§583-980. ५ §§981-1367u. ६ §§1368-1599. ७ सि०- विम-
ज्जिता. ८ सी०- द्वि०. ९ सि०- वत्तस्स. १० सि०- omits.

तदनन्तरं पन तेषिकस्स बुद्धवचनस्स अत्थुदारभूतं याव स-रणदुका नि-
विस्वत्तं अट्ठकथाकण्डं नाम । [७] यतो महापकरणिया भिस्सू महापकरणे गणनचारं^१
असङ्गखेन्ता गणनचारं समानेति । तं वाचनामगगतो द्विमत्तमाणवारं । विथारिय-
मानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

इति सकलं पि^२ धम्मसङ्गणिककरणं^३ वाचनामगगतो अतिरेकतरसमत्त-
माणवारं । विथारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति । एवमेतं—

चित्तविमत्ति रूपं च निक्खेषो अथजोतना ।

गभीरं निपुणं टानं^४ तं पि बुद्धेन देसितं ॥

(१२) तदनन्तरं विमङ्गल्यकरणं नाम । तं खन्धविमङ्गो आयतनविमङ्गो
धातुविमङ्गो सच्चविमङ्गो इन्द्रियविमङ्गो पञ्चवाकारविमङ्गो सतिपट्टानविमङ्गो
सम्मप्यधानविमङ्गो इदिपादविमङ्गो बोज्जङ्गविमङ्गो मग्गविमङ्गो ज्ञानविमङ्गो
अप्पमञ्जाविमङ्गो सिक्खपादविमङ्गो पटिसम्भिदाविमङ्गो आणविमङ्गो खुदकवाधु-
विमङ्गो धम्महृदयविमङ्गो ति अट्ठारसविधेन विमत्तं ।

तस्य खन्धविमङ्गो सुत्तन्तभाजनिय-अभिधम्मभाजनिय-पन्हापुच्छकानं पनेस
तिधा विमत्तो । सो वाचनामगगतो पञ्चमत्तमाणवारो, विथारियमानो पन अनन्तो
अपरिमाणो होति । ततो परं आयतनविमङ्गादयो पि तेहैव तीहि नयेहि विमत्ता ।
तेसु आयतनविमङ्गो वाचनामगगतो अतिरेकमाणवारो, धातुविमङ्गो द्विमत्तमाणवारो ।
तथा सच्चविमङ्गो । इन्द्रियविमङ्गे सुत्तन्तभाजनियं नसिध; वाचनामगगतो पनेस
अतिरेकमाणवारमत्तो । पञ्चवाकारविमङ्गो छमत्तमाणवारो, पन्हापुच्छकं पनेस
नसिध । सतिपट्टानविमङ्गो अतिरेकमाणवारमत्तो; तथा सम्मप्यधान-इदिपाद-
बोज्जङ्ग-मग्गविमंगा । ज्ञानविमङ्गो द्विमाणवारमत्तो, अप्पमञ्जाविमङ्गो अतिरेक-
माणवारमत्तो । सिक्खपादविमङ्गे पि सुत्तन्तभाजनियं नसिध; वाचनामगगतो पनेस
अतिरेकमाणवारमत्तो; [८] तथा पटिसंभिदाविमङ्गो । आणविमङ्गो दसविधेन
विमत्तो; वाचनामगगतो पनेस तिमत्तमाणवारो । खुदकवधुविमङ्गो पि दसविधेन
विमत्तो; वाचनामगगतो पनेस तिमत्तमाणवारो । धम्महृदयविमङ्गो त्रिविधेन विमत्तो;
वाचनामगगतो पनेस अतिरेकद्विमाणवारमत्तो । सस्ये पि विथारियमाना अनन्ता
अपरिमाणा होन्ति । एवमेतं विमङ्गल्यकरणं नाम वाचनामगगतो पञ्चतिसमत्तमाणवारं;
विथारतो^५ विथारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

(१३) तदनन्तरं धातुकथाकरणं नाम । तं (१) संगहो असङ्गहो,
(२) सङ्गहितेन असङ्गहितं, (३) असङ्गहितेन सङ्गहितं, (४) सङ्गहितेन सङ्गहितं,

१ टी०— M.—गणनवारं. २ सि०— M.— गणनं. ३ सि०— omits. ४ सि०—
puts a stop and begins the next sentence with तं. ५ टी०— माणं.
६ M.— आपवस्यु°. ७ सि० — विथारियमानं.

(५) असङ्गहितेन असङ्गहितं; (६) सम्पयोगो विषययोगो, (७) सम्पयुक्तेन विषययुक्तं, (८) विषययुक्तेन सम्पयुक्तं, (९) सम्पयुक्तेन सम्पयुक्तं, (१०) विषययुक्तेन विषययुक्तं; (११) सङ्गहितेन सम्पयुक्तं विषययुक्तं; (१२) सम्पयुक्तेन सङ्गहितं असङ्गहितं, (१३) असङ्गहितेन सम्पयुक्तं विषययुक्तं, (१४) विषययुक्तेन सङ्गहितं असङ्गहितं [धातु० १] ति चुद्सविधेन विभक्तं । तं वाचनामग्रातो अतिरेकपञ्चमाणवारमर्थं, विचारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

(१४) तदनन्तरं पुगलपञ्जति नाम । सा “स्वन्धपञ्जति आयतनपञ्जति धातुपञ्जति सचपञ्जति इन्द्रियपञ्जति पुगलपञ्जती” [पु० १] ति छविधेन विभक्ता । सा वाचनामग्रातो अतिरेकपञ्चमाणवारा; विचारियमाना पन अनन्ता अपरिमाणा व^१ होति ।

(१५) तदनन्तरं कथावत्पुण्यकरणं नाम । तं सकवादे पञ्च सुत्तस्तानि परवादे पञ्चा ति मुत्तसहस्रं समोधानेवा विभक्तं । तं वाचनामग्रातो इदानी पोत्थके^२ लिखितं अगोहेत्ता सङ्गीतिआरोपितनयेन दीघनिकायणमाणं, विचारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

(१६) तदनन्तरं यमके नाम । तं मूलयमकं स्वन्धयमकं आयतनयमकं धातुयमकं सचयमकं सङ्गारयमकं अनुसर्गयमकं चित्तयमकं धम्मयमकं इन्द्रिययमकं ति दसविधेन विभक्तं । [९] तं वाचनामग्रातो चीसमाणवारमर्थं, विचारतो अनन्तमपरिमाणं होति ।

(१७) तदनन्तरं महापकरणं नाम । पट्टानं ति पि तस्तेव नाम । तं (१) हेतुपचयो (२) आरम्भणपचयो (३) अधिपतिपचयो (४) अनन्तरपचयो (५) समनन्तरपचयो (६) सहजातपचयो (७) अञ्जमञ्जपचयो (८) निस्सयपचयो (९) उपनिस्सवपचयो (१०) पुरेजातपचयो (११) पच्छाजातपचयो (१२) आसेवनपचयो (१३) कम्मपचयो (१४) विपाकपचयो (१५) आहारपचयो (१६) इन्द्रियपचयो (१७) ज्ञानपचयो (१८) म्मापचयो (१९) सम्पयुक्तपचयो (२०) विषययुक्तपचयो (२१) अतिपचयो (२२) नतिपचयो (२३) विगतपचयो (२४) अविगतपचयो ति । पचयवत्तेन ताव चतुषीसतिविधेन विभक्तं ।

(१८) हर्मिम पन टाने पट्टानं समानेतव्यं । कुसलत्तिकादयो हि द्वायी-सैतितिका, हेतुधम्मा न हेतुधम्मा...पे०...स-रणा धम्मा अ-रणा धम्मा, इमे सत्ते दुर्का । अपरे पि^३ विज्जाभागिनो धम्मा अविज्जाभागिनो धम्मा...पे०...खये

१ सि०- चय. २ सि०- कोटुके. ३ सि० adds पकरण. ४ सि०- अनुसय^४. ५ सि०- चीसति^५, M.-वीले. ६ सि०- बावीसति^६. ७ सि०, M.-अखरपा. ८ सि०-सतदुका; See मा० १-१२२. ९ ति०- adds दुका.

आणं, अनुप्यादे आणं ति द्वाचत्तालीस सुत्तन्तिकदुका नाम । तेषु द्वावीसति तिका सतं दुको ति अयं आहृच्च भासिता जिनवचनमूता सव्यञ्जुदेन देसिता सत्तनं पकरणानं भातिका नाम ।

अथापरे द्वाचत्तालीस सुत्तन्तिकदुका कुतोपमया केन ठपिता केन देसिता ति । धम्मसेनापति-सारिपुत्तथेरप्पमया, तेन ठपिता, तेन देसिता ति । इमे ठेपन्तो पन थेरो न खानुक्कंसिकेन अत्तनो आणेन ठपेसि । एकुत्तरियं पन एकनिपातै-
दुकनिपात-सङ्गीति-दसुत्तरसुत्तन्तेहि समोधानेत्वा आमिधम्मिकथेरानं सुत्तन्तं पत्वा अकिलमनत्थं ठपिता । ते पनेते एकरिम निस्सेपकण्डे येव माथकं पापेत्वा विमत्ता । तेसुद्वानेषु नात्र स-रणदुका अमिधम्मो विमत्तो ।

(१९) सम्मासम्युदेनं हि अनुलोमपट्टाने द्वावीसतितिके^१ निस्साय तिकपट्टानं नाम निदिट्ठं । सतं दुके निस्साय दुकपट्टानं नाम निदिट्ठं^२ । ततो परं द्वावीसतितिके गहेत्वा दुकसत्ते पक्खिप्पित्वा दुकतिकपट्टानं नाम दस्सितं^३ । ततो दुकसतं गहेत्वा द्वावीसतिया तिकेसु पक्खिप्पित्वा तिकदुकपट्टानं नाम दस्सितं^३ । [10] तिके पन तिकेसु येव पक्खिप्पित्वा तिकतिकपट्टानं नाम दस्सितं^३ । दुके प^४ दुकेसु येव पक्खिप्पित्वा दुकदुकपट्टानं नाम दस्सितं^३ । एवं—

तिकं च पट्टानवरं दुकुत्तमं । दुकं तिकं चेव तिकं दुकं च ।

तिकं तिकं चेव दुकं दुकं च । छ अनुलोमग्धि नया सुगम्भीरो^५ ति ।

(२०) पचनीपट्टाने पि द्वावीसतितिके निस्साय तिकपट्टानं नाम । दुकसतं निस्साय दुकपट्टानं नाम । द्वावीसतितिके दुकसत्तेसु पक्खिप्पित्वा दुकतिकपट्टानं नाम । दुकसतं द्वावीसतिया तिकेसु पक्खिप्पित्वा तिकदुकपट्टानं नाम । तिके तिकेसु येव पक्खिप्पित्वा तिकतिकपट्टानं नाम, दुके दुकेसु पक्खिप्पित्वा दुकदुकपट्टानं नामा ति पचनीये पि छहि नथेहि पट्टानं निदिट्ठं^२ । तेन सुत्तं—

तिकं च पट्टानवरं दुकुत्तमं । दुकं तिकं चेव तिकं दुकं च ।

तिकं तिकं चेव दुकं दुकं च । छ पचनीयग्धि^६ नया सुगम्भीरो^५ ति ॥

(२१) ततो परं अनुलोमपचनीये पि एतेनैव उपायेन छ नया दस्सिता । तेनाह—

तिकं च पट्टानवरं दुकुत्तमं । दुकं तिकं चेव तिकं दुकं च ।

१ मा०-1-122. २ सि०-सम्पत्तुनयाणुदेन. ३ सि०, M-omit सुत्तन्तिक.
४ सि०-एकनिपादि. ५ सि०-अमिधम्मिक. ६ सि०-अकिलमनत्थं. ७ M. only
reads ठपितं; all others read ठपिता. ८ सि०-तेन. ९ तिकपट्टान-अट्ठकथा. ८-९.
१० धम्मसंगणि 1-22 of भातिका. ११ धम्मसंगणि 23-122. मा० १२ सि०-निदिट्ठं,
१३ सि०-दस्सेति. १४ सि०-पन. १५ See तिकपट्टान ii.71. १६ All texts read
so. १७ सि०, M.-पचनीयानुलोमग्धि. १८ See तिकपट्टान ii.71 (last two lines).

तिकं तिकं चैव दुकं दुकं च । छ अनुलोमपचनीयमिह नया सुगम्भीरो ति ॥

(२२) तदनन्तरं पचनीयानुलोमे पि^१ एतेहेव छहि नवेहि निदिष्टं । तेनाह—
तिकं च पट्टानवरं दुकुत्तमं । दुकं तिकं चैव तिकं दुकं च ।

तिकं तिकं चैव दुकं दुकं च । छ पचनीयानुलोममिह नया सुगम्भीरो ति ॥

(२३) एवं अनुलोमे छ पट्टानानि, पटिलोमे छ, अनुलोमपचनीये छ, पचनीयानु-
लोमे छ पट्टानानी ति इदं चतुर्वीसति-समन्तपट्टान-समोधानं पट्टानं महापकरणं^२ नाम ।

(२४) इदानीं इमस्स अमिधम्मस्स गम्भीरमावविजाननत्थं चत्तारो सागरा
वेदितव्वा— संसारसागरो, जलसागरो, नयसागरो, आणसागरो ति ।

(२५) तथ संसारसागरो नाम—

खन्धानं च पटिपाटि धातु-आयत्तनानं^३ च ।

अब्बोच्छिन्नं वत्तमाना संसारो ति पबुचती ति ॥

एवं वुत्तं संसारवट्टं । स्वायं यस्मा इमेसं सत्तानं उप्पत्तिया पुरिमकोटि न पञ्चायति
एत्तकानं हि वस्ससत्तानं वा [11] वस्ससत्तहस्सतानं वा वस्ससत्तहस्सतानं वा, कप्प-
सत्तानं वा कप्पसत्तहस्सतानं वा कप्पसत्तहस्सतानं वा मत्थके सत्ता उप्पत्ता, ततो पुब्बे
नाहेसुं ति वा, असुकस्स नार्मि रब्बो काले उप्पत्ता, असुकस्सं बुद्धस्स काले उप्पत्ता
ततो पुब्बे नाहेसुं ति वा, अयं परिच्छेदो नत्थि; “पुरिमा भिक्खवे कोटि न
पञ्चायति अविज्जाय, इतो पुब्बे अविज्जा नाहोसि अथ पब्बा संभवी” [अं०
५.११३] ति इमिना पन नयेन अयं संसारसागरो नाम अनमत्तवो^४ वे ।

(२६) महासमुदो पन जलसागरो नामा ति वेदितव्वो । सो चतुरासीति-
योजनसहस्रगम्भीरो । तथ उदकस्स आब्बहकसत्तेहि वा आब्बहकसहस्सेहि वा
आब्बहकसत्तहस्सेहि वा पमाणं^५ नाम नत्थि । अथ लो असंसेव्यो अप्पमेव्यो
महाउदकस्सन्धो त्वेव संसं गच्छति । अयं जलसागरो नाम ।

(२७) कतमो नयसागरो ? तेपिटकं सुद्धवचनं । हे पि हि^६ तन्तियो पच्च-
वेक्खन्तानं सदासम्पत्तानं पसादवहुलानं जाणुत्तरानं कुलपुत्तानं अनन्तं पीतिसोम-
नस्सं उप्पज्जति । कतरं^७ हे^८ ? विनयं च अमिधम्मं च । विनयपथानं भिक्खूनां
विनयवत्तिं पचवेक्खन्तानं दोशलुरुपं सिक्खापदपञ्चापनं नाम— इमहिं दोसे
इमहिं वीतिककमे इदं नाम होती ति सिक्खापदपञ्चापनं— अज्जेसं अविलसो,

१ See तिकपट्टान ii.72. २ ति०, M.— सन्नायानुलोममिह. ३ ति०—
wrongly reads अनुलोमपचनीयमिह. ४ See तिकपट्टान ii.73 ५ ति०—
समन्तपट्टानस्स समोधानपट्टानं महापकरणं. ६ सी०— M.— धातु-आयत्तनानि. ७ ति०
adds संसारसागरो नाम. ८ ति० omits. ९ M. adds नाम after this.
१० ति०—च. ११ M.— परिमाणं. १२ ति०— omits; M. हे हि. १३ सी०, म०—
कतमा. १४ ति० adds पि after this. १५ M.—omits the first member.

बुद्धानमेव धिमयो ति । उत्तरिमनुस्सधम्मपेय्यालं^१ पच्चवेकखन्तानं नीलपेय्यालं^२ पच्च-
वेकखन्तानं सञ्जरित्तेपेय्यालं^३ पच्चवेकखन्तानं अनन्तं^४ पीतिसोमनस्सं उपपज्जति ।
आमिधम्मिकाभिवृत्तं पि खन्धन्तरं पि आयतनन्तरं पि धात्वन्तरं पि इन्द्रियन्तरं
बल-बोण्ण-कम्म-विनाफन्तरं रूपारूपपरिच्छेदं सण्ह-सुखुमधम्मं गगनतले तारक-
रूपानि गणेतो^५ विय रूपारूपधम्मे पव्वं पव्वं कौट्टासं कौट्टासं क्वावा धिमज्जन्तो^६
दस्सेहि वत नो सत्था ति अमिधम्मतन्नि पच्चवेकखन्तानं अनन्तं पीतिसोमनस्सं
उपपज्जति ।

एवं उपत्तिया पनस्स इदं वस्तु^७ पि वेदितव्वं—महानाग-विमिर्य-तिस्सदत्त-
त्थेरो [12] किर नाम महावोधिं बन्दिस्सामी ति परतीरं गच्छन्तो नावाय उपरितले
निसिञ्चो महासमुद्दं ओलोकेसि । अथ^८ स्स तस्मिं समये नेव परतीरं पञ्जायित्थ, न
ओरिमतीरं, ऊमिवेगप्पमेद-समुवात-जलचुण्ण-परिक्किणो पनं^९ पसारित-रजतपट-सुमन-
पुण्णसन्धरसदिसो महासमुदो वे^{१०} पञ्जायित्थ । सो किं नु खो महासमुद्दस्स ऊमिवेगो
बलवा उदाहु चतुषीसतिण्णमेदे स्रमन्तपट्टानि नयमुत्तं बलवं ति चिन्तेति । अथ^{११} स्स
महासमुदे परिच्छेदो पञ्जायति—अयं हि हेट्ठा पडविया परिच्छिन्नो, उपरि आकासेन,
एकतो चक्रवालपव्वतेन, एकतो बेलन्तेन परिच्छिन्नो; स्रमन्तपट्टानस्स पन परिच्छेदो
न पञ्जायती ति सण्हसुखुमधम्मं पच्चवेकखन्तस्स बलवपीति उपपत्ता । सो पीतिं
विकल्भंस्था विपस्सनं कट्टेत्वा दधानिसिञ्चो वे^{१२} सव्वकिलेसे खेप्पिवा अगगले अरहत्ते
पटिट्ठाव उदानं उदानेसि—

अत्थेव गम्भीरगतं सुदुब्बुधं । सर्वं अमिञ्जाय सहेतुसम्भवं ।

यथानुपुव्वं निखिलेन दैस्सितं । म्हेसिना रूपगतं व पस्सती ति ॥

अयं नयसागरो नाम ।

(२८) कतमो जाणसागरो ? सव्वञ्जुतजाणं जाणसागरो नाम । अयं
संसारसागरो नाम, अयं जलसागरो नाम, अयं नयसागरो नामा ति हि^{१३} तं अञ्जेन
न सक्का जानितुं, सव्वञ्जुतजाणेनेव सक्का जानितुं ति सव्वञ्जुतजाणं जाण-
सागरो नाम ।

(२९) इमेसु चतुसु सागरेसु इमहिं ठाने नयसागरो अविष्केतो । इमं हि
सव्वञ्जु बुद्धा व पटिविज्जन्ति । अयं पि भगवा बोधिमूले निसिञ्चो 'इमं पटिविज्जित्वा
इमं वत मे धम्मं एतन्तस्स गवेसन्तस्स कप्पसत्तसहस्साधिकानि चत्तारि असंखेय्यानि

१ विन०-३.९२. २ विन०-३.११३. ३ विन०-३.१३९. ४ सि०-अनन्तत्तं
(१). ५ सी० म०- गणहन्तो, PTS, गन्धन्तो, M.- गन्धेन्तो. ६ सी० M.- विमज्जन्तो.
७ सि०- वस्तु. ८ सी०, M.- महागविम्बव^०, म०- महागतिगामिव^०. ९ सि०-विण्-
किण^०. १० सि०-omits. ११ म०-व, सि०, M. omit. १२ सि० omits.
१३ सि० omits.

वीतिवृत्तानि, अथ मे इमस्मिं षडङ्गे निमित्तेन दिग्दृक्किलेससहस्रं सेषेया अयं धम्मो पटिविद्धो^१ति पटिविद्धधम्मं पञ्चवेखन्तो सत्ताहं एकपलङ्गेने निसीदि । ततो तरसा पलङ्का बुद्धाय 'इमस्मिं वत मे षडङ्गे सञ्चञ्जुतजाणं पटिविद्धं'ति अनिमिसेहि चक्खुहि सत्ताहं षडङ्गं ओलोकेन्तो अट्टासि । ततो देवतानं 'अज्जा पि नूनं सिद्ध-[13]-त्यस्स कत्तव्वकिञ्चं अत्थि, पलङ्करिं आलयं न विजहती'ति परिवितक्को उदपादि । सत्था देवतानं वितक्कं आवा तावदेव तासं वितक्कं वृप्समत्थं वेहासं अज्जुमानवा यमकपाटिहारियं दस्सेसि । महावीधिषडङ्गरिं हि कतपाटिहारियं च, जातिसमागमे कतपाटिहारियं च, पाटलेपुत्तसमागमे कतपाटिहारियं च, सव्वं गण्डव्यवैक्खमूले कर्तव्वमकपाटिहारियसदिसमेव अहोसि । एवं पाटिहारियं कत्था पलङ्कस्स च टितट्ठानस्स च अन्तरे आकासतो ओरुह्य सत्ताहं चङ्गमि ।

(३०) इमेसु च एकवीसत्तिवा दिवसेसु एकदिवसे पि सत्थु सरिरीतो रस्मियो न निक्खन्ता । चतुथे पन सत्ताहे पक्खिमुत्तराय दिखाय रतनघरे निसीदि—रतन-परं नाम न रतनैयं गेहे । सत्तञ्च पन पकरणानं सम्मसितट्ठानं रतनपरं ति वेदि-तव्वं—तत्थ धम्मसङ्गणि सम्मसन्तात्ता पि सरिरीतो रस्मियो न निक्खन्ता । विभङ्ग-पकरणं धातुकथं पुग्गलपञ्चजतिं कथाकथुपकरणं यमकपकरणं सम्मसन्तरसा पि सरिरीतो रस्मियो न निक्खन्ता ।

(३१) यदा पन महापकरणं ओरुह्य "हेतुपञ्चवो आरम्भणपञ्चवो ... पे०... अविगतपञ्चवो"ति सम्मसने आरभि, अथ'स्स चतुर्वीसतिसमन्तपट्टानं सम्मसन्तस्स एकन्ततो सव्वञ्जुतजाणं महापकरणे वेव ओकासं लमि । यथा हि तिमिरतिमिद्गलमहामच्छो चतुरासीतियोजनसहस्रसगम्भीरे महासमुदे वेव एकन्ततो ओकासं लमति, एवमेव सव्वञ्जुतजाणं एकन्ततो महापकरणे वेव ओकासं लमि ।

(३२) सत्थु एवं लढोकासेन सव्वञ्जुतजाणेन यथासुखं सण्हसुखमधम्मं सम्मसन्तस्स सरिरीतो नीलपीतलोहितोदातमज्जेट्ठपमस्सरवसेन छव्वण्णरस्मियो निक्खल-मिंसु । केसमरुद्दि चेव अक्खीनं च नीलट्ठानेहि नीलरस्मियो निक्खमिंसु, यासं वसेन गगनतले अज्जनचुण्णसमाकिण्णं विव उम्मापुक्कनीलुण्णदलसञ्चलं विव वीतिपत्तनं मज्झितालपण्ठं विव सम्पसारितमेचकपटं विव च अहोसि । छवितो चेव अक्खीनं च पीतट्ठानेहि [14] पीतरस्मियो निक्खमिंसु; यासं वसेन दितामाणा सुवण्णरसधारा निमिस्समानो विव सुवण्णपटपसारितो विव कुंकुमचुण्णरञ्जिता विव

१ M.—एकलङ्के २. M.—पटिविद्धो. ३ सि०, M.—omit. ४ M.—पाटिकुत्त^०.
५ म०—कण्ठव^०. ६ सि०, M.—omit. ७ सि०, M.—insert before this सत्थु.
८ See १.१७ above. ९ सि०—लमति. १० सि० M.—तिमिरविद्गल^० Cf. Kalpasūtra i.43 where we have तिमि and तिमितिमिद्गल. ११ So reads M. १२ M.—^०पवारिता. १३ सि०—कुक्कुट; म०—कुक्कुट.

कण्ठिकारैपुष्पसम्परिक्लिप्ता विष च विरोचिन्तु । मंसलोहितेहि चैव अक्खीनं च रत्तट्टानेहि लोहितरस्मियो निक्खमिन्तु यासं वसेन दिसामागा चीनपिट्टुचुण्णरञ्जिता विष सुवक्खलासारसनिशिञ्जमानो विष रत्तकम्बलपरिनिष्ठिता विष जयसुमनं-पालि-महक-अण्डुजीपककुसुमसम्परिक्लिप्ता विष च विरोचिन्तु । अट्टीहि चैव दन्तेहि चैव अक्खीनं च सेतट्टानेहि ओदातरस्मियो निक्खमिन्तु; यासं वसेन दिसामागा रजत-धटेहि^१ आतिश्चमानवीरचाप सम्परिक्लिप्ता विष संपसारितरजतपट्टविताना विष, वीतिपतन्तरजतगालवण्टा विष, कुन्द-कुमुद-सिन्दुवार-सुमन-मल्लिकादि-कुसुमसञ्छन्ना विष च विरोचिन्तु । मञ्जेट्टुप्पमस्सया एन तम्हा तम्हा सरीरपदेसा निक्खमिन्तु ।

(३३) इति ता छव्यण्णरस्मियो निक्खमित्वा घनमहापठविं गच्छिन्तु । चतु-नहुताधिक-द्वियोजनसतसहस्रवह्ला महापठपी निदन्तसुवण्णपिण्डि विष अहोसि । पठविं विनिविद्धत्वा देट्ठा उदकं गच्छिन्तु । पठवीसन्वारकं अट्टनहुताधिकं चतुयोजन-सतसहस्रवहलं उदकं सुवण्णकलसेहि आसिञ्जमानं विलीनसुकण्णं विष अहोसि । उदकं विनिविद्धत्वा वातममाहेत्तुं । छत्रहुताधिक-नवयोजनसतसहस्रवहलो वातो समुत्सितसुकण्णकस्मियो विष अहोसि । वातं विनिविद्धत्वा देट्ठा अर्जटाकासं पक्खमिन्तु । उपरिमाणेन उष्मन्त्या पि चातुम्भारायिके गच्छिन्तु । ते विनिविद्धत्वा तापविंसे ततो यामे ततो तुसिते ततो निम्मानरती ततो परनिम्मितवसवत्ती ततो नव ब्रह्मलोके ततो वेहण्णके ततो ऋ सुद्धावासे विनिविद्धत्वा चत्तारे आरुण्यं गच्छिन्तु । चत्तारे आरुण्ये विनिविद्धत्वा अजटाकासं पक्खमिन्तु । तिरियमाणेहि अनन्ता लोकधातुयो पक्खमिन्तु ।

(३४) एतकेसु टानेसु चन्द्रि चन्द्रपम्मा नत्थि, सुरिये सुरियपम्मा नत्थि, तारकरूपेसु तारकपम्मा नत्थि, देवतान् उय्यानविमानकप्पकस्सेन्तु चैव सरीरेसु च आमरणेसु चा ति सब्बत्थ पम्मा नत्थि । तित्तहस्ति-महासहस्ति-लोकधातुया आलोकफरणसमतथो महाब्रह्मा पि [15] सुरियुग्गमने खजोपनको विष अहोसि । चन्द्रसुरियतारकरूप-देवउय्यानविमान-कप्पकस्सानं परिच्छेदकमलकमेव पञ्चायित्थ । एतकं टानं बुद्धरस्मीहि चैव अज्जोत्थयं अहोसि ।

(३५) अयं च नेव बुद्धानं अधिट्टान-इद्धि, न भावनामया इद्धि । सण्ह-सुत्तन-धम्मं एन सम्मततो लोकेनाथस्स लोहितं पसीदि, वत्थुरुपं पसीदि, छवि-वण्णो पसीदि । चित्तसमुट्टाना वण्णधातु समन्ता असीतिहत्थमत्ते पदेसे निव्वहला व अट्टासि । इमिना नीहारेन सत्ताहं सम्मसि । सत्तरत्तिन्दिवानि सम्मसितधम्मो कित्तको अहोसी ति ? अनन्तो अपरिमाणो अहोसि । अयं ताव मनसा देसना नाम ।

१ सी० M.—कण्ठिकार. २ So reads M. ३ सि०—जयसुमनं. ४ सि०, M.—रजतधटेहि. ५ सि०, म०—सिन्दवार. ६ सि०—अज्जटं ७ सि०—ते पि. ८ सि०—अहोसि.

(३६) स्वस्था पन एवं सथाइं मनसा धिन्तितं धम्मं वचीगेदं कत्वा देसेन्तो वस्तसत्तेन पि वस्तसहस्सेन पि वस्तसत्तसहस्सेन पि माथकं पापेत्वा देसेतुं न सकोती ति न वत्तब्ब । अपरमागर्हिमे हि तत्थागतो तावत्तिसमवने पारिच्छाकमूले पण्डुकम्बल-सिलायं दत्तसहस्तचक्रवालदेवतानं मज्जे नित्तिन्नो मातरं कायसर्पित्वा कत्वा कुसला धम्मा, अकुसला धम्मा, अव्याकता धम्मा [४०मा०१] ति धम्मं देसेन्तो सत्तमागेन सहस्तमागेन सत्तसहस्तमागेन धम्मन्तरा धम्मन्तरं संकमिती संकमिती वै देसेति । तयो मासे निरन्तरं पवत्तिदेसनावेगेन पवत्तआकासगङ्गा विष अथोमुख-उपतिउदकपट्टा निस्सन्तउदकधारा विष च हुत्वा अनन्ता अपरिमाणा अहोसि ।

(३७) बुद्धानं हि भत्तानुमोदनकाले थोकं बट्टेत्वा अनुमोदेन्तानं देसना दीध-म्विशमानिकावप्पमाणा होति । पच्छामत्तं पन सम्यत्तपरिस्ताय धम्मं देसेन्तानं देसना संवुत्त-अंगुत्तरिके-द्वेम्हानिकावप्पमाणा व होति । कस्मा ? बुद्धानं हि भवङ्गपरिवासो लहुको दन्तावरणं मुक्खितं^१ मुखादानं सिद्धिं जिह्वा मुदुका सरो मधुरो वचनं लहुपरिचनं । तस्मा अं मुहुत्तं देसितधम्मो पि एक्को होति । तेमासं देसितधम्मो पन अनन्तो अपरिमाणो वेव ।

(३८) आनन्दधेये हि यहुस्सुतो तिपिटकधरो पद्मदत्तगाथातहस्सानि सट्ठिपदसहस्सानि ल्तापुष्कानि आकट्ठन्तो विष टितप्पदेनेव उत्त्वा गप्हाति वा वाचेति वा देसेति वा । एत्तको थेरस्स एको उद्देसम्मो होति । थेरस्स हि अनुपदं उद्देसं ददमानो अज्जो दातुं न सकोति, न सम्भापुत्ताति । सग्गाम्मुद्धो व सम्भापुण्णेष्व । एवं अधिमत्तसतिमा अधिमत्तगतिमा अधि-[१६]-मत्तपितिमा तथाविधसावको स्वत्थारा तेमासं इमिना नीहारेन देसितं देसन्नं वस्ससत्तं वस्तसहस्सं उग्गाहन्तो पि माथकं पापेत्तुं न सकोति ।

(३९) एवं तेमासं निरन्तरं देसेन्तस्स पन तत्थागतस्स कव्वडिङ्गाराहारपटिज्जं उपादिज्जकस्सीरं कथं यापेसी ति ? पटिज्जगनेनेव । बुद्धानं हि सो सो कालो सु-वत्थितो सुपरिच्छिन्नो सुपचक्खो । तस्मा भगवा धम्मं देसेन्तो मनुस्सल्लोके कालं ओलोकेति । सो भिक्खाचारवेळं खल्लक्खेत्वा निम्मित्तबुद्धं मापेत्वा 'इमस्स चीवरगहणं पत्तगहणं च सरकुत्ति-आकप्पो एक्कलो नाम हेतु, एत्तकमेव धम्मं देसेतु' ति अधिद्वाय पत्तचीवरमादाय अनोत्तत्तदहं गच्छति । देवता नागलतादन्ताकट्ठं देन्ति । तं खादित्वा अनोत्तत्तदहे स्सीरं पटिज्जग्गित्वा मनोसिलालले ठितो सुरत्त-दुपट्ठं निवासेत्वा चीवरं वारुपित्वा छातु-महाराजदत्तियं सेलमयं पत्तं आदाय उत्तरकुसं गच्छति । ततो पिण्डपातं आदित्वा अनोत्तत्ततीरे निसिज्जो तं परिमुञ्जित्वा दिवा-विहाराय चन्दनवनं गच्छति ।

१ सो०, ४०-अपरमागे पि. २-३ सि०, M. omit. ४ सि०-प्रेक्षापत्ता संक्षिप्तिवा. ५ M.-एकुत्तरिक, सि०-अंगुत्तरनिकाय, ६ म०-मुक्खितं, सि०-मुक्खितं.

(४०) धम्मसेनापति सारिपुत्तथेरो पि तत्थ गन्त्वा सम्मासम्बुद्धस्स वसे कत्वा एकमन्तं निसीदति । अथस्स सत्था नयं देति । 'सारिपुत्त, एत्थको धम्मो देसितो' ति आचिक्खति । एवं सम्मासम्बुद्धे नयं देन्ते पटिसम्मिदापत्तास्स अग्ग-
सायकस्स बेलन्ते उप्पावा इत्थं पसारेत्वा दस्सितत्तमुद्दादितं नयदानं होति । थेरेस्सा पि नयसत्तेन नयसहस्सेन नयसत्तसहस्सेन भगवता देसितधम्मो उपट्ठाति वेव ।

(४१) सत्था दिवाविहारं निसीदित्वा धम्मं देसेत्वा काय वेलाय गच्छती ति ? सावधियासीनं कुलपुत्तानं^१ सम्पत्तानं धम्मदेसनवेला नाम अस्थि, ताव वेलाय गच्छति । धम्मं देसेत्वा गच्छन्तं वा आगच्छन्तं वा के जानन्ति के न जानन्ती ति ? महेस्सस्सा देवता जानन्ति, अप्पेस्सस्सा न जानन्ती ति । करमा न जानन्ती ति ? सम्मासम्बुद्धस्स वा निम्मिल्लुद्धस्स वा रस्मिआदीसु नानत्तामावा । उमिन्नं पि हि तेसं रस्मीसु वा खरेसु वा वच्चेनेसु वा नानत्तं नथी ति । सारिपुत्तथेरो पि सत्थारा देसितं देसितं धम्मं आहरित्वा अत्तनो सद्विहारिकानं पब्बन्नं भिक्षुसुत्तानं देसेती ति ।

(४२) तेसं अयं पुब्बयोगो— [१७] ते किर कत्तसपदसवल्लस्स काले खुद्दक-
कम्बुलि-येनियं निव्वत्ता पम्भारे ओल्लम्भन्ता द्विमे आभिधम्मिकभिक्षुनं अभिधम्मं सज्जायन्तानं सेरे निमिच्चं गहेत्वा कण्ठपक्खं सुकपक्खं अजानित्वा पि खरे निमिच्चग्गा-
हमत्तकेनेव कालं कत्ता देवल्लोके निव्वत्तिंसु । एकं बुद्धन्तरं देवल्लोके वसित्वा तस्मिं काले मनुस्सल्लोके निव्वत्ता यमकपाट्टिहारिये पसीदित्वा थेरेस्स सत्तिक्के पब्बजिंसु । थेरो सत्थारा देसितदेसितधम्मं आहरित्वा तेसं देसेसि । सम्मासम्बुद्धस्स अभिधम्मदेसना-
परियोत्तानं च तेसं भिक्षुनं सत्तप्पकरण-उग्गाहणं च एकपट्टहारेनेव अहोसि ।

(४३) अभिधम्मे वाचनामग्गो नाम सारिपुत्तथेरपमवो । महापकरणे गणनवारो पि थेरेनेव ठपितो । थेरो हि इमिना नीहारेन धम्मन्तरं अमपस्सेत्वा व सुखं गहेत्तुं धारेत्तुं परियाणुणित्तुं वाचेत्तुं च पहीती ति^२ गणनवारं ठपेसि ।

(४४) एवं सन्ते थेरो च पटमतरं आभिधम्मिको होती ति ? न होती । सम्मासम्बुद्धो च पटमतरं आभिधम्मिको होती । सो हि तं महावोधिपल्ले निसी-
दित्वा पटिविद्धि । बुद्धो हुत्वा च पन सत्ताहं एकपल्लेन निमिच्चो उदानं उदानेसि—

वदा हवे पातुमवन्ति धम्मा । आत्तापिनो शायतो ब्राह्मणस्स ।
अथ^१स्स कङ्का वपवन्ति सव्वा । यतो पजानाति सहेतुधम्मं ॥
वदा हवे पातुमवन्ति धम्मा । आत्तापिनो शायतो ब्राह्मणस्स ।
अथ^२स्स कङ्का वपवन्ति सव्वा । यतो खवं पच्चवानं अवेदि ॥
वदा हवे पातुमवन्ति धम्मा । आत्तापिनो शायतो ब्राह्मणस्स ।

१ सी०, य० — देसेत्तुं; M. inserts after this पञ्चोत्तरमादाय. २ सि०
omits; M. — सम्पत्तानं. ३ सि०, M. — होती वि.

विधूपयं तिष्ठति मारुतेनं, सूर्यो^१ व ओमासवमन्तलिखेत्^२ ति ॥
इदं पठमबुद्धवचनं नाम ।

[18] धम्मपदभाषका पन

“अनेकजातिसंसारं सन्धाविरसं अनिश्चितं ।

गहकारकं गवेसन्तो दुक्खा जाति पुनपुनं ॥

गहकारक दिट्ठो^३सि पुन गेहं न काहति ।

सब्बा ते फालुका भग्गा गहकूटं विसंखतं ।

विसङ्खारगतं चित्तं तण्हानं खयमञ्जगा” ति ॥ [च० १५३-५४]

इदं पठमबुद्धवचनं नामा ति वदन्ति ।

यमकसालानमन्तरे निपन्नेन भगवता परिनिब्बानसमये “हन्द दानि मिकखवे
आमन्तयामि वो, वयधम्मा सङ्गारा, अप्पमादेन सम्पादेया” ति [दी० २. १५६]
तुत्तवचनं पच्छिमबुद्धवचनं नाम । उमिन्नमन्तरे पञ्चवत्तालीसवत्सानि पुण्डरीकं
गन्धेत्तेन विष, रतनावलि^३ आपुणन्तेन विषै, च कथितो अमत्तण्णकासनो सद्धम्मो
मज्झिमबुद्धवचनं नाम ।

(४५) तं सर्वं पि सङ्गहमानं विट्ठको तीणि विट्ठकानि होन्ति, निकायतो
पञ्चनिकाया, अङ्गतो नव अङ्गानि, धम्मसल्लसतो चतुरासीति धम्मसल्लसतहस्तानि ।

(४६) कथं ? सर्वं पि हेतं विट्ठको विनयविट्ठकं सुत्तान्तविट्ठकं अमिधम्म-
विट्ठकं ति^१ तिप्पमेदमेव हेति । तथ उभयानि पातिमोक्खानि द्वे विमङ्गा द्वावीस-
ति खन्धका सोळत परिवारा ति इदं विनयविट्ठकं नाम । ब्रह्मजात्यादिचतुत्तिस-
सुत्तसङ्गहो दीधनिकायो । मूलपरियायसुत्तादि-दियट्ठसत-ट्टेमुत्तसङ्गहो मज्झिम-
निकायो । ओष्ठतरणसुत्तादि-सत्तमुत्तसहस्स-सत्तसत्तेद्वासट्ठिसुत्तसङ्गहो संवृत्तनिकायो ।
चित्तपरियादान-सुत्तादि-नवमुत्तसहस्स-पञ्चसत-सत्तपण्णार्मसुत्तसङ्गहो अंगुत्तर-
निकायो । खुद्दकपाट-धम्मपद-उदान-इतिवुत्तक-सुत्तनिपात-विमानकथु-पेतवत्थु-
थेरगोथा-थेरीगाथा-जातक-निदेस-पडिसम्मिदा-अपदान-बुद्धवंस-चरियापिकवसेन
पण्णरसण्णमेरो खुद्दकनिकायो ति इदं सुत्तान्तविट्ठकं नाम । धम्मसङ्गणि-आदीनि
सत्तप्यकरणानि अमिधम्मविट्ठकं नाम ।

(४७) [19] तथ

विविधविसेसनयत्ता विनयनतो चैव कायवाचानं ।

विनयसधिविदूहि अयं विनयो विनयो ति अक्खतो ॥

१ M., no, सो - सुविचो. २ विन ० - १.२. ३ M. - omits. ४ Cf.
समन्त० pp.16-27, §§32-43. ५ M. - सुत्तसत्त०. ६ M. - सुत्तपण्णाम०

७ Chinese version of सन्तत्तासादिका omits this and mentions only
fourteen books. See n.5 on p.18 of the PTS ed. of this book.

विधिषा हि एत्थ पञ्चविधपातिमोक्खसुरेस-पाराजिकादि-सत्ताआपत्तिक्खन्धमालिका
विमङ्गादिप्यमेदनया विसेसमूता च दज्झीकम्मतिथिलकरणप्ययोजना अनुपज्जन्ति-
नया । काधिकवाचसिकअवस्थाचार-मिलेधनतो एस कायं वाचं च विनेति । तस्मा
विधिधनयत्ता विसेसनयत्ता कायवाचानं च विनयनतो अयं विनयो विनयो ति
अक्खातो । तेनेतमेतस्स वचनत्थकोसल्लत्थं वुत्तं—

विधिधिसेसनयत्ता विनयनतो चेव कायवाचानं ।

विनयत्वविदूहि अयं विनयो विनयो ति अक्खातो ति ॥

(४८) इतरं पन

अत्थानं सूचनतो मुवुत्ततो सवनतो^१ ध सूदनतो ।

सुत्ताणा सुत्तसमागतो च सुत्तं सुत्तं ति अक्खातं ॥

तं हि अत्तत्थपरत्थादिमेदे अत्थे सूचेति । मुवुत्ता चेत्थ अत्था वेनेद्व्य^२ज्झासयानुलोमेन
मुत्तत्ता । सवति चेत्तं अत्थे, सस्समिप फलं, पसयती ति वुत्तं होति । सूदति चेत्तं,
वेनु धियं खारं, पप्परती ति वुत्तं होति । मुदु च ने तावति रक्खती ति वुत्तं होति ।

मुत्तसमागं चेत्तं । यथा हि तच्छकानं सुत्तं पमाणं होति एवमेत्तं पि विज्जूनं । यथा
च सुत्तेन सङ्गहितानि पुष्कानि न विदिरियन्ति विदंसियन्ति एवमेतेन सङ्गहिता
अत्था । तेनेतमेतस्स वचनत्थकोसल्लत्थं वुत्तं—

सुत्तानं सूचनतो मुवुत्ततो सवनतो च सूदनतो ।

सुत्ताणा सुत्तसमागतो च सुत्तं सुत्तं ति अक्खातं ति ॥

(४९) अभिधम्मस्स वचनत्थो वुत्तो येव । अप्पो पन नयो—

यं एत्थ वुट्ठिमन्तो सल्लखणा पूजितो परिच्छिन्ना ।

वुत्ताधिका च धम्मा अभिधम्मा तेन अक्खातो ॥

[20] अयं हि अभि-सद्दो वुट्ठि-सल्लखण-पूजित-परिच्छिन्नाधिकेसु दिस्तति ।
तथा हेस “वाज्झा मे आवुसो दुक्खा वेदना अभिक्कमन्ति, नो पटिक्कमन्ती
[ ] ति^३ आदीसु वुट्ठियं आगतो । “या ता रत्तियो अभिज्जाता अभि-
ल्लिप्पिता” [ ] ति आदीसु सल्लखणे । “राजाधिराजा मनुजिन्दो” [मु० नि०
१५३] ति आदीसु पूजिते । “पटियसो विनेतुं अभि-धम्मे अभि-विनये” [विन०
१.६४] ति आदीसु परिच्छिन्ने; अज्जमज्जसंकराविरहिते धम्मे च विनये चा ति
वुत्तं होति । “अभिक्कन्तेन वण्णेना [Cf. सं० १.१....] ति आदीसु अधिके ।
एत्थ च “रूपपप्पत्तिया मयं भावेति मेत्तासहगतेन चेतसा एकं दिंसं फरित्वा विह-
स्सी” [§१६०] ति आदिना नयेन वुट्ठिमन्तो पि धम्मा वुत्ता । “रूपारम्भणं वा
सद्धारम्भणं वा” [§१] ति आदिना नयेन आरम्भणादीहि ल्लखणीयत्ता सल्लखणा
पि । “सेक्खा धम्मा, असेक्खा धम्मा, लोदुत्तरा धम्मा” [ ] ति आदिना

१ M., सो०-विदंतेति. २ M.—पूरिता. ३ See n. 7 in १.९.

नयेन पूजिता पि; पूजारहा ति अधिष्ठायो । “कस्सो होति, वेदना होती” [११]
ति आदिना नयेन समावपरिच्छिन्नत्वा परिच्छिन्ना पि । “महत्तया धम्मा,
अप्यमाणा धम्मा, अनुत्तरा धम्मा” [ ] ति आदिना नयेन अधिका पि धम्मा
युक्ता । तेनेवमेतस्स वचनत्थकोसल्लत्थं सुत्तं—

यं एत्थं बुद्धिमन्तो सल्लत्थणा पूजिता परिच्छिन्ना ।

वुत्ताधिका च धम्मा अभिधम्मो तेन अक्खलातो ति ॥

(५०) यं पनेत्थ अविसिद्धं^१ तं

पिटकं पिटकत्थविद् परिपत्तिमाज्जनत्थतो आहु ।

तेनं समोधानेत्वा तयो पि विनयादयो जेय्या ॥

परिपत्ति पि हि “मा पिटकसंपदानेना” [अ० १.१८९] ति आदीसु
पिटकं तिबुच्चति । “अथ पुरितो आगच्छेत्थ कुहालपिटकमादाया” [म० १.१२७]
ति आदीसु यं किञ्चि माज्जनं पि । तस्मा

पिटकं पिटकत्थविद् परिपत्तिमाज्जनत्थतो आहु ।

इदानी

तेन समोधानेत्वा तयो पि विनयादयो जेय्या ति ॥

तेन एवं दुषिष्णत्वेन पिटकसङ्गेन सह समासं कत्वा विनयो च सो पिटकं च
परिपत्तिमावतो, तस्स तस्स अत्यरस्स माज्जनतो चा ति विनयपिटकं । यथाबुत्तेनेव नयेन
सुत्तं च तं पिटकं चा ति सुत्तपिटकं । अमि-[21]-धम्मो च सो पिटकं चा ति
अभिधम्मपिटकं ति एवमेते तयो पि विनयादयो जेय्या ।

(५१) एवं जत्वा च फनं पि तेस्सेव पिटकेसु नानप्यकारकोसल्लत्थं

देसना-सासन-कथामेदं तेसु यथारहं ।

सिक्खता-पहान-गंभीरमायं च परिदीपये ॥

परिपत्तिमेदं संपत्तिं विपत्तिं चा पि यं यहिं ।

पापुणाति यथा भिक्खु तं पि सत्थं विमावये ॥

(५२) तथायं^२ परिदीपना विमायना च— एतानि हि तीणि पिटकानि यथा-
क्रमं आणा-बोहार-परमत्थदेसना, यथापराध-यथानुलोम-यथाधम्मसासनानि, संवरा-
संवर-दिट्ठिभिर्निवेदन-नामरूपपरिच्छेदकथा चा ति बुचन्ति ।

एत्थं हि विनयपिटकं आणारहेन भगवता आणाबाहुल्लतो देसितत्ता आणा-
देसना; सुत्तपिटकं बोहारकुसलेन भगवता बोहारबाहुल्लतो देसितत्ता बोहारदेसना;
अभिधम्मपिटकं परमत्थकुसलेन भगवता परमत्थबाहुल्लतो देसितत्ता परमत्थदेसना
ति बुचति ।

१ M.- अवसिद्धं. २ सि०- inserts इदानी before this word.

३ सि०, म०- पुन. ४. सी०, म०- add ति. ५ सी०, म०- क्कयायं.

तथा पठमं ये ते पचुरापराधा सत्ता ते यथापराधं एत्थ सत्तिता ति यथा-
पराधसासनं; दुतियं अनेकज्झासयानुसयचरियाधिमुत्तिका सत्ता यथानुलोमं एत्थ
सत्तिता ति यथानुलोमसासनं; ततियं धम्मपुञ्जमत्ते 'अहं ममा' ति सज्जिनो सत्ता
यथाधम्मं एत्थ सत्तिता ति यथाधम्मसासनं ति वुत्तति ।

तथा पठमं अज्जाचारपटिपक्खमूतो संवरासंवरो एत्थ कथितो ति संवरा-
संवरकथा; संवरासंवरो ति खुदको चेव महन्तो च संवरो, कम्माकम्मं विय फलाफले
विय च; दुतियं द्वासट्ठिट्ठिपटिपक्खमूता दिट्ठिविनिवेटना एत्थ कथिता ति
दिट्ठिविनिवेदनकथा; ततियं रागादिपटिपक्खमूतो नामरूपपरिच्छेदो एत्थ कथितो
ति नामरूपपरिच्छेदकथा ति वुत्तति ।

(५३) तीसु पि च एतेसु तिस्रो सिक्खा तीणि पढानानि चतुर्विधो च
गंभीरभावो वेदितव्वो । तथा हि विनयपिटके विसेसेन अधिसीलसिक्खा वुत्ता,
सुत्तन्तापिटके अधिचिच्छसिक्खा, अभिधम्मपिटके अधिपज्जासिक्खा । विनयपिटके
च [२२] वीतिककमपढानं, किलेसानं वीतिककमपटिपक्खत्ता सीलस्स; सुत्तन्तापिटके
परियुट्ठानपढानं, परियुट्ठानपटिपक्खत्ता समाधिस्स; अभिधम्मपिटके अनुसयपढानं,
अनुसयपटिपक्खत्ता पज्जाव । पठमे च तदङ्गपढानं किलेसानं, इतरेसु सिक्खम्मन-
समुच्छेदपढानानि । पठमे च दुचरितसंकिलेस्स पढानं, इतरेसु तण्हादिट्ठिसंकिले-
सिकानं पढानं ।

(५४) एकमेकस्मिं नेत्थ चतुर्विधो पि धम्म-अत्थ-देसना-पटिवेध-गंभीर-
भावो वेदितव्वो—तत्थ धम्मो ति तन्ति । अत्थो ति तस्सा येव अत्थो । देसना ति
तस्सा मनसा वक्कथापिताय तन्तियो देसना । पटिवेधो ति तन्तिया तन्तिअत्थस्स च
यथामूलावधोधो । तीसु पि चेत्तेसु एते धम्म-अत्थ-देसना-पटिवेधा । यस्मा तसादीहि
विय महासमुद्धो मन्दयुद्धीहि दुक्खोगाळ्हा अलब्बनेव्यपतिट्ठा च तस्मा गंभीरा ।
एवं एकमेकस्मिं एत्थ चतुर्विधो पि गंभीरभावो वेदितव्वो ।

(५५) अपरो नवो—धम्मो ति हेतु । वुत्तं हेतं—“हेतुमिह जाणं
धम्मपटिसंमिदा” [वि० २९३] ति । अत्थो ति हेतुकलं । वुत्तं हेतं—“हेतुकले
जाणं अत्थपटिसंमिदा” [वि० २९३] ति । देसना ति वज्जति, यथाधम्मं धम्मा-
लापो ति अधिप्पायो; अनुलोम-पटिलोमसंखेपकित्थादादिवसेन वा कथनं । पटि-
वेधो ति अभिसमयो । सो च लोकिवल्लोकुत्तरो । विसयतो असंमोहतो च; अत्था-
नुरूपं धम्मेषु, धम्मानुरूपं अत्थेषु, पज्जतिपथानुरूपं पज्जन्तीसु अवधोधो । तेसं तेसं
वा तत्थ तत्थ वुत्तधम्मानं पटिविज्झितव्वो सलक्खणसंसातो अविपरीततभाधो ।

इदानीं यस्मा एतेसु पिटकेसु यं यं धम्मजातं वा अत्थजातं वा यो चायं यथा यथा
आपेतव्वो अत्थो सोत्तुनं आणस्स अभिमुखो होति तथा तथा तदत्थजोतिका देसना,

यो वेत्थ अविपरीतायबोधसंखातो पटिवेधो तेसं तेसं वा धम्मानं पटिविज्झितव्वो सल्लक्षणसंखातो अविपरीतसमाधो— सन्नं पेत्तं अनुपचितकुसल्लसंभारेहि दुण्णञ्जेहि, ससादीहि विव महासमुद्दो, दुक्खोगाज्झं असम्मनेय्यपलिट्ठं च, तस्मा गंभीरं । एवं वि एकमेकरिं एत्थ चतुर्विधो पि गंभीरमानो वेदितव्वो ।

(५६) एत्तावता च

[23] देतना-मासन-कथामेदं तेसु वयारहं ।

सिक्खपापहानगंभीरमावं च परिदीपये ॥

इति अयं गार्था वुत्तथा होति ।

(५७) परियत्तिमेदं संपत्तिं विपत्तिं चापि यं यहिं ।

पापुणाति यथा भिक्खु तं पि सन्नं विभावये ति ॥

एत्थ पन तीसु पिटकेसु तिविधो परियत्तिमेदो दट्ठव्वो । तिरसो हि परियत्तियो— अल्लगहूपमा निस्सरणत्था भण्डागारिकपरियत्ती ति ।

(५८) तथ यो दुग्गहीता उपारंभादिहेतुपरियापुटा अयं^१ अल्लगहूपमा । यं संधाय वुत्तं— “सेय्यथा पि भिक्खवे पुरिसो अल्लगहत्थिको अल्लगहवेसी अल्लगहपरिवेत्तं चरमानो, सो पस्सेय्य मदन्नं अल्लगहं, तमेनं मोगे वा नंगुट्ठे वा गण्हेय्य, तरस सो अल्लगहो पटिपरिवत्तिसो हत्थे वा बाहाय वा अञ्जतरिंमि वा अंगपच्चंगे उत्तेय्य, सो ततो निदानं मरणं वा निगच्छेय्य मरणमत्तं वा वुक्खं । तं किस्स हेतु ? दुग्गहितत्ता भिक्खवे अल्लगहत्थ । एवमेव सो भिक्खवे इधेक्खवे मोघपुरिसा धम्मं परियापुणान्ति वुत्तं...ये०...वेदल्लं, ते तं धम्मं परियापुणित्वा तेसं धम्मानं पञ्जाय अत्थं न उपपरिक्खन्ति, तेसं ते धम्मा पञ्जाय अत्थं अनुपपरिक्खत्तं न निज्झानं खमन्ति, ते उपारंमानिसंसा वेव धम्मं परियापुणन्ति इतिवादपमोक्खानिसंसा च । यस्स च^२ त्थाय धम्मं परियापुणन्ति तं च^३स्स अत्थं नानुभोन्ति । तेसं ते धम्मा दुग्गहीता दीक्खत्तं अहिताय दुक्खाय संवत्तन्ति । तं किस्स हेतु ? दुग्गहितत्ता भिक्खवे धम्मानं” [म० १.१३३-३४] ति ।

या पन सुग्गहीता सीलक्खन्धादिपरिपूरि^४ वेव आरुंखमानेन परियापुटा न उपारंभादिहेतु, अयं निस्सरणत्था । यं सन्धाय वुत्तं— “तेसं ते धम्मा सुग्गहीता दीक्खत्तं हिताय सुखाय संवत्तन्ति । तं किस्स हेतु ? सुग्गहीतत्ता भिक्खवे धम्मानं” [म० १.१३४] ति ।

यं पन परिज्झातक्खंपो पहीनकिलेसो मावितमग्गो [24] पटिविज्झाकुण्णो सच्छिकततिरोधो खीणासवो केवलं पवेणिपालनत्थाय वंत्तानुरक्खणत्थाय परियापुणाति, अयं भण्डागारिकपरियत्ती ति ।^५

१ See १.५१ above. २ M., सि० omit. ३ सि०, म० परिवत्तात्वा. ४ M., सि०, सी० म० — परिपूरि. ५ सि० inserts after this पवमेव तीह पिट्ठेसु तिविधो परियत्तिमेदो वेदितव्वो ।

(५९) विनये पन सुप्पटिपन्नो भिक्खु सीलसंपदं निस्साय तिरसो विज्जा पापुणाति, तासं येव च तत्थ पमेदवचनतो । सुत्ते सुप्पटिपन्नो समाधिसंपदं निस्साय छल्लभिज्जा पापुणाति, तासं येव च तत्थ पमेदवचनतो । अमिधम्मे सुप्पटिपन्नो द्दज्जासंपदं निस्साय चतस्सो पटिसंमिदा पापुणाति तासं च तत्थेव पमेदवचनतो । एवमेत्तेसु सुप्पटिपन्नो यथाक्कमेन इमं विजात्तय-छल्लभिज्जा-चतुर्पाटसंमिदा-पमेदसंपत्तिं पापुणाति ।

विनये पन दुप्पटिपन्नो अननुज्जातेसुत्तसंक्रस्स-अत्थरण-पापुणादिसंक्रस्स-सामज्जतो पाटिनिवत्तेसु उपादिन्नफस्सेसु अनवज्जसज्जी होति । वुत्तं पि हेतं— “तथाहं भगवता धम्मं देसितं आजानामि, यथा ये^१मे अन्तरायिका धम्मा वुत्ता भगवता ते पटिसेवतो नालं अन्तरायाया” [म० १.१३०] ति । ततो दुस्सील-मावं पापुणाति । सुत्ते दुप्पटिपन्नो “चत्तारो^२मे भिक्खवे पुग्गला सन्तो संविज्जमाना श्लोकरिं” [अ० २.२०५] ति^३ आदीसु अधिप्पावं अजानन्तो दुग्गहीतं गण्हाति । यं संभाव वुत्तं— “अत्तना दुग्गहीतेन अग्गे चेव अग्ग्माचिनस्सति अत्तानं च खनति वहुं च अपुग्गलं पत्तवती” ति । ततो मिच्छादिट्ठिं पापुणाति । अमिधम्मे दुप्पटिपन्नो धम्मचिन्तं^४ अतिघावन्तो अचिन्तेव्वानि पि चिन्तेति, ततो चित्तविक्षेपं पापुणाति । वुत्तं हेतं— “चत्तारि^५मानि भिक्खवे अचिन्तेव्वानि, न चिन्तेतव्वानि, यानि चिन्तेन्तो उग्ग्माइस्स विघातस्स भागी अस्स” [अ० २.८०] ति । एवमेत्तेसु दुप्पटिपन्नो यथाक्कमेन इमं दुस्सीलभाव-मिच्छादिट्ठिता-चित्त-विक्षेपभेदं विपत्तिं पापुणाति ।

(६०) एत्तावता

परिवात्तिभेदं संपत्तिं विपत्तिं चा पि यं यहिं ।

पापुणाति यथा भिक्खु तं पि सव्वं विमावये^६ति ॥

अयं पि गाथा वुत्तथा होति । एवं नानप्यकारतो पिटकानि अत्था तेसं वसेन सव्वमेतं संगग्रहमानं तीणि पिटकानि होन्ति ।

(६१) [25] कथं निकायतो पञ्च निकाया ति ? सव्वमेव हेतं द्वीधनिकायो मज्झिमनिकायो संघुत्तनिकायो अंगुत्तरनिकायो खुद्दकनिकायो ति पञ्चप-मेदो होति ।

(६२) तत्थ कतमो द्वीधनिकायो ? तिवग्ग-संग्रहानि ब्रह्मजालादीनि चतु-त्तिसं मुत्तानि ।

चतुत्तिसेव मुत्तन्ता तिवग्गो यस्स संग्रहो ।

एत्तं द्वीधनिकायो ति पटमो अनुलोमिको ॥

१ सी०, सि०, म०—अनुज्जात but M.—अननुज्जात. २ Cf. दी० ३.२३२ म० १.३४१. ३ म०—१.१३१. ४ सी०—धम्मचिन्तं. ५ See १.५१ above.

कस्मा पनेस दीधनिकायो ति वुचति ? दीधन्यमाणानं सुत्तानं समूहतो च निवासतो च । समुद्दिगिवासा हि निकायो ति पवुचन्ति । “नाहं भिक्षवे अञ्जं एकनिकायं पि समनुपस्सामि एवं-चित्तं यथयिदं भिक्षवे तिरच्छान्नगता पाणा, पौणिकनिकायो, चिक्खल्लिकनिकायो” ति । एवमादीहि चैत्थ साधकानि सासनतो लोकतो च । एवं सेसानं पि निकायमाथे वचनस्थो वेदितव्वो ।

(६३) कतमो मव्विस्समनिकायो ? मव्विस्समण्यमाणानि पंचदस-वग्गसंगहानि मूलपरियायसुत्तादीनि दियद्वुसतं द्वे च सुत्तानि ।

दियद्वुसतसुत्तन्ता द्वे च सुत्तानि यत्थ सो ।

निकायो मव्विस्समो पञ्च-दसवग्गपरिमाहो ॥

(६३ अ) कतमो संयुत्तनिकायो ? देवतासंयुत्तादिषसेन ठितानि ओघतरणादीनि सत्त सुत्तसहस्सानि सत्तसुत्तसत्तानि द्वासट्ठि चैव सुत्तानि ।

सत्त सुत्तसहस्सानि सत्त सुत्तसत्तानि च ।

द्वासट्ठि चैव सुत्तन्ता एसो संयुत्तसंगहो ॥

(६४) कतमो अंगुत्तरनिकायो ? एकेकअंगारितेरुक्खसेन ठितानि चित्त-परियादानादीनि नव सुत्तसहस्सानि पञ्च सुत्तसत्तानि सत्तपञ्जासं च सुत्तानि ।

नव सुत्तसहस्सानि पञ्च सुत्तसत्तानि च ।

सत्तपञ्जाससुत्तानि संखा अंगुत्तरे अयं ॥

(६५) [26] कतमो खुदकनिकायो ? सकलं चिनयपिटकं, अमिधम्मपिटकं, खुदकपाठे-धम्मपदादयो च पुब्बे दरिस्ता पञ्चदसपण्णेदा; ठपेत्वा चत्तारो निकाये अवसेसं वुद्धवचनं ति ।

ठपेत्वा चतुरो पेते निकाये दीध-आदिके ।

तदञ्जं वुद्धवचनं निकायो खुदको मतो ति ॥

(६६) कथं अंगवसेन नव अंगानी ति ? सब्बमेव हि’दं ‘सुत्तं शेर्यं वेय्याकरणं गाथा उदानं इतिवुत्तकं जातकं अब्भुतधम्मं वेदलं’ ति नववक्कणभेदं होति ।

तत्थ उभतोषियंग-निदेस-खन्धक-परिवारा सुत्तनिपाते मंगलसुत्त-रत्तनसुत्त-नाल्लसुत्त-नुवड्ढकसुत्तादीनि अञ्जं पि च सुत्तन्तनामकं तथागतवचनं सुत्तं ति वेदितव्वं । तव्वं पि सगायकं सुत्तं शेर्यं ति वेदितव्वं । विसेसेन संयुत्ते सकलो पि सगायकवग्गो । सकलं पि अमिधम्मपिटकं, निग्गायकसुत्तं, यं च अञ्जं अट्ठहि अंगेहि असंगहितं वुद्धवचनं, तं वेय्याकरणं ति वेदितव्वं । धम्मपद-थेरगाथा-थेरीगाथा सुत्तनिपाते नो-सुत्तनामिका सुद्धिकगाथा च गाथा ति वेदितव्वं । सोमनस्सज्जाणमयिक-गाथापटिसंयुत्ता द्वे-असीति सुत्तन्ता उदानं ति वेदितव्वं । ‘वुत्तं हेतं मगवता’ति आदिनयण्वत्ता दसुत्तरसत्तसुत्तन्ता इतिवुत्तकं ति वेदि-

तत्त्वं । अपण्णकजातकादीनि पञ्चासाधिकानि पञ्च जातकसतानि जातकं ति वेदि-
तत्त्वं । “चत्तारो”मे भिक्खवे अञ्छरिया अञ्जुतधम्मा आनन्दे” [अ० २.
१३२] ति आदिनपपयत्ता सन्धे पि अञ्छरियञ्जुतधम्म-पटिसंयुत्ता सुत्तन्ता अञ्जुत-
धम्मे ति वेदितव्या । चुल्लवेदल्ल-महावेदल्ल-सम्मदिट्ठि-सकण्ठ-संसारमाजनिर्-
महापुण्णसमुत्तादयो सन्धे पि वेदं च तुट्ठि च लद्धा लद्धा पुच्छितसुत्तन्ता वेदल्लं
ति वेदितव्या । एवमेतं अंगतो नव भंगानि ।

(६७) कथं धम्मक्खन्धतो चतुरासीति धम्मक्खन्धसहस्रानी ति ? सञ्चमेव
हि दं बुद्धवचनं

[27] द्वासीति बुद्धतो गण्हि द्वे सहस्रानि भिक्खुतो ।

चतुरासीति सहस्रानि ये”मे धम्मा पवत्तिनो ति ॥

एवं परिदीपितधम्मक्खन्धवशसेन चतुरासीतिसहस्रपमेदं होति । तत्र एका-
नुसंधिकं मुत्तं एको धम्मक्खन्धो । यं अनेकानुसंधिकं तत्र अनुसंधिवशसेन धम्म-
क्खन्धगणना । गाथावन्धेसु पञ्चापुच्छनं एको धम्मक्खन्धो, विस्सज्जनं एको ।
अभिधम्मे एकमेकं तिकदुकमाजनं एकमेकं च विचाराजजनं एको धम्मक्खन्धो ।
चिन्ते अरिथ वत्थु, अरिथ मातिका, अरिथ पदमाजनिर्, अरिथ आपत्ति, अरिथ
अनापत्ति, अरिथ अन्तरापत्ति, अरिथ तिकच्छेदो । तत्र एकमेको कौट्टासी एक-
मेको धम्मक्खन्धो ति वेदितव्या । एवं धम्मक्खन्धतो चतुरासीति धम्मक्खन्ध-
सहस्रानि ।

(६८) एवमेतं सत्त्वं पि बुद्धवचनं पंचसतिकसंगीतिकाले संगायन्तेन महा-
करसप्तमुखेन वसीगणेन इदं षट्मबुद्धवचनं, इदं मल्लिमबुद्धवचनं, इदं पल्लिम-
बुद्धवचनं, इदं चिनयपिटकं, इदं सुत्तन्तपिटकं, इदं अभिधम्मपिटकं, अयं क्षीप-
निकायो ... पे० ... अयं खुद्दकनिकायो, इमानि सुत्तादीनि नवंगानि, इमानि
चतुरासीति-धम्मक्खन्धसहस्रानी ति इमं पमेदं वक्तव्येत्या व संगीतं । न केवलं
च इममेव अञ्चनं पि उद्दानसंगह-वग्गसंगह-वेय्यालसंगह-एकनिपात-दुकनिपातादि-
निपातसंगह-संयुत्तसंगह-पञ्चाससंगहादिमनेकविधं, तीणु पिटकेसु सन्दिस्समानं
संगहपमेदं वक्तव्येत्या व सत्तहि मासेहि संगीतं । संगीतिपरियोसने चरस इदं
महाकरसप्तथेरेन दुस्सल्लस सासनं पंचवत्ससहस्रपरिमाणकालं पवत्तनसमर्थं कतं
ति संजातपमोदा साधुकारं विय ददमाना अयं महापटवी उदकपरिचरं कत्वा
अनेकपकारं संकमि संकमि संपवेधि । अनेकानि च अञ्छरियानि पातुरहेसु ।

१ म० १.२९९; १.२९२; १.४६. २ दी० २.२६३. ३ म० ३.९९ gives
संसारपपयत्ता, ४ म० ३.१५. ५ Ms., PTS.-omit, ६ सि० adds
hereafter अरिथ अनेकिञ्छो अरिथ सनेकिञ्छो, ७ सी०, न०-insert hereafter
अयं धम्मो, अयं विनयो.

(६९) एवं सञ्जीते पनेत्थ अयं अभिधम्मो पिटकतो अभिधम्मपिटकं, निका-
यतो खुदुकनिकायो [28], अंगतो वेय्याकरणं, धम्मकखग्धतो कतिपयानि धम्म-
कखग्धसहरसानि होति । तं धारयन्तेसु भिक्खुसु पुब्बे एको भिक्खु सव्वसाम्मा-
यिकपरिसाय निसीदत्वा अभिधम्मतो सुत्तं आहारिषा धम्मं कथेन्ती “रूपकखग्धो
अव्याकतो, चत्तारो खग्धा सिया कुसला सिया अकुसला सिया अव्याकता; दसा-
यतना अव्याकता, द्वे आयतनानि सिया कुसला सिया अकुसला सिया अव्याकता;
सोळसधातुयो अव्याकता, द्वे धातुयो सिया कुसला सिया अकुसला
सिया अव्याकता; समुदयसच्चं अकुसलं, मग्गसच्चं कुसलं, निरोधसच्चं अव्याकतं,
दुक्खसच्चं सिया कुसलं सिया अकुसलं सिया अव्याकतं; दसिन्द्रिया अव्याकता,
सोमनस्सिन्द्रियं अकुसलं, अनञ्जातञ्जरसामीतिन्द्रियं कुसलं, चत्तारिन्द्रियानि सिया
कुसला सिया अव्याकता, छ इन्द्रियानि सिया कुसला सिया अकुसला सिया
अव्याकता” ति धम्मकथं कथेसि ।

(७०) तस्मिं ठाने एको भिक्खु भित्तिषो ‘धम्मकथिकं त्वं सिनेहं परि-
निस्सपन्तो रिय दीपगुत्तं आहरसि, किं सुत्तं नामेत’ ति आह । ‘अभिधम्मसुत्तं नाम
आवुतो’ ति । ‘अभिधम्मसुत्तं कस्मा आहरसि ? किं अञ्जं बुद्धमासितं सुत्तं आह-
रितुं न वट्ठी’ ति ? ‘अभिधम्मो केन मासितो’ ति ? ‘न एसो बुद्धमासितो’ ति ।
‘किं पन ते आवुतो धिनयपिटकं उग्गहितं’ ति ? ‘न उग्गहितं आवुतो’ ति ।
‘अविनयधारिताव मञ्जे त्वं अजानन्तो एहं वदेसी’ ति । ‘धिनयमत्तमेव आवुसो
उग्गहितं’ ति । ‘तं पि ते दुग्गहीतं, परिसपरियन्ते निसीदित्वा निदायन्तेन उग्गहितं
भविस्सदि; तुम्हादिसे हि पञ्चाजेन्तो वा उपसंपदिन्तो वा सातिसारो होति’ ।
‘किं कारणा ?’ ‘धिनयमत्तरस पि दुग्गहितत्ता; वुत्तं हेत’ — ‘तत्थ अनापत्ति, न
विकल्हेतुकामो इध ताव सुत्तन्तं वा गाथायो वा अभिधम्मं वा परियापुणस्सु, पच्छा
पि धिनयं परियापुणस्समी’ ति । ‘सुत्तन्ते ओकासं कारापेत्वा अभिधम्मं वा धिनयं
वा पुच्छति, अभिधम्मो ओकासं कारापेत्वा सुत्तन्तं वा धिनयं वा पुच्छति, धिनये
ओकासं कारापेत्वा सुत्तन्तं वा अभिधम्मं वा पुच्छती’ ति । त्वं पन एत्तकं पि न
जानासी’ ति एत्तेकेना पि परवादी निग्गहितो होति ।

(७१) महम्मोमिगमुत्तं पन इतो पि बलवत्तरं । तत्र हि धम्मसेनापति सारि-
पुत्तथेरो अञ्जमञ्जं पुच्छितपण्हं च विस्सज्जनं च आरोचेत्तु सत्तु सत्तिकं गत्वा
महम्मोमिगलानत्थेरस विस्सज्जनं आरोचेन्ती [29] “इधावुसो सारिपुत्त द्वे भिक्खु
अभिधम्मकथं कथेन्ति, ते अञ्जमञ्जं पण्हं पुच्छन्ति, अञ्जमञ्जस्त पण्हं पुट्ठा

१. All authorities except PTS read होन्ति, PTS होति.

२ वि०- ६२, ७२, ९०, ११२, १२५.

३. वि०- ४.१४४.

४ वि०- ४.३४४, ५ म०- १.२१२ (Sutta No. 32). ६ म०- १.२१८.

विस्सज्जेन्ति, नो च संसादेन्ति, धम्मिका च मेसं कथा पवत्तनी होति, एवरूपेन खो आबुसो, सारिपुत्त, भिक्खुना मोसिगसालवनं सोमेय्या” ति आह । स्तथा अभिधम्मिका नाम मम सासने परिवाहिता ति अवाया सुक्खालिगंसदिसं गीधं उज्जमेत्वा पुण्णवन्द-सत्तिरिक्कं महामुखं पूरेया ब्रह्मघोसं निच्छरेन्तो “साधु साधु सारिपुत्ता” ति महामोग्गल्लानत्थेरस्स साधुकारं दत्वा “यथा तं मोग्गल्लानो व सम्मा व्याकरमानो व्याकरेय, मोग्गल्लानो हि सारिपुत्त धम्मकथिको” [म० १.२१८] ति आह ।

(७२) अभिधम्मिका भिक्खु येव हि किर धम्मकथिका नाम, अवसेसा धम्मं कथेन्ता पि न धम्मकथिका । करमा ? ते हि धम्मकथं कथेन्ता कम्मन्तारं विपाक-न्तारं रूपारूपपरिच्छेदं धम्मन्तारं आलोखेत्वा कथेन्ति । अभिधम्मिका पन धम्मन्तारं न आलोखेन्ति । तस्मा अभिधम्मिको भिक्खु धम्मं कथेतु वा मा वा, पुच्छितकाले पन पण्हं कथेस्सती ति । अयमेव किर एकन्तधम्मकथिको नामा ति । इदं सन्धाव स्तथा साधुकारं दत्वा ‘सुकथितं मोग्गल्लानेना’ ति आह । अभिधम्मं पटिवारुन्तो इमस्मिं जिनचक्रे पहरं देहि, सव्वज्जुतआणं पटियाहति, सत्थु वेसारएज-आणं पटिनिर्व्वेजेति, सोत्तकामं पारं विसंवादेति, अरियमग्गे आचरणं वन्दयति, अट्टारससु भेदकरवात्थुं एकरिंम सन्दिस्सति उन्नखेपनियकम्म-निस्सवैकम्म-तण्ज-नीयकम्ममारो होति । तं तं कम्मं कत्वा उय्योजेतव्वो ‘गच्छ विधासारी हुत्वा जीवस्ससी’ ति ।

(७३) अथापि एवं वदेय्य— ‘सच्चे अभिधम्मो बुद्धमासितो, यथा अनेकेसु सुत्तखट्ठसेसु “एकं समयं भगवा राजगहे विहरती” ति आदिना नवेन निदानं सज्जितं, एवं अस्सा पि निदानं सज्जितं भवेय्या’ ति । सो ‘जातक-सुत्तनिपात-धम्म-पदादीनं एवरूपं निदानं नथि, न धेतानि बुद्धमासितानी ?’ ति पटिनिखपित्वा उत्तरिं पि एवं वत्तव्वो— ‘पण्डित, अभिधम्मो नामेस सव्वज्जुबुद्धानं येव विसयो, न अज्जेसं विसयो । बुद्धानं हि ओक्कन्ति पाकटा, अभिजानि पाकटा, अभि-संवीधि पाकटा, धम्मचक्कपवत्तनं पाकटं । [30] यमकपाटिहारियं पाकटं, तिदिवक्कमो पाकटो, देवलोके देखितमायो पाकटो, देवोरोहणं पाकटं । यथा नाम चक्कवत्तिरज्जो हत्थिरतनं वा अस्तरतनं वा धेनेत्वा यानके वोजेत्वा विचरणं नाम अट्टानं अकारणं; चक्करतनं वा पन धेनेत्वा पल्लवसकटे ओलम्भेत्वा विचरणं नाम अट्टानं अकारणं; योजनप्पमाणं ओभासनसम्भयं मणिरतनं वा पन कप्पासपच्छियं पविस्सपित्वा वलंजनं नाम अट्टानं अकारणं;

१ सि०— विसंवादेन्ति, म०— संसरन्ति. २ सि०— सुक्खालिग. सी०, म०, PTS— सुक्खालिग; see note on this in १.८. ३ M.— अभिमग्गेति. ४ V.ii.204 = Vin; Texts iii. 266; also V. i.354. ५ सी०, म०— omit.

कस्मा ? राजारहमण्डताय; एवमेव अभिधम्मो नाम अज्जेसं अ-विसयो, सब्बज्जु-
बुद्धानं थेव विसयो । तेसं वसेन देसितव्वदेसना । बुद्धानं हि ओलकन्ति पाकटा...
पे०... देवोरोहणं पाकटं । अभिधम्मस्स निदानकिचं नाम नत्थि पण्डिता'ति । न
हि सक्का एवं बुत्ते परवादिना सहधम्मिकं उदाहरणं उदाहरितुं ।

(७४) मण्डलारामवासी तिससमूहियेरो पन महेवोधिमिदानो एस अभि-
धम्मो नामा ति दस्सेतुं “थेन स्वाहं भिक्खवे विहारेन पठमामिसंबुद्धो विहरामि-
तस्स पदेसेन विहासि” ति इमं पदेसविहारसुत्तन्तं [सं० ५.१२] आहरित्वा कथेसि ।

(७५) दसविधो हि पदेसो नाम— खम्भपदेसो, आयतनपदेसो, धातुपदेसो,
सच्चपदेसो, इन्द्रियपदेसो, पञ्चवाकारपदेसो, सतिपट्टानपदेसो, ज्ञानपदेसो, नामपदेसो,
धम्मपदेसो ति । तेषु सत्त्वा महावोधिमण्डे पञ्चवस्त्वन्धे निष्पदेसतो पटिविज्झि, इमं
तेमासं वेदनाक्खन्धवसेनेव विहासि । द्वादसायतनानि अट्टारसधातुयो निष्पदेसेन
पटिविज्झि । इमं तेमासं धम्मायतने वेदनावसेन धम्मधातुयं च वेदनावसेनेव
विहासि । चत्तारि सच्चानि निष्पदेसेन पटिविज्झि, इमं तेमासं दुक्खसच्चो वेदनावसेनेव
विहासि । बावीसतिन्द्रियानि निष्पदेसेन पाटविज्झि, इमं तेमासं वेदनापञ्चके इन्द्रिय-
वसेनेव विहासि । द्वादसपदिकं पञ्चवाकारपट्टं निष्पदेसेन पटिविज्झि, इमं तेमासं
कस्सवच्चयवेदनावसेनेव विहासि । चत्तारो सतिपट्टानि निष्पदेसेन पटिविज्झि, इमं
तेमासं वेदनासतिपट्टानवसेनेव विहासि । [३१] चत्तारि ज्ञानानि निष्पदेसेन
पटिविज्झि, इमं तेमासं ज्ञानेगसु वेदनावसेनेव विहासि । नामं निष्पदेसेन पटिविज्झि,
इमं तेमासं तत्थ वेदनावसेनेव विहासि । धम्मे निष्पदेसेनेव पटिविज्झि, इमं तेमासं
वेदनातिकवसेनेव विहासी ति । एवं थेरो पदेसविहारसुत्तन्तवसेन अभिधम्मस्स
निदानं कथेसि ।

(७६) गामवासी सुर्मेनदेवत्येरो पन हेट्ठाल्लोहपासादे धम्मं परिवसेन्तो
‘अयं परवादी शाहा पग्गच्छ अरज्जे कन्दन्तो विव, असन्निवकं अट्ठं करोन्तो विव च,
अभिधम्मे निदानस्स अत्थिमायं पि न जानाती’ ति क्वा निदानं कथेन्तो एवमाह—
‘एकं समयं भगवा देवेसु विहरति तावत्तिसेसु पारिच्छत्तकमूले पण्डुकम्बलसिंहाय ।
तथ सो भगवा देवानं तावत्तिसानं अभिधम्मकथं कथेसि— “कुसला धम्मा, अकुसला
धम्मा, अच्चाकता धम्मा” ति ।

(७७) अज्जेसु पन सुत्तेसु एकमेव निदानं । अभिधम्मे द्वे निदानानि—
अधिगमनिदानं च देसनानिदानं चा ति । तत्थ अधिगमनिदानं दीपकरदसवल्लो
पट्टाय याव महावोधिपल्लका वेदितव्वं । देसनानिदानं याव धम्मचक्रपवत्तना ।
एवं उभयनिदानसंपन्नस्स पन'स्स अभिधम्मस्स निदानकोत्तरार्थे इदं ताव पण्ड-
कम्मं वेदितव्वं—

१ सि०— तिससुत्तयेरो. २ See also वेसु० १७.९. ३ सी०, म०, M—
पत्तसपत्तवा. ४ सि०— सुधम्म०. ५ सि०, म०— पण्डा०.

(७८) अयं अभिधम्मो नाम केन पमावितो ? कथं परिपाचितो ? कथं अधिगतो ? कदा अधिगतो ? केन अधिगतो ? कथं विचितो ? कदा विचितो ? केन विचितो ? कथं देसितो ? कस्स'त्थाय देसितो ? किमर्थं देसितो ? केहि पटिग्गहितो ? के सिक्खन्ति ? के सिक्खतसिक्खा ? के धोरन्ति ? कस्स वचनं ? केनामतो ति ?

(७९) तत्रिदं विस्सज्जनं । केन पमावितो ति बोधिअभिनीहारसट्ठाये पमावितो । कथं परिपाचितो ति अहुष्ककेसु जातवसतेसु । कथं अधिगतो ति बोधिमूले । कदा अधिगतो ति विनाखपुण्णमासिं । केन अधिगतो ति स्वव्यञ्जुद्धेन । कथं विचितो ति बोधिमण्डे । [32] कदा विचितो ति रतनपरसत्ताहे । केन विचितो ति स्वव्यञ्जुद्धेन । कथं देसितो ति देवेसु तावत्तिसेसु । कस्स'त्थाय देसितो ति देवतानं । किमर्थं देसितो ति चतुरोच-
नित्थरणत्थं । केहि पटिग्गहितो ति देवेहि । के सिक्खन्ती ति सेक्खा पुथुज्जन-
कल्याणा च । के सिक्खतसिक्खा ति अरहन्तो खीणासवा । के धोरन्ती ति येसं वत्तति' ते धोरन्ति । कस्स वचनं ति भगवतो वचनं, अरहतो सम्मासंबुद्धस्स ।
केनामतो ति आचरियपरम्पराय ।

(८०) अयं हि सारिपुत्तधेरो' भद्वि सारिपुत्तो पियजाली पियपालो पियदस्सी कोसियपुत्तो सिग्गवो सन्देहो मोन्नाळिपुत्तो सुदत्तो' धम्मियो दासको सोणको रेवतो ति एवमादीहि याव तत्तिवसंगीतिकाला आमतो । ततो उद्धं तेसं येव सिस्सानुसिस्सेही ति एवं ताव जम्बुदीपतले आचरियपरम्पराय आमतो । इमं पन दीयं— ततो

महिन्दो इट्ठियो उत्तिवो भद्वनामो च संवलो' ।

एते नागा महापज्जा जुं'दीपा इधागता ति ।

इमेहि महानागेहि आमतो । ततो उद्धं तेसं येव सिस्सानुसिस्ससंखाताय आचरिय-
परंपराय याव'उज्जकाला आमतो ।

(८१) एवं आमतस्स पन'स्स यं तं द्वीपंकरदसवल्लो पट्ठाय याव महाबो-
धिपल्लङ्गा अधिगमनिदानं, याव धम्मचक्कणवत्तना देसनानिदानं च पुत्तं, तस्स
आविमावत्थं अवमानुपुत्थी कथा पेदितव्वा— इतो फिर कण्णसत्तहस्साधिकानं

१ सी०—बोधिअभिनीहारं सत्थाय. M., बोधिअभिनीहारं सत्थाय. २ M.—अहुष्ककेसु.
३ म०, सी०— ये संवत्तन्ति; सि०— देसं वत्तन्ति. ४ See N. Dutt, Aspects
of Hinayana and Mahayana Buddhism p.17, n. 5. ५ सि०—
तस्सवचो; M, PTS—विशुद्धो. ६ म०— ततो महिन्दो इट्ठियो उत्तिवो संवलो तथा
पण्डितो भद्वनामो (सी०— भद्वनामो) च. Also cf समन्त० p.58.

चतुर्न असंख्येयानं मत्स्यके अमरवती नाम नगरं अहोसि । तस्य सुमेधो^१ नाम ब्राह्मणो पटिवसति उभतो युजातो, मातितो च पितितो च, संसुद्धगहणिको, याव सत्तमा कुलपरिवृष्टा अभिस्ततो अनुपकुट्टो जातिवादेन, अभिरूपो दस्सनीयो पासादिको परमाय कण्णबोक्खरताय समन्नागतो । सो अज्जं कम्मं अकत्वा ब्राह्मणसिप्पमेव उग्गण्हि । तस्स दहरकाले येव मातापितरौ कालमकंनु । अयं^२स्त रासिवड्ढुको अमचो आयपोत्यकं आहरित्वा सुक्कण्णरजतमणिमुत्तादिमरिते गम्मे विवरित्वा 'एत्तकं ते कुमार मातुसन्तकं, एत्तकं पितुसन्तिकं, एत्तकं अय्यक-पय्यकादीनं^३ ति याव सत्तमा कुलपरिवृष्टा धनं आधिस्सित्वा एतं पटिपज्जाही^४ ति आह । सुमेधपण्डितो धिनेति— 'इमं धनं संहरित्वा मय्हं स्तिपुषितामहादयो परलोकं गच्छन्ता एककहापणं^५ पि गहेत्वा न गता, मया पन गहेत्वा गमनकारणं कातुं बह्वती^६ ति रज्जो आरोचेत्वा नगरे भेरिं चरापेत्वा महाजनस्स दानं दत्त्वा तापसपण्णजं पण्णजि^७ ।

(८२) इमरिंम टाते सुमेधकथा कथेतव्वा । वुत्तं हेतं वुद्धवंते^८—

कण्णे च सत्तहस्से जतुरो च असंखिये ।

अमरं नाम नगरं दस्सनेव्ये मनोरमे ॥

... ..

... ..

अब्भन्तरमिह सत्तहे आमिज्जाद्वलं पापुणि^९ ति ॥

(८३) तस्यै "अस्समो मुकतो मय्हं पण्णसाला सुमापिता" ति^{१०} इमाय पालत्वा सुमेध-पण्डितेन 'पण्णजिस्सामी' ति निवस्समन्तेन अस्समपण्णसाला पंकमा सहधौ मापिता विष वुत्ती । ... .. वीसतिवस्ततहस्तानि आयू ति ।

१ Read D. Kosambi's निदानकथा or Bom. Uni. Ed. §§3-72 excepting the prose comment in §§4-9, 17-39; excepting gāthās in §§40-70, and excepting §71 and the first and last sentences in §72. २ सि०— अय्यक- अय्यकानं; म०, सी०— अय्यकपय्यकानं. ३ निदा० inserts hereafter इमस्स पन अत्थस्स आविमावत्थं. ४ वुद्धवंतं, गाथा— २.१-३४; निदानकथा— गाथा only, without prose, in §§4-9. ५ वुद्धवंतं २.३४ ends here. ६-६ निदा० omits. ७ सि०— सहगता. ८ निदानकथा [§§१०-१९] followed by वुद्धवंतं २.३५-२१९ [=gāthā portion only in निदा० §§१०-१९] which are further followed by the prose portion only (without gāthās) in निदा० §§४०-७०. ९ निदानकथा §७० (without verse) ends here.

(८४) तस्सं पन भगवतो ओरमागे^१ ठपेत्वा पन इमं अम्हाकं सम्मासम्भुदं
अञ्जो बुद्धो नाम नत्थी ति ।... ..
एवं महापटवीकम्पमानि^२ महापुञ्जानि कत्वा आयुपरियोसाने इतो चुतो तुसित-
भवने निव्वत्ति ।

(८५) तत्थ अञ्जे देवे दसहि ठानेहि अभिगणित्वा यावतापुक्कं दिव्वसंपत्तिं
अनुभवन्तो मनुस्सगण-[३३]-नाय सट्ठिस्ससत्तसहस्साधिकानि^३ सत्तपञ्जासवस्स-
कोटियो^४ इदानी सत्तहि दिवसेहि आयुक्कखं पापुणस्सती ति यत्थानि किस्सिस्सन्ति,
माला मिलापन्ति, कच्छेहि सेदा मुचिन्ति, काये वेवण्णियं ओक्कमति, देवो देवामने न
सण्ठहती ति इमेसु पञ्चसु पुण्यनिमित्तेसु^५ उप्पत्तेसु तानि दित्वा 'सुञ्जा वत भो' सग्गा
भवस्सन्ती' ति संवेगजाताहि देवताहि महासत्तस्स पुत्तिपापमिमावं अत्वा, इमस्मिं
इदानी अञ्जं देवलोकं अनुपगन्त्वा मनुस्सलोके उप्पजित्वा बुद्धभावं पत्ते, पुञ्जानि
कत्वा जुता जुता मनुस्सा देवलोकं परिपूरेस्सन्ती ति चिन्तेत्वा

यतो^६हं तुसिते काये संतुसितो नाम^७हं तदा ।

दससहस्सी समागन्त्वा याचन्ति पञ्जलीं^८ मम ॥

कालो^९यं ते महावीर उपपन मातुकुच्छियं ।

सदेवकं तारयन्तो बुद्धस्सु अमत्तं पदं ति ॥

एवं बुद्धभावाय आयाचितो कालं, दीपं, देसं, कुलं, जनेत्तिवा आयुपरिमाणं ति
इमानि पञ्च महाविलोकनानि विलोकित्वा कतसन्निष्ठानो ततो चुतो स्वव्यराजकुले
पटिसन्धिं गहेत्वा तत्थ महासम्पत्तिया परिचारियमानो^{१०} अनुकमेन मद्रयोचनं
अनुपापुणि ।

(८६) इमस्मिं अन्तरे "ततो सम्पजानो आनन्द बोधिसत्तो तुसितकाया
चवित्वा मातुकुच्छि ओक्कमती" [म० ३.११९] ति आदीनं सुत्तपदानं चेव तेसं
अट्ठकथाय वसेन विथारो वेदितव्वो ।

(८७) सो सिण्णं उदुनं अनुच्छविकेसु तीसु पासादेसु देवलोकसिंरिं विय
रज्जतिरिं अनुभवमानो उब्धानकीळाय गमनसमये अनुकमेन जिण्णव्याधिमत-

१-१ §७१ and first sentence of §७२ of निदान are not found
here; निदान §७२ reads कस्तपस्स पन भगवतो अपरमागे. २ End of निदान
§७२ (except the last sentence) ३ सी०, M. omit; म० omits वस्स.
४ सि०, M.- गुञ्जन्ति. ५ निदानकथा §७३ does not specify these.
Further compare निदान §§73-158 with our १.८५-८९. ६ M.,
PTS- नो. ७ सि०, म०- अजली. ८ म०, सि०- देव. ९ निदानकथा §७४.
१० सी०, M.- परिहरियमानो; म०- अपरिहायमानो.

संस्तोते तयो देवदूते दिष्ट्वा संजातसंवेगो निषत्तिवा चतुर्थवारं पञ्चजितं दिष्ट्वा 'साधु पञ्चजित' इति पञ्चजाय रुचिं उत्पादेत्वा उत्थानं गन्त्वा ताव दिवसं खेपेत्वा मंगलयोक्तवर्णीतीति निसिञ्चो कण्ठकवेसं गृहेत्वा आगतेन विस्सकम्मेन देवपुत्तेन अलंकृतपटिपत्तो [34] राहुलकुमारस्स जातसासनं सुवा पुत्तसिनेहस्स धल्लवमावं खत्वा 'याव इमं वन्धनं न वड्ढति तावदेव नं छिन्दस्सामी' इति चिन्तेत्वा सायं नगरं पविसन्तो

निव्वुता नून सा माता निव्वुतो नून सो पिता ।

निव्वुता नून सा नारी यस्सायं ईदिसो पतीति ॥

किसाग्गोतामिया नाम पितुच्छापीताय भासितं इमं गाथं सुत्वा, 'अहं इमाय निव्वुतपदं सापितो' इति गीयतो सतसहस्समघनिकं मुत्ताहारं मुञ्चित्वा, तस्सा पेसेत्वा, अत्तनो मघनं पविसित्वा, खिरित्थने निसिञ्चो निहावसेन नाटकानं विष्पकारं दिष्ट्वा, निव्विन्नहृदयो छन्नं उट्ठपित्वा, कन्थकं आहरपित्वा, कन्थकं आरुह, छन्नसहायो दससहस्सिक्कधात्तुहि देवताहि कृतपरिवारो महाभिनिस्सलमनं निस्समित्वा, तेनेव रत्तावसेसेन तीणि महारज्जानि अत्तिक्कम्म अनोमानदीतीरे पञ्चजित्वा, अनुक्कमेन राजगहं गन्त्वा, तत्थ पिण्डाय धरित्वा, पण्डवपथ्वतपम्भरे निसिञ्चो मगधराजेन रज्जेन निमन्तिपमानो तं पटिक्खित्वा, सब्बञ्जुत्तं पत्वा तस्स विजितं आगमनत्थाय तेन गहितपटिञ्चो, आळारं च उट्ठकं च उपसंक्रमित्वा, तेसं सन्तिके अभिगतविसेसेन अपरितुट्ठो छव्वस्सानि महापधानं पदहित्वा, चित्तात्तपुण्णमदिवसे पातो व खेनोनिगमे सुजाताय दिक्षं पथासं परिमुञ्चित्वा, नेरञ्जराय नदिया सुवण्णपातिं पवाहेत्वा, नेरञ्जराय तीरे महावनसण्डे नानासमापत्तीहि दिवसयागं वीतिनामेत्वा, सायण्हसमथे स्तोत्थियेन दिक्षं अट्ठ तिणमुट्ठिं गृहेत्वा, काळेन नागराजेन अभित्तुल्लगुणो बोधिमण्डं आरुह तिणानि सन्धरित्वा, 'न ताविमं पल्लवं छिन्दस्सामी याव मे न अनुपादाय आसवेहि चित्तं विमुच्चिस्सती' इति पटिञ्चं कापी, पाप्पीनदिस्सामिमुत्तौ निसीदित्वा, सुरिये अनत्थमिते^१ येव म्मास्वलं विचमित्वा, पटमयामे पुब्बेनिवासजाणं, मज्झिमयामे जुत्तप्पातजाणं पत्वा, पच्छिमयामावसाने दसवल्ल-चतुर्वेसारज्जादित्तव्यु- [35] द्दगुणपटिमण्डितं सब्बञ्जुतज्जाणं पटिविज्झन्तो येव इमं अभिघम्मनयसमुद्दं अधिसाञ्छि । एवमस्स अधिगमनिर्दानं वेदितव्यं ।

(८८) एवं अधिगताभिघम्मो एकपल्लंकेन निसिन्नसत्ताहं अनिमित्तसत्ताहं

१ सी०, M. PTS— भवत्स. २. All authorities except PTS read so; PTS— इदं. ३ निदा० §१५. ४ M.— आळारकाळाय. ५ सी० M., PTS— सेनानी०. ६ सि० inserts hereafter, बोधिपल्लंके. ७ सि०— न०— अत्तत्थं समिते. ८ See §77 above.

चंक्रमनसत्ताहं अतिक्कमित्वा, चतुत्थे सत्ताहे सयंभुआणाभिगमेन अभिगतं अभि-
धम्मं विचिन्तित्वा अपरानि पि अजपाल-मुचलिन्द-राजापतनेनु^१ तीणि सत्ताहानि
वीक्षित्वा, अट्ठमे सत्ताहे अजपालनिशोधकस्समूहे निसिन्नो धम्मगंभीरतापच-
वेक्खणेन अप्पोस्सुकुत्तं आपज्जमानो दससहस्सी-महाब्रह्मपरिवारेन सहंपतिब्रम्हुना
आयाचितधम्मदेसनो बुद्धचक्खुना लोके वोलोकेत्वा, ब्रह्मणो अज्जेसनं आदाय
'करस नु खो अहं पठमं धम्मं देसेय्यं'ति ओलोकेन्तो आळाह्दकानं कालकतभावं
जत्वा, पंचवग्गियानं मिक्खूनं बह्पकारतं अनुस्सरित्वा, उट्ठायासना कासिपुरं
गच्छन्तो अन्तरामग्गे उपकेन सद्धिं मन्तेत्वा, आसाळहपुण्णमदिवसे इसिपतने
मिगदये पंचवग्गियानं वसनट्ठानं पत्वा, अननुच्छविकेन समुदाचारेन समुदावरन्ते
सज्जापेत्वा, धम्मचक्कं पवसेन्तो अज्जाकोण्डज्जथेरप्पमुखा अट्टारस ब्रह्मकोटियो
अमलपानं पायेसि । एवं याव धम्मचक्कप्पयत्तना देसनानिदानं^२ वेदितव्वं । अयमेव
संसेवो । किथारो पन साट्ठकधानं अरियपरियेसन-एव्वज्जामुत्तादीनं वसेन वेदितव्वो ।

(८९) एवं अभिगमनिदान-देसनानिदानसम्यक्करस पन^३स्स अभिधम्मस्स
अपरानि पि दूरे-निदानं, अविदूरे-निदानं, सन्तिके-निदानं ति तीणि निदानानि ।
तत्थ दीपंकरपादमूलतो पट्ठाय याव तुसितपुरा दूरेनिदानं वेदितव्वं । तुसितपुरतो
पट्ठाय याव बोधिमण्डा अविदूरे-निदानं । 'एकं समयं भगवा देवेसु विहरति
तावतिंसेनु पारिच्छत्तकमूलमिह पण्डुकम्बलसिलायं, तत्थ खो भगवा देवानं तावतिं-
सानं अभिधम्मं कथेसी'ति इदमस्स सन्तिके-निदानं । अयं ताव निदानकथा ।

२

[मातिकाय अनुपुञ्चपदवण्णना]

[तिकमातिका]

(१) इदानी [३६]

इति मे भावमानस्स अभिधम्मकथं इमं ।

अविकलित्ता निसामेध दुल्लभा हि अयं कथौ ति ॥

एवं पटिज्जाताय अभिधम्मकथाय कथनोक्तासो सम्पत्तो ।

१ विन० - १.१-४, निदा० §१३२. २ म०, सी० omit. ३ See
१.०० above. ४ See निदा० §§२, १२७, १५८. ५ Last stanza
in the Introductory verses of this text.

(२) तस्य वस्मा अमिधम्मो नाम धम्मसंगणि-आदीनि सत्तप्पकरणानि; धम्म-संगणिया पि चित्तुप्पादकण्ठादीनं वसेन चत्तारि कण्ठानि; चित्तुप्पादकण्ठं पि मातिका-पदमाजनिपपसेन दुविधं; तस्य मातिका आदि; सा पि तिकमातिका दुक्-मातिका ति दुविधा; तस्य तिकमातिका आदि; तिकमातिकाय पि कुसलत्तिकं आदि; कुसलत्तिके पि कुसला धम्मा ति [मा० १] इदं पदं; तस्मा

इतो पट्ठाय गंभीरं अमिधम्मकथं इमं ।

बुचमाने नित्तमिथ एकग्गा साधु साधवो ति ॥

(३) “कुसला धम्मा, अकुसला धम्मा, अव्याकता धम्मा” [मा० १] ति अयं ताव आदिपदेन लद्धनामो कुसलत्तिको नाम । “सुखाय वेदनाय सम्प-युत्ता धम्मा, दुस्साय वेदनाय सम्पयुत्ता धम्मा, अदुक्खसमसुखाय वेदनाय सम्पयुत्ता धम्मा” [मा० २] ति अयं सब्बपदेहि लद्धनामो वेदनातिको नाम । एवं आदि-पदवसेन वा सब्बपदवसेन वा सब्बेसं पि तिकदुकानं नाम वेदितव्यं । सब्बे चेते पञ्चदसहि परिच्छेदेहि ववत्थिता । तिकानं हि एको परिच्छेदो, दुकानं चतुरस ।

(४) “हेतु धम्मा, न-हेतु धम्मा” [मा० २३] ति आदयो हि छ दुका गन्थतो च अन्थतो च अञ्जमञ्जसम्बन्धेन पुण्फकण्णिका विथ षठा विथ दुष्वा ठितत्ता ‘हेतुगोच्छको’ ति पुचत्ति । ततो परे “सप्यसया धम्मा अप्यसया धम्मा” [मा० २९] ति आदयो सत्ता दुका, अञ्जमञ्जं अतम्वत्त्वा, [३७] केवलं दुक्कसामञ्जतो उचिन्तित्वा उचिन्तित्वा विंसुं विंसुं गोच्छकन्तरे ठितत्ता अञ्जेहि च महन्तरदुकेहि [मा० ७७-९०] चूलकत्ता ‘चूलनारदुका’ ति वेदितव्या । ततो परे आसवदुकादीनं छत्रं दुकानं वसेन ‘आसवगोच्छको’ [मा० १६-४१]; संयोजनदुकादीनं वसेन ‘संयोजनगोच्छको’ [मा० ४२-४७]; तथा गन्ध-ओष-योग-नीवरण-दुकादीनं वसेन ‘गन्ध-ओष-योग-नीवरण-गोच्छको’ [मा० ४८-७१]; परामासदुकादीनं पञ्चत्रं वसेन ‘परामास-गोच्छको’ [मा० ७२-७६] ति । सब्बे पि सत्ता गोच्छका वेदितव्या ।

(५) ततो परं “सारम्मणा धम्मा” ति आदयो चतुरस्र दुका ‘महन्तरदुका’ [मा० ७७-९०] नाम । ततो उपादानदुकादयो छ दुका ‘उपादानगोच्छको’ [मा० ९१-९६] नाम । ततो किल्लेसदुकादयो अट्ठ दुका ‘किल्लेसगोच्छको’ [मा० ९७-१०४] नाम । ततो परं वस्सनेन पहातव्वदुकादयो अट्ठारस्र दुका अमिधम्ममातिकाय परियोसाने ठपितत्ता ‘विट्ठिदुका’ [मा० १०५-१२२] नाम । “विजामागिनो धम्मा अविजामागिनो धम्मा” ति आदयो पन द्वाचत्तालीस दुका ‘सुत्तान्तिकदुका’ [मा० १२३-१६४] नाम । एवं सब्बे पेटे पञ्चदसहि परिच्छेदेहि ववत्थिता ति वेदितव्या ।

(६) एवं ववत्थिता पनेते सप्यदेस-निप्यदेसवसेन द्वे वै कोट्टासा होन्ति । एतेसु हि नव तिका एकसत्तत्ति च दुका सप्यदेसाने रुपारुपधम्मानं परिगहितत्ता

सम्पदेसा नाम । अवसेसा तेरस तिका एकसत्तति च दुका निष्पदेसा नाम ।

(७) तथा तिकेसु ताव वेदनसिको वितनकसिको पीतिसिको उप्पजसिको अतीतसिको चत्तारो आरम्भणसिका ति इमे नव्वे तिका सम्पदेसा नाम । दुकेसु हेतुगोच्छकादीनि उपादानगोच्छकपरियोसानानं नव्वन्नं गोच्छकानं परियोसाने तयो तयो दुका [38], किलेसगोच्छकपरियोसाने चत्तारो दुका, “चित्तसम्पयुत्ता धम्मा, चित्तविपयुत्ता धम्मा” “चित्तसंसट्ठा धम्मा, चित्तविसंसट्ठा धम्मा” [मा० ८०-८१] ति द्वे महत्तरदुका, सुत्तान्तिकदुकेसु अधिवचनदुकं निरुत्तिदुकं पञ्जसत्तिदुकं नाम-रूपदुकं ति इमे चत्तारो दुके उपेत्वा अवसेसा अट्ठतिसं दुका चा ति एते सम्पदेसा नाम । युत्तावसेसा तिकदुका सव्वे पि निष्पदेसा ति वेदितव्वा ।

(८) इदानीं कुसला धम्मा ति [मा० १] आदीनं मातिकापदानं अयं अनु-पुञ्चपदवण्णना—“कुसलं”-सहो ताव आरोम्य-अनवज्ज-छेक-सुखविपाकेसु दिस्सति । अयं हि “कच्चि नु भोतो कुसलं, कच्चि भोतो अनामयं” ति आदीसु आरोम्ये दिस्सति । “कलमो पन मन्ते कायसमाचारे कुसलो ? यो खो महाराज कायसमाचारे अनवज्जो” [म० २.११५] ति य, “पुन व परं मन्ते एतदनुत्तरियं यथा भगवां धम्मं देसेति कुसलेसु धम्मेसु” [Cf. दी० ३.१०२] ति य एवमादीसु अनवज्जे । “कुसलो त्वं रयरस अङ्गपथज्ज्ञानं” [Cf. म० २.९४], “कुसला नच्चगीतरस्स सिन्धिता चतुरिथियो” [जा० ६.२५] ति आदीसु छेके । “कुसलानं भिक्खवे धम्मानं समादानहेतु” [दी० ३.५८], “कुसलस्स कम्मस्से कतत्ता उपधितत्ता” [§४३१] ति आदीसु सुखविपाके । स्वायमिध आरोम्ये पि अनवज्जे पि सुखविपाके पि वट्ठति ।

(९) ‘धम्म’-सहो पनायं परियत्ति-हेतु-गुण-निरसत्तनिज्जीवतादीसु दिस्सति । अयं हि “धम्मं परिव्यापुणाति सुत्तं मेव्यं” [म० १.१३३] ति आदीसु परियत्तियं दिस्सति । “हेतुमिह आणं धम्मपटिसंमिदा [वि० २९३] ति आदीसु हेतुमिह ।

“न हि धम्मो अधम्मो च उभो समविपाकिनो ।

अधम्मो निरयं नेति धम्मो पापेति सुग्गति” [धेर० ३०४] ति ॥

आदीसु गुणे । “तस्मिं खो पन तमये धम्मा होन्ति” [§१२१], “धम्मेसु धम्मलुपसी विहरती” [म० १.६१] ति आदीसु निरसत्तनिज्जीवताय । स्वायमिधा पि निरसत्तनिज्जीवतायमेव वट्ठति ।

(१०) [39] वचनत्थो पनेत्थ—कुच्छित्ते पापके धम्मे सलयन्ति चलयन्ति

१ मा० २.६.७, १८; १३, १६, १९, २१. २ The last three *dukas* in each of the sections 1, 3-9 and 11 of तिकमातिका (धम्म० pp. 4-12). ३ मा०- १०१-१०४. ४ मा०- १२८-१२१. ५ We fail to trace this to Jā. No. 461. ६ M.—धम्मस्स.

कम्पोन्ति विदंसेन्ती ति कुसला । कुच्छिन्नेन वा आक्रेन सयन्ती ति कुसा । ते अकुसलसंस्वाते कुसे लुनन्ति छिन्दन्ती ति कुसला । कुच्छित्तानं वा सानतो तनुकरणतो ओषान-करणतो^१ आणं कुसं नाम । तेन कुसेन लातव्या ति कुसला; गहेतव्या पयसेतव्या ति अरयो । यथा वा कुसा उमयमागगतं हृत्पदेसं लुनन्ति^२, एवमिमे पि उपपन्नानुपपन्नभावेन उमयमागगतं संकिलेसपक्खं लुनन्ति । तस्मा कुसा पिय लुनन्ती ति पि कुसला । अत्तनो पन समावं धारेन्ती ति धम्मा । धारियन्ति वा पच्चयेहि, धारयन्ति वा यथासमावतो ति धम्मा । न कुसला ति^३ अ-कुसला । मित्तपटिपक्खा अमित्ता विय, लोमादिपटिपक्खा अलोमादयो विय च, कुसलपटिपक्खा ति अत्थो । न व्याकता ति अव्याकता, कुसलाकुसलभावेन अकथिता ति अत्थो । तेषु पन अनवज्जसुखविपाकलक्खणा कुसला, सावज्जदुक्खविपाकलक्खणा अकुसला, अविपाकलक्खणा अव्याकता ।

(११) 'किं पनेतानि 'कुसला'ति वा 'धम्मा'ति वा आदीनि एकत्थानि उदाहु नानत्थानि ?' 'किञ्चेत्थ ? यदि ताव एकत्थानि 'कुसला धम्मा'ति इदं 'कुसला कुसला'ति वुत्तसदिसं हेत्ति । अथ नानात्थानि तिकदुकानं छफचतुक्कमावो आपज्जति पदानं च असम्बन्धो । यथा हि 'कुसला' 'रूपं' 'चक्खुमा'ति वुत्ते अत्थवत्तेन अज्जमज्जं अनोलोकेत्तानं पदानं न कोपि सम्बन्धो, एवमिधा पि पदानं असम्बन्धो आपज्जति । पुञ्चापरसम्बन्धरहितानि च पदानि निष्पयोजनानि नाम होन्ति । या पि चेत्ता परतो 'कतमे धम्मा कुसला'ति [११] पुञ्छा, ताव पि सद्धिं विरोधो आपज्जति । नेव हि धम्मा कुसला; अथ च पनिदं वुत्तति—कतमे धम्मा कुसला'ति ।

(१२) अपरो नयो—'यदि एतानि एकत्थानि, तिण्णं 'धम्मानं' एकत्ता कुसलादीनं पि एकत्तं आपज्जति । कुसलादिपदानं हि तिण्णं 'धम्मानं' धम्मभावेन एकत्तं । तस्मा धम्मत्तयेन सद्धिं अत्थतो निन्नानात्थानं कुसलादीनं पि एकत्तं आपज्जति । यदेव कुसलं, तं अकुसलं, तं अव्याकतं' ति । 'अथा पि तिण्णं धम्मानं एकत्तं न सत्पटिच्छथ, अज्जो च कुसलपरो धम्मो, [४०] अज्जो च अकुसलपरो धम्मो, अज्जो च अव्याकतपरो धम्मो ति वदथ, एवं सन्ते धम्मो नाम भावो, भावतो च अज्जो अभावो ति कुसलपरा भावसंस्वाता धम्मा अज्जो अकुसलपरो धम्मो अभावो सिधा, तथा अव्याकतपरो । तेहि च अज्जो कुसलपरो पि । एवं अभावत्तं आपन्नेहि धम्मेहि अनज्जे^४ कुसलादयो पि अभावा देव सियुं'ति ।

(१३) सव्वमेतं अकारणं । कस्मा ? यथानुमतिवोहारसिद्धितो ति । वोहारो

१ सि०, M omit. २ Cf. धम्म० ३११. ३ सि०—परिवर्त्ति. ४ All authorities but सि० omit. ५ मूलश्लोका—धम्मसत्त्थानं धम्मभावेन एकात्ता. ६ सि०—अज्जं.

हि यथा यथा अथेसु अनुमतो संपटिच्छितो तथा तथेव सिद्धो । न चायं “कुसला धम्मा” ति आदीसु कुसलपुब्बो धम्माभिलापो धम्मपरो च कुसलाभिलापो, यथा ‘कुसला कुसला’ एवं, अत्तनो अत्यविशेषताभावेन पण्डितेहि सम्पटिच्छितो; न च ‘कुसला’-‘रूपं’-‘चक्षुमा’-सहा विय अज्जमज्जं अनोलोकितायमावेन । ‘कुसल’-सहो पनेत्य अनवजमुखविषाकसंखलत्तस्स अत्यस्स जौतनभावेन संपटिच्छितो, ‘अकुसल’-सहो सावजदुक्खविषाकयजौतकत्तेन, ‘अव्याकत’-सहो अविषाकयजौतकत्तेन, ‘धम्म’-सहो समावधारणादि-अत्यजौतकत्तेन । सो एतेसं अज्जतरानन्तरे वुचमानो अत्तनो अत्यसामज्जं दीपेति । सव्वे व हि एते समावधारणादिना लक्खणेन धम्मा । ‘कुसला’दि-सहा चापि धम्मसहरस पुरतो वुचमाना अत्तनो अत्यविशेषं तस्स दीपेति । धम्मो हि कुसलो वा होति अकुसलो वा अव्याकतो वा । एवमेते विंसुं विंसुं वुचमाना अत्तनो अत्तनो अत्यमत्तदीपकत्तेन संपटिच्छितो । धम्मसहेन सह वुचमाना अत्तनो अत्यसामज्ज-अत्यविशेषदीपकत्तेन लोके पण्डितेहि संपटिच्छिता । तस्मा यदेतमेव एकत्थनानाथत्वं विकपेत्ता दोसारोपणकारणं नुत्तं सव्वमेतं अकारणं ।

(१४) अयं ताव कुसलाधिकस्स अनुपुब्बपदवण्णना । इमिना व नयेन मेसात्तिकदुकानं पि वेदितव्यो । इतो परं विसेसमत्तमेव वक्खाम ।

(१५) सुखाय वेदनाया [मा० २] ति आदीसु ‘सुख’-सहो ताव सुख-वेदना-सुखमूल-सुखारम्भण - सुखहेतु - सुखपचयद्वान - अव्यापज्जे - निव्यानादीसु दिस्सति । अयं हि “सुखस्स च पहाना” [दी० १.७५] ति आदीसु सुखवेदनाय दिस्सति । “सुखो बुद्धानं उप्पादो” [ध० १९४], “सुखा विरागता लोके” [उ० २.१] ति आदीसु सुखमूले । [४१] “यस्मा च खो महालि रूपं सुखं सुलानुपतितं सुखावककन्ते” [सं० ३.६९] ति आदीसु सुखारम्भे । “सुखस्सेतं भिक्खवे अभिवचनं यदिदं पुज्जानी” [अं० ४.८८-८९] ति आदीसु सुखहेतुभि । “यावच्चिदं भिक्खवे न सुकरं अक्खानेन पापुणितुं याव सुखा सम्मा” [Cf. म० ३.१७२], “न ते सुखं पज्जानन्ति ये न पस्सन्ति नन्दनं” [सं० १.५, २००] ति आदीसु सुखपचयद्वाने । “दिट्ठधम्मसुखविहारा एते धम्मा” [Cf. म० १.४०-४१] ति आदीसु अव्यापज्जे । “निव्याणं परमं सुखं” [ध० २०३, २०४] ति निव्याणे । इध पनायं सुखवेदनायमेव दट्ठव्यो ।

(१६) ‘वेदना’-सहो “विदिता मे वेदना उप्पज्जन्ती” [ ] ति आदीसु वेद-वितरिभि येव वट्ठवि । ‘दुक्ख’-सहो दुक्खवेदना-दुक्खवत्थु-दुक्खारम्भण-दुक्खपचय-दुक्खपचयद्वानादीसु दिस्सति । अयं हि “दुक्खस्स च पहाना” [दी० १.७५]

१- १ सि०, M., PTS omit. २ ही०, ६०, PTS.- नयो वेदितव्यो.
३ सि०, सी०, M.- अव्यापज्ज.

ति आदीसु दुक्खवेदनायं दिस्सति । “जातिं पि दुक्खा” [विन० १.१०] ति आदीसु दुक्खवत्तुसिं । “वरमा च खो महालि रूपं दुक्खं दुक्खानुपतित्तं दुक्खावकन्तं” [सं. २.७०] ति आदीसु दुक्खारम्भणे । “दुक्खो पापस्स उच्चयो” [ध० ११७] ति आदीसु दुक्खपचये । “यावच्चिदं भिक्खवे न सुकरं अक्खानेन पापुणितुं याव दुक्खा निरया” [म० २.१६७] ति आदीसु दुक्खपचयद्वये । इध पनायं दुक्ख-वेदनायमेव दद्वय्यो ।

(१७) वचनस्थो पनेत्थ— सुखयती ति सुखा । दुक्खयती ति दुक्खा । न दुक्खा न सुखा ति अदुक्खमसुखा । ‘म’-कारो पदसन्धिवसेन वुत्तो । सच्चा पि आरम्भणस्स रसं वेदयन्ति अनुभवन्ती ति वेदना । तामु इट्ठानुभवनलक्खणा सुखा, अनिट्ठानुभवनलक्खणा दुक्खा, उभयविपरीतानुभवनलक्खणा अदुक्खमसुखा ।

(१८) यो पनायं तीसु पदेसु ‘संपयुत्त’-सदो, तस्स’त्थो— समं पकारेहि युत्ता ति संपयुत्ता । कतेरहि पकारेही ति ? एकुप्पादादीहि । [४२] “नत्थि केचि धम्मा केहिधि धम्मेहि सम्पयुत्ता ति ? आमन्ता” [क० २.३३७] ति हि इमस्स पञ्चस्स पटिक्खेये “ननु अत्थि केचि धम्मा केहिधि धम्मेहि सहगता सहजाता संसट्ठा एकुप्पादा एकनिरोधा एकवत्थुका एकारम्भणा” ति [क० २.३३७] एवं एकुप्पादादीन् वसेन संपयोगत्थो वुत्तो । इति इमेहि एकुप्पादादीहि समं पकारेहि युत्ता ति सम्पयुत्ता ।

(१९) विपाकत्तिके [मा० ३] अञ्जमञ्जं विसिट्ठानं कुसलकुसलानं पाका ति विपाका । विपाकमावमापन्नानं अरूपधम्मानमेतं अधिवचनं । विपाक-धम्मधम्मा ति विपाकसमावधम्मा । यथा जातिजरासमाया जातिजरापकतिका सत्ता जातिधम्मा जराधम्मा ति वुचन्ति एवं विपाकजनकट्टेन विपाकसमाया विपाकपकतिका धम्मा ति अत्थो । तत्तिवपदं उभयसमावपटिक्खेयवसेन वुत्तं ।

(२०) उपादिद्वुपादानियत्तिके [मा० ४] आरम्भणकरणवसेन तण्हादिट्ठीहि उपेतैन कम्मुना आदिन्ना, कलभायेन गहिता ति उपादिन्ना । आरम्भणमात्रं उपगन्त्वा उपादानसम्बन्धेन उपादानानं हिता ति उपादानिया । उपादानस्स आरम्भणपचयभूतानं एतं अधिवचनं । उपादिन्ना च ते उपादानिया चा ति उपादि-चुपादानिया; सासवकम्मनिव्वत्तानं रूपारूपधम्मानमेतं अधिवचनं । इति इमिना नयेन सेसपदद्वये पटिसेधसहितो अत्थो वेदितव्यो ।

(२१) संकिलिट्ठसंकिलेसिकात्तिके [मा० ५] संकिलेसेती ति संकिलेसो, विवा-भेति, उपतपेती ति अत्थो । संकिलेसेन समन्नागता संकिलिट्ठा । अत्तानं आरम्भणं कत्वा पवत्तनेन संकिलेसे अरहन्ति, संकिलेसे वा नियुत्ता, तस्स आरम्भणमायं अन-

१ सी०, म०— उच्चये. २ सी०, M.— वेदियन्ति. ३ सि०— विपाकधम्मन्ने धम्मा विपाकजनका धम्मा. ४ सि०, M.— जनकत्तेन.

वित्कमनतो ति संकिलेसिका । संकिलेसस्स आरम्भणपचयभूतानं एतं अभिषयनं । संकिलिट्ठा च ते संकिलेसिका चा ति **संकिलिट्ठ-संकिलेसिका** । सेसपदद्वयं पुरि-
मत्तिके वुत्तनयेमेव वेदितव्यं ।

(२२) [४३] वितक्कत्तिके [मा० ६] संपयोगवसेन वत्तमानेन सहवितक्केन
सवितक्का । सहविचारेण सविचारा । सवितक्का च ते सविचारा चा ति **सवि-
तक्क-सविचारा** । उभयरहिता अवितक्क-अविचारा । वितक्कविचारेण विचारो
व मत्ता, पमाणं, एतेसं ति विचारमत्ता । विचारतो उत्तरं वितक्केन सद्धिं संपयोगं
न गच्छती ति अथो । अवितक्का च ते विचारमत्ता चा ति **अवितक्क-विचार-
मत्ता** ।

(२३) पीतित्तिके [मा० ७] पीतिया सह एकुप्पादादिभाव्यं गता ति पीति-
सहगता, पीतिसम्पवुत्ता ति अथो । सेसपदद्वये पि एसेव नयो । **उपेक्ख** ति
क्षेत्र्य अदुक्खममुखा वेदना वुत्ता । सा हि मुखदुक्खाकारपवत्ति उपेक्खति, मज्झत्ता-
कारसंगितत्ता तेनाकारेण नप्पवत्तती ति उपेक्खता । इति वेदनातिकतो पदद्वयमेव
गहेत्वा निप्पीतिकस्स मुखस्स सप्पीतिकमुखतो विसेसदस्सनवसेन अयं तिको वुत्तो ।

(२४) दस्सनत्तिके [मा० ८] **दस्सनेना** ति सोतापत्तिमग्गेन । सो हि
पटमं निव्याणं दस्सनतो दस्सनं ति वुत्तो । गोत्रभू पन किञ्चा पि पटमतरं पस्सति,
यथा पन रज्जो सन्निकं केनचिदेव करणीयेन आगतो पुरिसो दूरतो व रथिकाय
चरन्तं हत्थिक्खन्धगतं राज्ञानं दिस्वा पि 'दिट्ठो ते राजा' ति पुट्ठो दिस्वा पि कत्तव्य-
किञ्चस्स अकतत्ता 'न पस्सामी' ति आह, एवमेव निव्याणं दिस्वा पि कत्तव्यस्स
किलेसण्णहानस्सामाया न दस्सनं ति वुत्तति । स हि जाणं मग्गस्स आवज्जनट्ठाने
तिट्ठति । **भावनाया** ति सेसमग्गतयेन । सेसमग्गतयं हि पटममग्गेन दिट्ठत्तिं येव
धम्मे भावनावसेन उपपज्जति, अदिट्ठपुब्बं किञ्चि न पस्सति, तस्मा भावना ति
वुत्तति । ततियपदं उभयपटिक्खैपपसेन वुत्तं ।

(२५) तदनन्तरत्तिके [मा० ९] दस्सनेन पहातव्वो हेतु एतेसं ति **दस्सनेन-
पहातव्व-हेतुका** । दुतियपदे पि एसेव नयो । ततियपदे नेव-दस्सनेन-नै-भावनाय-
पहातव्वो हेतु एतेसं ति एवमर्थं अ-गहेत्वा नेव दस्सनेन न भावनाय पहातव्वो हेतु
एतेसं आयी ति एवमर्थो [४४] गहेत्तव्वो । इतरथा हि अहेतुकानं अग्गहणं भवेत्थं;
हेतु येव तेसं नत्थि यो दस्सनभावनाहि पहातव्वो विद्या । सहेतुकेणु पि हेतुवज्जानं
पहानं आपवज्जति, न हेतून्; हेतु येव हि एतेसं 'नेव दस्सनेन न भावनाय पहा-

१ सौ०, म० omit न. २ पि०-च. ३ ति० inserts hereafter च.
४ See मूळटीका. ५ M.-तहं.

तज्जोति बुद्धो, न ते धम्मा । उभयं पि वेत्ते न अभिप्येतं । तस्मा नेव दस्स-
नेन न भावनायं पहातज्जो हेतु एतेसं आत्थी ति नेव दस्ससेन न भावनाय
पहातज्जहेतुका ति अयमत्थो गहेतज्जो ।

(२६) आचयगामित्तिके [मा० १०] कम्मकिलेसेहि आचीयती ति आचयो ।
पटिसंघि-बुद्धि-गतिण्वचानं एतं नामं । तस्स कारणं हुत्वा निष्कादनकप्पावेन तं
आचयं गच्छन्ति, दस्स वा पवत्तन्ति तं पुग्गलं यथावुत्तमेव आचयं गमेन्ती ति पि
आचयगामिनो; तासवकुसलाकुसलानं एतं अधिचचनं । ततो एव आचयसंस्थाता
यथा अपेतत्ता, निव्वानं अपेतं यथा ति अप-चयो । तं आरम्भणं कत्वा पवत्तन्तो
अपचयं गच्छन्ती ति अपचयगामिनो; अरियमग्गानमेतं अधिचचनं । अपि च
पाकारं इट्ठकबट्ठकी विथ पवत्तं आचिनन्ता गच्छन्ती ति आचयगामिनो । तेन
चित्तं चित्तं इट्ठकं विद्धंतयमानो पुरिसो विथ तदेव पवत्तं अपाचिनन्ता गच्छन्ती ति
अपचयगामिनो । ततियपदं उभयपटिकसेपेन वुत्तं ।

(२७) सेक्खत्तिके [मा० ११] तीसु सिक्खवासु जाता ति सेक्खा । सत्तत्रं
सेक्खानं एते ति पि सेक्खा । अपरियोमितसिक्खत्ता मयमेव सिक्खन्ती ति पि
सेक्खा । उपरि-सिक्खितत्वाभावतो न सेक्खा ति असेक्खा । बुद्धिपत्ता वा सेक्खा ति
पि असेक्खा । अरहत्तफलधम्मानं एतं अधिचचनं । ततियपदं उभयपटिकसेपेन वुत्तं ।

(२८) परित्तत्तिके [मा० १२] समन्ततो खण्डितत्ता अप्पमत्तकं परित्तं ति
बुधन्ति; 'परित्तं गोमयणिण्डे'ति आदीसु विथ । इमे पि अप्पानुभावताय परित्ता
विथा ति परित्ता; कामावचरधम्मानमेतं अधिचचनं । किलेसविकल्हंभनसमथताय
विपुलफलाय दीपसंतानताय च महन्तभावं गता, महन्तेहि वा उल्लारच्छन्दविरिय-
चित्तपञ्चेहि गता पटिपत्ता ति पि महग्गता । [४५] पमाणकरा धम्मा रागादयो पमाणं
नाम । आरम्भणतो वा संपयोगतो वा नत्थि एतेसं पमाणं, पमाणस्स च पटिपक्खा
ति अप्पमाणा ।

(२९) परित्तारम्भणत्तिके [मा० १३] परित्तं आरम्भणं एतेसं ति परित्ता-
रम्भणा । सेतपदद्वये पि एतेव नयो ।

(३०) हीनत्तिके [मा० १४] हीना ति लाम्का अकुसला धम्मा । हीनपणी-
तानं मज्जे भवा ति मज्झिमा । अवसेथा तेभूमका धम्मा उत्तमद्वेन अनप्पकद्वेन
च पणीता; लोकुत्तरा धम्मा ।

(३१) मिच्छत्तत्तिके [मा० १५] 'हितमुखावहा मे मविस्सन्ती'ति एवं
आसिंसिता पि तथा अभावतो, 'असुभादीसु येव सुम'ति आदिविपरीतपवत्तितो च
मिच्छासभावा ति मिच्छत्ता; विपाकदाने सति खग्धमेदानन्तरमेव विपाकदानतो

नियता; मिच्छता च ते नियता चाति मिच्छत्तनियता । बुत्तविपरीतेन अत्थेन सम्मा-समायाति सम्मत्ता; सम्मत्ता च ते नियता च अनन्तरमेव फलदानेनाति सम्मत्तनियता । उभयथापि न नियताति अनियता ।

(१२) मग्गारम्मणत्तिके [मा० १६] निव्वानं मग्गति, मग्गेसति, किल्लेसे वा मग्गेन्तो गच्छतीति मग्गो । मग्गो आरम्मणं एतेसंति मग्गारम्मणा । अट्ठंगिकोपि मग्गो पच्चयट्ठेन एतेसं हेतुति मग्गहेतुका । मग्गसंपयुक्ता वा हेतु मग्गो वा हेतुति मग्गहेतु । ते एतेसं हेतुति मग्गहेतुका । सम्मादिट्ठि सयं मग्गो चेव हेतु च । इति मग्गो हेतु एतेसंति पि मग्गहेतुका । अभिमवित्वा पवत्तनट्ठेन मग्गो अतिपति एतेसंति मग्गाधिपतिनो ।

(१३) उप्पन्नत्तिके [मा० १७] उप्पादतो पट्ठाय याव भङ्गा उद्धं पन्ना गता पवत्ताति उप्पन्ना । न उप्पन्नाति अनुप्पन्ना । परिनिद्धितकारणेकदेसत्ता अवस्सं उप्पजिस्सन्तीति उप्पादिनो ।

(१४) अतीतत्तिके [मा० १८] अत्तनो समावं उप्पादादिलक्खणं वा फळा अतिक्कन्ताति अतीता । तदुभयं पि न आगताति अनागता । तं तं कारणं पटिच उप्पन्नाति पच्छुप्पन्ना ।

(१५) अनन्तरत्तिके [मा० १९] अतीत आरम्मणं एतेसंति अतीतारम्मणा । सेसपदद्वयेपि एतेव नवो ।

(१६) [४६] अज्झत्तत्तिके [मा० २०] 'एवं पवत्तमाना मयं अत्ता'ति गहणं, 'गमिस्सामा'ति इमिना विषय अधिष्ठायेन अत्तानं अधिकारं कत्वा पवत्ताति अज्झत्ता । 'अज्झत्त'-सदो पनायं गोचरं ज्झत्ते नियकं ज्झत्ते अज्झत्तं ज्झत्ते विसयं ज्झत्तेति चत्तुसु अत्थेसु दिस्सति । "तेन आनन्द भित्तुना तस्मिं येव पुरिमस्मिं समाधि-निमित्ते अज्झत्तमेव चित्तं सण्ठपेत्तव्यं" [म० ३.१.१२], "अज्झत्तरतो समाहितो" [दी० २.१.०७] ति आदीसु हि अयं गोचरं ज्झत्ते दिस्सति । "अज्झत्तं संपसादनं [दी० १.७४]", "अज्झत्तं वा धम्मेषु धम्मणुपस्सी चिहरती" [दी० २.३.०१] ति आदीसु नियकं ज्झत्ते । "उ अज्झत्तिकानि आपत्तनानी" [पटि० १.१२२] ति आदीसु अज्झत्तं ज्झत्ते । "अयं खो पन आनन्द विहारो तत्तागतेन अभित्तम्भुद्धो वदिदं सव्वनिमित्तानं अमनसिकारा अज्झत्तं मुज्जत्तं उपसम्पज्ज विहरती" ति [म० ३.१.११] आदीसु विसयं ज्झत्ते; इत्सरियट्ठानेति अत्थो । फलसमापत्ति हि बुद्धानं इत्सरियट्ठानं नाम । इध पन नियकं ज्झत्ते अधिष्येत्तो । तस्मा अत्तनो सन्ताने पवत्ता पाटिपुगालिका धम्मा अज्झत्ताति वेदितव्या । ततो बहिभूता पन इन्द्रियवद्वा वा अनिन्द्रियवद्वा वा बहिद्वा नाम । तत्तिपपदं तदुभयवत्तेन बुत्तं ।

(१७) अनन्तरत्तिको [मा० २१] पन ते येव तिप्पकारेपि धम्मे आरम्मणं कत्वा पवत्तनवत्तेन बुत्तो ।

(३८) सनिदस्सनधिके [मा० २२] दट्ठम्बभावसंखातेन सह निदस्सनेना
ति सनिदस्सना । पटिद्हनभावसंखातेन सह पटिप्पेना ति सप्पटिप्पा । सनिदस्सना
च ते सप्पटिप्पा चा ति सनिदस्सन-सप्पटिप्पा । नत्थि एतेसं दट्ठम्बभावसंखातं
निदस्सनं ति अनिदस्सना । अनिदस्सना च ते पुत्तनयेनेव सप्पटिप्पा चा ति अग्नि-
दस्सन-सप्पटिप्पा । तत्तिवपदं उभयपटिक्खेपेन वुत्तं ।

अयं ताव तिकमातिकाय अनुपुञ्चपदवण्णना ।

[दुक्कमातिका]

(३९) दुक्कमातिकाय पन तिकेसु अनागतपदवण्णनं येव करिस्साम । हेतु-
गोण्णके [मा० २१-३८] ताव हेतू धम्मा ति मूळद्वेन हेतुसंखाता धम्मा ।
हेतुधम्मा ति पि पाडो । [४७] न-हेतू ति तेसं येव पटिक्खेपवचनं । संपयोगतो
पवत्तेन सह हेतुना ति सहेतुका । तथेव पवत्तो नत्थि एतेसं हेतू ति अहेतुका ।
एकुप्पादादिताव हेतुना संपयुत्ता ति हेतुसंपयुत्ता । हेतुना विप्पयुत्ता ति
हेतुविप्पयुत्ता । इमेसं द्विधं पि दुक्कानं किञ्चा पि अस्थतो नानत्तं नत्थि, देसना-
विलासेन पन तथा-वुज्झन्तानं वा पुग्गलानं अव्जासयवसेन वुत्ता ।

(४०) ततो परं पटमदुक्कं दुत्तियतत्तियेहि सद्धिं योजिथा तेसं 'हेतू न-हेतू'ति
[मा० २३] आदीनं पदानं वसेन यथासंभवतो अपरे पि तयो दुक्का वुत्ता । तत्थ
यथेव 'हेतू थेव धम्मा सहेतुका चा'ति एतं संभवति, तथा 'हेतू चेव धम्मा अहेतुका
चा'ति इदं पि । यथा च 'सहेतुका थेव धम्मा न च हेतू'ति एतं संभवति, तथा
'अहेतुका चेव धम्मा न च हेतू'ति इदं पि । हेतुसंपयुत्तदुक्केन सद्धिं योजनाय पि
एसेव नवो ।

(४१) तत्र यदेतं 'न-हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पी'ति सिद्धे, 'न-हेतू
खो पन धम्मा' [मा० २८] ति अतिरिक्तं 'खो पना'ति पदं वुत्तं, तस्स वसेन अयं
अतिरेकस्थो संगहितो ति वेदितव्यो—कथं ? न केवलं 'न-हेतू धम्मा सहेतुका पि
अहेतुका पि' इथेव, अथ खो अज्जे पि अज्झया पी ति । इदं वुत्तं होति—यथेव
हि 'न-हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पि', एवं 'हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका
पि' । यथा च 'न-हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पि', एवं 'न-हेतू धम्मा हेतु-
संपयुत्ता पि हेतुविप्पयुत्ता पी' ति अतिरेकस्थो ।

(४२) तूळन्तरदुक्के [मा० २९-३५] अत्तनो निष्कादकेन सह पचवेना ति
सप्पच्चया । नत्थि एतेसं उप्पादे वा टितियं वा पचवो ति अप्पच्चया । पचवेहि
समागन्त्वा कता ति संस्रता । न संस्रता ति असंस्रता । अविनिम्मोगदसेन रूपं
एतेसं अत्थी ति रूपिणो । तथाविधं नत्थि एतेसं रूपं ति अरूपिणो । कथं-

लक्ष्मणं वा रूपं; तं एतेसं अर्था ति रूपिनो । न रूपिनो अरूपिनो । लोकिया धम्मा ति लोको बुचति लुज्जन-पलुज्जनद्वेन वट्टं; तस्मिं परियापन्नमायेन लोके नियुत्ता ति लोकिया । [४८] ततो उत्तिण्णा ति उत्तरा; लोके अपरियापन्नमायेन लोकातो उत्तरा ति लोकुत्तरा । केनचि विज्जेय्या ति चक्षुविज्जाणादीसु केनापि एकेन चक्षुविज्जाणेन वा सोतविज्जाणेन वा विजानितव्वा । केनचि न विज्जेय्या ति तेनेव चक्षुविज्जाणेन वा सोतविज्जाणेन वा न विजानितव्वा । एवं सन्ते द्विषं पि पदानं अत्थनानत्ततो दुको होति ।

(४३) आसवगोच्छके [मा० ३६-४१] आसवन्ती ति आसवा । चक्षुसो 'पि ... पे० ... मनतो पि सन्दन्ति पवत्तन्ती ति बुत्तं होति । धम्मतो याव गोत्रभुं, ओकासतो याव भवग्गं सवन्ती ति वा आसवा । एते धम्मे एतं च ओकासं अन्तो करित्वा पवत्तन्ती ति अत्थो । अन्तोकरणत्थो हि अयं 'आ'-कारो । चिर-पारिवासि-वद्वेन मदिरादयो आसवा विवा ति पि आसवा । लोकास्मि हि चिर-पारिवासिका मदिरादयो आसवा ति बुचन्ति । यदि च चिर-पारिवासिषट्ठेन आसवा, एते येव भवितुमरहन्ति । बुत्तं हेतं—'पुरिमा मिक्खवे कौटि न पज्जायति अविज्जाय, इतो पुब्बे अविज्जा नाहोसी' [अ० ५.११३] ति आदि । आयतं वा संसारदुक्खं सवन्ति पसवन्ती ति पि आसवा । ततो अज्जे नो-आसवा नाम । अत्तानं आरम्भणं कत्वा पवत्तेहि सह आसवेही ति सासवा । एवं पवत्तमाना नत्थि एतेसं आसवा ति अनासवा । सेसं हेतुगोच्छके बुत्तनयेनेव वेदितव्वं । अयं पन विसेसो— यथा तथ 'न हेतु खो पन धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पी [मा० २८] ति अयं ओत्तान-दुके पटमदुक्खस दुत्तियपदं आदिहि ठप्पेत्वा बुत्तो, एवं इध 'नो-आसवा खो पन धम्मा सासवा पि अनासवा पी' ति न बुत्तो । किज्जा पि न बुत्तो, अथ खो अयं च अज्जो च भेदो तथ बुत्तनयेनेव वेदितव्वो ।

(४४) संयोजनगोच्छके [मा० ४२-४७] वस्स संविज्जन्ति तं पुग्गलं वट्ठस्मि संयोजेन्ति, वन्थेन्ती ति संयोजना । ततो अज्जे नो-संयोजना नाम । आरम्भण-मावं उपगन्त्वा संयोजनसम्बन्धेन संयोजनानं हिता ति संयोजनिया । संयोजनस्स आरम्भण-पचयभूतानं एतं अधिबन्धनं । न [४९] संयोजनिया अस्संयोजनिया । सेसं हेतुगोच्छके बुत्तनयेनेव योजेतव्वं ।

(४४ अ) गन्धगोच्छके [मा० ४८-५३] वस्स संविज्जन्ति तं बुत्तिपटिसं-धिक्खतेन वट्ठस्मि गन्थेन्ति वट्ठेन्ती ति गन्धा । ततो अज्जे नो-गन्धा । आरम्भण-करणवत्तेन गन्थेहि गन्धितव्वा ति गन्धनिया । सेसं हेतुगोच्छके बुत्तनयेनेव योजेतव्वं । यथा च इध, एवं इतो पेरु पि बुत्तावसेसं तथ तथ बुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

(४५) ओषगोच्छके [मा० ५४-५९] वस्स संविज्जन्ति तं वट्ठस्मि ओह-

नन्ति ओसीदयेन्ती ति ओघा । आरम्भणं कत्था अतिककमनीयतो ओघेहि अति-
ककमित्था ति ओघनिया । ओघानं आरम्भणधम्मा येव वेदितव्वा ।

(४६) योगगोच्छके [मा० ६०-६५] यस्स संविज्जन्ति तं वट्ठस्मिं योजेन्ती
ति योगा । योगनिया औघनिया विय वेदितव्वा ।

(४७) नीवरणगोच्छके [मा० ६६-७१] चित्तं नीवरन्ति परियोनन्धन्ती ति
नीवरणा । नीवरणिया संयोजनिया विय वेदितव्वा ।

(४८) परामासगोच्छके [मा० ७२-७६] धम्मानं यथारूपं अनिच्चादिआकारं
अतिक्कमित्था 'निच्चं' ति आदिक्खेन पक्खमाना परतो आमसन्तीति परानासा ।
परामासेहि आरम्भणकरणयसेन परामट्ठत्वा परामट्ठा ।

(४९) महन्तरदुक्खेसु [मा० ७७-९०] आरम्भणं अगहेत्वा अप्पवत्तिती ति
सह आरम्भणेमा ति सारम्भणा । नत्थि एतेसं आरम्भणं ति अनारम्भणा ।
चिन्तनट्ठेन चित्तं; विचित्तंट्ठेन वा चित्तं । अविप्ययोगयसेन वेतसि नियुत्ता ति
वेतसिका । निरन्तरमावूपगमनताय, उप्पादत्तो याव मंगा, चित्तेन संसट्ठा ति
चित्तसंसट्ठा । एकतो वत्तमाना पि निरन्तरमाव अनुपगमनताय चित्तेन विसंसट्ठा
ति चित्तविसंसट्ठा । समुट्ठहन्ति एतेना ति समुट्ठानं । चित्तं समुट्ठानं एतेसं ति
चित्तसमुट्ठाना । सह भवन्ती ति सहमुनो । चित्तेन सहमुनो चित्तसहमुनो ।
अनुपरिवत्तिन्ती ति अनुपरिवत्तिनो । किं अनुपरिवत्तिन्ति ? चित्तं । चित्तस्स
अनुपरिवत्तिनो चित्तानुपरिवत्तिनो । चित्तसंसट्ठा च ते चित्तसमुट्ठाना येव चा
ति चित्तसंसट्ठसमुट्ठाना । [५०] चित्तसंसट्ठा च ते चित्तसमुट्ठाना च चित्तसहमुनो
येव चा ति चित्तसंसट्ठ-समुट्ठान-सहमुनो । चित्तसंसट्ठा च ते चित्तसमुट्ठाना च
चित्तानुपरिवत्तिनो येव चा ति चित्तसंसट्ठ-समुट्ठानानुपरिवत्तिनो । सेत्थानि
सव्वपदानि वुत्तपदानं पटिक्खेपयसेन वेदितव्वानि । अज्झत्त'ज्झत्तत्तं सन्धाव
अज्झत्तत्तिके' [मा० ९०] वुत्तवसेन अज्झत्ता व अज्झत्तिका । ततो ब्रहिमूता ति
बाहिरा । उपादियन्तेव मूतानि, न मूता विय उपादियन्ती ति उपादा । न
उपादियन्तेवा ति नो-उपादा ।

(५०) उपादानगोच्छके [मा० ९१-९६] मुसं आदियन्ती ति उपादाना;
दब्बगाहं गण्ढन्ती ति अत्थो । ततो अज्जे नो-उपादाना ।

(५१) किलेसगोच्छके [मा० ९७-१०४] संक्खिण्डित्तिके' [मा० ५] वुत्त-
नयेनेव अत्थो वेदितव्वो ।

(५२) पिट्ठिदुक्खेसु [मा० १०५-१२२] कामे अवचरन्ती ति कामावचरा
[मा० ११५]। रूपे अवचरन्ती ति रूपावचरा । अरूपे अवचरन्ती ति अरूपाव-

चरा । अयमेव संक्षेपो । विचारो पन परतो^१ आविभविस्सति । तेभूम्कवट्टे परियापन्ना अन्तोगधा ति परियापन्ना । तस्मिं न परियापन्ना ति अपरियापन्ना । वट्टमूलं छिन्दन्ता निम्बानं आरम्भणं कावा वट्टतो निम्बन्ती ति निम्ब्यानिका । इमिना लक्खणेन न निम्बन्ती ति अनिम्ब्यानिका । चुत्तिथा वा अत्तनो वा पवत्तिथा अनन्तरं कलदाने नियतत्ता नियता । तथा अनियतत्ता अनियता । अज्जे धम्मे उत्तरन्ति पजहन्ती ति उत्तरा । अत्तानं उत्तरितुं समस्येहि सह उत्तरेही ति स-उत्तरा । नत्थि एतेसं उत्तरा ति अनुत्तरा । रणन्ति एतेही ति रणा; वेहि अमिभूता सत्ता नानापकारेन कन्दन्ति परिदेवन्ति, तेसं रागादीनं एतं अधिवचनं । संपयोगवसेन पहाणेकद्रुतावसेन च सह रणेही ति स-रणा^२ । तेनाकारेन नत्थि एतेसं रणा ति अ-रणा ।

(५१) सुत्तन्तिकदुकेसु [मा० १२३-१६४] संपयोगवसेन विज्जं भजन्ती ति विज्जाभागिनो; विज्जाभागो विज्जाकोट्टासे वत्तन्ती ति पि विज्जाभागिनो । तस्य विपस्सनाभाणं, मनोमपिदि, छ अमिज्जा ति अट्ट विज्जा । पुरिमेन अस्थेन ताहि सम्पयुत्तधम्मा पि विज्जाभागिनो । [51] पण्डित्तेन अस्थेन तासु वा काचि एका विज्जा विज्जा । सेसा विज्जाभागिनो ति । एवं विज्जा पि विज्जाय सम्पयुत्तधम्मा पि विज्जाभागिनो एवे वेदितव्या । इध पन संपयुत्तधम्मा व अधिपेता । संपयोगवसेन अविज्जं भजन्ती ति अविज्जाभागिनो । अविज्जाभागो अविज्जाकोट्टासे वत्तन्ती ति पि अविज्जाभागिनो । तस्य दुक्खपटिच्छादकं तमो समुदयादिपटिच्छादकं ति चतस्रो अविज्जा । पुरिमनयेनेव ताहि सम्पयुत्ता धम्मा पि अविज्जाभागिनो । तासु वा काचि एका अविज्जा अविज्जा । सेसा अविज्जाभागिनो ति । एवं अविज्जा पि अविज्जासम्पयुत्तधम्मा पि अविज्जाभागिनो एवे वेदितव्या । इध पन सम्पयुत्तधम्मा व अधिपेता ।

(५४) पुन अनज्जोत्थरणमपेने^३ किलेसन्धकारं विदंसेतुं असम्यथाय विज्जु उपमा एतेसं ति विज्जुपरमा^४ । निस्सेसविदंसनसम्यथाय वजिरं उपमा एतेसं ति वजिरुपमा । बालेसु डितत्ता यथ टिता सदुपचारेन बाला । पण्डितेसु डितत्ता पण्डिता । बाल-कर्त्ता वा बाला, पण्डित-कर्त्ता वा पण्डिता । कण्हा ति कालका, चित्तस अपमत्सरभावकरणा । सुक्का ति ओदाता, चित्तस पमत्सरभावकरणा । कण्हाभिजातिहेतुतो कण्हा; सुक्काभिजातिहेतुतो सुक्का । इध चेव संपराये च तपन्ती ति सैपनीया । न तपनीया अतैपनीया । अधिवचनदुकादयो तयो [मा० १२८-

१ Cm. on §§ 1280-84, 1584-88; also see १.२५-२८.
२ पटि० १.२; अंभि० म्वा० १.२२-२३; Poussin i-13-14; VIIth. 86-87 (Cm. on VII.35-36) ३ ति०-अज्जोत्थरण०. ४ मा० १२४ and the following. ५ Most of the authorities read so.

३३०] अथतो निजानाकरणा; ध्वज्जनमेवेत्थ नानं । सिरिवट्टको धनवट्टको ति आदयो हि अपिवचनमत्तमेव अधिकारं कत्वा पवत्ता अधिवचना नाम । अधिवचनानं पथा भग्मा अधिवचनपथा । “अभिसंखरोन्ती ति लो भिक्खवे तस्मा संखात्” [सं० ३.८७] ति एवं निद्धारेखा सहेतुकं कत्वा वुच्चमाना अभिजापा निरुत्ति नाम । निरुत्तीनं पथा निरुत्तिपथा । तक्को धितक्को संकप्पो ति एवं तेन तेन पकारेण आपनत्तो पञ्जस्ति नाम । पञ्जस्तीनं पथा पञ्जस्तिपथा । [52] एत्थ च एकं दुक्कं बत्ता पि इत्तरेसं वचने पयोजनं हेतुगोच्छके^१ वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

(५५) नामरूपदुक्के [मा० १३१] नामकरणद्वेन नमनद्वेन नामनद्वेन च नामं । रूपनद्वेन रूपं । अयमेत्थ संसेपो । विथारो एन निक्खेपकण्डे^२ आविभविस्सति । अविज्जा^३ ति दुक्खादीसु अज्जाणं । भवतण्हा ति भवपथना । भवविट्ठी ति भवो वुचति सस्सतं; सस्सतवसेन उप्पज्जनदिट्ठि । विभवविट्ठी ति विभवो वुचति उप्पेदो; उप्पेदनसेन उप्पज्जनदिट्ठि । सस्सतो अत्ता च लोको चा ति पवत्ता दिट्ठि सस्सतदिट्ठि । उच्छिजिस्सती ति पवत्ता दिट्ठि उच्छेददिट्ठि । अन्तवा ति पवत्ता अन्तवादिट्ठि । अनन्तवा ति पवत्ता अनन्तवा-दिट्ठि । पुच्चन्तं अनुगता दिट्ठि पुच्चन्तानुदिट्ठि । अपरन्तं अनुगता दिट्ठि अपरन्तानुदिट्ठि । अहिरिकं ति येन हिरियति हिरियितव्वेनो^४ ति एवं विथारितो अ-भायनक-आकारो । हिरियना हिरि, ओत्तप्पना ओत्तप्पं । दोवचस्सतादीसु दुक्कं वचो एतस्मिं विप्पटिकूलगाहन्दि विपचनीकनाते अनादरे पुग्गले ति दुव्वचो । तस्स कम्म दोवचस्सं । तस्स भावो दोवचस्सता । पापा अस्सद्धादयो पुग्गला एतस्स भित्ता ति पापमित्तो; तस्स भावो पापमित्तता । सोवचस्सता च कल्याणमित्तता च वुत्तपटिप्पन्नयेनेव वेदितव्वा ।

(५६) ‘पज्ज पि आपत्तिकलन्धा आपत्तियो, सच्चं पि आपत्तिकलन्धा आपत्तियो’ [§ १३२९] ति एवं वुत्तासु आपत्तीसु कुसलभावो आपत्तिकुसलता । [मा० १४१] ताहि आपत्तीहि वुट्ठाने कुसलभावो आपत्तिवुट्ठानकुसलता । समापत्तीसु कुसलभावो समापत्तिकुसलता । समापत्तीनं अप्पनापरिच्छेदपञ्चायेतं अधिवचनं । [53] समापत्तीहि वुट्ठाने कुसलभावो समापत्तिवुट्ठानकुसलता । अट्ठारससु धातूसु कुसलभावो धातुकुसलता । तासं वेव धातून् मनसिकारो कुसलभावो मनसिकारकुसलता । चक्खायतनादीसु कुसलभावो आयतनकुसलता । द्वादसङ्गे पटिच्चसमुत्पादे कुसलभावो पटिच्चसमुत्पादकुसलता । तस्मिं तस्मिं

१ See २.३९. २ Cm. on §§ 1309-10. ३ मा० १३२ ff. ४-४ See §§ 1238-39. ५ See Cm. on § 1329.

ठाने कुसलभावो ठानकुसलता । ठानं ति कारणं वुचति । तस्मिं हि ठाने तदावत्तवुत्तिताय फलं तिद्वृत्ति नाम, तस्मा ठानं ति वुत्तं । अद्वानेसु कुसलभावो अद्वानकुसलता । उडुनो भावो अज्जवो । मुदुनो भावो महवो । अधिवासन-संखातो लमनभावो खन्ति । सुत्तरस भावो सौरख्वं । संमोदकमुदुभावसंखातो सखिलभावो साखल्यं । यथा परेहि सद्धि अत्तनो छिद्रे न होति एवं धम्माभिषेहि पटिसंवरणं पटिसंधारो । इन्द्रियसंवरमेदसंखातो मनच्छट्टेसु इन्द्रियेसु अगुत्तद्वार-भावो इन्द्रियेसु अगुत्तद्वारता । पटिगगहण-परिभोगवसेन भोजने मत्तं अजानन-भावो भोजने अमत्तञ्जुता । अनन्तरदुको [मा० १५०] वुत्तपटिपक्खवसेन वेदितव्यो ।

(५७) सतिविप्ववाससंखातो मुदुस्सतिभावो मुदुसच्चं [मा० १५१] । असं-पजाननभावो असंपजज्जं । सरती ति सति । संपजानता ति संपजज्जं । अप्पटिसंखाने अकंपनट्टेन पटिसंखानसंखातं वलं पटिसंखानवलं । विरियसीसेन सत्तत्रोच्छेदो भावेन्तस्स उप्पन्नवलं भावनावलं । पच्चनीकधम्मे समेती ति समथो । अनिचादिवसेन विविधेन आकारेण पस्सती ति विपस्सना । समथो व तं आकारं गहेत्वा पुन पवसेतव्वस्स समथस्स निमित्तवसेन समथानिमित्तं । पग्गाहनिमित्ते ति एतेष नवो । [५४] संपवुत्तधम्मे पग्गाहाती ति पग्गाहो । न विक्खिपती ति अविक्खेपो । सीलविनासिका असंवरसंखाता सीलस्स विपत्ति सीलविपत्ति । सम्मादिट्ठिविनासिका भिच्छादिट्ठिसंखाता दिट्ठिया विपत्ति दिट्ठिविपत्ति । सौरचमेव सीलस्स सम्पादनतो सीलस्स परिपूर्णतो सीलस्स संपदा ति सीलसम्पदा । दिट्ठि-पारिपूरित्तं जाणं दिट्ठिया संपदा दिट्ठिसम्पदा । विसुद्धिभावं संपत्ता सीलसंखाता सीलस्स विसुद्धि, सीलविसुद्धि । निज्जानसंखातं विसुद्धि पापेणुं समत्था, दरसन-संखाता, दिट्ठिया विसुद्धी ति दिट्ठिविसुद्धि । दिट्ठिविसुद्धि खो पन यथा-दिट्ठिस्स च पधानं [मा० १६०] ति कम्मस्सकत्ताणादिसंखाता दिट्ठिविसुद्धि चेव यथा-दिट्ठिस्स च अनुरूपदिट्ठिस्स कल्याणदिट्ठिस्स तं-संपवुत्तमेव पधानं ।

(५८) संवेगो [मा० १६१] ति जाति-आदीहि पटिच उप्पन्नमयसंखातं संवेजनं । संवेजनियद्वानं ति संवेगजनकं जाति-आधिकारणं । संविग्गस्स च योनिसो पधानं ति एवं संविग्गजातरस उपायपधानं । असंतुट्ठिता च कुसलेसु धम्मेसु ति कुसलधम्मपूर्णे असंतुट्ठिभावो । अप्पटिचानिता च पधानस्मिं ति अरहत्तं अपत्त्वा पधानस्मिं अनिवत्तनता च अनोसकनता । विजाननतो विज्जा । विमुचनतो विमुत्ति । खये जाणं ति किलेसक्खवक्खे अरियमग्गे जाणं । अनुप्पादे जाणं ति पटिसन्धिध्वसेन अनुप्पादमूले तं-तं-मग्गवज्झकिलेसानं अनुप्पादपरियोसने उप्पन्ने अरियफले जाणं ।

अयं मातिक्काय अनुपुब्बपदवण्णना ।

३

[चित्तुप्पादकण्डवण्णना]

[पदमाजनियं]

[कुसला धम्मा]

(१) इदानीं यथानिखिलत्वाय मातिकाय संगहिते धम्मे पभेदतो दस्सेतुं कतमे धम्मा कुसला ति [§१] इदं पदमाजनियं आरब्धं । तत्थ यदेतं यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होती ति [§१]

पठमं कामावचरं कुसलं

दस्सितं, तस्स ताव निदेसे (i) धम्म - [55]-ववत्थानवारो (ii) संगहवारो (iii) सुञ्जतवारो ति तयो महावारा होन्ति । तेसु

(i) धम्मवचत्थानवारो

उदेस-निदेसवसेन द्विधा द्वितो । तेसु

(a) उदेसवारस्स

पुच्छा, समयनिदेसो, धम्मउदेसो, अप्पना ति चत्तारो परिच्छेदा ।

(२) तेसु 'कतमे धम्मा कुसला' ति अयं पुच्छा नाम । 'यस्मिं समये कामावचरं ... पे० ... तस्मिं समये' ति अयं समयनिदेसो नाम । 'फस्सो होति पे० ... अविकलेपो होती' ति अयं धम्मउदेसो नाम । 'ये वा पन तस्मिं समये अञ्जे वि अरिथ पटिचसमुप्पन्ना अरुपिणो धम्मा इमे धम्मा कुसला' [§१] ति अयं अप्पना नाम ।

(३) एषं चतुर्हि परिच्छेदेहि ठितस्स उदेसवारस्स ख्यायं पठमो पुच्छा-परिच्छेदो, तत्थ 'कतमे धम्मा कुसला' ति अयं कथेतुकम्यता-पुच्छा । पञ्चविधा हि पुच्छा—अदिट्ठजोतनापुच्छा, दिट्ठसंसन्दनापुच्छा, विमतिच्छेदनापुच्छा, अनुमति-पुच्छा, कथेतुकम्यता-पुच्छा ति । तासं इदं नानत्तं—

(४) कतमा अदिट्ठजोतना-पुच्छा ? पकतिवा लक्खणं अज्झातं होति, अदिट्ठं अतुलितं अतीरितं अविभूतं अपिमावितं । तस्स जाणाय दस्सनाय तुलनाय वीरणाय विभूताय [sic] विभावन्तथाय पण्हं पुच्छति । अयं अदिट्ठजोतना पुच्छा ।

(५) कतमा दिट्ठसंसन्दना-पुच्छा ? पकतिवा लक्खणं जातं होति, दिट्ठं तुलितं तीरितं विभूतं विमावितं, सो अञ्जेहि पण्हितेहि सद्धिं संसन्दन्तथाय पण्हं पुच्छति । अयं दिट्ठसंसन्दना-पुच्छा ।

१ § १. २ Apparently for विभूताय.

(६) कतमा विमतिच्छेदना पुच्छा ? एकतिया संसयपक्खन्तो होति, विमति-पक्खन्तो द्वेहकजातो—‘एवं नु खो, ननु खो, किं नु खो, कथं नु खो’ ति । खो विमतिच्छेदनाथाय पञ्चं पुच्छति । अयं विमतिच्छेदना पुच्छा ।

(७) कतमा अनुमति-पुच्छा ? भगवा भिक्खून् अनुमतिथा पञ्चं पुच्छति—‘तं किं मज्झय भिक्खवे रूपं निचं वा अनिचं वा’ [56] ति ? ‘अनिचं मन्ते’ । ‘यं पनानिचं दुक्खं वा तं सुखं वा’ ति ? ‘दुक्खं मन्ते’ । ‘यं पनानिचं दुक्खं विपरिणामधम्मं, कल्लं नु तं समनुपरिस्तुं एतं मम, एसोहमस्मि, एसो मे अत्ता’ ति ? ‘नो हेतं मन्ते’ [म० १.१३८, ३.१९] ति । अयं अनुमतिपुच्छा ।

(८) कतमा कथेतुकम्यता-पुच्छा ? भगवा भिक्खून् कथेतुकम्यताय पञ्चं पुच्छति । ‘चत्तारो मे भिक्खवे सतिपट्ठाना । कतमे चत्तारो ?’ [Of. दी० २.२९०] ति । अयं कथेतुकम्यता-पुच्छा ।

(९) तथ बुद्धानं पुरिमा तिरयो पुच्छा नरिथ । कस्मा ? बुद्धानं हि तीसु अद्दामु किञ्चि संस्सतं, अद्दायिमुत्तं वा असंस्सतं, अदिट्ठं अजोतितं अनुत्तितं अतीरितं अविमूतं अविमपितं नाम नरिथ । तेन तेसं अदिट्ठजोतना पुच्छा नरिथ । यं पन भगवता अत्तनो जाणेन पटिविद्धं, तस्स अज्जेन समण्येन वा ब्राह्मणेन वा देवेन वा मारेन वा ब्रह्मना वा सद्धि संसन्दनकिञ्च नरिथ । तेन तस्स दिट्ठसंसन्दना पुच्छा नरिथ । यस्मा पनेस अकथं कथी तिग्गविचिकिच्छो सव्वधम्मेषु विगतसंसयो, तेन तस्स विमति-च्छेदना पुच्छा नरिथ । इतरा द्वे पन पुच्छा भगवतो अरिथ । तामु अयं कथेतु-कम्यतापुच्छा ति वेदितव्वा ।

(१०) तथ ‘कतमे’ ति पदेन निदिसितव्वधम्मेषु पुच्छति । ‘धम्मा कुसला’ ति वचनमत्तेन ‘किं कता किं वा करोन्ती’ ति न सक्का जातुं । ‘कतमे’ ति वुत्ते पन तेसं पुट्टमायो पञ्जायति । तेन वुत्तं ‘कतमे ति पदेन निदिसितव्वधम्मेषु पुच्छती’ ति । ‘धम्मा कुसला’ ति पदद्वयेन पुच्छाय पुट्टधम्मेषु दस्सेति । तेसं आरथो रेद्धा पकासितो एव ।

(११) कस्मा पनेत्थ मातिकार्यं विथ ‘कुसला धम्मा’ ति अक्काया ‘धम्मा कुसला’ ति पदानुक्कमो कतो ति ? पमेदतो धम्मानं देसनं दीपेत्वा पमेदपत्त-दस्सन्तथं । इमस्मिं हि अमिथधम्मे धम्मा व देसेतव्वा । ते च कुसलादीहि पमेदेहि अनेकपमेदा । तस्मा धम्मा एव इथ देसेतव्वा । नायं बीहारदेसना । ते च अनेक-पमेदतो देसेतव्वा, न धम्ममत्ततो । पमेदतो हि देसना पनविनिम्भोगपटिसंमिदा-आणावहा होती ति ‘कुसला धम्मा’ ति एवं पमेदतो धम्मानं देसनं दीपेत्वा, इदानीं वे तेन पमेदेन देसेतव्वा धम्मा [57] ते दस्सेतुं, अयं ‘कतमे धम्मा कुसला’ ति पदानुक्कमो कतो ति वेदितव्वा । पमेदवन्तेसु हि दस्सितेसु पमेदो दस्सियमानो

युजति सुविम्भेभ्यो च होती ति ।

(१२) इदानीं यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं [५१] ति । एतत्समये निहिसि चित्तं चित्तेन समयं मुनि ।

नियमेत्वान् दीपेतुं धम्मे तत्थ पमेदतो ॥

‘यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं’ ति हि निहिसन्तो भगवा समये चित्तं निहिसि । किं-कारणा ? तेन समयनियमितेन चित्तेन परितोषाने ‘तस्मिं समये’ ति एवं समयं नियमेत्वान्, अथ विवज्जमाने पि समयनानत्ते यस्मिं समये चित्तं होति तस्मिं वेव समये फस्सो होति, वेदना होती ति एवं तस्मिं चित्तनियमिते समये एते सन्तति-समूह-किञ्चारम्भण-वनवत्तेन दुरनुवोधपमेदे फस्सवेदनादवो धम्मे बोधेतुं ति अत्थो ।

(१३) इदानीं ‘यस्मिं समये’ ति आदीसु अयं अनुपुखपदवण्णना । यस्मिं ति अनियमतो मुम्भनिहेतो । समये ति अनियमनिहिदुपरिदीपनं । एत्तावता अनियमतो समयो निहिद्वो होति । तत्थ समयसहो

समयाये खणे काले समूहे हेतुदिट्ठिसु ।

पटिलामे पढाने च पटिवेधे च दिस्सति ॥ [Cf. सुमं० १.२१....]

तथा हि ‘स्स “अण्वेव नाम स्वे पि उपसंक्रमेय्याम कालं च समयं च उपादाया” [दी० १.२०५] ति एवमादीसु समवायो अत्थो । “एको च भिक्खवे खणो च समयो च ब्रह्मचरिववाताया” [अं० ४.२२७] ति आदीसु खणो । “उण्हसमयो परिळाहसमयो” [विन० ४.११७] ति आदीसु कालो । “महासमयो पवनरिं” [दी० २.२५४] ति आदीसु समूहो । “समयो पि खो ते भद्दालि अप्पटि-विडो अहोसि-भगवा पि खो सावत्थियं विहरति, भगवा पि मे जानिस्सति ‘भद्दालि नाम भिक्खु सधु सासने सिक्खाय अपरिपूरकारी’ ति । अयं पि खो ते भद्दालि समयो अप्पटिविडो अहोसो” [मं० १.४३८] ति आदीसु हेतु । “तेन खो पन समयेन उग्गाहनामो परिव्वाजको स- [58]-मणमुण्डिकापुत्तो समयपपादके तिन्दुकाचीरे एक-शालके मल्लिकाय आरामे पटियसती” [मं० २.१२] ति आदीसु दिट्ठि ।

“दिट्ठे व धम्मे यो अत्थो यो चत्थो सम्पराधिको ।

अत्थाभिसमया धीरो पण्डितो ति पबुच्चती” [सं० १.८७] ति ॥

आदीसु पटिलामो । “सम्मा मानाभिसमया अन्तमकासि दुक्खस्सा” [अं० ४.८] ति आदीसु पढानं । “दुक्खरस पीळनट्ठो संलतट्ठो संतापट्ठो विपरिणामट्ठो अभि-समयट्ठो” [पटि० २.१०७] ति आदीसु पटिवेधो ।

(१४) एवमनेकेसु समयेसु

समवायो खणो कालो समूहो हेतु वेव च ।

एते पद्द पि विम्भेय्या समया इव विम्भुना ॥

‘यदिमिं समये कामावचरं कुसलं’ ति इमदिमिं हि कुसलाधिकारे तेषु नवसु समयेसु एते समवायादयो पञ्च समया पण्डितेन वेदितव्या ।

(१५) तेषु पञ्चवसामग्यी समवायो, खणो पन ।

एको च नवमो ज्यैष्ठ्यो चक्षानि चतुरो पि वा ॥

वा हि एसा साधारणफलनिष्पादकत्तेन सगठितानं पञ्चयानं सामग्यी, सा इध समवायो ति जानितव्या । “एको च खो भिक्खवे खणो च समयो च ब्रह्म-चरियवासाया” [अ० ४.२२७] ति एवं वुत्तो पन नवमो व एको खणो ति वेदितव्यो । यानि वा पनेतानि “चत्तारि’मानि भिक्खवे चक्षानि येहि समन्नागतानं देव-मनुस्सानं चतुचक्रं पवत्तती” [अ० २.३२] ति—एत्थ ‘पटिरूपदेसवासो, सप्पु-रिसूपनिस्सयो, अत्तसम्मापणिपि, पुब्बे च कटपुञ्जता’ ति चत्तारि चक्षानि वुत्तानि, तानि वा एकज्जं कत्वा ओकासट्ठेन खणो ति वेदितव्यानि । तानि हि कुसलुप्प-थिया ओकाससूतानि ।

(१६) एवं समवायं च खणं च जत्वा इतरोसु

तं तं उपादाय पञ्जत्तो कालो बोद्धारमत्तको ।

पुज्जो कस्सादिधम्मानं समूहो ति विमावितो ॥

‘चित्तकालो रूपकालो’ ति आदिना नयेन धम्मे वा, ‘अतीतो अनागतो’ ति आदिना नयेन धम्मवुत्तिं वा, ‘धीज्जकालो अंकुरकालो’ ति आदिना नयेन धम्म-पटिपाटिं वा, ‘जप्पा-[59]-इकालो जराकालो’ ति आदिना नयेन धम्मलवत्तणं वा, ‘वेदियनकालो संजाननकालो’ ति आदिना नयेन धम्मकिच्चं वा, ‘नहानकालो पानकालो’ ति आदिना नयेन सत्तकिच्चं वा, ‘गमनकालो ठानकालो’ ति आदिना नयेन इरियापथं वा, ‘पुब्बण्ह-सायण्ह-दिवा-रत्ती’ ति आदिना नयेन चन्दिमसुरिया-दिपरिवत्तनं वा, ‘अट्टमासो मासो’ ति आदिना नयेन अहोरत्तादिसंखातं कालसंचयं वा ति — एवं तं तं उपादाय पञ्जत्तो कालो नाम । सो पनेस समवायो अविज्ज-मानत्ता पञ्जत्तिमत्तको एवा ति वेदितव्यो ।

यो पनेस कस्सवेदनादीनं धम्मानं पुज्जो सो इध समूहो ति विमावितो ।

(१७) एवं काल-समूहे पि जत्वा इतरो पन

हेतु ति पञ्चयो चेत्थ तस्स द्वारवसेन वा ।

अनेकभावो पि विज्जेय्यो पञ्चयानं वसेन वा ॥

एत्थ पञ्चयो व हेतु नाम, तस्स द्वारानं वा पञ्चयानं वा वसेन अनेक-भावो वेदितव्यो । कथं ? चक्खुद्वारादीसु हि उपपज्जमानानं चक्खुविज्जाणादीनं चक्खु-रूप-आलोक-मनसिकारादयो पञ्चया, महापकरणे च “हेतुपञ्चयो आर-

१. See D, iii.276. २ सं०- ० समयं. ३ See Vis. xv.39; Vim.101.

म्मणधयो”ति [तिकप० १] आदिना नयेन चतुचीवति पच्चया वुत्ता । तेषु ढपेत्वा विपाकपच्चयं च पच्छाज्जतपच्चयं च, तेषां कुसलधम्मानं पच्चया होन्ति वेत्त । ते सव्वे पि इध हेतू ति अविषेत्ता । एवमस्स इमिना द्वारवसेन वा पच्चयवसेन वा अनेकमायी वेदितव्वी ।

एवमेते समवायादयो पञ्च अथा इध समयसंवेदनपरिगृहिता ति वेदितव्वी ।

(१८) ‘कस्मा पनेत्तेसु यं किञ्चि एक्कं अपरिग्गहेत्वा सव्वेसं परिग्गहो कतो ति’ ? तेन तेन तस्स तस्स अत्थविसेसस्स दीपनतो । एतेसु हि समवायसंखातो समयो अनेकहेतुतो वुत्ति दीपेति । तेन एककारणवादो पटिसेधितो होति । समवायो च नाम साधारणफलत्तिष्कादने अज्जमज्जापेक्खो होति । तस्मा ‘एक्को कत्ता नाम नत्थी’ति इमं पि अत्थं दीपेति । समावेन हि कारणे सति कारणन्तरापेक्खा अयुत्ता ति । एवं एक्कस्स कस्सचि कारणस्स अभावदीपनेन “सयं कत्तं सुखदुक्खं” ति आदि पटिसेधितं होति ।

(१९) तत्थ विद्या- ‘यं वुत्तं अनेकहेतुतो वुत्ति दीपेती ति तं न वुत्तं’ ।

[60] ‘किं-कारणा ?’ ‘असामगियं अहेतून् सामगियं पि अहेतुमावापत्तितो’ । ‘न हि एकस्मिं अग्रे ददुं असक्कोन्ते अन्धसत्तं पस्सती’ति । ‘नो न वुत्तं; साधारण-फलत्तिष्कादकत्तेन हि ठितमावो सामगी’ ; न अनेकेसं समोधानमत्तं । न च अन्धानं दस्सन्तं नाम साधारणफलं । ‘कस्मा ?’ ‘अन्धसत्ते’ सति पि तस्स अभावतो । चक्खादीन् पन तं साधारणफलं, तेषं मावे मावतो । असामगियं अहेतून् पि च सामगियं हेतुमावो सिद्धो । स्वायं असामगियं कत्तामावेन, सामगियं च तस्स मावेन, वेदितव्वी । चक्खादीन् हि वेकळे चक्खुविज्झाणादीन् अभावो, अवेकळे च मावो, पच्चक्खसिद्धो लोकस्सा ति । अयं ताव समवायसंखातेन समयेन अथो दीपितो ।

(२०) यो पनेत्त अट्टहि अक्खणेहि परिवज्जितो नवमो खणो, पटिरूपदेस-वासदिको च चतुचक्रसंखातो ओकासट्ठेन खणो वुत्तो, सो मनुस्सत्ता-वुत्तुप्पाद-सद्धर्मवृत्ति-आदीन् खणसामगिं विना नत्थि । मनुस्सत्तादीन् च काणकच्छपोपमा-दीर्घं दुल्लभमावो । इति खणत्स दुल्लभत्ता मुद्दुतरं खणायत्तं लोकुत्तरधम्मानं उपकारमत्तं कुसलं दुल्लभमेव । एवमेतेसु खणसंखातो समयो कुसलुपत्तिया दुल्लभ-मायं दीपेति । एवं दीपेन्तेन अनेन अधिगतखणानं खणायत्तस्येव तस्स कुसलत्स अनुद्धानेन मोक्षक्खणं कुरुमानानं पमादविहारो पटिसेधितो होति । अयं खणसंखा-

१ See para. 14 above. २ सि०- कारकं सति; सं०, M.- कारकं असति. ३ सि०, सं०, M.- कारकस्स. ४ सं०- २.२२. ५ सिद्ध०- १७.१८; बोधि० २४७. ६ PTS- ०सग्गादिट्ठि; सि०- ०सद्धम्मसवनसमादिट्ठि. ७ Cf. न०- १. १६९, सं०- ५.४५५, वेरी०- ५००.

तेन समयेन अथो दीपितो ।

(२१) यो पनेतस्स कुसलस्स चित्तस्स पवत्तिकालो नाम होति, सो अतिपरित्तो । सा च'स्स अतिपरित्ता "यथा च भिक्खवे तस्स पुरिसस्स जघो, यथा च चन्दिमसुरियानं जघो, यथा च या देवता चन्दिमसुरियानं पुरतो पायन्ति तासं देवतानं जघो, ततो सीचतरं आयुसंस्तारा स्वीयन्ती" [सं० २.२६६] ति—इमस्स सुत्तस्स अट्ठकथावसेने वेदितव्वा । तत्थ हि सो रूपजीवितिन्द्रियस्स ताव परित्तको कालो वुत्तो । याव पन्नुप्पन्नं रूपं तिष्ठति ताव सोल्लसचित्तानि उपपज्जिषा-भिज्जन्ति । इति तेसं कालपरित्ताय [61] उपमा पि नत्थि । तेनेवाह— "यावज्जिदं भिक्खवे उपमा पि न सुकरा याव सहुपरिवत्तं चित्तं" [अं० १.१०] ति । एवमेतेसु कालसंस्वातो समयो कुसलचित्तपवत्तिकालस्स अतिपरित्तं दीपेति । एवं दीपेन्तेन चानेन अतिपरित्तकालताय, विज्जुनोभासेन मुत्तावुणनं विवयं, दुप्पट्ठिविद्धमिदं चित्तं, तस्मा एतस्स पटिपेधे' महाउस्साहो च आदरो च कत्तव्वो ति ओवादो दिन्नो होति । अयं कालसंस्वातेन समयेन अथो दीपितो ।

(२२) समूहसंस्वातो पन समयो अनेकेसं पि सहुप्पत्ति दीपेति । कस्सादीनं हि धम्मानं पुज्जो समूहो ति वुत्तो । तस्मिं च उपपज्जमानं चित्तं सह तेहि धम्मेहि उपपज्जती ति अनेकेसं सहुप्पत्ति दीपिता । एवं दीपेन्तेन चानेन एकरक्षेव धम्मस्स उपपत्ति पटिपेधिता होति । अयं समूहसंस्वातेन समयेन अथो दीपितो ।

(२३) हेतुसंस्वातो पन समयो परायणवुत्तितं दीपेति । 'यस्मिं समये' ति हि पदस्स यस्मा 'यस्मिं हेतुस्मिं सति' उपपन्नं होती ति अयमर्थो, तस्मा 'हेतुस्मिं सति' पवत्तितो परायणवुत्तितो दीपितो । एवं दीपेन्तेन चानेन धम्मानं स-वसपत्तिता-भिमानो' पटिपेधितो होति । अयं हेतुसंस्वातेन समयेन अथो दीपितो होति ।

(२४) तत्थ 'यस्मिं समये' ति कालसंस्वातस्स समयस्स वसेन 'यस्मिं काले' ति अथो; समूहसंस्वातस्स 'यस्मिं समूहे' ति । खण-समवाय-हेतुसंस्वातानं 'यस्मिं खणे सति, याय सामग्गिया सति, यस्मिं हेतुस्मिं सति' कामावचरं कुसलं चित्तं उपपन्नं होति, तस्मिं येव सति 'कस्सादयो' पी ति अयमर्थो वेदितव्वो । अधिकरणं हि कालसंस्वातो समूहसंस्वातो च समयो । तत्थ वुत्तधम्मानं ति अधिकरण-वक्ष्येत्थं मुम्मं । खण-समवाय-हेतुसंस्वातस्स च समयस्स मायेन तेसं भावो लभित्तव्वती ति मायेन माबलक्खणवसेनेत्थं मुम्मं ।

(२५) कामावचरं ति "कतमे धम्मा कामावचरा ? हेट्ठतो अवीचिन्निस्सं परियन्तं कत्वा उपरितो परनिमित्तवस्सवत्तिदेधे अन्तो करित्वा" ति [§ १२८०] आदिना नयेन वुत्तेसु कामावचरधम्मेसु परियापन्नं ।

१ M.—पटिपेदे.

२ सो०—सम्भववत्तित्ताभिमानो, सि०—वसवत्तित्ताभिमानो.

३ ति० alone agrees with § 1280.

(२६) तत्रायं वचनस्थो- [62] उदानतो द्वे कामा, कथुकामो च किलेस-
कामो च । तथ किलेसकामो अत्थतो छन्दरामो व; कथुकामो तेभूमकवटं ।
किलेसकामो चेत्य कामेती ति कामो; इतरो कामियती ति । यस्मिं पन पदेसे वुच्चि
पेसो कामो पवत्तिवेसेन अवचरति, सो चतुन्नं अपायानं, मनुस्सानं, छन्नं च
देवलोकानं वसेन एकादसविधो पदेसो । कामो एत्थ अवचरती ति कामावचरो,
स-सत्थावचरो विद्य । यथा हि यस्मिं पदेसे स-सत्था पुरिसा अवचरन्ति, सो विज्ज-
मानेसु पि अज्जेसु द्विपदचतुष्पदेसु अवचरन्तेसु, तेसं अभिलक्खितत्ता 'स-सत्था-
वचरो' त्वेव वुच्चति, एवं विज्जमानेसु पि अज्जेसु रूपावचरादीसु तथ अवचरन्तेसु,
नेसं अभिलक्खितत्ता अयं पदेसो 'कामावचरो' त्वेव वुच्चति । स्वायं यथा रूपमवो
रूपं, एवं उत्तरपदे लोपं कत्वा 'कामो' त्वेव वुच्चति । एवमिदं चित्तं इमस्मिं
एकादसपदेससंखाते कामे अवचरती ति कामावचरं ।

(२७) किंचा पि हि एतं रूपारूपधेसु पि अवचरति, यथा पन संगामे अव-
चरणतो संगामावचरो ति लङ्कनामो नगरे चरन्तो पि 'संगामावचरो' त्वेव वुच्चति,
थल-जलचरा च पाणा अथले अजले च ठित्ता पि 'थलचरा जलचरा' त्वेव वुच्चन्ति,
एवमिदं अज्जस्य अवचरन्ते पि कामावचरमेवा ति वेदितव्यं ।

(२८) आरम्भणकरणवसेन वा एत्थ कामो अवचरती ति पि कामावचरं ।
कामं चेत्य रूपारूपावचरेसु अवचरति, यथा पन वदती ति 'वच्छो', महियं सेती
ति 'महितो' ति वुत्ते, न यत्तका वदन्ति, महियं वा सेन्ती ति सव्वेसे तं नामं होति,
एवं सम्पदमिदं वेदितव्यं । अपि च काममवसंखाते कामे पटितन्धि अवचरती ति
कामावचरं ।

(२९) कुसलं ति कुच्छित्तानं सल्लनादीहि अत्थेहि वुत्तं । अपि च
आरोग्येद्वेन अनवज्जेद्वेन कोसलसंभूतद्वेन च कुसलं । यथेहि 'कच्चि नु मोतो
कुसलं' ति रूपकाये अनानुरताय अगेलज्जेन निव्याधिताय आरोग्येद्वेन कुसलं वुत्तं,
एवं अरूपधम्मे पि किलेसातुरताय किलेसगेलज्जसस च [63] किलेसव्यापिनो च
अमावेन आरोग्येद्वेन कुसलं वेदितव्यं । किलेसवज्जसस पन किलेसदोससस किले-
सदरथसस च अमावा अनवज्जेद्वेन कुसलं । कोसलं वुच्चति पज्जा; कोसलतो
संभूतत्ता कोसलसंभूतद्वेन कुसलं ।

(३०) 'आणसम्पयुत्तं' ताव एवं होतु; आणविप्पयुत्तं कथं ति ? तं पि
रुद्धिसदेन कुसलमेव । यथा हि तालपण्णेहि अक्त्वा किल्लुआदीहि कतं पि तं-
सरिक्खत्ता रुद्धिसदेन तालवण्टं त्वेव वुच्चति, एवं 'आणविप्पयुत्तं' पि कुसलं
त्वेव वेदितव्यं । निप्परियायेन पन 'आणसम्पयुत्तं' आरोग्येद्वेन अनवज्जेद्वेन

१ सी०, M.- पञ्चवसि° २ See २.१०. ३ सी० adds कच्चि अणामये.

४ See §§ 147, 149 etc. ५, सि०- तालवण्णे.

क्षोयल्लसंभूतद्वेन तिविधेना पि कुसलं ति नामं लभति, आणविप्पुत्तं दुविधेनेव । इति यं च जालकपरिपायेन यं च बाहिलिकसुत्तपरिपायेन यं च अमिधम्मपरिपायेन कुसलं कथितं सव्वं तं तीहि पि अत्थेहि इमस्मिं चित्ते लप्पमति ।

(३१) तदेतं लक्खणादिवसेन अनवज्जसुखविपाकलक्खणं, अकुसलविदं-सनरत्तं, वोदानपप्पुपट्टानं, योनिमोमनसिकारपट्टानं । सावज्जपटिप्पसत्ता वा अन-वज्जलक्खणमेव कुसलं, वोदानमावरसं, इट्ठविपाकपप्पुपट्टानं, यथायुत्तपट्टानमेव ।

(३२) लक्खणादीसु हि तेसं तेसं धम्मानं समायो वा सामञ्जं वा लक्खणं नाम । कित्थं वा संपत्ति वा रसो नाम । उपहानाकारो वा कलं वा पप्पुपट्टानं नाम । आसन्नकारणं पट्टानं नाम । इति यत्थ यत्थ लक्खणादीनि वक्खाम तत्थ तत्थ इमिना व नयेन तेसं नानत्तं वेदितव्वं ।

(३३) चित्तं ति आरम्भणं चिन्तेती ति चित्तं; विजानाती ति अत्थो । यस्मा वा 'चित्तं' ति सव्वचित्तसाधारणो एस सद्दो, तस्मा यदेत्थ लोकिय-कुसला-कुसल-महाकिरिपचित्तं, तं जवनवीधिद्वेन अत्तनो संतानं चिन्तेतीति चित्तं । विपाकं कम्मकिलेसेहि चित्तं ति चित्तं । अपि च सव्वं पि यथानुरूपतो पित्तताय चित्तं । चित्तकरणताय चित्तं ति एवमेत्थ अत्थो वेदितव्वो ।

(३४) तत्थ यस्मा अञ्जदेव सरागं चित्तं, अञ्जं [64] सदोसं, अञ्जं समोहं; अञ्जं कामावचरं, अञ्जं रूपावचरादिमेदं; अञ्जं रूपारम्भणं, अञ्जं सदादिआरम्भणं; रूपारम्भणेषु पि अञ्जं नीलारम्भणं, अञ्जं पीतादिआरम्भणं; सदादिआरम्भणेषु पि एसेव नयो; सव्वेषु पि तेषु अञ्जं हीनं अञ्जं मज्झिमं अञ्जं णीतं; हीनादिषु पि अञ्जं छन्दाधिपतेय्यं, अञ्जं विरियाधिपतेय्यं अञ्जं चित्ताधिपतेय्यं, अञ्जं वीमंसाधिपतेय्यं, तस्मा'स्त इमेसं सम्पुत्तम्मि-आर-म्भण-हीनमज्झिमपणीताधिपतीनं वसेन चित्ता वेदितव्वं । कामं चेत्थ एकमेव एवं चित्तं न होति, चित्तानं पन अन्तोमपत्ता एतेसु यं किञ्चि एकं पि चित्तताय पित्तं ति यत्तुं वट्ठति । एवं ताव चित्तताय चित्तं ।

(३५) कथं चित्तकरणताया ति ? लोकस्मिं हि चित्तकम्मतो उत्तरिं अञ्जं चित्तं नाम नरिप । तस्मिं पि चरणं नाम चित्तं अतिचित्तमेव होति । तं करो-न्तानं चित्तकारानं 'एवंविधानि एत्थ रूपानि कातव्वानी'ति चित्तसञ्जा उपपज्जति । ताव चित्तसञ्जाय लेखा-गहण-रञ्जन-उज्जेतन-वत्तनादिनिष्कादिका चित्तकिरिया उपपज्जन्ति, ततो चरणसंजाते चित्ते अञ्जतरं विधित्तरूपं निष्पज्जति । ततो 'इमस्स रूपस्स उपरि इदं होतु, हेट्ठा इदं, उमयपस्से इदं'ति चिन्तेत्वा यथा-चिन्ति-तेन कम्मेन तेसचित्तरूपनिष्कादनं होति, एवं यं किञ्चि लोके विधित्तं सिप्पजातं

-१ म०-२.११६; सि०-पाटि० २ M.-चिन्तेतीति, ३ M.-विधित्तरूप-
रणाव, ४ सि०-२५, ५ सी०-अधिचित्तमेव; M.-अनिमित्तमेव, ६ सि०, M.-चिन्ताय.

सत्त्वं तं चित्तेनेव कथिरति, एवमिमाय करणविचित्ताय तस्स चित्तस्स निष्कादकं चित्तं पि तथेव चित्तं होति । यथा-चिन्तिहस्स वा पन अन्नवत्तेहस्स अनिष्काज्जनतो^१ ततो पि चित्तमेव चित्तरं । तेनाह भगवा “दिट्ठं वो भिक्खवे चरणं नाम चित्तं” ति ? ‘एवं मन्ते’ ति । ‘तं पि खो भिक्खवे चरणं चित्तं चित्तेनेव चिन्तितं ति । तेन पि खो भिक्खवे चरणेन चित्तेन चित्तमेव चित्तरं” [सं० ३.१५.१] ति ।

(३६) तथा वदेतं देव-मनुस्स-निरय-तिरच्छानमेदासु गतीसु कम्म-लिङ्ग-सञ्जा-वोहरादिभेदं अज्झत्तिकं चित्तं तं पि चित्तवत्तमेव । कायकम्मादिभेदं हि दान-सील-हिंसा-भेय्यादिनयप्पवत्तं कुसलाकुसलकम्मं चित्तनिष्कादितं कम्मनानत्तं । कम्म-नानत्तेनेव तासु तासु [६५] गतीसु इत्थ-पाद-कर्ण-उदर-गीव-मुखादि-सण्टानभिन्नं लिङ्गनानत्तं । लिङ्गनानत्ततो यथागहितसण्टानवत्तेन ‘अयं इत्थी अयं पुरिसो’ ति उप्पज्जमानाय सञ्जाय सञ्जानानत्तं । सञ्जानानत्ततो सञ्जानुरूपेन ‘इत्थी’ति वा ‘पुरिसो’ति वा वोहरन्तानं वोहरनानत्तं । वोहरनानत्तवत्तेन पन यस्मा ‘इत्थी भविस्सामि पुरिसो भविस्सामि, खत्तियो भविस्सामि ब्राह्मणो भविस्सामी’ती एवं तस्स तस्स अत्तमावस्स जनककम्मं करीवति, तस्मा वोहरनानत्ततो कम्मनानत्तं । तं फलेतं कम्मनानत्तं यथापथितं भवं निव्वत्तेन्तं यस्मा गतिवत्तेन निव्वत्तेति तस्मा कम्मनानत्ततो गतिनानत्तं । कम्मनानत्तेनेव च तेसं तेसं सत्तानं तस्सा तस्सा गतिया अपादक-द्विपादकादिता, तस्सा तस्सा उप्पत्तिया^२ उच्च-नीचादिता, तस्मिं तस्मिं अत्तमावे सुवण्णदुब्बण्णादिता, लोकधम्मेषु^३ लामालामादिता च पञ्जायति । तस्मा सज्जमेतं देवमनुस्सनिरयतिरच्छानमेदासु गतीसु कम्म-लिङ्ग-सञ्जा-वोहरादि-भेदं अज्झत्तिकं चित्तं चित्तेनेव कतं ति वेदितव्वं ।

(३७) स्वायमाथो इमस्स संगीतिं अनाल्लहस्स सुत्तस्स वत्तेन वेदितव्वो-वुत्तं हेतं “कम्मनानत्तपुत्तुत्तप्पमेदववत्थानवत्तेन लिङ्गनानत्तपुत्तुत्तप्पमेदववत्थानं भवति, लिङ्गनानत्तपुत्तुत्तप्पमेदववत्थानवत्तेन सञ्जानानत्तपुत्तुत्तप्पमेदववत्थानं भवति, सञ्जानानत्तपुत्तुत्तप्पमेदववत्थानवत्तेन वोहरनानत्तपुत्तुत्तप्पमेदववत्थानं भवति, वोहरनानत्तपुत्तुत्तप्पमेदववत्थानवत्तेन कम्मनानत्तपुत्तुत्तप्पमेदववत्थानं भवति । कम्म-नानाकरणं पटिच सत्तानं गतिवा नानाकरणं पञ्जायति—अवदा द्विपदा चतुप्पदा यहुपदा, रुपिणो अरुपिणो, सञ्जिनो असञ्जिनो नेवसञ्जिनासञ्जिनो । कम्मनाना-करणं पटिच सत्तानं उप्पत्तिया नानाकरणं पञ्जायति—उच्चनीचता हीनपणीतता सुगतदुग्गतता । कम्मनानाकरणं पटिच सत्तानं अत्तमावे नानाकरणं पञ्जायति—सु-वण्णदुब्बण्णाता सुजातदुजातता सुसण्ठितदुस्सण्ठितता । कम्मनानाकरणं पटिच सत्तानं लोकधम्मे नानाकरणं पञ्जायति—लामालामे यसायस्से निंदावसंसायं सुखदुक्खे” ति ।

१ स्त्री०, म०— करिषति. २ स्त्री०— अभिनिष्काज्जनतो. ३ ति०, M.—omit. ४ ति०, M.—omit.

(३८) अपरं पि वुत्तं [66]—

कम्मतो लिगतो चेव लिगसञ्जा पवत्तरे ।
सञ्जातो भेदं गच्छन्ति इत्थायं पुरिसो ति वा ॥
“कम्मना वत्तति लोको कम्मना वत्तति पजा ।
कम्मनिवन्धना सत्ता रथस्साणी व यायेतो” ॥

कम्मेन कित्ति लभते पसंसं । कम्मेन जानिं च वयं च वण्णं ।

तं कम्मनानाकरणं विदित्वा । करमा वदे नत्थि कम्मं ति लोके ? ॥

“कम्मरसका हि माणव सत्ता कम्मदायादा कम्मयोनी कम्मवन्धु कम्मपटि-
सरणा; कम्मं सत्ते विमज्जति यदिदं हीनैपणीतताया” [मिल० ६५] ति ।

एवं इमाय करणाचित्ताय पि चित्तरस चित्ता वेदितव्वा ।

(३९) सव्वानि पि हि एतानि विचित्तानि चित्तेनेव कतानि । अट्ठो-
कासरस पन चित्तरस ये वा पन अवसेसपच्चयविकलं तस्स एकच्चचित्तकरणा-
भावतो वदेतं चित्तेन कतं अणुसत्तिकं चित्तं पुणं, ततो पि चित्तमेव चित्तरं ।
तेनाह भगवा—“ नाहं भिक्खवे अज्झं एकनिकायं पि समनुसरामि एवं चित्तं
वयपिदं भिक्खवे तिरच्छानगता पाणो ..... तेहि पि खो भिक्खवे तिर-
छानगतेहि पाणेहि चित्तं येव चित्तरं” [सं० ३.१५२] ति ।

(४०) उपपन्नं होती ति एत्थ वत्तमान-भूर्तापगत-ओकासकत-भूमिलद्ध-
वसेन उपपन्नं नाम अनेकपमेदं । तत्थ सव्वं पि उपपादजराभेगसमीहसंखातं वत्त-
मानुपपन्नं नाम । आरम्भणरसे अनुभवित्वा निरुद्धं, अनुभूर्तापगतसंखातं कुसला-
कुसलं, उपपादादित्तयं अनुपपादा निरुद्धं, हुवोपगतसंखातं, सेससंखातं च भूता-
पगतुपपन्नं नाम । “यानिस्स तानि पुब्बे कतानि कम्मानी” ति एवमादिना नयेन
वुत्तं कम्मं अतीतं पि समानं, अज्झं विपाकं पटिवाहित्वा अत्तनो विपाकस्सोकासे
कत्वा टितत्ता, तथा कतोकासं च विपाकं अनुपपन्नं पि समानं एवं कतोकासे एक-
स्मिन् उपपन्नतो ओकासकतुपपन्नं नाम । [67] तामु तामु भूमिमु अत्तमूहतं अ-
कुसलं भूमिलद्धुपपन्नं नाम ।

(४१) एत्थ च भूमिवा भूमिलद्धरस च नानत्तं वेदितव्यं । भूमी ति विपरस-
नाय आरम्भणभूता तेभूमका पञ्चखण्धा । भूमिलद्धं नाम तेसु खण्धेषु उपपत्तिरहं
फिलेसजातं । तेन हेसा भूमि लद्धा नाम होति, तस्मा भूमिलद्धं ति वुत्तति ।

१ सु० नि०-६५४. २ M, PTS.-कम्मस नानाकरणं. ३ म०-३.२०३.
४ म०, सि०, M.- चित्तकरणभावतो; ५ A few words in the original
passage are dropped here. ६ म०, सी०- भूवा^०. ७ Cf. Vis. xxii.
81-82; MCm iii. 251ff.; VbhCm. 298ff., ACm. ii. 45 ff. ८ म०,
सी०- अनुभूत्वा^०. ९ म०, सी०, M.- भूवा^०. १० म०- ३.१५४, १७१.

(४२) एषमेतेषु चतसु उत्पन्नेषु इध 'वत्तमानुत्पन्नं' अपिप्पेतं । तत्रायं वत्त-
नन्थो—पुब्बन्तातो उदं उप्पादादि-अभिमुखं पन्नं ति उत्पन्नं । 'उत्पन्नं'-सहो एनेस
अतीते पटिलद्धे समुद्धिते अविक्खंमिणे असमुत्थित्ते खणत्तयगते ति अनेकेषु अथेसु
दिस्सति । अयं हि "तेन सौ पन भिक्खवे समयेन ककुसन्थो भगवा अरहं सम्मा-
सम्मुद्धो लोके उत्पन्नो" [सं० २.१९१] ति एत्थ अतीते आगतो । "आयस्मतो
आनन्दस्स अतिरेकचीवरं उत्पन्नं होती [विन० १.२८९]" ति एत्थ पटिलद्धे ।
"सेयथा पि भिक्खवे उत्पन्नं महाभियं तमेनं महावात्तो अन्तरा येव अन्तरापापेती"
[सं० ५.५०] ति एत्थ समुद्धिते । "उत्पन्नं गमियचित्तं दुप्पटिविनोदनीयं; उत्पत्तु-
त्पन्ने पापके अकुसले धम्मे ठानसो अन्तरापापेती" [अं० ३.१८५] ति एत्थ अविक्ख-
मिमे । "अरियं अट्ठंगिकं मगं भावेत्तो बहुलीकरोन्तो उत्पत्तुत्पन्ने पापके अकुसले
धम्मे ठानसो" अन्तरा येव अन्तरापापेती" [सं० ५.५०] ति एत्थ असमुत्थित्ते ।
"उत्पज्जमानं उत्पन्नं ति? आमन्ता" [य० २.१८] ति एत्थ खणत्तयगते । स्वाय-
मिधा पि खणत्तयगते व दट्ठन्वो । तस्मा 'उत्पन्नं होती' ति एत्थ खणत्तयगतं होति,
वत्तमानं होति, पत्तुत्पन्नं होती ति । अयं संखेयन्थो ।

(४३) चित्तं उत्पन्नं होती [§ १] ति येतं देवनासीसमेव । न पन चित्तं
एककमेव उत्पज्जति । कस्मो? यथा राजा आगतो ति वुत्ते न परिसं पहाय एकको
व आगतो, राजपरिसाव पन सद्धिं येव आगतो ति पज्जापति, एवमिदं चित्तं पि
परोपण्णाल-कुसलधम्मेहि सद्धिं येव उत्पन्नं ति वेदितव्यं । पुब्बंगमट्ठेन पन चित्तं
उत्पन्नं होत चेव वुत्तं ।

(४४) लोक्कियधम्मे हि पत्ता चित्तं जेट्ठकं चित्तं धुरं चित्तं पुब्बंगमं होति ।
[68] लोक्कतरधम्मं पत्ता पज्जा जेट्ठिका पज्जा धुरा पज्जा पुब्बंगमा ।

(४५) तेमेव भगवा विनयपरियायं पत्ता पज्जं पुच्छन्तो 'किं-कस्सो'सि, किं-
वेदनो'सि, किं-सज्जो'सि, किं-चेतनो'सो'ति अपुच्छित्था "किं-चित्तो खं भिक्खू"
[विन० ३.५८] ति चित्तमेव धुरं कत्वा पुच्छति । "अथेय्यचित्तो अहं भगवा"
[विन० ३.५८] ति वुत्ते 'अनापत्ति अथेय्यकस्सत्ता'ति आदीनं अवत्था "अनापत्ति
मिक्खु अथेय्यचित्तत्ता" [वि० ३.५८] ति वदति । न केवलं च विनयपरियायं,
अज्जं पि लोक्कियदेसनं देसेन्तो चित्तमेव धुरं कत्वा देसेति । यथाह—"ये केचि
भिक्खवे धम्मा अकुसला अकुसलमागिमा अकुसलपक्खिका सव्येते मनोपुब्बंगमा ।
मनो तेसं धम्मानं पटमं उत्पज्जति" [अं० १.११] ।

"मनोपुब्बंगमा धम्मा मनोसेट्ठा मनोमया ।

मनसा चे पट्ठेन मासति वा करोति वा ।

१-२ In one passage ठानसो, and in another अन्तरा येव. ३ ती०, म०,
M -तस्मा. ४ See § १ and note 9 on the same; also note on ३.१९०.

ततो नं दुस्समन्वेति चकं व बहतो पदं ॥

मनोपुञ्जगमा धम्मा मनोलेद्धा मनोमया ।

मनसा चे पसन्नेन मासति वा करोति वा ।

ततो नं सुखमन्वेति छाया व अनेपायिनी” ॥ [प० १-२]

“चित्तेन निव्यति लोको चित्तेन परिकस्सति ।

चित्तस्त एकधम्मस्त सव्वे व वसमन्वगू”ति ॥ [सं० १.३९]

“चित्तसंकिलेसा भिक्खवे सत्ता संकिलिस्तन्ति चित्तबोदाना विमुञ्जन्ति”

[सं० ३.१५१]; “पमस्तरमिदं भिक्खवे चित्तं, तं च खो आगन्तुकेहि उपकिलेसेहि उपनिकलिद्धं” [अं० १-१०]; “चित्ते गहपति अरक्खित्ते कायकम्मं पि शरक्खितं होति, वचीकम्मं पि अरक्खितं होति, मनोकम्मं पि अरक्खितं होति; चित्ते गहपति रक्खिते ...पे०... चित्ते गहपति व्यापन्ने ...पे०... चित्ते गहपति अद्यापन्ने ...पे०... चित्ते गहपति अनस्सुते ...पे०... चित्ते गहपति अनवस्सुते कायकम्मं पि अनवस्सुतं होति, वचीकम्मं पि अनवस्सुतं होति, मनोकम्मं पि अनवस्सुतं होति” [अं० १.२६१-६२]। एवं लोक्कियधम्मं पत्वा चित्तं जेट्टकं होति, चित्तं धुरं होति, चित्तं पुञ्जकमं होती ति वेदितव्यं । [69] इमेसु पन सुत्तेसु एकं वा द्वे वा अगगेत्वा सुत्तानुरक्खनत्थाय सव्वानि पि गहितानी ति वेदितव्वानि ।

(४६) लोकुत्तरधम्मं पुञ्छन्तो पन ‘कतरफस्स अधिगतो’सि, कतरवेदने कतरसज्जं कतरचेतनं कतरचित्तं’ति अपुञ्छित्वा, ‘कतरपज्जं त्वं’ भिक्खु अधिगतो’सि, किं पठमं मग्गपज्जं, उदाहु दुतियं ...पे०... ततियं ...पे०... चतुत्थं मग्गपज्जं अधिगतो’सी’ति पज्जे जेट्टकं कत्वा पज्जं धुरं कत्वा पुञ्छति । पज्जुत्तरा सव्वे कुसळा धम्मा न परिहायन्ति । पज्जा पन किमत्थिया ? “पज्जावतो भिक्खवे अरियसाक्कस्स तदन्वया सद्दा सण्ठाति, तदन्वयं विरियं सण्ठाति, तदन्वया सति सण्ठाति, तदन्वयो समाधि सण्ठाती” [सं० ५.२२९] ति एवमादीनि पनेसु सुत्तानि वट्ठव्वानि । इति लोकुत्तरधम्मं पत्वा पज्जा जेट्टिका होति पज्जा धुरा होति पज्जा पुञ्जगमा होती ति वेदितव्वं । अयं लोक्कियदेसमा । तस्मा चित्तं धुरं कत्वा देसेन्तो “चित्तं उप्पन्नं होती” ति आह ।

(४७) सोमनस्ससहगतं ति सातमधुरवेदयितसंवातेन सोमनस्सेन एकुप्पादादिमावं गतं । अयं पन ‘सहगत’-सदो तव्मापि वीकिणो निस्सये आरम्भणे संसट्ठे ति इमेसु अत्थेसु दिस्सति । तत्थ “वा”वं तद्वा पोमोमविका नन्दिरागसहगता” [म० १.४८, सं० ३.१५८] ति तव्मावे वेदितव्वो; नन्दिरागभूता ति अत्थो ।

१ सी०, ग- अनुपायिनी. २ We fail to notice these two cases in the PTS.ed. of A. i. ३ मूलटीका- ‘कारं वज्जं त्वं’ति आदि न पाकि-आरु-ज्झं । एवं भगवा पुञ्छती ति अट्ठकयापमेव वत्तं.

“यौ”यं मिक्खवे बीमंसा कोसजसहगतं कोसजसम्पयुत्ता”[सं० ५.२८०] ति वोकिण्णे वेदितव्वो; अन्तरन्तरा उपपज्जमानेन कोसजेन वोकिण्णा ति अयमेव अत्थो । “अट्ठिकसज्जासहगतं सतिसम्बोक्कसज्जं मावेत्ती”[सं० ५.१३१] ति निस्सवे वेदितव्वो; अट्ठिकसज्जं निस्साव अट्ठिकसज्जं मावेत्ता पटिलद्धं ति अत्थो । “लामी होति रूपसहगतानं वा समापत्तीनं अरूपसहगतानं वा”[ ] ति आरम्भणे; रूपारूपारम्भणानं ति अत्थो । “इदं” सुखं इमाय पीतिवा सहगतं होति सह-[70]-जातं संसट्ठं सम्पुत्तं” [वि० २५८] ति संसट्ठे । इमस्मिं पदे अयमेव अत्थो अधिपेत्तो । सोमनस्ससहगतं हि इव सोमनस्ससहगतं ति वुत्तं ।

(४८) ‘संसट्ठ’-सदो पि चेस सदिसे अवस्सुते भित्तसंघेवे सहजाते ति च बहसु अत्थेसु दिस्सति । अयं हि

“किसे थूले विवज्झिवा संसट्ठा योजिता हवा” [जा० ६.२२] ति एव सहजाते आगतो । “संसट्ठा व तुम्हे अत्थे विहरथा” [विन० ४.२४०] ति अवस्सुते । “गिहिसंसट्ठो विहरती” [विन० २.४] ति भित्तसंघेवे । “इदं” सुखं इमाय पीतिवा सहगतं संसट्ठं सम्पुत्तं” [वि० २५८] ति सहजाते । इवा पि सहजाते अधिपेत्तो ।

(४९) तत्थ ‘सहगतं’ असहजातं असंसट्ठं असम्पुत्तं नाम नत्थि । सहजातं पन संसट्ठं सम्पुत्तं होति पि, न होति पि । रूपारूपधम्मेषु हि एकतो जातेसु रूपं अरूपेन सहजातं होति, न संसट्ठं, न सम्पुत्तं; तथा अरूपे रूपेन; रूपं च रूपेन; अरूपं पन अरूपेन सद्धिं नियमतो व सहगतं सहजातं संसट्ठं सम्पुत्तमेव होती ति । तं सन्धाव वुत्तं ‘सोमनस्ससहगतं’ ति ।

(५०) जाणसम्पयुत्तं ति जाणेन सम्पयुत्तं, समं एकुप्पादादिपकरेहि” युत्तं ति अत्थो । यं पत्तेथ वत्तव्वं सिधा तं मातिकावण्णनाय वेदनातिके वुत्तमेव । तस्मा एकुप्पादा एकनिरोधा एकवत्थुका एकारम्भणा ति इमिना लक्खणेन तं सम्पयुत्तं ति वेदितव्वं । उक्कट्टनिहेसो चेस । आरुपे पन विना पि एकवत्थुकमाव संपयोगो लब्धति ।

(५१) एत्तावता किं कथितं ? कामावचरकुसलेसु सोमनस्ससहगतं तिहेतुक-जाणसम्पयुत्तं असंखारिकं महाचित्तं कथितं । “कतमे धम्मा कुसल” ति हि अनिवमितपुच्छाय चतुष्मकं कुसलं गहितं । ‘कामावचरं कुसलं चित्तं उत्पन्नं होती’ ति वचनेन तैममकं कुसलं परिचत्तं, अट्ठविधं कामावचरकुसलमेव गहितं । ‘सोमनस्ससहगतं’ ति वचनेन ततो चतुर्विधं उपेक्खासहगतं परिचजित्वा चतुर्विधं सोमनस्ससहगतमेव गहितं । ‘जाणसम्पयुत्तं’ ति वचनेन ततो दुविधं जाणविप्पयुत्तं

१ S. v. 280 reads वा. २ Vbh. 258 reads इति. ३ See १.१८. ४ § ११६८. ५ ती०- परिचजित्वा.

[71] परिचयित्वा द्वे आणसम्पयुक्तानेव गहितानि । असंस्कारिकमात्रो पन अना-
मद्वृत्तायेव न गहितो । किञ्चा पि न गहितो, परतो पन 'संस्कारेना'ति वचनतो इव
'असंस्कारेना'ति अनुत्ते पि असंस्कारिकमात्रो वेदितव्यो । सम्मासंबुद्धो हि आदितो
व इदं महाचित्तं मानित्वा दस्सेतुं नियमेत्वा व इमं देसनं आरमी ति एवमेत्थ
सन्निधानं कतं ति वेदितव्यं ।

(५२) इदानीं तमेव चित्तं आरम्भणतो दस्सेतुं रूपारम्भणं वा [§१] ति
आदिमाह । भगवा हि अरूपधम्मं दस्सेन्तो वत्थुना वा दस्सेति, आरम्भणेन वा,
वत्थारम्भणेन वा, सरसभावेन वा । "चक्खुसम्फत्तो ... पे० ... मनोसम्फत्तो;
चक्खुसम्फत्तज्जा वेदना ... पे० ... मनोसम्फत्तज्जा वेदना; चक्खुविज्झाणं ...
पे० ... मनोविज्झाणं" [सं० २.२५१] ति आदीसु वत्थुना अरूपधम्मा दस्सिता ।
"रूपसज्जा ... पे० ... धम्मसज्जा, रूपसज्जेतना ... पे० ... धम्मसज्जेतना"
[सं० २.२५१] ति आदीसु हि आरम्भणेन । "चक्खुं च पटिच रूपे च उप्पज्जति
चक्खुविज्झाणं, तिण्णं संगति करसो ... पे० ... मने च पटिच धम्मे च उप्पज्जति
मनोविज्झाणं, तिण्णं सङ्गति करसो" [म० १.१११; सं० ४.३२] ति आदीसु हि
वत्थारम्भणेहि । "अधिजापचया, भिक्खवे, संखादा, संस्वारपथया विज्झाणं"
[सं० २.२] ति आदीसु सरसभावेन अरूपधम्मा दस्सिता । इदानीं इमस्मिं ठाने
आरम्भणेन दस्सेन्तो 'रूपारम्भणं' वा ति आदिमाह ।

(५३) तथ चतुसमुद्धानं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं रूपमेव रूपारम्भणं । द्वि-
समुद्धानो अतीतानागतपच्चुप्पन्नो रसो व सद्धारम्भणं । चतुसमुद्धानो अतीतानागत-
पच्चुप्पन्नो गन्धो व गन्धारम्भणं । चतुसमुद्धानो अतीतानागतपच्चुप्पन्नो रसो व
रसारम्भणं । चतुसमुद्धानं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं फोढुव्यमेव फोढुव्यारम्भणं ।
एकसमुद्धाना द्विसमुद्धाना तिसमुद्धाना चतुसमुद्धाना न-कुतो पि समुद्दिता अतीता-
नागतपच्चुप्पन्ना चेव, तथा न-वत्तव्या च, वृत्तावसेसा चित्तगोचरसंखाता धम्मा
येव धम्मारम्भणं ।

(५४) [72] ये^३ पन अनापायगता रूपादयो पि धम्मारम्भणमिधेव
वदन्ति ते इमिना मुत्तेन पटिनिस्सपितव्या—वृत्तं हेतं "इमेसं खो आनुसो पञ्चजं
इन्द्रियानं नानागोचरानं न अज्जमज्जत्तस गोचरविस्सयं पचनुमोत्तानं मनो पटितरणं
मनो नेसं गोचरविस्सयं पचनुमोती" [म० १.२९५] ति । एतेसं हि रूपारम्भणादीनि
गोचरविस्सयो नाम । तानि मनेन पचनुमवियमानानि पि रूपारम्भणादीनि येषां ति
अयमत्थो सिद्धो होति । दिव्वचक्खुजाणादीनं च रूपादिआरम्भणत्ता पि अयमत्थो
सिद्धो वेव होति । अनापायगतानेव हि रूपारम्भणादीनि दिव्वचक्खुआदीनं

१ सो०, म०-चित्तचेतसिका. २ अ० या० - "ये आचरिया". ३ सि०-
दिव्वचक्खुजाणादीनं.

आरम्भणानि, न च तानि धम्मआरम्भणानि भवन्तीति वुत्तनयेनेव आरम्भणवक्तव्यं वेदितव्यं ।

(५५) तत्र एकैकं आरम्भणं द्वीषु द्वीषु द्वारेषु आपाथमागच्छति । रूपा-
रम्भणं हि चक्षुस्सुप्पसादं घट्टेत्वा तं स्वर्णं येष मनोद्वारे आपाथमागच्छति; भवेग-
चलनस्स पचयो होतीति अत्थो । सद्-गन्ध-रस-फोढुव्वारम्भणेषु पि एसेव नयी ।
यथा हि सकुणो आकासेनागमन्वा रुक्खगो निलीयमानो व रुक्खसालं च घट्टेति,
छाया चरस्स पटवियं पटिहज्जति साखापट्टनछायाफरणानि अपुब्बं अचरिमं एक-
क्खणे येष भवन्ति, एवं पञ्चुप्पन्नरूपादीनं चक्षुस्सुप्पसादादिघट्टनं च भवेगचलन-
समत्थताय मनोद्वारे आपाथगमनं च अपुब्बं अचरिमं एकक्खणे येष होतीति । ततो
भवज्जं विच्छिन्दित्वा चक्षुस्सुद्वारादीषु उप्पन्नानं आवज्जनादीनं शोढुव्वनपरिषोसानानं
अनन्तरा तेयं आरम्भणानं अञ्जतररिमं इदं महाचित्तं उप्पजति ।

(५६) सुद्धमनोद्वारे पन पमादघट्टनकिञ्च नत्थि । एकत्तिवा दिट्ठ-सुत-पायित-
सायित-सुद्धवसेन एव एतानि आरम्भणानि आपाथमागच्छन्ति । कथं? इधेक्खो कत-
सुद्धाकम्मं हरिताल्मनोसिलादिवर्णविचित्तं पम्माहितनानापकारभजपताकं मालादाम-
विनदं दीपमालापरिनिखत्तं अतिमनोरमाय सिरिया विरोचमानं अलंकृतपटियत्तं
महाचेतियं पदक्खिणं कत्वा सोळस्सु पादपिट्ठिकासु पञ्चपटिद्वितेन^१ वन्दित्वा अज्जलिं
पम्माय् ओलोकेन्तो बुद्धार-[73]-म्भणं पीति गहेत्वा तिठ्ठति । तस्स एवं चेतियं
पस्सित्वा बुद्धारम्भणं पीति निव्वत्तेत्वा अपरमागे यत्थकत्थचि गतरस्स रत्तिट्ठानदिवा-
ट्टानेषु नित्तिन्नस्स आवज्जमानस्स अलंकृतपटियत्तं महाचेतियं चक्षुस्सुद्वारे आपाथं
आगतसदिसमेव होति, पदक्खिणं कत्वा चेतियवन्दनकालो विय होति । एवं ताव
दिट्ठवसेन रूपारम्भणं आपाथमागच्छति ।

(५७) मधुरेन पन सरेन धम्मकथिकस्स वा धम्मकथं कथेन्तस्स, सरमाण-
कस्स वा सरेन भणन्तस्स सद् सुत्ता अपरमागे यत्थकत्थचि निसीदित्वा आवज्ज-
मानस्स धम्मकथा वा सरमज्जे वा सोतद्वारे आपाथगतं विय होति, साधुकारं कत्वा
सुणनकालो विय होति । एवं सुतवसेन सद्द्वारम्भणं आपाथमागच्छति ।

(५८) सुगन्धं पन गन्धं वा मालं वा लमित्वा आसने वा चेतिये वा
गन्धारम्भणेन चित्तेन पूजं कत्वा अपरमागे कथकत्थचि निसीदित्वा आवज्जमानस्स
तं गन्धारम्भणं घाणद्वारे आपाथगतं विय होति, पूजाकरणकालो विय होति । एवं
घाणितवसेन गन्धारम्भणं आपाथमागच्छति ।

१ महावंत. 32.1,6. २ Cf. वाहुन्वा चैव जातुन्वा शिरसा वचसा (vi.
वक्षसा) इशा । पञ्चाङ्गोऽयं प्रयागः स्वाद् पूजास्तु प्रवरः स्मृतः ॥ [वेदान्तसूत्रकोश p. 5];
दो जाणू दोणि करी पञ्चमई होइ उत्तिमहं पु । सम्मं सपणिबाओ वेयो पञ्चहणियायो ॥
[अभिधानराजेन्द्र v.pp.48,380].

(५९) णीतिं पन स्वादनीयं वा प्रोजनीयं वा सव्वहाचारीहि सद्धिं संवि-
मज्झित्वा परिमुञ्जित्वा अपरमागे यत्थकथयि कुट्टसकादिभोजनं लभित्वा 'असुककाले
णीतिं भोजनं सव्वहाचारीहि सद्धिं संविमज्झित्वा परिमुञ्चं' ति आत्तजमानस्स तं रसा-
रम्भणं जिह्वाद्वारे आपाथगतं विष होति, परिमुञ्चनकालो विष होति । एवं सायित-
वसेन रसारम्भणं आपाथमागच्छति ।

(६०) मुदुकं पन सुखसम्भरस्सं मञ्जरीठं वा अत्थरणं वा पापुरणं वा परि-
मुञ्जित्वा अपरमागे यत्थकथयि दुक्खसेय्यं कप्पेत्वा 'असुककाले मे मुदुकं मञ्जरीठं
परिमुञ्चं' ति आत्तजमानस्स तं फोट्टव्वारम्भणं कायद्वारे आपाथगतं विष होति । सुख-
सम्भरस्सं वेदियनकालो विष होति । एवं कुट्टवसेन फोट्टव्वारम्भणं आपाथमागच्छति ।
एवं सुदमनोद्वारे पसादघट्टनकिञ्चं नत्थि । पकत्तिवा दिट्ठ-सुत-धापित-सायित-
कुट्टवसेन एतानि आरम्भणानि आपाथमागच्छन्ती ति वेदितव्वानि ।

(६१) इदानीं पकत्तिवा दिट्ठादीनं वसेन आपाथगमने [७४] अयमपरो पि
अट्टकथामुत्तको नयो होति । दिट्ठं सुतं उभयसम्बन्धं ति इमे ताव दिट्ठादयो वेदि-
तव्वा । तत्थ 'दिट्ठं' नाम पञ्चद्वारवसेनं गहितापुण्यं । 'सुतं' ति पथक्खतो अदिस्वा
अनुस्सववसेन गहिता रुपादयो व । तोहि द्वीहि पि सम्बन्धं 'उभयसम्बन्धं' नाम ।
इति इमेसं पि दिट्ठादीनं वसेन एतानि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्ती ति वेदितव्वानि ।

(६२) तत्थ दिट्ठवसेन ताव आगमनं हेट्ठो पञ्चहि नयेहि वुत्तमेव ।

(६३) एकचो पन सुणाति—'सगवत्तो पुञ्जातिसयनिञ्चत्तं एवरूपं नाम रूपं,
अतिमधुरो सद्दो, किंमिच्च पदेसे केसं चि पुष्फानं अतिसुखो गन्धो, केसं चि
फल्लनं अतिमधुरो रसो, केसं चि पापुरणादीनं अतिसुखो सम्भरसो' ति । तस्स,
चक्खुप्पसादादिघट्टनं विना, सुतमत्तौनेव तानि रूपादीनि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्ति ।
अथ स्सेत्तं चित्तं तस्मिं रूपे वा सद्दे वा पसादवसेन गन्धादीसु अरियानं दातुकामता-
वसेन अज्जेहि दिट्ठेसु अनुमोदनावसेन वा पवत्तति । एवं सुतवसेन एतानि मनोद्वारे
आपाथमागच्छन्ति ।

(६४) अपरेन यथावुत्तानि रूपादीनि दिट्ठानि वा सुतानि वा होन्ति । तस्स
'ईदिसं रूपं आयत्तिं उप्पज्जनक्खुत्तस्सा पि भविस्सती' ति आदिना नयेन चक्खुप्प-
सादादिघट्टनं विना दिट्ठसुतसम्बन्धेनैव तानि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्ति । अथ स्स
हेट्ठा वुत्तनयेनेव तेसु अज्जतरारम्भणं इदं चित्तं पवत्तति । एवं उभयसम्बन्धवसेन
एतानि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्ती ति ।

(६५) इदं पि च सुखमत्तमेव । सद्धा-रुचि-आकार-परिधितक्क-दिट्ठिनिज्ज्ञान-
स्खत्तिआदीनं पन वसेन कित्थारतो एतेसं मनोद्वारे आपाथगमनं वेदितव्वमेव ।
यस्मा पन एवं आपाथमागच्छन्तानि भूतानि होन्ति अमूतानि पि, तस्मा अयं

नयो अट्टकथायं न गहितो । एवं एकेकारम्मणं जवनं द्वीसु द्वीसु द्वारेसु उपपज्जती ति वेदितव्वं । रूपारम्मणं हि जवनं चत्थसुद्वारे पि उपपज्जति मनोद्वारे पि । सदादि-
आरम्मणेषु पि एतेव नयो ।

(६६) तत्थ मनोद्वारे उपपज्जमानं रूपारम्मणं जवनं दानमयं सीलमयं भावनामयं ति तिविधं [75] होति । तेषु एकेकं कायकम्मं वचीकम्मं मनोकम्मं ति तिविधमेव होति । सह-गन्ध-रस-सौन्दर्य-धम्मारम्मणेषु पि एतेव नयो ।

(६७) तत्थ रूपं ताव आरम्मणं कत्वा उपपज्जमानं एतं महाकुसलं नील-
पीतलोहितओदातवर्णेषु पुष्पवैयथात्सु अज्जतरं सुमनिमित्तसंस्वातं इदं कन्तं
मनापं रजनीयं वण्णं आरम्मणं कत्वा उपपज्जति ।

(६८) ननु चेत्तं इट्ठारम्मणं लोभस्स वत्थुं ? कथं^१ एतं चित्तं कुसलं
नाम जातं ति ? निवमित्तवसेन परिणामित्तवसेन समुदाचारवसेन आमुजित्तवसेना ति ।
यस्स हि 'कुसलमेव मया कत्तव्वं' ति कुसलकरणे चित्तं निवमित्तं होति, अकुसल-
पवणित्तो निवत्तिवा कुसलकरणे येष परिणामित्तं, अमिण्हकरणेन कुसलसमुदा-
चारेणैव समुदाचारितं, पटिरूपदेसवास-सत्थुरित्तुपनिस्सय-सद्दम्मस्सवचन-पुब्बेकत्तपुज्ज-
तादीहि च उपनिस्सयेहि योनिसे च आमोगो पचत्ति, तस्स इमिणा निवमित्त-
वसेन परिणामित्तवसेन समुदाचारवसेन आमुजित्तवसेन च कुसलं नाम होति ।

(६९) आरम्मणवसेन पनेथ सोमनस्सहगतभावो वेदितव्वो । इट्ठा-
रम्मणस्मिं हि उपपज्जता एतं सोमनस्सहगतं जातं । सद्दावहुलतादीनि पेत्य
कारणानि येष । अस्सद्धानं हि मिच्छादिद्वीनं च एकन्तं इट्ठारम्मणमूतं तत्तागतत्वं
पि दिस्वा सोमनस्सं न उपपज्जति । ये च कुसलुप्पत्तिर्यं आनिसंसं न पस्सन्ति तेसं
परेहि उस्साहितानं कुसलं करोन्तानं पि सोमनस्सं उपपज्जति । तस्मा सद्दावहुलता
विमुद्धिदिट्ठिता आनिसंसदस्साविता । एवं चेत्थ सोमनस्सहगतभावो वेदितव्वो ।

(७०) अपि च एकादसधम्मा पीतिसम्भोज्झंगस्स उपपादाय संवत्तन्ति—
बुद्धानुस्सति धम्मामुस्सति संधानुस्सति सीलानुस्सति चागानुस्सति देवतानुस्सति
उपसमानुस्सति लूखपुमालपरिवज्जनता मिनिदपुमालसेवनता पसादनीयमुत्तमपच-
वेक्खणता तदधिमुत्तती ति । [76] इमेहि पि कारणेहेत्थ सोमनस्सहगतभावो वेदि-
तव्वो । इमेयं पन पिथारे बोज्झंगविभंगे^२ आविभवित्तसि ।

(७१) कम्मतो, उपपत्तितो, इन्द्रियपरिपाकतो, किलेसदूरीमापतो इति
इमेहि पनेथ कारणेहि ज्ञाप्यसम्प्युत्ता वेदितव्वता । यो हि परेयं धम्मं देसेति
अनवज्जानि सिप्पापतन-कम्मायतन-विजाठानानि सिक्खापेति धम्मकथिकं सक्कारं
कत्वा धम्मं कथापेति, 'आयतिं पज्जवा भविस्सामी' ति पथनं ठप्त्वा नानपक्कारं
दानं देति, तस्स एवरूपं कम्मं उपनिस्साय कुसलं उपपज्जमानं ज्ञाप्यसम्प्युत्तं उपप-

१ ति०-०वल्लु०. २ M., PTS-वल्लुकव. ३ Vis.-iv.56. ४ Vbh.-227.

जति । अन्धापणे लोके उप्पज्जस्स पि “तस्स तत्थ सुत्तिनो धम्मपदो पिलवन्ति... दन्धो भिक्खवे सत्तुप्पादो, अथ सो सत्तो खिण्णमेव विसेसमागी होती” [अ० २. १८५] ति इमिना नयेन उप्पत्ति निस्साय उप्पज्जमानं कुसलं जाणसम्पयुत्तं उप्पज्जति । तथा इन्द्रियपरिपाकं उपगतानं पञ्चादसकपैत्तानं इन्द्रियपरिपाकं निस्साय पि कुसलं उप्पज्जमानं जाणसम्पयुत्तं उप्पज्जति । येहि पन किलेसा विक्खम्भिता तेसं किलेसदूरीमावं निस्साय पि उप्पज्जमानं कुसलं जाणसम्पयुत्तं उप्पज्जति । युत्तं पि चेत्त—

योगा वे जायते मूरि अयोगा मूरिसंखयो । [ध० २८२]

एवं कम्मतो उपात्तितो इन्द्रियपरिपाकतो किलेसदूरीमावतो ति इमेहि कारणेहि जाणसम्पयुत्तता वेदितव्या ।

(७२) अपि च सत्त धम्मा धम्मविचयसम्बोज्झंगस्स उप्पादाय संवत्तन्ति— परिपुच्छकता^१, कथुधिसदकिरिया, इन्द्रियसमत्तपटिपादना, दुप्पञ्जपुग्गलपरिवज्जना, पञ्जवन्तपुग्गलसेवना, मंमीरजाणचरियपञ्चवेक्खणा, तदधिमुत्तता ति । इमेहि कारणेहेत्थ जाणसम्पयुत्तता वेदितव्या । इमेसं पन वित्थारो बोज्झंगविमंगे^२ आवि-मविरसति ।

(७३) एवं जाणसंपयुत्तं हुत्वा उप्पन्नं चेत्त असे- [77]-त्तारेण अप्पयोगेण अनुपादाय चिन्तनत्ताय उप्पज्जता असंखारं नाम जातं । तथिदं रजनीयं वण्णारम्भणं दुराया उप्पज्जमानमेव तिविधेन नियमेन उप्पज्जति— दानमयं वा होति, सीटमयं वा, मावनामयं वा ।

(७४) कथं ? यदा हि नीलपीतलोहितोदातेषु पुष्पादीन् अज्जतरं लभित्वा वण्णवसेन आमुज्झिवा ‘वण्णदानं मय्हं’ ति बुद्धरत्नादीनि पूजेति, तदा दानमयं होति । तथिदं वत्थु— भण्डागारिकसंप्रभित्तो किर एकं सुवण्णस्वचित्तं वत्थं लभित्वा इदं पि वत्थं सुवण्णवण्णं, सम्मासंबुद्धो पि सुवण्णवण्णो, सुवण्णवण्णं वत्थं सुवण्णवण्णस्सेव अनुत्तविकं, अम्हाकं च वण्णदानं भविरसती ति महाचेतिये आरोपेति । एवरूपे काले दानमयं होती ति वेदितव्यं । यदा पन तथारूपमेव देव्यधम्मं लभित्वा ‘मय्हं कुलवंसो, कुलवन्ति कुलवण्णेण एसा, वत्तं एतं’ ति बुद्धरत्नादीनि पूजेति तदा सीलमयं होति । यदा पन तादिसैन कथुना रत्नचयपूजं कत्वा ‘अवं वण्णो खयं गच्छिरसति, वयं गच्छिरसती’ ति खयवयं पट्टपेति, तदा मावनामयं होति ।

(७५) दानमयं पन हुत्वा वत्तमानं पि यदा तीणि रत्नानि पूजेन्तो पुत्तदार-दास-कम्मकर-पोरिसादयो पि आणापेत्वा पूजापेति तदा वच्चीकम्मं होति । यदा तदैव

† A. ii. 185 as given in PTS text reads धम्मपदानि पि लपन्ति but see its Cm. which in a variant supports our reading.

१ See Vis. xx. 50. ३ Vis. iv. 54. ४ Vbh.-237.

नुत्तप्पकारं विज्जमानकवत्थुं आरब्ध वण्णदानं दस्सामी ति चिन्तेति तदा मनोकम्मं होति । चिन्तयपरिथावं पत्था हि 'दस्सामी करिस्सामी' ति वाचा भिन्ना होती ति इमिना लक्खणेन दानमयं नाम होति । अभिपन्नपरियायं पत्था पन विज्जमानकवत्थुं आरब्ध 'दस्सामी' ति मनसा चिन्तितकालतो पट्ठाय कुसलं होति । अपरभागे कायेन वा वाचाय वा कत्तव्वं करिस्सती ति वुत्तं । एवं दानमयं कायवचीमनोकम्मवसेन विविधं होति ।

(७६) यदा पन नुत्तप्पकारं वत्थुं लभित्वा कुलवंसादिवसेन सहसा रतनत्तयं पूजेति तदा सीलमयं वा कायकम्मं होति । यदा कुलवंसादिवसेनेव पुत्तदारादयो आणापेत्वा पूजापेति तदा वचीकम्मं होति । [78] यदा 'मय्हं कुलवंसो, कुलतन्ति कुलपवेणि एत्ता, वत्तं एतं' ति विज्जमानकवत्थुं आरब्ध 'वण्णदानं दस्सामी' ति चिन्तेति तदा मनोकम्मं होति । एवं सीलमयं कायवचीमनोकम्मवसेन विविधं होति ।

(७७) यदा पन तं नुत्तप्पकारं वत्थुं लभित्वा तीणि रतनानि पूजेत्वा चंक्र-मन्तो खयवयं पट्टेपेति तदा भावनामयं कायकम्मं वा होति । वाचाय सम्मसन्नं पट्टेपेत्तरस वचीकम्मं होति, कायज्जवापज्जानि अपोत्तेत्वा मनसा व संमसन्नं पट्टेपेत्तरस मनोकम्ममेव होति । एवं भावनामयं कायवचीमनोकम्मवसेन विविधं होति ।

एवमेत्थ रत्तारम्भणं कुसलं विविधपुञ्जकरियवत्थुवसेन नवहि कम्मदूरेहि माज्जेवा दस्सेसि धम्मराजा ।

(७८) सहारम्भणादिसु पि एसेव नयो । मेरिसहादीसु हि रजनीयसहं आरम्भणं कत्वा हेट्ठा वुत्तनयेनेव तीहि नियमेहेतं कुसलं उप्पज्जति । तत्थ सहं कन्द-मूलं विय उप्पादेत्ता नीलुप्पल्लवकं विय च हत्थे ठेप्त्वा दातु नाम न सक्का, सक्कुकं पन कत्वा देन्तो सहदानं देति नाम । तस्मा यदा 'सहदानं दस्सामी' ति मेरिसुत्तिगादीसु अज्जतरतुरियेन तिण्णं रतनानं उपहारं करोति, 'सहदानं मे' ति मेरि-आदीनि ठापेति, धम्मकथिकमिक्खुनं सरमेसज्जेत्तलकाणितादीनि^१ देति, धम्मसवणं वोसेति, सरमज्जं भणति, धम्मकथं कथेति, उपनिलिज्जकथं अनुमोदनकथं कथेति, तदा दानमयं होति । यदा एतदेव विधानं कुलवंसादिवसेन वत्तसीवेने करोति तदा सीलमयं होति । यदा सव्वं पेतं कत्वा अयं एत्तको सहो ब्रह्मलोकप्पमाणो पि हुरथा 'खयं गमिस्सति, वयं गमिस्सती' ति सम्मसन्नं पट्टेपेति तदा भावनामयं होति ।

(७९) तत्थ दानमयं ताव यदा मेरिआदीनि गहेत्वा सहाया उपहारं करोति, निच्चुरहात्थाय ठेप्पन्तो पि सहाया ठेपेति, 'सहदानं मे' ति धम्मस्तवणं वोसेतु गच्छति, धम्मकथं सरमज्जं कातुं वा गच्छति, तदा कायकम्मं होति । यदा

१ म०. सि०— 'सुदिमादांसु. २ सि०— वज्जापेति. ३ M.— कण्ठवरयवे-ज्जे-
त्तलकाणितादि; सी०— कण्ठसरवमेसज्जेत्तलकाणितादीनि. ४ All but सी०— वत्तवसेन
but see below 3.80.

‘गच्छथ, ताता, अम्हाकं सहदानं तिण्णं [79] रतनानं उपहारं करोथा’ति आणापेति, ‘सहदानं मे’ति चेतियङ्गणे ‘इमं भेरिं, इमं मुतिगं ठपेथा’ति आणापेति, सयमेव धम्मसवणं घोसेति, धम्मकथं कथेति, सरमञ्जं भणति, तदा वचीकम्मं होति । यदा कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा ‘सहदानं दस्सामी’ति विज्जमानकवत्थुं मनसा परिच्चजति, तदा मनोकम्मं होति ।

(८०) सीलमयं पि ‘सहदानं नाम मय्हं कुलवंसो कुलतन्ति कुलप्पवेणी’ति भेरिआदीनि सहत्था उपहारं करोन्तस्स, भेरिआदीनि सहत्था चेतियङ्गणादिमु ठपेन्तस्स, धम्मकथिकानं सरमेसज्जं सहत्था ददन्तस्स, वत्तसीसेन धम्मस्सवण-घोसण-धम्मकथाकथन-सरमञ्जभणनत्थाय च गच्छन्तस्स कायकम्मं होति । ‘सहदानं नाम अम्हाकं कुलवंसो कुलतन्ति कुलप्पवेणि, गच्छथ, ताता, बुद्धरतनादीनं उपहारं करोथा’ति आणापेन्तस्स कुलवंसादिवसेनेव अत्तना धम्मकथं वा सरमञ्जं वा करोन्तस्स च वचीकम्मं होति । ‘सहदानं नाम मय्हं कुलवंसो सहदानं दस्सामी’ति कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसा च विज्जमानकवत्थुं परिचजन्तस्स मनोकम्मं होति ।

(८१) भावनामयं पि यदा वचकम्मत्तो सहे खयवयं पठ्ठेति तदा कायकम्मं होति । कायङ्गं पन अचोपेत्वा वाचाय संसत्तन्तस्स वचीकम्मं होति । कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसा च सहायतनं सम्मत्तन्तस्स मनोकम्मं होति ।

एवं सहारम्मणं पि कुसलं तिविधपुञ्जकिरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(८२) मूलगन्धादीन् पि रजनीयसन्धं आरम्मणं कत्वा हेट्ठा वुत्तनयेनेव तीहि नियमेहेतं कुसलं उपपज्जति । साथ यदा मूलगन्धादीन् यं किञ्चि गन्धं लभित्वा गन्धवसेन आभुजित्वा ‘गन्धदानं मय्हं’ति बुद्धरतनादीनि पुजेति, तदा दानमयं होतीति सत्त्वं वण्णदाने वुत्तनयेनेव विथारतो वेदितव्यं । एवं गन्धारम्मणं पि कुसलं तिविधपुञ्जकिरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(८३) मूलरसादीन् पि रजनीयसं आरम्मणं कत्वा हेट्ठा वुत्तनयेनेव तीहि नियमेहेतं कुसलं उपपज्जति । साथ यदा मूलरसादीन् यं किञ्चि रजनीयं रसकथं [80] लभित्वा रसवसेन आभुजित्वा ‘रसदानं मय्हं’ति देति परिच्चजति, तदा दानमयं होतीति सत्त्वं वण्णदाने वुत्तनयेनेव विथारतो वेदितव्यं । सीलमये पनेत्थ ‘संस्वरस अदत्त्वा परिमुञ्चनं नाम अम्हाकं न औचिण्णं’ति द्वादसभ्रं^३ भिक्खुसहस्सानं दपित्वा सादुरसं परिमुत्तस्स दुट्ठे^४ गामणि-अमयरब्धो कथं आदि कत्वा महाअट्ठकथायं कथूणि आगतानि । अयमेव विसेसो । एवं रसरम्मणं पि कुसलं तिविधपुञ्जकिरियवत्थु-वसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

१. See n.4 on 3-78 above. २ Cf. Mhv. 22.80; 24.23-24; 25.114. ३ M.—दत्तं, but see Mhv. 22.43-44. ४ M. omits दुट्ठ.

(८४) कोट्टव्वारम्मणे पि पठवीधातु तेजोधातु वायोधातु ति तीणि महा-
सूतानि कोट्टव्वारम्मणं^१ नाम । इमस्मिं ठाने एतेसं वसेन भोजनं अकत्वा मञ्ज-
पांठादिवसेन कातव्वा । यदा हि मञ्जपांठादिसु यं किंचि रजनीयं कोट्टव्वकथुं लभित्वा
कोट्टव्ववसेन आमुजित्वा 'कोट्टव्वदानं मय्यं'ति देति परिचजति, तदा दानमयं
होती ति सव्वं वण्णदाने वुत्तनयेनेव वित्थारतो वेदितव्वं । एवं कोट्टव्वारम्मणं पि
कुसलं तिविधपुञ्जकिरियवत्पुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजित्वा दस्सेति धम्मराजा ।

(८५) धम्मारम्मणे पन छ अज्झत्तिकायतनानि, तीणि लम्पखणानि, तयो
अरूपिणो सन्धा, पण्णरससुलुमरूपानि, निव्वानपञ्जती ति इमे धम्मावतने परियापज्जा
च, अपरियापज्जा^२ च^३, धम्मा धम्मारम्मणं नाम । इमस्मिं पन ठाने एतेसं वसेन
योजनं अकत्वा ओज्जदान-पानदान-जीवितदानवसेन कातव्वा । ओज्जादीसु हि
रजनीयं धम्मारम्मणं आरम्मणं कत्वा हेट्ठा वुत्तनयेनेव तीहि नियमेहेतं कुसलं
उपपज्जति ।

(८६) तथ यदा 'ओज्जदानं मय्यं'ति सप्पिनवनीतादीनि देति, पानदानं
ति अट्ठं पानानि देति, जीवितदानं ति सलाकमत्त-पत्तिस्सकमत्त-संपमत्तादीनि देति,
अफासुकमिस्सूणं भेसज्जं देति, वेज्जं पणुपट्ठपेत्ति, जालं कालपेत्ति, कुम्भिनं
पिड्ढत्तपेत्ति, सकुणपज्जरं विड्ढत्तपेत्ति, वण्णनमोक्खं कारापेत्ति, 'मा-धात'-भेरिं चारा-
पेत्ति, अज्झानि पि जीवितपरित्याणत्थं एवरूपानि करोति तदा दानमयं होति । यदा
पन 'ओज्जदान-पानदान-जीवितदानानि मय्यं कुलवंसो कुलतन्ति कुलपवेणी' ति च
वत्तसीसेन ओज्जदानादीनि पक्खेति तदा सीलमयं होति । यदा धम्मारम्मणस्मिं
खयवयं पट्ठपेत्ति [८१] तदा भावनामयं होति ।

(८७) दानमयं पन हुत्वा पक्खमानं पि यदा ओज्जदान-पानदान-जीवित-
दानानि सहत्था देति, तदा कायकम्मं होति । यदा पुत्तदारादयो आणापेत्त्वा
दापेत्ति, तदा वचीकम्मं होति । यदा कायज्जवाचज्जानि अचोपेत्त्वा ओज्जदान-पान-
दान-जीवितदानवसेन विज्जमानकवत्थुं 'दस्सामी'ति मनसा चिन्तेति, तदा मनोकम्मं
होति ।

(८८) यदा पन वुत्तप्यकारं विज्जमानकवत्थुं कुलवंसादिवसेन सहत्था देति,
तदा सीलमयं कायकम्मं होति । यदा कुलवंसादिवसेनेव पुत्तदारादयो आणापेत्त्वा
दापेत्ति, तदा वचीकम्मं होति । यदा कुलवंसादिवसेन वुत्तप्यकारं विज्जमानकवत्थुं
'दस्सामी'ति मनसा चिन्तेति, तदा मनोकम्मं होति ।

(८९) वक्कमित्वा धम्मारम्मणे खयवयं पट्ठपेत्तस्स पन भावनामयं काय-
कम्मं होति । कायज्जं अचोपेत्त्वा वाचाय खयवयं पट्ठपेत्तस्स वचीकम्मं होति । कायज्ज-

१ Cf. § ६४८. २-२ M.: म०- omit, but see मूलोका p. 70.
३ See Nd¹ 372, Vin. i, 246, (VI.35.6).

वाचकानि अचोपेत्वा मनसा व धम्मारम्भणे स्वययं पटुपेत्तस्स मनोकम्मं हाति । एवं भावनामयं कायवचीमनोकम्मवसेन तिबिधं होति । एवमेत्थ धम्मारम्भणं कुसलं तिबिधपुञ्जकरियक्खुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(९०) एवमिदं चित्तं नानावत्थुसु नानारम्भणवसेन दीपितं । इदं पन एकवत्थुस्मिं पि नानारम्भणवसेन लब्धमिति येव । कथं ? चत्तुसु हि पच्चयेसु चीवरं छ आरम्भणानि लब्धन्ति— नवरत्तस्स हि चीवरस्स वण्णो मनापो दस्सनीयो होति, इदं वण्णारम्भणं । परिमोगकाले पन पटपटसहं करोति, इदं सहारम्भणं । यो तत्थ कालकच्छकादिगन्धो, इदं गन्धारम्भणं । रसारम्भणं पन परिमोगरसवसेन कथितं । या तत्थ सुखसम्पत्तता, इदं कोटुध्वारम्भणं । चीवरं पटिच्च उपपन्ना सुखा वेदना, इदं धम्मारम्भणं । षिण्डपाति रसारम्भणं निष्परियायेनेव लब्धमिति । एवं चत्तुसु पच्चयेसु नानारम्भणवसेन योजनं कत्वा दानमयादिभेदो वेदितव्वो ।

(९१) इमस्स पन चित्तस्स आरम्भणमेव निवज्जं, विना आरम्भणेन अनुपपज्जनतो । द्वारं पन अनिवज्जं । कस्मा ? कम्मस्स अनिवज्जत्ता । कम्मस्मिं हि अनिवज्जे द्वारं पि अनिवज्जमेव होति ।

[द्वारकथा]

[कायकम्मद्वारं]

(९२) इमस्स पन अत्थ-[८२]-स्स पक्कासन्तयं इमस्मिं ठाने महाअट्ट-कथायं द्वारकथा कथिता । तत्थ तीणि कम्मानी, तीणि कम्मद्वारानि, पञ्च विज्झाणानि, पञ्च विज्झाणद्वारानि, छ फस्सा, छ कस्सद्वारानि, अट्ट असंवरा, अट्ट असंवरद्वारानि, अट्ट संवरा, अट्ट संवरद्वारानि, दस अकुसलकम्मपथा, दस कुसलकम्मपथा ति, इदं एत्तकं द्वारकथाय मातिकाठपनं नाम ।

(९३) तत्थ किञ्चा पि तीणि कम्मानी पढमं वुत्तानि, तानि पन ठपेत्वा आदितो ताव तीणि कम्मद्वारानि भाजेत्वा दस्सितानि । कतमानि तीणि ? काय-कम्मद्वारं, वचीकम्मद्वारं, मनोकम्मद्वारं ति ।

(९४) तत्थ चतुर्विधो कायो— उपादिन्नको, आहारसमुद्धानो, उलुसमुद्धानो, चित्तसमुद्धानो ति । तत्थ चक्खायतनादीनि जीवितिन्द्रियपरियन्तानि अट्ट कम्मसमुद्धानरूपानि पि, कम्मसमुद्धानानेव चत्तस्सो घल्लुयो वण्णो गन्धो रसो औजा ति अट्ट उपादिन्नककायो नाम । तानेव अट्ट आहारजानि आहारसमुद्धानिक-

१. सी०. य०-काल्पच्छकारि^c but see अट्ट० योजना p.83 which supports our reading. २ Here begins a long digression which ends with १.१७९. ३ See § 653.

कायो नाम । अद्व उतुजानि उतुसमुद्धानिककायो नाम । अद्व चित्तजानि चित्त-
समुद्धानिककायो नाम ।

(१५) तेषु कायकम्मद्वारं ति नेव उपादिजककायस्स नामं न इतरेसं ।
चित्तसमुद्धानेषु पन अद्वसु रूपेषु एका विज्जति अत्थि, इदं कायकम्मद्वारं नाम ।
यं सन्धाय वुत्तं— “कतमं तं रूपं कायविज्जति ? वा कुसलचित्तस्स वा, अकुसल-
चित्तस्स वा, अश्र्वाकतचित्तस्स वा, अमिक्कमन्तस्स वा पटिक्कमन्तस्स वा,
आलोकितस्स वा विलोकितस्स वा, सम्मिञ्जेन्तस्स वा पसारितस्स वा, कायस्स
धम्मना संधंमना संधमित्तं, विज्जाति विज्जापना विज्जापित्तं, इदं तं रूपं
कायविज्जती” [§ ६३६] ति ।

(१६) ‘अमिक्कमिस्सामि पटिक्कमिस्सामी’ ति हि चित्तं उप्पज्जमानं
रूपं समुद्धानेति । तत्थ या पटवीधातु आपोधातु तेजोधातु वायोधातु तच्चित्तसो
वण्णो गंधो रसो ओजा ति इमेसं अद्वसं रूपकलापानं अन्मन्तरे चित्तसमुद्धाना
वायोधातु, सा अत्तना सहजातं रूपं कायं संधंमेति सन्धारेति चालेति अमिक्कमा-
पेति पटिक्कमापेति । तत्थ एकावज्जनधीधियं सत्तसु जवनेसु पटमचित्तसमुद्दिता
[८३] वायोधातु संधंमेतुं सन्धारेतुं सक्कोति, अपरापरं पन चालेतुं न सक्कोति ।
दुतियादीसु पि एसेव नयो । सत्तमचित्तेन पन समुद्दिता वायोधातु हेद्वा
छहि चित्तेहि समुद्दितां वायोधातुं उपाधम्मनपच्चयं लमित्वा अत्तना सहजातं रूपकायं
संधंमेतुं सन्धारेतुं चालेतुं अमिक्कमापेतुं पटिक्कमापेतुं आलोकापेतुं विच्छोकापेतुं
सम्मिञ्जापेतुं पसारेतुं सक्कोति । तेन गमनं नाम जायति, आगमनं नाम जायति,
गमनागमनं नाम जायति । ‘योजनं गतो दसयोजनं गतो’ ति वत्तव्यतं आपज्जापेति ।

(१७) यथा सत्तहि युगेहि आकट्ठितव्वे सकटे पटमयुगे युत्तगोणा युगं ताव
संधंमेतुं सन्धारेतुं सक्कोति, चक्कं पन न पवत्तेन्ति; दुतियादीसु पि एसेव नयो;
सत्तमयुगे पन गोणे योजेत्वा यदा छेको सारथि धुरे निसीदित्वा योत्तानि आदाय
खव्वपुदिमतो पट्ठाय पत्तोदलट्ठित्वा गोणे आकोटेति, तदा सव्वे व एकवला हुत्वा
धुरं च सन्धारेन्ति चक्कानि च पवत्तेन्ति । ‘सकटं गहेत्वा दसयोजनं गतो वसति-
योजनं गतो’ ति वत्तव्यतं आपदेन्ति — एवंतम्यदमिदं वेदितव्वं ।

(१८) तत्थ यो चित्तसमुद्धानिककायो न सो विज्जति, चित्तसमुद्धानाय पन
वायोधातुया सहजातं रूपकायं संधंमेतुं सन्धारेतुं चालेतुं पच्चयो मवित्तुं समत्थो
एको आकारविकारो अत्थि, अयं विज्जति नाम । सा अद्व रूपानि धियं न चित्त-
समुद्धाना । यथा पन अनिच्चादिभेदानं धम्मनं जरामरणत्ता, “जरामरणं मिक्खवे
अनिच्चं संसतं” [सं० २. २६] ति आदि वुत्तं, एवं चित्तसमुद्धानानं रूपानं विज्जतिताय
सा पि चित्तसमुद्धाना नाम होती ति । विज्जापनत्ता पनेसा विज्जती ति वुत्तति । किं
विज्जापेती ति ? एकं कायिककरणं । चक्खुपथत्थि हि टितो हत्यं वा पादं वा

उत्तिष्ठपति, सौं सं वा ममुकं वा चालेति, अयं हत्यादीनं आकारो चक्षुविज्जेय्यो होतीति । विज्जति पि न चक्षुविज्जेय्या मनोविज्जेय्या एव । चक्षुना हि हत्यविकारादिवशेन विष्कन्दमानं कणारम्भणमेव पस्सति । विज्जति पन मगोद्वारिकचित्तेन चिन्तेत्वा 'इदञ्चिदं च एस करेति मज्जे'ति जानाति ।

(१९९) यथा हि अरज्जे निदाघसमये उदकट्टाने मनुत्सा 'इमाय सज्जाव इध उदकस्स अत्थिमावं जानिस्सन्ती'ति रक्खन्तो तालपण्णादीनि बन्धयिन्ति, सुरापानद्वारे घर्जनं उरसापेत्ति, उदं [८४] वा पन रक्खं वातो पहरित्वा चालेति, अन्तो उदके मच्छे चल्हन्ते उपरि बुब्बुल्लकानि उट्ठहन्ति, महोपस्स गतमग्गपरियन्ते तिणपण्णकसटं उरसादितं होति । तथ तालपण्ण--धज-साखाचलन-बुब्बुल्लक-तिणपण्णकसटे दिस्वा यथा चक्षुना अदिट्ठं पि 'एत्थ उदकं भविस्सति, सुरा भविस्सति, अयं रक्खो वातेन पट्ठो भविस्सति, अन्तो उदके मच्छो भविस्सति, एत्तकं ठानं अज्झोत्थरित्वा ओधो गतो भविस्सती'ति मनोविज्जाणेन जानाति, एवमेव विज्जति पि न चक्षुविज्जेय्या मनोविज्जेय्या व । चक्षुना हि हत्यविकारादिवशेन विष्कन्दमानं कणारम्भणमेव पस्सति । विज्जति पन मनोद्वारिकचित्तेन चिन्तेत्वा 'इदञ्चिदं च एस करेति मज्जे'ति जानाति ।

(१००) न केवलं चेत्ता विज्जापमतो व विज्जति नाम । विज्जेय्यतो पि पन विज्जति येव नाम । अयं हि परेसं अन्तमसो तिरच्छानगतानं पि पाकट्टा होति । तथ तथ सेनिपतिता हि सोण-सिगाल-काक-गोणादयो दण्डं वा लेट्ठुं वा गहेत्वा पहरणाकरे दस्सिते 'अयं नो पहरितुकामो'ति अत्था येन वा तेन वा पलायन्ति । पाकारकुट्टादिअन्तरितस्स पन परस्स अपाकट्टकालो पि अत्थि । किञ्चा पि तस्मिं खणे अपाकट्ट सम्मुखीभूतानं पन पाकट्टत्ता विज्जति येव नाम होति ।

(१०१) चित्तसमुद्धानिके पन काये चल्हन्ते ते समुद्धानिको चल्हति न चल्हतीति ? सो पि तथेव चल्हति । तं-गतिको तदनुवत्तिको च होति । यथा हि उदके गच्छन्ते उदके पतितानि सुखदण्डकतिणपण्णादीनि पि उदकगतिकानेव भवन्ति, तस्मिं गच्छन्ते गच्छन्ति, तिट्ठन्ते तिट्ठन्ति—एवंसम्परदिदं वेदितव्यं । एवमेत्ता चित्तसमुद्धानेसु रूपेण विज्जति कायकम्मद्वारं नामाति वेदितव्या ।

(१०२) या पन तस्मिं द्वारे सिद्धा चेतना याय पाणं हन्ति, अदिन्नं आदिदधि, मिच्छाचारं धरति, पाणातिपातादीहि विरमति, इदं कायकम्मं नाम । एवं परवादिमिह सति कायो द्वारं, तमिह द्वारे सिद्धा चेतना कायकम्मं 'कुसलं वा असकुलं वा'ति ठपेत्तव्यं । परवादिमिह पन असति^३ 'अव्याकतं वा'ति तिकं पुरेत्वा व ठपेत्तव्यं ।

(१०३) तथ यथा नगरद्वारं कट्टाने येव तिट्ठति, अंगुलिमत्तं पि अपरापरं न

१ See विष्णु० १४.६२. २ म०, ति०-उच्ये. ३ सि० alone inserts hereafter कुसलं वा अकुसलं वा.

संकमति, तेन तेन पन द्वारेन महाजनो सञ्चरति, एवमेव द्वारे द्वारं न चरति, कम्मं पन तस्मिं तस्मिं द्वारे उप्पज्जनतो चरति । तेनाहु पोरणा—

द्वारे चरन्ति कम्मानी न द्वाप द्वारचारिणो ।

तस्मा द्वारेहि कम्मानी अज्जमज्जं ववत्थिता ति ॥ [ ]

(१०४) [85] तस्यै कम्मेन पि द्वारं नामं लमति, द्वारेन पि कम्मे । यथा हि विज्जाणादीनि उप्पज्जनद्वानानि विज्जाणद्वारं फस्तद्वारं असंवरद्वारं संवरद्वारं ति नामं लमन्ति, एवं कायकम्मस उप्पज्जनद्वानं कायकम्मद्वारं ति नामं लमति । वचीमनोकम्मद्वारेसु पि एसेव नयो । यथा पन तस्मिं तस्मिं रुस्से अधिवत्था देवता सिम्बल्लिदेवता पलासदेवता पुषिमन्ददेवता कन्दनदेवता ति तेन तेन रुस्सेन नामं लमति, एवमेव कायद्वारेन कतं कम्मं पि कायकम्मं ति द्वारेन नामं लमति । वचीकम्ममनोकम्मेसु पि एसेव नयो ।

(१०५) तस्य अज्जो कायो, अज्जं कम्मं, कायेन पन कतत्ता तं काय-कम्मं ति वुचति । तेनाहु अट्टकथाचरिया—

सूचिया^१ चे कतं कम्मं सूचिकम्मं ति वुचति ।

सूची च सूचिकम्मं च अज्जमज्जं ववत्थिता ॥

वासिया चे कतं कम्मं वासिकम्मं ति वुचति ।

वासी च वासिकम्मं च अज्जमज्जं ववत्थिता ॥

पुरिसेन चे कतं कम्मं पुरिसकम्मं ति वुचति ।

पुरिसो च पुरिसकम्मं च अज्जमज्जं ववत्थिता ॥

एवमेव

कायेन च कतं कम्मं कायकम्मं ति वुचति ।

कायो च कायकम्मं च अज्जमज्जं ववत्थिता ति ॥

(१०६) 'एवं सन्ते नेव द्वारवत्स्थानं युजति, न कम्मवत्स्थानं । कथं ? कायविज्जत्तियं हि "द्वारे चरन्ति कम्मानी" ति वचनतो^२ वचीकम्मं पि पवत्तति, तेन'स्सा कायकम्मद्वारं ति ववत्स्थानं न युत्तं । कायकम्मं च वचीविज्जत्तियं पि पवत्तति, तेन'स्त कायकम्मं ति ववत्स्थानं न युजति' । 'नो न युजति । कस्मा ? वेमुय्यनुत्तिताय चेव तन्वदुलवुत्तिताय च । कायकम्ममेव हि वेमुय्येन कायविज्जत्तियं पवत्तति न इतरानि, तस्मा कायकम्मस वेमुय्येन पवत्तितो अस्सा काय-कम्मद्वारभावो सिद्धो । ब्राह्मणगाम-अम्भवन-नागवनादीनि ब्राह्मणगामादिभावो विद्या ति द्वारवत्स्थानं युज्जति । कायकम्मं पन कायद्वारमिदं येव बहुलं पवत्तति अप्यं वचीद्वारे । तस्मा कायद्वारे बहुलं पवत्तितो [86] एतस्स कायकम्मभावो

१ M.—तस्मा. २ ति०, ४० insert before this the last stanza in this paragraph. ३ See ३.१०३.

सिद्धो, वनचरक-शुल्लकुमारिकादिगोचरानं वनचरकादिभावो भिया ति। एवं कम्म-
वक्त्तवानं पि युज्जती' ति ।

कावकम्मद्वारकया निद्रिता ।

[वचीकम्मद्वारं]

(१०७) वचीकम्मद्वारकथायं पन चेतना-विरति-सद्बसेन तिविधा वाचा
नाम । तथ “चतुहि मिक्खवे अंगेहि समन्नागता वाचा सुमासिता होति नो
दुष्मासिता, अनवज्जा च अननुवज्जा च विञ्ज्जे” [सं० १. १८८; सुत्तनिपात,
सु. ३. ३. (no. २९)] ति, अयं चेतना-वाचा नाम । या “चतुहि वचीदुचरितेहि
आरति विरति ... पे० ... अयं वुच्चति सम्मावाचा” [वि० २३७] ति, अयं
विरति-वाचा नाम । “वाचा गिरा व्यप्पथो उदीरणं धोसो धोसकम्मं वाचा
वचीमेदो” [५६३७] ति, अयं सद्-वाचा नाम ।

(१०८) तासु वचीकम्मद्वारं ति नेव चेतनाव नामं न विरतिया । सहसदा
पन एका विञ्जति अत्थि, इदं वचीकम्मद्वारं नाम । यं सन्धाय वुत्तं—“कतमं तं
रुपं वचीविञ्जति ? या कुसलचित्तस्स वा अकुसलचित्तस्स वा अज्जाकतचित्तस्स
वा वाचा गिरा व्यप्पथो उदीरणं धोसो धोसकम्मं वाचा वचीमेदो, अयं वुच्चति
वाचा । या ताव वाचाय विञ्जति विञ्जापना विञ्जापितत्तं, इदं तं रुपं वची-
विञ्जती” [५६३७] ति ।

(१०९) ‘इदं वक्खामि एतं वक्खामी’ ति हि वितक्कयतो वितक्कविष्कार-
सदो नाम उप्पज्जति । अयं न सोतविज्जेय्यो मनोविज्जेय्यो ति महाअट्ठकथायं
आगतो । आगमट्ठकथासु पन “‘वितक्कविष्कारसदं’ ति वितक्कविष्कारवसेन उप्पन्नं
विण्णपन्तानं सुत्तपमत्तादीनं सहं; ‘सुत्वा’ ति तं सुत्वा, यं वितक्कयतो तस्स
सो सदो उप्पज्जे; तस्स वसेन ‘एवं पि ते मनो, इत्थं पि ते मनो’ ति आदिसती”
ति क्त्वा वत्थुनि पि कथितानि । पट्ठाने पि “चित्तसमुद्धानं सदायतनं सोतविज्जा-
णस्स आरम्भणपच्चयेन पच्चयो” ति आगतं । तस्मा विना विज्जखिपटनाय उप्पज्ज-
मानो असोतविज्जेय्यो वितक्कविष्कारसदो नाम नत्थि ।

(११०) ‘इदं वक्खामि एतं वक्खामी’ ति उप्पज्जमानं पन चित्तं पटवी-
धातु [८७] आपोधातु तेजोधातु वायोधातु वण्णो गन्धो रसो ओजा ति अट्ठरूपानि
समुद्दहेति । तेसं अन्तरे चित्तसमुद्धाना पटवीधातु उपादिक्कं संघट्टयमाना व
उप्पज्जति । तेन धातुसंघट्टनेन सहेव सदो उप्पज्जति । अयं चित्तसमुद्धानो सदो
नाम । अयं न विञ्जति । तस्सा पन चित्तसमुद्धानाय पटवीधातुया उपादिक्क-
घट्टनस्स पच्चयमूतो एको आकारविकारो अत्थि, अयं वचीविञ्जति नाम । इतो-

१ See १.१०१ above.

परं सा अट्टरूपानि विषयं न चित्तसमुद्धानां हि आदि सत्त्वं हेतु^१ वृत्तनयेनेव वेदितव्यं ।

(१११) इथापि हि 'तिरस्-दत्त-मिता'ति पक्कोवेन्तस्स सद्दं सुत्वा विज्झन्ति मनोद्वारिकविषयेन चिन्तेत्वा 'इदंश्चिदं च एतं करोति मज्जे'ति जानाति । काय-विज्झन्ति विषयं च अयं पि तिरच्छानगतानं पि पाकटा होति । 'एदि, याही'ति हि सद्दं सुत्वा तिरच्छानगता पि 'इदं नमिस्स करोति मज्जे'ति जत्वा आगच्छन्ति चेव गच्छन्ति च ।

(११२) ते-समुद्धानिककार्यं चालेति न चालेती^२ ति, अयं पन वारो इध न लब्धमिति । पुरिमचित्तसमुद्धानाथ उपपत्त्यम्भनकिञ्चं पि नरिथ । या पन तरिंम वची-द्वारे सिद्धा चेतना, याप मुसा कथेति, पेसुज्जं कथेति, फस्सं कथेति, सम्पं पल-पति, मुत्तावादादीदि विरमति, इदं वचीकम्मं नाम । इतोपरं सत्त्वं कम्मवक्तव्यान् द्वारवक्तव्यान् च हेतु^३ वृत्तनयेनेव वेदितव्यं ति ।

वचीकम्मद्वारकथा निट्ठिता ।

[मनोकम्मद्वारं]

(११३) मनोकम्मद्वारकथायं पन कामापचरादियसेन चतुर्विधो मनो मनो नाम । तत्थ कामापचरो चतुपञ्चासविधो होति, रूपापचरो पण्णरसविधो, अरूपा-वचरो द्वादसविधो, ओकुत्तरो अट्टविधो ति सत्त्वं पि एकूननवुतिविधो होति । तत्थ अयं नाम मनो मनोद्वारं न होती ति न वत्तव्यो । यथा हि अयं नाम चेतना कम्मं न होती ति न वत्तव्या, अन्तमसो पञ्चविज्झावसम्पयुत्ता पि हि चेतना महा-पकरणे कम्मत्थेव निदिट्ठा, एवमेव अयं नाम मनो मनोद्वारं न होती ति न वत्तव्यो ति ।

(११४) एथाह—कम्मं नामेतं किं करोती ति ? आयूहति, अभिसंखरोति, पिण्डं करोति, चेतति, कपेति, पक्कपेती ति । एवं सन्ते पञ्चविज्झाणचेतना किं आयूहति, अभिसंखरोति, [६८] पिण्डं करोति, चेतति, कपेति, पक्कपेती ति ? । सहजातधम्मे । सा पि हि सहजाते सम्पयुत्तसत्त्वे आयूहति अभिसंखरोति पिण्डं करोति चेतति कपेति पक्कपेती ति । किं वा इमिना वादेन ? सत्त्वसंगाहिकवसेन हेतं वुत्तं । इदं पनेत्थ सञ्चिट्ठानं—तेभूमककुसलाकुसलो एकूनतिसविधो मनो मनोकम्मद्वारं नाम । या पन तरिंम मनोद्वारे सिद्धा चेतना याप अभिगग्गा-व्यापाद-मिच्छादत्तनानि चेव अनभिगग्गा-अव्यापाद-सम्मादत्तनानि च गण्हाति, इदं मनो-कम्मं नाम । इतोपरं सत्त्वं कम्मवक्तव्यान् द्वारवक्तव्यान् च हेतु^३ वृत्तनयेनेव वेदितव्यं ति ।

मनोकम्मद्वारकथा निट्ठिता ।

इमानि तीणि कम्मद्वारानि नाम ।

१ See ३.९८. २ See ३.१०१ above. ३ See ३.१०६ above.

(११५) इदानीं यानि तीणि कम्मद्वारानि उपेया इमानि कम्मद्वारानि दस्सितानि, तानि आदिं कत्वा अवसेसस्स द्वारकथाय मात्थिकाठपनस्स वित्थारकथा होति । तीणि हि कम्मणि—कायकम्मं वचीकम्मं मनोकम्मं ति । किं पनेतं कम्मं नामा ति ? चेतना चैव, एकच्चे च चेतनासम्पयुत्ता धम्मा ।

(११६) तत्र चेतनाय कम्ममावे इमानि सुत्तानि— “चेतनाहं भिक्खवे कम्मं वदामि, चेतयित्वा कम्मं करोति कायेन वाचाय मनसा” [अ० ३.४१५] । “काये वा हि, आनन्द, सति कायसंचेतनाहेतु उपपज्जति अज्झत्तं सुखदुक्खं, वाचाय वा, आनन्द, सति वचीसंचेतनाहेतु उपपज्जति अज्झत्तं सुखदुक्खं; मने वा, आनन्द, सति मनोसञ्चेतनाहेतु उपपज्जति अज्झत्तं सुखदुक्खं” [सं० २.३९, अ० २.१५७] । “तिविधा, भिक्खवे, कायसंचेतना अकुसलं कायकम्मं दुक्खद्वयं,^१ दुक्खविपाकं; चतुर्विधा हि भिक्खवे वचीसंचेतना... पे०... ति विधा भिक्खवे मनोसञ्चेतना, कुसलं मनोकम्मं सुलुद्वयं^२ सुखविपाकं” । [ ] “सचायं, आनन्द, समिद्धि मोक्षपुरिसो पोतलिपुत्तस्स परिव्वाजकस्स एवं पुट्ठो एवं व्याकरेय्य— संचेतनियं, आपुत्थो पोतलिपुत्तं, कम्मं कत्वा कायेन वाचाय मनसा, सुखवेदनियं सुखं सो वेदियति^३ ... पे०... अदुक्खमसुखवेदनियं अदुक्खमसुखं सो वेदियती ति; एवं व्याकरमानो खो, आनन्द, समिद्धि मोक्षपुरिसो पोतलिपुत्तस्स परिव्वाजकस्स सम्मा व्याकरमानो व्याकरेय्या” [म० ३.२०८-२०९] ति । इमानि ताव चेतनाय कम्ममावे सुत्तानि ।

(११७) चेतनाय संपयुत्तधम्मानं पन कम्ममावो कम्मचतुक्केन दीपितो । वुत्तं हेतं—“चत्तारि-[89]-मानि भिक्खवे कम्मणि यानि मया सयं अमिञ्चा सन्निहकत्वा पवेदितानि । कतमानि चत्तारि ? अत्थि भिक्खवे कम्मं कण्हं कण्ह-विपाकं, अत्थि भिक्खवे कम्मं सुक्कं सुक्कविपाकं, अत्थि भिक्खवे कम्मं कण्हसुक्कं कण्हसुक्कविपाकं, अत्थि भिक्खवे कम्मं अकण्ह-असुक्कं अकण्ह-असुक्कविपाकं कम्मं कम्मक्खयाय संवत्तति । ... कतमं च भिक्खवे कम्मं अकण्ह-असुक्कं अकण्ह-असुक्कविपाकं कम्मं कम्मक्खयाय संवत्तति ? यदिदं सत्त-सम्बोद्धंगी—सत्तिसम्बोद्धंगो... पे०... उपेक्खासम्बोद्धंगो, इदं वुत्थति भिक्खवे कम्मं अकण्हं असुक्कं अकण्ह-असुक्क-विपाकं कम्मं कम्मक्खयाय संवत्तति । ... कतमं च भिक्खवे कम्मं अकण्ह-असुक्कं अकण्ह-असुक्क-विपाकं कम्मं कम्मक्खयाय संवत्तति ? अयमेव अरिखो अट्टगिको मग्गो^४—सेय्यधीदं, तम्मादिट्ठि... पे०...

१ म०, सि०, PTS— दुक्खिन्द्रियं.

२ म०, सि०, PTS— दुक्खिन्द्रियं.

३ सि०, म०, PTS— पातलिपुत्तस्स. ४ M. ३.२०९ reads संचित्तनिकं. ५ सि०

म० PTS— पातलिपुत्तं. ६ म०—वेदयति. ७ See ४ यो०ध० ४.७ and

Comment on it. c-c. The order in the original passage varies.

सम्मासमाधि । इदं बुच्चति भिन्नस्त्वे कम्मं अकण्ह-असुक्कं अकण्ह-असुक्क-निपाकं कम्मं कम्मकलयाय संवत्ती” [अ० २.२३०-२३७] ति । एवमिमे बोजसङ्ग-मग्गङ्ग-भेदतो पण्णरस धम्मा कम्मवतुक्केन दीप्तिता । अभिज्झा, व्यापादो, मिच्छादिद्धि, अनभिज्झा, अव्यापादो, सम्मादिद्धी ति इमेहि पन छहि सद्धिं एकवीसति चेतना-सम्पवुत्ता धम्मा वेदितव्या ।

(११८) तथ लोकुत्तरमग्गो भजापियमानो कायकम्मादीनि तीणि कम्मानि भजति । यं हि कायेन दुस्सील्यं अज्झाचरति, तम्हा संवरो कायिको वेदितव्यो । यं वाचाय दुस्सील्यं अज्झाचरति, तम्हा संवरो वाचसिको वेदितव्यो । इति सम्मा-कम्मन्तो कायकम्मं, सम्मावाचा वचीकम्मं । एतस्मिं द्रुवे गहिते सम्माआजीवो तप्पवैखकत्ता गहितो व होति । यं पन मनेन दुस्सील्यं अज्झाचरति, तम्हा संवरो मानसिको वेदितव्यो । सो दिट्ठि-सङ्कप्प-वायाम-सति-समाधिवत्सेन पञ्चविधो होति । अयं पञ्चविधो वि मनोकम्मं नाम । एवं लोकुत्तरमग्गो भजापियमानो तीणि कम्मानि भजति ।

(११९) इमस्मिं ठाणे द्वारसत्तन्दनं नाम होति । कायवचीद्वारेसु हि चोपनं पत्वा कम्मपथं अप्पत्तं पि अत्थि, मनोद्वारे च समुदाचारं पत्वा कम्मपथं [९०] अप्पत्तं अत्थि; तं गहेत्वा तं तं द्वारपत्तिलकमेव अकंसु । तत्रायं नयो — यो ‘मिगवं गमिस्सामी’ति धनुं सजेति,^१ जिघं वट्ठेति, सत्तिं निसेति, मत्तं मुञ्जति, वत्थं परि-दहति, एत्तावता कायद्वारे चोपनं पत्तं होति । सो अरज्जे दिवसं चरित्वा अन्तमसो ससविलालमत्तं पि न लभति, इदं अकुसलं कायकम्मं नाम होदि न होती ति ? न होति । कस्मा ? कम्मपथं अप्पत्तताय । केवलं पन कायदुचरितं नाम होती ति वेदितव्यं । मच्छगहणादिपयोगेसु पि एसेव नयो ।

(१२०) वचीद्वारे पि ‘मिगवं गमिस्सामी’ति ‘वेगेन धनुआदीनि सजेथा’ ति आणापेत्वा पुरिमनयेनेव अरज्जे किञ्चि अलमन्तस्स किञ्चा पि वचीद्वारे चोपनं पत्तं, कम्मपथं अप्पत्तताय पन वचीकम्मं न होति । केवलं वचीदुचरितं नाम होती ति वेदितव्यं ।

(१२१) मनोद्वारे पन वचकचेतनाय उण्णमत्ताय एव कम्मपथभेदो होति । सो च खो व्यापादवत्सेन न पाणातिपातवत्सेन । अकुसलं हि कायकम्मं कायवची-द्वारेसु समुट्ठाति, नो मनोद्वारे; तथा अकुसलं वचीकम्मं । अकुसलं मनोकम्मं पन तीसु पि द्वारेसु समुट्ठाति; तथो कुसलानि कायवचीमनोकम्मानि ।

(१२२) कथं ? सहत्था हि पाणं हनन्तस्स अदिज्जं आदियन्तस्स मिच्छा-

१. For 3.119-136, see Prof. P. V. Bapat's article on *Karma in Buddha-Prabha*, vol. 9, no. 2 (April 1941) pp. 3101-3107. २ See ३.१३३ below.

चारं चरन्तस्स कम्मं कायकम्ममेव होति । द्वारं पि कायद्वारमेव होति । एवं ताव अकुसलं कायकम्मं कायद्वारे समुद्घाति । तेहि पन चित्तेहि सहजाता अभिज्झा-
व्यापाद-मिच्छादिद्वियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति, अब्बोहारिका वा । 'गच्छ इत्थं-
नामं जीविता वीरेपेहि, इत्थं-नामं मण्डं अवहरा'ति आणापेन्तस्स पन कम्मं काय-
कम्मं होति, द्वारं वचीद्वारं । एवं अकुसलं कायकम्मं वचीद्वारे समुद्घाति । तेहि पन
चित्तेहि सहजाता अभिज्झाव्यापादमिच्छादिद्वियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति अब्बो-
हारिका वा । एत्तिका आचरियानं समानद्वकथा नाम ।

(१२३) वितण्डवादी पनाह— 'अकुसलं कायकम्मं मनोद्वारे पि समु-
द्घाती'ति । सो 'तयो संगहे आरुब्धसुत्तं आहराही'ति वुत्तो इदं कुलुम्बसुत्तं नाम
आहरि— "पुन च [९१] परं भिक्खवे इधेकच्चो समणो वा ब्राह्मणो वा इद्धिमा
चेतोवसिण्णत्तो अज्झिस्स कुच्छिगतं गम्भो पापकेन मनसा अनुपेक्खको होति—
'अहो क्तायं कुच्छिगतो गम्भो न सोरियिना अभिनिक्खमेय्या' ति । एवं भिक्खवे
कुलुम्बरसं उपपातो होती" ति । इदं सुत्तं आहरित्वा आह— 'एवं चिन्तितमचे
येव पन'स्स कुच्छिगतो गम्भो केनपिण्डो निप विलीयति । एत्थ कुतो कावङ्गचोपनं
वा वाचङ्गचोपनं वा ? मनोद्वारस्मि येव पन इदं अकुसलं कायकम्मं समुद्घाती' ति ।

(१२४) तमेने 'तव सुत्तस्स अत्थं तुल्यिस्सामा'ति वत्ता एवं तुल्यिषु-
'त्वं इद्धिया परुपपातं वदेसि । इद्धि नाम चेसा-अधिद्वाना इद्धि, विकुब्बना इद्धि,
मनोमया इद्धि, माणविष्कारा इद्धि, सम्माधिपिष्कारा इद्धि, अरिया इद्धि,
कम्मविपाकजा इद्धि, पुञ्जवतो इद्धि, विज्जामया इद्धि, तत्थ तत्थ सम्मापयोग-
पच्चया इज्जनद्वेन इद्धी ति दसविधा । तत्थ कतरं इद्धिं वदेसी' ति ? 'भावना-
मयं' ति । 'किं पन भावनामयाय इद्धिया परुपपातकम्मं होती'ति ? 'आम,
एकचे आचरिया 'एकवारं होती' ति; यथा हि परं पहरितुकामेन उदकमरिते घटे
खित्ते घटो पि भिज्जति, उदकं पि नस्सति, एवमेव भावनामयाय इद्धिया एकवारं
परुपपातकम्मं होति । ततो पट्ठाव पन सा नस्सती' ति ।

(१२५) अथ न 'भावनामयाय इद्धिया नेव एकवारं न द्वे वारे परुपपातकम्मं
होती'ति क्त्वा सज्जति अगच्छन्तं पुच्छिषु— 'भावनामया इद्धि किं कुसला,
अकुसला, अव्याकता ? सुखाय वेदनाय सम्पयुत्ता, दुक्खाय वेदनाय सम्पयुत्ता,

१ समन्त० २.४४०, ४४१; ४.७४२, ७४३. २ मूलटीका (p. 76) - गम्भस्स,
कुल्लसेव वा. ३ म० - मनसा; सी० M., PTS - परस्स. ४-४ PTS,
Maung Tin omit. ५ PTS, सि०, की० insert hereafter भावना-
मया इद्धि which is not found in म०, Ps. ii. 205-14 and Vis. xii.
22-44. ६ मूलटीका (p. 76) - अधिद्वानिद्धि सम्भाव इदिति. ७ सि० -
वाचासम्पत्ति, म० - पन्नप्ति. ८ म० - आगच्छन्तं, M. - गच्छन्तं.

अदुक्खमसुखाय वेदनाय सम्पयुत्ता? सवितकसविचारा, अवितकसविचारमत्ता, अवितकअविचारा? कामावचरा, रूपावचरा, अरूपावचरा?

(१२६) इमं पन पञ्चं यो जानाति सो एवं वक्खति—‘भावनामया इदि कुसला वा होति, अव्याकता वा; अदुक्खमसुखवेदनीया एव, अवितक-अविचारा एव, रूपावचरा एवा’ ति । सो वक्ख्यो—‘पाणातिपातचेतना कुसलादीसु कतरं कोट्ठासं मज्जी’ति? जानन्तो वक्खति—‘पाणातिपातचेतना अकुसला च, दुक्ख-वेदनीया च, सवितकसविचारा च, कामावचरा एवा’ति । ‘एवं सन्ने तव पञ्चो नेव कुसलासिकेन समेति, न वे-[९२]-दनसिकेन, न वितकसिकेन, न सुम्भन्तेरेना’ति ।

(१२७) ‘किं पन एवं महन्तं सुत्तं निरुत्थकं’ ति? ‘नो निरुत्थकं; त्वं पन’त्स अत्थं न जानासि । “इद्धिमां धेतोवसिपत्तो”ति एत्थ हि न भावनामया इदि अधिप्पेता, आधव्वनिद्धि पन अधिप्पेता । सा हि एत्थ लब्धमाना लब्धमति । सा पन कायवचीद्वारानि मुञ्चित्वा कालुं न सक्का । आधव्वनिद्धिका हि सत्ताहं अल्लोणकं मुञ्चित्वा दग्धे अत्थरित्वा पठविं सयमाना तपं चरित्वा सत्तमे दिक्खे सुसानभूमिं सज्जेत्वा सत्तमे पदे ठावा हत्थं बहेत्ता बहेत्ता मुखेन विज्जं परिजप्पन्ति । अथ तेसं कम्मं समिज्जति । एवं अयं पि इदि कायवचीद्वारानि मुञ्चित्वा कालुं न सक्का’ ति । ‘न कायकम्मं मनोदारे समुट्ठाती’ ति निट्ठमेत्थ गन्तव्यं ।

(१२८) इत्थमुत्थाय पन मुसावादादीनि कथेन्तस्स कम्मं वचीकम्मं, द्वारं पन कायद्वारं होति । एवं अकुसलं वचीकम्मं पि कायद्वारे समुट्ठाति । तेहि पन चित्तेहि सहजाता अभिज्झा-व्यापाद-मिच्छादिट्ठियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति, अब्बोहारिका वा । वचीमेदं पन कत्वा मुसावादादीनि कथेन्तस्स कम्मं पि वचीकम्मं द्वारं पि वचीद्वारमेव । एवं अकुसलं वचीकम्मं वचीद्वारे समुट्ठाति । तेहि पन चित्तेहि सहजाता अभिज्झाव्यापादमिच्छादिट्ठियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति अब्बोहारिका वा । एत्तिका आचरियानं समानद्वकथा नाम ।

(१२९) चित्तगदवादी पनाह—‘अकुसलं वचीकम्मं मनोद्वारे पि समुट्ठाती’ ति । सो ‘तथो संगहे आरुज्झसुत्तं आहरादी’ति सुत्तो इदं उपोसथकसन्धकतो सुत्तं आहरि—‘यो पन भिक्खु यापततिव अनुस्सानियमाने सरमानो सन्ति आपत्तिं त्राविकरेव्य संपज्जानमुसावादस्स होती’ [विन० १.१०३] ति इदं सुत्तं आहरित्वा आह—‘एवं आपत्तिं अनाविकरोन्तो पुण्डीमूतो व अज्जं आपत्तिं आपज्जति, एत्थ कुतो कायवचोपपन्नं वा वाचवचोपपन्नं वा ! मनोद्वारस्मिं येव पन इदं अकुसलं वचीकम्मं समुट्ठाती’ ति ।

(१३०) सो वक्ख्यो—‘किं पनेत्तं सुत्तं नेय्यत्थं उदाहु नीतत्थं’ ति ?

१ See ३.१२३ above. २ Vin. i, 101-136. ३ A.i.60; Nett. 21, मूलीका (76) - वचनन्तरेण गनेतवत्त्वं नेय्यत्थं; सयमेव गमितवत्त्वं नीतत्थं ।

‘नीताथमेव मय्यं सुत्त’ति । सो ‘मा एवं अवच, तुल्यिरसाम’स्स आर्थ’ति वत्ता एवं पुच्छितव्वो—‘संपज्जानमुसावादे पन किं होती’ ति ? जानन्तो ‘संपज्जानमुसावादे दुक्कट्टे होती’ ति वक्खति । ततो वत्तव्वो ‘पिनपरस्स [९३] दे सुत्थानि— कायो च वाचा च; सम्मासम्भुद्धेन हि सव्वापत्तियो इमेसु येव द्वीसु द्वारेसु पज्जत्ता, मनो-द्वारे आपत्तिपज्जापनं नाम नत्थि । त्वं अतिविय विनये पकटञ्जु, यो सत्थाग अपज्जत्ते ठाने आपत्तिं पज्जापेसि, सम्मासम्भुद्धं अग्माचिक्खसि, जिनचक्कं पहरसी’ ति आदिबचनेहि निगण्हित्वा उत्तरं पज्जं सो एवं पुच्छितव्वो—‘संपज्जान-मुसावादो किरियतो समुट्ठाति उदाट्ठु अ-किरियतो’ ति ? जानन्तो ‘किरियतो’ति वक्खति । ततो वत्तव्वो—‘अनायिकरोन्तो कतरं किरियं करोती’ ति ? । अत्ता किरियं अपस्सन्तो विधातं आपज्जिस्सति । ततो इमस्स सुत्तस्स आथेन सज्जापेत्तव्वो ।

(१३१) अयं हेत्थ अत्थो—‘स्वायं ‘संपज्जानमुसावादो होती’ ति बुत्तो, सो आपत्तितो किं होति ? ‘कतरापत्ति होती ?’ ति अत्थो । ‘दुक्कटापत्ति होति’ । सा च सो न मुसावादलक्षणणेन, भगवतो पन वचनेन वचीद्वारे अकिरिय-समुट्ठाना आपत्ति होती ति वेदितव्वा । बुत्तं पि चेत्तं—

अनालपन्तो मनुजेन केनचि । वाचा गिरं नो च परे मणैव्य ।

आपजेव्यं वाचसिकं न कायिकं । पज्जा-मे-सा कुल्लोहं चिन्तित्ता ॥

एवं अकुसलं वचीकम्मं न मनोद्वारे समुट्ठाती ति निट्ठमेत्थ गन्तव्वं ।

(१३२) यदा पन अभिज्ज्ञासहगतेन चेतसा कायज्ज्ञं चोपेन्तो हत्थगाहा-दीनि करोति, व्यापादसहगतेन चेतसा दण्डपरामासादीनि, मिच्छादिद्विसहगतेन चेतसा ‘स्खब्ध-स्तिवादयो सेट्ठा’ति तेसं अभिजादन-अज्जलिकम्म-मूतपिट्ठक-परि-भण्डादीनि करोति, तदा कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन कायद्वारं । एव अकुसलं मनोकम्मं कायद्वारे समुट्ठाति । चेतना पनेत्थ अव्वोहारिका । यदा अभिज्ज्ञासह-गतेन चेतसा नाचज्ज्ञं चोपेन्तो ‘अहो वत यं परस्स, तं मम’स्सा’ति परित्यक्तपकरणं अभिज्ज्ञासति, व्यापादसहगतेन चेतसा ‘इमे सत्ता हज्जन्तु वा, वज्जन्तु वा, उच्छिज्जन्तु वा, मा वा अहेत्तु’ति यदसि, मिच्छादिद्विसहगतेन चेतसा ‘नत्थि दिअं, नत्थि सिट्ठं’ति आदीनि यदसि, तदा कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन वचीद्वारं । एवं अकुसलं मनोकम्मं वचीद्वारे समुट्ठाति । चेतना पनेत्थ अव्वोहारिका । यदा पन कायज्ज्ञवाचज्ज्ञानि अचोपेत्ता रहो निसिद्धो अभिज्ज्ञाव्यापादमिच्छादिद्विसह-
[९४]-गतानि विज्ञानि उपादेति, तदा कम्मं मनोकम्मं, द्वारं पि मनोद्वारमेव । एवं

१ सी०, M., PTS—किरियतो; न०, सि०—अकिरियतो. For this see मधुसारत्थरीपनी (p. 150, Bur. ed.) a sub-Tika on the मूळीका.

२ सी०, M—विज्जपेत्तव्वो. ३ पिन० ५.२१६; समन्त० (Sinh. ed. by रत्नसार)

१.४११. ४ सी०, M.—‘पिण्डक.

अकुसलं मनोकम्भं मनोद्वारे समुद्राति । इमस्मिं पन ठाने चेतनासम्पयुक्ता धम्मा पि मनोद्वारे वेव समुद्रहन्ति । एवं अकुसलं मनोकम्भं तीसु पि द्वारेसु समुद्राती ति वेदितम्बं ।

(१३३) यं पन युत्तं 'तथा कुसलानि काय-वची-मनोकम्भानी'ति, तत्रायं नयो—यदा हि केनचि कारणेन वत्तुं असक्कोन्तो 'पाणातिपाता अदिन्नादाना कामेसु मिच्छाचारा पटिविरमामी'ति इमानि सिक्खापदानि ह्थमुहाय गण्हाति, तदा कम्मं कायकम्मं द्वारं पि कायद्वारमेव । एवं कुसलं कायकम्मं कायद्वारे समुद्राति । तेहि चित्तेहि सहगता अनमिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा । यदा पन तानेव सिक्खापदानि वचीमेदं कत्वा गण्हाति, तदा कम्मं कायकम्मं, द्वारं पन वचीद्वारं होति । एवं कुसलं कायकम्मं वचीद्वारे समुद्राति । तेहि चित्तेहि सहगता अनमिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा । यदा पन तेसु सिक्खापदेसु दीपमानेसु कायङ्गवाचङ्गानि अब्बोपेत्वा मनसा व 'पाणातिपाता अदिन्नादाना कामेसु मिच्छाचारा पटिविरमामी'ति गण्हाति, तदा कम्मं कायकम्मं, द्वारं पन मनोद्वारं होति । एवं कुसलं कायकम्मं मनोद्वारे समुद्राति । तेहि चित्तेहि सहगता अनमिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा ।

(१३४) 'मुत्तावादा वेरमणी'-आदीनि पन चत्तारि सिक्खापदानि वुत्तनयेनेव कायादीहि गण्हन्तस्स कुसलं वचीकम्मं तीसु द्वारेसु समुद्राती ति वेदितम्बं । इथा पि अनमिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा ।

(१३५) अनमिज्झादिसहगतेहि पन चित्तेहि कायङ्गं चोपेत्वा चेतियङ्गणसम्भजन-गन्धमालादिपूजन-चेतियवन्दनादीनि करोन्तस्स कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन कायद्वारं । एवं कुसलं मनोकम्मं कायद्वारे समुद्राति । चेतना पनेत्थ अब्बोहारिका । अनमिज्झासहगतेन चित्तेन वाचङ्गं चोपेत्वा 'अहो वत्तं यं परस्स वित्थपकरणं न तं ममस्सा'ति अनमिज्झायतो अब्बपापादसहगतेन चित्तेन 'तम्बे [९५] सत्ता अवेरा अब्बपापका अनीघा सुखी अत्तानं परिहरन्तु'ति वदन्तस्स सम्मादिट्ठिसहगतेन चित्तेन 'अत्थि दिन्नं'ति आदीनि उदाहरन्तस्स कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन वचीद्वारं । एवं कुसलं मनोकम्मं वचीद्वारे समुद्राति । चेतना पनेत्थ अब्बोहारिका । कायङ्गवाचङ्गानि पन अचोपेत्वा र्हो नितिज्जस्स मनसा व अनमिज्झादिसहगतानि चित्तानि उप्पादेन्तस्स कम्मं मनोकम्मं, द्वारं पि मनोद्वारमेव । एवं कुसलं मनोकम्मं मनोद्वारे समुद्राति । इमस्मिं पन ठाने चेतना पि चेतनासम्पयुक्ता धम्मा पि मनोद्वारे वेव समुद्रहन्ति ।

(१३६) तत्रय आणात्तिसमुट्ठितेसु पाणातिपात-अदिन्नादानेसु कम्मं पि काय-कम्मद्वारं पि कम्मवसेनेव कायद्वारं ति वदन्तो कम्मं रक्खति, द्वारं भिन्दति नाथ ।

इत्यमुदात्तमुद्दिष्टेषु मुसत्वादादीषु द्वारं पि कायद्वारं, कम्मं पि द्वारयत्तेनेव कायकम्मं ति वदन्तो द्वारं रक्खति कम्मं भिन्दति नाम । तस्मा 'कम्मं रक्खामी' ति द्वारं न भिन्दितव्यं, 'द्वारं रक्खामी' ति कम्मं न भिन्दितव्यं । यथावुत्तेनेव पन नयेन कम्मं च द्वारं च वेदितव्यं । एवं कथेन्तो हि नेप कम्मं न द्वारं भिन्दती ति ।

कम्मकथा निवृत्तिता ।

(१३७) इदानीं 'पञ्च विज्झाणानि पञ्च विज्झाणद्वारानी' ति आदीषु चक्षु-विज्झाणं सोतविज्झाणं घाणाविज्झाणं जिह्वाविज्झाणं कायाविज्झाणं ति इमानि पञ्च विज्झाणानि नाम । चक्षुर्विज्झाणद्वारं सोत...घान...जिह्वा...कायविज्झाणद्वारं ति इमानि पञ्च विज्झाणद्वारानि नाम । इमेसं पञ्चद्वारानं वसेन उप्पन्ना चेतना नेव कायकम्मं हाति, न वचीकम्मं, मनोकम्ममेव होती ति वेदितव्यं ।

(१३८) चक्षुसम्पत्सो सोत...घान...जिह्वा...काय...मनोसम्पत्सो ति इमे पन छ सम्पत्सो नाम । चक्षुसम्पत्सद्वारं सोत...घान...जिह्वा...काय...मनोसम्पत्सद्वारं ति इमानि छ सम्पत्सद्वारानि नाम ।

(१३९) चक्षुअसंवरो सोत...घान...जिह्वा...पसादकाय...चोपनकाय-असंवरो वाचाअसंवरो मनोअसंवरो— इमे अट्ट असंवरो नाम । ते अत्थतो 'दुस्सील्यं मुदुसच्चं अज्झाणं अक्खन्ति कोसजं' ति इमे पञ्च धम्मा होन्ति । तेसु एकधम्मो पि [९६] पञ्चद्वारं वोदुब्बनपरिणोसनिनु चित्तेसु नुपपजति, जवनक्खणे येव उप्पजति । जवने उप्पन्नो पि पञ्चद्वारं असंवरो ति वुच्चति । चक्षुर्वाविज्झाणसहजातो हि फस्सो चक्षुसम्पत्सो नाम, चेतना मनोकम्मं नाम, तं चित्तं मनोकम्मद्वारं नाम । एत्थ पञ्चविधो असंवरो नत्थि । संपटिच्छनसहजातो फस्सो मनोसम्पत्सो नाम, चेतना मनोकम्मं नाम, तं चित्तं मनोकम्मद्वारं नाम । एत्था पि असंवरो नाम नत्थि । संतीरणवोदुब्बनेसु पि एतेव नयो । जवनसहजातो पन फस्सो मनोसम्पत्सो नाम, चेतना मनोकम्मं नाम, तं चित्तं मनोसम्पत्सद्वारं नाम । एत्थ असंवरो चक्षुअसंवरो नाम होति । सोतपाणजिह्वापसादकायद्वारेसु पि एतेव नयो ।

(१४०) यदा पन रूपादीसु अज्जतरारम्भणं मनोद्वारिकजवनं विना वचीद्वारेन सुद्धं कायद्वारसंखातं चोपनं पापयमानं उप्पजति, तदा तेन चित्तेन सहजातो फस्सो मनोसम्पत्सो नाम, चेतना कायकम्मं नाम, तं पन चित्तं अब्बोहारिकं, चोपनस्स उप्पन्नत्ता मनोद्वारिकं ति संखे^१ न गच्छति । एत्थ असंवरो पन चोपनकाय-असंवरो नाम । यदा तदिदं येव जवनं विना कायद्वारेन सुद्धं वचीद्वारसंखातं चोपनं पापयमानं उप्पजति, तदा तेन चित्तेन सहजातो फस्सो मनोसम्पत्सो नाम, चेतना वचीकम्मं नाम, तं पन चित्तं अब्बोहारिकं, चोपनस्स उप्पन्नत्ता मनोद्वारं

तत्तं संखं न गच्छति । एत्थ असंखरो वाचाअसंखरो नाम । यदा पन तादिसें जवनचित्तं विना कायवचीद्वारेहि मुद्धं मनोद्वारमेव दुत्वा उप्पज्जति, तदा तेन चित्तेन सहजातो फस्सो मनोसङ्गस्सो नाम, जेतन्ना मनोकम्मं नाम, तं पन चित्तं मनोकम्म-द्वारं नाम । एत्थ असंखरो मनोअसंखरो नाम । इति इमेसे अट्ठन्नं असंवरानं वसेन चक्खुअसंवरद्वारं, सोत्त...पाण...जिह्वा...पसादकाय...चोपनकाय...वाचा...मनो-असंवरद्वारं' ति इमानि अट्ठ असंवरद्वारानि वेदितव्वानि ।

(१४१) चक्खुसंखरो सोत्त... पाण... जिह्वा... पसादकाय... चोपन-काय...वाचा...मनोसंखरो ति इमे पन अट्ठ संवरा नाम । ते अस्थतो 'सौलं सति आणं खन्ति विरियं' ति इमे [९७] पञ्च भग्मा होन्ति । तेषु पि एकधम्मो पि पञ्चद्वारे बोद्धव्वनपरियोसानेसु चित्तेसु नुप्पज्जति । जवनकखणे येष उप्पज्जति । जवने उप्पत्तो^१ पि पञ्चद्वारे संवरो ति वुचति । तस्स सव्वत्सा पि चक्खुविज्जाणसहजातो हि फस्सो चक्खुसङ्गस्सो ति आदिना असंखरे वुत्तनेयेनेव उप्पत्ति वेदितव्वा । इति इमेसे अट्ठन्नं संवरानं वसेन चक्खुसंवरद्वारं...पे०...मनोसंवरद्वारं ति इमानि अट्ठ संवरद्वारानि वेदितव्वानि ।

[अकुसलकम्मपथकथा]

(१४२) पाणातिपातो, अदिच्चादानं, कामेसु मिच्छाचारो, मुसावादो, पिसुणा वाचा, कस्सा वाचा, सम्फण्लाणे, अपिप्प्सा, व्यापादो, मिच्छादिट्ठो ति इमे पन दस अकुसलकम्मपथा नाम ।

(१४३) तत्थ पाणस्स अतिपातो पाणातिपातो नाम; पाणवधो, पाणघातो ति वुत्तं होति । पाणो ति चेत्य बोद्धव्वतो सत्तो, परस्सत्तो^२ जीवित्तिन्द्रियं । तस्मिं पन पाणे पाणसञ्जिनो जीवित्तिन्द्रियुपच्छेदक-उपकमसमुट्ठापिका कायवचीद्वारानं अञ्जतरद्वारप्पवत्ता वधकखेतना पाणातिपातो । सो गुणविरहितेसु तिरच्छानगतादीसु पाणेषु खुरहे पाणे अप्पसावज्जो, महात्तररे महासावज्जो । कस्मा ? पयोममहन्तताय । पयोमसमते पि वत्थुमहन्तताय । गुणवन्तेसु मनुस्सादीसु अप्पगुणे पाणे अप्पसावज्जो, महागुणे महासावज्जो । सरीरगुणानं पन सममानं सति किलेसानं उपकमानं च सुदुत्ताय अप्पसावज्जो, तिक्खताय महासावज्जो वेदितव्वो । तस्स पञ्च संभारा होन्ति—पाणो, पाणसञ्जिता, वधकचित्तं, उपकमो, तेन मरणं ति । छप्पयोगा—साहस्यिको, आणत्तिको, निस्सन्गियो, यावरो, विज्जामयो, इद्धिमयो ति । इमस्मिं पर्ने अर्थे^३ वित्थारिवमाने अतिपपञ्जो होति । तस्मा तं न वित्थारयाम । अञ्जं च एत्तरुपं अत्थिकेहि पन समन्तपौसादिकं थिनयट्ठकथं ओलोकेत्वा गहेत्तव्वं ।

१ सि०, म०— संख्ये. २ M. PTS— वप्पे. ३ सि० inserts hereafter इति. ४ सी० म० FTS— पनेत्थ. ५ स.स. १० २.४३५.

(१४४) अदिर्घस्स आदानं 'अदिर्घादानं'; परस्स हरणं, येय्यं, चोरितं ति वुत्तं होति । तत्थ अदिर्घं ति परपरिगृहितं, यत्थ परो यथाकामकारिकं आपब्बन्तो अदण्डारहो अनुपवज्जो च होति । तस्मिं पन परपरिगृहिते परपरिगृहिते- [98]- सज्जिनो तदादायक-उपक्कमसमुद्गापिका येय्यचेतना अदिर्घादानं । तं हीने परसन्तके अप्पसावज्जं, पणीति महासावज्जं । करमा ! वत्थुप्पणीतताय । वत्थुसमत्ते सति गुणाधिकानं सन्तके वत्थुस्मिं महासावज्जं । तं तं गुणाधिकं उपादाय ततो ततो हीनगुणस्स सन्तके वत्थुस्मिं अप्पसावज्जं । तस्स पञ्च संभारा होन्ति— परपरिगृहितं, परपरिगृहितसज्जिता, येय्यचित्तं, उपक्कमो, तेन हरणं ति । छप्पयोगा— साहसिकादयो व । ते च खो यथानुरूपं येय्यावहारो, पसव्हावहारो, पटिच्छन्नावहारो, परिकप्पावहारो, कुसावहारो ति इमेसं पञ्चसं अवहारानं बसेन पवत्तन्ति । अयमेव संलोपो । विहारो पन समन्तपासादिकार्यं वुत्तो ।

(१४५) 'कामेसु मिच्छाचारो' ति एव षण 'कामेसु'ति मेथुनसमाचारेणु; 'मिच्छाचारो' ति एकन्तनिन्दितो लामकाचारो । लम्बस्वगतो पन असद्वृत्ताधिष्ठायेन कायद्वारप्पवत्ता अगमनीयद्वान-वीतिक्कमचेतना कामेसु मिच्छाचारो ।

(१४६) तत्थ अगमनीयद्वान नाम— पुरिसानं ताप मातुरक्खित्तो, पितुरक्खिता, मातापितुरक्खिता, मातुरक्खिता, मगिनिरक्खिता, आतिरक्खिता, गोत्तरक्खिता, धम्मरक्खिता, सारक्खा, सपरिदण्डा ति मातुरक्खितादयो दस; धनक्कीता, छन्दवासिनी, भोगवासिनी, पटवासिनी, ओदपत्तकिनी, ओमटपुम्बटा, दासी च मरिया, कम्मकारी च मरिया, पजाहटा, मुहुत्तिका ति एता धनक्कीतादयो दसा ति वीसति इत्थियो । इत्थीसु पन द्विसं साखखा-सपरिदण्डानं, दससं च धनक्कीतादीनं ति द्वादससं इत्थीनं अज्जेसं पुरिसानं इदं अगमनीयद्वानं नाम ।

(१४७) सो पनेस मिच्छाचारो सौलादिगुणरहिते अगमनीयद्वाने अप्पसावज्जो, सौलादिगुणसम्पन्ने महासावज्जो । तस्स चत्तारो संभारा— अगमनीयद्वानु, तस्मिं सेवनचित्तं, सेवनप्पयोगो, मग्गेन-मग्गापटिपत्ति-अधिवासनं ति । एको पयोगो साहसिको एव ।

(१४८) 'मुसा' ति विसंवादनपुरेस्सारस्स अश्वमज्जको वचीपयोगो, कायप्पयोगो वा । विसंवादनविष्ठायेन परस्स परं विसंवादका कायवचीपयोगसमुद्गापिका [99] चेतना मुसावादो । अपरो नयो— 'मुसा' ति अमूतं अतच्छं वत्थु । 'वादो' ति तस्स भूततो तच्छतौ विज्जापनं । लम्बस्वगतो पन अतथं वत्थुं तथतो परं विज्जापितुकामस्स तथाविज्जत्तिसमुद्गापिका चेतना मुसावादो ति । सो वसथ मज्जति तस्स अप्पताय अप्पसावज्जो, महन्तताय महासावज्जो । अपि च गहद्वानं

१ With ३.१४३-१४८ cf. M.Cm. i, 193-205. २ ति०—अण्डहारणं.
३ सन० २.१०४. ४ See Vin. iii. 139; A. v. 264.

अत्तनो सन्तकं अदात्तुकामताय 'नत्थी'ति आदिनयप्यवत्तो अप्पसावज्जो । सत्थिना हुत्वा आत्थमज्जनत्थं वुत्तो महासावज्जो । पच्चजितानं अप्पकं पि तेलं वा सप्पि वा लम्बिवा हस्ताधिप्यायेन 'अज्ज गामे तेलं नदी मज्जे सन्दती'ति पूरणकथानयेन पवत्तो अप्पसावज्जो । अदिट्ठं येव पन दिट्ठं ति आदिना नयेन वदन्तानं महासावज्जो ।

(१४९) तस्स चत्तारो संमारा हेन्ति—अतथं वत्थुं, विसंवादनचित्तं, तज्जो वायामो, परस्स तदत्थविजाननं ति । एको पयोगो—साहसिको व । सो कायेन वा कायपटिविद्धेन वा वाचाय वा परविसंवादककिरियकरणे दट्ठव्वो । ताव चे किरियाय परो तमत्थं जानाति, अयं किरियसमुद्वापिकचेतनाखणे येव मुत्तावादकम्मुना वज्जति । यस्मा पन यथा कायपटिविद्धवाचाहि परं विसंवादेति, तथा इमस्स 'इमं भणाही'ति आणापेत्तो पि, पणं लिखिवा पुरतो निस्सज्जन्तो पि, 'अवमत्थो एवं दट्ठव्वो' ति कुट्टादीमु लिखिवा टोपेत्तो पि; तस्मा एत्थ आणत्तिक-निस्सग्गिय-पावरो पि पयोगा वुज्जन्ति । अट्ठकथासु पन अनागतत्ता वीमत्तिवा ग्हेतत्त्वा ।

(१५०) 'पिसुणा वाचा' ति आदीसु वाय वाचाय वत्स तं वाचं मासति तस्स हृदये अत्तनो पियमावं परस्स पिसुज्जमावं करोति, सा पिसुणा वाचा । वाय पन अत्तानं पि परं पि फरुसं करोति, सा वाचा सयं पि फरुसा नेव कण्णसुत्ता, न हृदयं-गमा, अयं 'फरुसा वाचा' नाम । येन सम्पं पळपति, निरायकं, सो 'सम्प-लापो' । तसं मूलभूता चेतना पि पिसुणावादिनाममेव लभति । सा एव च इध अधिपेता ति ।

(१५१) तस्य संकिल्लितचित्तस्स परेसं वा भेदाय अत्तनो पियकम्यताय वा कायवचीपयोगसमुद्वापिका चेतना पिसुणा वाचा नाम । सा [100] वत्स भेदं करोति तस्स अप्पगुणताय अप्पसावज्जा, महागुणताय महासावज्जा । तस्सा चत्तारो संमारा—'मिन्दितव्वो परो' इति 'इमे नाना यविस्सन्ती' ति भेदपुरेक्खारता वा, 'इति अहं पियो भविस्सामि विस्सासिको' ति पियकम्यता वा, तज्जो वायामो, तस्स तदत्थविजाननं ति । पे पन अमिद्धे कम्मपपभेदो नत्थि, मिद्धे एव हेति ।

(१५२) परस्स मम्मच्छेदक-कायवचीपयोगसमुद्वापिका एकन्तकवसचेतना 'फरुसावाचा' । तस्सा आविमाकयमिदं वत्थु—एको किर दारको मातुवचनं अनादि-वित्था अरज्जं गच्छति । तं माता निवत्तेतुं असक्कोन्ती 'वण्डा तं महिस्सी अनु-वन्धवू'ति अक्कोसि । अथ'स्स तथेव अरज्जे महिस्सी उट्ठासि । दारको 'यं मम माता मुखेन कथेसि तं मा होतु, यं चित्तेन चित्तेसि तं होतू' ति सच्चकिरियं अकासि । महिस्सी तथेव वट्ठा विय अट्ठासि । एवं मम्मच्छेदको पि पयोगो चित्त-संहृताय फरुसावाचा न होति । मातापितरो हि कदापि पुत्तके एवं पि वदन्ति—

१ सो०— पुराण^० but अथ० बो० (p. 94) explains पूरास्स कथननयेन पवत्तो मुत्तावादो. २ See ३.१४३ above. ३ सो०, M.— पियसुज्ज^०.

‘चोरा बो सण्डालगिडकं करोन्’ति, उप्पलपसं पि च नेसं उपरि पतन्तं न इच्छन्ति । आचरिवुप्पसाया च कदाचि निरुत्तके^१ एवं वदन्ति— ‘किं इमे अहिरिका अनोत्तप्पिनो वदन्ति, निकट्ठं मे’ ति; अथ च नेसं आगमाभिगमसम्पत्तिं इच्छन्ति । यथा पि चित्तसण्डहाय करुसा वाचा न होति, एवं वचनसण्डहाय अकरुसवाचा पि न होति । न हि मारुतेतुकामस्स ‘इमं सुखं सयापेथा’ति वचनं अकरुसवाचा होति । चित्तफट्टसताय पनेसा करुसवाचा च । सा ये सण्डाय पवत्तिता तस्स अप्प-गुणताय अप्पसावज्जा, महागुणताय महासावज्जा । तस्सा तयो संभारा—अक्कोसितव्वो परो, कुपितचित्तं, अक्कोसना ति ।

(१५३) अनत्थविज्जापिका कायवचीपयोगसमुद्वापिका अकुसलचेतना ‘सम्फण्णलापो’ । सो आसेवनमन्दताय अप्पसावज्जो । आसेवनमहन्तताय महासावज्जो । तस्स द्वे संभारा—भारतयुद्ध-सीताहरणादि-निरत्थककथापुरेक्खारता, तथाकृपिकथाकथनं च । परे पन [101] तं कथं अगग्गन्ते कम्मपथभेदो नत्थि, परेन सम्फण्णलापे गहिते येव होति ।

(१५४) अभिग्गसायती ति ‘अभिग्गसा’ । परमण्डामिमुखी हुत्वा तन्निशताय पवत्तती ति आयो । सा ‘अहो तव इदं ममस्ता’ ति एवं परमण्डामिग्गसायनलक्खणा । अदिग्गदानं विय अप्पसावज्जो महासावज्जा च । तस्सा द्वे संभारा—परमण्डं, अत्तनो परिणामनं च । परमण्डवत्थुके हि लोभे उप्पन्ने पि न ताव कम्मपथभेदो होति याव न ‘अहो वत इदं ममस्ता’ति अत्तनो परिणामेति ।

(१५५) हितमुखं व्यापादयती ति ‘व्यापादो’ । सो परधिनानाय मनोपदोललक्खणो । करुसा वाचा विय अप्पसावज्जो च महासावज्जो च । तस्स द्वे संभारा—परसत्तो च, तरस च विनासचिन्ता । परसत्तवत्थुके हि कोपे उप्पन्ने पि न ताव कम्मपथभेदो होति याव ‘अहो वतायं उच्छिजेय्य विनरसेय्या’ ति तरस विनासं न चिन्तेति ।

(१५६) यथामुच्चगदणौमावेन मिच्छा पस्सती ति ‘मिच्छादिट्ठि’ । सा ‘नत्थि दिज्जे’ ति आदिना नयेन विपरीतदरसनलक्खणा । सम्फण्णलापो विय अप्पसावज्जा महासावज्जा च । अपि च अनियता अप्पसावज्जा, नियता महासावज्जा । तस्सा द्वे संभारा—वत्थुनो च गहिताकारविपरीतता, यथा च तं गग्गहाति तथाभावेन तस्सुपट्ठानं ति । कथं नत्थिक्क-अहेतुक-अकिरियदिट्ठिदि एवं कम्मपथभेदो होति, न अञ्चदिट्ठिहि ।

(१५७) इमेसं पन दत्तजं अकुसलकम्मपथानं धम्मतो कोट्टासतो आरम्भणती वेदनातो मूलतो चा ति पञ्चहाकरेदि विनिच्छयो वेदितव्वो—

१ M.—निरुत्तके. २ See ३.१६१ below; also DCM. १. 76; iii.914. ३ ति०—यथातच्छावहणा^०.

(१५८) तत्र 'चम्मतो' ति एतेषु हि पटिपाटिया सत्त चेतना चम्मा होन्ति, अभिज्झादयो तयो चेतनासम्पुत्ता ।

(१५९) 'कोट्टासतो' ति पटिपाटिया सत्त, मिच्छादिद्वि वा ति इमे अट्ट कम्मपया एव होन्ति; नो मूलानि । अभिज्झाव्यापादा कम्मपया चैव मूलानि च । अभिज्झा हि मूलं स्या 'लोमो अकुसलमूलं' होति, व्यापादो 'दोसो अकुसलमूलं' ।

(१६०) 'आरम्मणतो' ति पाणातिपातो जीविनिन्द्रियारम्मणतो संखारारम्मणो होति । अदिज्झादानं सत्तारम्मणं वा होति संखारारम्मणं वा । मिच्छाचारो कोट्टध्वसेन संखारारम्मणो; सत्तारम्मणो ति पि एके । मुसावादो सत्तारम्मणो वा, संखारारम्मणो वा । तथा पिसुणा वाचा । करुसा [102] वाचा सत्तारम्मणा व । सम्पप्पलापो दिट्ठसुतमुतविज्झातवसेन सत्तारम्मणो वा संखारारम्मणो वा । तथा अभिज्झा । व्यापादो सत्तारम्मणो व । मिच्छादिद्वि तेभूमकचम्मवसेन संखारारम्मणा व ।

(१६१) 'वेदनातो' ति पाणातिपातो दुक्खवेदनो होति । किञ्चा पि हि राजानो चारं दिस्वा हसमाना पि 'गच्छथ नं पातापेथा' ति वदन्ति, सन्निट्ठापक-चेतना पन नेसं दुक्खसम्पुत्ता व होति । अदिज्झादानं ति-वेदनं । तं हि पर-मण्डं दिस्वा हट्ट-तुट्ठस्स गण्हतो सुखवेदनं होति, मौततस्सितस्स गण्हतो दुक्खवेदनं । तथा विपाकनिरसन्दफलानि पञ्चवेक्खन्तस्स । गण्हकाले मज्झत्तमये टितस्स पन गण्हतो अदुक्खमसुखवेदनं होती ति । मिच्छाचारो सुखमज्झत्तवसेन द्वि-वेदनो । सन्निट्ठापकचित्ते पन मज्झत्तवेदनो न होति । मुसावादो अदिज्झादाने वुत्तनयेनेव ति-वेदनो; तथा पिसुणा वाचा । करुसा वाचा दुक्खवेदना । सम्पप्पलापो ति-वेदनो । पेस्सु हि साधुकारं देन्तेसु चेलादीनि उक्खिपन्तेसु हट्टतुट्ठस्स सीताहरण-भारत-युद्धादीनि^१ कथनकाले सो सुखवेदनो होति । पटमं दिज्जवेतनेन एकेन पण्ठा आगन्त्वा 'आदितो पट्ठाय कथेही' ति वुत्ते 'अननुसन्धिकं पक्किण्णककथं कथेस्सामि नु खो नो' ति दोमनस्सितस्स कथनकाले दुक्खवेदनो होति, मज्झत्तस्स कथयतो अदुक्खमसुखवेदनो होति । अभिज्झा सुखमज्झत्तवसेन द्वि-वेदना; तथा मिच्छा-दिद्वि । व्यापादो दुक्खवेदनो ।

(१६२) 'मूलतो' ति पाणातिपातो दोसमोहवसेन द्वि-मूलको होति । अदि-ज्झादानं दोसमोहवसेन वा लोममोहवसेन वा । मिच्छाचारो लोममोहवसेनेव । मुसा-वादो दोसमोहवसेन वा लोममोहवसेन वा; तथा पिसुणा वाचा सम्पप्पलापो च । करुसा वाचा दोसमोहवसेन । अभिज्झा मोहवसेन एकमूला; तथा व्यापादो । मिच्छादिद्वि लोममोहवसेन द्वि-मूला ति ।

अकुसलकम्मपथकथा निट्ठिता ।

^१ १ सि०, PTS भौतमीतस्स. २ See note on this in ३. १५३. This sentence and the next are not found in MCm. i. 203.

[कुसलकम्मपथकथा]

(१६३) पाणातिपातादीहि पन विरतिवो अनमिज्झा-अव्यापाद-सम्मादिट्ठिये चा ति इमे दस कुसलकम्मपथा नाम । तथ पाणातिपातादवो वुत्तथा एव । पाणातिपातादीहि एताय विरमन्ति, सयं वा विरमति, विरमणमत्तमेव वा एतं ति विरति । या पाणातिपाता विरमन्तस्स “या तस्मिं समये पाणातिपाता अरति विरती” [वि० २८५] ति एवं वुत्ता कुसलचित्तसम्पयुत्ता विरति, सा पमे- [103]-रतो ति विधा होति— सम्पत्तिविरति, समादानविरति, समुच्छेदविरती ति ।

(१६४) तथ असमादिन्नसिक्खापदानं अत्तनो जाति-वय-बाहुसचादीनि पञ्चवेक्खित्वा ‘अयुत्तं अम्हाकं एवरूपं पैसं कलुं’ ति सम्पत्तवत्तुं अवीतिकम्मन्तानं उप्पज्जमाना विरति ‘सम्पत्तिविरती’ ति वेदितव्वा । तथिदे^१ वत्तुं— सीहलदीपे च्चकन-उपासकस्स विम । तस्स किर दहरकाले येव मातुया रोगो उप्पज्जि । वेज्जेन च ‘अलससमंसे लद्धुं वट्ठती’ ति वुत्तं । ततो च्चकनस्स माता ‘गच्छ, तात, खेत्तं आहिण्डाही’ ति च्चकनं पेसेसि । सो तथ गतो । तस्मिं च समये एको ससो तरुण-सस्सं खादितुं आगतो होति । सो तं दिस्वा वेगेन धावन्तो वल्लिपा यदो ‘किरि किरि’ ति सद्मकासि । च्चकनो तेन सरेन गत्वा तं गहेत्वा चिन्तेसि— ‘मातु भेसज्जे करोमी’ ति । पुन चिन्तेसि— ‘न मे’तं पटिरूपं व्याहं मातु जीवितकारणा परं जीविता घोरोपेय्यं’ ति । अथ ने ‘गच्छ, अरज्जे ससेहि सद्धिं तिणीदकं परिमुज्जा’ ति मुञ्चि । मातरा च ‘किं तात ससो लद्धो’ ति पुच्छितो तं पवसिं आचिन्सि । ततो ने माता परिमासि । सो मातु सन्तिकं गन्वा ‘यतो’हं जातो नाभिजानामि सखिच्च पाणं जीविता घोरोपेता’ ति सत्तं वत्ता अट्ठासि । तावदेव^२ स्स माता अरोगा अहोसि ।

(१६५) समादिन्नसिक्खापदानं पन सिक्खापदसमादाने व तत्तुत्तरिं च अत्तनो जीवितं परिचजित्वा वत्तुं अवीतिकम्मन्तानं उप्पज्जमाना विरति ‘समादान-विरती’ ति वेदितव्वा । उत्तरवट्ठमानपञ्चत्तर्पाति-उपासकस्स विम । सो किर अंवरियोवहारवासिनो पिङ्गल-बुद्धरत्तितरथेरस्स सन्तिके सिक्खापदानि गहेत्वा खेत्तं कसति । अथ^३ स्स गोणो नट्ठो । सो तं गवेसन्तो उत्तरवट्ठमानपञ्चत्तं आरुहि । तथ ने महासण्णो अग्गहेसि । सो चिन्तेसि— ‘इमाय’स्स तिसिण्णवासिया सीत्तं छिन्दामी’ ति । पुन चिन्तेसि— ‘न मे’तं पटिरूपं व्याहं मायनीवस्स गुरुनो सन्तिके सिक्खापदानि गहेत्वा भिन्देय्यं’ ति एवं वःपवतिषं चिन्तेत्वा ‘जीवितं परिच्छजामि, न सिक्खापदं’ ति अंसे ठपितं तिसिण्णदण्डवासिं अरज्जे छट्ठेसि । तावदेव ने महा-

१ M., सि०—omit. २ M., सी०—omit. ३ म०—जगन् throughout.
४ M. omits पञ्चत्त; सि०—दन्तरवट्ठमान°; Cf. SCm.—ii. 150; MCm.
i. 204. ५ म०—अम्मतिस्स°.

बालो मुञ्चित्वा अगमासी ति ।

(१६६) [104] अरियमगसंपयुत्ता विरति 'समुच्छेदविरती' ति वेदितव्या, यस्सा उपपत्तिो पमुति 'पाणं धातेस्सामी' ति अरियपुत्तलानं चित्तं पि न उपपज्जती ति ।

(१६७) इदानीं यथा अकुसलानं एवं इमेसं पि कुसलकम्मपथानं धम्मतो कोट्टासतो आरम्भणतो वेदनातो मूलतो ति पञ्चहाकरेहि विनिश्चयो वेदितव्यो—

(१६८) ताथ 'धम्मतो' ति एतेसु हि पटिपाटिया सत्त चेतना पि वट्ठन्ति, विरतियो पि; अन्ते तयो चेतनासंपयुत्ता व । 'कोट्टासतो' ति पटिपाटिया सत्त कम्मपथा एव, नो मूलानि । अन्ते तयो कम्मपथा चैव मूलानि च । अनभिज्ञा हि मूलं पत्ता 'अलोमो कुसलमूलं' होति । अव्यापादो 'अदोसो कुसलमूलं', सम्मादिट्ठि 'अमोहो कुसलमूलं' । 'आरम्भणतो' ति पाणातिपातादीनं आरम्भणानेव एतेसं आरम्भणानि । नीतिष्कमितव्वतो येव हि वेरम्णी नाम होति । यथा पन निव्वानारम्भणो अरियमगो किलेसे पजहति, एवं नीतिनिन्दवादि-आरम्भणा पेते कम्मपथा पाणातिपातादीनि दुस्सीलपानि पजहन्ती ति वेदितव्या । 'वेदनातो' ति सव्वे सुखवेदना वा होन्ति मज्झत्तवेदना वा । कुसलं पत्ता हि दुःखवेदना नाम नथि । 'मूलतो' ति पटिपाटिया सत्तं आणसम्पयुत्तचित्तेन विरमन्तस्स अलोम-अदोस-अमोहवसेन ति-मूला होन्ति; आणविप्युत्तचित्तेन विरमन्तस्स द्वि-मूला । अनभिज्ञा आणसंपयुत्तचित्तेन विरमन्तस्स द्वि-मूला होति; आणविप्युत्तचित्तेन एक-मूला । अलोमो पन अत्तना व अत्तनो मूलं न होति । अव्यापादे पि एसेव नयो । सम्मादिट्ठि अलोमादोसवसेन द्वि-मूला वा ति । इमे दस कुसलकम्मपथा नाम ।

(१६९) इदानीं इमस्मिं ठाने कम्मपथसंसन्दनं नाम वेदितव्वं । पञ्च-फस्सद्धारवसेन हि उपपन्नो असंवरो अकुसलं मनोकम्ममेव होति । मनोफस्सद्धारवसेन उपपन्नो तीणि पि कम्मानी होन्ति— सो हि कायद्वारे चोपनं पत्तो अकुसलं काय-कम्मं होति, वचीद्वारे अकुसलं वचीकम्मं, उभयस्य चोपनं अप्पत्तो अकुसलं मनोकम्मं । पञ्चअसंवरद्धारवसेन उपपन्नो अकुसलं मनोकम्ममेव होति । चोपन-काय-असंवरद्धारवसेन उपपन्नो अकुसलं कायकम्ममेव होति, वाचाअसंवरद्धारवसेन उपपन्नो अकुसलं वचीकम्ममेव होति, मनोअसंवरद्धारवसेन उ-[105] पपन्नो अकुसलं मनोकम्ममेव होति । तिविधं कायदुच्चरितं अकुसलं कायकम्ममेव होति, चतुर्विधं वचीदुच्चरितं अकुसलं वचीकम्ममेव होति, तिविधं मनोदुच्चरितं अकुसलं मनोकम्ममेव होति ।

(१७०) पञ्चफस्सद्धारवसेन उपपन्नो संवरो पि कुसलं मनोकम्ममेव होति । मनोफस्सद्धारवसेन उपपन्नो पन अयं पि, असंवरो विय, तीणि पि कम्मानी होति । पञ्चसंवरद्धारवसेन उपपन्नो पि कुसलं मनोकम्ममेव होति, चोपनकाय-संवरद्धार-

१ सि०—महात्तपो २ सि० inserts hereafter विरति. ३ म०, सी० insert hereafter कम्मपथा.

वसेन उप्पन्नो कुसलं कायकम्ममेव होति, वाचासंवरद्वारवसेन उप्पन्नो कुसलं वची-
कम्ममेव होति, मनोसंवरद्वारवसेन उप्पन्नो कुसलं मनोकम्ममेव होति । त्रिविधं
कायसुचरितं कुसलं कायकम्ममेव होति, चतुर्विधं वचीसुचरितं कुसलं वचीकम्म-
मेव होति, त्रिविधं मनोसुचरितं कुसलं मनोकम्ममेव होति ।

(१७१) अकुसलं कायकम्मं पञ्चकस्सद्वारवसेन उप्पज्जति; मनोकस्सद्वार-
वसेनेव उप्पज्जति । तथा अकुसलं वचीकम्मं । अकुसलं मनोकम्मं पन छफस्सद्वार-
वसेन उप्पज्जति; तं कायवचीद्वारेण चोपनं पत्तं अकुसलं कायकम्मवचीकम्मं होति,
चोपनं अप्पत्तं अकुसलं मनोकम्ममेव । यथा च पञ्चकस्सद्वारवसेन, एवं पञ्चअसंवर-
द्वारवसेन पि अकुसलं कायकम्मं उप्पज्जति, चोपनकाय-असंवरद्वारवसेन पन
वाचाअसंवरद्वारवसेन च उप्पज्जति; मनोअसंवरद्वारवसेन उप्पज्जति । अकुसलं
वचीकम्मं पि पञ्चअसंवरद्वारवसेन उप्पज्जति, चोपनकाय-वाचाअसंवरद्वारवसेन
उप्पज्जति; मनोअसंवरद्वारवसेन उप्पज्जति । अकुसलं मनोकम्मं अट्ठअसंवरद्वारवसेन
पि उप्पज्जतेव । कुसलकायकम्मादीसु पि एसेव नये ।

(१७२) अयं पन विसेसो—यथा अकुसलकायकम्मवचीकम्मानि मनोअसं-
वरद्वारवसेन उप्पज्जन्ति, न तथा एतानि । एतानि पन कायज्जवाचज्जे अचोपेत्वा
सिक्खापदानि गण्हन्तस्स मनोसंवरद्वारे पि उप्पज्जन्ति एव । तस्य कामावचरकुसलचित्तं
तिविधकम्मद्वारवसेन उप्पज्जति, पञ्चविज्जाणद्वारवसेन उप्पज्जति; 'यमिदं चक्षु-
संक्कस्सपच्चया उप्पज्जति वेदयितुं, सुखं वा दुक्खं वा अदुक्खमसुखं वा'ति इमिना
पन नयेन छफस्सद्वारवसेन उप्पज्जति; अट्ठअसंवरद्वारवसेन उप्पज्जति, अट्ठअसंवरद्वारवसेन
उप्पज्जति; दस-[106]-अकुसलकम्मपथवसेन उप्पज्जति, दसकुसलकम्मपथवसेन
उप्पज्जति; तस्मा इदं पि चित्तं त्रिविधकम्मद्वारवसेन वा उप्पन्नं होति, छफस्स-
द्वारवसेन वा, अट्ठअसंवरद्वारवसेन वा दसकुसलकम्मपथवसेन वा । "कामावचरं कुसलं
चित्तं उप्पन्नं हेति...ये०...रूपारम्भणं वा...ये०...धम्मारम्भणं वा" ति [§१]
वुत्ते सव्वं वुत्तमेव होती ति ।

द्वारकर्था निवृत्ति ।

(१७३) यं यं वा पनारम्भा [§१] ति एत्थ अयं योजना—देह्वा
वुत्तेसु रूपारम्भादीसु रूपारम्भणं वा आरब्भ, आरम्भणं कत्वा ति अत्थो । सहा-
रम्भणं वा...ये०...धम्मारम्भणं वा आरब्भ उप्पन्नं होती ति । एत्तावता एतस्स
चित्तस्स एतेसु आरम्भणेषु यं किञ्चि एकमेव आरम्भणं अनुज्जातसदितं होति ।
इदं च एतस्मिं समये एकस्स वा पुग्गलस्स रूपारम्भणं आरब्भ उप्पन्नं पुन अज्झस्मि
समये अज्झस्स वा पुग्गलस्स सदादीसु पि अज्झतरं आरम्भणं आरब्भ उप्पज्जति

एव । एवं उप्पज्जमानस्स च'स्स एकस्मिं भवे पठमं रूपारम्भणं आरम्भ पवत्ति होति, पच्छा सद्धारम्मणं ति अयं पि कमो नत्थि । रूपादीसु चा पि पठमं नीलारम्भणं पच्छा पीतकारम्मणं ति अयं पि नियमो नत्थि । इति इमं सम्भारम्मणतं च, कमा-
मावं च, कमाभावे पि च नीलपीतादीसु नियमाभावं च दस्सेतुं 'यं यं वा पनारब्भा' ति आह ।

(१७४) इदं वुत्तं होति— इमेसु रूपादीसु न यं किंचि एकमेव, अथ खो यं यं वा पनारब्भ उप्पन्नं होति । एवं उप्पज्जमानं पि च 'पठमं रूपारम्भणं पच्छा सद्धारम्मणं आरब्भा' ति एवं पि अनुपपज्जित्वा यं यं वा पनारब्भ उप्पन्नं होति; 'पटिलोमतो वा अनुलोमतो वा, एकन्तरिक-द्वन्तरिकादिनयेन वा, रूपारम्भणादीसु यं वा तं वा आरम्भणं कत्वा उप्पन्नं होती' ति अत्थो । रूपा-
रम्भणेषु पि च 'पठमं नीलारम्भणं पच्छा पीतारम्भणं' ति इमिना पि नियमेन अनुपपज्जित्वा, यं यं पनारब्भ 'नीलपीतकादीसु रूपारम्भणेषु यं वा तं वा रूपारम्भणं आरम्भ उप्पन्नं होती' ति अत्थो । सद्धारम्मणादीसु पि एतेव नथो । अयं ताव एका योजना ।

(१७५) अयं पन अपरा— रूपं आरम्भणं एतस्सा ति रूपारम्भणं । ... पे० ... धम्मो आरम्भणं एतस्सा ति [107] धम्मारम्भणं । इति रूपारम्भणं वा... पे० .... धम्मारम्भणं वा चित्तं उप्पन्नं होती ति क्त्वा पुन 'यं यं वा पनारब्भा' ति आह । तस्स'त्थो— एतेसु रूपादीसु हेट्ठा वुत्तनयेनेव यं वा तं वा पनारब्भ उप्पन्नं होती ति । महाअट्ठकथायं पन 'यं-यं-वा-पन'के अभिनवं नत्थि, हेट्ठागहित-
मेव गहितं' ति क्त्वा 'रूपं वा आरम्भ ... पे० ... धम्मं वा आरम्भ, इदं वा इदं वा आरब्भा ति कथेतुं इदं वुत्तं' ति एतकमेव आगतं ।

(१७६) तस्मिं समये [§ १] ति इदं अनियमानिदिट्ठस्स समयस्स निय-
मतो पटिनिदेसवचनं । तस्मा 'यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होति, तस्मिं येयं समये फस्सो होति... पे० ... अविप्पेपो होती' ति अयमत्थो वेदि-
तव्यो । तत्थ यथेव चित्तं एवं फस्सादीसु पि फस्सो होति । किं होति ? 'कामावचरो होति, कुसलो होति, उप्पन्नो होति, सोमनस्ससहगतो होती' ति आदिना नयेन लब्धमानपदवसेन योजना कातव्या । वेदनायं हि 'सोमनस्ससहगता'ति पञ्जिन्धिये च 'जाणसम्पयुत्तं' ति न लब्धमि, तस्मा 'लब्धमानपदवसेना' ति वुत्तं । इदं अट्ठकथामुत्तकं औचरियानं मतं; न पनेतं सारतो दट्ठव्वं ।

(१७७) फस्मा पनेत्थ फस्सो व पठमं वुत्तो ति ? चित्तस्स पठमाभि-

१ ति०— इमं सद्धारम्मणं तं वेव, M.— इमं सद्धारम्मणं वेव, सा०— इमेसं सम्भा-
रम्मणानं वेव. २ म०, ति०— वे-वा-पनके. ३ सी०. म० omit. ४ रेक्ताव-
रियस्स [मूलटीका p.83; Burmese text reads incorrectly वेपता°.]

निपातता । आरम्भणस्मिं हि चित्तस्स पठनाभिनिपातो दुत्था कस्सो आरम्भणं कुसमानो उपपज्जति, तस्मा पठमं वुत्तो । कस्सेन कुसित्वा वेदनाय वेदियति, सज्जनाय सज्जानाति, चेतनाय चेतोति । तेन वुत्तं— “कुट्ठो भिक्खवे वेदेति, कुट्ठो सज्जानाति कुट्ठो चेतोती [सं० ४.६८]” ति । अपि च, अयं कस्सो नाम यथा पासार्दं पत्था यंमो नाम सेसदब्बसम्मारानं बलवपच्चयो, तुला-संघाट-भित्ति-पाद-कूट-गोपानसी-पक्खपासक-मुखवाट्टियो यंमो बद्धा यंमो पलिट्ठिता, एवमेव बहजातसम्पवुत्तधम्मानं बलवपच्चयो होति । यंमसदिसो हि एत्त । अवत्तेसा दब्बसंमारसदिसा ति । तस्मा पि पठमं वुत्तो ।

(१७८) इदं पन अकारणं । एकचित्तरिं हि उपपन्नधम्मानं ‘अयं पठमं उपपन्नो अयं पच्छा’ ति इदं वक्तुं न लब्भा । बलवपच्चयमावे पि कस्सस्स कारणं न दिससति । देसनावारेनेव [108] कस्सो पठमं वुत्तो । वेदना होति कस्सो होति, सज्जा होति कस्सो होति, चेतना होति कस्सो होति, चित्तं होति कस्सो होति, वेदना होति सज्जा होति, चेतना होति वित्तको होती ति आहरितुं पि हि वट्ठेय्य । देसनावारेन पन कस्सो व पठमं वुत्तो ति वेदितव्वो । यथा चेत्थ एवं सेसपम्मेसु पि पुब्बापरकमो नाम न परिवेसितव्वो ।

(१७९) वचनस्थलक्खणरसादीहि पन धम्मा एव परिवेसितव्वा । सेय्यथीदं— कुसती ति कस्सो । स्वायं कुसनलक्खणो, संघट्टनरसो, संनिपातपञ्चुपट्ठानो, आपाथगतविसयपदट्ठानो । अयं हि अरूपधम्मो समानो पि आरम्भणे कुसनाकारेनेव पवत्तती ति कुसनलक्खणो । एकदेसेन च अनल्लीयमानो पि रूपं विय चक्खुं, सद्दो विय च सीतं, चित्तं आरम्भणं च संघट्टेती ति संघट्टनरसो । वत्थारम्भणसंघट्टनतो वा उपपन्नता संपत्तिअत्येन पि रस्तेन संघट्टनरसो ति वेदितव्वो ।

(१८०) वुत्तं हेतं अट्ठकथायं— “चतुम्मिककस्सो हि नो-कुसनलक्खणो नाम नत्थि । संघट्टनरसो पन पञ्चद्वारिको व होति । पञ्चद्वारिकस्स हि कुसनलक्खणो ति पि संघट्टनरसो ति पि नामं; मनोद्वारिकस्स कुसनलक्खणो त्वेव नामं, न संघट्टनरसो” ति । इदं च वत्था इदं वुत्तं आभत्तं— “यथा महाराज द्वे मेण्डा युज्जेय्युं, यथा एको मेण्डो एवं चक्खु दट्ठव्वं, यथा दुत्तियो मेण्डो एवं रूपं दट्ठव्वं; यथा सेसं संनिपातो एवं कस्सो दट्ठव्वो” [मि० ६०] । एवं कुसनलक्खणो च कस्सो, संघट्टनरसो च । “यथा च महाराज द्वे सम्मा वज्जेय्युं, द्वे पाणियो वज्जेय्युं, यथा एको पाणि एवं चक्खु दट्ठव्वं, यथा दुत्तियो पाणि एवं रूपं दट्ठव्वं, यथा च तेसं सन्निपातो एवं कस्सो दट्ठव्वो । एवं कुसनलक्खणो च कस्सो संघट्टनरसो चा” [मि० ६०] ति वित्थारो ।

१ PTS. inserts hereafter पन. २ See वि० १४.१३४.
३ Miln. p. 60 mentions पाणी first and then सम्मा.

(१८१) यथा वा “चक्खुना रूपं दिस्वा” [म० १.१८०] ति आदीसु चक्खुविज्जाणादीनि चक्खुआदिनामेन वुत्तानि, एयमिथा पि तानि चक्खुआदिनामेनेव वेदितव्वानि । तस्मा ‘एवं चक्खु दट्ठव्वं’ ति आदीसु एवं चक्खुविज्जाणं दट्ठव्वं ति श्रामना नयेन अत्थो वेदितव्वो । एवं सन्ते [109] चित्तारम्भणसंघट्टनतो इमस्मि पि सुत्ते किञ्चट्टेनेव रसेन संघट्टनरसो ति सिद्धो होति ।

(१८२) तिकसन्निपातसंखातस्स पन अत्तनो कारणस्स वसेन पवेदितत्ता सन्निपातपञ्चुपट्ठानो । अयं हि तत्थ तत्थ “तिण्णं संगतिया फस्सो” [म० १.१११] ति एवं कारणस्स वसेन पवेदितो ति । इमस्स च सुत्तपदस्स तिण्णं संगतिया फस्सो ति अयमात्थो; न संगतिमत्तमेव फस्सो । एवं पवेदितत्ता पन तेनेवाकारेण पञ्चुपट्ठातो ति सन्निपातपञ्चुपट्ठानो ति वुत्तो ।

(१८३) कल्लहेन पन पञ्चुपट्ठानेनेव वेदनापञ्चुपट्ठानो नाम होति । वेदनं हेतु पञ्चुपट्ठापेवि उप्पादेती ति अत्थो । उप्पादयमानो^२ च यथा बहिद्वा उण्हपच्चया पि लाखासंखातधत्तुनिरिस्ता उत्तमा अत्तनो निरसये मुदुमायकारी होति, न अत्तनो पच्चयमूते पि बहिद्वा वीतथिकङ्कारसंखातो उण्हभावे, एवं पत्थारम्भणसंखातो अञ्जपच्चयो पि समानो, चित्तनिरिस्तत्ता अत्तनो निरस्तवमूते चित्ते येव एत्थ वेदनुप्पादको होति, न अत्तनो पच्चयमूते पि वत्थुहि आरम्भणे वा ति वेदितव्वो । तज्जासमन्नाहरेण पन इन्द्रियेन च परिकस्सते विसये अनन्तरायेन उप्पज्जनतो एत्थ आपायगतविसयपदट्ठानो ति वुत्तति ।

(१८४) वेदियती ति वेदना [५१] । ता वेदयितलैस्सणा, अनुमयनरत्ता इट्ठाकारसंभोगरत्ता वा, चेतसिकअस्सादपञ्चुपट्ठाना, पस्सदिपदट्ठाना ।

(१८५) ‘चतुप्पमिकवेदना हि नो-वेदयितलैस्सणा नाम नत्थि । अनुमयनरत्ता पन सुखवेदनायमेव लब्धती’ ति यत्था पुन तं वार्दं पट्टिक्खित्वा ‘सुखवेदना वा होतु, दुक्खवेदना वा, अदुक्खमसुखवेदना वा, सव्वा अनुमयनरत्ता’ ति वत्ता अयमात्थो दीपितो—आरम्भणरसानुमयनट्ठानं क्वा सेससम्पगुत्तधम्मा एकदेसमत्तकमेव अनुमयन्ति । फस्सस्स हि फुल्लनमत्तकमेव होति, सज्जाय सज्जाननमत्तकमेव, चेतनाय चेतनमत्तकमेव, विज्जाणस्स विज्जाननमत्तकमेव । एकंस्तो पन इत्तरवताय विसविताय सामिभावेन वेदना व आरम्भणरसं अनुमवति ।

(१८६) राजा विय हि वेदना, सूदो विय सेता धम्मा । यथा सूदो नाना-रसभोज्जेनं संपादेत्वा पेलाय पक्खित्वा लज्जनं दत्त्वा रज्जो सन्तिके ओतारेत्वा लज्जनं भिन्दित्वा पेलं विवरित्वा सव्वसूपव्यञ्जनेहि [110] अम्मायं आदाय भाज्जे पक्खित्वा सदोत्त-निदोत्तमाववीमंसनत्थं अज्झोहरति, ततो रज्जो नानारसभोज्जेनं उप-नेति । राजा इत्सरवताय विसविताय सामी दुत्ता इच्छितिच्छितं मुज्जति । तत्थ हि

१ Cf. S. ii. 72. २ सि० उप्पादियमानो. ३ विष्णु- १४.१२५०.
४ See ३.१८० above. ५ सि०- नानगरत्तं. ६ व०, सी०, M- नानगरत्तं.

सूदस्त भक्तवीर्यमन्त्रमन्त्रमिव सेसधम्मन् आरम्भणरसस्स एकदेसानुभवन् । यथा हि मूदो भक्तेकदेसमन्त्रमेव वीर्यमन्त्रं एव सेसधम्मा पि आरम्भणरसेकदेसमेव अनुभवन्ति । यथा पन राजा इस्सरवताय विसविताय सामी हुत्वा यदिच्छित्तं मुञ्चति, एवं वेदना पि इस्सरवताय विसविताय सामिभावेन आरम्भणरसं अनुभवति । तस्मा अनुभवन-रसा ति वुच्चति । दैतिये अत्यधिकपे अयं इध अधिपेता वेदना यथा वा तथा वा आरम्भणरस इट्ठाकारमेव संमुञ्जती ति इट्ठाकारसंभोगरसा ति वुत्ता ।

(१८७) चेतसिकअस्सादतो पनेसा अत्तनो सभावेनेव उपट्ठानं सन्धाय चेतसिक-अस्सादपच्चुपट्ठाना ति वुत्ता । यस्मा पन “पस्सद्वकायो सुखं वेदेति” [म० १.३७] तस्मा पस्सद्विपदट्ठाना ति वेदितव्वा ।

(१८८) नीलादिभेदे आरम्भणं सज्जानाती ति सञ्ज्ञा [§ १] । सा सज्जानन-लक्खणा पच्चाभिञ्जाणरसा । चतुमूमिकसञ्ज्ञा हि नो-सज्जाननलक्खणा नाम नत्थि । सञ्ज्ञा सज्जाननलक्खणा व । या पनेथ अभिञ्जाणेन सज्जानाति सा पच्चा-भिञ्जाणरसा नाम होती ति । तस्सा, वड्डकिरस्स दासहि अभिञ्जाणं क्त्वा पुन तेन अभिञ्जाणेन तं पच्चाभिजाननकाले, पुरिसस्स काळतिलकादीहि अभिञ्जाणं सल्लनत्वेत्वा पुन तेन अभिञ्जाणेन असुको नाम एसो ति तस्स पच्चाभिजाननकाले, रञ्जो पिलन्धनगोपकै-मण्डागारिकस्स तरिम तस्मि पिलन्धने नामपण्णकं बन्धित्वा ‘असुकपिलन्धनं नाम आहरा’ ति वुत्ते दीपं जालेवा तेन रतनगम्भं पधिसिक्खा पण्णं वाचेत्वा तस्स तस्सेव पिलन्धनस्स आहरणकाले च, पवत्ति वेदितव्वा ।

(१८९) अपरो नयो— सव्वसंगाहिकवसेन हि सज्जाननलक्खणा सञ्ज्ञा । पुन सज्जाननपच्चयनिमित्तकरणरसा, दासआदीसु तल्लकादयो विय । यथागहित-निमित्तवसेन अभिनिवेशकरणपच्चुपट्ठाना, हत्थिदस्सकअन्धा विय । आरम्भणे अनोगाब्ध- [111]-वुत्तिताय अथिरट्ठानपच्चुपट्ठाना वा, विण्णु विय । यथाउपट्ठित-विसयपदट्ठाना, तिणपुरिसकेसु मिगपोत्तकानं ‘पुरिसा’ ति उप्पससञ्ज्ञा विय । या पनेथ जाणवम्पमुत्ता होति सा सञ्ज्ञा जाणमेव अनुवत्तति । ससंभारपठवीआदीसु सेसधम्मा पठवीआदीनि विधा ति वेदितव्वा ।

(१९०) चेतयती ति चेतना [§ १]; सद्धिं अत्तना संवयुत्तधम्मे आरम्भणे अभितन्दहती ति अत्थो । सा चेतयितलक्खणा, चेतनाभावलक्खणा ति अत्थो । आयूहनरसा । चतुमूमिकचेतना हि नो-चेतयितलक्खणा नाम नत्थि । सञ्ज्ञा चेतयितलक्खणा व । आयूहनरसा पन कुसळाकुसलेसु एव होति । कुसळाकुसल-कम्मायूहनट्ठानं हि फळा सेससम्पयुत्तधम्मानं एकदेसमत्तकमेव किञ्च होति । चेतना पन अतिरेकउत्साहा अतिरेकवायामा, दिगुणउत्साहा दिगुणवायामा ।

१-१ See १.१८४ above; सी०, म०-अधिपेता । २ M.-नोपायक, सि०-
नोपायिक. ३ See वि०-१४.१३०. ४ For १.१९०-१९२, see वि०-१४.१३५-

(१११) तेनाहु पोरणा— “वावरियेसमावसण्ठिता च पनेसा चेतना”ति । “वावरियो”ति सेत्तसामी वुचति । यथा हि सेत्तसामि-पुरिसो पञ्चपण्णासवलिपुरिसे गृहेत्वा ‘लायिससामी’ति एकतो सेत्तं ओत्तरति । तस्स अतिरेको उरसाहो अतिरेको वायामो, दिगुणो उरसाहो दिगुणो वायामो होति, ‘निरन्तरं गण्ढया’ति आदीनि वदति, सीमं आधिक्यवति, तैसं सुरामत्तगम्भमालादीनि जानाति, मग्गं समकं हरति । एवं-सम्पदमिदं वेदितव्वं । सेत्तसामिपुरिसो विय हि चेतना । पञ्चपण्णास-वलिपुरिसा विय चित्तङ्गवसेन उप्पन्ना पञ्चपण्णासकुसला धम्मा । सेत्तसामिपुरिसस्स दिगुणउरसाहदिगुणवायामकरणकालो विय कुसलाकुसलकम्मापूहनट्ठानं पत्वा चेतनाय दिगुणुत्साहो दिगुणवायामो होति । एवमस्सा अप्यूहनरसता वेदितव्वा ।

(११२) सा पनेसा संघिदहनपञ्चुपट्ठाना । संघिदहमाना हि अयं उपट्ठहति, सकिच्चपरकिच्चसाधिका, जेट्ठसिस्स-महावट्ठुकिआदयो विय । यथा हि जेट्ठसिस्सो उपज्झायं दूतो च आगच्छन्तं दिस्सा सयं अधीयमानो इतरे पि दारके अत्तनो अत्तनो अज्झयनकम्मे पवत्तयति, तस्मिं हि अधीयितुं आरब्धे ते पि अधीयन्ति, तदनुवत्तिताय । यथा च महावट्ठुकी सयं तच्छन्तो इतरे पि तच्छके अत्तनो [112] अत्तनो तच्छनकम्मे पवत्तयति, तस्मिं हि तच्छित्तुं आरब्धे ते पि तच्छन्ति, तदनु-वत्तिताय । यथा च बोधनायको सयं युज्जमानो इतरे पि बोधे सम्पहारवुत्तियं पवत्तयति, तस्मिं हि युज्जितुं आरब्धे ते पि अनुवत्तमाना युज्जन्ति, तदनुवत्तिताय । एवमेसा पि अत्तनो किञ्चैन आरम्भणे वत्तमाना पि अज्जे पि संपवुत्तधम्मे अत्तनो अत्तनो किरियाय पवत्तेति । तस्सा हि अत्तनो किञ्चं आरब्धाय, तं-संपवुत्ता पि आरभन्ति । तेन वुत्तं—‘सकिच्चपरकिच्चसाधिका, जेट्ठसिस्स-महावट्ठुकिआदयो विया’ति । अचायिक-कम्मानुस्सरणादीसु च पनायं सम्पयुत्तधम्मानं उरसाहनमावेन पवत्तमाना पाकटा होतीति वेदितव्वा ।

(११३) ‘आरम्भणं चिन्तेती’ति चित्तंति आदिर्नो नयेन चित्तस्स वचनार्थो वुत्तो एव । लक्खणादितो पन विजाननलक्खणं चित्तं, पुब्बंगनरसं, सन्दहनपञ्चुपट्ठानं, नामरूपपट्ठानं ।

(११४) चतुभूमिकचित्तं हि नो-विजाननलक्खणं नाम नथिय । सव्वं विजाननलक्खणमेव । इदं पन पत्वा आरम्भणविमाधनट्ठाने चित्तं पुब्बंगमं पुरे-चारिकं होति । चक्खुना हि दिट्ठं रूपारम्भणं चित्तेनेव विजानाति । ...पे०... मनेन विज्जातं धम्मारम्भणं चित्तेनेव विजानाति । यथा हि नगरगुत्तिको नाम नगरमज्जे सिंघाटके निसीदित्वा ‘अयं नेवासिको अयं आगन्तुको’ति आगतागतं जनं उपधारेति वक्थारेति—एवं-सम्पदमिदं दट्ठव्वं । वुत्तं पि चेतं महाधेरेन—

१ M.—वावरिय, PTS.—वाचारिय. २ M.—वाचारियो, Maung Tin refers to another reading वावारिय. ३ M.—वावरिये. ४ See ३.१३.

“यथा महाराज नगरगुप्तिको नाम मञ्जु नगरे तिघाटके निशिघ्रो पुरस्थिमतो दिसतो पुरिसं आगच्छन्तं पस्सेय्य... पच्छिमतो... दक्खिणतो... उत्तरतो दिसतो पुरिसं आगच्छन्तं पस्सेय्य, एवमेव खो महाराज यं चत्थुमा रूपं पस्सति तं विज्झाणेन विजानाति, यं सोतेन सद् सुणाति, ध्वनेन गधं घासति, जिह्वाय रसं सायति, कायेन कोट्टव्वं कुसति, मनसा धम्मं विजानाति, तं विज्झाणेन विजानाती” [मि० ६२] ति । एवं द्वारं पत्वा आरम्भणविभाववद्धाने चित्तमेव पुब्बंगमं चित्तं पुरिचारिकं होति । तस्मा [११३] पुब्बंगमरसं ति बुद्धति । तदेतं पच्छिमं पच्छिमं उप्पज्जमानं पुरिमं पुरिमं निरन्तरं कत्वा सन्दहमानमेव उपट्ठावी ति सन्दहनपच्चु-पट्ठानं । पञ्चवोकारमवे पनस्स नियमतो नामरूपं, चतुवोकारमवे नाममेव पदट्ठानं । तस्मा नामरूपपदट्ठानं ति बुत्तं ।

(१९५) किं पनेतं चित्तं पुरिमनिदिट्ठचित्तेन सद्धिं एकमेव उदाहु अज्जं ति ? एकमेव । अथ कस्मा पुरिमनिदिट्ठं पुन बुत्तं ति ? अविचारितं एतं अट्ठ-कथायं । अयं पनेत्थं बुत्ति— यथा हि रूपादीनि उपादाय पज्जन्ता सुरियादयो न अत्थतो रूपादीहि अज्जे होन्ति, तेनेव यस्मिं समये सुरियो उदेति तस्मिं समये तस्स तेजसंखातं रूपं पज्जायवेति । एवं बुच्चमाने पि न रूपादीहि अज्जो सुरियो नाम अस्ति । न तथा चित्तं; कस्सादयो धम्मे उपादाय पज्जापिषति; अत्थतो पनेतं तेहि अज्जमेव । तेन ‘यस्मिं समये चित्तं उप्पन्नं होति एकंतेनेव तस्मिं समये कस्सादीहि अत्थतो अज्जदेव तं होती’ ति इमस्स अत्थस्स दीपनत्थाय एतं पुन बुत्तं ति वेदितव्वं ।

(१९६) यथा च “यस्मिं समये रूपपवत्तिवा मगं भावेति ...ये०... पठवीकमिणं, तस्मिं समये कस्सो होती” [११६०] ति आदीसु भावेन्तेन वक्त्वा-पिते समये यो भावेति न सो अत्थतो उप्पज्जति नाम, तेनेव तस्य यथा कस्सो होति वेदना होती” [११६०] ति बुत्तं, न एवं “यो भावेति सो होती” ति बुत्तं । “यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होती” [११] ति आदीसु पन चित्तेन वक्त्वापिते समये समयवक्त्वापितं चित्तं न तथा अत्थतो उप्प-ज्जति । यथेव पन तदा ‘कस्सो होति वेदना होती’ ति बुत्तं, तथा ‘चित्तं पि होती’ ति इमस्सा पि अत्थस्स दीपनत्थमिदं पुन बुत्तं ति वेदितव्वं ।

(१९७) इदं पनेत्थं सज्जिट्ठानं— उद्देसवारे संगण्हनत्थं निदेसवारे च विमज्जनत्थं पुरिमेन हि ‘चित्तं’-सद्देन केवलं समयो वक्त्वापितो । तस्मिं पन चित्तेन वक्त्वापिते समये ये धम्मा होन्ति तेसं दस्सनत्थं “कस्सो होती [११]” ति आदि आरब्धं । ‘चित्तं’ चा पि तस्मिं समये होति येव । तस्मा तस्सा पि संगण्ह-[११४]न-

१ All authorities except सि० omit and substitute यो ति [पि + वत्ति]. २ All authorities except सि० omit. ३ M.-^०वक्त्वापकं.

स्थमेतं पुन वुत्तं । इमस्मिं च ठाने एतस्मिं अबुचमाने “कृतमं तस्मिं समये चित्तं” [§ ५] ति न सक्का मयेप्य निदेसपारे विमज्झितुं । एवमस्स चित्तजनं एव परिहायेय । तस्मा तस्स निदेसपारे विमज्झनायं पि एतं पुन वुत्तं ति वेदितव्यं । यस्मा वा “उप्पन्नं होती” [§ १] एत्थ चित्तं उप्पन्नं ति एतं देसनासीसमेव, ‘न पन चित्तं एककमेव उप्पज्झती’ ति अट्ठकथायं विचारितं, तस्मा “उप्पन्नं” ति [§ १] एत्था पि चित्तमत्तमेव अगहेत्वा परोपण्णासैकुसलधम्मोहि सद्धिं येव चित्तं गहितं । एवं तत्थ संखेपतो सव्ये पि चित्तचेतसिकधम्मो गहेत्वा इध सरूपेण पभेदतो दस्सेतुं “कस्सो होती” ति आदि आरब्धं । इति कस्सादयो विषय चित्तं पि वुत्तमेवा ति वेदितव्यं ।

(१९८) वितक्कोती ति वितक्को [§ १]; वितक्कनं वा वितक्को; ऊहन्ति ति वुत्तं होति । स्वायं आरम्भणे चित्तस्स अभिनिरोपनलक्षणो । सो हि आरम्भणे चित्तं आरोपेति । यथा हि कोचि राजवह्मं आतिं वा भित्तं वा निस्साय राजगेहं आरोहति, एवं वितक्कं निस्साय चित्तं आरम्भणं आरोहति । तस्मा सो आरम्भणे चित्तस्स अभिनिरोपनलक्षणो ति वुत्तो । नागसेनकथेरो पनाह— आकोटनलक्षणो वितक्को । “यथा महाराज भेरी” आकोटिता अथ पच्छा अनुस्वति अनुसदायति, एवमेव सो महाराज यथा आकोटना एवं वितक्को दट्ठव्यो । यथा पच्छा अनुस्वना अनुसदना एवं विचारो दट्ठव्यो” [Cf. मि० ६२] ति । स्वायं आहनन-परियाहननरसो । तथा हि तेन योगाचरो आरम्भणं वितक्कादत्तं वितक्कपरियाहत्तं करोती ति वुचति । आरम्भणे चित्तस्स आनयनपञ्चुपट्टानो ।

(१९९) आरम्भणे तेन चित्तं विचरती ति विचारो; विचारणं वा विचारो । अनुसञ्चरणं ति वुत्तं होति । स्वायं आरम्भणानुमज्जनलक्षणो । तत्थ सहजातानु-योजनरसो । चित्तस्स अनुपपन्नधपञ्चुपट्टानो ।

(२००) सन्ते पि च तेसं कथंवि अवियोगे ओळारिकट्टेन पुत्थंगमट्टेन च घण्टामिघातो विषय अभिनिरोपनट्टेन चेतसो पठमामिनिपातो [115] वितक्को । सुत्तुमट्टेन अनुमज्जनसमावेट्टेन घण्टानुरवो विषय अनुपपन्नधो विचारो । विष्कारवा चेत्य वितक्को, पठमुपपत्तिकाले परिष्फन्दभूतो चित्तस्स । आकासे उपपत्तितुक्कामस्स पक्खिनो पक्खविकसेपो विषय । पटुमामिमुखपातो विषय च गन्धानुचर्द्धचेतसो भमरस्स । सन्तवुत्ति विचारो नातिपरिष्फन्दनमापो चित्तस्स, आकासे उपपत्तितस्स पक्खिनो पक्खप्पसारणं विषय, परिभमनं विषय च पटुमामिमुखपत्तितस्स भमरस्स पटुमस्स उपपरिमाणे । अट्ठकथायं पन “आकासे गच्छतो महासकुणस्स उमोहि पक्खेहि

१ So M. २ See note 9 on § १; also ३.४३, १.९७, २.५१, २.५२, २.५६, २.६५, ३.०२, ३.०८ and ३.१२. ३ See वि० ४.८८. ४ Miln. (62) gives कंसपालं. ५ वि० ४.८९-९०. ६ सि०- म०, M. अनुबन्ध°. ७ सि०- दुच्चनिपात°; also Cf. वि० ४.९०.

वातं गृहेत्वा पक्ष्मे सन्निहीदापेत्वा गमनं विष आरम्भणे चेतसो अभिनिरोपनमायेन पक्ष्मो वितक्को । सो हि एकम्नो हुत्वा अण्येति वातगृहणत्वं पक्ष्मे कम्पाप्यमानस्तं गमनं विष । अनुमज्जनमायेन पक्ष्मो विचारो । सो हि आरम्भणं अनुमज्जतीति वृत्तं, तं अनुपपन्नमेव पक्ष्मिणं अतिविषं युज्जति । सो पन मेसं विसेसो पटमदुतिय-ज्ज्ञानसु पाकटो हैति ।

(२०१) अपि च मलम्गाहितं कंसभाजनं एकेन हत्येन दब्धं गृहेत्वा इतरेन हत्येन चुण्णतेलवालङ्घ्यपकेन वा परिमज्जन्तस्तं दब्धगृहणद्वयो विष वितक्को, परिमज्जनहत्यो विष विचारो । तथा कुम्भकारस्तं दब्धगृहणेन चककं प्रमथित्वा भाजनं करोन्तस्तं उष्णीकनहत्यो विष वितक्को, इतो चित्तो च सञ्चरणद्वयो विष विचारो । तथा माण्डलं करोन्तस्तं मज्जे सन्निरुद्धित्वा टितकण्टको विष अभि-निरोपनो वितक्को, ब्रह्मपरिभ्रमनकण्टको विष अनुमज्जनो विचारो ।

(२०२) पीणयतीति पीति [§ १] । सा सम्पिपादनलक्षणा । काय-चित्पीणनरता, फणनरता वा । ओदग्यपच्युपद्धाना । सा पनेसा खुदिका पीति, खणिका पीति, ओक्कन्तिका पीति, उब्बेगा पीति, फणणा पीति इति पञ्चविधा होती । तथ खुदिका पीति सरीरे खेमहंउमत्तमेव कानुं सक्कोति । खणिका पीति खणे खणे विज्जु-प्पादसदिसा होती । ओक्कन्तिका [116] पीति, समुद्धतीरे वीचि विष, कायं ओक्कम्मिसा ओक्कम्मिसा भिज्जति । उब्बेगा पीति बलवती होती, कायं उद्भग्गं कत्ता आकासे लङ्घापनापमाणपत्ता ।

(२०३) तथा हि पुण्णबलिकपासी महातिस्सुत्थेरो पुण्णमदिपसे सायं चेतियं-गणं गन्वा चन्दालोके दित्वा महाचेतियामिमुखो हुत्वा 'इमाय वत वेलाय चतस्सो परिसा महाचेतियं वन्दन्ती' इति पकतिया विट्ठारम्भणवसेन बुद्धारम्भणं उब्बेगपीति उप्पादेत्वा सुधातले पट्टचित्रेण्डुको विष आकासे उप्पत्तित्वा महाचेतियंगणे येव पतिट्ठासि ।

(२०४) तथा गिरिकण्डकविहारस्तं उपनिस्सये वृत्तकालकगामे एका कुलधीता पि बलवबुद्धारम्भणाय उब्बेगपीतिवा आकासे लल्लेसि । तस्सा फिर मातापितरो साय धम्मस्सवन्त्वाय विहारं गच्छन्ता 'अम्म त्वं गरुमारा, अकाले विचारितुं न सक्कोसि, मयं तुण्णं पत्तिं कत्वा धम्मं सोस्सामा' इति अगमंस्तु । सा बन्तुकामा पि तेसं वचनं पट्टिशाहितुं असक्कोन्ती घरे ओहीयित्वा धरद्वारे टत्था चन्दालोकेन गिरिकण्डके आकासे चेतियद्वणं ओलोकेन्ती चेतियस्स दीपपूजं अइस । चतस्सो च परिसा मालागन्धादीहि चेतियपूजं कत्वा पदविषणं करोन्तिवो

१ Cf. वि० ४.९४-९९. २ सी०, M.- विज्जुपात^०. ३ सि०- वदग्गं.
४ सी० M.- ^०नेण्डुको, ^०नेण्डुको, ५ M.- वराजिरे.

भिक्षुसंप्रदाय गणतज्ज्ञायसहं अस्सोति । अयं'स्सा 'धम्मो वतिमे मनुस्सा ये विहारं गत्वा एवरूपे चेतियंगणे अनुसंचरितुं एवरूपं च मधुरं धम्मकथं सोतुं लमन्ती'ति मुत्तराविसदिसं चेतियं परसन्तिथा एव उच्चैस्सा पीति उदपादि । सा आकासे लंघेत्वा मातपितुं पुरिमतरं येव आकासेन चेतियंगणे ओदध् चेतियं वन्दित्वा धम्मं मुणमाना अट्ठाति ।

(२०५) अयं न मातपितरो आगन्त्वा 'अम्म त्वं कतरेन मग्गेन आगता'सी' ति पुच्छिमु । सा 'आकासेन आगतमिह, न मग्गेना' ति वत्ता 'अम्म आकासेन नाम स्त्रीणसवा सञ्जरन्ति, त्वं कथं आगता'सी' ति बुद्धो आह—'मय्हं चन्दालोकेन चेतियं ओलोकेन्तिथा डित्ताय बुद्धारम्भणा वलवपीति उप्पविज्ज, अथाहं नेव अत्तनो डित्तामायं न निक्षिज्जमायं अञ्जसिं, गहितनिमित्तेनेव पन आकासं लङ्घित्वा चेतियंगणे पतिट्ठितमही' ति । एवं उच्चैसा पीति आकासे लंघापनप्पमाणा होति । [117]

(२०६) फरणापीतिया पन उप्पन्नाय सकलसरीरं करित्वा पूरितवाथि विव, महता उदकोधेन पस्सन्तपम्बतकुच्छि विव च अनुपरिणुटं होति ।

(२०७) सा पनेसा पञ्चविधा पीति गम्भं गण्हन्ती परिपाकं गच्छन्ती दुविधं परसदि परिपूरेति—कायपरसदि च चित्तपरसदि च । परसदि गम्भं गण्हन्ती परिपाकं गच्छन्ती दुविधं पि सुखं परिपूरेति—कायिकं चैतसिकं च । सुखं गम्भं गण्हन्तं परिपाकं गच्छन्तं तिविधं समाधिं परिपूरेति—स्वणिकसमाधिं उपचारसमाधिं अप्पनासमाधिं ति । तामु ठप्पेत्वा अप्पनासमाधिपूरितं इतरा द्वे पि इध मुज्जन्ति ।

(२०८) सुखयती ति सुखं^१; चत्तुप्पज्जातं सं सुखितं करोती ति अथो । सुदु वा खादति, खणति च कायविद्यायां ति सुखं । सोमनस्सवेदनायेतं नामं । तस्स लक्खणादीनि वेदनापदे वुत्तनयेनेव वेदितव्यानि । अपरो नयो—सातलक्खणं सुखं, संपयुत्तानं उपज्झनरसं, अनुग्राहणपञ्चुपट्ठानं ।

(२०९) सति पि च नेसं पीतिसुखानं कथंचि अविप्पयोगे, इट्ठारम्भण-पटिलाम्भुट्ठि पीति; पटिलदरसानुमवनं सुखं । यत्थ पीति तत्थ सुखं । यत्थ सुखं तत्थ न नियमतो पीति^२ । संसारस्सम्भसंगहिता पीति, वेदनास्सम्भसंगहितं सुखं । कन्तारखिरस्स वनन्तोदकं दस्समसवणेसु विव पीति । वनच्छायप्येष उदकपरिमोगेसु विव सुखं ।

(२१०) यथा हि पुरिसो च महाकन्तारमग्गं पटिपन्नो धम्मपरितो तसितो पिपासितो पटिपथं पुरिसं दित्वा 'कथं पानीयं अरथी' ति पुच्छेय्य । सो 'अट्ठि उच्चरित्वा च जातस्सरवनसण्ढो अत्थि, तत्थ गत्वा लमिस्ससी' ति वदेय्य । सो वस्स कथं सुत्वा हट्ठपहट्ठो भवेय्य । ततो गच्छन्तो भूमियं पतितानि उप्पलदल-

नालपत्तादीनि दिस्वा सुदुतरं हट्ठपहट्ठो हुत्वा गच्छन्तो अल्लवथे अल्लकेसे पुरिते परसेय्य, वनकुणकुटवनमोरादीने सहं सुणेय्य, जातरसरपरियन्ते जातं मणिजालसदितं नीलवनसण्डं परसेय्य, सेरे जातानि उप्पलपदुमकुमुदादीनि परसेय्य, अञ्चं विप्पसन्नं उदकं परसेय्य । सो भिय्यो हट्ठपहट्ठो हुत्वा [118] जातस्सरं ओतरित्वा यथारुचिं नहात्वा च पिथित्वा च पटिप्पत्तसद्धदरथो मिसमुलालपोक्सरादीनि स्थादित्वा नील-पल्लादीनि पिलन्धित्वा मंडालकमूलानि खन्धे करित्वा उत्तरित्वा साटकं निवासित्वा, उदकसाटकं आतपे कत्वा, सीतच्छायाय मन्दमन्दे वाते पहरन्ते निपत्रो 'अहो सुखं, अहो सुखं' ति वदेय्य । एवं-सम्पदमिदं दट्ठन्वं— तस्स हि पुरिसस्स जातरसरवन-सण्डसनन्तो पट्ठाया याव उदकदरसना हट्ठपहट्ठकालो विप पुञ्चभागारम्भणे हट्ठपहट्ठा-कारा पीति । नहात्वा च पिथित्वा च सीतच्छायाय मन्दमन्दे वाते पहरन्ते 'अहो सुखं, अहो सुखं' ति वदतो निपत्रकालो विप वल्लपत्तं आरम्भणरसानुमवनाकारसण्ठितं सुखं । तस्मिं तरिं समये पाकटमाकतो चेत्तं वुत्तं ति वेदितव्वं । यत्थ पन पीति सुखं पि तत्थ अत्थी ति वुत्तमेवेत्तं ।

(२११) चित्तस्सेकग्गता [§ १] ति चित्तस्स एकग्गमावो; समाधिरसेत्तं नामं । लक्खणादीसु पन'स्स अट्ठकयासं ताव वुत्तं—“पामोक्खलक्खणो च समाधि अविकलेपलक्खणो च” [ ] । यथा हि कूटागारकण्ठिका सेसदव्वसंभारानं आवग्गन्ततो पमुखा होति एवमेव सब्बकुसलधम्मानं समाधिचित्तेन इवज्जनतो सब्बेसं पि तेसं धम्मानं समाधि पामोक्खो होति । तेन वुत्तं —“सेय्यथा पि महाराज कूटागारस्स या काचि गोपानसियो सब्बा ता कूटंगमा होन्ति, कूटनिशा कूटसमो-स्सणौ, कूटं तासं अग्गमक्खायति, एवमेव खो महाराज ये केचि कुसला धम्मा सब्बे ते समाधिनिजा होन्ति, समाधिपोणा, समाधिपम्भात्त, समाधि तेसमग्गसक्खा-यती” [मि० ३८] ति । यथा च सेनङ्गं क्वा राजा नाम वत्थ वत्थ सेना ओसीदति तं तं टानं गच्छति, तस्स गतगतट्ठाने सेना परिपूरति, परसेना भिज्जित्वा राजानमेव अनुवत्तति, एवमेव सहजातधम्मानं विस्सिपितुं विप्पाकितुं अप्पदानतो समाधि अविकलेपलक्खणो नाम होती ति ।

(२१२) अपरो पन नयो— अयं चित्तस्स एकग्गतासंखातो समाधि नाम अवित्थारणलक्खणो वा अविकलेपलक्खणो वा, सहजातानं संपिण्डनरखो नहानिय-पुष्णानं उदकं विप, उपसमपच्चुपट्ठानो आणपच्चु-[119]-पट्ठानो वा । “समो-दितो यपाभूत्तं पजानाति परसती” ति वुत्तं । विसेसतो सुखपदट्ठानो, निवति दीप-चीनं ठिति थिय चेतसो ठिती ति दट्ठव्वो ।

(२१३) सहहन्ति एताय, अयं वा सहहति, सहहनमत्तमेव वा एसा ति

१ ली०— मन्दाकव०. २ See ३.२०९ above. ३ सि० inserts hereafter कूटपम्भारा. ४ अ० ५.३, दी० १.८३. ५ Cf. विसु० १४.१३९.

सद्वा । सा च असद्विषयस्स अभिभवन्तो अधिपतियद्वेन इन्द्रियं । अधिमोक्ख-
लक्खणे वा इन्द्रियं करोतीति इन्द्रियं । सद्वा एव इन्द्रियं सद्धिन्द्रियं । सा
पनेसा सम्पसादनलक्खणा च सद्वा पक्खन्दनलक्खणा^१ च । यथा हि रज्जो चक-
वत्तिस्स उदकप्पसादको^२ मणि उदके पक्खित्तो पंक-सेवाल-पणक-कदमं सन्निसीदपेति,
उदकं अच्छं करोति विप्पसन्नं अनाविलं, एवमेव सद्वा उपपज्जमाना नीवरणे
विक्खंमेति, किलेसे सन्निसीदपेति, चित्तं पसादेति, अनाविलं करोति । पसन्नेन
चित्तेन योगावचरो कुलपुत्तो दानं देति, सीलं समादियति, उपोसथकम्मं करोति,
भावनं आरभति । एवं ताव सद्वा सम्पसादनलक्खणा ति वेदितव्वा ।

(२१४) तेनाह आपत्तमा नागसेनो— “यथा महाराज राजा चकवत्ति
चतुरंगिनिया सेनाव सद्धि^३ अद्धानममपटिपन्नो परित्तं उदकं तरेय्य, तं उदकं हत्थीहि
च अस्सेहि च रथेहि च पत्तीहि च संखुभितं भवेय्य आविलं लुळितं कललीमूतं,
उत्तिण्णो राजा मनुस्से आपायेय्य ‘पानीयं भणे आहरथ, तं पिविस्सामी’ति ।
रज्जो च उदकप्पसादको मणि भवेय्य । ‘एवं देवा’ति खो ते मनुस्सा रज्जो पटि-
स्तुणित्वा तं उदकप्पसादकं मणि उदके पक्खित्थेय्युं । सहसा उदके पक्खित्तमत्ते
पङ्क-सेवाल-पणक-कदमो च सन्निसीदिय्य, अच्छं भवेय्य उदकं विप्पसन्नं अनाविलं, ततो
रज्जो पानीयं उपनामेय्युं— ‘पिबतु देवो पानीयं’ति । यथा महाराज उदकं एवं
चित्तं ददुब्बं । यथा ते मनुस्सा एवं योगावचरो ददुब्बो । यथा पङ्कसेवालपणककदमो
एवं किलेसा ददुब्बा । यथा उदकप्पसादको मणि एवं सद्वा ददुब्बा । यथा
उदकप्पसादकमणिहि पक्खित्तमत्ते पङ्क-सेवाल-पणक-कदमो च सन्निसीदति, अच्छं
भवति उदकं विप्पसन्नं अनाविलं, एवमेव खो महाराज सद्वा उपपज्जमाना
नीवरणे विक्खंमेति, [120] विनीवरणं चित्तं होति अच्छं विप्पसन्नं अनाविलं”
[मि० ३५] ति ।

(२१५) यथा च पन कुम्भील-भकर-गाह-स्सससादिसंकिण्णं पूरं महानदिं
आगम्मा भीरुक्कन्नो उमोसु तीरेसु तिद्वत्ति । संगामसूरो पन महायोधो आगन्त्वा
‘कस्मा ठितत्था’ति पुच्छित्वा ‘सप्पदिभयमायेन ओतरितुं न विसहामा’ति वुत्ते
शुनिश्चितं असिं गहेत्वा ‘मम पच्छतो एथ, मा मायित्था’ति कत्था नदिं ओतरित्वा
आगतागते कुम्भीलादयो पटिवाहत्वा ओरिमतीरतो मनुस्सानं सोत्थिभावं करोन्तो
पारिमतीरं भेत्ति । पारिमतीरतो पि सोत्थिना ओरिमतीरं आनेति । एवमेव दानं दत्तो
सीलं रक्खतो उपोसथकम्मं करोतो भावनं आरभतो सद्वा पुच्चंगमा पुरेचारिका
हीति । तेन वुत्तं ‘पक्खन्दनलक्खणां च सद्वा’ ति ।

(२१६) अपरो नयो— सद्दहनलक्खणा सद्वा, ओक्कण्णलक्खणा वा । पसा-

१ See ३.२१५ below. २ Cf. वि० १४.१४०. ३-३ M., सी०-
omit. ४ ३.२१३ above.

दनरसा उदकपसादकमाणि विष, पम्पलन्दनरसा वा ओषुत्तरणो विष । अकालु-
स्त्रियपञ्चुपट्टाना, अधिमुत्तिपञ्चुपट्टाना वा । सङ्ख्यवत्पुपट्टाना सोतापत्तियङ्ग-
पट्टाना वा, हाथ-वित्त-बीजानि विष दट्टञ्चा ।

(२१७) वीरस्स भावो विरियं, वीरानं वा कम्मं विरियं । विधिना वा नयेन
उपायेन ईरयित्वं पवत्तयित्वं ति विरियं । तदेव कोसज्जस्त अभिमपनतो
अधिपत्तियट्ठेन इन्द्रियं । पग्गहनलक्खणे वा इन्दुं करेती ति इन्द्रियं । विरियमेव
इन्द्रियं विरियिन्द्रियं ।

(२१८) तं पनेतं उपार्थमनलक्खणं च विरियं पग्गहनलक्खणं च । यथा
हि जिष्णुपरं आगन्तुकेन धुणुत्थंभेन^१ सिट्ठति, एवमेव योगावचरो विरिधुत्थंभेन
उपार्थमिलो हुत्वा सव्वकुसलधम्मंहेहि न हायति, न परिहायति । एवं तावत्स उप-
र्थमनलक्खणत्वा वेदितव्वा । तेनाह थेरो नागसेनो—“यथा महाराज मेहे पि पतन्ते
तमज्जेन दाहना उपार्थमेव, उपार्थमित्तं सन्ते एव तं मेहं न पतिय, एवमेव खो
महाराज [121] उपार्थमनलक्खणं विरियं, विरिधुत्थंभिता सव्वे कुसलधम्मा न
हायन्ति न परिहायन्ती” [मि० ३६] ति । यथा वा पन खुदिकाय च महतिकाय
च सेनाय संगामे पवत्ते खुदिका सेना ओलीयेव्वं, ततो रज्जो आरोचेव्व, राज्ञा
बलवाहनं वेवेव्व, तेन पग्गहिता सकसेना परसेनं पराजेव्व, एवमेव विरियं सहजाल-
संपुत्तधम्मानं ओलीयितुं ओसक्खितुं न देति, उक्खिण्णं, पग्गहाति । तेनं पुत्तं
‘पग्गहनलक्खणं च विरियं’ ति ।

(२१९) अपरो नयो—उत्साहन-लक्खणं विरियं, सहजालधम्मानं उप-
र्थमनरसं, असंसीदनभावपञ्चुपट्टानं, “संविग्गो योनिशो पदहती” [अ० २.११५] ति
वचनतो संवेगपट्टानं, विरियारमत्तपुपट्टानं वा । सम्मा आरद्धं सव्वासं सम्पत्तीनं
मूलं होती ति वेदितव्यं ।

(२२०) सरन्ति एताव, सयं वा सरति, सरणमत्तमेव वा एसा ति सति ।
सा च मुट्ठसत्तस अभिमपनतो अधिपत्तियट्ठेन इन्द्रियं, उपट्टानलक्खणे वा इन्दुं
करेती ति इन्द्रियं । सति एव इन्द्रियं सतिन्द्रियं ।

(२२१) सा पनेसा अपिलापनलक्खणा सति उपग्गहनलक्खणा च । यथा
हि रज्जो मग्गानारिको दत्ताविधं खनं गोपयन्ती सायं पातो राजानं इत्सरियसंपत्ति
सल्लक्खापेति सारेति, एवमेव सति कुसलं धम्मं सल्लक्खापेति सारेति । तेनाह थेरो—

१ सी०—सहाय-वित्त-बीजानि; म०—सहाय-वित्त बीजानि. Cf. सु० त्रि० ७७,
१८२; विबु० १४.१४०. २ Cf. विबु० १४.१३७. ३ सि०—पुत्तपार्थमेन. ४ सि०,
M.-omit. ५ सि०—ओसीदेव्व. ६ सि०, म०—दट्टञ्च. ७ Cf. विबु० १४.१४१.

“यथा महाराज रज्जो मण्डागारिको राजानं चक्रवर्त्तिं सायं पत्तो^१ सरापेत्ति^२—
 ‘एत्तका देव हत्थी, एत्तका अस्सा, एत्तका रथा, एत्तका पत्तियो, एत्तकं हिज्जं,
 एत्तकं सुवण्णं, एत्तकं सव्वं सापत्तेय्यं, तं देवो सरा^३’ ति, एवमेव खो महाराज सति
 कुसलधम्मे अपिलापेत्ति— इमे चत्तारो सतिपट्टाना, इमे चत्तारो सम्मपधाना, इमे
 चत्तारो इद्धिपादा, इमानि पञ्चिन्द्रियानि, इमानि पञ्च बलानि, इमे सत्त बोज्जंगा,
 अयं अरियो अट्ठंगिको मणो, अयं समयो, अयं विपरसनी, अयं विज्जा, अयं
 विमुत्ति, इमे लोकुत्तरा धम्मा ति । एवं खो महाराज अपिलापनलक्खणा सती”
 [मि० ३७] ति ।

(२२२) यथा पन रज्जो चक्रवर्त्तिसस परिणायकरतनं रज्जो अहिते च
 हिते च अत्ता अहिते अपयापेत्ति, हिते उपयापेत्ति, एवमेव सति हिताहितानं
 धम्मानं गतियो समझेत्तिवा ‘इमे कायदुच्चरितादयो धम्मा अहिता’ ति अहिते धम्मे
 [122] अपनुदेत्ति, ‘इमे कायसुचरितादयो धम्मा हिता’ ति हिते धम्मे उपगण्हाति ।
 तेनह थेतो— ‘यथा महाराज रज्जो परिणायकरतनं रज्जो हिताहितं जानाति ‘इमे
 रज्जो हिता इमे अहिता, इमे उपकारा इमे अनुपकारा’ ति, ततो अहिते अपनुदेत्ति
 हिते उपगण्हाति, एवमेव खो महाराज सति उपपज्जमाना हिताहितानं धम्मानं
 गतियो समझेत्ति ‘इमे धम्मा हिता इमे धम्मा अहिता, इमे धम्मा उपकारा इमे
 धम्मा अनुपकारा’ ति, ततो अहिते धम्मे अपनुदेत्ति हिते धम्मे उपगण्हाति । एवमेव
 खो महाराज उपगण्ढनलक्खणा सती” [मि० ३८] ति ।

(२२३) अपरो पन नयो— अपिलापनलक्खणा सति, असम्मोसनरसा,
 आरक्खपच्चुपट्टाना वित्तयामिमुखीमावपच्चुपट्टाना वा, थिरसज्जापदट्टाना, कावादि-
 सतिपट्टान-पदट्टाना वा, आरम्भणे दज्जं पत्तिट्ठितत्ता पन एसिका विय, चक्खु-
 द्वारादिरक्खणतो दोवारिको विय च दद्वब्बा ।

(२२४) आरम्भणे चित्तं सम्मा आधीयति टपेती ति समाधि । सो च
 विक्खेपस्स अभिमवन्नतो अभिपत्तियट्ठेन इन्द्रियं । अविक्खेपलक्खणे वा इन्दुट्ठं
 करेती ति इन्द्रियं । समाधि चेव इन्द्रियं समाधिन्द्रियं । लक्खणादीनि पन^४ स्स
 हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि ।

(२२५) पजानाती ति पज्जा । किं पजानाती ति ? ‘इदं दुक्खं’ ति भादिना
 नयेन अरियसच्चानि । अट्ठकथायं पन ‘पज्जापेती ति पज्जा’ ति वुत्तं । किं ति
 पज्जापेत्ति ? अनिक्खं दुक्खं अनत्ता ति पज्जापेत्ति । सा च अविज्जाय अभि-
 मवन्नतो अभिपत्तियट्ठेन इन्द्रियं । दस्सनलक्खणे वा इन्दुट्ठं करेती ति पि इन्द्रियं ।
 पज्जा व इन्द्रियं पञ्चिन्द्रियं ।

१ Miln., म०, सि० insert hereafter वसं; सि०— इत्तरियसंपत्ति.

२ M. reads सं-तरापेत्ति. ३ सि० inserts hereafter इमानि अरियसत्थानि.

(२२६) सा पनेसा ओमासनलक्खणा च पज्जा पजाननलक्खणा च । यथा हि चतुभित्तिके मेहे रसिमागे दीपे जलिते अन्धकारो^१ निरुज्झति आलोको पातु-
चयति, एवमेव ओमासनलक्खणा पज्जा । पज्जोमासवमो ओमासो नाम नत्थि । पज्जवतो हि एकपल्लकेन निसिजस्त दसलहरिलोकपातु एकालोका होति । तेमाह
येरो— “यथा महाराज पुरिलो अन्धकारे मेहे तेलपदीपं पवेसेय्य, पविट्ठो पदीपे
अन्धकारं विधमेति^२, ओमासं जनेति, [123] आलोकं विदंसेति^३, पाकटानि च
रूपानि करोति, एवमेव सो महाराज पज्जा उपपज्जमाना अविज्जन्धकारं विधमेति^४,
विज्जोमासं जनेति, आणालोकं विदंसेति, पाकटानि च अरियसञ्चानि करोति ।
एवमेव सो महाराज ओमासनलक्खणा पज्जा” [मि० ३९] ति ।

(२२७) यथा पन छेको मिसळो आतुरानं सप्पावात्तप्पावानि भोजनानि^५
जानाति, एवं पज्जा उपपज्जमाना कुसलकुसले सेवितव्यासेवितव्ये हीनपणीते कण्ह-
सुक्के सप्पटिमाग-अप्पटिमागे धम्मं पजानाति । बुद्धं पि चेत्तं धम्मसेनापत्तिना—
“पजानाति पजानाती ति सो आबुत्तो तस्मा पज्जा” ति वुचति । किं च पजानाति?
इदं दुक्खं ति पजानाती” [Cf. म० १.२९२] ति विधरेतव्वं । एवमस्सा पजानन-
लक्खणता वेदितव्या ।

(२२८) अपरो नयो— यथासमावपटिवेधलक्खणा पज्जा; अक्खलित-
पटिवेधलक्खणा वा कुसलित्सासलित्तउत्तुपटिवेधो विय । विसयीमासनरंसा पदीपे
विय । असंमोहपचुपट्टाना अरज्जगतसुदेसको विय ।

(२२९) मनुते इति मनो; विजानाती ति अत्थो । अट्टकथाधरिवा पनाहु—
नाळिया मिनमानो विय, महातुल्लाय धारयमानो विव च, आरम्भणं मिनति पजा-
नाती ति मनो । तदेव मननलक्खणे इन्दट्ठं करीती ति इन्द्रियं । मनो व इन्द्रियं
मनिन्द्रियं । हेट्ठो वुत्तचित्तस्सेवेत्तं वेवचनं ।

(२३०) पीतिसोमनस्ससंपयोगतो सोमनं मनो अस्सा ति सुमनो । सुमनस्स
मावो सोमनस्सं । सत्तलक्खणे इन्दट्ठं करीती ति इन्द्रियं । सोमनस्समेव इन्द्रियं
सोमनस्सिन्द्रियं । हेट्ठो वुत्तवेदनायेवेत्तं वेवचनं ।

(२३१) जीवति तेन तं-सम्पवुत्तधम्मा ति जीवितं । अनुपालनलक्खणे
इन्दट्ठं करीती ति इन्द्रियं । जीवितमेव इन्द्रियं जीवितिन्द्रियं^६ । तं पवत्तसन्तता-
धिपतेय्यं होति । सलक्खणादीहि पन अत्तना अधिनिम्मुत्तानं^७ धम्मानं अनुपालन-
लक्खणं जीवितिन्द्रियं, तेसं पवत्तनरसं, तेसं वेव टपनपचुपट्टानं, यापयितव्व-

१ So reads सि० although other authorities read अन्धकारं.
२ सी०— विदंसेति. ३ सि०— विदंसेति. ४ Miln. shows slight variations.
५ सि०— भोजनानि. ६ M. i. 292 reads पज्जवा. ७ सी०, म०— वित्तवोमासं.
८ सी०, म०— मज्जति. ९ इ. १९३-१९७. १० इ. २८४-२८७. ११ See विमु०
२४.५९. १२ सि०— अधिनाभूतानं.

धम्मपदद्वानं । सन्ते पि च अनुपालनलक्षणः^१दिग्धि विधाने अस्थि-[12४]-कखणे
येव तं ते^२ धम्मे अनुपालेति उदकं विष उपपलादीनि, यथासकं पचयुण्णे पि च
धम्मे पालेति धाती विष कुमां, सयं-पवत्तितधम्मसन्धनेनेव पवत्तवति^३ निवामको
विष्यं, न भङ्गतो उदं पवत्तयति अत्तनो च पवत्तयितव्वानं च अमाया, न मंगवत्तणे
ठपेति सयं भिज्जमानत्ता स्वीयमानो विष वट्ठिस्नेहो दीपस्सिं । न च अनुपालन-
पवत्तनठपनानुमावविरहितं यथावुत्तकखणे तस्स तस्स साधनतो ति दट्ठुत्थं ।

(२३२) सम्मादिट्ठि-आदीसु दस्सन्हेन सम्मादिट्ठि । अमिनिरोपनहेन
सम्मासंकप्पो, फग्गह्नेनहेन सम्मावायामो, उपट्ठानहेन सम्मासति, अविक्खे-
पनहेन सम्मासमाधि वेदितव्वो । वचनत्थो पन सम्मा पस्सति, सम्मा वा ताय
पस्सन्ती ति सम्मादिट्ठि । सम्मा संकप्पेति, सम्मा वा तेन संकप्पेन्ती ति सम्मा-
सङ्कप्पो । सम्मा वाचामेति, सम्मा वा तेन वायमन्ती ति सम्मावायामो । सम्मा
सरति, सम्मा वा ताय सरन्ती ति सम्मासति । सम्मा समाधियति, सम्मा वा तेन
समाधियन्ती ति सम्मासमाधि । अपि च, पस्सथा सुन्दरा वा दिट्ठि सम्मादिट्ठी ति ।
इमिना पि नयेन तेसं वचनत्थो वेदितव्वो । लक्खणादीनि पन हेट्ठा वुत्तानेव ।

(२३३) सद्धाबलादीसु पि सद्धादीनि वुत्तथानेव । अकप्पियहेन पन बलं ति
वेदितव्वं । एवमेतेसु अस्सद्विये न कम्पती ति सद्धाबलं । कोलब्बे न कम्पती ति
विरियबलं । मुट्ठसव्वे न कम्पती ति सतिबलं । उदत्तवे न कम्पती ति समाधि-
बलं । अविज्जाय न कम्पती ति पब्बाबलं । अहिरिके न कम्पती ति हिरिबलं ।
अनोत्तप्पे न कम्पती ति ओत्तर्प्यबलं ति । अयं उभयपदवसेन अत्यवण्णना हेति ।

(२३४) तथ पुरिमानि पञ्च हेट्ठौ लक्खणादीहि पक्कासितानेव । पच्छिमद्वये
कायदुच्चरितादीहि हिरियती ति हिरि; लज्जायेतं अधिवचनं । तेहि येव ओत्ताप्यती
ति ओत्तप्यं; पापती उब्बेगस्सेतं अधिवचनं । तेसं नानाकरणदीपनत्थं 'समुट्ठान-
अधिपति-लज्जा-भय-लक्खणेन वा' ति इमं मातिकं ठपेत्वा [125] अयं कित्थार-
कथा वुत्ता — अज्जत्तसमुट्ठाना हिरि^४नाम; बहिद्वासमुट्ठानं ओत्तप्यं नाम ।
अत्ताधिपति हिरि नाम; लोकाधिपति ओत्तप्यं नाम । लज्जासमावसण्ठिता हिरि
नाम; भयसमावसण्ठितं ओत्तप्यं नाम । सण्णटिस्सवलक्खणा हिरि नाम; वज्ज-
भीरुकमयदस्साविलक्खणं ओत्तप्यं नाम ।

(२३५) तथ अज्जत्तसमुट्ठानं हिरिं चत्थि कारणेहि समुट्ठापेति — जार्ति
पचवेक्खित्वा, वयं पचवेक्खित्वा, तूरमावं पचवेक्खित्वा, बाहुसव्वं पचवेक्खित्वा ।
कथं ? 'पापकरणं नामेतं न जातिसव्वानं कम्मं, हीनजचानं केवट्टादीनं इदं कम्मं ।

१ सि०-सन्ते. २ सी०, म०-पवत्तति. ३ सि० adds after this नाव.
४ Also see ३.२४७ below. ५ ३.२१३-२२८; See विष्णु० १४.१४२.

मादिसस्स' जातिसम्पन्नस्स इदं कम्मं कातुं न युत्तं'ति, एवं ताव जातिं पचवेक्खित्वा पाणातिपातादिपापं अकरोन्तो हिरिं समुट्ठापेति । तथा 'पापकरणं नामेतं दहरेहि कत्तव्यं कम्मं, मादिसस्स जये डितस्स इदं कम्मं कातुं न युत्तं' ति, एवं ययं पचवेक्खित्वा पाणातिपातादिपापं अकरोन्तो हिरिं समुट्ठापेति । तथा 'पापकरणं नामेतं दुब्बलजातिकानं कम्मं, न सूरभावानं' । मादिसस्स सूरभावसंपन्नस्स इदं कम्मं कातुं न युत्तं' ति, एवं सूरभावं पचवेक्खित्वा पाणातिपातादिपापं अकरोन्तो हिरिं समुट्ठापेति । तथा 'पापकरणं नामेतं अण्णालानं कम्मं, न पण्डितानं । मादिसस्स पण्डितस्स बहुस्तुतस्स इदं कम्मं कातुं न युत्तं'ति, एवं बाहुसत्त्वं पचवेक्खित्वा पाणातिपातादिपापं अकरोन्तो हिरिं समुट्ठापेति । एवं अज्झत्तसमुट्ठानहिरिं चतूहि कारणेहि समुट्ठापेति । समुट्ठापेत्वा च पन अत्तनो चित्ते हिरिं पवेसेत्वा पापकम्मं न करोति । एवं अज्झत्तसमुट्ठाना हिरि नाम होति ।

(२३६) कथं बहिद्दासमुट्ठानं ओत्तपं नाम ? 'सचे त्वं पापकम्मं करिस्ससि चतुसु परिससु गरहणत्तो मविस्ससि ।

गरहस्सन्ति तं विज्जु अमुधि नागरिको यथा ।

वज्जितो सीलवन्तेहि कथं मिक्खु करिस्ससी' ति ॥

एवं पचवेक्खन्तो हि बहिद्दासमुट्ठितेन ओत्तपेन पापकम्मं न करोति । एवं बहिद्दासमुट्ठानं ओत्तपं नाम होति ।

(२३७) कथं अत्ताधिपति हिरि नाम ? इधेक्कच्चो कुलपुत्तो [126] अत्तानं अधिपतिं जेट्ठकं कत्वा 'मादिसस्स' सद्दापव्वब्बितस्स बहुस्तुतस्स धुतवादस्स न युत्तं पापकम्मं कातुं' ति पापकम्मं न करोति । एवं अत्ताधिपति हिरि नाम होति । वेनाह भगवा— "सो अत्तानं एव अधिपतिं जेट्ठकं करित्वा अकुसलं पज्जहति कुसलं भावेति, सावज्जं पज्जहति अनवज्जं भावेति, सुदं अत्तानं परिहस्ती" [Cf. अं० १.१४८] ति ।

(२३८) कथं लोकाधिपति ओत्तपं नाम ? इधेक्कच्चो कुलपुत्तो लोकं अधिपतिं जेट्ठकं कत्वा पापकम्मं न करोति । यथाह— "महा खो पनायं लोकसंनिवासी । महन्तस्मिं खो पन लोकसंनिवासे सन्ति समणब्राह्मणा इद्धिमन्तो दिव्वचक्खुका पवित्तविदुनो, ते दूरतो पि पस्सन्ति, आसज्जा पि न दिस्सन्ति, चेतसा पि चित्तं पजानन्ति, ते पि मे एवं जानिस्सन्ति 'पस्सथ मो इमं कुलपुत्तं, सद्दाय अगारस्मा अनगारियं पव्वजितो समानो वीकिण्णो बिहरति पापकेहि अकुसलेहि धम्मेही' ति । सन्ति देवता इद्धिमन्तियो दिव्वचक्खुका पवित्तविदुनियो । ता दूरतो पि पस्सन्ति, आसज्जा पि न दिस्सन्ति, चेतसा पि चित्तं पजानन्ति, ता पि मे एवं जानिस्सन्ति 'पस्सथ मो इमं कुलपुत्तं, सद्दाय अगारस्मा अनगारियं पव्वजितो समानो वीकिण्णो

विहरति पापकेहि अकुसलेहि धम्मोही' ति ..... सो लोकं येव अधिपतिं जेट्ठकं कत्वा
अकुसलं पज्जहति कुसलं भावेति, तावज्जं पज्जहति अनवज्जं भावेति, सुदं अत्तानं
परिहरती' [अ० १.१४८] ति । एवं लोकाधिपति ओत्तप्यं नाम होति ।

(२३९) लज्जासमावसण्ठिता हिरि, मयसमावसण्ठितं ओत्तप्यं ति । एत्थ
पन लज्जा ति लज्जनाकारो; तेन समावेन सण्ठिता हिरि । मयं ति अपायमयं;
तेन समावेन सण्ठितं ओत्तप्यं । तदुमयं पि पापपरिवज्जने पाकटं होति । एकच्चो
हि, यथा नाम एको कुलपुत्तो उच्चारपस्सावादीनि करोन्तो लज्जितव्ययुत्तकं एकं
दिस्वा लज्जनाकारपत्तो मवेय्य हील्लितो', एवमेव अज्जत्तं लज्जिधम्मं ओक्कमित्वा
पापकम्मं न करोति । एकच्चो अपायमयभीतो हुत्वा पापकम्मं न करोति । तविदं
ओपम्मं—यथा द्वीसु अयोमुल्लेसु एको सीतलो मवेय्य गूथमन्वितो, एको उण्हो
आदिच्चो । तत्थ पण्डितो सीतलं गूथमन्वितत्ता जिमुच्छन्तो न गण्हाति, इतरं
दाहमयेन । तत्थ सीतलस्स गूथमन्वितत्ता जिमुच्छाय अगण्हनं विप अज्जत्तं
लज्जिधम्मं ओक्कमि-[127]त्वा पापस्स अकरणं । उण्हस्स दाहमयेन अगण्हनं विप
अपायमयेन पापस्स अकरणं वेदितव्यं ।

(२४०) सप्पटिस्सवलक्खणा हिरि, पज्जमीडकमयदस्साविलक्खणं ओत्तप्यं
ति । इदं पि द्वयं पापपरिवज्जने एव पाकटं होति । एकच्चो हि जातिमहत्तपच्च-
वेक्खणा सत्थुमहत्तपच्चवेक्खणा दायज्जमहत्तपच्चवेक्खणा लज्जसाचारिमहत्तपच्च-
वेक्खणा ति चतूहि कारणेहि सप्पटिस्सवलक्खणं हिरि समुट्ठापेत्वा पापं न करोति ।
एकच्चो अत्तानुवादमयं परानुवादमयं दण्डमयं दुग्गातिमयं ति चतूहि कारणेहि
पज्जमीडकमयदस्साविलक्खणं ओत्तप्यं समुट्ठापेत्वा पापं न करोति । तत्थ जाति-
महत्तपच्चवेक्खणादीनि चैव अत्तानुवादमयादीनि च विधारेत्वा कथेतव्वानी ति ।

(२४१) न लुम्भन्ति एतेन, सयं वा न लुम्भति, अलुम्भनमत्तमेव वा तं
ति अलोमो । अदोसामोहेसु पि एतेव नयो । तेषु अलोमो आरम्भणे चित्तस्स
अगोपलक्खणो, अलम्माभावलक्खणो वा कमलदले जलविन्दु विप । अपरिग्गहणै-
रसो मुत्तमिक्खु विप । अनल्लीनभावपच्चुपट्ठानो अनुचिमि पतितपुरिसो विप ।
अदोसो अचण्डिकलक्खणो, अविरोपलक्खणो वा अनुकूलमित्तो विप । आघात-
विनयरसो परिळाहविनयरसो वा चन्दनं विप । सोममावपच्चुपट्ठानो पुण्णचन्दो
विप । अमोहो लक्खणादीहि हेट्ठो पञ्चिन्द्रियपदे विभावितो' एव । इमेसु पन तीसु
अलोमो मण्डेरमलस्स पटिपक्खो, अदोसो दुस्सील्यमलस्स, अमोहो कुसलेसु धम्मेषु
अभावनाय । अलोमो चेत्य दानहेतु, अदोसो सीलहेतु, अमोहो भावनाहेतु ।

१ M. पीडितो, सि०—निर्लता लज्जितो. २ See VbhCm. 281.
३ A. ii. 121, VbhCm. 502. ४ अत्थ० यो०—अंगुत्तरट्ठकवाय बुद्धोत्ता-
परिवेन दुत्तमयेन । See ACm. iii. 123 (on A. ii. 121) for the latter.
५ सी०, M.—अपरिग्गह०. ६ See १.२२५-२८. ७ सि०—ठितो.

(२४२) तेषु अलोभेन अनधिकं गण्हाति, लुब्धस्स अधिकमाहणतो । अ-
दोसेन अनूनं, दुट्ठस्स ऊनग्गहणतो । अमोहेन अविपरीतं, मूब्धस्स विपरीतग्गहणतो ।
अलोभेन चेत्थ विजमानं दोसं दोसतो व धारेन्तो दोसे पवत्तति; लुब्धो हि दोसं
पटिच्छादेति । अदोसेन विज्जमानं गुणं गुणतो धारेन्तो गुणे पवत्तति; दुट्ठो हि
[128] गुणं मक्खेति । अमोहेन याथावसभावं^१ याथावसभावतो^२ धारेन्तो याथा-
वसभावे^३ पवत्तति । मूब्धो हि 'तच्छमत्तच्छं अतच्छं तच्छं' ति गण्हाति । अलोभेन
च पियविप्पयोगदुक्खं न होति, लुब्धस्स पियसभावतो पियविप्पयोगासहनतो च ।
अदोसेन अपियसंपयोगदुक्खं न होति, दुट्ठस्स अपियसभावतो अपियसंपयोगा-
सहनतो च । अमोहेन इच्छितालामदुक्खं न होति, अमूब्धस्स हि 'तं कुत्तेय
लम्मा' ति एवमादि-पञ्चवेक्खणसभावतो^४ । अलोभेन चेत्थ जातिदुक्खं न होति,
अलोभस्स तण्हापटिपक्खत्ता तण्हामूलकत्ता च^५ जातिदुक्खस्स । अदोसेन जरादुक्खं
न होति, तिरस्सदोसस्स छिप्पजरासंभवतो^६ । अमोहेन मरणदुक्खं न होति, संमोह-
मरणं हि दुक्खं, न च तं अमूब्धस्स होति ।

(२४३) अलोभेन च गहट्ठानं, अमोहेन पन्वजितानं, अदोसेन पन सन्वेसं
पि सुखसंवासता होति । वित्तेसत्तो चेत्थ अलोभेन पेत्तिवित्तये उपपत्तिं^१ न होति ।
येमुप्येन हि सत्ता तण्हाय पेत्तिवित्तयं उपपज्जन्ति, तण्हाय च पटिपक्खो अलोभो ।
अदोसेन निरये उपपत्तिं न होति । दोसेन हि चण्डजातिताय दोससदिसं निरयं
उपपज्जन्ति । दोसस्स च पटिपक्खो अदोसो । अमोहेन तिरच्छानयोनियं निव्वत्ति
न होति । मोहेन हि निष्णं संमूब्धं तिरच्छानयोनि उपपज्जन्ति । मोहपटिपक्खो
च अमोहो । एतेसु अलोभो रागवसेन उपगमनस्स अभावकरो, अदोसो दोसवसेन
अपगमनस्स, अमोहो मोहवसेन मज्झसभावस्स । तीहि पि चेत्तेहि यथापटिपाटिया
नेक्खम्मसज्जा अव्यापादसज्जा अविहिंसासज्जा ति इमा तिस्रो सज्जा होन्ति ।
असुभसज्जा अप्पमाणसज्जा चातुसज्जा ति इमा च तिस्रो सज्जा होन्ति ।

(२४४) अलोभेन पन काममुखल्लिकानुयोगन्तस्स, अदोसेन अत्तकिलमथा-
नुयोगन्तस्स परिचज्जनं होति; अमोहेन मज्झिमाय पटिपत्तिया पटिपज्जनं । तथा
अलोभेन अभिज्झाकायगन्धस्स पमेदनं होति, अदोसेन व्यापादकायगन्धस्स,
अमोहेन सेतगन्धद्वयस्स । पुरिमानि च द्वे सतिपट्ठानानि पुरिमानं द्विजं अनुमावेन,
पच्छिमानि पच्छिमस्तेव आनुमावेन इज्जन्ति । अलोभो चेत्थ आरोम्वरस पचयो
होति; अलुब्धो हि लोमनीयं पि असप्पायं न सेवति, तेन सो अरोमो होति ।
[129] अदोसो योव्वनस्स; अदुट्ठो हि वल्लिपल्लित्वादेन दोसगिणा अब्बुद्धानो

१ सी०, M.- यथासभावं. २ सी०, M.- यथावतो. ३ सी०, M.- यथासभावे.
४ सी०- सम्भवतो. ५ M.- वा. ६ सी०- सभावतो. ७ सी०, M. read उपपत्ति
उपपज्जन्ति throughout.

दीपरत्तं युवा होति । अमोहो दीपायुक्ताय; अमूळ्हो हि हिताहितं अत्ता अहितं परिवज्जन्तो हितं च पटिस्सेवमानो दीपायुक्को होति । अलोमो चैत्थ भोगसम्पत्तियां पच्चयी होति, चायेन हि भोगपटिलामो । अदोसो भित्तसम्पत्तिया, भेत्ताव भित्तानं पटिलामतो चेव अपरिहानितो च । अमोहो अत्तसम्पत्तिया, अमूळ्हो हि अत्तनो हितमेव करोन्तो अत्तानं सम्पादेति । अलोमो च दिव्वविहारस्स पच्चयी होति, अदोसो ब्रह्मविहारस्स, अमोहो अरिचविहारस्स ।

(२४५) अलोमेन चैत्थ सकप्पस्सेसु सत्तसंखारेसु निब्बुतो होति, तेसं विना-
सेन अभिसंगहेतुकस्स दुक्खस्स अभावा; अदोसेन परप्पस्सेसु, अदुट्ठस्स वेरीसु पि वेरिस्सज्जाय अभावतो; अमोहेन उदासीनपस्सेसु, अमूळ्हस्स सव्वाभिसंगतार्यं अभावतो । अलोमेन अनिच्चदस्सनें होति; लुद्धो हि उपमोगासाय अनिच्चे पि संखारे अनिच्चतो न पस्सति । अदोसेन दुक्खदस्सनें; अदोसज्झासयो हि परिच्चत्त-
आधातवत्थुपरिगहो संखारे येव दुक्खतो पस्सति । अमोहेन अनत्तदस्सनें; अमूळ्हो हि साधावगट्ठकैसुलो अपरिणायकं सन्धपञ्चकं अपरिणायकतो मुज्जति । यथी च एतेहि अनिच्चदस्सनादीनि एवमेवेते पि अनिच्चदस्सनादीहि होन्ति । अनिच-
दस्सनेन हि अलोमो होति, दुक्खदस्सनेन हि अदोसो, अनत्तदस्सनेन अमोहो । को हि नाम 'अनिच्चमिदं' ति सम्मा जत्वा तस्स त्थाय पिदं उप्पादेय्य, संखारे वा 'दुक्खा' ति जानन्तो अपरं पि अचन्तं तिखिणं कोधदुक्खं उप्पादेय्य, अत्तमुज्जतं च बुद्धिस्वा पुन संमोहं आपज्जेय्या ति ? ।

(२४६) नामिज्झायती ति अनभिज्झा । कायिकचेतसिकसुखं इधलोक-
परलोकहितं गुणानुभावपटिलद्धं किञ्चित्तद् च न व्यापादेती ति अज्झापादो । सम्मा पस्सति, सोमना वा दिट्ठी ति सम्मादिट्ठि । अलोमादीनं देव तानि नामानि । हेट्ठो पनेते धम्मा मूलवसेन गहिता, इध कम्मपयवसेना ति वेदितव्वा ।

(२४७) हिरौत्तपानि पि हेट्ठो बलवसेन गहितानि, इध लोकपालवसेन ।
लोकं हि इमे द्वे धम्मा पालेन्ति । यथाह— "द्वे'मे भिक्खवे सुक्का धम्मा लोकं पालेन्ति । कतमे द्वे ? हिरि च ओत्तप्यं च । इमे लो भिक्खवे द्वे सुक्का धम्मा लोकं पालेन्ति । सचे भिक्खवे [130] द्वे सुक्का धम्मा लोकं न पालेय्थुं, न विध पञ्चा-
येथ माता ति वा, मातुच्छा ति वा, मातुलानी ति वा, आपरिवमरिया ति वा,
गरुनं दारा ति वा । संभेदं लोको अगमिस्स यथा अजेळका कुक्कुटसूकरा गोण-
सिगाली । वस्मा च लो भिक्खवे इमे द्वे सुक्का धम्मा लोकं पालेन्ति, तस्मा
पञ्चापति माता ति वा मातुच्छा ति मातुलानी ति वा आपरिवमारया ति वा
गरुनं दारा ति वा" [अं० १.५१, इति० § ४२] ति ।

१ M.—पञ्चाविक्रिताव, २ ति०—वशातभाव^०. ३ सी०, M.—यानि. ४ १.२४१-
२४५. ५ See 3,233 above. ६ See चित्तु० १४.१४२. ७ सी०— तिगाळा.

(२४८) कायपस्सम्भनं कायपस्सद्धि । चित्तपस्सम्भनं चित्तपस्सद्धि । कायो ति चैव वेदनादयो तयो लब्धो । उभो पि पनेता एकतो कत्वा कायचित्त-
दरयवूपसमलक्षणं कायचित्तपस्सद्धियो, कायचित्तदरधनिम्महनरसा, कायचित्तानं
अपरिक्खन्दनसीतिभावपञ्चुपट्टाना, कायचित्तपदट्टाना । कायचित्तानं अबूपसमकर-
उद्धवादिक्किलेसपटिपक्खमूता ति दट्ठव्वा । कायस्स लहुभावो कायलहुता । चित्तस्स
लहुभावो चित्तलहुता । ता कायचित्तगरुमाववूपसमलक्षणं, कायचित्तगरुमाव-
निम्महनरसा, कायचित्तानं अदग्धनतापञ्चुपट्टाना, कायचित्तपदट्टाना । काय-
चित्तानं गरुमावकरथीनामिद्धादिक्किलेसपटिपक्खमूता ति दट्ठव्वा । कायस्स मुदुभावो
कायमुदुता । चित्तस्स मुदुभावो चित्तमुदुता । ता कायचित्तथदभावैववूपसम-
लक्षणं, कायचित्तथदभावनिम्महनरसा, अप्पटिघातपञ्चुपट्टाना, कायचित्त-
पदट्टाना । कायचित्तानं थदभावकर-दिट्ठिमानादिक्किलेस-पटिपक्खमूता ति दट्ठव्वा ।

(२४९) कायस्स कम्मञ्जभावो कायकम्मञ्जता । चित्तस्स कम्मञ्ज-
भावो चित्तकम्मञ्जता । ता कायचित्त-अकम्मञ्जभाववूपसमलक्षणं, काय-
चित्त-अकम्मञ्जभावनिम्महनरसा, कायचित्तानं आरम्भणकरणसम्पत्तिपञ्चुपट्टाना,
कायचित्तपदट्टाना । कायचित्तानं अकम्मञ्जभावकरावतेसनीवरणपटिपक्खमूता ति
दट्ठव्वा । ता पसादनीयवत्थुसु [131] पसादावहा, हितकिरियासु विनियोगवत्थे-
मावावहा सुवण्णविसुद्धि विथा ति दट्ठव्वा । कायस्स पागुञ्जभावो कायपागु-
ञ्जता । चित्तस्स पागुञ्जभावो चित्तपागुञ्जता । ता कायचित्त-भगेलञ्ज-
भावलक्षणं, कायचित्तभगेलञ्जनिम्महनरसा, निरादीनवपञ्चुपट्टाना, कायचित्त-
पदट्टाना । कायचित्तभेगलञ्जकर-अस्सद्धियादिक्किलेस-पटिपक्खमूता ति दट्ठव्वा ।
कायस्स उज्जुकभावो कायुज्जुकता । चित्तस्स उज्जुकभावो चित्तुज्जुकता । ता काय-
चित्तअज्जवलक्षणं, कायचित्तकुटिलभावनिम्महनरसा, कायचित्तानं अजिहता-
पञ्चुपट्टाना, कायचित्तपदट्टाना । कायचित्तानं कुटिलभावकर-मावासाट्य्यादिक्किलेस-
पटिपक्खमूता ति दट्ठव्वा ।

(२५०) सत्ती ति सति । सम्पजानाती ति सम्पजञ्जं; समन्ततो
पकारेहि जानाती ति अत्थो । सात्थकसम्पजञ्जं सप्पायसंपजञ्जं गोचरसम्पजञ्जं
असम्मोहसम्पजञ्जं ति इमेसं चैतुत्रं पन'स्स वसेन भेदो वेदितव्यो । लक्षणपादीनि
च तेसं सतिन्द्रिय-पञ्जिन्द्रियेसु वुत्तनयेनेव वेदितव्यानि । इति हेत्वा वुत्तमेवेतं धम्म-
द्वयं पुन इमस्मिं ठाने उपकारवसेन गहितं । कामन्धवादयो पञ्चनीकधम्मे समेती
ति समथो । अनिचादिवसेन विविधेहि आकोरेहि धम्मे परत्तती ति विपस्सना ।

१ See १.२९५; also वितु० १४.१४४-१४९. २ M. - कायचित्तधम्म^०.
३ DCm. i.183ff. - VbhCm. 347ff. ४ See १.२२१-२२३; १.२२५-३२८.

पञ्जा'वेसा अस्यतो । इमेसं पि द्वित्रं लक्खणादीनि हेट्ठां वुत्तानेव । इध पनेते गुगनद्धवसेन गहिता । सहजातं धम्मे पण्णाहाती ति पण्णाहो । उद्धञ्चसंस्तातस्स विक्खेपस्स पटिपक्खभायतो न-विक्खेपो ति अविक्खेपो । एतेसं पि लक्खणादीनि हेट्ठां वुत्तानेव । इध पनेतं पदद्वयं विरियसमाधिवोजनत्थाय गहितं ति वेदितव्यं ।

(२५१) ये वा पन तस्मिं समये अञ्जे पि अत्थि पटिच्चसमुपपन्ना अरूपिणो धम्मा, इमे धम्मा कुसला ति 'फस्सो होति ... पे० ... अविक्खेपो होती' ति न केवलं पदपटिपाटिया उद्दिष्टा इमे परोपण्णासधर्मा एव, अथ खो न-[132]-स्मिं समये कामावचरं तिहेतुकं सोमनस्सहगतं पठमं असंखारिकं महाचित्तं उप्पन्नं होति, तस्मिं समये ये वा पन अञ्जे पि तेहि येव फस्सादीहि सम्पपुत्ता हुत्वा पवत्तमाना अत्थि, अत्तनो अत्तनो अनुरूपं पचयं पटिच्च समुपपन्ना रूपाभावेन अरूपिणो, समावतो उपलब्धमाना धम्मा सव्वे पि इमे धम्मा कुसला ।

(२५२) एत्तावता चित्तज्जवसेन पालियं आरुब्धे परोपण्णासधर्मे दीपेत्वा ये-वा-पनकवसेन अपरे पि नव धम्मे धम्मराजा दीपेति । तेषु तेषु हि मुत्तपदेसु 'छन्दो अधिमोक्खो मनसिकारो तत्रमज्जत्तता करुणा मुदुता कायदुच्चरितविरति नचीदुच्चरितविरति मिच्छाजीवविरती' ति इमे नव धम्मा पञ्जायन्ति । इमस्मिं वा पि महाचित्ते कतुकम्भताकुसलधम्मच्छन्दो अत्थि, चित्तज्जवसेन पन पालिं न आरुब्धो । सो इध ये-वा-पनकवसेन गहिता । अधिमोक्खो अत्थि, मनसिकारो अत्थि, तत्र-मज्जत्तता अत्थि । मेत्तापुब्बभागो अत्थि; सो अदोसे गहिते गहितो एव होति । करुणापुब्बभागो अत्थि, मुदितापुब्बभागो अत्थि । उपेक्खापुब्बभागो अत्थि; सो पन तत्रमज्जत्तताय गहिताय गहितो एव होति । सम्मावाचा अत्थि, सम्मा-कम्मन्तो अत्थि । सम्माआजीवी अत्थि; चित्तज्जवसेन पालिं न आरुब्धो । सो पि इध ये-वा-पनकवसेन गहितो ।

(२५३) इमेसु पन नवसु छन्दो अधिमोक्खो मनसिकारो तत्रमज्जत्तता ति इमे चत्तारो व एकक्खणे लब्धन्ति, वेसा नानक्खणे । यदा हि इमिना चित्तेन मिच्छावाचं पजहति, विरतिवसेन सम्मावाचं पूरेति, तदा छन्दादयो चत्तारो, सम्मावाचा चा ति इमे पञ्च एकक्खणे लब्धन्ति । यदा मिच्छाकम्मन्तं पजहति, विरतिवसेन सम्माकम्मन्तं पूरेति ... पे० ... मिच्छाआजीवं पजहति, विरतिवसेन सम्माआजीवं पूरेति, यदा करुणाय परिकम्मं करोति ... पे० ... मुदिताय परिकम्मं करोति, तदा छन्दादयो चत्तारो, मुदिता-पुब्बभागो चा ति इमे पञ्च एकक्खणे लब्धन्ति । इतो पन मुञ्जित्वा, दानं देन्दस्स सीलं पूरेन्दस्स योगो कम्मं करोन्दस्स

१ See ३.२११-१२; ३.२२६-२२८. २ See ३.२१८-१९; ३.२११-२१२.

३ See ३.१९० above and the note on it; also ३.२५२, २५६, २५५, ३०९, ३०८, ३१२. ४ सी०, म०- नावाक्खणे.

चत्तारि अपण्णकङ्गानेव लब्धन्ति ।

(२५४) एवमेतेषु नवसु ये-वा-पनकधम्मेषु 'छन्दो'ति कत्तुकम्पतायेतं अधिवचनं । तस्मा सो कत्तुकम्पतालकखणो छन्दो, आरम्भणपरिवेसनरसो, आरम्भणेन अत्थि-[133]-कतापञ्चुपट्टानो । तदेव^१स्स पदट्टानं । आरम्भणगहणे चायं चैतसो हाथप्पसारणं विय दट्ठव्वो । अविमुञ्चनं 'अधिमोक्खो' । सो सन्निट्टानलकखणो^२, असत्तप्पनरसो, निच्छयपञ्चुपट्टानो सन्निट्टातव्यधम्मपदट्टानो । आरम्भणे निच्चलभावेन इन्द्रखीलो विय दट्ठव्वो । किरिया कारो, मनस्मिं कारो^३ 'मनसिकारो' । पुरिममनसो विसदिसं मनं करोती ति पि मनसिकारो । स्वायं आरम्भणपटिपादको वीथिपटिपादको जवनपटिपादको ति तिप्पकारो । तथ आरम्भणपटिपादको मनस्मिं करोती ति मनसिकारो । सो सारणलकखणो, सम्पयुत्तानं आरम्भणे सम्पयोजनरसो, आरम्भणाभिमुखभावपञ्चुपट्टानो, संसारकखन्धपरिवापको । आरम्भणपटिपादकत्तेन संपयुत्तानं साराथि विय दट्ठव्वो । वीथिपटिपादको ति पन पञ्चद्वारावज्जनस्सेतं अधिवचनं । जवनपटिपादको ति मनोद्वारावज्जनस्स । न ते इध अधिप्पेता ।

(२५५) तेषु धम्मेषु मज्झसत्तो 'तत्रमज्झसत्ता' । सा चित्तचेतसिकानं समाहितलकखणा, ऊनाधिकनिवारणरसा, पम्पपातुपच्छेदनरसा वा; मज्झसत्ताभावपञ्चुपट्टाना । चित्तचेतसिकानं अज्झुपेक्खनवसेन सम्पयवत्तानं आजानेत्थानं अज्झुपेक्खनसारथि विय दट्ठव्वो । 'करुणा मुदिता' ब्रह्मविहारनिरेसे^४ आधिमच्चिरसन्ति । केवलं हि ता अप्पनापत्ता रूपावचरा, इध कामावचरा ति अपमेव विसेसो । कायदुच्चरिततो विरति 'कायदुच्चरितविरति' । सेसपदद्वयेपि एसेव नवो । लकखणादितो पनेता तिरसो पि कायदुच्चरितादिवत्थूनं अभीतिकमलकखणा; अमहनलकखणा ति वुत्तं होति । कायदुच्चरितादिवत्थुतो संकीचनरसा, अकिरियपञ्चुपट्टाना, सद्धा-हिरोत्तप्प-अप्पिच्छतादिगुणपदट्टाना । पापकिरियतो पि चित्तरस विमुखभावमूता ति दट्ठव्वो ।

(२५६) इति फस्सादीनि छ-पञ्चासै ये-वा-पनकवसेन वुत्तानि नवा ति सव्धानि पि इमस्मिं धम्महेलवारे पञ्चसट्ठि धम्मपदानि भवन्ति । तेषु एकलकखणे कदाचि एकसट्ठि भवन्ति, कदाचि समसट्ठि । तानि हि सम्मावाचापूर्णादिवसेन वुत्तानि । उप्पत्तिर्यं पञ्चसु ठानेषु एकसट्ठि भवन्ति । तेहि मुत्ते एकस्मिं ठाने समसट्ठि

१ See विष्णु० १४.१५०. २ See विष्णु० १४.१५१. ३ See विष्णु० १४.१५२. ४ सी०, सि० सारम्मण^०. ५ See विष्णु० १४.१५३. ६ See ३.३२९-४१६. Cf. Vis. ix. 92, 94, 95. ७ See note 9 on §1; also ३.४३, १५७, १५१, १५२ above. ८ सि०-पवत्तिर्यं.

भवन्ति । [134] उपेत्या पन ये-वा-पनके पालियं यथावृत्तवसेन गच्छमानानि लपञ्जासा च होन्ति । अगदित्तमगहणेन पनेत्थ फस्सपञ्चकं, वित्तको विचारी पीति चित्तेकग्गता, पञ्चिन्द्रियानि, हिरिवलं ओत्तप्पवलं ति द्वे बलानि, अलोमो अदोसो ति द्वे मूलानि, कायप्ससद्धि चित्तप्ससद्धि ति आदयो द्वादस धम्मा ति समत्तिस्स धम्मा होन्ति ।

(२५७) तेसु समत्तिंसाय धम्मेसु अट्टारस धम्मा अविमत्तिका होन्ति, द्वादसधम्मा सविमत्तिका । कतमे अट्टारस ? फस्सो पञ्जा चेतना विचारी पीति जीवितिन्द्रियं, कायप्ससद्धिआदयो द्वादसा ति इमे अट्टारस अविमत्तिका । वेदना चित्तं वित्तको चित्तेकग्गता, सद्धिन्द्रियं विरियिन्द्रियं सतिन्द्रियं पञ्चिन्द्रियं, हिरिवलं ओत्तप्पवलं, अलोमो अदोसो ति इमे द्वादस सविमत्तिका । तेसु सत्त धम्मा द्वीसु ठानेसु विमत्ता, एको तीसु, द्वे चत्तसु, एको छसु, एको सत्तसु ठानेसु विमत्तो ।

(२५८) कथं ? चित्तं वित्तको सद्धा हिरि ओत्तप्पं अलोमो अदोसो ति इमे वत्त द्वीसु ठानेसु विमत्ता । एतेसु हि चित्तं ताव फस्सपञ्चकं पत्वा चित्तं होती ति वुत्तं, इन्द्रियानि पत्वा मनिन्द्रियं ति । वित्तको ज्ञानज्ञानि पत्वा वित्तको होती ति वुत्तो, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मासंक्कणो ति । सद्धा इन्द्रियानि पत्वा सद्धिन्द्रियं होती ति वुत्ता, बलानि पत्वा सद्धावलं ति । हिरि बलानि पत्वा हिरिवलं होती ति वुत्ता, लोकपालदुक्कं पत्वा हिरि ति । ओत्तप्पे पि एतेव नयो । अलोमो मूलं पत्वा अलोमो होती ति वुत्तो, कम्मपथं पत्वा अनभिक्खा ति । अदोसो मूलं पत्वा अदोसो होती ति वुत्तो, कम्मपथं पत्वा अन्यापादो ति । इमे सत्त द्वीसु ठानेसु विमत्ता ।

(२५९) वेदना फस्सपञ्चकं पत्वा वेदना होती ति वुत्ता, ज्ञानज्ञानि पत्वा सुखं ति, इन्द्रियानि पत्वा सोमनस्सिन्द्रियं ति । एवं एको धम्मो तीसु ठानेसु विमत्तो ।

(२६०) विरियं पन इन्द्रियानि पत्वा विरियिन्द्रियं होती ति वुत्तं, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मावायामी ति, बलानि पत्वा विरियवलं ति, पिट्ठिदुक्कं पत्वा पग्गाहो ति । सति पि इन्द्रियानि पत्वा सतिन्द्रियं होती ति वुत्ता, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मासत्ती ति, बलानि पत्वा सत्तिवलं ति, [135] उपकारदुक्कं पत्वा सति होती ति वुत्ता । एवं इमे द्वे धम्मा चत्तसु ठानेसु विमत्ता ।

(२६१) समाधि पन ज्ञानज्ञानि पत्वा चित्तस्सेकग्गता होती ति वुत्तो, इन्द्रियानि पत्वा समाधिन्द्रियं ति, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मासमाधी ति । बलानि पत्वा समाधिवलं ति, पिट्ठिदुक्कं पत्वा समथो अविकल्सेपो ति । एवमयं एको धम्मो छसु ठानेसु विमत्तो ।

(२६२) पञ्जा पन इन्द्रियानि पत्वा पञ्चिन्द्रियं होती ति वुत्ता, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मादिट्ठी ति, बलानि पत्वा पञ्जावलं ति, मूलानि पत्वा अमोहो ति, कम्म-

१ सि०-यथावृत्ति°, PTS-यथानुत्त°. २ M., PTS, सि० read here also पिट्ठिदुक्कं.

पयं पत्वा सम्मादिट्ठी ति, पिट्ठिदुकं पत्वा संयज्जं विपस्सना ति । एवं एको धम्मो सत्तसु ढानेसु विमत्थो ।

(२६३) सचे पन कोचि वदेय्य— ‘एत्थ अणुच्चं नाम नत्थि, हेट्ठा गदित-
मेव गण्हित्वा तस्मिं तस्मिं ढाने पदं पूरितं, अननुसन्धिका कथा उप्पटिपाटिवा
चोरेहि आभतमण्डसदिता, गोयूथेन गतमग्गे आलुलिततिणसदिता अजानित्वा
कथिता’ ति, सो ‘मा हेवं’ ति पटितेवेत्वा वत्तब्बो— ‘बुद्धानं देसना अननु-
सन्धिका नाम नत्थि, सानुसन्धिका होति । अजानित्वा कथिता पि नत्थि, सच्चा
जानित्वा कथिता येव । सम्मासंबुद्धो हि तेसं तेसं धम्मानं किच्च जानाति, तं
जत्वा किच्चवसेन विमत्तिं आरोपेत्तो अट्ठारस धम्मा एकेककिच्चा ति जत्वा एके-
कस्मिं ढाने विमत्तिं आरोपेसि । सत्त धम्मा द्वे-द्वे-किच्चा ति जत्वा द्वीसु ढानेसु
विमत्तिं आरोपेसि । वेदना ति-किच्चा ति जत्वा तीसु ढानेसु विमत्तिं आरोपेसि ।
विस्सियसतीनं चत्तारि चत्तारि किच्चानी ति जत्वा चत्तसु चत्तसु ढानेसु विमत्तिं
आरोपेसि । समाधि छ-किच्चा ति जत्वा छसु ढानेसु विमत्तिं आरोपेसि । पच्चा
सत्तकिच्चा ति जत्वा सत्तसु ढानेसु विमत्तिं आरोपेसि’ ।

(२६४) तविदं ओपम्मं— एको किर पण्डितो राजा खोगतो चिन्तेसि —
‘इदं’ राजकुलस्तत्कं न यथा वा तथा वा सादितब्बं, सिप्पानुच्छविकं वेतनं वट्टे-
स्सामी’ ति । सो सच्चे सिप्पिके सज्जिपातावेत्वा ‘एकेकसिप्पजाननके पक्कोसया’ ति
आह । एवं पक्कोसिपमाना अट्ठारस जना उट्ठहिंसु । तेसं एकेकं पटिविसें दापेत्वा
विस्सजेसि । ‘द्वे सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तु’ ति बुत्ते पन सत्त जना आगमिंसु ।
तेसं द्वे द्वे पटिविसे दापेसि । ‘तीणि सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तु’ ति बुत्ते एको
व आगच्छि । तस्स तथो पटिविसे दापेसि । ‘चत्तारि सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तु’
ति बुत्ते द्वे जना आगमिंसु । तेसं चत्तारि चत्तारि पटिविसे दापेसि । ‘पच्च सिप्पानि
जानन्ता आगच्छन्तु’ ति बुत्ते एको पि नागच्छि । ‘छ सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तु’
ति बुत्ते एको व आगच्छि । तस्स छ पटिविसे दापेसि । ‘सत्त सिप्पानि [136]
जानन्ता आगच्छन्तु’ ति बुत्ते एको व आगच्छि । तस्स सत्त पटिविसे दापेसि ।
तथ पण्डितो राजा विथ अनुबरो धम्मराजा । सिप्पजाननका विथ विचत्तवसेन
उप्पत्ता धम्मा । सिप्पानुच्छविक-वेतनवट्टनं विथ किच्चवसेन तेसं तेसं धम्मानं
विमत्तिआरोपनं । सच्चे पि जनेतो धम्मा कस्सपच्चकवसेन खानन्नवसेन इग्गिपवसेन
मग्गाज्जवसेन थलवसेन मूलवसेन कम्मपयवसेन लोकपालवसेन परस्सद्विपसेन लहुता-
वसेन मुदुतावसेन कम्मज्जतावसेन पामुज्जतावसेन उजुक्तावसेन सतिसम्पज्ज-
वसेन समयविपरसनावसेन पग्गाहाविकस्सेपवसेन तत्तरस रासियो होन्ती ति ।

धम्मदेसवारिकथा निट्ठिता ।

१ All authorities but सो० read इमे. २ सो०— पटिवीसें, सि०—
पटिविसें. ३ This commenced with ३.१.

[(b) निदेसवारो]

(२६५) इदानीं तानेव धम्मदेसवारे पालिआख्खद्धानि छप्पञ्जासपदानि विमज्झित्वा दस्सेतुं 'कतमो तस्मिं समये फस्सो होती' [§ २] ति आदिना नयेन निदेसवारो आरब्धो । तस्य पुच्छाय ताव अयमत्यो — यस्मिं समये कामावचरं कुसलं सोमनस्ससहगतं तिहेतुकं असंसारिकं महाचित्तं उप्पज्जति, तस्मिं समये यो^१ फस्सो होती ति वुत्तो, कतमो सो फस्सो ति इमिना नयेन सव्वपुच्छात्तु आथो वेदितव्वो । यो तस्मिं समये फस्सो ति तस्मिं समये यो कुसनकवसेन उप्पन्नो फस्सो, सो फस्सो ति । इदं फस्सस्स समावदीपनतो समावपदं नाम । कुसना ति कुसनाकारो । संकुसना ति संकुसनाकारो व; उपसग्गवसेन पदं वट्टेत्ता वुत्तो । संकुसितत्तं ति संकुसितमाथो ।

(२६६) अयं पनेत्थ वोजना — यो तस्मिं समये कुसनकवसेन फस्सो, वा तस्मिं समये कुसना, वा तस्मिं समये संकुसना, यं तस्मिं समये सङ्कुसितत्तं; अथ वा, यो तस्मिं समये कुसनकवसेन फस्सो, अज्जेना पि च परिआयेन कुसना संकुसना संकुसितत्तं ति वुत्तति, अयं तस्मिं समये फस्सो होती ति । वेदनादीने पि निदेसेसु इमिना व नयेन पदयोजना वेदितव्वी । अयं पनेत्थ सव्वसाधारणो विमत्तिविनिच्छये । यानि^२मानि भगवता पठमं कामावचरं कु-[137]-सलं महाचित्तं भाजेत्वा दस्सेन्तेन अतिरेकपण्णासपदानि मात्तिकावसेन ठपेत्वा पुन एकेकं पदं गहेत्वा विमत्तिं आरोपितानि, तानि विमत्तिं गच्छन्तानि हि तीहि कारणेहि विमत्तिं गच्छन्ति; नाना होन्तानि चत्तुहि कारणेहि नाना भवन्ति । अपरदीपना पनेत्थ द्वे ठानानि गच्छति ।

(२६७) कथं? एतानि हि व्यञ्जनवसेन उपसग्गवसेन अथवसेना ति इमेहि तीहि कारणेहि विमत्तिं गच्छन्ति । तस्य कोधो कुज्झना कुज्झितत्तं, दोसो दुस्सना दुस्सितत्तं [§ १०६०] एवं व्यञ्जनवसेन विमत्तिगमनं वेदितव्वं । एत्थ हि एको व कोधो व्यञ्जनवसेन एवं विमत्तिं गतो । चारो विचारो अनुविचारो उप-विचारो [§ ८] ति एवं पन उपसग्गवसेन विमत्तिगमनं वेदितव्वं । पण्डित्थं कोसल्लं नेपुब्बं वेमद्वया चिन्ता उपपरिक्खा [§ १६] ति एवं अथवसेन विमत्तिगमनं वेदितव्वं । तेषु फस्सपदनिदेसे ताव इमा तिरसो पि विमत्तियो लब्धन्ति । 'फस्सो कुसना' ति हि व्यञ्जनवसेन विमत्तिगमनं होति । 'सङ्कुसना' ति उपसग्गवसेन । 'सङ्कुसितत्तं' ति अथवसेन । इमिना नयेन सव्वपदनिदेसेसु विमत्ति-गमनं वेदितव्वं ।

(२६८) नाना होन्तानि पि पन नामनानत्तेन लक्खणानानत्तेन किच्च-

१ See 3.१ above. २ See note on this in ३.२५६. ३ म०, सी०, PTS- omit.

नानत्तेन पटिक्खेपनानत्तेना ति इमेहि चतुर्हि कारणेहि नाना होन्ति । तथ कतमो तस्मिं समये व्यापादो होति ? यो तस्मिं समये दोसो दुस्सना [१४१] ति एयं व्यापादो ति वा, दोसो ति वा, द्वे पि एते कोपो एव, नामेन नानत्तं गत्ता ति । एवं 'नाननानत्तेन' नानत्तं वेदितव्यं । रासद्धेन च पञ्चपि खन्धा एको व खन्धो होति । एतथ पन रूपं रूपनलक्खणं, वेदना वेदयितलक्खणा, सञ्जा संजाननलक्खणा, चेतना चेतयितलक्खणा, विज्झाणं विजाननलक्खणं ति इमिना लक्खणनानत्तेन पञ्चखन्धा होन्ति । एवं 'लक्खणनानत्तेन' नानत्तं वेदितव्यं । चत्तारो सम्मप्यधाना— "इध भिक्खु उप्पन्नानं पापकानं अकुसलानं धम्मानं अनुप्पादाय ... [138] पे० ... चित्तं पग्गहाति पदहती" [म० २.११] ति एवं एकमेव चिरियं किञ्चनानत्तेन चत्तुसु ढानेसु आगते । एवं 'किञ्चनानत्तेन' नानत्तं वेदितव्यं । चत्तारो असद्वम्मा— कोधगरुता न सद्वम्मगरुता, मक्खलगरुता न सद्वम्मगरुता, लामगरुता न सद्वम्मगरुता, सक्कारगरुता न सद्वम्मगरुता, एवमादीसु पन 'पटिक्खेपनानत्तेन' नानत्तं वेदितव्यं ।

(२६९) इमानि पन चत्तारि नानत्तानि न कस्से येव लब्धमिति, यच्चेषु पि कस्सपञ्चकादीसु लब्धमिति । कस्सस्स हि कस्सो ति नामं ... पे० ... चित्तरत्तं चित्तं ति । कस्सो च पुसनलक्खणो, वेदना वेदयितलक्खणा, सञ्जा संजाननलक्खणा, चेतना चेतयितलक्खणा, विज्झाणं विजाननलक्खणं । तथा कस्सो पुसनाकिञ्चो, वेदना अनुमवनाकिञ्चो, सञ्जा संजाननकिञ्चो, चेतना चेतनकिञ्चो, विज्झाणं विजाननकिञ्चं । एवं किञ्चनानत्तेन नानत्तं वेदितव्यं । पटिक्खेपनानत्तं कस्सपञ्चके नहि । अलोमादिनिदेसे पन अलोभो अलुब्धना अलुब्धितत्तं [११२] ति आदिना नयेन लब्धमतीति एवं पटिक्खेपनानत्तेन नानत्तं वेदितव्यं ।

एवं सत्त्वपदनिदेसेसु लब्धमानकवसेन चतुर्विधं पि नानत्तं वेदितव्यं ।

(२७०) अपरदीपना पन पदयुति वा होति दब्धीकम्मं वा ति एवं द्वे ढानानि गच्छति । यट्ठिकोटिया उप्पीलेन्तेन विय हि सकिमेव कस्सो ति वुत्ते एतं परं पुट्ठित्तमण्डितविमूषितं नाम न होति । पुनपुनं व्यञ्जनवसेन उपसग्गवसेन अत्थवसेन 'कस्सो कुलना संकुलना संकुलितत्तं' ति वुत्ते पुट्ठित्तमण्डितविमूषितं नाम होति । यथा हि दहत्कुमारं नहपेत्वा, मनोरमं वत्थं परिदहापेत्वा पुष्पानि शिल्पवापेत्वा अक्खीनि अञ्जेत्वा अयस्स नलाटे एकमेव मनोसिलाय बिन्दुं करेब्बुं, तस्स न एचावता चित्ततिलको नाम होति । नानावग्णेहि पन परिवारेत्वा बिन्दुसु कतेसु चित्ततिलको नाम होति । एवं-संपदमिदं वेदितव्यं । अयं 'पदयुति' नाम । व्यञ्जनवसेन आधवसेन उपसग्गवसेन च पुनपुनं मणनमेव दब्धीकम्मं नाम । यथा हि 'आवुतो' ति वा 'मत्ते' ति वा 'यक्खो' ति वा 'सण्णो' [139] ति वा

१ ति०- लब्धता ति. २ ति०- एकं, न०- एकं. ३ ति०- कुस्सित.

बुद्धे दह्मीकम्मं नाम न होति । 'आवुत्तो आवुत्तो' 'मन्ते मन्ते' 'यक्खो यक्खो' 'सण्णो सण्णो' ति बुद्धे पन दह्मीकम्मं नाम होति । एवमेव सकिंदेव गट्टिकोटिया उपीळिन्नेन विव 'कस्सो' ति वुत्तपदेन दह्मीकम्मं नाम न होति । पुनपुनं व्यञ्जनवत्तेन उपसम्भवत्तेन अत्यवत्तेन 'कस्सो कुसना सङ्कुसना संकुसितत्तं' ति बुद्धे येव 'दह्मीकम्मं' नाम होति । एवं अपरदीपना च द्वे ढानानि गच्छति ।

(२७१) एतस्सा पि वत्तेन लम्भमानकपदनिर्देसेषु सव्यत्य अत्थो वेदितव्वी । अयं तस्मिं समये फस्सो होती [§२] ति यस्मिं समये पट्ठमं कामावचरं महा-कुसलं चित्तं उपपज्जति, तस्मिं समये अयं फस्सो नाम होती ति अत्थो । अयं ताव फस्सपदनिर्देसस्स वर्णनो ।

(२७२) इतोपेतु पन वेदनादिपदानं निर्देसेषु वित्तिसमत्तमेव वर्णयित्ताम । सेसं इध वुत्तनयेनेव वेदितव्वं । यं तस्मिं समये [§३] ति एत्थ किञ्चापि कतमा तस्मिं समये वेदना [§३] ति आदि आरब्धं, 'सात' पदवत्तेन पन 'यं' ति वुत्तं । तज्जामनोविज्जाणधातुसम्फस्सजं [§३] ति एत्थ 'तज्जा' वुत्तति तस्स सातस्स सुखस्स अनुच्छविका सारुपा । अनुच्छविकात्थो पि हि अयं 'तज्जा' सद्दो देति । यथाह — "तज्जं तरसावर्णं कथं मन्तेती" [म० ३.१६३] ति ? तेहि वा रुपादीहि आरम्भणेहि इमस्स च सुखस्स पच्चयेहि जाता ति पि तज्जा । मनो-विज्जाणमेव निस्सत्तट्ठेन धातु ति मनोविज्जाणधातु । सम्फस्सतो जातं, सम्फस्से वा जातं सम्फस्सजं । चित्तनिस्सितत्ता चेतसिकं । मधुरट्ठेन सातं । इदं वुत्तं होति — यं तस्मिं समये यथावुत्तेन अत्थेन तज्जाय मनोविज्जाणधातुया सम्फस्सजं चेतसिकं सातं, अयं तस्मिं समये वेदना होती ति । एवं सव्यपदेहि सद्धिं योजना वेदितव्वा । इदानीं चेतसिकं सुखं ति आदीसु चेतसिकपदेन कायिकसुखं पटिविस्सपति, सुखपदेन चेतसिकं दुक्खं । चेतोसम्फस्सजं ति चित्तसम्फस्से जातं । सातं सुखं [140] वेदयितं ति सातं वेदयितं, न असातं वेदयितं; सुखं वेदयितं, न दुक्खं वेदयितं । परतो तीणि पदानि इत्थिलिगवत्तेन वुत्तानि । साता वेदना, न असाता; सुखा वेदना, न दुक्खा ति । अयमेव पनेत्थ अत्थो ।

(२७३) सज्जानिर्देसे [§४] तज्जामनोविज्जाणधातुसम्फस्सज्जा ति तस्सा कुसलसज्जाय अनुच्छविकाय मनोविज्जाणधातुया सम्फस्समिहि जाता । सज्जा ति समावनामं । संज्जानना ति संजाननाकारो । संजानितत्तं ति संजानितमायो । चेतनानिर्देसे [§५] पि इमिना नयेन वेदितव्वी ।

(२७४) चित्तनिर्देसे [§६] चित्तविचित्ताय चित्तं । आरम्भणं मिनमानं जानाती ति मनो । मानसं ति मनो एव ।

१ सो०, य०- बुद्धे पदं, PTS, M. वुत्तपदे. २ This commenced with १.२६५. ३ § ३. ४ M. तस्सा सारुपं, सि०- सारुपं.

“अन्तर्लिङ्गचरो पासो व्यायं चरति मानसो” [सं० १.१११] ति ।
एतत् पन मनसा संप्रयुक्तकथम्भो ‘मानसो’ति युक्तो ।

कथं हि भगवा तुभ्यं सावको सासने रतो ।

अपत्तमानसो सेखो कालं कयिरा जने सुतो^१ [सं० १.१२] ति ॥

एतत् अरहत्तं ‘मानसं’ ति युक्तं । इध पन ‘मनो’व मानसं । व्यञ्जनवसेन हेतं पदं
वर्द्धितं । हृदयं ति चित्तं । “चित्तं वा ते सिपित्सामि, हृदयं वा ते कालेस्सामी”
[सं० १.२०७] ति एतत् उरो हृदयं ति युक्तं । “हृदया हृदयं मज्जे अज्जाय
तच्छती” [म० १.३२] ति एतत् चित्तं । “वक्कं हृदयं [म० १.५७]” ति एतत् हृदय-
कस्यु । इध पन चित्तमेव अव्यन्तरद्वेन ‘हृदयं’ ति युक्तं । तमेव परिसुद्धद्वेन पण्डरं^२ ।
भवङ्गं सन्धायेतं युक्तं । यथाह— “पमस्सरमिदं भिक्खवे चित्तं, तं च खो आगन्तुकेहि
उपक्खिलेहेहि उपक्खिलिद्धं” [अं. १.१०] ति । ततो निक्खन्तत्ता पन अकुसले पि,
गंगाय निक्खन्ता नदी गंगा विय, गोधावरितो निक्खन्ता गोधावरी^३ विय च,
पण्डरं त्वेव युक्तं ।

(२७५) मनो मनायतनं ति इध पन मनोगृहणं मनस्सेव आयतन-
मावदीपनार्थं । तेनेतं दीपेति— “न विदे देवायतनं विय मनस्सायतनत्ता मनावतनं,
अथ खो मनो एव आयतनं मनावतनं” ति । तस्य निवासनद्वेन आकरद्वेन समो-
सरणद्वे- [१४१] न सञ्जातिदेसद्वेन कारणद्वेन च आयतनं वेदितव्यं । तथा हि
लोके “इत्थसायतनं वासुदेवायतनं” ति आदीसु निवासनद्वानं आयतनं ति युक्चति ।
“सुवण्णायतनं रत्नायतनं” ति आदीसु आकरो । सासने पन “मनोरमे आयतने
सेवसि नं विहंगमा” [अं० ३.४३] ति आदीसु समोसरणद्वानं । “दक्खिणापयो
गुत्तं आयतनं” [ ] ति आदीसु सञ्जातिदेसो । “तत्र तत्रेव सक्खिमन्थत्तं
पापुणाति सति सति आयतने” [अं० १.२५८] ति आदीसु कारणं । इध पन
सञ्जातिदेसद्वेन समोसरणद्वानद्वेन कारणद्वेना ति तिविधो पि वट्टति । फत्सादयो हि
धम्मा एतत् सञ्जायन्तीति सञ्जातिदेसद्वेना पि एतं आयतनं । बहिद्वा रूपसद्गन्ध-
रसफोद्वृज्वारम्भणमावेनेत्थ ओसरन्ती ति समोसरणद्वानद्वेना पि आयतनं । फत्सादीनं
पन सञ्जातादिपच्ययद्वेन कारणत्ता कारणद्वेना पि आयतनं ति वेदितव्यं । मनि-
न्द्रियं वुत्तत्थमेव [३.२२९] ।

(२७६) विजानाती ति विज्जाणं [५६] । विज्जाणमेव सन्धो विज्जाण-
कस्यन्धो । तस्स रासिआदिवसेन अत्थो वेदितव्यो । महाउदककस्यन्धो त्वेव संखं^४

१ म०— व्यायं. २ सि०— सुताति. ३ Cf. पाण्डर of प०. उ० II. 1. 15.
४ Sn. 977. ५ See विसु० १५. ५. ६ M.— यथा. ७ Cf. Ja. IV. 82.
८ सि० रज्ज्जाकस्य. ९ सि०— तिषा; सी०, M.— तिविधो. १० सि०, म०— संखं.

गच्छतीति । एत्थ हि रासट्ठेन खन्धो वुत्तो । “सीलखन्धो समाधिखन्धो” ति आदीसु गुणट्ठेन । “अदूसा खो भगवा महन्तं दासखन्धं” [सं० ४.१७९] ति एत्थ पण्णत्तिमत्तट्ठेन । इध पन रुद्धितो खन्धो वुत्तो । रासट्ठेन हि विज्जाण-
कखन्धस्स एकदेसो एकं विज्जाणं । तस्मा यथा कखत्तस्स एकदेसं छिन्दतो कखं
छिन्दतीति वुच्चति, एवमेव विज्जाणकखन्धस्स एकदेसमूतं एकं पि विज्जाणं
रुद्धितो विज्जाणकखन्धो ति वुत्तं । तज्जा मनोविज्जाणधातु ति तेसं फस्सादीनं
धम्मानं अनुच्छविको मनोविज्जाणधातु । इमस्मिं हि पदे एकमेव चित्तं भिननट्ठेन
मनो, विजाननट्ठेन विज्जाणं, समावट्ठेन निस्सत्तट्ठेन वा धातु ति तीहि नामेहि वुत्त ।

(२७७) इति इमस्मिं फस्सपञ्चके फस्सो ताव यस्मा फस्सो एव, न तज्जा-
मनोविज्जाणधातुसंफस्सजो, चित्तं च यस्मा तज्जा मनोविज्जाणधातु एव, तस्मा
इमस्मिं [१४२] पदद्वये ‘तज्जामनोविज्जाणधातुसम्फस्सज’ ति पञ्चत्ति न आरोपिता ।
वित्तकपदादीसु [§७] पन लब्धमाना पि इध परिच्छिन्नत्ता न उड्ढता । इमेसं च
पन फस्सपञ्चकानं धम्मानं पाटियेकं पाटियेकं विनिष्मोगं कत्वा पञ्चत्तिं उद्धरमानेन
भगवता दुक्कं कत्तं । नाना उदकानं हि नानातेलानं वा एकमाजने पक्खित्वा
दिवसं निम्माधितानं वण्णगन्धरसानं नानताय दिस्वा वा घायित्वा वा सायित्वा वा
नानाकरणं तक्का भवेय्य आतुं । एवं सन्ते पि तं दुक्कं ति वुत्तं । सम्मासंयुद्धेन पन
इमेसं अरूपीनं चित्तचेतसिकानं धम्मानं एकारम्माणे पवत्तमानानं पाटियेकं पाटियेकं
विनिष्मोगं कत्वा पञ्चत्तिं उद्धरमानेन अत्तिदुक्कं कत्तं । तेनाह आयस्मा नाग-
सेनधेरो—“दुक्कं महाराज भगवता कत्तं ति । ‘किं भन्ते नागसेन भगवता
दुक्कं कत्तं’ ति । ‘दुक्कं महाराज भगवता कत्तं, यं इमेसं अरूपीनं चित्तचेत-
सिकानं धम्मानं एकारम्माणे पवत्तमानानं वक्तव्यानं अक्खत्तात्—अयं फस्सो, अयं
वेदना, अयं सज्जा, अयं चेतना, इदं चित्तं’ ति । ‘ओपम्मं भन्ते करोही’ ति ।
‘यथा महाराज कोविदेव पुरिसो नावाय समुदं अज्झोगाहेत्वा इत्थपुटेन उदकं
गहेत्वा जिह्वाय सायित्वा जानेय्य नु खो महाराज खो पुरिसो—इदं गंगाय उदकं,
इदं यमुनाय उदकं, इदं अचिरपतिपा उदकं, इदं सरमुवा उदकं, इदं महिया
उदकं’ ति ! ‘दुक्कं भन्ते नागसेन जानितुं’ ति । ‘ततो दुक्कतरं खो महाराज
भगवता कत्तं यं इमेसं अरूपीनं चित्तचेतसिकानं धम्मानं ...पे०... इदं चित्तं’
[मि०८७] ति ।

(२७८) वित्तकनिहेसे [§७] तक्कनवसेन तक्को । तस्स कित्तकं तक्केति कुम्मं
तक्केति सकटं तक्केति योजनं तक्केति अड्डयोजनं तक्केसी ति एवं तक्कनवसेन पवत्ति
वेदितम्भा । इदं तक्कस्स समावपदं । वित्तकनवसेन वित्तक्को । बलवत्तरतक्कस्सेतं
नामं । सुट्ठकप्पनवसेन संकप्पो । एकमां चित्तं आरम्माणे अप्पेतीति अप्पणा ।

दुतियपदं उपसर्गावसेन [143] वृद्धितं । बलवतरा वा अप्यना व्यप्यना । आरम्भणे चित्तं अभिनिरोपेति पतिवृत्तेति ति चेतसो अभिनिरोपना । याथावताय नित्या-
निकाताय च कुतलमावप्यतो पसद्वो संकप्यो ति सम्मासङ्कप्यो ।

(२७९) विचारनिर्देशे [§८] आरम्भणे चरणवसेन चारो । इदमस्त
समावपदं । विचरणवसेन विचारो । अनुगन्वा विचरणवसेन अनुविचारो । उप-
गन्वा विचरणवसेन उपविचारो । उपसर्गावसेन पदानि वृद्धितानि । आरम्भणे
चित्तं, सरं विषय विषाय, अनुसन्दहित्वा ठपनतो चित्तस्स अनुसन्धनता । आर-
म्भणं अनुपेक्खमानो विषय तिष्ठती ति अनुपेक्खनता । विचरणवसेन वा उपेक्ख-
नता ति अनुपेक्खनता ।

(२८०) पीतिनिर्देशे [§९] पीती ति समावपदं । पमुदितभावो पामोज्जं ।
आमोदनाकारो आमोदना । पमोदनाकारो पमोदना । यथा भेसज्ज्ञानं वा तेलानं
उण्होदकसीतोदकानं वा एकतो करणं मोदना ति बुञ्चति, एवमयं पि धम्मानं
एकतो करणेन मोदना । उपसर्गावसेन पन बृहत्ती आमोदना पमोदना ति बुञ्चा ।
हासेती ति हासो । पहासेती ति पहासो । ह्रुपद्वहाकापनं एतं अपिचचनं ।
चित्ती ति चित्तं; धनस्तेतं नामं । अयं पन सोमनस्सपञ्चयत्ता विचि-सरिक्खताय
विचे । यथा हि धनितो धनं पटिच्च सोमनस्सं उपपज्जति, एवं पीतिमत्तो पि पीतिं
पटिच्च सोमनस्सं उपपज्जति, तस्मा चित्ती ति बुञ्चा । तुट्टिसमावसण्ठिताय पीतिवा
एतं नामं । पीतिमा पन पुमालो कावचित्तानं उग्गतत्ता अम्भुमासत्ता उदग्गो ति
बुञ्चति । उदग्गस्स भावो ओदग्गं । अत्तनो मनता अत्तमनता । अनभिरद्धस्स
हि मनो दुक्खपदट्टानत्ता अत्तनो मनो नाम न होति, अभिरद्धस्स पन सुखपदट्टानत्ता
अत्तनो मनो नाम होति । इति अत्तनो मनता अत्तमनता, सकमनता । सकमनस्स
भावो ति अत्थो । सा पन यस्मा न अज्जस्स कस्सचि अत्तनो मनता, चित्तस्सेव
पनेसो भावो, चेतसिको धम्मो, तस्मा अत्तमनता चित्तस्सा ति बुञ्चा ।

(२८१) चित्तस्सेकगर्तानिर्देशे [§११] अचलभावेन आरम्भणे तिष्ठती ति
ठिति । परतो पदद्वयं उपसर्गावसेन वृद्धितं । अपि च सम्पुत्तधम्मे आरम्भणदि
सम्पिण्डेत्वा [144] तिष्ठती ति सण्ठिति । आरम्भणं ओगाहेत्वा अनुपविस्सित्वा
तिष्ठती ति अबट्ठिति । कुसलपक्खरिमं हि चत्तारो धम्मा आरम्भणं ओगाहन्ति—
सद्धा सति समाधि पज्जा ति । तेनेव सद्धा ओकप्पना ति बुञ्चा, सति अपिलापना
ति, समाधि अबट्ठिती ति, पज्जा परियोगाहना ति । अकुसलपक्खे पन तयो धम्मा
आरम्भणं ओगाहन्ति—तप्पा दिट्ठि अविजा ति । तेनेव ते ओपा ति बुञ्चा । चित्ते-
कगता पनेत्थ न बलवती होति । यथा हि रजुट्टानट्टाने उदकेन सिञ्चित्वा सम्मट्ठे

१ सि० inserts चित्तस्स before this. २ सि० inserts न before this.

३ सि०, म० ञ्णेत्ता. ४ सी०, न०, M. read only एकगता.

योक्त्रमेव कालं रजो सधिसीदति, सुक्लन्ते युक्लन्ते पुन पकतिपावेनेव बुद्धाति, एवमेव अकुसलपक्वे चित्तेकगता न बलवती होति । यथा पन तस्मिं ठाने घटेहि उदकं आतिवित्वा कुहालेन खनित्वा आकोट्टनमहनघट्टनानि कत्वा उपलिते आदासे विष छाया पम्मायति, वस्ससतातिकमे पि तं सुहुत्तकतं विष होति, एवमेव कुसलपक्वे चित्तेकगता बलवती होति ।

(२८२) उदच्चविचिकिच्छावसेन पवत्तस्स विसाहारस्स पटिपक्खतो अविस्सा-
हारो । उदच्चविचिकिच्छावसेनेव गच्छन्तं चित्तं विविक्खपति नाम । अयं पन
तथाविधो विक्खेपो न होती ति अविक्खेपो । उदच्चविचिकिच्छावसेनेव चित्तं
विसाहटं नाम होति, इतो चित्तो च हरीयति^१ । अयं पन एवं अविसाहटस्स मानसस्स
भाबो ति अविस्साहटमानसता । समथो ति तिविधो समथो— चित्तसमथो,
अधिकरणसमथो, सब्बसंस्वारसमथो ति । तथ अट्टसु समापत्तीसु चित्तेकगता
चित्तसमथो नाम । तं हि आगमम चित्तचलनं चित्तविक्कन्दितं सम्मत्ति बूप्सम्मत्ति,
तस्मा सो चित्तसमथो ति पुप्पति । संमुत्साविनयादि-सत्तविधो^२ अधिकरणसमथो
नाम । तं हि आगमम तानि अधिकरणानि सम्मन्ति बूप्सम्मन्ति, तस्मा सो अधि-
करणसमथो ति पुप्पति । यस्मा पन सब्बे संस्वारा निव्वाने आगमम सम्मन्ति
बूप्सम्मन्ति, तस्मा तं सब्बसंस्वारसमथो ति पुप्पति । इमस्मिं अत्थे चित्तसमथो
अधिपेतो । समाधिलक्खणे इन्दुट्ठं करेती ति समाधिन्द्रियं । उदच्चे न
कम्पती ति समाधिवलं । सम्मालमाधी ति वायावसमाधि निव्वानिकसमाधि
कुसलसमाधि^३ ।

(२८३) [145] सद्धिन्द्रियनिदेसे [§१२] बुद्धादिगुणानं सहनवसेन
सद्धा । बुद्धादीनि वा रतनानि सहति पत्तिपायती ति सद्धा । सहहना ति
सदहनाकारो । बुद्धादिगुणे ओगाहति, मिन्दिवा विष अनुपविसती ति ओकप्पना ।
बुद्धादिगुणेषु एताय सत्ता अतिविष पसीदन्ति, सयं वा अभिप्पसीदती ति अभि-
प्पसादो । इदानी यस्मा सद्धिन्द्रियानं समालपदानं वसेन अञ्जस्मिं परियाये
आरुदे आदिपैदं गहेत्वा न पदमाजनं करीयति—अयं अभिधम्ममे वम्मता—तस्मा
पुन सद्धा ति वुत्तं । यथा वा इत्थिया इन्द्रियं इत्थिन्द्रियं, न तथा इदं । इदं
पन सद्धो व इन्द्रियं सद्धिन्द्रियं ति । एवं समानाधिकरणमात्रं आपनत्थं पुन सद्धा
ति वुत्तं । एवं सब्बपदनिदेसेसु आदिपदस्स पुन वचनयोजनं वेदितव्यं । अधि-
भोक्खलक्खणे इन्दुट्ठं करेती ति सद्धिन्द्रियं । अरसद्धिये न कम्पती ति सद्धावलं ।

(२८४) विरियिन्द्रियनिदेसे [§१३] चेतसिको ति इदं विरियस्स निय-
मतो चेतसिकमावदीपनत्थं वुत्तं । इदं हि विरियं “यदपि भिक्खवे कायिकं विरियं

१ सी०, म०-पसारीयति. २ विन० १. १२. ३ सि० adds इति. ४ सि०-पत्तिपायति ।

५ See मनो मनापत्तये in § 6 and ३.२७५. ६ See मनो व मनापत्तये in ३.२७५.

तदपि विरियसम्बोज्झंगो, वदपि चेतसिकं विरियं तदपि विरियसम्बोज्झंगो ति । इति हि'दं उदेसं आगच्छती' [सं० ५.१११] ति एवमादीसु सुप्तेषु चक्रमादीनि करो-
न्तरस उपपन्नता 'कायिकं' ति बुचमानं पि कायविज्ञानमिव कायिकं नाम नस्थि,
चेतसिकमेव पनेतं ति दीपेतुं 'चेतसिको' ति बुचं । विरियारंभो ति विरियसंज्ञातो
आरंभो । इमिना तेसारंभे पटिक्खिपति । अयं हि 'आरंभ'-सहो कम्मे आपत्तिर्यं
किरिपायं विरिये हिंसाय विकोपने ति अनेकेषु अर्थेषु आगतो ।

“यं किञ्चि दुक्खं संभोति खब्बं आरंभपचया ।

आरंभानं निरोधेन नस्थि दुक्खस्स संभवो [सु० ७४४] ति ॥

एतद् हि कम्म 'आरंभो' ति आगतं । “आरंभति च विप्पटिसरी च होती” [ ]
ति एतद् आपत्ति । “महायज्जा महारंभा न ते होन्ति महण्फला”
[ ] ति एतद् यूपस्थापनादिकिरिया । [146] “आरंभथे निक्खमथ युज्जथ
बुद्धसासने [सं० १.१५७] ति एतद् विरियं । “समणं मोतमं उदिस्स पाणं
आरमन्ती” [मं० १.३६८] ति एतद् हिंसा । “बीजगाममूतगामसमारंभा पटि-
विरतो होती” [दीप० १.५ मं० १.१८०] ति एतद् छेदनमञ्जनादि-विकोपनं ।
इयं पण विरियमेव अभिप्रेतं । तेनाह— ‘विरियारंभो ति विरियसंज्ञातो आरंभो’
ति । विरियं हि आरंभनकवसेन आरंभो ति बुचति । इदमस्स समावपदं ।

(२८५) कोसज्जतो निक्खमनवसेन निक्कमो । परम्परं ठानं अक्कमन-
वसेन परक्कमो । उपगत्त्वा यामनवसेन उय्यामो । बायामनवसेन बायामो ।
उत्साहनवसेन उत्साहो । अधिमत्तुत्साहनवसेन उत्सोळ्हि । धिरमावट्टेन धामो ।
चित्तचेतनिकानं धारणवसेन अभिच्छेदतो वा पवत्तनवसेन कुसलसंतानं धारेती ति
धिति । अपरो नयो— निक्कमो चेतो कामानं पनुदनाय, परक्कमो चेतो बन्धन-
च्छेदाय, उय्यामो चेतो ओघस्स निरुधरणाय, बायामो चेतो पारंगमनट्टेन, उत्साहो-
चेतो पुर्व्वगमट्टेन, उत्सोळ्हि चेतो अधिमत्तेन, धामो चेतो पलिपुग्घाटनताय,
धिति चेसा अवट्टितिकारिताया ति । “कामं तचो च नहाय च अट्ठि च अवसि-
स्सु” [सं० २.२८] ति एवं-पवत्तिकाले असिधिलपरक्कमवसेन असिधिलपरक्क-
मता; विरपरक्कमो, दब्बपरक्कमो ति अर्थो । यस्मा पनेतं विरियं कुसलक्कम्मकरण-
ट्टाने छन्दं न निक्खिपति, धुरं न निक्खिपति, न ओतारेति, न विस्सज्जेति, अनो-
षणितमानसतं आवहति, तस्मा अनिक्खित्तच्छन्दता अनिक्खित्तधुरता ति
बुचं । यथा पण नवादिक्के उदकसंभिज्जट्टाने धुरवाहणोणं गण्हया ति वदन्ति, सो
जण्णुना मूमियं उणीळ्ळिवा पि धुरं बहति, मूमियं पतितुं न देति, एवमेव विरियं
कुसलक्कम्मकरणट्टाने धुरं उक्खिपति पण्हति, तस्मा धुरस्सम्पग्गाहो ति बुचं ।

१ १५५२ इ. २ सी०, M-आरमथ. ३ M-“बन्धनादिकं. ४ ति०, म०-
निक्कमो. ५ ति०, M. PTS- अवसुत्तु. ६ ति०, म०- उक्कमतिके.

पम्माहलक्खणे इन्दट्ठं करेती ति विरियिन्द्रियं । [147] कोसल्ले न कम्पती ति विरियवलं । याथावनिव्यानिककुसलयायामताय सम्मावायामो ।

(२८६) सतिन्द्रियनिर्देशे [§ १४] सरणवसेन सति । इदं सतिवा समाव-
पदं । पुनपुनं सरणतो अनुत्सरणवसेन अनुस्सति । अभिमुखं गत्वा विय सरणतो
पटिसरणवसेन पटिस्सति । उपसग्गवसेन वा बहुितमत्तमेतं । सरणाकारो सरणता ।
यस्मा पन सरणता ति तिण्णं सरणानं पि नामं, तस्मा तं पटिसेधेतुं पुन सतिग्गहणं
कृतं । सतिसंखाता सरणता ति अयं हेतय अरथो । सुतपरियत्तिगहणधारणभावतो
धारणता । अनुपविसनसंखातेन ओगाहनट्ठेन अपिलापनभावो अपिलापनता ।
यथा हि लावुकटाहादीनि उदके प्लवन्ति, न अनुपविसन्ति, न तथा आरम्भणे
सति । आरम्भणं हि एसा अनुपविसति, तस्मा अपिलापनता ति वुत्ता । चिरकत-
चिरमासितानं नै सम्मुस्सनभावतो असम्मुस्सनतो । उपट्टानलक्खणे जेतन-
लक्खणे चं इन्दट्ठं करेती ति इन्द्रियं । सतिसंखातं इन्द्रियं सतिन्द्रियं । पमादे न
कम्पती ति सतिवलं । याथावसति निव्यानिकसति कुसलसती ति सम्मासति ।

(२८७) पञ्चिन्द्रियनिर्देशे [§ १६] तस्स तस्स अत्थस्स पाकटकरणसंखा-
तेन पञ्चापनट्ठेन पञ्जा । तेन तेन वा अनिच्चादिना पकारेन धम्मे जानाती ति
पञ्जा । इदमत्ता समावपदं । पञ्जाननाकारो पञ्जानना । अनिच्चादीनि विचिनाती
ति विचयो । पयिचयो ति उपसग्गेन पदं बहुितं । चतुसच्चधम्मे विचिनाती
ति धम्मविचयो । अनिच्चादीनं सल्लक्खणवसेन सल्लक्खणा । ता एव उप-
सग्नानतेन उपलक्खणा पच्चुपलक्खणा ति वुत्ता । पण्डितस्स भावो
पण्डितत्वं । कुसलस्सभावो कोसल्लं । निपुणस्स भावो नेपुञ्जं । अनिच्चादीनं
विभाषनवसेनै वेमब्भ्या । अनिच्चादीनं चिन्तनकवसेन चिन्ता । यस्स वा उप-
पज्जति तं अनिच्चादीनि चिन्तापेती ति चिन्ता । अनिच्चादीनि उपपरिक्खती ति
उपपरिक्खा ।

(२८८) भूरी ति पठविया नामं । अयं हि सण्डहेनं चित्तपट्टेन च भूरी विया
ति भूरी । तेन वुत्तं— “भूरी वुत्तति [148] पठवी । ताव पठवीसमाय चित्तपाय
विपुलाय पञ्जाय समन्नागतो ति भूरिपञ्जो ति । अपि च पञ्जायेतं अधिवचनं भूरी”
[पटि० २.१९७] ति । भूते अत्थे रमती ति भूरी । असनि विय सिलुच्चये
किलेसे मेधति हिंसती ति मेधा । तिण्णं गहणधारणट्ठेन वा मेधा । यस्स

१ म०— सुतपरिवत्तस्स; सि०— सुतपरिवत्तस्स. २ M.— पिलवन्ति. ३ सी०, म०—
असम्मुस्सनभावतो M.— न सम्मुस्सनभावतो. ४ M.— अपम्मुस्सनता. ५ सी०— जेतन-
लक्खणे पि, M, सि०—omit. ६ ति=inserts hereafter सति एव इन्द्रियं सतिन्द्रियं.
७ सि०— विभाषनभावो, M.— विभाषनभाववसेन. ८ M.^१ अनिच्चादिलक्खणं.
९ सि०— सण्डहेन.

उपपज्जति तं सत्तं^१ हितपटिपसियं^२ संपयुत्तधम्मं च याभावलक्षणपटिवेधे परिणेतो^३ ति^४ परिणायिका । अनिच्चादिवसेन धम्मं विपरसती ति विपस्सना । तस्मा पकरेहि अनिच्चादीनि जानाती ति सम्पज्जञ्जं । उप्पयं पटिपप्पे सिन्धवे वीधि-आरोपणत्थं विज्झनं पतोदो विव उप्पये धावनककूटाच्चितं वीधिआरोपणत्थं विज्झती ति^५ पतोदो ।

(२८९) दरसनलक्षणे इन्द्रं करेती ति इन्द्रियं । पञ्चासंज्ञातं इन्द्रियं पञ्चिन्द्रियं^६ । अविज्जाय न कम्पती ति पञ्चाबलं । किलेसच्छेदनद्वेन पञ्चा व सत्थं पञ्चासत्थं । अचुग्गतद्वेन पञ्चा व पाप्मादो पञ्चापाप्मादो । आलोकन-द्वेन पञ्चा व आलोको पञ्चा-आलोको । ओमासन्द्वेन पञ्चा व ओमासो पञ्चा-ओमासो । पज्जोतन्द्वेन पञ्चा व पज्जोतो पञ्चापज्जोतो । पञ्चवतो हि एकपल्लकेन निसिन्नस्स दसहस्सिलोकधातु एकालोका एकोमासा एकपज्जोता होति, तेनेतं वुत्तं । इमेसु पन तीसु पदेसु एकपदेन पि एकस्मि अये सिद्धे, यानेतानि “चत्तारो” मे भिक्खवे आलोका । कतमे चत्तारो ? चन्दालोको सुरिया-लोको अग्न्यालोको पञ्चालोको । इमे स्त्रो भिक्खवे चत्तारो आलोका । एतदस्मं भिक्खवे इमेसं चतुञ्चं आलोकानं यदिदं पञ्चालोको” ति । तथा “चत्तारो” मे भिक्खवे ओमासा... पे०... चत्तारो” मे भिक्खवे पज्जोता” [अं० २.१३९-१४०] ति सत्तानं अज्झासयवसेन सुत्तानि देसितानि, तदनुकप्पेव इदानीं देसना कता । आथो हि अनेकेहि आकारेहि विमज्जमानो सुविमत्तो होति । अज्जथा व अज्जो सुज्जति, अज्जथा व अज्जो ति ।

(२९०) रतिकारणद्वेन रतिदायकद्वेन रतिजनकद्वेन चित्तिकतद्वेन दुल्लभ-पातुमाकद्वेन अतुलद्वेन अनोमसत्तपरिमोगद्वेन च पञ्चा व रतनं पञ्चारतनं । न तेन सत्ता मुय्हन्ति, सवं वा आरम्भणे न मुय्हती ति अमोहो । धम्मविचयपदं वुत्तत्थमेव । करमा पनेतं पुनं वुत्तं ति ? अमोहस्स मोहपटि-[149]- पक्खमाव-दीपनत्थं । तेनेतं दीपेति—य्वायं अमोहो सो न केवलं मोहतो अज्जो धम्मो, मोहस्स पन पटिपक्खो, धम्मविचयसंज्ञातो अमोहो नाम इध अधिप्पेत्तो ति । सम्मादिट्ठी ति याथापनित्यानिककुसलदिट्ठी ।

(२९१) जीवितिन्द्रियनिर्देशे [§ १९] यो तेस्स अरूपीनं धम्मानं आयू ति तेस्स संपयुत्तकानं अरूपधम्मानं यो आयापन्द्वेन आयु, तस्मिं हि सति अरूप-धम्मा अवन्ति गच्छन्ति पव्वन्ति, तस्मा आयू ति वुत्तति । इदमस्स

१ सी०, ४०—अचहितपटिपसियं. २ सी०, ४०—परिणामेत्तो ति. ३ सि०, ४०—omit. ४ सी०, ४० inserts hereafter पतोदो विव. ५ सि० inserts hereafter पञ्चा एव इन्द्रियं पञ्चिन्द्रियं. ६ सि०—चित्तिकत्वेन. ७ सि० inserts hereafter अनुय्हनमत्तमेव वा ति. ८ See ३.२८७. ९ See ३.२८१.

समावपदं । यस्मा पनेते धम्मा आयुस्मिं येव सति तिष्ठन्ति यपेन्ति यपेन्ति इरियन्ति वत्तन्ति पालयन्ति, तस्मा ठिस्ती ति आदीनि वुत्तानि । वचनत्थो पनेत्थ — एताव तिष्ठन्ती ति ठिति । यपेन्ती ति यपना । तथा यापना । एवं वुत्तानक-
सत्तानं पन वसेन पुरिमपदे रस्सत्तं कत्तं । एताव इरियन्ती ति इरियना । वत्तन्ती ति वत्तना । पालयन्ती ति पालना । जीवन्ति एतेना ति जीवितं । अनुपालनलक्खणे इन्दुं कारेती ति जीवितिन्द्रियं ।

(२९२) हिरिवलनिदेसे [§ ३०] यं तस्मिं समये ति येन धम्मेन तस्मिं समये । लिंगविपल्लातं वा कत्वा यो धम्मो तस्मिं समये ति पि आत्थो वेदितव्यो । हिरियितव्वेना ति उपयोगात्थे करणवचनं । हिरिपितव्वयुत्तकं कायदुष्परितादि-
धम्मं हिरियति जिगुच्छती ति अत्थो । पापकानं ति लामकानं । अकुसलानं धम्मानं ति अकोसलसंभूतानं धम्मानं । समापत्तिया ति इदं पि उपयोगात्थे करणवचनं । तेसं तेसं धम्मानं समापत्तिं पटिलामं समञ्जिमावं हिरियति निगुच्छती ति अत्थो । ओत्तप्पवलनिदेसे [§ ३१] ओत्तप्पितव्वेना ति हेतव्ये करणवचनं । ओत्तप्पितव्वयुत्तकेन ओत्तप्पस्स हेतुमूलेन कायदुष्परितादिना वुत्तप्पकाराय च समा-
पत्तिया ओत्तप्पस्स हेतुमुत्ताय ओत्तप्पति, मायती ति अत्थो ।

(२९३) अलोमनिदेसे [§ ३२] अलुम्भनकवसेन अलोमो । न लुम्भती ति पि अलोमो । इदमस्स समावपदं । अलुम्भना ति अलुम्भनाकारो । लोभसमञ्जि-
पुगलो लुम्भितो नाम । न-लुम्भितो अलुम्भितो । [150] अलुम्भितस्स भावो अलुम्भितत्तं । सारागपटिक्खेपतो न-सारागो ति असारागो । असारज्जना ति असारज्जनाकारो । असारज्जितस्स भावो असारज्जितत्तं । न अभिक्कायती ति अनभिक्का । अलोमो कुसलमूलं ति अलोमसंखातं कुसलमूलं । अलोमो हि कुसलानं धम्मानं मूलं पचयट्ठेना ति कुसलमूलं । कुसलं च तं पचयट्ठेन मूलं चा ति पि कुसलमूलं ।

(२९४) अदोसनिदेसे [§ ३३] अदुस्सनकवसेन अदोसो । न दुस्सती ति पि अदोसो । इदमस्स समावपदं । अदुस्सना ति अदुस्सनाकारो । अदुस्सितस्स भावो अदुस्सितत्तं । व्यापादपटिक्खेपतो न-व्यापादो ति अव्यापादो । कौष-
दुक्खपटिक्खेपतो न-व्यापज्जो ति अव्यापज्जो । अदोससंखातं कुसलमूलं अदोसो कुसलमूलं । तं वुत्तत्थमेव ।

(२९५) कायपस्सद्धिनिदेसादीसु [§ ४० ...] यस्मा कायो ति तयो सन्धा^१ अधिपेता, तस्मा वेदनासन्धस्सा ति वुत्तं । पस्सम्भन्ति एताव ते धम्मा, विगतदरथा भवन्ति, समस्सासप्पता ति पस्सद्धि । दुतियपदं उपसम्भावसेन वड्ढितं । पस्सम्भना ति पस्सम्भनाकारो । दुतियपदं उपसम्भावसेन वड्ढितं । पस्सद्धि-

१ सी०, ति०, M—व्यापज्जो. २ ibid अव्यापज्जो. ३ ३.२९३. ४ ३.२४८.

समाङ्गिताय पटिप्पस्समित्तस्स खन्धत्तयस्स भावो पटिप्पस्समित्तत्तं । सन्धपदेहि पि तिण्णं खन्धानं किलेसदरथपटिप्पस्सद्धि एव कथिता । दुत्तियनयेन विञ्जाणस्सखन्धस्स दस्सपटिप्पस्सद्धि एव कथिता । लहुता ति लहुताकारो । लहुपरिणामता ति लहुपरिणामो एतेसं धम्मानं ति लहुपरिणामा; तेसं भावो लहुपरिणामता; सीधं सीधं पवत्तनसमत्थता ति वुत्तं होति । अदन्धनता ति गरुमावपटिक्खेपवचनमेतं; अमारियता ति अत्थो । अवित्थनता ति योनमानादि-किलेसमारस्स अभावेन अधदत्ता^१ । एवं पटमेन तिण्णं खन्धानं लहुताकारो^२ कथितो । दुत्तियनयेन विञ्जाण-स्सखन्धस्स लहुताकारो^३ कथितो ।

(२९६) [151] मुदता [§ ४४] ति मुदभावो । महवता ति महं वुच्चति सिनिद्धं, मट्ठं; मुदुनो भावो महवता । अकस्खल्लता अकस्खल्लभावो । अकठिनता ति अकठिनभावो । इथा पि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विञ्जाणस्सखन्धस्स मुदुताकारो^४ कथितो । कम्मज्झता ति कम्मनि साधुता; कुसल-किरियाय विनियोगस्समता ति अत्थो । सेसपदद्वयं व्यञ्जनवसेन वड्डितं । पदद्वयेना पि हि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विञ्जाणस्सखन्धस्स कम्मनिताकारो व कथितो । पगुणता ति पगुणभावो, अनासुरता निगिगलानता ति अत्थो । सेसपदद्वयं व्यञ्जनवसेन वड्डितं । इथा पि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विञ्जाणस्सखन्धस्स निगिगलानाकारो व कथितो । उजुता^५ [§ ५०] ति उजुभावो, उजुकेन आकारेन पवत्तनता ति अत्थो । अकुसलस्स खन्धत्तयस्स विञ्जाणस्स च भावो उजुकता । अजिम्हता ति गोमुत्तवड्डभावपटिक्खेपो । अवड्डता ति चन्दलेखावड्डभावपटिक्खेपो । अकुटिलता ति नङ्गलकोटिवड्डभावपटिक्खेपो ।

(२९७) यो हि पापं कत्वा य 'न करोमी'ति मासति, सो गत्वा पच्चो-लकन्ताय 'गोमुत्तवंको' नाम होति । यो पापं करोन्तो य 'मायामहं पापस्सा'ति मासति, सो येमुस्येन कुटिलताय 'चन्दलेखावंको' नाम होति । यो पापं करोन्तो व 'को पापस्स न मायेय्या' ति मासति, सो नातिकुटिलताय 'नङ्गलकोटिवंको' नाम होति । यस्स वा तौणि कम्मद्वारानि अगुडानि, सो 'गोमुत्तवड्डो' नाम होति । यस्स याणि कानि पि द्वे, सो 'चन्दलेखावंको' नाम । यस्स यं किञ्चि एकं, सो 'नङ्गल-कोटिवंको' नाम । दीपमाणका पनाहु— एकच्छो भिक्खु पटमवये एकवीर-तियीं अनेसनासु, छसु च अगोचरेसु चरति, अयं 'गोमुत्तवंको' नाम । एको पटम-

१ M. धीनमिद्धादि^०. २ म०—अविद्धता; सि० inserts hereafter अथ वा योनमिद्धादिकिलेसमारस्स अभावतो अवित्थनभावो अवित्थनता । ३ M.— लहुताकारो. ४ M.— मुदुताकारो. ५ M. alone reads so; म०, सी०— उजुकता. ६ म०, सी०, सि०— उजुकभावो. ७ See DCm. iii. 980; also see मूलीका p.93 where the whole list is given. Cf. Vim. p.12.

वये चतुपारिसुद्धिसीलं परिपूरेति, लज्जी कुक्कुच्चको सिक्खलाकामो होति, मज्झिमवय-
पच्छिमवयसु पुरिमसदिसो, [152] अयं 'चंदलेलावको' नाम । एको पठमवये पि
मज्झिमवये पि चतुपारिसुद्धिसीलं पूरेति, लज्जी कुक्कुच्चको सिक्खलाकामो होति,
पच्छिमवये पुरिमसदिसो । अयं 'नंगलकोटिवको' नाम ।

(२९८) तस्स किलेसवसेन एवं-वंकस्स पुग्गलस्स मावो जिह्मता वंकता
कुटिलता ति वुच्चति । तासं पटिक्खेपवसेन अजिह्मतादिका वुत्ता । खन्धाधिद्वौ
नाम देसनौ कता । खन्धानं हि एता अजिह्मतादिका, न पुग्गलस्सा ति । एवं
सव्वेहि पि इमेहि पदेहि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विज्झाणकखन्धस्सा
ति अरूपीनं धम्मानं निक्किलेसताय उज्जुकाकारो कथितो ति वेदितव्वो ।

(२९९) इदानीं स्वायं ये वा पना ति [§५७] अप्पनावारो वुत्तो, तेन
धम्मुरेसवारो दस्सितानं 'ये-वा-पनकानं' येव संखेपतो निदेसो कथितो होती ति ।

निदेसवारकथो निद्विता ।

(३००) एत्तावता पुच्छा समयनिदेसो धम्मुरेसो अप्पना^१ ति उद्देसवारो
चतुद्दि परिच्छेदेहि, पुच्छा समयनिदेसो धम्मुरेसो अप्पना ति निदेसवारो चतुद्दि
परिच्छेदेही ति अट्ठपरिच्छेदपटिमण्डितो धम्मवक्तथानवारो निद्वितो व होति ।

[(II) संगहवारो^२]

(३०१) इदानीं तस्मिं खो पन समये चत्तारो खन्धा होन्ती [§५८]
ति संगहवारो आरब्धो । सो उद्देस-निदेस-पटिनिदेसानं वसेन ति विधो होति । तत्थ
'तस्मिं खो पन समये चत्तारो खन्धा'ति एवमादिको उद्देसो । 'कतमे तस्मिं
समये चत्तारो खन्धा [§५९] ति आदिको निदेसो । कतमो तस्मिं समये
वेदनाखन्धो [§६०] ति आदिको पटिनिदेसो ति वेदितव्वो । तत्थ उद्देसवारो
चत्तारो खन्धा ति आदयो तेषीसति कोट्टासा होन्ति । तेषं एवमत्थो वेदितव्वो—

(३०२) यस्मिं समये कामावचरं पठमं महाकुलचित्तं उप्पज्जति, ये
तस्मिं समये चित्तगवसेन उप्पज्जा, ठपेत्वा ये-वा-पनके, पाळि आरुब्धहा अतिरेक-
वण्णासधम्मो, ते सव्वे पि संगहवमाना रासट्ठेन चत्तारो व खन्धा [153] होन्ति ।

१-१ न०— खन्धाधिद्वाना व; सि०— खन्धाधिद्वानदेसना. २ See ३.२५१-
२५५. ३ This commenced with ३.२६५. ४ See ३.१. ५ Also
known as कोट्टासवार. See ३.१; ३.३०६; also §§ 58, 120. ६ See
notes on this in ३.१९७, २५१, २५२, २५६, २६५; also see ३.३०८,
३१२.

देहो बुद्धेन आयतनद्वेन द्वे व आप्तनानि होन्ति । समावृत्तेन मुञ्चतद्वेन निस्तत्तद्वेन द्वे व धातुयो होन्ति । पञ्चयसंस्तानेन आहारद्वेन तयो^३ वेत्थ धम्मा आहारा होन्ति । अवसेसा नो-आहारा । 'किं पनेते अञ्जमञ्जं वा तं-समुद्धानं-रूपस्त वा पञ्चया न होन्ती' ति ? 'नो न होन्ति । इमे पन तथा च होन्ति, अञ्जया चा ति समाने पि पञ्चयसे^४ अतिरेकपञ्चया होन्ति, तस्मा आहारा ति वुत्ता । कथं ? एतेसु हि कस्साहारो, येसं धम्मानं अवसेसा चित्तचेतसिका पञ्चया होन्ति, तेसं च पञ्चयो होति, तिरसो च वेदना आहरति । मनोसञ्चेतनाहारो तेसं च पञ्चयो होति तयो च भये आहरति । विज्झाणाहारो तेसं च पञ्चयो होति पटिसन्धि-नामरूपं च आहरति^५ । 'ननु च सो विपाको व, इदं पन कुसलविज्झाणं' ति ? 'किं चा पि कुसलविज्झाणं, तं-सरिप्पसताय पन विज्झाणाहारो त्वेव वुत्तं । उपपत्तमञ्जद्वेन वा इमे तयो आहारा ति वुत्ता । इमे हि सम्पयुत्तधम्मानं, कवल्लि-काराहारो विय रूपकायस्स, उपपत्तमञ्जपञ्चया होन्ति । तेनेव वुत्तं—'अरुपिणे आहारा सम्पयुत्तकानं धम्मानं तं-समुद्धानानं च रूपानं आहारपञ्चयेन पञ्चयो'^६ [तिक्कप० १.१८] ति ।

(३०३) अपरो नयो—अव्यक्तिकसन्ततिया विशेषपञ्चयत्ता कवल्लिकारा-हारो च इमे च तयो धम्मा आहारा ति वुत्ता । विशेषपञ्चयो हि कवल्लिकारा-हारमखानं सत्तानं रूपकायस्स कवल्लिकारो आहारो; नामकाये वेदनाय फस्सो, विज्झाणस्स मनोसञ्चेतना, नामरूपस्स विज्झाणं । यथाह—'संयथा पि भिक्खवे अयं कायो आहारद्वित्तिको, आहारं पटिप्प तिद्वति, अनाहारो नो तिद्वती'^१ [सं० ५.६४] ति । तथा कस्सपञ्चया वेदना, संस्कारपञ्चया विज्झाणं, विज्झाण-पञ्चया नामरूपं ति । अधिपतियद्वेन पन अद्वेव धम्मा इन्द्रियानि होन्ति, न अव-सेसा । तेन वुत्तं—'अद्विन्द्रियानि होन्ती ति । उपनिष्ठायनद्वेन पञ्चे व धम्मा ज्ञानंगानि होन्ति । तेन वुत्तं—'पञ्चङ्गिकं ज्ञानं होती ति । [154] निव्यानद्वेन च हेतुद्वेन च पञ्चेव धम्मा मग्गंगानि होन्ति । तेन वुत्तं—'पञ्चङ्गिको मग्गो होती ति । किञ्चा पि हि अट्ठंगिको अरियमग्गो, लोकियचित्ते पन एकजलणे तिरसो विरतियो च लभन्ति, तस्मा पञ्चङ्गिको वुत्तो ।

(३०४) 'ननु च "यथागतमग्गो ति भिक्खु अरियस्सेतं अट्ठंगिकस्स मग्गस्स अधिवचनं" [सं० ४.१९५] ति इमस्मिं वुत्ते "यथेव लोकुत्तरमग्गो अट्ठ-ंगिको, पुब्बमागविपरस्सनामग्गो पि तथेव अट्ठंगिको" ति "यथागतं-वचनेन इमस्स"-त्यस्स दीपितत्ता, लोकियमग्गेना पि अट्ठंगिकेन भवितव्यं' ति ? 'न भवितव्यं । अयं हि वुत्तन्तिकदेसना नाम परिचायदेसना । तेनेवाह—'पुब्बे व सो पन' स्स काय-

१ ३.२७५. २ मि०, M.—आहारद्वेन. ३ नि०, सी०—पञ्चयसे, ४ ति०—
विय; M.—व. ५ ५५८.

कम्मं वचीकम्मं आजीवो सुपरिसुद्धो होती” [म० ३.२८९] ति । अयं पन निष्प-
रियायदेसना । लोक्कियचित्तरिं हि तिरसो विरतियो एकस्सणे न लम्भन्ति, तस्मा
‘पञ्चंगिको’व बुत्तो ति ।

(३०५) अकम्पियत्तेन पन सत्तेव धम्मा बलानि होन्ति । मूलत्तेन तथो
व धम्मा हेतू । पुत्तत्तेन एको व धम्मो फस्सो । वेदयितत्तेन एको व धम्मो
वेदना । संजाननत्तेन एको व धम्मो सज्झा । सज्जेतत्तेन एको व धम्मो चेतना ।
चित्तविचित्तत्तेन एको व धम्मो चित्तं । रासत्तेन चैव वेदयितत्तेन च एको व धम्मो
वेदनाखन्धो । रासत्तेन च संजाननत्तेन च एको व धम्मो सज्झाखन्धो । रास-
त्तेन च अभिसंखरणत्तेन च एको व धम्मो संसारखन्धो । रासत्तेन च चित्त-
विचित्तत्तेन च एको व धम्मो विज्झाणखन्धो । विजाननत्तेन चैव हेतुं पुत्त-
आयतनत्तेन च एकमेव मनायतनं । विजाननत्तेन अधिपतियत्तेन च एकमेव मनि-
न्द्रियं । विजाननत्तेन समाससुञ्जतनिस्सत्तेन च एको व धम्मो मनोविज्झाण-
धातु नाम होति, न अवसेसा । ठप्पेत्ता पन चित्तं, यथातुलेन अत्थेन अवसेसा सख्ये
पि धम्मा एकं धम्मायतनमेव, एका च धम्मधातु रेव होन्ती ति ।

(३०६) ये वा पन तस्मिं समये ति इमिना पन अप्पनावारेन इथा पि
हेट्ठा बुत्तौ वे-वा-पनका संगहिता व । यथा च इथ एवं [155] सन्वत्थ । इतो परं
हि एत्तकं पि न विचारयिस्साम । निदेस-पटिनिदेसवारेसु हेट्ठा बुत्तनयेनेव अत्थो
वेदितव्वो ति ।

संगहवारी निट्ठितो ।

कोट्ठासवारो ति पि एतस्सेव नाम ।

[(iii) सुञ्जतवारी]

(३०७) इदानीं तस्मिं खो पन समये धम्मा होन्ती [५१२१] ति
सुञ्जतवारी आरद्धो । सो उदेस-निदेसवारेन द्विधा ववत्थितो । तथ उदेसवारे
‘धम्मा होन्ती’ ति इमिना सद्धिं चतुर्वीर्यति कोट्ठासा होन्ति । सन्वकोट्ठासेसु च
‘चत्तारो द्वे तयो’ति गणनपरिच्छेदो न बुत्तो । कस्मा ! संगहवारे परिच्छिन्नत्ता ।
तत्थ परिच्छिन्नधम्मा येव हि इथा पि बुत्ता । न हेत्थ सत्तो नै भावो वा अत्ता
वा उपलम्भति । धम्मा व एते धम्ममत्ता अत्तारा अपरिणायिका ति इमिस्सा
सुञ्जताय दीपन्तथं बुत्ता । तस्मा एवमेत्थ अत्थो वेदितव्वो—

(३०८) यस्मिं समये कामावचरं पढमं महाकुसलचित्तं उप्पज्जति, तस्मिं
समये चित्तंगवसेन उप्पन्ना अतिरेकपण्णारी धम्मा समावट्ठेन धम्मा एव होन्ति । न

१ ३.२७५. २ All authorities but M. read होती ति. ३ See ३.२५२.
४ ३.१७७-३.३०५. ५ See ३.१. ६ ५५८. ७-७ M.-तस्सतो भावो.
८ See notes on ३.१९७, २५१, २५२, २५६, २६५, ३०२; also see ३.३१२.

अज्यो कोचि सत्तो वा मावो वा पोखो वा पुग्गलो वा होत्ती ति । तथा राखट्टेन स्सन्धा व होत्ती ति । एवं पुरिमनयेनेव सव्वपदेसु अत्थयोजना वेदितव्वा । वस्मा पन ज्ञानतो अज्यं ज्ञानञ्जं, मग्गतो वा अज्यं मग्गञ्जं नत्थि, तस्मा इध 'ज्ञानं होत्ति, मग्गो होत्ति' [११२१] इत्थेव वुत्तं । उपनिज्झायनट्टेन हि ज्ञानमेव हेत्थट्टेन मग्गो च होत्ति । न अज्यो कोचि सत्तो वा मावो वा ति । एवं सव्वपदेसु अत्थयोजना कातव्वा । निहेसवारो उत्तानत्थो वेवा ति ।

सुज्झतवारो निट्ठितो ।

निट्ठिता च तीहि महावोरोहं मण्डेत्वा निदिट्ठस्स पठमचित्तस्स अत्थवण्णना ।

[दुतियं चित्तं]

(३०९) इदानीं दुतियचित्तादीनि दस्सेतुं पुन "कतमे धम्मा" [११४६] ति आदि आरब्धं । तेषु सव्वेसु पि पठमचित्ते वुत्त-[156]-नयेनेव तयो तयो महावोरा वेदितव्वा । न केवलं च महावारा एव, पठमचित्ते वुत्तसदिसानं सव्वपदानं अत्थो पि वुत्तनयेनेव वेदितव्वो । इतोपरं हि अपुन्वपदवण्णनं येन करिस्साम । इमस्मिं ताव दुतियचित्तनिहेसे ससंस्सारेना ति इदमेव अपुन्वं । तस्स ल्थो—सह संसारेना ति संसारो । तेन संसारेन सप्ययोगेन स-उपायेन पच्चयगणेना ति अत्थो । येन हि आरम्भणादिना पच्चयगणेन पठमं महाचित्तं उप्पज्जति, तेनेव सप्ययोगेन स-उपायेन इदं उप्पज्जति । तस्सेयं उप्पत्ति वेदितव्वा—इधेक्को भिक्खु विहार-पच्चन्ते वसमानो चेतियंगणसम्मज्जनवेलाय वा थेरुपट्टानवेलाय वा सम्पत्ताय, धम्मस्सवणदिवसे वा सम्पत्ते 'मय्हं गन्त्वा पच्चागच्छतो अत्तिदूरं भविससति, न गमिस्सामी' ति चिन्तेत्वा पुन चिन्तेसि—'भिक्खुस्स नाम चेतियंगणं वा थेरुपट्टानं वा धम्मस्सवणं वा अगन्तुं असारुप्पं, गमिस्सामी' ति गच्छति । तस्सेवं अत्तनो पयोगेन वा, परेन वा वत्तादीनं अकरणे आदीनवं करणे च आनिसंसं दस्सेत्वा औबदियमानस्स, निग्गाहवसेन वा 'णहि, इदं करोही' ति कारियमानस्स उप्पन्नं कुसल-चित्तं संसारेन पच्चयगणेन उप्पन्नं नाम होत्ती ति ।

दुतियचित्तं निट्ठितं ।

[ततियं चित्तं]

(३१०) ततिये [११४७] आणविप्पयुत्तं ति आणेन विप्पयुत्तं ति आण-

१ ति० adds hereafter जीवो वा. २ See ३.१. ३ This commenced with ३.१. ४ M and PTS, insert hereafter स-वत्ताहेन. ५ सी०, M, PTS.—^०गृहणेन.

विष्णुयुत्तं । इदं पि हि आरम्भणे इद्वपहट्टं होति परिच्छिन्दनकज्जाणं पनेत्थ न होति । तरमा इदं दहरकुमारकानं भिक्खुं दिह्वा 'अयं धेरो मय्हं' ति वन्दनकाले, तेनेव नयेन चेतियवन्दनधम्मस्सवणकालादीसु च उप्पज्जती ति वेदितव्यं । पालियं पनेत्थ सत्तसु^१ ठानेसु पज्जा परिहायति । सेसं पाकतिकमेवा ति ।

ततियचित्तं निष्ठितं ।

[चतुर्थं चित्तं]

[३११] चतुर्थचित्ते पि [§१४९] एतेव नयो । इदं पन ससंखारना ति वचनतो यदा मातापितरो दहरकुमारके सीसे गहेत्वा चेतियादीनि वन्दोपेत्ति ते च अनधिका समाना पि इद्वपहट्टा वन्दन्ति । एवरूपे काले लब्धती ति वेदितव्यं ।

[पञ्चमं चित्तं]

[३१२] पञ्चमे [§१५०] उपेक्खासहगतं ति उपेक्खावेदनाय [157] सम्पयुत्तं । इदं हि आरम्भणे मज्झत्तं होति । परिच्छिन्दनकज्जाणं पेश्य होति येष । पालियं पनेत्थ ज्ञानचतुके^२ उपेक्खा होति इन्द्रियद्वके उपेक्खिन्द्रियं होती ति वत्त्वा सव्येयं पि वेदनापदानं निदेसे खात्तासातसुल्लदुक्खपरिस्सोपयसेन देसनं कत्वा अदुक्खमसुल्लवेदना कथिता । तरमा मज्झत्तलक्षणणे इन्द्रद्वकरणवसेन उपेक्खिन्द्रिय-मावो वेदितव्यो । पदपटिपाटिषा च एकरिंम ठाने पीति परिहीना व । तरमा चित्तंगवलेन पालिं आरुब्धा पञ्चपण्णसिव^३ धम्मा होन्ति । तेसं वसेन सव्यकोट्ठासेसु सव्यवारेसु च विनिच्छयो वेदितव्यो ।

[छट्ठ-सत्तम-अट्ठमानि चित्तानि]

[३१३] छट्ठसत्तम-अट्ठमानि दुतियततियचतुथेसु वुत्तनयेनेव वेदितव्यानि । केवलं इमेसु वेदनापरिवत्तनं चैव पीतिपरिहानं च होति । सेसं सद्धिं उप्पत्तिनयेन तादिसमेव । करणामुदितापरिकम्मकाले पि हि इमेसं उप्पत्ति महाअट्ठकथायं अनु-ज्जाता एव ।

इमानि अट्ठ कामावचरकुत्तलचित्तानि नाम ।

[३१४] तानि सव्वानि पि दसहि पुज्जकिरियवत्थूहि दीपेतव्वानि । कथं ? दानमयं पुज्जकिरिवत्थु, सीलमयं..., भावनामैर्यं..., अपचित्तिवहगतं..., वेय्या-वच्चसहगतं..., पत्तानुपदानं..., अब्भनुमोदनं..., देसनमयं..., सवणमयं..., विट्ठेज्जुकम्मपुज्जकिरियवत्थू ति इमानि दस पुज्जकिरियवत्थूनि नाम ।

१ See foot-note on §147. २ M., PTS. पञ्चके; but see §156, §§156-159. ३ See notes on ३.१९७, २५१, २५२, २५६, २६५, ३०२, ३०८. ४ ३.७२, ८१, ८९ mention only the first three in this list. ५ म०—'दिट्ठि'ज्जु^४; सी०—'दिट्ठि'ज्जु^५.

(३१५) कथं दानमेव दानमयं । पुञ्जकिरिया च सा तेषं तेषं आनि-
संसानं कस्यु चा ति पुञ्जकिरियवत्थु नाम । सेसेसु पि एतेव नयो । तत्थ चीवरा-
दीसु चत्तुस पच्चयेसु, रुपादीसु वा छसु आरम्भणेतु, अज्जादीसु वा दससु दान-
कस्यसु, तं तं देवतस्स तेषं तेषं उप्पादनतो पट्ठाय पुब्बभागे, परिच्चागकाले, पच्छा
सोमनस्सचित्तेन अनुस्सरणे चा ति तीसु कालेसु पवत्ता चेतना (i) 'दानमयं पुञ्ज-
किरियवत्थु' नाम । पञ्चसीलं अट्ठसीलं दससीलं समादियन्तस्स, 'पव्वजिस्सामी' ति
विहारं गच्छन्तस्स, पव्वजन्तस्स, 'मनोरथं गन्धकं पफेत्वा पव्वजितो वत' म्हि, साधु
सुद्ध' ति आक्खजेन्तस्स, पातिमोक्खं संवरन्तस्स, चीवरादयो पच्चये पच्चयेक्खन्तस्स,
आपायगतेसु रुपादीसु चक्खुद्वारादीनि' सं-[158]-वरन्तस्स, आजीवं सोधेन्तस्स
च पवत्ता चेतना (ii) 'सीलमयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम । पटिसम्भिदायं वुत्तेन
विपत्तनामगेन चक्खुं अनिच्चतो दुक्खतो अनत्ततो मायेन्तस्स, सोलं ... पे० ...
मनं, ... रूपे ... पे० ... धम्मो, ... चक्खुविज्जाणं ... पे० ... मनोविज्जाणं, ... चक्खु-
संकस्सं ... पे० ... मनोसम्पत्तं, चक्खुसंकस्सजं वेदनं ... पे० ... मनोसम्पत्तजं
वेदनं, रूपसज्जं ... पे० ... जगमरणं अनिच्चतो दुक्खतो अनत्ततो मायेन्तस्स
पवत्ता चेतना, अट्ठविंशाय वा आरम्भणेतु अप्पनं अप्पत्ता सव्वा पि चेतना (iii)
'भायनामयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम । महल्लकं पन दिस्वा पच्चुगमन-पत्तचीवर-
पटिग्गहण-अभिवादन-मग्गसंपदानादिवसेन (iv) 'अपचित्तसहगतं' वेदितव्यं ।
वुत्तरानं वत्तपटिवत्तकरणवसेन गामं पिण्डाय पविट्ठं भिक्खुं दिस्वा पत्तं गहेत्वा गामे
भिक्खं समादयेत्वा उपसंहरणवसेन, 'गच्छ भिक्खूनं पत्तं आहर' ति सुवा वेगेन
गम्भा पत्ताहरणादिवसेन च कायवेय्यावट्ठिककाले (v) 'वेय्यावत्तसहगतं' वेदितव्यं ।

(३१६) दानं दत्त्वा गन्धादीहि पूजं कत्वा 'असुकरस नाम पत्ति होतू' ति
वा, 'सव्वसत्तानं होतू' ति वा पत्तिं ददतो (vi) 'पत्तानुप्पदानं' वेदितव्यं । किं पनेवं
पत्तिं ददतो पुञ्जकस्यो होती ति ? । न होति । यथा पन एकं पदीपं जालेत्वा
सत्तो दीपसहस्रं जालेन्तस्स पटमदीपो खीणो ति न वत्तव्यो; पुरिमालोकेन पन
सद्धिं पच्छिमालोको एकतो हुत्वा अतिमहा होति । एवमेव पत्तिं ददतो परिहाणि
नाम नत्थि । बुद्धिं येव पन होती ति वेदितव्या । परेहि दिस्वाय पत्तिया वा अज्जाय
वा पुञ्जकिरियाय 'साधु सुद्ध' ति अनुमोदनवसेन (vii) 'अव्वमनुमोदनं' वेदि-
तव्यं । एको 'एवं धम्मकधिको ति मं जानिस्सन्ती' ति इच्छाय उत्ता लाभगरुको
हुत्वा देसेति, तं न महक्कलं । एको अत्तनो फ्फुणं धम्मं अपप्पचारित्तमानो विमुत्ता-
वत्तनकीसेन परेसं देसेति, इदं (viii) 'दिसनामयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम । एको

१ स्त्री०, न०-दीनं. २ See Vim. 38-39; MCom. i. 195, ii. 236, 358; Nettī, 89.

मुणन्तो 'इति मे सद्धो ति जानिस्सन्ती'ति मुणाति, तं न महप्फलं । एको 'एवं मे महप्फलं भविस्सती'ति हितफरणेन मुदुचित्तेन भम्मं मुणाति, इदं (ix) 'सवणमयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम । [159] दिट्ठिं उज्जुं करोन्तस्स (x) 'दिट्ठुजुक्कम्मपुञ्जकिरियवत्थु' नाम ।

(३१७) दीघमाणका पनाहु— 'दिट्ठुजुक्कम्मं सञ्जेसं नियमलक्खणं, यं किञ्चि पुञ्जं करोन्तस्स हि दिट्ठिया उज्जुक्कमायेनेव महप्फलं होती' ति । एतेषु पन पुञ्जकिरियवत्थुसु दानमयं ताव 'दानं दस्सामी'ति चिन्तेन्तस्स उप्पज्जति, दानं ददतो उप्पज्जति, 'दित्रं मे' ति पच्चवेक्खन्तस्स उप्पज्जति । एवं पुञ्जचेतनं मुखन-चेतनं अपरचेतनं ति तिस्वो चेतना एकतो कत्वा 'दानमयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम होति । सीलमयं पि 'सीलं पूरेस्सामी'ति चिन्तेन्तस्स उप्पज्जति, सीलपूर्णकाले उप्पज्जति, 'पूरितं मे' ति पच्चवेक्खन्तस्स उप्पज्जति । ता सञ्जा पि एकतो कत्वा 'सीलमयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम होति । ...पे^१... दिट्ठुजुक्कम्मं पि 'दिट्ठिं उज्जुं करिस्सामी' ति चिन्तेन्तस्स उप्पज्जति, दिट्ठिं उज्जुं करोन्तस्स उप्पज्जति, 'दिट्ठि मे उज्जुका कता' ति पच्चवेक्खन्तस्स उप्पज्जति । ता सञ्जा पि एकतो कत्वा 'दिट्ठुजुक्कम्मं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम होति ।

(३१८) सुत्ते पन तीणि येव पुञ्जकिरियवत्थूनि आगत्तानि । तेषु इतरेसं पि संगहो वेदितव्यो । अपचित्ति-वेय्यावच्चानि हि सीलमये संगहं गच्छन्ति । पत्तानु-पदान-अम्मनुभोदनानि दानमये । देसना-सवण-दिट्ठुजुक्कम्मानि भावनामये । ये^२ पन 'दिट्ठुजुक्कम्मं सञ्जेसं नियमलक्खणं'ति वदन्ति तैसं तं तीतु पि संगहं गच्छति । एवमेतानि संसेपतो तीणि हुत्वा विचारतो पन दस होन्ति ।

(३१९) तेषु 'दानं दस्सामी'ति चिन्तेन्तो अट्ठजं कामावचरकुसलचित्तानं अज्जतरेनेव चिन्तेति; ददमानो पि तैसं येव अज्जतरेन वेति; 'दानं मे दित्रं'ति पच्चवेक्खन्तो पि तैसं येव अज्जतरेन पच्चवेक्खति । 'सीलं पूरेस्सामी'ति चिन्तेन्तो पि तैसं येव अज्जतरेन चिन्तेति; सीलं पूरेन्तो पि तैसं येव अज्जतरेन पूरेति, 'सीलं मे पूरितं' ति पच्चवेक्खन्तो पि तैसं येव अज्जतरेन पच्चवेक्खति । 'भावनं भावेस्सामी'ति चिन्तेन्तो पि तैसं येव अज्जतरेन चिन्तेति; भावनं भावेन्तो पि तैसं-येव अज्जतरेन भावेति; 'भावना मे भाविता'ति पच्चवेक्खन्तो पि तैसं येव अज्जतरेन पच्चवेक्खति । [160] 'जेट्ठापचित्तिकम्मं करिस्सामी'ति चिन्तेन्तो पि तैसं येव अज्जतरेन चिन्तेति, करोन्तो पि तैसं येव अज्जतरेन करोति, 'कतं मे' ति पच्चवेक्खन्तो पि तैसं येव अज्जतरेन पच्चवेक्खति । 'कायेवेय्यावट्टिकम्मं करिस्सामी'

१ See note on this in ३.३१४. २ See the intervening terms in ३.३१४ above. ३ See ३.७३-८९. ४ See ३.३१७.

ति चिन्तेन्तो पि, करोन्तो पि, 'कतं मे' ति पचवेक्खन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पचवेक्खन्ति ।

(३२०) 'पत्तिं दत्तामी' ति चिन्तेन्तो पि, दवन्तो पि, 'दिज्जा मे' ति पचवेक्खन्तो पि, 'पत्तिं वा सेसकुसलं वा अनुमोदिस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन चिन्तेति; अनुमोदन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन अनुमोदति, 'अनुमोदितं मे' ति पचवेक्खन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पचवेक्खन्ति । 'धम्मं देसेस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन चिन्तेति, देसेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन देसेति, 'देसितो मे' ति पचवेक्खन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पचवेक्खन्ति । 'धम्मं सोस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन चिन्तेति, सुणन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन सुणाति, 'सुतं मे' ति पचवेक्खन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पचवेक्खन्ति । 'दिट्ठिं उजुक्कं करिस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन चिन्तेति, उजुक्कं करोन्तो पन चतुष्सां आणसंप्युत्तानं अञ्जतरेन करोति, 'दिट्ठिं मे उजुक्का कता' ति पचवेक्खन्तो अट्ठसं अञ्जतरेन पचवेक्खन्ति ।

(३२१) इमस्मिं ठाने चत्तारि अनन्तानि नाम गहितानि । चत्तारि हि अनन्तानि— आकासो अनन्तो, चक्कवाळानि अनन्तानि, सत्तनिकायो^१ अनन्तो, बुद्धजाणं अनन्तं । आकासरसं हि पुरिथिमदिताय वा पथिमुत्तरदक्खिणानु वा एत्तकानि वा योजनसत्तानि एत्तकानि वा योजनसहस्सानी^२ ति परिच्छेदो नत्थि । सिन्धेरुमत्तं पि अयोक्कटं पठवि द्विषा कत्था हेट्ठा खित्तं मस्सेधेव^३, नो पतिट्ठं लभेय, एवं (i) आकासं अनन्तं नाम । चक्कवाळानं पि सत्तेहि वा सहस्सेहि वा^४ परिच्छेदो नत्थि । सचे पि हि अकनिट्ठमयने निव्वत्ता, दब्बहाम्भेणुग्गहस्स सल्लहुडेन सेरेन तिरिथं तालच्छायं अतिकमनमत्तेन कालेन चक्कवाळसत्तसहस्स-अतिकमनसमत्थेन जयेन समन्नागता चत्तारो [161] महाब्रह्मानो 'चक्कवाळपरियन्तं पत्तिस्सामी' ति तेन जयेन धावेय्युं, चक्कवाळपरियन्तं अदिस्वा व परिनिव्वायेय्युं, एवं (ii) चक्कवाळानि अनन्तानि नाम । एत्तकेसु पन चक्कवाळेसु उदकट्टकथलट्टकसत्तानं पमाणं नत्थि । एवं (iii) सत्तनिकायो अनन्तो नाम । ततो पि (iv) बुद्धजाणं अनन्तमेव ।

(३२२) एवं अपरिमाणेसु चक्कवाळेसु अपरिमाणानं सत्तानं कामावचर-सोमनस्सहगत-आणसंप्युत्त-असंखारिक-कुसलचित्तानि एकस्स बहूनि उपपज्जन्ति । बहूष्णं पि बहूनि उपपज्जन्ति । तानि सत्त्वानि पि कामावचरट्ठेन सोमनस्सहगतट्ठेन आणसंप्युत्तट्ठेन असंखारिकट्ठेन एकत्तं गच्छन्ति । एकमेव सोमनस्सहगतं तिहेतुकं असंखारिकं महाचित्तं होति । तथा स-संखारिकं महाचित्तं ... पे० ... तथा उपेक्खा-

१ M., PTS— सत्तनिकायो. २ M., PTS—^०णि and insert hereafter एत्तकानि योजनसत्तसहस्सानी ति. ३ म०, M.— मस्सेधे'व. ४ सि० inserts hereafter सत्तसहस्सेहि वा. ५ सी०, M.—^०पम्म^०.

सहगतं आणविप्पयुत्तं दुहेतुकं^१ ससंसारिकं चित्तं ति । एवं सञ्चानि पि अपरिमाणेषु चकवालेसु अपरिमाणानं सत्तानं उप्पज्जमानानि कामावचरकुसलचित्तानि सम्भासंभुद्धो महात्तुलाप तुल्यमानो विष, तुम्हे पक्खिप्पित्वा मिनमानो विष, सञ्चञ्जुतआणेन परिच्छिन्दित्वा 'अट्ठेवैतानी' ति सरिक्खट्ठेन अट्ठेव कोट्ठासे कत्वा दस्सेसि ।

(३२३) पुन इमस्मिं ठाने छन्विधेन पुञ्जायूहनं नाम गहितं । पुञ्जं हि अत्थि सयंकारं अत्थि परंकारं, अत्थि साहत्थिकं अत्थि आणत्तिकं, अत्थि संपजान-कत्तं अत्थि असंपजानकत्तं । तत्थ अत्तनो धम्मताय कत्तं 'सयंकारं' नाम । परं करोन्तं दिस्वा कत्तं 'परंकारं' नाम । सहत्थेन कत्तं 'साहत्थिकं' नाम । आणापेत्वा कारितं 'आणत्तिकं' नाम । कम्मं च कलं च सद्धित्वा कत्तं 'सम्पजानकत्तं' नाम । कम्मं पि कलं पि अजानित्वा कत्तं 'असम्पजानकत्तं' नाम । तेषु सयंकारं करोन्तो पि इमेसं अट्ठञ्चं कुसलचित्तानं अज्झतरेनेव करोति । परंकारं करोन्तो पि, सहत्थेन करोन्तो पि, आणापेत्वा करोन्तो पि इमेसं अट्ठञ्चं कुसलचित्तानं अज्झतरेनेव करोति । संपजानकरणं पन चतूहि आणसम्पयुत्तेहि होति । असंपजानकरणं चतूहि आणविप्पयुत्तेहि ।

(३२४) अपरा पि इमस्मिं ठाने चत्तस्सो दक्खिणाभिसुद्धियो गहिता— पचयानं धम्मिकता, चैतना-महत्तं, बधुसंपत्ति, गुणातिरेकता ति । तत्थ धम्मेन समेन उप्पज्जा पचया 'धम्मिका' नाम । [१६२] सहित्वा ओकप्पेत्वा ददतो पन 'चैतना-महत्तं' नाम होति । स्त्रीणासवमावो 'बधुसंपत्ति' नाम । स्त्रीणासवस्सेव निरोधा बुद्धितमावो 'गुणातिरेकता' नाम । इमानि चत्तारि समोधानेत्वा दातुं सक्कोन्तस्स कामावचरकुसलं इमस्मिं येव अत्तमावे विपाकं देति । पुण्णकत्तेट्ठि^२ - काक्खल्लियं-सुमनमालाकारौदीनं विष ।

(३२५) संखेपतो पनेतं सञ्चं पि कामावचरकुसलं चित्तं 'चित्तं' ति करित्वा चित्तविचित्तद्वेन एकमेव होति । वेदनायसेन सोमनस्सहगतं उपेक्खा-सहगतं ति दुविधे होति । आणविमत्तिदेसनावसेन चतुर्विधं होति । सोमनस्स-सहगतं आणसंपयुत्तं असंसारिकं महाचित्तं हि उपेक्खासहगतं आणसंपयुत्तं असं-सारिकं महाचित्तं च आणसंपयुत्तद्वेन असंसारिकद्वेन च एकमेव होति । तथा आणसम्पयुत्तं ससंसारिकं, आणविप्पयुत्तं असंसारिकं, आणविप्पयुत्तं ससंसारिकं चा ति । एवं आणविमत्तिदेसनावसेन चतुर्विधे पनेतस्मिं असंखार-ससंखारविमत्तितो चत्तारि असंखारिकानि चत्तारि ससंखारिकानी ति अट्ठेव कुसलचित्तानि होन्ति । तानि याथावतो अत्वा भगवा सञ्चञ्जु गुणी वरो मुनि सेट्ठो आचिन्सति देसेति

^१ सो०, म०— द्विहेतुकं. २ व० अ० १.३८५; सि०— काळवल्लिय; म०— काळवल्लिय. ३ व० अ० २.४०.

मज्झपेति पट्टपेति विवरति विभजति उत्तानीकरोतीति ।

**अट्टसालिनिया धम्मसंगहट्ठकथाय
कामाचचरकुसलनिहेसो^१
समत्तो ।**

[रूपाचचरकुसलकथा]

(३२६) इदानीं रूपाचचरकुसलं दस्सेतुं कतमे धम्मा कुसला [§ १६०] ति आदि आरब्धं । तस्य रूपपत्तिया मग्गं भावेतीति रूपं वुचति रूपमवो^२ । उपपत्तीति निव्वत्ति जाति संजाति । मग्गोति उपायो । वचनस्यो पनेत्य— तं उपपत्तिं मग्गति गवेसति जनेति निष्पादेतीति मग्गो । इदं वुत्तं होति— येन मग्गेन रूपमवे उपपत्ति होति निव्वत्ति जाति संजाति, तं मग्गं भावेतीति । किं पनेतेन नियमसो रूपमवे उपपत्ति होतीति ? न होति । “समाधिं भिक्खवे भावेय, समाहितो यथामृतं पजानाति पस्सती” [Cl. सं० ३.१३; ५.४१४...] ति एवं वुत्ते न हि निव्वेधमागियेन रूपमवातिक्रमोऽपि होति । रूपपत्तिया पन इतो अज्झो मग्गो [163] नाम नत्थि, तेन वुत्तं ‘रूपपत्तिया मग्गं भावेती’ति । अत्थतो चायं मग्गो नाम चेतनाऽपि होति, चेतनाय संपयुत्तधम्माऽपि, तदुभयं पि । “निरयं चाहं सारिपुत्त पजानामि निरयगामिं च मग्गं” [म० १.७३] ति हि एत्थ चेतनो वै मग्गो नाम ।

“सद्धा हिरियं कुसलं च दानं । धम्मा एते सप्पुरिसानुवाता ।

एतं हि मग्गं दिवियं^३ वदन्ति । एतेन हि गच्छति देवलोकं” [अ० ४.२३६] ति । एत्थ चेतनासंपयुत्ता धम्मा मग्गो नाम । “अयं भिक्खवे मग्गो, अयं पटिपदा” [म० ३.१००] ति संखारपत्तिमुत्तौदीसु चेतनाऽपि चेतनासंपयुत्तधम्माऽपि मग्गो नाम । इमस्मिं पन ठाने ‘ज्ञानं’ ति वचनतो चेतनासंपयुत्ता अधिपेता । वस्मा पन ज्ञानचेतना पटिसन्धि आकट्ठति, तस्मा चेतनाऽपि चेतनासंपयुत्तधम्माऽपि वदन्ति देव ।

(३२७) भावेतीति जनेति उप्पादेति वट्ठेति । अयं ताव इध भावनाय अत्थो । अज्झत्थ पन उपसग्गवसेन संभावना परिभावना विभावना ति एवं अज्झयाऽपि अत्थो होति । तस्य “इध उदाधि मम साचका अधिखिले संभावन्ति—सीलवा

१ This commenced with ३.१. २ Continues upto ३.४२६.
३ सी०, ति०— रूपभावो. ४ ति० inserts hereafter सञ्जानाति. ५-५ All authorities but M. read चेतना only. ६ All authorities read so.
७ म० १.९९-१०३.

समणो गोतमो, परमेन सीलक्खन्धेन सम्मत्तागतो” [म० २.९] ति अयं संभावना नाम; ओकण्णना ति अत्थो । “सीलपरिभाषितो समाधि महफलो होति महानिखं सो, समाधिपरिभाषिता वज्जा महफला होति महानिखंसा, वज्जापरिभाषितं चित्तं सम्मदेव आसवेहि विमुच्यती” [दी० २.८१] ति अयं परिभावना नाम; वासना ति अत्थो । “इयं रूपं विभावहेहि, वेदनं... सज्जं... संसारे... विज्झाणं विभावहेही” [ ] ति अयं विभावना नाम; अन्तरधापना ति अत्थो । “पुन च परं उदायि अक्खाता मया सावकानं पटिपदा, यथापटिपन्ना मे सावका चत्तारो सतिपट्टाने भावेन्ती” [म० २.११] ति, अयं पन उप्पादनवट्टनट्टेन भावना नाम । इमस्मिं पि ठाने अयमेव अधिपेता । तेन वुत्तं—‘भावेती ति ज्ञेति उप्पादेति वट्टेती’ ति ।

(३२८) कस्मा पनेत्थ, यथा कामावचरकुसलनिहेसे धम्मपुब्बंगमा देसना कता तथा पन अकत्वा, पुग्गलपुब्बं-[164]-गमा कता ति ? पटिपदाव साधे-तव्वतो’ ति । इदं हि चतुसु पटिपदासु अज्जतराय साधेतव्वं; न कामावचरं विष विना पटिपदाव उप्पज्जति । पटिपदा च नाभेसा पटिपन्नके सति होती ति एतमत्थं दस्सेतुं पुग्गलपुब्बंगमं देसनं करोन्तो ‘रूपूपपशिया मग्गं भावेती’ [§ १६०] ति आह ।

(३२९) विविच्चेव कामेही ति कामेहि विविचित्वा, विना हुत्वा, अपक्कमिवा । यो पनायमेव ‘एव’-कारो सो नियमत्थो ति वेदितव्वो । वस्मा च नियमत्थो, तस्मा तस्मिं पठमज्झानं उपसंपज विहरजसमये अविज्जमानानं पि कामानं तस्स पठमज्झानस्स पटिपक्खमाव, कामपरिचागेनेव च’स्स अधिगमं दीपेति । कथं ? ‘विविच्चेव कामेही’ ति एवं हि नियमे करियमाने’ इदं पज्जा-यति—तर्तुं च’स्सं ज्ञानस्स कामा पटिपक्खभूता वेसु सति इदं न प्यवत्ति, अम्बकारे सति पदीपोमासो विष ? तेसं परिच्चागेनेव च’स्स अधिगमो होति ओरिमत्तर-परिच्चागेन पारिमत्तरस्सेव । तस्मा नियमं करोती ति ।

(३३०) तत्थ सिया— ‘कस्मा पनेत्थ पुब्बपदे येव वुत्तो, न उत्तरपदे ? किं अकुसलेहि धम्मेहि अविविच्चा पि ज्ञानं उपसंपज विहरेय्या ति?’ ‘न खो पनेत्तं एवं दट्ठव्वं । तं निरुत्तरणतो हि पुब्बपदे एस वुत्तो । कामधातुसमविक्रमनतो हि कामधातुपटिपक्खतो च इदं ज्ञानं कामानमेव निरुत्तरणं । यथाह— “कामानमेतं निरुत्तरणं यदिदं नेक्खम्म” [दी० ३.२७५] ति । उत्तरपदे पि पन, यथा “इथेव भिक्खवे पठमो समणो, इध दुत्तियो समणो” [म० १.६३; अ० २.२३८] ति एत्थ ‘एव’-कारो अनित्वा वुचति, एवं वत्तव्वो । न हि सक्का इतो अज्झेहि पि नीवरणसंखातेहि अकुसलेहि धम्मेहि अविविच ज्ञानं उपसंपज विहरितुं, तस्मा ‘विविच्चेव कामेहि विविच्चेव अकुसलेहि धम्मेही’ ति एवं पदद्वये पि एस दट्ठव्वो ।

१ सि०— सोपेतव्वेतो. २ With ३.३२९-३३५ of. विनु० ४.८१-८८

३ M.—कविरमाने, ४-४ म०— नन्विमस्स; M.—नूतमस्स; सि०— नूतमिस्स.

पदद्वये पि च किञ्चा पि विविच्चा ति इमिना साधारणवचनेन तैदङ्गविवेकादयो कायविवेकादयो च सव्ये पि विवेका संग्रहं गच्छन्ति, तथा पि कायविवेको चित्त-
विवेको विश्वम्भनविवेको ति तयो एव इय ददृब्बा ।

(३३१) कामेही ति इमिना पदेन ये च निदेसे “कतमे वयुक्तामा ? मनापिया रुपा” [नि० १.१] ति आदिना नयेन वयुक्तामा वुत्ता, ये च तथैव विभंगे चै “छन्दो कामो, [165] रागो कामो, छन्दरागो कामो; संकप्पो कामो, रागो कामो, संकप्परागो कामो; इमे वुच्चन्ति कामा” [नि० १.२; वि० २५६] ति एवं किलेसकामा वुत्ता, ते सव्ये पि संगहिता इचेव ददृब्बा । एवं हि सति विविचेव कामेही ति वयुक्तामेहि पि विविचेवा ति आथो युजति । तेन काय-
विवेको वुत्तो होति । विविच्च अकुसलेहि धम्ममेही ति किलेसकामेहि सव्या-
कुसलेहि वा विविच्चा ति अथो युज्जति । तेन चित्तविवेको वुत्तो होति । पुरिमेन चेत्य वयुक्तामेहि विवेकवचनतो येव कामसुखपरिच्चागो, दुतियेन किलेसकामेहि विवेकवचनतो नेक्खम्मसुखपरिग्गहो विभावितो होति ।

(३३२) एवं वयुक्ताम-किलेसकामविवेकवचनतो येव च एतेसं पठमेन संकिलेसवत्पुप्पहानं, दुतियेन संकिलेसप्पहानं; पठमेन लोलमावरस हेतुपरिच्चागो, दुतियेन बालमावरस; पठमेन पयोगसुद्धि, दुतियेन आसयपोसनं विभावितं होती ति पि आतव्वं । एस ताव नयो ‘कामेही’ ति एत्थ वुत्तकामेसु वयुक्तामपक्खे । किलेस-
कामपक्खे पन ‘छन्दो’ ति च रागो’ ति च एवमादीहि अनेकमेदो कामच्छन्दो येव कामो ति अधिपेतो । सो च अकुसलपरिखापन्नो पि समानो “तत्थ कतमो काम-
च्छन्दो कामो ?” [Of. वि० २५६] ति आदिना नयेन विभंगे ज्ञानंगपटिपक्खदो विसुं वुत्तो । किलेसकामत्ता वा पुरिमपदे वुत्तो, अकुसलपरियापन्नत्ता दुतियपदे । अनेकभेदतो च’स्स ‘कामतो’ ति अवत्वा ‘कामेही’ ति वुत्तं ।

(३३३) अज्जेसं पि च धम्मानं अकुसलमवि विज्जमाने “तत्थ कतमे अकुसला धम्मा ? कामच्छन्दो” [वि० २५६] ति आदिना नयेन विभंगे उपरि-
ज्ज्ञानंगपक्वनीकपटिपक्खमावदस्सन्तो नीकरणानेव वुत्तानी ति । नीकरणानि हि ज्ञानंगपक्वनीकानि । तेसं ज्ञानंगानेव पटिपक्खानि, पिद्धंसकानि, विघातकानी ति वुत्तं होति । तथा’ हि “समाधि कामच्छन्दस्स पटिपक्खो, पीत्ति व्यापादस्स, वित्थो यीनमिद्धस्स, सुलं उदचकुक्कुचस्स, विचारो विचिकिच्छाया” ति पेटके’ वुत्तं ।

(३३४) एवमेथ ‘विविचेव कामेही’ ति इमिना कामच्छन्दस्स विवसंभन-

१ विमु० ४.८२; पटि० २.५२०, वि० अ० ३.१६. २ सी०, M. omit.
३ Cf. नि० १.२८. ४ वि०-२५७ reads “तत्थ कतमे कामा ? छन्दो कामो”
which is also quoted in विमु० ४.८७. ५ सी०, M.- यथा. ६ Cf.
विमु० ४.८६; विमुत्ति ४२, and Introduction p. xxv note 4.

विवेको बुद्धो होति । 'विविच अकुसलेहि धम्मोही'ति इमिना पञ्चत्वं पि नीवरणानं । अगहितग्गह्वेन पन पठमेन कामच्छन्दस्स, दुतियेन सेसनीवरणानं; तथा पठमेन तीसु अकुसलमूलेषु पञ्चकामगुणमेदविसयस्स लोमस्स, दुतियेन आपात-[166]-यथुमेदादिविचानं दोसमोहानं । ओघादीसु वा धम्मेषु पठमेन कामोप-कामयोग-कामासव-कामुपादान-अभिज्झाकापगन्ध-कामरागसंयोजनानं, दुतियेन अवसेस-ओष-योगासव-उपादानगन्धसंयोजनानं । पठमेन च तण्हाय तं-संपयुत्तकानं च, दुतियेन अविज्जाय तं-संपयुत्तकानं च । अपि च पठमेन लोमसंपयुत्त-अट्ठे चित्तुपादानं, दुतियेन सेसानं चतुन्नं अकुसलचित्तुपादानं विक्खंमनविवेको बुद्धो होती ति वेदितव्यो । अयं ताव 'विविचेव कामेहि विविच अकुसलेहि धम्मोही'ति एत्थ अत्थप्पकासना ।

(३३५) एत्तावता पठमस्स ज्ञानस्स पहानञ्जं दस्सेत्वा इदानीं संपयोगञ्जं दस्सेतुं सवितकं सविचारं ति आदि बुत्तं । तथ्यं हेट्ठो बुत्तलक्खणादिविभागो न अप्पनासंपयोगतो रुपावचरभावप्पत्तेन वितक्केन चैव विचारेन च सह वत्तति । स्वस्सो विन पुप्फेन फलेन वा ति इदं ज्ञानं सवितकं सविचारं ति बुच्चति । विमंगे पन "इमिना च वितक्केन इमिना च विचारेन उपेतो होति समुपेतो होती" [वि० २५७] ति आदिना नयेन पुग्गलाविट्ठानां देसमा कता । अत्थो पन तथा पि एवमेव दट्ठव्यो । विवेकजं ति—एत्थ विविचि विवेको । नीवरणविगमो ति अत्थो । विविचो ति वा विवेको, नीवरणविविचो ज्ञानसम्पयुत्तधम्मरासी ति अत्थो । तस्मा विवेका, तस्मिं वा विवेके, जातं ति विवेकजं ।

(३३६) पीतिसुखं ति—एत्थ पीतिसुखानि हेट्ठो पकासितानेव । तेषु सुत्तपकाराय पञ्चविधाय पीतिया अप्पनासमाधिस्स मूलं हुत्वा चट्ठमाना समाधि-संपयोगं गता करणा पीति—अयं इमस्मिं अरथे अधिप्पेता पीती ति । अयं च पीति इदं च सुखं अस्स ज्ञानस्स, अस्मिं वा ज्ञाने अत्थी ति इदं ज्ञानं पीतिसुखं ति बुच्चति । अथ वा पीति च सुखं च पीतिसुखं, धम्मविनयादयो धिय । विवेकजं पीतिसुखमस्स ज्ञानस्स, इमस्मिं वा ज्ञाने, अत्थी ति एवं पि विवेकजं पीतिसुखं । नयेन हि ज्ञानं एवं पीतिसुखं पेश विवेकजमेव होति । तं च'स्स अर्थि । तस्मा एकपदेनेव 'विवेकजपीतिसुखं' ति पि बुत्तं युज्जति । विमंगे पन "इदं सुखं इमाय पीतिया सहगतं" [वि० २५७] ति आदिना नयेन बुत्तं । अत्थो पन तथा पि एवमेव दट्ठव्यो ।

(३३७) [167] पठमं ज्ञानं ति—एत्थ गणनानुपुब्बतो पठमं । पठमं उपपन्नं ति पि पठमं । पठमं समापजितव्वं ति पि पठमं । इदं पन न एकान्तलक्षणं ।

१-२ See Chart (चित्तुपादकण्ड- At A Glance) accompanying धम्मसंगहि, under अकुसलचित्तानि, (§§ 365-430) २ विसु० ४८८-९१ are lacking here. ३ ३.१९८-२०१. ४ विसु० ४.९२ ५ See ३.२०२-२१०. ६ ति०—गणनानुपुब्बताय; अ० वो० gives गणनानुपुब्बता (!)

विष्णुवशीमाचो हि अद्भुसमापत्तिलाभी आदितो पट्टाय मत्थकं पापेन्तो पि समा-
यजितुं सक्कोति । मत्थकतो पट्टाय आदिं पापेन्तो पि समायजितुं सक्कोति ।
अन्तरन्तरा ओक्कमन्तो पि सक्कोति । एवं पुच्छुप्पत्तियट्ठेन पनं पठमं नाम होति ।
ज्ञानं ति दुविधं ज्ञानं— आरम्मणूपनिज्ज्ञानं लक्खणूपनिज्ज्ञानं ति । तथ
अद्भु समापत्तियो पटवीकसिणादिआरम्मणं उपनिज्ज्ञायन्ती ति आरम्मणूपनिज्ज्ञानं
ति संखं गता । विपस्सनामग्गफलानि पन लक्खणूपनिज्ज्ञानं नाम । तथ विपस्सना
अनिष्वादि लक्खणस्स उपनिज्ज्ञानतो लक्खणूपनिज्ज्ञानं । विपस्सनाय कतकिच्चरस
मयेन इज्जानतो मग्गो लक्खणूपनिज्ज्ञानं । फलं पन निरोधसत्थं तथलक्खणं
उपनिज्ज्ञायती ति लक्खणूपनिज्ज्ञानं नाम । तेषु इमहिंम अत्थे आरम्मणूपनिज्ज्ञानं
अधिपेत्तं । तस्मा आरम्मणूपनिज्ज्ञानतो पच्चनीकज्ज्ञापनतो वा ज्ञानं ति वेदितव्यं ।

(१६८) उपसंपज्जा ति उपगन्त्वा, पापुणित्वा ति वुत्तं होति ।
उपसंपादयित्वा वा निष्कादेत्वा ति वुत्तं होति । चिमंगे पन “उपसंपज्जा ति पठमस्स
ज्ञानरस लाभो पटिलामो वपि सम्पाति कुसना सच्छिकिरिवा उपसंपदा” [वि०
२५७] ति वुत्तं । तस्मा पि एवमेव अत्थो ददुत्थो । विहरती ति तदनुसारेण इरिया-
पयविहरेन इतिवृत्तपकारज्ज्ञानसमझी हुत्वा अत्तमावस्स इरियत्तं वुत्ति पालनं
वपनं यापनं चारं विहारं अभिनिष्कादेति । वुत्तं हेतुं चिमंगे— “विहरती ति
इरियति वत्तति पालेति यपेति यापेति चरति विहरति, तेन वुत्तति विहरती”
[वि० २५७] ति । पटवीकसिणं ति एत्थ पटवीमण्डलं पि सकलद्वेन पटवीकसिणं
ति वुत्तति । तं निरुत्थाय पटिलद्वनिमित्तं पि । निमित्ते पटिलद्वज्ज्ञानं पि । तथ
इमहिंम अत्थे ज्ञानं पटवीकसिणं ति वेदितव्यं । पटवीकसिणसंखातं ज्ञानं उप-
संपज्जा विहरती ति अयं हेतु सत्थेय्यो ।

(१६९) इमहिंम [168] पन पटवीकसिणे परिकम्मं कत्वा चतुक्कप्पक-
ज्ज्ञानानि निव्वत्तेत्वा ज्ञानपदद्वानं विपस्सनं गट्ठत्वा अरहत्तं पत्तुकामेन कुल्लुत्तेन
किं कातव्यं ति ? आदितो ताव पातिमोक्खसंवर-इन्द्रियसंवर-आजीवपारिसुद्धि-
पञ्चयसंनिस्तितसंखातानि चत्तारि सीलानि विनोधेत्वा सुपरिसुद्धे सीले पतिवृत्तेन,
ध्यास आवातादीनु दत्तनु पल्लोधेनु पल्लोधो अत्थि, तं उपच्छिन्दित्वा कम्म-
द्वानदायकं कल्पाणमित्तं उपसंकर्मावा पालियां आगतेसु अद्भुतिसावे कम्मद्वानेसु
अत्तनो चरियानुकूलं कम्मद्वानं उपपरिक्खन्तेन सचस्स इदं पटवीकसिणं अनुकूलं
होति, इदमेव कम्मद्वानं गहेत्वा ज्ञानमावनाय अननुरूपं विहारं पशाय अनुरूपे

१ ग० M- omit. २ विष्णु० ४.११९ differs. ३ सि०, म०— संखं.
४ विष्णु० ४.११९ agrees. ५ विष्णु० ४.१०२. ६ विष्णु० ४.१०३. ७ सि०—
कसिणत्थेन; see विष्णु० ४.११९. ८-८ विष्णु० ३.२८. ९ On this see Vim.
pp.38-39, footnote.

विहारे विहरन्तेन दुस्सपल्लिवोभुपच्छेदं कत्वा कसिणपरिकम्मनिमित्तानुरत्नस्वण-सत्त असप्पायपरिवज्जन-सत्तसप्पायसेवन-दसविधअप्पनाकोसल्लप्पभेदं सत्त्वं भावनाविधानं अपरिहापेत्तेन आणाधिगम्मत्थाय पटिपजितव्वं । अयमेत्थ संखेपो । विद्यारो पन विसुद्धिमग्गे वुत्तनयेनेव वेदितव्वो । यथा चेत्थ एवं इतो परेसु पि । सव्व-कम्मद्वानानं हि भावनाविधानं सव्वं अट्टकथानयेन गहेत्वा विसुद्धिमग्गे विद्यारितं । किं तेन तत्थ तत्थ पुन वुत्तेना ति न तं पुन विद्यारयाम । पालिया पन हेट्ठा अनागतं अत्थं अपरिहापेत्वा निरन्तरं अनुपदवण्णनमेव करिस्साम ।

(३४०) तस्मिं समये ति तस्मिं पटमज्झानं उपसंपज्ज विहरणसमये । फस्सो होति ... पे० ... अविक्खेपो होती ति इमे कामावचर-पटमकुसल-विषये वुत्तप्पकारा व पदपटिपाटिया छप्पण्णत्तै धम्मा होन्ति । केवलं हि ते कामाव-चरा, इमे मुम्मन्तरवसेन महग्गता रूपावचरा ति अयमेत्थ विसेसो । सेसं तादिस-मेव । ये-वा-पनका पनेत्थ छन्दार्दयो चत्तारो न लब्भन्ति । कोट्टासवार-मुज्जतवारो पाकलिका एवा ति ।

पटमं ।

(३४१) दुतियज्झानानिदेसे [§ १६१] वितक्कविचारानं वूप-[169]-समा [§ १६१] ति वितक्कस्स च विचारस्स चा ति इमेसं द्वित्रं वूपसमा, समति-क्कमा; दुतियज्झानक्खण्णे अपातुमावा ति वुत्तं होति । तत्थ किञ्चा पि दुतियज्झाने सव्वे पि पटमज्झानधम्मा न सन्ति, अज्जे येव हि पटमज्झाने फस्सादयो अज्जे इध, ओळारिकस्स पन ओळारिकस्स अंगस्स समतिक्कमा पटमज्झानतो परेत्तं दुतियज्झानादीनं अधिगमो होती ति दीपनत्थं वितक्कविचारानं वूपसमा ति एवं वुत्तं ति वेदितव्वं । अज्झत्तं ति—नियकज्झत्तं अधिष्येत्तं । विमग्गे पन “अज्झत्तं पचत्तं” [वि० २५८] ति एत्तकमेव वुत्तं । यस्मा नियकज्झत्तं अधिष्येत्तं, तस्मा अत्तनो सन्ताने जातं, अत्तनो संताने निव्वचं ति अयमेत्थ अत्थो ।

(३४२) संपसादनं ति संपसादनं वुच्चति सज्जा । संपसादनयोगतो ज्ञानं पि संपसादनं, नीलवण्णयोगतो नीलवत्थं विय । यस्मा वा तं ज्ञानं संपसादन-समन्नागतत्ता वितक्कविचारक्खोमवूपसमेन च चेत्तो संपसादवति, तस्मा संपसादनं ति वुत्तं । इमस्मिं च आधधिकप्ये ‘संपसादनं चेत्तसो’ ति एवं पदसंवेधो वेदि-

१ वित्तु० २.१८-१२३. २ Chapters iv-xi. ३ See note 9 on §1; also २.१६७, २५१, २५६, etc. ४ See २.२५१-५२. ५ See २. ३०६, ३०८. ६ With ३.३४१-३४३ compare वित्तु० ४.१४०-१४८. ७ सी०- omit. ८ See २.३६.

तन्मो । पुरिमस्मि पन अत्थयिकणे 'चेतसो' ति एतं एकोदिमावेन सद्धिं योजेतव्वं । तन्नायं अत्थयोजना—एको उदेती ति एकोदि, वितक्कविचारेहि अनज्झारुद्धवा अग्गो सेट्ठो हुत्वा उदेती ति अत्थो । सेट्ठो पि हि लोके एको ति वुच्चति । वितक्क-विचारविरहितो वा एको असहायो हुत्वा ति पि वत्तुं वट्ठति । अथ वा संपयुत्तधम्म उदायती ति उदि । उट्ठपेती^१ ति अत्थो । सेट्ठेन एको च सो उदि चा ति एकोदि । समाधिस्सत्तं अधिवचनं । इति इमं एकोदिं भावेति वट्ठेती ति इदं दुतियज्ज्ञानं एकोदिमावं । सो पनायं एकोदि यस्मा चेतसो, न सत्तस्स, न जीवस्स, तस्मा एतं 'चेतसो एकोदिमावं' ति वुत्तं ।

(३४३) 'ननु चायं सद्धा पटमज्ज्ञाने पि अत्थि, अयं च एकोदिनामको समाधि, अथ कस्मा इदमेव सम्पसादनं चेतसो एकोदिमावं चा ति वुत्तं ति ? वुच्चते—'अहुं हि पटमज्ज्ञानं वितक्कविचारखोभेन वीचितरंगसमाकुलमिय जलं न सुप्पसन्नं होति, तस्मा सतिवा पि तद्धाव [170] 'संपसादनं' ति न वुत्तं । न सुप्पसन्नत्ता येव चैत्थ समाधि पि न सुट्ठु पाकटो । तस्मा एकोदिमावं ति पि न वुत्तं । इमस्मि पन ज्ञाने वितक्कविचारपल्लिखोधाभावेन लद्धोक्कासा बलवती सद्धा, बलवत्तद्धासहायपटिलामेनेव समाधि पि पाकटो । तस्मा इदमेव एवं वुत्तं ति वेदि-तव्वं । विमंगे पन "सम्पसादनं ति या सद्धा सहना ओक्कप्पना अमिप्पसादो; चेतसो एकोदिमावं ति या चित्तस्स टिटि सण्ठिति ... पे० ... सम्मासमाधी"^२ [वि० २५८] ति एत्तकमेव वुत्तं । एवं वुत्तेन पनेतेन सद्धिं अयं अत्थयण्णना यथा न विज्झति अज्झदत्थु संसन्दति येव समेति च, एवं वेदितव्वा ।

(३४४) अवितक्कं अविचारं ति भावनाय पहीनत्ता एतस्मि एतस्स वा वितक्को नाथी ति अवितक्कं । इमिना व नयेन अविचारं । विमंगे पि वुत्तं— "इति अयं च वितक्को अयं च विचारो सन्ता होन्ति समिता वूपसन्ता अत्थंगता अव्भत्थंगता अप्पिता व्यप्पिता सोसिता विसोसिता व्यम्भिकता, तेन वुच्चति अवि-तक्कं अविचारं"^३ [वि० २५८] ति । एत्थाह—ननु च वितक्काविचारानं वूपसमा ति इमिना पि अयमत्थो सिद्धो ? अथ कस्मा पुन 'वुत्तं अवितक्कं अविचारं' ति ? वुच्चते—एवमेतं, सिद्धो वायमत्थो, न पनेतं तदत्थदीपकं । ननु अबोधुग्ग—'ओळारिकस्स पन ओळारिकस्स अंगस्स समत्तिकम्मा पटमज्ज्ञानतो परेसं दुतिय-ज्ज्ञानादीनं समधिगमो होती ति दत्तैस्सत्थं वितक्कविचारानं वूपसमा ति एवं वुत्तं' ति ।

(३४५) अपि च वितक्कविचारानं वूपसमा इदं संपसादनं, न किल्लेसकालु-रिसयस्स; वितक्कविचारानं च वूपसमा एकोदिमावं, न उपचारज्ज्ञानमिव नीवरण-

१ All authorities but m° read उट्ठपेती ति. २ ३.३४१. ३ ३.३४२ reads दोषगतं.

णहाना; न पटमज्झानामिष च अंगपातुमावा ति एवं संपसादन-एकोदिमावानं हेतुपरिदीपकमिदं वचनं । तथा वित्तकविचारानं वूपसमा इदं अवितकं अविचारं, न ततियच्चतुर्थज्झानानि विय, चक्खुविज्झाणादीनि विय च, अमावा ति एवं अवि-
तकाविचारमावत्स हेतुपरिदीपकं च, न वित्तकविचारामावमत्तपरिदीपकं । वित्तक-
विचारामावमत्तपरिदीपकमेव पन अवितकं अविचारं ति इदं वचनं, तस्मा पुरिमं
वत्त्वा पि पुन वत्तव्वमेवा ति ।

(३४६) समाधिजं ति पटमज्झानसमाधितो सम्प्युत्तसमाधितो वा जातं
ति अत्थो । [171] तत्थ किञ्चा पि पटमं पि संप्युत्तसमाधितो जातं, अथ खो
अयमेव समाधि 'समाधी' ति वत्तव्वतं अरहति, वित्तकविचारक्खोमविरेहेन अतियिय
अचलत्ता सुप्पसन्नत्ता च । तस्मा इमस्स वण्णभणनत्थं इदमेव समाधिजं ति वुत्तं ।
पीतिसुखं ति इदं वुत्तनैयमेव । दुतियं ति गणनानुपुब्बत्ता दुतियं । इदं दुतियं
समापज्झी ति पि दुतियं । तस्मिं समये फस्सो होती ति आदीसु प्रानपज्झके
वित्तकविचारपदानि परिहीनानि^१ मग्गपज्झके च सम्मासंकप्पपदं परिहीनं^२ । तेसं वसेन
सविमत्तिक्काविमत्तिकपरिविनिच्छयी वेदितव्वो । कोट्ठसिंघरे पि तिचक्किं ज्ञानं
होति, चतुरंगिको मग्गो होती [§ १६१] ति आगतं । तेसं पटमज्झान-
सदिसमेवा ति ।

दुतियं ।

(३४७) ततियज्झानेनिदेहे [§ १६३] पीतिया च विरागा ति विरागो
नाम वुत्तपकाराय पीतिया जिगुच्छनं वा समत्तिकमो वा । उमिन्नं पन अन्तरा 'च'-
सहो संणिण्डनत्थो । सो वूपसमं वा सग्गिण्डेति वित्तकविचारानं वूपसमं वा । तत्थ
यदा वूपसममेव सग्गिण्डेति तदा पीतिया विरागा च, किञ्च मिथ्यो 'वूपसमा' चा ति
एवं योजना वेदितव्वत्ता । इमिस्स च योजनाय विरागो जिगुच्छनत्थो होति । तस्मा
पीतिया जिगुच्छना च वूपसमा चा ति अपमत्थो दट्ठव्वो । यदा पन वित्तकविचारानं
वूपसमं सग्गिण्डेति तदा पीतिया च विरागा किञ्च मिथ्यो 'वित्तकविचारानं च वूपसमा'
ति एवं योजना वेदितव्वत्ता । इमिस्सा च योजनाय विरागो समत्तिकमन्तथो होति,
तस्मा पीतिया च समत्तिकमा वित्तकावचारानं च वूपसमा ति अयमत्थो दट्ठव्वो ।

(३४८) कामं चेत्ते वित्तकविचारा दुतियज्झाने येव वूपसन्ता, इमस्स पन
ज्ञानस्स मग्गपरिदीपनत्थं वण्णभणनत्थं च एतं वुत्तं । वित्तकविचारानं वूपसमा ति
हि वुत्ते इदं पज्जावति— ननु वित्तकविचारवूपसमो मग्गो इमस्स ज्ञानस्ता ति ?

१ See ३.३३६, ३.३०२-२१०. २ See note ३ on § 161. ३ Cf.
३.२५७. ४ Second para. in § 161. ५ With ३.२५७-३५८ compare
विमु० ४.१५४-१७७. ६ सि०, M., विमु० ४.१५५- नून.

यथा च ततिये अरियमग्गे अप्पहीनानं पि सक्कायदिट्ठादीनं “पंचसं ओरं-
मा-[172]-गिवानं संवोजनानं पहानो” [Cf. अं० १.२३२] ति एवं पहानं वुच्च-
मानं वण्णमणनं होति, तदधिगमाय उस्तुक्कानं उत्साहजनगतं, एवमेव इयं
अवूपसन्तानं पि वितक्कविचारानं वूपसमो वुच्चमानो वण्णमणनं होति । तेनायमत्थो
वुत्तो— ‘पीतिपा च समतिक्रमा वितक्कविचारानं च वूपसमा’ति ।

(३४९) उपेक्खको च विहरती ति— एत्थ उपपत्तितो इत्थस्ती ति
उपेक्खा । समं पस्सति, अपक्खपत्तितो हुत्वा पस्सती ति अत्थो । तां विस्सदाय
विपुलाय धामगताय समज्जागतत्ता ततियज्झानसमंगी उपेक्खको ति वुच्चति ।
उपेक्खा पन दसविधा होति— छलंगुपेक्खा ब्रह्मविहारुपेक्खा बोधंगुपेक्खा विरियु-
पेक्खा संस्कारुपेक्खा वेदनुपेक्खा विपस्सनुपेक्खा तत्रमज्झनुपेक्खा ज्ञानुपेक्खा पारि-
सुद्धिउपेक्खा ति ।

(३५०) तथ या “इयं स्त्रीणासवो भिक्खु चक्खुना रूपं दिस्सा नेव
सुमनो होति, न दुम्मनो, उपेक्खको च विहरति सवो संपज्जानो” [Cf. अं० २.
१९८; ३.२७९] ति एवमागता स्त्रीणासवस्स छसु द्वारेसु इद्वानिद्वुल्लारम्मणा-
पाये परितुद्धपकतिमायाविज्झनाकारमूता उपेक्खा, अयं ‘छलंगुपेक्खा’ नाम । या
पन “उपेक्खासहस्रेण चेतसा एकं दिसं करिषा विहरती” [दी० १.२५१] ति
एवमागता सत्तेसु मज्झत्ताकारमूता उपेक्खा, अयं ‘ब्रह्मविहारुपेक्खा’ नाम । या
“उपेक्खासम्बोद्धमं भावेति विवेकनिस्सत्ते” [मं० १.११; सं० ४.३६७, ५.९१]
ति एवमागता सहजातधम्मनं मज्झत्ताकारमूता उपेक्खा, अयं ‘बोधंगुपेक्खा’ नाम ।
या पन “कालेन कालं उपेक्खानिमित्तं मनसि करोती” [अं० १.२५७] ति एव-
मागता अनच्चारद्व-नातिसिथिलविरियसंज्ञाता उपेक्खा अयं ‘विरियुपेक्खा’ नाम ।
या “कति संस्कारुपेक्खा समोपिवसेन उप्पज्जन्ति, कति संस्कारुपेक्खा विपस्सना-
वसेन उप्पज्जन्ति ? अट्ठ संस्कारुपेक्खा समोपिवसेन उप्पज्जन्ति, दस संस्कारुपेक्खा
विपस्सनावसेन उप्पज्जन्ती” [पटि० १.६४] ति एवमागता नीवरणादि-पटिसंस्का-
रजिद्वानगदहे मज्झत्तमूता उपेक्खा, अयं ‘संस्कारुपेक्खा’ नाम ।

(३५१) या पन “सरिं समये कामादचरं कुसलं वित्तं उप्पज्जं होति
उपेक्खासहगतं” [§§ १५०, १५६] ति एवमागता अदुक्खमसुखसज्जिता उपेक्खा
अयं ‘वेदनुपेक्खा’ नाम । या पन “यदत्थि, यं मूतं, तं पजहति, उपेक्खं पटिलमती”
[ ] [173] ति एवमागता विचिन्ने मज्झत्तमूता उपेक्खा, अयं ‘विपस्सनु-
पेक्खा’ नाम । या पन छन्दादीसु ये-वा-पनकेसु आगता सहजातानं समवाहितमूला
उपेक्खा अयं ‘तत्र-मज्झनुपेक्खा’ नाम । या “उपेक्खको च विहरती” [§ १६३]

१ A. I. २३२ reads पारिक्खवा. २ A. omits. ३ सि०— °माया
विज्झनाकार°. ४ Ps. I. 64 reads समव°. ५ M— समवाहिनी°.

ति एवमागता अग्निसुखे पि तस्मिं अपक्वपातजननी उपेक्षा, अयं 'ज्ञानुपेक्षा' नाम । या पन "उपेक्षासतिपारिसुद्धिं चतुर्थं ज्ञानं" [१६५] ति एवमागता सव्यपचनीकपारिसुद्धा पचनीकवृत्तमने पि अव्यापारमूता उपेक्षा, अयं 'पारिसुद्धिउपेक्षा' नाम ।

(३५२) तथ छलंगुपेक्षा च ब्रह्मविहारपेक्षा च ब्रह्मसंगुपेक्षा च तत्रमज्जन्तुपेक्षा च ज्ञानुपेक्षा च पारिसुद्धि-उपेक्षा च अत्यतो एका तत्रमज्जन्तुपेक्षा व होति । तेन तेन अवयवाभेदेन पन'स्ता अयं भेदो । एकस्ता पि सतो सत्तस्स कुमार-पुत्र-धेर-सेनापति-राजादिकसेन भेदो विय । तस्मा तासु यत्थ छलंगु-पेक्षा न तथ ब्रह्मसंगुपेक्षादयो, यत्थ वा पन ब्रह्मसंगुपेक्षा न तथ छलंगु-पेक्षादयो होन्ती ति वेदितव्वा । यथा चेतासं अत्यतो एकीभाषो, एवं संस्कार-पेक्षा-विपस्सनुपेक्षानं पि । पज्जा एव हि सा किञ्चवसेन द्विधा भिन्ना ।

(३५३) यथा हि पुरिसस्स सायं गेहं पविट्ठं सप्यं अजपददण्डं गहेत्वा परिवेसमानस्स तं सुसकोट्टके निपन्नं दिस्वा 'सप्पो नु खो नो' ति अवलोकैन्तस्स सोवधिकत्तयं दिस्वा निज्वेमलिकस्स 'सप्पो, न सप्पो' ति विचिन्ने मज्झत्तता होति; एवमेव वा आरद्धविपस्सकस्स विपस्सनाभावेन लक्षणत्तये दिट्ठे संस्कारानं अनिच्चमावादिविचिन्ने मज्झत्तता उत्पज्जति, अयं 'विपस्सनुपेक्षा' । यथा पन तस्स पुरिसस्स अजपदेन दण्डेन गाढं सप्यं गहेत्वा 'किं नाहं' इमं सप्यं गहेत्वा अविहेट्ठन्तो अत्तानं च इमिना अडंसप्पिवा मुधेय्यं' ति मज्झनाकारमेव परिवेसतो गहणे मज्झत्तता होति; एवमेव वा लक्षणत्तयस्स दिट्ठत्ता, आदिस्ते विय तयो भवे परसतो, संस्कारगहणे मज्झत्तता, अयं 'संस्कारपेक्षा' नाम । इति विपस्सनुपेक्षाया सिद्धाय संस्कारपेक्षा पि सिद्धा व होति । इमिना पनेसा विचिन्नगहणेसु मज्झत्त-संस्कारेण किञ्चेन द्विधा भिन्ना ति ।

(३५४) विरिबुपेक्षा पन वेदनुपेक्षा च अज्जमज्जं च [174] अव-सेसाहे च अत्यतो भिन्ना एवा ति । इति इमानु दससु उपेक्षासु 'ज्ञानुपेक्षा' इध अधिपेता । सा मज्झत्तलक्षणा अनाभोगरसा अव्यापारपञ्चुपट्ठाना पीति-विरागपदट्ठाना ति । एत्थाह— ननु चायं अत्यतो तत्रमज्जन्तुपेक्षा व होति ? सा च पटमदुतियज्जानेसु पि अधि, तस्मा तत्रा पि 'उपेक्खको च विहरती' ति एवमयं वत्तव्वा सिपा । सा कस्मा न वुत्ता ति ? अपरिच्यक्तकिञ्चित्तो । अपरि-च्यक्तं हि तस्सा तत्थ किञ्चं, वितक्कादीहि अभिभूतत्ता । इध पनायं वितक्कविचार-पीतीहि अनभिभूतत्ता उक्खित्तसिरा विय दुत्था परिच्यक्तकिञ्चा जाता, तस्मा वुत्ता ति । निट्ठिता 'उपेक्खको च विहरती' ति एतस्स सब्बसो अत्यवण्णर्नो ।

१ PTS, M. insert before this मज्जन्तु; सी०— जप्पमुत्ते. २ म०— वुट्ठु.
३ M., म०, सि०— किं ताहं. ४ These commenced with. १.३५५.

(३५५) इदानीं सतो च संप्रज्ञानो [१९३] ति एतत् सतीति । संप्रज्ञानातीति संप्रज्ञानो । पुष्पलेन सति च संप्रज्ञानं च वृत्तं । तत्र सत्त्व-लक्षणा सति, असत्त्वसत्त्वैरसा, आरब्धसत्त्वपुष्पद्वाना । असंमोहलक्षणां संप्रज्ञानं, तीरणसं, पवित्रयपुष्पद्वानां । तत्र किञ्चापि इदं सतिसंप्रज्ञानं पुरिमज्ञानेषु पि अत्यि—मुद्रस्ततिस्स हि असंप्रज्ञानस्स उपचारमत्तं पि न संप्रज्ञाति, परैव अप्यना—ओल्लारिकत्ता पन तैसं ज्ञानानं, भूमियं विय पुरिसस्स, चित्तस्स गति सुखा व होति, अन्यत्तं तत्र सतिसंप्रज्ञानकिञ्च । ओल्लारिकं गप्पहानेनेव पन सुसुमत्ता इमस्स ज्ञानस्स, पुरिसस्स सुखधारायं विय, सतिसंप्रज्ञानकिञ्च परिभाषिता येव चित्तस्स गति इच्छित्तव्या ति इधेव वृत्तं । किं च भिश्यो ? यथा भेनुपको^१ वच्छो भेनुतो अपनीतो अरक्खियमानो पुनदेव धेनुं उपगच्छति, एवमिदं ततियज्ज्ञानसुखं पीतितो अपनीतं तं सतिसंप्रज्ञानस्स अरक्खियमानं पुनदेव पीति उपगच्छेय्य, पीति-संप्रयुत्तमेव विया । सुखे चापि सत्ता सारज्जन्ति, इदं च अतिमधुरं सुखं, ततो परं सुखमावाह । सतिसंप्रज्ञानानुभावेन पनेत्थ सुखे असारज्जना होति, नो अन्यथा ति इमं पि आरक्खिण्णं दस्सेतुं इदमिधेव वृत्तं ति वेदितव्यं ।

(३५६) इदानीं सुखं च कायेन पटिसंवेदेती [१९३] ति [175] एतत् किञ्चापि ततियज्ज्ञानसमंभिज्ञानो सुखपटिसंवेदनाभोगो नथि, एवं सन्ते पि यस्मा तस्स नामकायेन सम्प्रयुक्तं सुखं, यं वा तं नामकायसंप्रयुक्तं सुखं, तं-समुद्धानेन^२ स्स यस्मा अतिपणीतेन रूपेण रूपकायो^३ कुट्टो^४, कायस्स कुट्टत्तां ज्ञानमुद्धितो पि सुखं पटिसंवेदेय्य, तस्मा एतमायं दस्सेन्तो 'सुखं च कायेन पटिसंवेदेती'ति आह । इदानीं यं तं अरिया आचिक्खन्ति उपेक्खको सतिमा सुखविहारी [१९३] ति एतत् यं-ज्ञानहेतुं यं-ज्ञानकारणां तं ततियज्ज्ञानसमंभिज्ञानं बुद्धादयो अरिया "आचिक्खन्ति देसेन्ति पज्जपेन्ति पट्टपेन्ति विवरन्ति विमज्जन्ति उत्तानी-करोन्ति पकासेन्ति" [वि० २५९] पसंसन्तीति अधिष्ठापो—किन्ति ? 'उपेक्खको सतिमा सुखविहारी'ति—तं ततियज्ज्ञानं उपसंप्रज्ञ विहरतीति एवमेत्थ योजना वेदितव्या ।

(३५७) कस्मा पन तं ते एवं पसंसन्ति ? पसंसारहतो । अयं हि यस्मा अतिमधुरसुखे सुखपारमिप्पत्ते पि ततियज्ज्ञाने उपेक्खको, न तत्र सुखमिंसणेन आकङ्क्षयति, 'यथा च पीति न उपज्जति' एवं उपद्वित्तसतिया सतिमा, यस्मा च अरियकन्तं अरियजनसेवितमेव च असंकिळ्ढं सुखं नामकायेन पटिसंवेदेति तस्मा पसंसारहो; इति पसंसारहतो नं अरिया ते एवं पसंसारहेतुभूते गुणे पकासेन्ता 'उपेक्खको सतिमा सुखविहारी' ति एतं पसंसन्तीति वेदितव्यं ।

१ म०—अपमुत्तन^०; सि०—अपमुत्तन^०. २ विष्णु० ४.१०४ reads भेनुपगो.
३ सी०, म०—कुट्टो. ४ सी०, म०—कुट्टा.

(३५८) ततियं ति गणनानुपुष्यता ततियं । इदं ततियं समापज्जती ति ततियं । तस्मिं समये फस्सो होती ति आदीसु ज्ञानपञ्चके पीतिपदं पि परिहीनं । तस्सा पि वसेन तविमत्तिक्कविमत्तिकेपदविनिच्छन्नो वेदितव्यो । कोट्टास्येवारे पि दुवंगिकं ज्ञानं होती ति आगतं । सेसं दुतियज्ज्ञानसदिसमेवा ति ।

ततियं ।

(३५९) चतुत्थज्ज्ञाननिहेसे सुखस्स च पहाना दुक्खस्स च पहाना [§ १६५] ति कायिकसुखस्स च कायिकदुक्खस्स च पहाना । पुब्बे वा ति तं च खो पुब्बे व, न चतुत्थज्ज्ञानकसणे । सोमनस्सदोमनस्सानं अत्थंगमा ति चेतसिकसुखस्स चेतसिकदुक्खस्स वा ति [176] इमेसं पि द्विजं पुब्बे व अत्थंगमा; पहाना इचेव वुत्तं होति ।

(३६०) कदा पन नेसं पहानं होति ? चतुत्थं ज्ञानानुपचारकसणे । सोमनस्सं हि चतुत्थज्ज्ञानस्स उपचारकसणे येष पहीयति । दुक्खदोमनस्ससुखानि पठमदुतियततियानं उपचारकसणेसु । एवमेतेसं पहानकमेन अवुत्तानं इन्द्रियविमंगे [वि० १२२] पन इन्द्रियानं उद्देशकमेनेव इधा पि वुत्तानं सुख-दुक्ख-सोमनस्स-दोमनस्सानं पहानं वेदितव्यं । यदि पनेतानि तस्स तस्स ज्ञानस्स उपचारकसणे येष पहीयन्ति, अयं कस्मा “कथं जुप्पन्नं दुक्खिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झति ? इध भिक्खवे भिक्खु विविच्चेव कामेहि ... पे० ... पठमं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरति, एत्थुप्पन्नं दुक्खिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झति । कथं जुप्पन्नं दोमनस्सिन्द्रियं ... सुखिन्द्रियं ... सोमनस्सिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झति ? इध भिक्खवे भिक्खु सुखस्स च पहाना ... पे० ... चतुत्थं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरति । एत्थुप्पन्नं सोमनस्सिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झति” [सं० ५.२१३-२१५] ति एवं ज्ञानेत्थेव निरोधो वुत्तो ति ? अतिसयनिरोधत्ता । अतिसयनिरोधो हि तेसं पठमज्ज्ञानादीसु, न निरोधो येव । निरोधो येष पन उपचारकसणे, नातिसयनिरोधो ।

(३६१) तथा हि नानावज्जने पठमज्ज्ञानूपचारे निरुद्धस्सा पि दुक्खिन्द्रियस्स ङ्समकसादित्संकरस्सेन वा, विसमासनूपतापेन वा सिया उप्पत्ति, न त्वेव अन्तो-अप्पनायं । उपचारे वा निरुद्धं पेत्तं न सुद्धु निरुद्धं होति, पटिपक्खेन अविहतत्ता । अन्तो अप्पनायं पन पीतिफरणेन सव्वो कायो सुखोक्कन्तो होति । सुखोक्कन्तकायस्स च सुद्धु निरुद्धं होत्तं दुक्खिन्द्रियं, पटिपक्खेन विहतत्ता । नानावज्जने येव च दुतियज्ज्ञानूपचारे पहीनस्स दोमनस्सिन्द्रियस्स यस्मा एत्तं वितक्कविचारपञ्चये पि

१ See ३.३५७, २ Second para. in § 163. ३ With ३.३५९-३६० cf. विजु० ४.१८४-१९५.

कायकिलमथे चित्तूपधाते च सति उप्पज्जति, वितक्कविचारामावे च नेव उप्पज्जति; यत्थ पन उप्पज्जति तत्थ वितक्कविचारामावे; अप्पहीना एव च दुतियज्ज्ञानूपचारे वितक्कविचारा ति तत्थ'स्स सिया उप्पत्ति, अप्पहीनपच्चयत्ता; न त्वेव दुतियज्ज्ञाने, पहीनपच्चयत्ता ।

(३६२) तथा ततियज्ज्ञानूपचारे पहीनस्सा पि सुखिन्द्रियस्स पीतिसमुद्धान-
पणीतरूपकुट्टकायस्स सिया उप्पत्ति, न त्वेव ततियज्ज्ञाने । ततियज्ज्ञाने हि पच्चय-
मूता पीति सच्चसो निरुज्झति । [177] तथा चतुर्थज्ज्ञानूपचारे पहीनस्सा पि
सोमनस्सिन्द्रियस्स आसन्नत्ता, अप्पनापत्ताय उपेक्खायामावेन सम्मा अनतिकन्तात्ता
च, सिया उप्पत्ति, न त्वेव चतुर्थज्ज्ञाने । तस्मा एव च 'एत्थुप्पन्नं दुक्खिन्द्रियं
अपरिसेसे निरुज्झती'ति' तत्थ तत्थ अपरिसेसग्गहणं कत्ते ति ।

(३६३) एत्थाह— 'अथेवं तस्स तस्स ज्ञानस्सूपचारे पहीना पि एता वेदना
इध कस्मा समाहटा'ति ? 'सुखगहणार्थं । या हि अयं 'अदुक्खमसुखं' ति एत्थ
अदुक्खमसुखा वेदना वुत्ता, सा सुसुमा, दुब्बिज्जेय्या, न सक्का सुखेन गहेतुं ।
तस्मा यथा नाम दुट्ठस्स वथातथा वा उपसंक्रमित्वा गहेतुं असकुणेय्यस्स गोणस्स
गहणार्थं गोषो एकस्मिं वजे सच्चा गावो समाहरति, अथेकेकं नीहरत्तो पटिपाटिवा
आगतं 'अयं खो, गहय्यै न' ति तं पि गाहापवति; एवमेव भग्गवा सुखगहणार्थं सच्चा
एता समाहरी ति । एवं हि समाहटा एता दस्सेत्वा यं नेव-सुखं-न-दुक्खं, न-सोम-
नस्सं-न-दोमनस्सं, अयं अदुक्खमसुखा वेदना ति सक्का हीति एसा गाहयितुं ।
अपि च अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिवा पच्चयदस्सनात्थं वा पि एता वुत्ता ति
वेदितव्या । सुखदुक्खप्पहानादयो हि तस्सा पच्चया । यथाह— "चत्तारो खो
आवुसो पच्चया अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिवा समापत्तिवा । इधावुसो भिक्खु
सुखस्स च पहाना ... पे० ... चतुर्थं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरति, इमे खो आवुसो
चत्तारो पच्चया अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिवा समापत्तिवा" [म० १. २९६] ति ।

(३६४) यथा वा अज्जत्थ पहीना पि सक्कायदिट्ठिआदयो ततियमग्गस्स वण्ण-
भणनर्थं तत्थ पहीना ति वुत्ता, एवं वण्णभणनार्थं पेत्तस्स ज्ञानस्स ता इध वुत्ता ति
वेदितव्या । पच्चयथातेन वा एत्थ रागदोसानं अतिदूरमात्रं दस्सेतुं पेता वुत्ता ति
वेदितव्या । एतापु हि सुखं सोमनस्सस्स पच्चयो, सोमनस्सं रागस्स; दुक्खं दोम-
नस्सस्स, दोमनस्सं दोसस्स । सुखादिधातेन च सप्पच्चया रागदोसा हता ति अतिदूरे
होन्ती ति ।

(३६५) अदुक्खमसुखं ति दुक्खामावेन अदुक्खं, सुखामावेन असुखं ।
एतेनेत्थ दुक्खसुखपटिपक्खमूतं ततियवेदनं दीपेति, न दुक्खसुखामावमत्तं । ततिय-
वेदना नाम अदुक्खमसुखा । उपेक्खा ति पि वुचति । [178] । सा इहानिदु-

१ See ३.३६० above. २ ति०- वण्णाव. ३ See ३.३४८ above.

विपरीतानुमयनलक्षणया, मज्झत्तरसा, अविभूतपञ्चुपट्टाना, सुखदुःखानिरोधपट्टाना
ति वेदितव्या ।

(३६६) उपेक्खासतिपारिसुद्धिं ति उपेक्खाय जनितसतिपारिसुद्धिं ।
इमस्मिं हि ज्ञाने सुपरिसुद्धा सति । वा च तस्सा सतिया पारिसुद्धिं सा उपेक्खाय कता,
न अभ्येन । तस्मा एतं उपेक्खासतिपारिसुद्धी ति वुचति । धम्मं वि वुत्तं—“अयं
सति इमाय उपेक्खाय विवट्ठो होति परिसुद्धा परियोदाता, तेन वुचति उपेक्खा-
सतिपारिसुद्धी” [वि० २६१] ति । याय च उपेक्खाय एत्थं सतिपारिसुद्धिं होति
सा आत्थतो तत्रमज्झत्तरता ति वेदितव्या । न केवलं चेत्य सति येव परिसुद्धा
अपि च खो सत्थे पि संपयुत्तधम्मा । सतिसीसेन पन देसना वुत्ता । तत्थं किञ्चा
पि अयं उपेक्खा हेट्ठा पि तीसु ज्ञानेसु विज्जति— यथा पन दिवा सुरियण्णमाभि-
मवा सोम्मभावेन च अत्तनो उपकारकत्तेन वा समागाय रत्तिया अल्लामा दिवा
विज्जमाना पि चन्दलेखा अपरिसुद्धा होति अपरियोदाता—एवमयं पि तत्रमज्झत्तु-
पेक्खाचन्दलेखा वितक्कादिपचनीकधम्मतेजाभिमवा समागाय च उपेक्खावेदना-
रत्तिया अप्पटिलामा विज्जमाना पि पठमादिज्ज्ञानमेदेषु अपरिसुद्धा होति । तस्सा
च अपरिसुद्धाय दिवा अपरिसुद्धचन्दलेखाय पमा विथ सहजाता पि सति-आदयो
अपरिसुद्धा व होन्ति । तस्मा तेसु एकं पि ‘उपेक्खासतिपारिसुद्धी’ ति न वुत्तं । इध
पन वितक्कादिपचनीकधम्मतेजाभिमवामावा समागाय च उपेक्खावेदनारत्तिया
पटिलामा अयं तत्रमज्झत्तुपेक्खाचन्दलेखा अतिविथ परिसुद्धा । तस्सा परिसुद्धत्ता
परिसुद्धचन्दलेखाय पमा विथ सहजाता पि सतिआदयो परिसुद्धा होन्ति परियो-
दाता । तस्मा इदमेव उपेक्खासतिपारिसुद्धी ति वुत्तं ति वेदितव्यं ।

(३६७) चतुत्थं ति गणनानुपुब्बतो चतुत्थं । इदं चतुत्थं समापज्जती ति पि
चतुत्थं । फस्सो होती ति आदीसु फस्सपञ्चके ताव वेदना ति उपेक्खावेदना
वेदितव्या । ज्ञानपञ्चकइन्द्रियद्वानेसु पन उपेक्खा होति [179] उपेक्खिन्द्रियं होती
ति वुत्तमेव । तेसानि तत्थि परिहीनपदानि इथा पि परिहीनानेव । कोट्टासैवारे पि
दुवंगिकं ज्ञानं ति उपेक्खाचित्तेकमातावसेनेव वेदितव्यं । तेसं सव्वं तत्थि-
सदिसमेवा ति ।

चतुक्कनयो निट्ठितो ।

(३६८) इदानीं कतमे धम्मा कुसला [§ १६७] ति पञ्चकनयो आरब्धो ।
कस्मा इति चे, पुगलज्ज्ञासयवसेनं येव देसनाविलसेनं च । सज्जिसिर्भेदवपरिहाय
किं एकञ्चानं देवानं वितक्को एव ओळारिकतो उपट्ठासि, विचारपीतिसुख-

१ म०—वित्ता, ति०—विमत्ता. २ § 165, para. 2. ३-२ See २.३९,
३.३८३-८४. ४ म०—सज्जिवित्तं.

चित्तेकगता सन्ततो । तेसं सप्पायवसेन सत्था चतुरंगिकं अथितकं विचारमत्तं दुतियज्झानं नाम भाजेसि । एकच्चानं विचारो ओळारिकतो उपट्ठासि, पीतिसुल-
चित्तेकगता सन्ततो । तेसं सप्पायवसेन तिसंगिकं ततियज्झानं नाम भाजेसि । एकच्चानं पीति ओळारिकतो उपट्ठासि, सुखचित्तेकगता सन्ततो । तेसं सप्पाय-
वसेन दुवंगिकं चतुत्यज्झानं नाम भाजेसि । एकच्चानं सुखं ओळारिकतो उपट्ठासि,
उपेक्खा-चित्तेकगता सन्ततो । तेसं सप्पायवसेन दुवंगिकं पञ्चमज्झानं नाम भाजेसि ।
अयं ताव 'पुग्गलज्झासयो' । यस्मा पन धम्मधोतुया मुण्यपि विवर्त्ता देसना विलास-
पत्ता नाम होति—सा तथागतस्तं सुट्ठु पटिबिद्धा—तस्मा आणमहत्तताय देसना-
विधाने सुकुसलो देसनाविलासपत्तो सत्था यं यं अंगं लभति तस्स तस्स वसेन
यथा यथा इच्छति तथा तथा देसनं निपामेत्ती ति सो इध पञ्चज्झिकं पटमज्झानं
भाजेसि, चतुरज्झिकं अथितकविचारमत्तं दुतियज्झानं, तिसज्झिकं ततियज्झानं, दुधज्झिकं
चतुत्यज्झानं, दुधज्झिकमेव पञ्चमज्झानं भाजेसि । अयं 'देसनाविलासो' नाम ।

(३६९) अपि च ये भगवता "तथो" मे समाधी—अथितकसविचारो समाधि,
अथितकविचारमत्तो समाधि, अथितक-अविचारो समाधी" [Cf. दी० ३. २१९]
ति सुचन्ते तथो समाधी देसिता, तेसु हेट्ठा अथितकसविचारो समाधि अथितक-
[180]-अविचारो समाधि भाजेत्वा दस्सितो, अथितकविचारमत्तो पन न दस्सितो ।
तं दस्सेतुं पि अयं पञ्चकनयो आरब्धो ति वेदितव्यो । तथा दुतियज्झाननिहेसे [§ १६८]
कस्सादीसु वितकमत्तं परिहायति, कोट्ठासंघारे "चतुरंगिकं ज्ञानं होति चतुरंगिको
मग्गो होती" ति अयमेव विलेखो । तेसं सर्व्वं पटमज्झानसदिसमेव । यानि च चतुक्क-
नये दुतियतविवचनतुथानि तानि इध ततियचतुत्यपञ्चमानि । तेसं अधिगमपटि-
प्पाटिवा दीपनार्थं अयं नयो वेदितव्यो—

(३७०) एको किं अमच्चपुत्तो राजानं उपट्ठातुं जनपदतो नगरं आगतो ।
सो एकदिवसमेव राजानं दित्वा पानव्यसनेन सर्व्वं विमवजातं नासेसि । तं एक-
दिवसं सुराम्भदमत्तं निचोले कत्वा जिण्णकटसारकमत्तेन पटिच्छादेत्वा पानागारतो
नीहरिसु । तमेनं संकारकूटे निपज्जित्वा निहायन्तं एको अंगविज्जापाठको दित्था
'अयं पुरितो महाजनस्स अवस्सयो भविस्सति, पटिजग्गितव्वो एसो' ति सच्चिट्ठानं
कत्वा मत्तिकाय नहापेत्वा शूलसाटकयुगं निवासपेत्वा पुन गन्धोदकेन नहापेत्वा
सुखुमेन दुक्खलुयुगलेन अच्छादेत्वा पासादं आरोपेत्वा सुभोजनं भोजेत्वा 'एवं नं
परिहेस्सयाथा' ति परिचारके पटिपादेत्वा पक्कामि । अथ नं ते सयनं आरोपेत्तुं ।
पानागारगमनपटिपादनार्थं च नं चत्तारो ताव जना चत्तुसु हत्थपादेसु उप्पीळेत्वा
अट्ठंसु । एको पादे परिमज्जि । एको तालवण्टं गहेत्वा वीजि । एको बीणं वादयमानो
गायन्तो निसीदि ।

१-१ See १.३८४. २ Cf. अ० ४.३००; पटि० १.४८. ३ §168, 2nd para.

(३७१) सो सयनूपगमनेन विगतकिलमथो थोकं निदायित्वा उद्धितो हत्य-
पादनिष्पीडने' असहमानो 'को मे हत्यपादे उष्पीळेति ? अपगच्छ'ति तज्जेसि ।
ते एकवचनेनेव अपगच्छिषु । ततो पुन थोकं निदायित्वा उद्धितो पादपरिमज्जनं
असहमानो 'को मे पादे परिमज्जति ? अपगच्छ'ति आह । सो पि एकवचनेनेव
अपगच्छि । पुन थोकं निदायित्वा उद्धितो वालवुद्धिं विय तालवण्टवातं असहन्ती
'को एस ? अपगच्छतू'ति आह । सो पि एकवचनेनेव अपगच्छि । पुन थोकं निदा-
यित्वा उद्धितो कण्णसुलं विय गीतवादित्सहं असहमानो वीणावादकं तज्जेसि । सो
पि एकवचनेनेव अपगच्छि । [181] अथेवं अनुक्रमेन पहीन-किलमथुष्पीडन-परि-
मज्जन-वातपहार-गीतवादित्सहपदवो सुखं सयित्वा बुद्धाय रज्जो सन्तिकं अगमासि ।
राजा पि'त्स मइन्ते इत्सरियमदासि । सो महाजनस्स अवस्सयो जातो ।

(३७२) तथ पानव्यसनेन पारिजुज्जप्पत्तो सो अमच्चपुत्तो विय अनेक-
व्यसनपारिजुज्जप्पत्तो घरावासगतो कुलपुत्तो इद्वन्वो । अंगविज्जापाटको पुरिसो विय
सथागतो । तस्स पुरिसस्स 'अयं महाजनस्स अवस्सयो मयिस्सत्ति, पटिज्जगनं अर-
हती'ति सज्झिद्वानं विय सथागतस्स 'अयं महाजनस्स अवस्सयो भविरसत्ति, पण्डज्जं
अरहति कुलपुत्तो'ति सज्झिद्वानकरणं । अयं'स्स अमच्चपुत्तस्स मत्तिकामत्तेन नहापनं
विय कुलपुत्तस्सा पि पन्वज्जापटिलामो । अयं'स्स थूलसाटकनिवासनं विय इमस्सा
पि दससिक्खापदसंस्सालसीलव्यथनिषासनं । पुन तस्स गन्धोदकेन नहापनं विय
इमस्सा पि पातिभोक्खसंस्कारादि-सीलगन्धोदकनहापनं । पुन तस्स सुखमुदकूलयुग-
च्छादनं विय इमस्सा पि यथावुत्तसीलविसुद्धिसंपदासंस्सालतदुकूलच्छादनं । दुकूल-
च्छादितस्स पन'स्स पासादारोपनं विय इमस्सापि सीलविसुद्धिदुकूलच्छादितस्स समाधि-
भावनापासादारोपनं । ततो तस्स सुभोजनभुज्जनं विय इमस्सा पि समाधिउपकारक-
सत्तिसम्पज्जज्जादि-धम्मामत्तपरिमुज्जनं । भुत्तभोजनस्स पन तस्स परिचारकेहि सयनारो-
पनं विय इमस्सा पि वित्तादीहि उपचारज्ज्ञानारोपनं । पुन तस्स पानागारगमन-
पटिवाहनत्थं हत्यपादुष्पीडनकपुरिसचतुकं विय इमस्सा पि कामसज्जामिमुखगमन-
पटिवाहनत्थं आरम्भणे चित्तुष्पीडको नेक्खम्मवित्तको । तस्स पादपरिमज्जनपुरिसो
विय इमस्सा पि आरम्भणे चित्तानुमज्जको विचारो । तस्स तालवण्टवातदायको
विय इमस्सा पि वेतसो सीतलभावदायिका पीति । तस्स सीतानुग्गाहकरो गन्धध्व-
पुरिसो विय इमस्सा पि चित्तानुग्गाहकं सोमनस्सं ।

(३७३) तस्स सयनूपगमनेन विगतकिलमथस्स थोकं निहूपगमनं विय
इमस्सा पि उपचारज्ज्ञानसञ्जिस्सत्तेन विगतनीवरणकिलमथस्स पटमज्ज्ञानपगमनं ।
अथ'स्स निदायित्वा उद्धितस्स हत्यपादुष्पीडनासहनेन हत्यपादुष्पीडकानं संतज्जनं
तेसं च अपगमनेन पुन थोकं निहूपगमनं विय इमस्सा पि पटमज्ज्ञानतो [182]

बुद्धितस्स चित्तुप्पील्लनकयित्तकासहनेन वितक्कदोसदत्तनं, वितक्कप्पहाना च पुन अविताक्कविचारमत्तज्ज्ञानुपगमनं । ततो तस्स पुनप्पुनं निदायित्वा बुद्धितस्स यथा-
बुत्तेन कमेन पादपरिमज्जनादीनं असहनेन पटिपाटिया पादपरिमज्जकादीनं संतज्जनं,
तेसं च अपगमनेन पुनप्पुनं थोकं निहूपगमनं विथ इमस्सा पि पुनप्पुनं दुत्तिचादीहि
ज्ञानेहि बुद्धितस्स यथाबुत्तदोसानं विचारादीनं असहनेन पटिपाटिया विचारादि-
दोसदत्तनं । तेसं तेसं च पहाना पुनप्पुनं अविताक्कविचार-निप्पीतिक-पहीनसोमनस्स-
ज्ज्ञानुपगमनं । तस्स पन सयना बुद्धाय रज्जो सन्तिकं गतस्स इत्तरियसंपत्ति विथ
इमस्सा पि पञ्चमज्ज्ञानतो बुद्धितस्स विप्पस्सनामम्यं उपगतस्स अरहत्तपत्ति । तस्स
पत्तिस्सरियस्स बहुञ्चं जनानं अवत्सवभावो विथ इमस्सा पि अरहत्तपत्तस्स बहुञ्चं
अवत्सवभावो पि वेदितब्बो । एत्तावता हि एस अनुत्तरं पुञ्चक्खेत्तं नाम होती ति ।
पञ्चकनयो निद्धितो ।

(३७४) एत्तावता चतुक्कपञ्चकनयद्वयभेदो बुद्धिकनवको नाम पक्कासितो होति ।
अत्थतो पनेस पञ्चकनये चतुक्कनयस्स पविट्ठता ज्ञानपञ्चको एता ति वेदितब्बो ।

(३७५) इदानीं यस्मा एतं ज्ञानं नाम पटिपदाकमेन सिज्जति, तस्मा'रस
पटिपदाभेदं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ १७६] ति आदि आरब्धं । तथ
दुक्खा पटिपदा अस्सा ति दुक्खापटिपदं । दग्धा अमिज्जा अस्सा ति दग्धा-
भिज्जं । इति दुक्खापटिपदं ति वा दग्धाभिज्जं ति वा पठवीकणिं ति वा तीणि
पि ज्ञानस्सेव नामानि । दुक्खापटिपदं खिप्पाभिज्जं ति आदीनु पि एतेव नयो ।

(३७६) तथ पठमसमन्नाहारतो पट्टाय याव तस्स तस्स ज्ञानस्स उपचारं
उपज्जति ताव पवत्ता ज्ञानभावना 'पटिपदा' ति बुच्चति । उपचारतो पन पट्टाय
याव अप्पना ताव पवत्ता पज्जा 'अमिज्जा' ति बुच्चति । सा पनेसा पटिपदा एक-
च्चस्स दुक्खा होति । नीवरणादिपञ्चनीक-[183]-धम्मसमुदाचारगहणताय किच्छा
असुखसेवना ति अत्थो । एकच्चस्स तदभावेन सुखा । अमिज्जा पि एकच्चस्स
दग्धा होति, मन्दा, अ-सीपपवत्तिनी । एकच्चस्स खिप्पा अ-मन्दा सीधपवत्तिनी ।

(३७७) तस्मा यो आदितो आदितो किलसे विक्खम्मन्तो दुक्खेन ससं-
खारेण संपर्योगेन किलमन्तो विक्खम्मन्ते, तस्स दुक्खा पटिपदा नाम होति । यो
पन विक्खम्मन्तकिलेसो अप्पनापरिवासं वसन्तो चिरेण अंगपातुभावं पाप्पणाति, तस्स
दग्धाभिज्जा नाम होति । यो खिप्पं अंगपातुभावं पाप्पणाति तस्स खिप्पाभिज्जा नाम
होति । यो किलेसे विक्खम्मन्तो सुखेन अकिलमन्तो विक्खम्मन्ते, तस्स सुखा पटिपदा
नाम होति । तथ यानि सप्पायासप्पायानि च पल्लिवोपुपच्छेदादीनि पुब्बकिचानि
च अप्पनाकीर्त्तलानि च तिसुदिमभ्यो चित्तमावनानिदेसे निहिट्ठानि, तेषु यो

१ सि० alone reads उत्तारो. २ तिसु० ४.९७-१०२. ३ तिसु० ४.
२९-५६. ४ तिसु० ८.४८-७९.

असम्पायसेवी होति, तस्स दुक्खा पटिपदा दग्धा च अभिज्झा होति । सम्पायसेविनो सुखा पटिपदा सिग्घा च अभिज्झा । यो पन पुञ्चमागे असम्पायं सेवित्वा अपरमागे सम्पायसेवी होति, पुञ्चमागे वा सम्पायं सेवित्वा अपरमागे असम्पायसेवी, तस्स वोमिस्सकता वेदितव्वा ।

(३७८) अपि च तथा पल्लोभुपच्छेदादिकं पुञ्चकिच्चं असम्पादित्वा मायनं अनुयुत्तस्स दुक्खापटिपदा होति, विपरियायेन सुखा । अप्पनाकोसल्लानि पन असम्पादेन्तस्स दग्धामिज्झा होति, सम्पादेन्तस्स सिग्घा । अपि च तण्हा-अभिज्झावसेन समयविपरसनाधिकारवसेन चा पि एतासं पमेदो वेदितव्वो । तण्हाभिभूतस्स हि दुक्खापटिपदा होति, अनभिभूतस्स सुखा । अभिज्झामिभूतस्स च दग्धामिज्झा होति, अनभिभूतस्स सिग्घा । यो च समये अकताधिकारो तस्स दुक्खा पटिपदा होति, कताधिकारस्स सुखा । यो पन विपरसनाय अकताधिकारो होति, तस्स दग्धा अभिज्झा होति, कताधिकारस्स सिग्घा । किलेसिन्द्रियवसेन पि एतासं पमेदो वेदितव्वो । तिव्वकिलेसस्स हि मुदिन्द्रियस्स दुक्खा पटिपदा होति दग्धा च अभिज्झा, तिव्विन्द्रियस्स पन सिग्घा अभिज्झा । मन्दकिलेसस्स च मुदिन्द्रियस्स सुखापटिपदा होति दग्धा च अभिज्झा, तिव्विन्द्रियस्स पन सिग्घा अभिज्झा ति ।

(३७९) इति इमासु पटिपदा-अभिज्झासु यो पुग्गलो दुक्खाय [184] पटिपदाय दग्धाय अभिज्झाय ज्ञानं प्राप्नुणाति, तस्स तं ज्ञानं दुक्खापटिपदं दग्धामिज्झं ति बुच्चति । सेसेसु पि एतेव नयो ।

(३८०) तस्य 'तदनुधम्मता सति सन्तिट्ठति' ठित्तिमागिनी पज्जा' [ ] ति एवं वुत्तसतिषा वा तंत-ज्ञाननिकन्तिषा वा विक्खंमने पटिपदा, तंत-ज्ञानूपचारपत्तस्स अप्पनापरिवासे अभिज्झा च वेदितव्वा । आगमनवसेना पि च पटिपदामिज्झा होमि वेव । दुक्खापटिपदं हि दग्धामिज्झं पठमज्ज्ञानं पत्था पवत्तं दुत्तियं पि तादिसमेव होति । तत्तियचतुरथे पि एतेव नयो । यथा च चतुक्कनये एवं पञ्चकनये पि पटिपदावसेन चतुथा मेदो वेदितव्वो । इति पटिपदावसेन पि चत्तारो नवका वुत्ता होमि । तेसु पाठतो छत्तिष चित्तानि, आत्थतो पन पञ्चकनये चतुक्कनयस्स पविट्ठत्तां वीसतिमेव भवन्ती ति ।

पटिपदा निट्ठिता ।

(३८१) इदानीं यस्मा एतं ज्ञानं नाम यथा पटिपदामेदेन एवं आरम्भण-भेदेना पि चतुब्बिधं होति । तस्मा'स्स तं भेदं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ १८१] ति आदि आरब्धं । तस्य परिच्छं परिचारम्मणं ति आदीसु ये अप्पगुणं होति, उपरिज्ज्ञानस्स पन्चयो भवितुं न सक्कोति, इदं परिच्छं नाम ।

१ Cf. पटि० २.३५. २ See ३.३७४ above. ३ म०—अ-पगुणं.

यं पन अवहिते सुप्पमत्ते^१ वा सरावमत्ते^२ वा आरम्मणे पवत्तं, तं परितं आरम्मणं अस्सा ति परित्तारम्मणं । यं पणुणं सुमावितं उपरिज्झानस्स पच्चयो मथितुं सक्कोति, इदं अप्पमाणं [§ १८३] नाम । यं विपुले आरम्मणे पवत्तं तं बुद्धिप्पमाणत्ता अप्पमाणं आरम्मणं अस्सा ति अप्पमाणारम्मणं [§ १८४] । वुत्तल्लक्षणयोमिस्स-
त्ताय पन योमिस्सकनयो वेदितव्वो । इति आरम्मणवसेन पि चत्तारो नवका वुत्ता
होन्ति । चित्तगणना पेय पुरिमसदिसा एवा ति ।

आरम्मणचतुकं निवृत्तं ।

(३८२) इदानीं आरम्मण-पटिपदामिस्सकं सोळसकलचतुकं-[185]-नयं
दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ १८६] ति आदि आरब्धं । तस्य पटमनये
वुत्तज्झानं दुक्खापटिपदत्ता दन्धामिज्झत्ता परित्तत्ता पारितारम्मणत्ता ति चतुहि
कारणेहि हीनं, सोळसमनये वुत्तज्झानं सुखापटिपदत्ता लिप्पामिज्झत्ता अप्पमाणत्ता
अप्पमाणारम्मणत्ता ति चतुहि कारणेहि पणीतं । सेत्तेसु बुद्दसु एकेन द्वीहि तीहि
च^३ कारणेहि हीनपणीतता वेदितव्वा ।

(३८३) कस्मा पनायं नयो देसितो ति ? ज्ञानुपत्तिकारणत्ता । सम्मा-
सम्भुदेन हि पटवीकशिणे सुद्धिकज्झानं चतुक्कनयवसेन पञ्चकनयवसेन च दत्तितं;
तथा सुद्धिकपटिपदा, तथा सुद्धिकारम्मणं । तस्य या देवता पटवीकशिणे सुद्धिकज्झानं
चतुक्कनयवसेन देसियमानं बुद्धिज्झतुं सक्कोन्ति, तासं सप्पायवसेन सुद्धिकज्झाने चतुक्क-
नयो देसितो । या पञ्चकनयवसेन देसियमानं बुद्धिज्झतुं सक्कोन्ति, तासं सप्पायवसेन
पञ्चकनयो । या सुद्धिकपटिपदायै, सुद्धिकारम्मणे चतुक्कनयवसेन देसियमानं बुद्धिज्झतुं
सक्कोन्ति, तासं सप्पायवसेन सुद्धिकपटिपदायै सुद्धिकारम्मणे चतुक्कनयो देसितो ।
या पञ्चकनयवसेन देसियमानं बुद्धिज्झतुं सक्कोन्ति तासं सप्पायवसेन पञ्चकनयो । इति
हेट्ठा पुग्गलज्झासयैवसेन देसना कता ।

(३८४) देसनाविलासैप्पत्तो चेत्त पमिन्नपटिसंभिदो दसवलचतुवेत्तारज्जवित्तव-
आणी धम्मैतानं याथावसरसल्लक्षणस्स सुप्पटिविद्धत्तौ धम्मपञ्जतिकुसलत्ताय यो
यो नयो लब्धमि तस्स तस्स वसेन देसनं नियामेतुं सक्कोति, तस्मा इमाय देसना-
विलासप्पत्तिया पि तेन एवा पटवीकशिणे सुद्धिकचतुक्कनयादिवसेन देसना कता ।
वस्मा पन ये केचि ज्ञानं उप्पादेन्ति नाम न ते आरम्मणपटिपदाहि विना उप्पादेतुं
सक्कोन्ति, तस्मा नियमतो ज्ञानुपत्तिकारणत्ता अयं सोळसकलचतुकनयो कथितो ।

(३८५) एत्तावता सुद्धिकनयको, चत्तारो पटिपदानवका, चत्तारो आर-
म्मणनवका, इमे च सोळसनवका ति पञ्चवीरुत्तिनवका कथिता होन्ति । तस्य एके-

१ See वि० ४.२२, २५. २ PTS., M., सं०-चतुहि. ३ PTS., M., insert
here... पे०... ४ PTS., M., omit. ५ See २.१९, ३.३६८. ६-९ ३.३६८.

करिंम नवके चतुक्कपञ्चकवसेन द्वे द्वे नया ति पञ्जास नया । तथ “पञ्चवीससिया चतुक्क-[186]-नयेसु सत्तं, पञ्चकनयेसु पञ्चवीससत्तं”ति पाठतो [ ] पञ्चवीसा-
धिकानि द्वे ज्ञानचित्तसत्तानि होन्ति । पञ्चकनये पन चतुक्कनयस्स पविट्ठत्ता अत्थतो
पञ्चवीसमेव चित्तसत्तं होति । यानि चैतानि पाठे पञ्चवीसाधिकानि द्वे चित्तसत्तानि तेसु
एकेकस्स निद्वेसे धम्मववत्थानादयो तयो तयो महावारा होन्ति । ते पन तत्थ तत्थ
नयमत्तमेव दस्सेत्वा संखिच्चा ति ।

पठवीकसिणं^१ निट्ठितं ।

[सेसकसिणा]

(३८६) इदानीं यस्मा आपोकसिणादीसु पि एतानि ज्ञानानि उप्पज्जन्ति,
तस्मा तेवं दस्सेत्तत्थं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ २०३] ति आदि आरब्धं ।
तेसु सन्धो पालिनयो च अत्थविभावना च चित्तगणना च वारसंसेपो च पठवी-
कसिणे वुत्तनंवेनेव वेदितव्वो । भावनानयो पन कसिणपरिकम्मं आदिं कत्वा सन्धो
विसुद्धिमग्गे^२ पकासितो एव । महासकुलुदोविसुत्ते पन दसं कसिणानि वुत्तानि । तेसु
विज्झाणकसिणं आकासे पवत्तिमहग्गतविज्झाणं पि तत्थ परिकम्मं कत्वा निव्वत्ता
विज्झाणञ्चायतनसमापत्ति पि होती ति सन्धपकारेन आरुपदेसनमेव भजति, तस्मा
इमस्मिं ठाने न कथितं ।

(३८७) आकासकसिणं ति पन कसिणुग्याटितमाकासं पि, तं आरम्भणं
कत्वा पवत्तस्सन्धो पि, मिच्छिच्छिद्दीसु अज्जतरस्मिं गहेतव्वनिमित्ते परिच्छेदो-
कासं पि, तं आरम्भणं कत्वा उप्पन्नं चतुक्कपञ्चकज्ज्ञानं पि वुत्तति । तत्थ पुरिमनयो
आरुपदेसनं भजति, पच्छिमनयो रूपावचरदेसनं । इति मिरसकत्ता इमं रूपावचर-
देसनं न आरुज्जहं । परिच्छेदाकासे निव्वत्तज्ज्ञानं पन रूपपपात्तया मग्गो होति तस्मा
तं गहेतव्वं । तस्मिं पन चतुक्कपञ्चकज्ज्ञानमेव उप्पज्जति, अरुपज्ज्ञानं नुप्पज्जति ।
करमा ? कसिणुग्याटनस्स अलामतो । तं हि पुनपुनं उग्याटियमानं पि आकासमेव
होती ति न तत्थ कसिणुग्याटनं लम्भति, तस्मा तत्थ उप्पन्नं ज्ञानं दिट्ठधम्ममुखविहा-
राय संवत्तति, अभिज्झापादकं होति, विपरसनापादकं होति, निरोधपादकं न होति ।

(३८८) अनुपुब्बनिरोधो पनेत्थ [187] याव पञ्चमज्ज्ञाना लम्भति वट्ट-
पादकं होति येष । यथा थेतै एव पुरिमकसिणेषु उप्पन्नज्ज्ञानं पि । निरोधपादकभावो
पन तत्थं विसेसो । सेसमेत्थं आकासकसिणे थं वत्तव्वं सिया तं सव्वं विसुद्धिमग्गे^३

१ See above ३.१. २ This commenced with ३.३२६; also see
३.३३८. ३ Chapters IV and V. ४ म० १.१४-१५; also म० १.४१. ५ विसु०
३.१०५; ५.२४-२६. ६ i.e. परिच्छेदाकासे निव्वत्तं ज्ञानं (म० व० p. 123) ७ i.e. पुरि-
मकसिण उप्पन्नज्ज्ञानेव (ibid.) ८ i.e. रूपावचरज्ज्ञानाधिकारे (ibid.) ९ ५.२४-२६.

सुत्तमेव । 'एको पि हुत्वा बहुधा होयी' ति [दी० १.७८] आदिनयं पन विक्कुब्बनं इच्छन्तेन पुरिमेसु अट्टसु कसिणेषु अट्ट समापत्तिचो निब्बलेत्वा कसिणानुलोमतो कसिणपटिलोमतो, कसिणानुलोमपटिलोमतो; ज्ञानानुलोमतो, ज्ञानपटिलोमतो, ज्ञानानुलोमपटिलोमतो; ज्ञानुकम्भितको, कसिणुकम्भितको, ज्ञानकसिणुकम्भितको; अंगसंकन्तितो, आरम्भणसंकन्तितो, अंगारम्भणसंकन्तितो; अंगवक्कथानतो, आरम्भणवक्कथानतो ति इमेहि चुद्धसहि आकारेहि चित्तं परिदमेतब्बं । तेसं वित्थारकया विसुद्धिमग्गे वुत्ता येथ ।

(३८९) एवं पन चुद्धसहि आकारेहि चित्तं अपरिदमेत्वा, पुब्बे अभावित-मावनो आदिकम्मिको योगावचरो इद्धिविकुब्बनं सम्पादेत्सती ति नेत्तं ठानं विजति । आदिकम्मिकस्स हि कसिणपरिकम्मं पि भारो; सत्तेसु सट्ठेसु एको व सक्कोति । कतकसिणपरिकम्मस्स निमित्तुप्पादनं भारो; सत्तेसु सट्ठेसु एको व सक्कोति । उप्पन्ने पि निमित्ते तं वट्ठेत्वा अप्पनाधिगमो भारो, सत्तेसु सट्ठेसु एको व सक्कोति । अधिगतअप्पनस्स चुद्धसट्ठाकारेहि चित्तपरिदमनं भारो; सत्तेसु सट्ठेसु एको व सक्कोति । चुद्धसट्ठाकारेहि परिदमितचित्तत्था पि इद्धिविकुब्बनं नाम भारो, सत्तेसु सट्ठेसु एको व सक्कोति । विकुब्बनप्पत्तस्सा पि सिप्पनिसन्ति नाम भारो; सत्तेसु सट्ठेसु एको व सिप्पनिसन्ति होती ति । थेरम्बत्थले महारोहणगुत्तथेरस्स गिलानु-पट्टानं आगतेसु तिसमत्तेसु इद्धिमन्तसट्ठेसु उपसम्पदाय अट्ठवरिस्सको रत्थितरथेरो विय । सत्थं वत्थु विसुद्धिमग्गे वित्थारितमेवा ति ।

कसिणकथा निट्ठिता ।

[अभिभायतनकथा]

(३९०) एवं अट्टसु कसिणेषु रूपावचरकुसलं निरिस्सिवा, इदानीं यस्मा समाने पि आरम्भणे भावनाय असमानत्ता इमेसु अट्टसु कसिणेषु अज्झं पि अभिभा-यतनसंज्ञातं [188] रूपावचरकुसलं पवत्ति, तस्मा तं दस्सेत्तुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ २०४] ति आदि आरब्धं । तत्थ अज्झत्तं अरूप-सज्जी ति अलाभिताय वा अनाधिकताय वा अव्यक्तकलपे परिकम्मसज्जा-विरहितो । बहिद्धा रूपानि पस्सती ति बहिद्धा अट्टसु कसिणेषु कतपरिकम्म-ताय परिकम्मवसेन चैव अप्पनावसेन च तानि बहिद्धा अट्टसु कसिणेषु रूपानि पस्सति । परित्तानी ति अवट्ठितानि । तानि अभिभुय्या ति यथा नाम संपन्नगहाणिको कटच्छुम्भं भत्तं लभित्वा 'किमेत्थं भुञ्जितब्बं अत्थी' ति संकट्टित्वा एककयलमेव करोति, एवमेव आणुत्तरिको पुमालो विसदआणो 'किमेत्थं परित्ते आरम्भणे समापजितब्बं अत्थि, नायं मम भारो' ति तानि रूपानि अभिभवित्वा

समापञ्चति । सह निमित्तुपादनेनेवेत्थ अप्पनं निव्वत्तेती ति अत्थो । जानामि पस्सामी ति इमिना पन^१स्स पुब्बाभोगो कथितो ति । आगमट्टकथासु पन वुत्तं— इमिना^२स्स आभोगो कथितो । सो च सो समापत्तितो वुट्ठितस्स, न अन्तोत्तमापत्तियं [ ] ति ।

(३९१) अप्पमाणाणी [§२२५] ति बहुितप्पमाणानि । अभिभुय्या ति एत्थ यथा च महम्मसी पुरिसो एकं भत्तवट्ठितकं^३ लभित्वा ‘अज्जं पि होतु अज्जं पि होतु’ ति ‘किं एको’ मय्हं करिस्सती ति^४ तं न पन महन्ततो पस्सति, एवमेव आणुत्तरिको पुमालो विसदञ्जाणो ‘किं एत्थ समापञ्चितब्बं, न इदं अप्पमाणं, न मय्हं थिसैकगताकरणे भारो अत्थी’ ति तानि अभिभवित्वा समापञ्चति । सह निमित्तुपादनेनेवेत्थ अप्पनं निव्वत्तेती ति अत्थो । परित्तं परित्त्तारम्मणं अप्पमाणं परित्त्तारम्मणं [§२२१, २२२] ति इध परित्तानी ति आगतत्ता अप्पमाणारम्मणता न गहिता, परतो^५ अप्पमाणानी ति वा आगतत्ता परित्त्तारम्मणता । अट्टकथायं पन वुत्तं—‘इमस्मिं ठाने चत्तिरि चत्तिरि आरम्मणानि अगहेत्वा द्वे द्वे येव च गहितानि । किं कारणा ? चत्तुसु हि गहितेसु देसना सोळसन्नत्तुका होति, स्सत्थारा च हेट्ठा सोळसन्नत्तुकदेसना किलञ्जग्घि तिले फयरन्तेन विव विरयारतो कथिता । तस्स इमस्मिं ठाने अट्टकत्तुकदेसनं कातुं अज्झासयी । तस्मा द्वे द्वे येव गहि-[189]-तानी ति वेदितव्वानि । सुवण्णदुव्वण्णानी [§२४४] ति परिसुद्धापरिसुद्धकण्णानि । परिसुद्धानि हि नीलादीनि सुवण्णानि, अपरिसुद्धानि च दुव्वण्णानी ति इध अधिप्येतानि । आगमट्टकथासु पन ‘सुवण्णानि वा होन्तु’ दुव्वण्णानि वा, परित्तअप्पमाणवसेनेव इमानि अभिभावतनानि देसितानी’ ति वुत्तं ।

(३९२) इमेसु पन चत्तुसु परित्तं वितकचरितवसेन आगतं, अप्पमाणं मोहचरितवसेन, सुवण्णं दोसचरितवसेन, दुव्वण्णं रागचरितवसेन । एतेसं हि एतानि सप्पायानि । सा च तेसं सप्पायता वित्थारतो विमुद्धिमग्गे^६ चरियनिहेसे वुत्ता । कस्मा पन, यथा मुत्तन्ते ‘अज्झत्तं रूपसज्जी एको बहिद्धा रूपानि पस्सति परित्तानी’ [दी० २.११०] ति आदि वुत्तं, एवं अवत्था इध चत्तुसु पि अभिभावतनेसु अज्झत्तं अरूपसज्जिता वुत्ता ति ? अज्झत्तरूपानं अनभिभवनीयतो । तत्थ वा हि इध वा बहिद्धारूपानेव अभिभवितव्वानि, तस्मा तानि नियमतो वत्तव्वानी ति तत्र पि इथा पि वुत्तानि । अज्झत्तं अरूपसज्जी [§२४४] ति इदं पन स्सथु देसनाविलासंभत्तमेव ।

१ PTS, M.— बाहुविक्रि. २ PTS., सी०— अज्जा पि. ३ PTS., M., सी०— पत्ता. ४ §§ २२२-२२३. ५ M., म०— omit. ६ विमु० ३.७५-१०२०.
७ See २.३९; २.३६८, ३८४.

अयं ताम चतुसु अभिमायतनेषु अनुपुम्बपदवर्णना ।

(३९३) सुद्धिकनये पटिपदामेदो पनेत्थ पठवीकसिणे वुत्तयेनेव एकेकस्मिं अभिमायतने वेदितव्वो । केवलं हि एत्थ आरम्भणचतुक्कं आरम्भणदुक्कं होति, सोळसक्खत्तुक्कं च अट्ठक्खत्तुक्कं । सेसे तादिसमेव । एवमेत्थ एकेकस्मिं अभिमायतने एको सुद्धिकनवको, चत्तारो पटिपदानवका, द्वे आरम्भणनवका, आरम्भणपटिपदामिस्सके अट्ठ नवका ति पण्णरस नवका ति चतुसु पि अभिमायतनेषु समसट्ठि नवका वेदितव्व्या ।

(३९४) [190] पञ्चमभिमायतनादीसु नीलानी [§२४६] ति सव्वसंगा-हिकवसेन वुत्तं । नीलवण्णादीनि वण्णवसेन, नीलनिदस्सनानी ति निदस्सनवसेन, अपञ्जावमानविवरानि, असंमिन्नवण्णानि, एकनीलानेव हुत्वा दिस्सन्ती ति वुत्तं होति । नीलनिभासानी ति इदं पन ओमासनवसेन वुत्तं; नीलोमासाने नीलपभा-वुत्तानी ति अत्थो । एतेन नेसे सुविसुद्धितं दस्सेति । सुविसुद्धवण्णवसेन हि इमानि चत्तारि अभिमायतनानि वुत्तानि । पीतानी [§२४७] ति आदीसु पि इमिना य नयेन अत्थो वेदितव्वो । नीलकासेण उग्गाण्हन्तो नीलस्मिं निमित्तं गण्हाति । पुक्कस्मिं वा यत्थस्मिं वा वण्णधातुया वा ति आदिकं पनेत्थ कस्तिणकरणं च परिकम्मं च अप्पनाविधानं च सव्वं विसुद्धिमग्गे विव्हारतो वुत्तमेव । यथा च पठवीकसिणे एवमिध एकेकस्मिं अभिमायतने व पञ्चवीसस्मिं नवका वेदितव्व्या । अभिमायतनकथा निट्ठिता ।

[विमोक्षकथा]

(३९५) इदानीं यस्मा इदं रूपावचरकुसलं नाम न केवलं आरम्भणसंस्-तानं आयतनानं अभिभवन्तो अभिमायतनवसेनेव उत्पज्जति, अथ खो विमोक्ष-वसेन पि उत्पज्जति, तस्मा तं पि नयं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§२४८] ति आदि आरब्धं । केन पन'ट्ठेन विमोक्षो वेदितव्वो ति ? अधिमुचन-ट्ठेन । को अयं अधिमुचनट्ठो नाम ? पचनीकवम्मेहि च सुट्ठु विमुचनट्ठो, आरम्भणे च अभिरतिवसेन सुट्ठु अधिमुचनट्ठो । पितु अक्के विस्सट्ठा अंगपचंगत्स दारकस्स सयनं विय अनिग्गाहितभावेन निरासंकताय आरम्भणे पवत्तती ति वुत्तं होति । एवं-ल्लखणं हि विमोक्षभावपत्तं रूपावचरकुसलं दस्सेतुं अयं नयो आरब्धो ।

(३९६) तथ रूपी [§२४८] ति अव्वत्तं केतादीसु उप्पादितं रूपज्ज्ञानं रूपं, तदस्स अत्थी ति रूपी । अव्वत्तं हि नीलपरिकम्मं करोन्तो केसे वा पित्ते वा अभिखतारकाय वा करोति । पीतपरिकम्मं करोन्तो मेदे वा रुविथा वा [191]

अक्खीनं पीतकट्टाने वा करोति । लोहितपरिकम्मं करोन्तो मंसे वा लोहिते वा जिह्वाय वा हृत्पतलपादतलेषु वा अक्खीनं रत्तट्टाने वा करोति । ओदातपरिकम्मं करोन्तो अट्ठिम्हि वा दन्ते वा नखे वा अक्खीनं सेतट्टाने वा करोति । एवं परिकम्मं कत्वा उपपन्नज्ज्ञानसमञ्जीनं सन्धावेतं वुत्तं । रूपानि पस्सतीति बहिद्वा पि नीलकणिणादिरूपानि ज्ञानचक्खुना पस्सति । इमिना अव्यक्तचहदिद्वावत्पुकेसु कसिणेषु ज्ञानपटिलाभो दस्सितो ।

(३९७) अज्झत्तं अरूपसज्जी [§ २४९] ति अज्झत्तं न रूपसज्जी । अत्तनो केसादीसु अनुप्पादितरूपावचरज्ज्ञानो ति अत्थो । इमिना बहिद्वा परिकम्मं कत्वा बहिद्वा व पटिलद्वज्ज्ञानता दस्सिता । सुभं [§ २५०] ति इमिना सुविसुद्धेसु नीलादीसु वण्णकसिणेषु ज्ञानानि दस्सितानि । तत्थ किञ्चा पि अन्तो अप्पनाय 'सुभं' ति आभोगो नत्थि, यो पन सुविसुद्धं सुमकणिणं आरम्भणं कत्वा विहरति, सो यस्मा 'सुभं' ति ... पे० ... पठमं ज्ञानं उपसंपन्नं विहरति, तथा दुत्तिवादीनि, तस्मा एवं देसना कता । पटिसंभित्तमग्गे पन "कथं सुभं खेव अभिमुत्तो होतीति विमोक्खो ? इध भिक्खु मेत्तासहगतेन चेतसा एकं दिसे ... पे० ... विहरति, मेत्ताय भावितत्ता सत्ता अप्पटिकूला होन्ति; करुणा ... मुदिता ... उपेक्खासहगतेन चेतसा एकं दिसे ... पे० ... विहरति, उपेक्खाय भावितत्ता सत्ता अप्पटिकूला होन्ति, एवं सुभं खेव अभिमुत्तो होती" [पटि० २.३९] ति विमोक्खो ति वुत्तं । इध पन उपरि 'पालियं' देव ब्रह्मविहारानं आगतत्ता तं नयं पटिक्खिप्पित्वा सुनीलक-सुपीतक-सुलोहितक-सुओदातक-परिसुद्धनीलक-परिसुद्धपीतक-परिसुद्धलोहितक-परिसुद्धओदातकवसेनेव सुभविमोक्खो अनुज्जातो ।

(३९८) इति कसिणं ति वा अभिमायतनं ति वा विमोक्खो ति वा रूपावचरज्ज्ञानमेव । तं^३ हि आरम्भणस्स सकलट्टेन कसिणं नाम, आरम्भणं अभिभवनट्टेन अभिमायतनं नाम, आरम्भणे अभिमुत्तनट्टेन पञ्चनीकधम्मेहि च विमुचन-[192]-ट्टेन विमोक्खो नामा ति वुत्तं । तत्थ कसिणदेसना अभिधम्मवसेन, इतरा पन सुत्तन्तदेसनावसेन वुत्ता ति वेदितव्या । अयमेव अनुपुब्ब-पदवण्णना । एकेकस्मिं पन विमोक्खे पठवीकसिणं^४ विय पञ्चवीरुति पञ्चवीरुति कत्वा पञ्चसत्तति नवका वेदितव्या ।

विमोक्खकथा निट्ठिता ।

[ब्रह्मविहारकथा]

(३९९) इदानीं मेत्तादिब्रह्मविहारवसेन पवत्तमानं रूपावचरकुसलं दस्सेतुं पुन

१ See ३.३९५-४१६. २. § 251-262 ३ i. e. ज्ञानं (ज० यो० प. १३३) ४ See ३.३८५.

कतमे धम्मा कुसला [§२५१] ति आरब्धं । तस्य मेत्तासहगतं ति मेत्ताय समन्नागतं । परतो करुणासहगतादीसु पि एसेव नयो । येन पनेस विधानेन पटिपन्नो मेत्तादिसहगतानि ज्ञानानि उपसंपन्न विहरति, तं मेत्तादीनं भावनाविधानं विमुद्धिमन्मो^१ वित्थारितमेव । अवसेसाय पालिया अथो पठवीकणिणे धुत्तनयेनेव वेदितव्यो । केवलं हि पठवीकणिणे पञ्चवीसति नवका, इध पुरिमासु तसु तिकचतुक्कज्ञानिकपसेन पञ्चवीसति सत्तका, उपेक्खाय चतुत्थयज्ञानवसेन पञ्चवीसति^२ एकका, करुणामुदितासु च छन्दादीहि चतुहि सद्धिं करुणामुदिता ति इमे पि ये-वा-पनका लब्धन्ति । दुक्खापटिपदादिभावो वेत्थ मेत्ताय ताव व्यापादविकल्पं मनवसेन, करुणाय विहिंसाविकल्पं मनवसेन, मुदिताय अरतिविकल्पं मनवसेन, उपेक्खाय रागपटिपदविकल्पं मनवसेन वेदितव्यो । परितारम्मणता पन न, बहुसत्तारम्मणवसेन; अप्यमाणारम्मणता बहुसत्तारम्मणवसेन होती ति अयं विसेसो । सेसं तादिसमेव ।

[पकिणककथा]

(४००) एवं ताव पालिवसेनेव—

ब्रह्मचरमेन कथिते ब्रह्मविहारे इमे इति विदित्वा ।

मिज्जो एतेसु अयं पकिणककथा पि विज्जेय्या^३ ॥

(४०१) एतासु हि मेत्ता-करुणा-मुदिता-उपेक्खासु अन्तर्गतो ताव मेज्जती ति मेत्ता; सिनेहती^४ ति अथो । मित्ते वा मवा, मित्रस् वा एसा पवत्तती ति मेत्ता । परदुक्खे सति साधूने हृदयकम्पनं करोती ति करुणा [§२५८] । किणाति वा परदुक्खं हिंसति विनासेती ति [193] करुणा । किरियति वा दुक्खितेसु करणवसेन पसारियती ति करुणा । मोदन्ति ताव तं-समञ्जितो, सयं वा मोदति, मोदनमत्तमेव वा तं ति मुदिता [§२६०] । ‘अवेरा होन्तु’ ति आदिव्यापादणहानेन मज्झसत्तापगमनेन च उपेक्खती ति उपेक्खा [§२६२] ।

(४०२) लक्षणादितो पनेत्थ हिताकारप्पवत्तिलक्षणा ‘मेत्ता’, हितूप-संहाररसा, आघातविनयनपञ्चुपट्टाना, सत्तानं मनापभावदस्सनपदट्टाना । व्यापादूपसमो एतस्सा संपत्ति, सिनेहसंभवो विपत्ति । दुक्खापनयनाकारप्पवत्तिलक्षणा ‘करुणा’, परदुक्खात्तहनरसा, अविहिंसापञ्चुपट्टाना, दुक्खाभिभूतानं अनाथभावदस्सनपदट्टाना । विहिंसूपसमो तरसा संपत्ति, सोकसंभवो विपत्ति । पमोदलक्षणा ‘मुदिता’, अनिस्तायनरसा, अरतिविघातपञ्चुपट्टाना, सत्तानं संपत्तिदस्सनपदट्टाना । अरतिवृत्तसमो तरसा संपत्ति, पहाससंभवो विपत्ति । सत्तेसु मज्झत्ताकारप्पवत्तिलक्षणा ‘उपेक्खा’, सत्तेसु समभावदस्सनरसा, पटिघानुनयवृत्तमपञ्चुपट्टाना, “कम्मस्सका सत्ता, ते कस्स वविया सुखिस्ता वा भविस्सन्ति, दुक्खतो वा मुचि-

१ ९.१-९०. २ See ३.४३९ below. ३ Cf. विद्. १.९१-१११. ४ PTS. M.— सिनिधत्ति.

स्सन्ति, पत्तसम्पत्तितो न परिहायिस्सन्ती ?” [ ] ति एवं पञ्चकम्मस्सकता-
दस्समपदट्ठाना । पटिप्पानुनववृत्तमो तरसा संपत्ति, गेहस्सिताय अज्जाणुपेक्खताय
संभवो विपत्ति ।

(४०३) चतुस्सं पि पनेत्तेसं ब्रह्मविहारानं विपस्सनासुखं चेव भवसंपत्ति च
साधारणप्पयोजनं, व्यापादादिपटिघातो आवेणिकं । व्यापादपटिघातप्पयोजना हेत्थ
मेत्ता, विहिंसा-अरति-रागपटिघातप्पयोजना इतरा । वुत्तं पि चेत्तं—“निस्सरणं हेत्तं
आवुसो व्यापादस्स यदिदं मेत्ताचेतोविमुत्ति, निस्सरणं हेत्तं आवुसो विहेसाय
यदिदं करुणाचेतोविमुत्ति; निस्सरणं हेत्तं आवुसो अरतिया यदिदं मुदिताचेतो-
विमुत्ति, निस्सरणं हेत्तं आवुसो रागस्स यदिदं उपेक्खाचेतोविमुत्ती” [दी० ३.
२४८-४९] ति ।

(४०४) एकमेकस्स केत्थ आसन्नदूरवसेन द्वे द्वे पच्चत्थिका । मेत्ताब्रह्म-
विहारस्स हि, समीपचरो विप पुरिस्सस्स सपत्तो, गुणदस्सनसमागताय रागो आसन्न-
पच्चत्थिको । यो लहुं ओतारं कमत्ति । तस्मा ततो सुद्धु मेत्ता रत्तितत्त्वा । पच्चतादि-
गहननिद्रितो विप पुरिस्सस्स सपत्तो समागविसमागताय व्यापादो दूरपच्च-
त्थिको । [194] तस्मा ततो निब्भयेन मेत्तायित्थं । मेत्तायिस्सति च नाम कोपं
च करिस्सती ति अट्ठानमेत्तं ।

(४०५) करुणाब्रह्मविहारस्स “चक्खुविज्जेप्प्याने रूपानं इट्ठानं कन्तानं
मनापानं मनोरमानं लोकामिसपाटिसंयुत्तानं अप्पटिलामं वा अप्पटिलामतो
समनुपस्सतो पुब्बे वा पटिलद्वपुब्बं अतीतं निरुद्धं विपरिणतं समनुस्सरो उप्पज्जति
दोमनस्सं । यं एवरूपं दोमनस्सं इदं वुच्चति गेहनिस्सितं दोमनस्सं” [म० ३.
२१८] ति आदिना नयेन आगतं गेहसितं दोमनस्सं विपत्तिदस्सनसमागताय आसन्न-
पच्चत्थिकं । समागविसमागताय विहेसा दूरपच्चत्थिका । तस्मा ततो निब्भयेन
करुणायित्थं । करुणं च नाम करिस्सति पाणिप्पहाणदीदि च विहेसिस्सती ति
अट्ठानमेत्तं ।

(४०६) मुदिताब्रह्मविहारस्स “चक्खुविज्जेप्प्याने रूपानं इट्ठानं कन्तानं
मनापानं मनोरमानं लोकामिसपाटिसंयुत्तानं पटिलामं वा पटिलामतो समनुपस्सतो
पुब्बे वा पटिलद्वपुब्बं अतीतं निरुद्धं विपरिणतं समनुस्सरो उप्पज्जति सोमनस्सं ।
यं एवरूपं सोमनस्सं इदं वुच्चति गेहनिस्सितं सोमनस्सं” [म० ३.२१७] ति
आदिना नयेन आगतं गेहसितं सोमनस्सं संपत्तिदस्सनसमागताय आसन्नपच्च-
त्थिकं । समागविसमागताय अरति दूरपच्चत्थिका । तस्मा ततो निब्भयेन मुदिता
भावेतब्बा । प्मुदिता च नाम मविस्सति पन्तेसेनासनेसु च अधिकुत्तलधम्मेषु च
उक्कण्ठिस्सती ति अट्ठानमेत्तं ।

(४०७) उपेक्षाब्रह्मविहारस्य पन “चक्षुना रूपं दिष्ट्वा उपपञ्चति उपेक्षा बालस्य मूढस्य पुयुजनस्य अनौधीजनस्य अविपाकजिनस्य अनादीयदस्ताविनो अस्मुतयतो पुयुजनस्य । या एवरूपा उपेक्षा रूपं सा नातिवर्तति । तस्मा सा उपेक्षा गेहनिस्सिता ति वुच्चती” [म० ३.२१९] ति आदिनयेन आगता गेहकृता अज्झाणुपेक्षा दोसगुणानं अविचारणवसेन सभा-
गत्ता आसन्नपञ्चस्थिका । समागविसमागताय रागपटिषा दूरपञ्चस्थिका । तस्मा ततो निष्पद्येन उपेक्षितव्यं । उपेक्षितस्सति च नाम रजितस्सति च पटिहज्जि-
स्सति चा ति अट्टानमेतं ।

(४०८) सध्वेसं पि च एतेसं कत्तुकम्पती-छन्दो आदि, नीवरणादि-विचक्षणं मनं मय्थं, अप्पना परियोजनं, [195] पञ्चत्थिम्मवसेन एको वा सत्तो अनेके वा सत्ता आरम्भणं, उपचारे वा अप्पनाय वा पत्ताय आरम्भणवट्टनं ।

(४०९) तत्रायं वट्टनकमो । यथा हि कुसलो कस्सको कसितव्यट्टानं परि-
च्छिन्दित्वा कसति, एवं पटमनेव एकं आवासं परिच्छिन्दित्वा तत्थ सत्तेसु ‘इमस्मि
आवासे सत्ता अपेरा होन्तु’ ति आदिना नयेन मेषा भावेतव्या । तत्थ चित्तं मुट्ठं
कम्मनियं कत्वा द्वे आवासां परिच्छिन्दितव्या । ततो अनुक्रमेण तयो चत्तारो पञ्च
छ सत्त अट्ट नव दस, एका रच्छा, उपट्टगामो, गामो, जनपदो, रज्जं, एका
दिसा ति एवं बाव एउवक्कवाळं, ततो वा पन भिन्थो तत्थ तत्थ सत्तेसु मेषा
भावेतव्या । तथा करुणादयो ति । अयमेतथ आरम्भणवट्टनकमो ।

(४१०) यथा पन कसिणानं निस्तन्दो आहंप्या, समार्धानं निस्तन्दो
नेवसज्झानात्तज्जायतनं, विपस्सनानं निस्तन्दो फलसमापत्ति, समथविपस्स-
नानं निस्तन्दो निरोधसमापत्ति, एवं पुरिमब्रह्मविहारत्तयस्स निस्तन्दो एतथ उपेक्षा-
ब्रह्मविहारो । यथा हि थम्मे अनुस्सोपेत्वा तुलासंघाटं अनारोपेत्वा न सका आकासे
कूटगोपानसियो ठप्पेतुं, एवं पुरिमेसु ततियज्ज्ञानं विना न सका चतुर्थं भावेतुं ।
कसिणेसु पन उपपन्नततियज्ज्ञानस्स एसी नुपपञ्चति विसमागारम्भणत्ता ति ।

(४११) तत्थ सिया—‘कस्मां पनेता मेषा-करुणा-मुदिता-उपेक्षा ब्रह्म-
विहार ति वुच्चन्ति ? कस्मा चतस्सो व ? को च एतासं कमो ? विमंगे’ कस्मा
अप्पमज्जा ति वुत्ता ति ?

(४१२) वुच्चते—सेट्टट्टेन ताव निहोसमावेन चेत्य ब्रह्मविहारता वेदि-

१ सि०—अज्झाणस्स. २ See मूलटीका p. 101. ३ सि०—‘कसितव्यट्टाना-
या’ See विमु० १.१०३. ५ सि०—रूपसमापत्ति. ६-६ सि०—अरूपसमाधिनिस्तन्दो.
७ See विमु० १.१०४-१११. ८-८ म०, सी०—उपपन्नततियज्ज्ञानं निस्तया पेसा.
विमु० १.१०४ omits this sentence, पत्ता=उपेक्षा (अ० यो० p. 125)
९ Ch. XIII. p. 272ff.

वत्त्वा । सत्तेसु हि सम्पापटिपत्तिभावेन सेट्ठा एते विहारा । यथा च ब्रह्मानो निहोस-
चिन्ता विहरन्ति, एवं एतेहि संपबुत्ता योगिनो ब्रह्मसमा न हुत्वा विहरन्ती ति
सेट्ठेन निहोसमावेन च ब्रह्मविहारा ति पुञ्चन्ति ।

(४१३) कस्मा चतस्सो ति आदि-पञ्चस्स पन इदं विस्सज्जनं—

विसुद्धिमग्गादिवत्ता चतस्सो । हितादिआकारवत्ता पनासं ।

कमो, पवत्तन्ति च अप्पमाणे । ता गोचरे येन तदप्पमज्जा ति ॥

एतासु हि यस्मा मेत्ता व्यापादवहुलस्स, करुणा विहिंसोवहुलस्स, मुदिता
अरतिवहुलस्स, उपेक्खा रागवहुलस्स विसुद्धिमग्गो; यस्मा च हित्पसंहार-अहिता-
पनयन-[196]-संपत्तिमोदन-अनामोगवसेन चतुर्विधो येव सत्तेसु मनसिकरो;
यस्मा च यथा माता दहर-गिलान-योच्चनप्पत्त-सकिच्चपसुत्तेसु चतुसु पुत्तेसु दहरस्स
अभिवुट्ठिकामा होति, गिलानस्स गेलज्जापनयनकामा, योच्चनप्पत्तस्स योच्चनसंप-
त्तिया चिरट्ठितिकामा, सकिच्चपसुत्तस्स किट्ठिमिच्चि पि परिवाये अव्यावट्ठा होति,
तथा अप्पमज्जाविहारिकेना पि सव्वसत्तेसु मेत्तादिवसेन भवितव्वं, तस्मा इतो
विसुद्धिमग्गादिवत्ता चतस्सो ष अप्पमज्जा ।

(४१४) यस्मा पन चतस्सो पेत्ता भावेतुकामेन पट्ठमं हिताकारप्पवत्तिवसेन
सत्तेसु पटिप्पज्जितव्वं, हिताकारप्पवत्तिलक्खणा च मेत्ता; ततो एव पथितहितानं
सत्तानं दुक्खाभिभवं दिस्वा वा सुत्वा वा संभावित्वा वा दुक्खापनयनाकारप्पवत्ति-
वसेन, दुक्खापनयनाकारप्पवत्तिलक्खणा च करुणा; अथेवं पथितहितानं
पथितदुक्खापगमानं च मेसं संपत्तिं दिस्वा संपत्तिपमोदनवसेन, पमोदनलक्खणा
च मुदिता; ततो परं पन कत्तव्यामादतो अज्झुपेक्खिकत्तासंखातेन मज्झसाकारेन
पटिप्पज्जितव्वं, मज्झसाकारप्पवत्तिलक्खणा च उपेक्खा; तस्मा इतो हितादि-
आकारवत्ता पनासं पट्ठमं मेत्ता बुत्ता । अथ करुणा-मुदिता-उपेक्खा ति अयं कमो
वेदितव्वो ।

(४१५) यस्मा पन सव्वा पेत्ता अप्पमाणे गोचरे पवत्तन्ति, अप्पमाणा हि
सत्ता एतासं गोचरभूता, 'एकस्सत्तस्स पि च एत्तके पदेसे मेत्तादयो भावेतव्वा' ति
एवं पमाणं अगहेत्वा सक्कलकरणवसेनेव पवत्ता ति, तेन पुञ्चं—

विसुद्धिमग्गादिवत्ता चतस्सो । हितादिआकारवत्ता पनासं ।

कमो, पवत्तन्ति च अप्पमाणे । ता गोचरे येन तदप्पमज्जा ति ॥

(४१६) एवं अप्पमाणगोचरत्वाव एकलक्खणासु चापि एतासु पुरिमा
तिस्सो तिकचतुक्कज्ज्ञानिका व होन्ति । कस्मा ? सोमनस्साधिप्पयोगतो । कस्मा
पनासं सोमनस्सेन अधिप्पयोगो ति ? दोमनस्ससमुद्धितानं व्यापादादीनं निस्सरणत्ता ।
पथिष्ठा पन अवसेसज्ज्ञानिका व । कस्मा ? उपेक्खावेदनासम्पयोगतो । न हि

सत्तेषु मन्त्रज्ञाका-[197]-रूपवत्ता ब्रह्मविहारकेखा उपेक्षावेदनं विना वत्तती ति ।
ब्रह्मविहारकथा निवृत्ता ।

[अमुभकथा*]

(४१७) इदानीं रागचरितसत्तानं एकन्तहितं नानारम्भणेषु एकेकज्ज्ञान-
वसेनेव पवत्तमानं रूपावचरकुसलं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [१२६३]
ति आदि आरब्धं । तथ उद्धुमातकसञ्ज्ञासहगतं ति आदीसु, भस्तो विष
बायुना, उद्धं जीवितपरियादाना यथानुक्रमं समुभातेन सूनभावेन उद्धुमातत्ता
उद्धुमातं । उद्धुमातमेव उद्धुमातकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं उद्धुमातं ति
उद्धुमातकं । तथारूपस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । विनीलं वुचति विपरिभिन्न-
वण्णं । विनीलमेव विनीलकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विनीलं ति विनीलकं ।
मंसुस्तदट्टानेषु रत्तवण्णस्स, पुञ्चसत्तिचपट्टानेषु सेतवण्णस्स, थेमुज्जेन च नीलवण्णस्स,
नीलट्टाने नीलसाटकपास्तस्सेव छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । परिभिन्नट्टानेषु विस्तग्द-
मानं पुञ्चं विपुञ्चं । विपुञ्चमेव विपुञ्चकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विपुञ्चं ति
विपुञ्चकं । तथारूपस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । विच्छिद्दं ति वुचति द्विधा-
छिन्दनेन अपवारितं^१, विच्छिद्दमेव विच्छिद्दकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विच्छिद्दं
ति विच्छिद्दकं । वेमज्जे छिन्नस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । इतो च एतो च
विधिवाक्येन सोणसिगालादीहि स्वादितं विस्खायितं । विस्खायितमेव विस्खा-
यितकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विस्खायितं ति विस्खायितकं । तथारूपस्स
छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । विधिं वित्तं विनिवत्तं । विनिवत्तमेव विनिवत्तकं ।
पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विनिवत्तं ति विनिवत्तकं । 'अज्जेन हत्थं अज्जेन पादं
अज्जेन सीसं' ति एवं ततो ततो वित्तस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । इतं च तं
पुरिमनयेनेव विनिवत्तकं वा ति हत्तविनिवत्तकं । काक्कपदाकारेण अंगपचमेसु
रूपेण [198] हन्तिवा वुचनयेन विनिवत्तस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । लोहितं
किरति, विनिवत्तपति, इतो धितो च पम्भस्सी ति लोहितकं । पम्भरितलोहितमविवत्तस्स
छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । पुल्लो वुचन्ति किमियो । पुल्लो^२ किरती ति^३ पुल्लवकं ।
किमिपरिपुण्णस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । अट्ठि वेव अट्ठिकं । पटिकूलत्ता वा
कुच्छितं अट्ठी ति अट्ठिकं । अट्ठिसंखलिकाय पि एकट्ठिकस्सा पि एतं अधिवचनं ।

* Cf. विमु० ६.१-११. १ सि०, म०- भस्मा; M.-भस्वा. २ सि०, सी०,
म०- छिन्नेन. ३ म०- अवधारितं; सि०- अवधारितं. ४ M.- पुल्लवा; सि०-
पुल्लवा. ५ सी०, म०, सि०- पुल्लवेहि. ६ सि०- विहोरिपती ति; सी०, म०-
विकिरती ति.

(४१८) इमानि च एन उडुमातकादीनि निस्साय उपपन्ननिमित्तानं पि निमित्तेषु पटिलद्वयानानं पि एतानेव नामानि । तस्य उडुमातकनिमित्ते अप्पना-
वसेन उपपन्ना सञ्जा उडुमातकसञ्जा । ताव उडुमातकसञ्जाय संपयोगेन
सहगतं उडुमातकसञ्जासहगतं । विनीलकसञ्जासहगतादीसु [§ २६४]
पि एसव नयो । यं पनेत्थ भावनाधिधानं वत्तब्बं भवेय्य, तं सञ्चाकरेन पि
विमुद्धिमग्गे [६.१२-८१] वुत्तमेव । अवसेसा पालिवण्णना हेट्ठा वुत्तनयेनेव
वेदितव्वा । केवलं हि इध, चतुस्थज्ज्ञानवसेन उपेक्खोब्रह्मविहारे विय, पठमज्ज्ञान-
वसेन एकेकरिंम पञ्चवीसति पञ्चवीसति एकका होन्ति । असुमारम्मणस्स च अवज्ज-
नियत्ता, परित्ते उडुमातकट्टाने उपपन्ननिमित्तारम्मणं परित्तरारम्मणं, महन्ते अप्प-
माणारम्मणं वेदितव्वं । सेत्सेसु पि एतेव नयो ।

[पकिण्णककथा]

(४१९) इति असुभानि सुमगुणो दससतलोचनेन पुत्तेकिप्पि ।

यानि अबोच द्दलवलो एकेकज्ज्ञानहेतूनि ॥

एवं पालिनयेनेव सञ्चानि तानि जानित्वा ।

तेस्सेव अयं भिरूपो पकिण्णककथा पि विज्जेय्या^१ ॥

(४२०) एतेसु हि यत्थकत्थावि अधिगतज्ज्ञानो सुविक्खम्मितरागता वीत-
रागो विय निहोळुप्पचारी होति । एवं सन्ते पि य्वायं असुमप्यभेदो वुत्तो, सो
सरीरसभावप्पत्तिवसेन च रागचरितभेदवसेन चा ति वेदितव्वो ।

(४२१) छवसरीरं हि पटिकूलमावं आपज्जमानं उडुमातकसभावप्पत्तं वा
सिधा, विनीलकादीनं वा अज्जतरसभावप्पत्तं । इति यादिसं यादिसं सक्का होति
रुद्धं [199] तादिसे तादिसे उडुमातकपटिकूलं विनीलकपटिकूलं ति एवं निमित्तं
गण्हितव्वमेवा ति सरीरसभावप्पत्तिवसेन दसवा असुमप्यभेदो वुत्तो ति वेदितव्वो ।

(४२२) विसेसतो चेत्थ उडुमातकं सरीरसण्ठानविपत्तिप्पकासनतो सरीर-
सण्ठानरागिनो सप्पायं । विनीलकं छधिरागविपत्तिप्पकासनतो सरीरवण्णरागिनो सप्पायं ।
विपुब्बकं कायवण्णपटिवद्दस्स दुग्गन्धभावस्स पकासनतो मालागन्धादिपसेन समुट्ठा-
पितसरीरगन्धरागिनो सप्पायं । विच्छिद्दकं अन्तोसुसिरभावप्पकासनतो सरीरे धनभाव-
रागिनो सप्पायं । विच्छिद्दकं अन्तोसुसिरभावप्पकासनतो सरीरे धनभावरागिनो सप्पायं ।
विक्खायितकं मंसूपचवसंपत्तिविनासप्पकासनतो यनादीसु सरीरप्यभेदेसु मंसूपचय-
रागिनो सप्पायं । विक्खित्तकं अंगपरुच्चंगानं विक्खेप्पकासनतो अंगपरुच्चंगलीला-
रागिनो सप्पायं । हतविक्खित्तकं सरीरसंघाटभेदविकारप्पकासनतो सरीरसंघाट-

१ See ३.३९९ above. २ ति०, सी०, म०-युति०. ३ See विमु० ६.८२-८८.

संपत्तिरागिनो सप्पायं । लोहितकं लोहितमन्त्रितपटिकूलमावप्पकासनतो अलंकार-
जन्तिसोमरागिनो सप्पायं । पुळ्लवकं कायस्स अनेककिमिकुलसाधारणमावप्पकासनतो
काये ममत्तरागिनो सप्पायं । अट्टिकं सरीरद्धीनं पटिकूलमावप्पकासनतो दन्तसम्पाति-
रागिनो सप्पायं ति । एष रागचरितभेदवत्तेना पि दसथा असुभप्पभेदो वुत्तो ति
वेदितव्वो ।

(४२३) यस्मा पन दसविधे पि एतस्मिं असुभे तेव्यथा पि नाम अपरि-
खाण्टितजलाय सीर्यसोताय नदिया अरित्तवलेनेव^१ नावा तिट्ठति, विना अरित्तेन न
सक्का ठप्पेत्तुं, एवमेव दुब्बलत्ता आरम्भणस्स वितक्कवलेनेव चित्तं एकमां हुत्वा तिट्ठति,
विना वित्तेन न सक्का ठप्पेत्तुं, तस्मा पटमज्झानमेवेत्थं होति, न दुत्तियारीनि ।

(४२४) पटिकूले पि तस्मिं आरम्भणे 'अद्धा इमाय पटिपदाय जरामरणमहा
परिमुच्चित्तसामी'ति एवं आनिसंसदस्साविताय थेव नीवरणसंतापप्पहानेन च पीति-
[200]-सोमनस्स उपपज्जति, 'बहुं दानि वेतनं लमिस्सामी'ति आनिसंसदस्सा-
विनो पुक्कळङ्कुस्स गूयरासिम्हं विय, उपपन्नं व्याधिदुक्कस्स रोगिनो वमनपिरेचन-
प्पवत्तियं विय च ।

(४२५) दसविधं पि वेतं असुभं लक्खणतो एकमेव होति । दसविधत्वा
पि हि एतस्स असुचिदुमान्धजेषु च्छपटिकूलमावो एव लक्खणं । तदेतं इमिना
लक्खणेन न केवलं मतसरिरे, दन्तट्टिकदस्साविनो पन जेतियपञ्चत्तावासिनो महा-
तिस्साधेरस्स विय, इत्थिक्खन्धगतंराजानं उल्लोकेन्तस्स संप्रभिवत्तत्थेरुप्पाक-
सामणेस्सं विय च, जीवमानकसरिरे पि उपट्ठाति । अथेव हि मतसरिरे एवं जीव-
मानकं पि असुभमेव । असुभलक्खणं पनेत्थ आगन्तुकेन अलंकरणेन पाटिच्छत्ता
न पज्जापती ति ।

असुभकथा निह्तिता ।

(४२६) किं पन पठवीकसिणं आदिं कत्वा अट्टिकसज्जापरिपोसाना^२वेत्ता
रूपावचरणपना, उदाहु अज्झा पि अत्थी ति ? अथि; आनापानज्ज्ञानं च कायगता-
सतिमावना च इध न कथिता । किञ्चा पि न कथिता वायोकसिणे पन गहिते
आनापानज्ज्ञानं पि गहितमेव; वण्णकसिणेषु च गहितेषु केसादीनु चतुक्कपञ्चक-
ज्ज्ञानवसेन उपपन्ना कायगता सति, दससु च असुभेषु गहितेषु द्वितिसाकारपटिकूल-
मनसिकारज्ज्ञानवसेन चेव नवसीवधिकविण्णज्ज्ञानवसेन च पवत्ता कायगतासति

१ सि०— सिंघ^०. २ See द्द० नि० ३२१, विद्द० ६.८६. ३ सी०, म०,
PTS— उपसन्न^०; M. उपसन्न^०. ४ For the story see विद्द० १.५५;
also ६.८८. ५ See विद्द० ६.८८. ६ म०— १.५६-५९; म०ज०— १.२७४.

गहिता' वा ति । सव्वा पि रूपावचरण्णना इध कथिता व होती ति ।

रूपावचरकुसलकथो निर्दिता ।

[आरूपकुसलकथो]

(४२७) इदानीं अरूपावचरकुसलं दसेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ २६५] ति आदि आरब्धं । तत्थ अरूपूपपत्तिया ति अरूपमवो अरूपं, अरूपे उपपत्ति अरूपूपपत्ति, तस्सा अरूपूपपत्तिवा । मम्मं भावेती ति उपायं हेतुं कारणं उपादेति वड्ढेति । सव्वसो^१ ति सव्वाकारेण । सव्वासं वा अनवसेसानं ति अत्थो । रूपसञ्ज्ञानं ति सञ्ज्ञासीत्तेन वुत्तरूपावच-[201]-रव्वज्ञानानं चेव तदारम्भणानं च । रूपावचरव्वज्ञानं पि हि रूपं ति वुच्चति 'रूपी रूपानि पस्सती' ति [दी० २.७०, १११] आदीसु । तस्स आरम्भणं पि "वहिद्धा रूपानि पस्सति सुवण्णदुव्वण्णानी" [दी० २.११०] ति आदीसु; तस्मा इध रूपे सञ्ज्ञा रूपसञ्ज्ञा ति एवं सञ्ज्ञासीत्तेन वुत्तरूपावचरव्वज्ञानस्सेतं अधिवचनं । रूपं सञ्ज्ञा अस्सा ति रूपसञ्ज्ञं, रूपमस्स नामे ति वुत्तं होति । एवं पठवीकणिणादिभेदस्स तदारम्भणस्स चेत्तं अधिवचनं ति वेदितव्यं ।

(४२८) समतिकम्मा ति विरागा च निरोधा च । किं वुत्तं होति ? एतासं कुसलविपाककिरियावसेन पञ्चदसन्नं ज्ञानसंखातानं रूपसञ्ज्ञानं, एतासं च पठवीकणिणादिभेदेन अट्ठन्नं^२ आरम्भणसंखातानं रूपसञ्ज्ञानं, सव्वाकारेण अनवसेसानं वा विरागा च निरोधा च विरागहेतु चेव निरोधहेतु च आकासानञ्चायतनं उपसंपज विहरति । न हि सक्का सव्वसो अनतिकन्तरूपसञ्ज्ञेन एतं उपसंपज विहरितुं ति । तत्थ यस्मा आरम्भणे अविरत्तस्स सञ्ज्ञासमतिकम्मा न होति, समतिकन्तानु च सञ्ज्ञासु आरम्भणं समतिकन्तमेव होति, तस्मा आरम्भणसमतिकम्मं अवत्ता "तत्थ कतमा रूपसञ्ज्ञा ? रूपावचरसमापत्तिं समापन्नस्स वा उपपन्नस्स वा विट्ठपम्मसुसविहारस्स वा सञ्ज्ञा सञ्ज्ञानना संजानितत्तं, इमा वुच्चन्ति रूपसञ्ज्ञायो । इमा रूपसञ्ज्ञायो अतिकन्तो होति, वीतिकन्तो, समतिकन्तो, तेन वुच्चति सव्वसो रूपसञ्ज्ञानं समतिकम्मा" ति एवं विभेगे [२६१] सञ्ज्ञानं चेव समतिकम्मा वुत्तो । यस्मा पन आरम्भणसमतिकम्मेन पत्तव्वा एता समापत्तियो, न एकदिमं येव आरम्भणे पठमव्वज्ञानादीनि विय, तस्मा अयं आरम्भणसमतिकम्मनवसेना पि अत्थवण्णना कता ति वेदितव्या ।

(४२९) पटिघसञ्ज्ञानं अत्थङ्गमा ति चक्खादीनं वत्थूनं रूपादीनं आरम्भणानं च पटिघातेन समुप्पन्ना सञ्ज्ञा पटिघसञ्ज्ञा । रूपसञ्ज्ञादीनं एतं अधि-

१ This commenced with ३.३२६. २ Continues upto ३.४६०. ३ See विमु० १०.१३-२२. ४ विमु० १०.१४ reads नवन्नं.

वचनं । यथाह—“तत्तु कतमा पटिपसञ्ज्ञा ? रूपसञ्ज्ञा सइसञ्ज्ञा गन्धसञ्ज्ञा रससञ्ज्ञा फोटुब्बसञ्ज्ञा, इमा वुचन्ति पटिपसञ्ज्ञायो” [वि० २६१] ति । तासं कुसलविपाकानं पञ्चनं अकुसलविपाकानं पञ्चनं ति [202] सव्वतो दसने पि पटिप-सञ्ज्ञानं अत्थञ्जमा पहीना असमुप्यादा अप्पवत्ति कत्वा ति वुत्तं होति । कामं चेत्ता पठमव्वज्ञानादीनि समापन्नस्ता पि न सन्ति—न हि तस्मिं समये पञ्चद्वारेण चित्तं पवत्तति—एवं सन्ते पि, अञ्जन्थ पहीनानं सुखदुस्खानं चतुत्थव्वज्ञाने विय, सक्काने-दिट्ठादीनं तल्लिपममो विव च, इमस्मिं ज्ञाने उत्साहजननत्थं इमस्स ज्ञानस्स पसंसावसेन एतासं एत्थ वुत्तवचनं वेदितव्वं ।

(४३०) अथ वा किञ्चा पि ता रूपावचरं समापन्नस्त न सन्ति, अथ सो न पहीनत्ता न सन्ति । न हि रूपविरागाय रूपावचरमावना संवत्तति, रूपायत्ता च एतासं पवत्ति । अयं पन भावना रूपविरागाय संवत्तति । तस्मा ता एत्थ पहीना ति वणुं चट्ठति । न केवलं च वणुं, एकसेनेच एवं धारिणुं पि वट्ठति । तासं हि इतो पुञ्चे अप्पहीनत्ता एव पठमव्वज्ञानं समापन्नस्त “सदो कण्ठको” [अं० ५.१३५] ति वुत्तो भगवता । इध च पहीनत्ता येव अरूपसमापत्तीनं अनिञ्जता सन्तविमोक्खता च वुत्ता । आळारो च कालामो आरुप्यसमापन्नो पञ्चमत्तानि सक्कट-सत्तानि निरसाय अतिक्रमन्तानि नेव अइस, न पन सइ^१ अस्सोसी ति ।

(४३१) नानत्तसञ्ज्ञानं अमनसिकारा [१२६५] ति नानत्ते वा गोचरे पवत्तानं सञ्ज्ञानं नानत्तानं वा सञ्ज्ञानं । यस्मा हि एता “तत्तु कतमा नानत्तसञ्ज्ञा ? असमापन्नस्त मनोधातुसमङ्गिस्त वा मनोधिञ्जाणधातुसमङ्गिरस वा सञ्ज्ञा सञ्ज्ञानना सञ्ज्ञानितत्तं, इमा वुचन्ति नानत्तसञ्ज्ञायो” [वि० २६१-६२] ति एवं विमंगे विमज्झिवा वुत्तत्ता इध अधिप्पेता; असमापन्नस्त मनोधातु-मनो-विञ्जाणधातुसंगहिता सञ्ज्ञा रूपसहादिभेदे नानत्ते नानासमावे गोचरे पवत्तन्ति; यस्मा चेत्ता अट्ठ कामावचरकुसलसञ्ज्ञा, द्वादस अकुसलसञ्ज्ञा, एकादस कामाव-चरकुसलविपाकसञ्ज्ञा, द्वे अकुसलविपाकसञ्ज्ञा, एकादस कामावचरकिरियसञ्ज्ञा इति एवं चतुवत्तालीसं^२ पि सञ्ज्ञा नानत्ता नानासमावा अञ्जमञ्जं अतद्विस्ता, तस्मा नानत्तसञ्ज्ञा ति वुत्ता । तासं सव्वतो नानत्तसञ्ज्ञानं अमनसिकारा अनाव-जनो असमन्नाहारा अपचवेक्खणा । यस्मा ता नावज्जति, न मनसिकरोति, न पच-वेक्खति, [203] तस्मा ति वुत्तं होति ।

(४३२) यस्मा चेत्थ पुरिमा रूपसञ्ज्ञा पटिपसञ्ज्ञा च इमिना ज्ञानेन निव्वत्ते भवे पि न विज्जन्ति, पणोव तस्मिं भवे इमं ज्ञानं उपसंपज विहरणकाले,

१ See ३.३६५; also ३.४४८. २ ति० सी०— अतिक्रमन्ति. ३ See टी० २.१३०. ४ M., PTS— चत्तालीसं पि. ५ ति० inserts hereafter अनालोमा.

तस्मा तासं 'समतिक्रमा अर्थंगमा' ति द्वेषा पि अभावो येव वुत्तो । नानत्तसञ्ज्ञासु
पन परमा अट्ट कामावचरकुलसञ्ज्ञा, नव किरियसञ्ज्ञा, दस अकुलसञ्ज्ञा ति
इमा सत्तधीसति सञ्ज्ञा इमिना ज्ञानेन निव्वत्ते मये विज्जन्ति, तस्मा तासं अमनसि-
कारा ति वुत्ते ति वेदितव्वं । तत्रापि हि इदं^१ ज्ञानं उपसंपज विहरन्तो तासं
अमनसिकारा येव उपसंपज विहरति । ता पन मनसिकरोन्तो असमापञ्चो होती ति ।

(४३३) संलेपतो चेत्थ 'रूपसञ्ज्ञानं समतिक्रमा' ति इमिना सव्वरूपाव-
चरधम्ममं प्हानं वुत्तं । 'पटिपसञ्ज्ञानं अर्थङ्गमा नानत्तसञ्ज्ञानं अमनसिकारा' ति
इमिना सव्वेसं कामावचरचित्तचेतसिकानं च प्हानं अमनसिकारो च वुत्तो ति
वेदितव्वो^२ । इति भगवा 'पण्णरसन्नं रूपसञ्ज्ञानं समतिक्रमेन, दसन्नं पटिपसञ्ज्ञानं
अर्थंगमेन, चतुचत्तालीसाव नानत्तसञ्ज्ञानं अमनसिकारेना' ति तीहि पदेहि आका-
सानञ्चायतनसमापत्तिया वर्णं कथेसि ।

(४३४) किं-कारणा ति चे, सोत्तूनं उरसाहजनन्तं च पलोभनन्तं च ।
सथे हि केचि अपण्डिता वदेय्युं 'सत्था आकासानञ्चायतनसमापत्तिं निव्वत्तेथा
ति वदति, को नु लो एताय निव्वत्तिताय अत्थो ? को आनिसं सो ?' ति, ते एवं
वत्तुं मा लभन्तु ति इमेहि आकरेहि समापत्तिया वर्णं कथेसि । तं हि तेसं सुत्वा
एवं प्रविस्सति— 'एवं-सन्ता किर अयं समापत्ति, एवं-पणीता, निव्वत्तेस्साम न'
ति । अथ'स्सो निव्वत्तनत्थाय उरसाहं करिस्सन्ती ति । पलोभनन्तं चा पि तेसं
एतिस्सा वर्णं कथेसि, विसकण्टकवाणिजो विय ।

(४३५) विसकण्टकवाणिजो नाम गुळवाणिजो ति वुच्चति । सो किर गुळ-
फाणित-खण्डसफरादीनि सफटेनादाय पञ्चन्तगामं गन्त्वा 'विसकण्टकं गण्हय विस-
कण्टकं गण्हथा' ति उग्वोत्तेसि । तं सुत्वा गामिका 'विसं नाम कक्खळं, यो नं
सादति सो मरति, कण्टको पि विविक्षत्वा मारेति । उमो पेते कक्खळ्हा, को एत्थ
आनिसंसो' ति गेहद्वारानि यकेसुं, दारके च पलापेसुं । तं दिस्वा वाणिजो 'अवोहार-
कुसवा [204] इमे गामिका, इन्द ने उपायेन गण्हापेमी' ति 'अतिमधुरं
गण्हय अतिसादुं गण्हथा, गुळं फाणितं सफरं समग्घं लभ्भति, कूटमासक-कूट-
कहापणादीहि पि लभ्भती' ति उग्वोत्तेसि । तं सुत्वा गामिका हट्ठपहट्ठा निम्मान्त्वा वहुं
पि मूलं दत्त्वा गण्हिस्सु ।

(४३६) ताथ वाणिजस्स 'विसकण्टकं गण्हथा' ति उग्वोत्तेसं विय भगवतो
'आकासानञ्चायतनसमापत्तिं निव्वत्तेथा' ति वचनं । 'उमो पेते कक्खळ्हा, को
एत्थ आनिसंसो ?' ति गामिकानं चिन्तनं विय 'भगवा आकासानञ्चायतनं निव्व-
त्तेथा ति आह, को एत्थ आनिसंसो ! नास्स गुणं जानामा' ति सोत्तूनं चिन्तनं ।

१ M., व०-४४. २ Here ends वि० १०.२१. ३ सी०, म०, M.
PTS.-अथ'स्स.

अथ'स्स बाणिजस्स 'अतिमपुरं गण्हा' ति आदिवचनं विषय भगवतो रूप-
सञ्ज्ञासमतिक्रमादिषु आनिसंसत्पकासनं । इदं हि सुत्वा ते अहुं पि मूले दत्त्वा,
गामिका विषय गुळं, इमिना आनिसंसेन पलोभितचित्ता महन्तं पि उरसाहं कत्वा
इमं समापत्तिं निव्वत्तेस्सन्ती ति उरसाहजनन्तं च पलोमनन्तं च कथेसि ।

(४३७) आकासानञ्जायतनसञ्ज्ञासहगतं [§२६५] ति एत्थ नास्स
अन्तो ति अनन्तं । आकासं अनन्तं आकासानन्तं । आकासानन्तमेव आकासा-
नञ्जं । तं आकासानञ्जं अधिष्ठानट्टेन आयतनमस्स ससम्पुत्तधम्मस्स ज्ञानस्स,
देवानं देवायतनमिवा ति आकासानञ्जायतनं । इति आकासानञ्जं च तं आयतनं
चा ति पि आकासानञ्जायतनं । कसिणुग्घाटिमाकौसरसेतं अधिवचनं । तस्मिं
आकासानञ्जायतने अप्पनापत्ताय सञ्ज्ञाय सहगतं आकासानञ्जायतनसञ्ज्ञासहगतं ।

(४३८) यथा पन अञ्ज्जथ 'अनन्तो आकासो'ति वुत्तं, एवमिध अनन्तं
ति वा परिचं ति वा न गहितं । कस्मा ? अनन्ते हि गहिते परिचं न गन्हति,
परिते गहिते अनन्तं न गन्हति । एवं सन्ते आरम्भणचतुक्कं न पूरति, देसना
सोळसक्खत्तुका न होति । सम्मासंबुद्धस्स च इमस्मिं ठानि देसनं सोळसक्खत्तुक्कं
कातुं अञ्ज्ञासयो, तस्मा अनन्तं ति वा परिचं ति वा ति अकत्वा 'आकासानञ्जा-
यतनसञ्ज्ञासहगतं'ति आह । एवं हि सति उभयं पि गहितमेव होति । आरम्भण-
चतुक्कं पूरति, देसना सोळसक्खत्तुका सम्पज्जति । अवसेसो पालिअथो हेट्ठा वुत्त-
नयेनेव वेदितव्वो ।

(४३९) रूपावचरचतुत्थज्ज्ञान-निकन्ति-परियादानदुक्ख- [205]-ताय चेत्थ
दुक्खा पटिपदा, परियादिन्ननिकन्तिकस्स अप्पनापरिवासदन्धताय दन्धामिञ्जा होति ।
विपरियायेन सुला पटिपदा खिप्पामिञ्जा च वेदितव्वी । परित्तकसिणुग्घाटिमाकासे
पन पवत्तं ज्ञानं परित्तारम्भणं विपुलकसिणुग्घाटिमाकासे पवत्तं अप्पमाणारम्भणं ति
वेदितव्वं । उपेक्खोव्वसविहारे विषयं च इधा पि चतुत्थज्ज्ञानवसेन पञ्चवीसति एकका
होन्ति । यथा वेत्थ एवं इतोपरेसु पि । निसेसमत्तमेव पन तेसु वण्णविरत्ताम ।

(४४०) आकासानञ्जायतनं समतिकम्मा [§२६६] ति, एत्थ ताव
पुब्बे वुत्तनयेनेव आकासानञ्जं आयतनमस्स अधिष्ठानट्टेना ति ज्ञानं पि आकासान-
ञ्जायतनं । वुत्तनयेनेव आरम्भेणं पि । एवमेतं ज्ञानं च आरम्भणं च उभयं पि
अप्यवत्तिकरणेन च अमनसिकारेण च समतिकमित्वा च यस्मा इदं विञ्जाण-
ञ्जायतनं उपसंपज्ज विहरितव्वं, तस्मा उभयं पेतं एकज्जं कत्वा 'आकासानञ्जा-
यतनं समतिकम्मा'ति इदं वुत्तं ति वेदितव्वं ।

(४४१) विञ्माणञ्जायतनसञ्ज्ञासहगतं [§२६६] ति, एत्थ पन

१ See विमु० १०.२४. २ See ३.३८७. ३ See ३.३७७, ३८०.
४ See ३.३९५, ४१८. ५ ३.४२७.

अनन्तं ति मनसिकातम्बसेन नास्स अन्तो ति अनन्तं । अनन्तमेव आनखं । विज्जाणं आनखं विज्जाणानखं ति अक्खा विज्जाणखं ति वुत्तं । अयं हेस्य रुद्धिहसो । तदेव विज्जाणखं अधिद्वानद्वेन इमिस्सा सज्जाय आयतनं ति विज्जाणज्जायतनं । तस्मि विज्जाणज्जायतने पवत्ताय सज्जाय सहगतं ति विज्जाणज्जायतनसज्जासहगतं । आकासे पवत्तविज्जाणारम्भणस्स ज्ञानस्सेतं अधिवचनं । इध आकासानज्जायतनसमापत्तिया निकन्तिपरियादानदुक्खताय दुक्खा पटिपदा, परियादिन्ननिकन्तिकस्स अप्पनापरिवासदन्धताय दन्धामिज्जा । विपरियायेन सुखा पटिपदा खिप्पामिज्जा च । परित्तकसिणुम्पाटिमाकासारम्भणं समापत्तिं आरब्ध पवत्तिया परित्तरम्भणता, विपरियायेन अप्पमाणाारम्भणता वेदितव्वा । सेसं पुरिमसदिसमेव ।

(४४२) विज्जाणज्जायतनं समतिकम्मा [§ २६७] ति एत्था पि पुब्बे वुत्तनयेनेव विज्जाणज्जायतनमस्स अधिद्वानद्वेना ति ज्ञानं^१ पि विज्जाणज्जायतनं । वुत्तनयेनेव आरम्भणं पि । एवमेतं ज्ञानं च आरम्भणं [206] चा ति उभयं पि अप्पवत्तिकरणेन च अमनसिकारेन च समतिकमित्वा च यस्मा इदं आकिञ्चज्जायतनं उपसंपन्न विहातव्वं, तस्मा उभयं पेतं एकज्ज्ञं कत्वा 'विज्जाणज्जायतनं समतिकम्मा'ति इदं वुत्तं ति वेदितव्वं ।

(४४३) आकिञ्चज्जायतनसज्जासहगतं [§ २६७] ति एत्थ पन नास्स किञ्चनं ति अकिञ्चनं; अन्तमसो मेगमसं पि अस्स अवसिट्ठं नथी ति वुत्तं होति । अकिञ्चनस्स भावो आकिञ्चज्ज्ञं । आकासानज्जायतनविज्जाणापगमारम्भणस्सेतं अधिवचनं । तं आकिञ्चज्ज्ञं अधिद्वानद्वेन इमिस्सा सज्जाय आयतनं ति आकिञ्चज्जायतनं । तस्मि आकिञ्चज्जायतने पवत्ताय सज्जाय सहगतं ति आकिञ्चज्जायतनसज्जासहगतं । आकासे पवत्तविज्जाणापगमारम्भणस्स ज्ञानस्सेतं अधिवचनं । इध विज्जाणज्जायतनसमापत्तिया निकन्तिपरियादानदुक्खताय दुक्खा पटिपदा, परियादिन्ननिकन्तिकस्स अप्पनापरिवासदन्धताय दन्धामिज्जा । विपरियायेन सुखापटिपदा खिप्पामिज्जा च । परित्तकसिणुम्पाटिमाकासे पवत्तविज्जाणापगमारम्भणताय परित्तरम्भणता, विपरियायेन अप्पमाणाारम्भणता वेदितव्वा । सेसं पुरिमसदिसमेव ।

(४४४) आकिञ्चज्जायतनं समतिकम्मा [§ २६८] ति एत्था पि पुब्बे वुत्तनयेनेव आकिञ्चज्ज्ञं आयतनमस्स अधिद्वानद्वेना ति ज्ञानं पि आकिञ्चज्जायतनं । वुत्तनयेनेव आरम्भणं पि । एवमेतं ज्ञानं च आरम्भणं चा ति उभयं पि अप्पवत्तिकरणेन च अमनसिकारेन च समतिकमित्वा च यस्मा इदं नेवसज्जानासज्जायतनं उपसंपन्न विहातव्वं, तस्मा उभयं पेतं एकज्ज्ञं कत्वा 'आकिञ्चज्जायतनं समतिकम्मा'ति इदं वुत्तं ति वेदितव्वं ।

१ See note on this in ३.४३९. २ See ३.४३७.

(४४५) नेवसञ्जानासञ्जासहगतं [§ २६८] ति एतत् पन याय सञ्जाय समापत्तो नं नेवसञ्जानासञ्जायतनं ति बुचति, यथा-पटिपन्नरस सा सञ्जा होति, तं ताव दस्सेतुं चिमंने “नेवसञ्जी-नासञ्जी” ति पैदं उद्धरिवा “तं येव आकिञ्चञ्जायतनं सन्ततो मनसि-[207]-करोति संस्कारावसेससमापत्तिं भावेति, तेन बुचति नेवसञ्जी-नासञ्जी ति” [वि० २६३] बुत्तं । तस्य ‘सन्ततो मनसि-करोती’ति ‘सन्ता वताय समापत्ति, यत्र हि नाम नतिथिमावं पि आरम्भणं कत्वा ठरसती’ ति एवं सन्तारम्भणताय नं ‘सन्ता’ ति मनसिकरोति । सन्ततो च मनसि-करोति, कथं समतिक्रमो होती ति ? अनावज्जितुकामतार्यं । सो हि किञ्चा पि तं सन्ततो मनसिकरोति, अथ खवरस ‘अहमेतं आवज्जिस्सामि समापजिस्सामि अधिट्ठहिस्सामि बुट्ठहिस्सामि पचवेक्खिस्सामी’ति एस आमोगो समन्नाहारो मनसि-करो न होति । कस्मा ? आकिञ्चञ्जायतनतो नेवसञ्जानासञ्जायतनरस सन्त-तर-पणीततरताय ।

(४४६) यथा हि राजा महच्चराजानुभावेन इत्थिक्खन्धगतो नगरवीथियं विचरन्तो दन्तकारादयो सिप्पिके एकं कथं दब्बं निवासेत्वा एवेन सीसं भेट्त्वा दन्तपुष्पादीहि समोकिण्णगत्ते अनेकानि दन्ताविकसिआदीनि करोन्ते दित्त्वा ‘अहो वत रे छेका आचरिया, ईदिसानि पि नाम सिप्पानि करिस्सन्ती’ति, एवं तेसं छेकताय तुस्सति, न च^१ रस एवं होति—‘अहो वताहं रजं पहाय एवरूपो सिप्पिको भवेय्यं’ति । तं कित्स हेतु ? रज्जसिरिया महानिसेसताय । सो सिप्पिके समतिक्र-मिस्सा च गच्छति । एवमेव एस किञ्चा पि तं समापत्तिं सन्ततो मनसिकरोति, अथ खवरस ‘अहमेतं समापत्तिं आवज्जिस्सामि समापजिस्सामि अधिट्ठहिस्सामि बुट्ठ-हिस्सामि पचवेक्खिस्सामी’ति नेव एस आमोगो समन्नाहारो मनसिकारो होति । सो तं सन्ततो मनसिकरोन्तो पुब्बे^३ बुत्तयेनेव^२ तं परमं सुखुमं अण्णनापत्तं सञ्जं प्राप्नुणाति, याय ‘नेवसञ्जी-नासञ्जी नाम होति, संस्कारावसेसं समापत्तिं भावेती’ति बुचति । ‘संस्कारावसेससमापत्ति’ति अचन्तमुलुमभावणत्तसंस्कारं चतुत्थारुपसमापत्तिं ।

(४४७) इदानीं यं तं एवं अधिगताय सञ्जाय वसेन नेवसञ्जानासञ्जा-यतनं ति बुचति, तं आथतो दस्सेतुं “नेवसञ्जानासञ्जायतनं ति नेवसञ्जानासञ्जा-यतनं समापन्नरस वा, उपपन्नरस वा, दिट्ठधम्ममुखविहाररस वा चित्तचेतसिका धम्मा” [वि० २६३] ति बुत्तं । तेषु इध समापन्नरस चित्तचेतसिका धम्मा अधि-प्पेता । वचन्तथो पनेत्थ—ओळारिकाय सञ्जाय अभावतो, सुखुमाय च भावतो, नेव^२ रस ससम्पयुत्तधम्मस्स ज्ञानरस सञ्जा, नासञ्जा ति नेवसञ्जानासञ्जं । नेव-सञ्जानासञ्जं च तं मनायतनधर्मायतनपरिवापन्नत्ता आयतनं [208] चा ति नेव-सञ्जा-नासञ्जायतनं ।

१ See विट्ठ० १०.४४-५५. २ सी०, म००omit. ३ M.—अनापमिबुक्कानताय.
व. ३ म०—omits.

(४४८) अथ वा या'यमेत्थ सञ्जा, सा पटुसञ्जाकिञ्चं कातुं असमत्थ-
ताय नेव-सञ्जा, संखारावसेसुसुखमभावेन विज्जमानत्ता नासञ्जा ति नेव-सञ्जा-
नासञ्जा । नेव-सञ्जा-नासञ्जा च सा सेसधम्मानं अभिद्वानद्वेन आयतनं वा ति
नेव-सञ्जा-नासञ्जायतनं । न केवलं चेत्य सञ्जा व पाँदसी, अथ लो वेदना पि
नेव-वेदना-नावेदना, चित्तं पि नेव-चित्तं-नाचित्तं, कस्सो पि नेव-कस्सो-नाकस्सो । एत
नयो सेससम्पयुत्तधम्मेसु । सञ्जासीसेन पनायं देसना कता ति वेदितव्वा ।

(४४९) पत्तमक्खनतेल्लप्पमुत्तीहि च उपमाहि एस अत्थो विभावेतव्वो—
सामणेरो किल तेलेन पत्तं मक्खेत्वा ठपेति । तं यागुपानकाले थेरो 'पत्तमाहरा'ति
आह । सो 'पत्ते तेलमरिथ मन्ते'ति आह । ततो 'आहर, सामणेर, तेलनाळि पूरे-
स्सामा'ति वुत्ते 'नरिथ मन्ते तेल'ति आह । तत्थ यथा अन्तो वुत्थत्ता यागुवा
राद्धिं अकप्पियद्वेन तेलं अत्थी ति होति, नाळिपूरणादीनं अभायवसेन नत्थी ति
होति, एवं सा पि सञ्जा पटुसञ्जाकिञ्चं कातुं असमत्थताय नेव-सञ्जा, संखा-
रावसेससुसुखमभावेन विज्जमानत्ता नासञ्जा होति ।

(४५०) किं पनेत्थ सञ्जाकिञ्चं ति ? आरम्भणसञ्जाननं पेय विपस्सनाय
च विसयमायं उपगन्त्वा निव्विदाजननं । दहनकिञ्चमिच्च हि सुखोदके तेजोधातु,
सञ्जाननकिञ्चं चेसा पटुं कातुं न सक्कोति । सेससमापत्तीसु सञ्जा विप विपस्स-
नाय विसयमायं उपगन्त्वा निव्विदाजननं पि कातुं न सक्कोति । अज्जेसु हि
खन्धेसु अकतामिनिवेसो भिक्खु नेवसञ्जानासञ्जायतनखन्धे सम्मसित्वा निव्विदं
पत्तुं समथो नाम नरिथ । अपि च आयस्समा सारिपुत्तो, फक्कतिविपस्सको पन
महापज्जो सारिपुत्तसदिसो व सक्कुणेश्य । सो पि "एवं किरिमे धम्मा अहुत्वा
सम्भोन्ति, इत्था पटिवेन्ती"ति [म० ३.२८] एवं कलापसम्मसनवसेनेव, नो अनुपद-
धम्मविपस्सनावसेन । एवं सुसुमत्तं गता एसा समापति ।

(४५१) यथा च पत्तमक्खनतेल्लप्पमाय एवं मग्गुदकूपमाय पि अयमथो विभा-
वेतव्वो । [209] मग्गपटिपज्जस्स किर थेरस्स पुरतो गच्छन्तो सामणेरो धोकमुदकं
दिस्वा 'उदकं मन्ते, उपाहना ओमुञ्चथा'ति आह । ततो थेरेन 'सचे उदक-
मरिथ, आहर नहानसाट्ठकं, नहायिस्सामा'ति वुत्ते 'नरिथ मन्ते'ति आह । तत्थ
यथा उपाहनतेमनमत्तद्वेन उदकं अत्थी ति होति, नहानद्वेन नत्थी ति होति, एवं पि
सा पटुसञ्जाकिञ्चं कातुं असमत्थताय नेव-सञ्जा, संखारावसेससुसुखमभावेन विज्ज-
मानत्ता नासञ्जा होति । न केवलं च एताहेव, अज्जाहि पि अनुरूपाहि उपमाहि
एस अत्थो विभावेतव्वो ।

(४५२) इति इमाय नेवसञ्जानासञ्जायतने पवत्ताय सञ्जाय नेवसञ्जा-
नासञ्जायतनमूताय वा सञ्जाय सहगतं ति नेवसञ्जानासञ्जायतनसञ्जासहगतं ।

आकिञ्चज्जायतनसमापत्तिआरम्भणस्स ज्ञानस्सेतं अधिवचनं । इध आकिञ्चज्जायतन-
समापत्तिया निकन्तिपरियादानदुक्खतोय दुक्खापटिपरा, परियादिजनिकन्तिस्स
अप्पनापरिवासदग्धेताय दग्धाभिञ्जा । विपरियायेन सुखा पटिपदा तिप्पामिञ्जा च ।
परित्तकशिणुत्थाटिमाकासे पवत्तितविञ्जाणापगमारम्भणं समापत्तिं आरम्भ पवत्तिताय
परित्तरम्भणता, विपरियायेन अप्पमाचारम्भणता वेदितब्बा । सेसं पुरिमत्तदित्तमेव ।

[पकिण्णककथा]

(४५३) असदित्तरूपो^१ नाथो आरुप्यं यं चतुब्बिधं आह ।

तं इति जत्वा तस्मिं पकिण्णककथा पि विज्जेय्या ॥

(४५४) अरूपसमापत्तियो हि

आरम्भणातिक्कमतो चत्तरसो पि भवन्ति^२ मा ।

अंगातिकम्ममेतासं न इच्छन्ति विमाथिनो ॥

एतासु हि रूपानिमित्तातिक्रमतो षट्मा, आकासातिक्रमतो दुत्तिवा, आकासे
पवत्तितविञ्जाणातिक्रमतो तत्तिवा, आकासे पवत्तितविञ्जाणस्स अपगमातिक्रमतो
चतुत्था ति सव्वथा 'आरम्भणातिक्रमतो चत्तरसो पि भवन्ति^२ मा' अरूपसमापत्तियो
ति वेदितब्बा । अंगातिक्रमं पन एतासं न इच्छन्ति पण्डिता । न हि रूपावचरसमा-
पत्तीसु विद्य एतासु अंगातिक्रमो अस्ति । सव्वासु पि हि एतासु उपेक्खाचित्तेकमता
ति द्वे एव ज्ञानांगानि होन्ति ।

(४५५) एवं सन्ते पि

सुप्पणीततरा होन्ति पच्छिमा पच्छिमा इध ।

उपमा तथ विज्जेय्या पासादतल-साटिका ॥

[210] यथा हि चतुर्मूकस्त पासादस्स हेट्ठिमतले दिञ्चनचगीतवादित-
सुरभिगन्धमाला-सादुरसपानभोजन-सयनच्छादनादिकसेन पणीता पञ्च कामगुणा
पञ्चुपट्ठिता अस्तु, दुत्तिवे ततो पणीततरा, तत्तिवे ततो पणीततरा, चतुत्थे सव्व-
पणीता; तथ किञ्चा पि तानि चत्तारि पि पासादतलनेय, नत्थि तेसं पासादतल-
मावेन विसेसो, पञ्चकामगुणसमिद्धिविसेसेन पन हेट्ठिमतो हेट्ठिमतो उपरिमं उपरिमं-
पणीततरं होति ।

(४५६) यथा च एकाय इत्थिया कन्तित्त-य्ल-सण्ह-सण्हतर-सण्हतमसुत्तानं
चतुपल-तिपल-दुपल-एकपलसाटिका अस्तु, आयामेन च वित्थारेन च समप्पमाणा,
तथ किञ्चा पि ता साटिका चत्तरसो पि आयामतो च वित्थारतो च समप्पमाणा,
नत्थि तासं पमाणातो विसेसो, सुल्लसंकरस-सुल्लुमभाव-महन्धभावोहि पन पुरिमाय^३

१ See ३.४४१, ४४३. २ See ३.४३९, ४४१, ४४३. ३ See विष्णु-
१०.५६-६६.

पुरिमाय पच्छिमा पच्छिमा पणीततरा होन्ति, एवमेव किञ्चा पि चतुसु पि एतासु उपेक्खा-चित्तेकग्गता ति एतानि द्वे वेव अंगानि होन्ति, अथ खो मावनाविसेकेन तेसं अंगानं पणीत-पणीतरमावेन सुप्पणीततरा होन्ति पच्छिमा पच्छिमा इधा ति वेदितव्वा ।

(४५७) एवं अनुपुब्बेन पणीत-पणीता चेता

असुचिम्हि मण्डपे लग्गो एको तज्जिसितो परो ।

अज्जो बहि अनिस्साय तं तं निस्साय चापरो ॥

ठितो चतुहि एकेहि पुरिसेहि यथाकमं ।

समानताय जातव्वा चतस्सो पि विमाविना ॥

तत्रावमत्ययोजना— असुचिम्हि फिर देसे एको मण्डपो । अथेको पुरिसो आगन्त्वा तं असुचि जिगुच्छमानो तं मण्डपं हत्थेहि आलंखित्वा तत्थ लग्गो, लग्गितो विय अट्ठासि । अथापरो आगन्त्वा तं मण्डपलग्गं पुरिसं निस्सितो । अथ'ज्जो आगन्त्वा चिन्तेसि— 'यो एस मण्डपलग्गो, यो च तं निस्सितो, उभो पेत्ते दुट्ठिता; धुवो च नेसं मण्डपपात्ते पातो, इन्दाहं बहि येव सिट्ठामी' ति सो तं निस्सितं अनिस्साय बहि येव अट्ठासि । अथापरो आगन्त्वा मण्डपलग्गस्स तं-निस्सितस्स च अखेमभावं चिन्तेत्वा बहिट्ठितं च सुट्ठितं ति मन्त्वा तं निस्साय अट्ठासि ।

(४५८) तत्थ असुचिम्हि देसे मण्डपो विय कसिणुग्घाटिमाकासं दट्ठव्वं । असुचिजिगुच्छाय मण्डपलग्गो पुरिसो विय रूपनिमित्तजिगुच्छाय आकासारम्मणं आका-[211]-सानञ्जायतनं । मण्डपलग्गं पुरिसं निस्सितो विय आकासारम्मणं आकासानञ्जायतनं आरम्भ पवत्तं विज्जाणञ्जायतनं । तेसं द्वित्रं पि अखेममावं चिन्तेत्वा अनिस्साय तं मण्डपलग्गं, बहि ठितो विय, आकासानञ्जायतनं आरम्भणं अकत्वा तदमावारम्मणं आकिञ्चञ्जायतनं । मण्डपलग्गस्स तं-निस्सितस्स च अखेमसं चिन्तेत्वा बहिट्ठितं च 'सुट्ठितो'ति मन्त्वा तं निस्साय ठितो विय विज्जाणा-मावसंखात्ते बहि पदेसे टितं आकिञ्चञ्जायतनं आरम्भ पवत्तं नेवसञ्जानासञ्जा-यतनं दट्ठव्वं ।

(४५९) एवं पवत्तमानं च

आरम्भणं करोतेव अज्जामावेन तं इदं ।

दिट्ठदोसं पि राजानं वुत्तिहेतु यथा ज्जो ॥

इदं हि नेवसञ्जानासञ्जायतनं 'आसन्नविज्जाणञ्जायतनपचत्थिका अयं समापसी' ति एवं दिट्ठदोसं पि तं आकिञ्चञ्जायतनं अज्जस्स आरम्भणस्स अमावा आरम्भणं करोतेव । यथा किं ? 'दिट्ठदोसं पि राजानं वुत्तिहेतु यथा ज्जो' । यथा हि असंयतं

करसकायवचीमनोसमाचारं कश्चि सन्वदिसम्पत्तिं^१ राजानं 'करससमाचारो अयं'ति एवं दिट्ठदोसं पि अज्झत्थं वुत्तिं अलममानो जनो वुत्तिहेतुं तं निस्सायं वत्तति, एवं दिट्ठदोसं पि तं आकिञ्चन्नायतनं अज्झं आरम्भणं अलममानमिदं नेवसज्झानासज्झायतनं आरम्भणं करोतेव ।

(४६०) एवं कुरुमानं च

आरुज्झो दीपानिस्सेणिं यथा निस्सेणिवाहुकं ।

पन्वतंगं च आरुज्झो यथा पन्वतमत्थकं ॥

यथा वा गिरिमारुज्झो अत्तनो एव जग्गुकं ।

ओलुब्भमति तथेवेतं शानमोलुब्भं वत्तती ति ॥

आरुप्पकुसलकथौ निट्ठिता ।

(४६१) इदानीं यस्मा सव्वानि पेतानि तेमूक्ककुसलानि हीनादिना पमेदेन वत्तन्ति, तस्मा नेत्तं पमेदं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला ति [१२६९] आदि आरब्धं । तत्र धीनं [१२६९] ति सामकं । तं आयूहनवसेन वेदितव्यं । [212] हीनुत्तमानं मण्णे मयं मज्झिमं । पणानमायं नीतं पणीतं; उत्तमं ति अत्थो । तानि पि आयूहनवसेनेव वेदितव्यानि । यस्स हि आयूहनवसणे छन्दो वा हीनो होति, विरियं वा, चित्तं वा, बीमसा^५ वा, तं हीनं नाम । यस्स च ते धम्मा मज्झिमा पणीता, तं मज्झिमं चेव पणीतं च । यं पुन कलुक्कम्यतासंखातं छन्दं धुरं छन्दं जेट्ठकं छन्दं पुब्बंगमं कत्वा आयूहितं, तं छन्दाधिपतितो आगतत्ता छन्दाधिपतेय्यं नाम । विरियाधिपतेय्यादीसु पि^६ एसेव नयो ।

(४६२) इमस्मिं पुन ठाने ठत्वा नया गणेतव्या । सव्वपटमं विमत्तो हि एको नयो, हीनं ति एको, मज्झिमं ति एको, पणीतं ति एको, छन्दाधिपतेय्यं ति एको । इमे ताव छन्दाधिपतेय्ये पञ्च नवा । एवं विरियाधिपतेय्यादीसु पी ति चत्तारो पञ्चका वीसति होन्ति । पुरिमो वा एको सुद्धिकनयो, हीनं ति आदयो तयो, छन्दाधिपतेय्यं ति आदयो चत्तारो, छन्दाधिपतेय्यं हीनं ति आदयो द्वादसा ति एवं पि वीसति नया होन्ति । इमे वीसति महानया कथं विमत्ता ति ? महापकरणे हीनत्तिके^७ विमत्ता ।

(४६३) इमस्मिं पुन ठाने हीनत्तिकेतो मज्झिमरासिं गहेत्वा हीनमज्झिम-

१ PTS, M., सि०- दीपपत्ति. २ This commenced with ३.४२७.

३ म०- वट्ठान^०. ४ सी०, म०- बीमसं. ५ सि०- च. ६ See मूकटीका (p.104), मधु० (p.193) and मनुटीका (p.109) and as indicated there-
लिकपट्टान II. 69-229.

पणीतवसेन तयो कोट्ठाया कातव्वा । ततो पि मज्झिमस्सिं ठपेत्ता हीन-पणीति महेत्वा नय नय कोट्ठाया कातव्वा । हीनस्सिं येव हि हीनं अत्थि मज्झिमं अत्थि पणीतं अत्थि । पणीतस्सिं पि हीनं अत्थि मज्झिमं अत्थि पणीतं अत्थि । तथा हीनहीनस्सिं हीनं, हीनहीनस्सिं मज्झिमं, हीनहीनस्सिं पणीतं । हीनमज्झिमस्सिं हीनं, हीनमज्झिमस्सिं मज्झिमं, हीनमज्झिमस्सिं पणीतं । हीनपणीतस्सिं हीनं, हीनपणीतस्सिं मज्झिमं, हीनपणीतस्सिं पणीतं ति अयमेको नवको । पणीतहीनस्सिं पि हीनं नाम अत्थि, पणीतहीनस्सिं मज्झिमं, पणीतहीनस्सिं पणीतं । तथा पणीतमज्झिमस्सिं हीनं, पणीतमज्झिमस्सिं मज्झिमं, पणीतमज्झिमस्सिं पणीतं । पणीतपणीतस्सिं हीनं, पणीतपणीतस्सिं मज्झिमं, पणीतपणीतस्सिं पणीतं ति । अयं दुत्तियो नवको ति द्वे नवका अट्ठारस । इमानि अट्ठारस क-[213]-म्महारानि नाम । इमेहि पमावितत्ता, इमेसं वसेन, अट्ठारस खत्तिया, अट्ठारस ब्राह्मणा, अट्ठारस वेत्ता, अट्ठारस सुदा, अट्ठचत्ताळीस गोत्तचरणानि वेदितव्यानि ।

[पकिण्णककथा]

(४६४) इमेसु पन तेममकेसु कुसलेसु कामावचरकुसले सिहेतुक् पि दुहेतुक् पि होति जाणसम्पयुत्तधिप्पुत्तवसेन । रूपावचरारूपावचरं पन सिहेतुक्मेव जाणसम्पयुत्तमेव । कामावचरं चेत्य अधिपतिना सहा पि उप्पज्जति विना पि । रूपावचरारूपावचरं अधिपतिसंपयुत्तमेव होति । कामावचरकुसलेसु चेत्य आरम्भणाधिपति सहजाताधिपती ति द्वे पि अधिपतयो लब्धन्ति । रूपावचरारूपावचरेसु आरम्भणाधिपति न लब्धन्ति, सहजाताधिपति येव लब्धन्ति । तत्थ चित्तस्स चित्ताधिपतेय्यभावो सम्पयुत्तधम्मार्नं वसेन वुत्तो । द्विक्कं पन चित्तानं एकतो अभवेन संपयुत्तचित्तस्स चित्ताधिपति नाम नत्थि । तथा छन्दादीनं छन्दाधिपति-आदयो । केपि पन 'सचे चित्तवतो कुसलं होति, मय्हं भविस्सती ति एवं यं चित्तं धुरं कत्वा अट्ठकं कत्वा अपरं कुसलचित्तं आयूहिंतं, तस्स तं पुरिमं चित्तं चित्ताधिपति नाम होति, ततो आगतत्ता इदं चित्ताधिपतेय्यं नामा' ति एवं आगमनवसेन अधिपतिं नामं इच्छन्ति । अयं पन नयो नेव पालियं न अट्ठकथाय दिस्सति । तस्मा वुत्तनयेनेव अधिपतिभावो वेदितव्यो ।

(४६५) इमेसु च एकूनवीसतिया महानयेसु पुरिमे सुद्धिकनये वुत्तपरिमाणा-

१ मयु० p. 193. २ Pāt. Mahā. on Pāṇini 4.3.126. "चरणा-इमांश्चावधेरिति वक्तव्यम् । वटानं धर्मं आस्तावो वा काठवम् । कालापकम् मौदकम् पैप्पलाव-कमिति । Also अ०वी० p. 131—भारद्वाज—गोतमादयो गोक्षा च कषाला (कालापा)दयो चरणानि." अनुटीका p. 109—"भारद्वाज—गोतमादयो अट्ठचत्ताळीस लोके गोक्षानि मूलभूतानि; तथा कठ-कालापादयो अट्ठचत्ताळीसेव चरणानि".

नेव चित्तानि^१ च नवको च पाठवारी च होन्ति । तस्मा आणसम्पुत्तेसु वुत्तपरि-
माणतो वीरतिगुणो चित्त-नवक-वारमेदो वेदितव्वो, चत्तुस आणविप्पुत्तेसु सीलस-
गुणो ति, अयं तेमूमककुसले पक्किण्णककथा नामा ति ।

तेमूमककुसलं निद्वितं ।

[लोकुत्तरकुसलं]

[पठमो मग्गो]

(४६६) एवं भवत्तयसंपत्तिनिव्वत्तकं कुसलं दस्सेत्वा इदानीं सब्बभवसम-
तिक्रमनाय लोकुत्तरं कुसलं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ २७७] ति
आदि आरब्धं । तस्य लोकुत्तरं ति केनट्टेन लोकुत्तरं ? लोकं तरती ति,
लो-[214]-कं उत्तरती ति लोकुत्तरं; लोकत्तयं समतिक्रममममिमुय्य तिठ्ठीती ति
लोकुत्तरं । ज्ञानं भावेत्ती ति एकचित्तनल्लणिकं अप्पनाज्ञानं जनेति षट्ठेति ।
लोकतो निव्याति वट्ठो निव्याती ति निव्यानिकं । निव्याति वा एतेना ति
निव्यानिकं । तं-समङ्गी हि पुग्गलो दुक्खं परिजानन्तो निव्याति, समुदयं पजहन्तो
निव्याति, निरोधं सच्छिक्खन्तो निव्याति, मग्गं भावेन्तो निव्याति । यथा पन
तेमूमककुसलं वट्ठस्मिं वुत्तिपटिसन्धियो आचिनति वट्ठती ति आचयगामी नाम
होति, न तथा इदं । इदं पन यथा एकरिं पुरिसे अट्ठारख्खत्थं पाकारं उपचिनन्ते
अपरो महामुग्गं गहेत्वा तेन चित्तचित्तद्वानं अपचिनन्तो विद्वंसेन्तो गच्छेय्य, एव-
मेव तेमूमककुसलेन आचिता वुत्तिपटिसन्धियो पच्चयवेकल्लकरणेन अपचिनन्तं विद्वं-
सेन्तं गच्छती ति अपचयगामी ।

(४६७) दिट्ठिगतानं पढानाया [§ २७७] ति, एत्थ दिट्ठियो एव दिट्ठि-
गतानि, गूथगतं मुत्तगतं ति आदीनि विय । हासट्ठिया वा दिट्ठानं अन्तोगधत्ता
दिट्ठिसु गतानी ति पि दिट्ठिगतानि । दिट्ठिया न गतं एतेसं ति दिट्ठिगतानि । दिट्ठि-
सदिसगमनानि दिट्ठिसदिसप्पवत्तानी ति अत्थो । कानि पन तानी ति ? ससम्प-
युत्तानि^२ सक्कायदिट्ठि-विधिक्किच्छा-सीलव्वतपरमास-अपावगमनीय-रागदोसमोहा-
कुसलानि । तानि हि याव पठममग्गमावना ताव पवत्तिसम्भावतो दिट्ठिसदिसगम-
नानी ति वुचन्ति । इति दिट्ठियो च दिट्ठिगतानि च दिट्ठिगतानि । तेसं दिट्ठि-
गतानं । पढानाया ति समुच्छेदवसेन पजहन्तथाय ।

(४६८) पठमाया ति गणनवसेन पि पठमुप्पत्तिवसेन पि पठमाय ।
भूमिया ति “अनन्तरहिताय भूमिया” [म० २.५७] ति आदीसु ताव अयं महा-
पठवी भूमि ति वुचति । “सुखभूमियं कामावचरे” [§ ९८४] ति आदीसु चित्तु-
प्पादो । इध पन सामञ्जसलं अधिप्पेतं । तं हि संपयुत्तानं निस्सयमावतो ते धम्मा

१ See ३.३८०.३८५. २ Continues upto ३.५२४. ३ सि०-तं-सम्पयुत्तानि.

भवन्ति एत्था ति भूमि । यस्मा वा समाने पि लोक्कुत्तरमावे सयं पि मवति^१ उप्प-
ज्जति, न निज्जानं विथ अपातुमावं, तस्मा पि भूमि ति बुद्धति; तस्सा पटमाव
भूमिया । पत्तिया ति सोत्तापत्तिकल-सं-[215]-त्तातस्स पटमरस सामञ्जसकलस्स
पत्तयाय पटिलामत्थाया ति एवमेत्थ अत्थो वेदितव्वो । विविच्चा ति समुप्पेद-
विवेकवसेन विविचित्वा, विना दुत्था ।

(४६९) इदानीं किञ्चा पि लोकिवज्ज्ञानं पि न विना पटिपदाय इज्जति,
एवं सन्ते पि इथ सुद्धिकनयं पहाय लोक्कुत्तरज्ज्ञानं पटिपदाय तद्धिं येव गरं कत्वा
देसेतुक्कामताय दुक्खापटिपदं दन्धाभिज्जां ति [§२७७] आदिमाह । तथ यो
आदितो किलेसे विक्खम्मन्तो दुक्खेन ससंखारेन संपयोगेन किलमन्तो विक्खम्मन्तेति
तस्स दुक्खापटिपदा; यो पन विक्खम्मित्तकिलेसो विपस्सनापरिवासं वसन्तो चिरेन
मग्गपातुमावं पाप्पणाति तस्स दन्धाभिज्जा होति । इति यो कोवि वारो दुक्खापटि-
पदा-दन्धाभिज्जो नाम कतो । कतमं पन वारं रोचेतुं ति ? यत्थ सकिं विक्खम्मिता
किलेसा समुदाचरित्वा दुत्थिं पि विक्खम्मिता पुन समुदाचरन्ति, तत्थिं विक्खम्मिता
पन तथा विक्खम्मिता व कत्वा मग्गेन समुग्गालं पापेति, इमं वारं रोचेतुं । इमस्स
वारस्स दुक्खापटिपदा दन्धाभिज्जा ति नामं कत्वं ।

(४७०) एत्तकेन पन न पाकटं होति । तस्मा एवमेत्थ आदितो पट्ठाप
विमावना वेदितव्व्या—यो हि चत्तारि महाभूतानि परिग्गहेत्वा उपादारूपं परिग्गहाति,
अरूपं परिग्गहाति, 'रूपारूपं' पन परिग्गहन्तो दुक्खेन कस्सिरेन किलमन्तो परिग्गहेतुं
सक्कोति, तस्स दुक्खापटिपदा नाम होति । परिग्गहितरूपारूपस्स पन विपस्सना-
परिवासे मग्गपातुमावदन्धताय दन्धाभिज्जा नाम होति । यो पि रूपारूपं परिग्ग-
हेत्वा 'नामरूपं' वत्तथेन्तो दुक्खेन कस्सिरेन किलमन्तो वत्तथपेति, वत्तथापि च
नामरूपे विपस्सनापरिवासं वसन्तो चिरेन मग्गं उप्पादेतुं सक्कोति, तस्सा पि दुक्खा पटि-
पदा दन्धाभिज्जा नाम होति । अपरो नामरूपं वत्तथपेत्वा 'पचये' परिग्गहन्तो दुक्खेन
कस्सिरेन किलमन्तो परिग्गहाति, पचये च परिग्गहेत्वा विपस्सनापरिवासं वसन्तो
चिरेन म-[216]-ग्गं उप्पादेति, एवं पि दुक्खापटिपदा दन्धाभिज्जा नाम होति ।
अपरो पचये पि परिग्गहेत्वा 'लक्खणानि' पटिविज्जन्तो दुक्खेन कस्सिरेन किल-
मन्तो पटिविज्जति, पटिविज्जलक्खणो च विपस्सनापरिवासं वसन्तो चिरेन मग्गं
उप्पादेति, एवं पि दुक्खापटिपदा दन्धाभिज्जा नाम होति । अपरो लक्खणानि
पटिविज्जित्वा विपस्सनाजाणे तिकखे मूरे पसञ्जे च वहन्तो उप्पञ्च 'विपस्सना-
निकन्ति' परिवादियमानो दुक्खेन कस्सिरेन किलमन्तो परिवादियति, निकन्ति च
परिवादियित्वा विपस्सनापरिवासं वसन्तो चिरेन मग्गं उप्पादेति, एवं पि दुक्खा-

१ PTS, M., ती०- omit. २ See ३.४३९, ४४१, ४४२. ३-३ M.,
PTS omit this passage. ४ See ३.४३९, ४४१, ४४२, ४६९.

पटिपदा दन्वामिञ्जा नाम होति । इमं वारं रोचेसुं । इमस्स वारस्स एतं नाम कतं । इमिना व उपायेन परतो तिरसो पटिपदा वेदितव्या ।

(४७१) फस्सो होती [§ २७७] ति आदीपु अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियं, सम्मावाचा, सम्माकम्मन्तो, सम्माआजीवो ति चत्तारि पदानि अधिकानि । निहेस-
वारे च वितक्कादिनिहेसेसु 'मग्गल्लं' [§ २८३] ति आदीनि पदानि अधिकानि ।
सेसं सव्वं हेट्ठा [§ २८५] वुत्तसदिसमेव । भुम्मन्तरवसेन पन लोकुत्तरता व इध
विसेसो । तथ अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियं ति 'अनमत्तगो संसारवट्टे अनञ्जातं अमत्त-
पदं चतुसस्यधम्ममेव जानिस्सामी' ति पटिपन्नस्स इमिना पुध्वभागेन उपपन्नं
इन्द्रियं । लक्खणादीनि पनस्स हेट्ठा पञ्जिन्द्रिये वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि ।

(४७२) सुन्दरा पस्सथा वा वाचा सम्मावाचा [§ २७७] । वचीदुच्चरित-
समुष्पातिकाय मिच्छावाचाविरतिथा एतं अधिवचनं । सा परिग्गहलक्खणा
विरमणस्सा मिच्छावाचापहानपच्चुपट्टाना । सुन्दरो पस्सथो वा कम्मन्तो सम्मा-
कम्मन्तो । मिच्छाकम्मन्तसमुच्छेदिकाय पाणातिपातादिविरतिथा एतं नामं । सो
समुद्धानलक्खणो विरमणस्सो मिच्छाकम्मन्तपहानपच्चुपट्टानो । सुन्दरो पस्सथो वा
आजीवो सम्माआजीवो । मिच्छाजीवविरतिथा एतं अधिवचनं । सो बोदान-
लक्खणो आवा-[२१७] जीवप्पवत्तिस्सो मिच्छाजीवपहानपच्चुपट्टानो । अपि च
हेट्ठा विरतिचये वुत्तवसेन पेय लक्खणादीनि वेदितव्वानि । इति इमेसं तिण्णं
धम्मानं वसेन हेट्ठा वुत्तं मग्गपन्नं^१ इध मग्गट्ठकं वेदितव्वं । ये-वा-पनकेसु च
इमेसं अमावो । तथा करुणा-मुदितानं । इमे हि तथो धम्मा इध पालियं आग-
तत्ता व ये-वा-पनकेसु न गहिता । करुणामुदितं पन सत्तारम्भणा, इमे धम्मा
निव्व्यानारम्भणा ति ता पेय न गहिता । अयं ताव उद्देशवारे विसेसथो ।

(४७३) निहेसवारे पन मग्गल्लं मग्गपरियापन्नं [§ २८३] ति एय ताव
मग्गस्स अल्लं ति मग्गल्लं; मग्गकोट्टासो ति अत्थो । यथा पन अरञ्जे परियापन्नं
अरञ्जपरियापन्नं नाम होति, एवं मग्गे परियापन्नं मग्गपरियापन्नं । मग्गसञ्चिस्सत्तं
ति अत्थो । पीतिसव्वोव्ज्झंगो [§ २८५] ति एय पीति येय सव्वोव्ज्झंगो पीति-
सव्वोव्ज्झंगो । तथ बोधिया बोधितस्स वा अल्लो ति बोधज्झंगो । इदं वुत्तं होति—
वा'यं धम्मताम्ममी वाय लोकुत्तरमग्गल्लणे उपपजमानाय लीनउद्धच-पटिट्टानावु-
हन-काममुख'सत्तिलमथानुबोध-उच्छेदस्सत्तामिनिवेसादीनं अनेकेसं उपह्वानं पटि-
पन्नभूताय सति-धम्मविषय-विरिय-पीति-पत्तादि-समाधि-उपेक्खान्तंस्वाताय धम्म-
सामग्गिया अरियत्तावको वुज्झती ति कत्वा बोधी ति वुच्चति । वुज्झती ति किलेस-
सन्ताननिदाय उट्ठहति, चत्तारि वा अरियसच्चानि पटिविज्झति^२, निव्व्यानमेव वा

१ See ३.२२६-२२८. २ See ३.२५६. ३ See ३.३०३; (§ ८९).
४ M., PTS—'वग्ग'°, ५ ति०—पटिवुज्झति.

सच्छिकरोति । तस्मा धम्मसामगिसंखाताय बोधिया अंगो ति पि बोधसंगो, ज्ञानंग-समगंगादीनि विच । वो पेस नयानुत्तपपकाराय एताय धम्मसामगिवा युज्जती ति कत्वा अरियसायको बोधी ति नुचति, तस्स बोधिसस अंगो ति पि बोधसंगो; सेनंग-रथंगौदयो विव । तेनाहु अट्टकथाचरिया—“युज्जनकरस पुग्गलस्स अंगानी ति बोधसंगा” [ ] ति ।

(४७४) अपि च “बोधसंगा ति केनेट्टुन बोधसंगा ? बोधाय संवत्तन्ती ति बोधसंगा, युज्जन्ती ति बोधसंगा, अनुवु-[218]-ज्जन्ती ति बोधसंगा, पटिवुज्जन्ती ति बोधसंगा, संवुज्जन्ती ति संबोधसंगा” [पटि० २-११५] ति इमिना पटिसंमिदानयेना पि बोधसंगात्थो वेदितव्वो । पसत्थो सुन्दरो वा बोधसंगो सम्बोधसंगो । एवं पीति येव सम्बोधसंगो पीतिसम्बोधसंगो ति । चित्तेकमातानिरेसारीसु [§ २८७-२९५] पि इमिना व नयेन अत्थो वेदितव्वो ।

(४७५) तेसं धम्मानं [§ २९६] ति ये तस्मि समये पटिवेधं गच्छन्ति चतुसचधम्मा, तेसं धम्मानं । अज्जातानं ति किञ्चा पि पटममयेन ते धम्मा जाता नाम होन्ति, यथा एन पकतिया अनागतपुब्बं विहारं आगमवा विहारमज्जे डितो पि पुग्गलो पकतिया अनागतमात्रं उपादाय ‘अनागतपुब्बं ठानं आगतो’ मही’ ति वदति, यथा च पकतिया अपिलम्भपुब्बं मालं पिलम्भवा, अनिकयपुब्बं वत्थं निवासेत्वा, अमुत्तपुब्बं मुञ्जित्वा, पकतिया अमुत्तमात्रं उपादाय अमुत्तपुब्बं भोजनं मुत्तो’ मही ति वदति, एवमिधा पि यस्मा पकतिया इमिना पुग्गलेन इमे धम्मा न आतपुब्बा तस्मा अज्जातानं ति वुत्तं । अदिट्ठादीसु पि एतेव नयो । तस्य अदिट्ठानं ति इतो पुब्बे पज्जाचक्खुना अदिट्ठानं । अप्पत्तानं ति अधिगमनवसेन अप्पत्तानं । अविदितानं ति जणिन अपाकटकतानं । असच्छिककतानं ति अपचक्खकतानं । सच्छिकिरियाया ति पचक्खकरणार्थं । यथा च इमिना पदेन, एवं सेतेहि पि सद्धिं अज्जातानं जाणाय, अदिट्ठानं दस्सनाय, अप्पत्तानं पत्तिया, अविदितानं वेदायां ति योजना कातव्वा ।

(४७६) चत्तुहि वचीदुच्चरितेही [§ २९९] ति आरीसु वची ति वची-विज्जति वेदितव्वा । तिण्ण दोसानं येन केनचि दुट्ठानि चरितानी ति दुच्चरितानि । वचीतो पवत्तानि दुच्चरितानि वचीदुच्चरितानि, चचिवा वा निष्कादितानि दुच्चरितानि वचीदुच्चरितानि । तेहि वचीदुच्चरितेहि । आरका रमती ति आरति । विना तेहि रमती ति विरति । ततो ततो पटिनिवत्ता व हुत्वा तेहि विना रमती ति पटिविरति । उपसग्गवसेन वा पदं वड्ढितं । सम्भमिदं ओरमणमावस्सेव अधि-वचनं । वेरं मनति, विनासेती ति धेरमणी । इदं पि ओरमणस्सेव वेवचनं । [219]

१ वि० ४.१०५, मि० - ३८.३९. २ मि० २७, वि० १८.२८. ३ सि० alone inserts hereafter असच्छिककतानं सच्छिकिरिवाव. ४ See ३.१०८.

याव पन चेतनाय मुसावादादीनि भासमानो करोति नाम, अयं लोकुत्तरमग्गपिरति । उप्पजित्वा तं किरियं कातुं न देति, किरियापथं पच्छिन्दती ति अकिरिया । तथा तं करणं कातुं न देति, करणपथं पच्छिन्दती ति अकरणं । याव च चेतनाय चतुब्बिधं वचीदुच्चरितं भासमानो अज्झापज्जति नाम, अयं उप्पजित्वा तथा अज्झापज्जितुं न देती ति अनज्झापत्ति ।

(४७७) वेला अनतिक्रमो ति एथ “ताय वेलाया” [सं० १.७६] ति आदीसु ताव कालो वेला ति आगतो । “उक्खेलायं विहरती” [सं० १.१०३] ति एथ राशि । “ठित्थम्मो वेलं नातिव्वेत्ती” [ ] ति एथ सीमा । इथा पि सीमा व । अनतिक्रमनिवट्टेन हि चत्तारि वचीदुच्चरितानि वेला ति अधिप्पेतानि । इति याव चेतनाय चत्तारि वचीदुच्चरितानि भासमानो वेलं अतिक्रमति नाम, अयं उप्पजित्वा तं वेलं अतिक्रमिंतुं न देती ति वेला, अनतिक्रमो ति वुत्ता । वेलायती ति वा वेला, वेलयति^१ विद्धंतेती ति अथो । किं वेलायति ? चतुब्बिधं वचीदुच्चरितं । इति वेलयन्तो ‘वेला’ । पुरिसस्स पन हितमुखं अनतिक्रमिन्त्वा पचत्तती ति ‘अनतिक्रमो’ । एथमेथ पदद्वयपथेना पि अथो वेदितव्वो । सेतुं हन्ती ति सेतुघातो; चतुर्धं वचीदुच्चरितानं पदघातो पचचघातो ति अथो । पचयो हि इध सेतु ति अधिप्पेतो । तत्रायं वचनाथो—रागादिको चतुर्धं वचीदुच्चरितानं पचयो वट्ठस्मिं पुग्गलं सिनोति वन्धती ति सेतु । सेतुस्स घातो सेतुघातो । वचीदुच्चरितपचय-समुत्पातिकाय विरतिया एतं अधिवचनं । अयं पन सम्भावाचासंज्ञाता विरति पुब्बभागे नानाचित्तेसु लब्धमति । अज्जेनेव हि चित्तेन मुसावादा विरमति, अज्जेन पेसुज्जादीहि । लोकुत्तरमग्गकक्षणे पन एकचित्तस्मिं येव लब्धमति । चतुब्बिधाय हि वचीदुच्चरितचेतनाय पदच्छेदं कुरुमाना मग्गङ्गं पूरयमाना एका व विरति उप्पज्जति ।

(४७८) कायदुच्चरितेही [§३००] ति कायतो पवसेहि कायेन वा निष्पादितेहि पाणातिपातादीहि दुच्चरितेहि । सेसं पुरिमनयेनेव वेदितव्वं । अयं पि सम्भाकम्मन्तसंज्ञाता विरति पुब्बभागे नानाचित्तेसु लब्धमति । अज्जेनेव हि चित्तेन पाणा-[220]-तिपाता विरमति, अज्जेन अदिन्नादान-मिच्छाचारेहि । लोकुत्तर-मग्गकक्षणे पन एकचित्तस्मिं येव लब्धमति । तिविधाय हि कायदुच्चरितचेतनाय पदच्छेदं कुरुमाना मग्गङ्गं पूरयमाना एका व विरति उप्पज्जति ।

(४७९) सम्भाआजीवनिहेसे अकिरिया [§३०१] ति आदीसु याव चेतनाय मिच्छाजीवं आजीवमानो किरियं करोति नाम, अयं उप्पजित्वा तं किरियं कातुं न देती ति अकिरिया ति । इमिना नयेन योजना वेदितव्वं । आजीवो च नामेस पाटियेक्को नत्थि, याचाकम्मन्तेसु गहितेसु गहितो व होति, तप्पक्खिक्कत्ता । पुब्बपटिसेवनवसेन

१-१ PFS, M. omit all these words. २ म०, धी०-नातिव्वेत्ती०.

३ म०, धी०-वेलयति. ४ PFS, M. omit this word. ५ PFS, M.-‘वचरि’०.

पनायं ततो नीहरित्वा दस्सितो ति । एवं सन्ते सम्माआजीवो सक्किचको न होति, अट्ठ मग्गङ्गानि न परिपूरेन्ति, तस्मा सम्माआजीवो सक्किचको कातब्बो, अट्ठ मग्गङ्गानि परिपूरेतप्पानी ति ।

(४८०) तत्रायं नयो—आजीवो नाम भिज्जमानो कायवचीद्वारेषु येष भिज्जति । मनोद्वारे आजीवमेदो नाम नत्थि । पूरयमानो पि तस्मिं येष द्वारद्वये पूरति । मनोद्वारे आजीवपूर्णं नाम नत्थि । कायद्वारे पन वीतिकमो आजीवहेतुको पि अत्थि न आजीवहेतुको पि । तथा वचीद्वारे । तत्थ यं राज-राजमहामत्ता सिद्धापसुता मूरमायं दस्सेन्ता मिगवधं वा पन्थदूहनं वा परदारवीतिकमं वा करोन्ति, इदं अकुसलं कायकम्मं नाम । ततो विरति पि 'सम्माक्कम्मन्तो' नाम । यं पन न आजीवहेतुकं चतुच्चियं वचीदुचरितं मासन्ति, इदं अकुसलं वचीकम्मं नाम । ततो विरति पि 'सम्मावाचा' नाम । यं पन आजीवहेतु नेसादमच्छवन्वादयो पाणं इनन्ति, अदिग्रं आदियन्ति, मिच्छाचारं चरन्ति, अयं मिच्छाजीवो नाम । ततो विरति 'सम्माआजीवो' नाम । यं पि लब्धे गहेत्वा मुसा षण्णन्ति, पेसुञ्ज-फरस-सम्कप्पलापे पवसेन्ति, अयं पि मिच्छाजीवो नाम । ततो विरति तस्माआजीवो नाम ।

(४८१) महावीर्येणोपगाह—'कायवचीद्वारेषु वीतिकमो [221] आजीवहेतुको वा होतु नो वा आजीवहेतुको, अकुसलं कायकम्मं वचीकम्मं त्वेव संसं गच्छति । ततो विरति पि सम्माक्कम्मन्तो सम्मावाचा त्वेव युच्चती'ति । आजीवो कुहि'ति बुत्ते पन 'तीणि कुहनवधूनि निरसाय चत्तारो पचये उप्पादित्वा तेसं परिमोगो'ति आह । अयं पन कोटिप्पत्तो मिच्छाजीवो । ततो विरति सम्माआजीवो नाम । अयं पि सम्माआजीवो पुब्बमाणे नानाचित्तसु लब्धमति, अब्जेनेव हि चित्तेन कायद्वारवीतिकमा विरमति, अब्जेन वचीद्वारवीतिकमा । लोकुत्तरमग्गखणे पन एकचित्तरिमं येष लब्धमति । कायवचीद्वारेषु हि सत्तकम्मपथवसेन उप्पन्नाय मिच्छाजीवसंखाताय दुस्सील्यचेतनाय पदच्छेदं कुरुमाना मग्गङ्गं पूरयमाना एका व विरति उप्पज्जती ति । अयं निदेसवारे विसेसो ।

(४८२) यं पनेलं इन्द्रियेषु अनज्जातज्जससामीतिन्द्रियं वड्ढितं, मग्गङ्गेसु च सम्मावाचादीनि, तेसं वसेन संगहंवरि "नविन्द्रियानि, अट्ठंगिको मग्गो"[३३३७अ] ति बुत्तं । सुज्जतवारो पाकतिको येवा ति । अयं ताव सुद्धिकपटिपदाय विसेसो ।

(४८३) इतो परं सुद्धिकसुज्जतं-सुज्जतपटिपदा-सुद्धिकअप्पणिहितं-अप्पणिहितपटिपदा ति अयं देसनामेदो होति । तत्थ सुज्जतं [३३४४] ति लोकुत्तरमग्गस्त नाम । सो हि आगमनतो सगुणतो आरम्भणतो ति तीहि कारणेहि नाम लभति ।

१ सी०- लब्ध. २ See ३.५८६, ५.१४०. For तिष्ठकमहासाकधेर see DCm. ii.430, 511. ३ PTS., M- कह. ४ See ३.१; see note 1 on § 337 a. ५ §§३३९-३४२.

कथं ? इध भिक्खु अनत्ततो अभिनिविस्सित्वा अनत्ततो संसारे पस्सति । यस्मा पन अनत्ततो दिट्ठमत्तेनेव मग्गवुट्ठानं नाम न होति, अनिच्चतो पि दुक्खतो पि दट्ठमेव वट्ठति, तस्मा 'अनिच्चं दुक्खं अनत्ता' ति तिविधं अनुपस्सनं आरोपेत्वा सम्मसन्तो चरति । वुट्ठानगामिनीविपस्सना पन^१स्स तेभूमके पि संसारे सुञ्जतो व पस्सति । अयं विपस्सना सुञ्जता नाम होति ।

(४८४) सा आगमनीयद्वाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स 'सुञ्जतं' ति नामं देति । एवं मग्गो 'आगमनतो' सुञ्जतनामं लभति । यस्मा पन सो रागादीहि सुञ्जो तस्मा 'सगुणेनेव' सुञ्जतनामं लभति । निब्बानं पि रागादीहि सुञ्जत्ता सुञ्जतं ति बुच्चति । तं आरम्भणं कत्वा उप्पन्नत्ता मग्गो 'आरम्भणतो' सुञ्जतनामं लभति । तत्थ सुत्त-[२२२]-न्तिकपरियायेन सगुणतो पि आरम्भणतो पि नामं लभति । परि-यायदेसना हेत्वा । अमिधम्मकथा पन निप्परियायदेसना । तस्मा इध सगुणतो वा आरम्भणतो वा नामं न लभति, आगमनतो व लभति । आगमनमेव हि धुरं । तं दुविधं^१ होति— विपस्सनागमनं मग्गागमनं ति । तत्थ मग्गस्स आगतद्वाने विपस्सनागमनं धुरं, कलस्स आतगद्वाने मग्गागमनं धुरं । इध मग्गस्स आगतत्ता विपस्सनागमनमेव धुरं जातं ।

(४८५) अप्पणिहितं [§ ३५१] ति, एत्था पि अप्पणिहितं ति मग्गस्सेतं नामं । इदं पि नामं मग्गो तीहेव कारणेहि लभति । कथं ? इध भिक्खु आदितो व दुक्खतो अभिनिविस्सित्वा दुक्खतो संसारे पस्सति । यस्मा पन दुक्खतो दिट्ठमत्ते-नेव मग्गवुट्ठानं नाम न होति, अनिच्चतो पि अनत्ततो पि दट्ठमेव वट्ठति, तस्मा 'अनिच्चं दुक्खं अनत्ता' ति तिविधं अनुपस्सनं आरोपेत्वा सम्मसन्तो चरति । वुट्ठानगामिनी विपस्सना पन^१स्स तेभूमकेसु संसारेसु पणिधिं सोसेत्वा परिवादित्वा विस्सजेति । अयं विपस्सना अप्पणिहिता नाम होति ।

(४८६) सा आगमनीयद्वाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स 'अप्पणिहितं' ति नामं देति । एवं मग्गो 'आगमनतो' अप्पणिहितनामं लभति । यस्मा पन तत्थ रागादोसमोहपणिधयो नत्थि, तस्मा 'सगुणेनेव' अप्पणिहितं नामं लभति । निब्बानं पि तेसं पणिधीनं अमावा अप्पणिहितं ति बुच्चति । तं आरम्भणं कत्वा उप्पन्नत्ता मग्गो अप्पणिहितं ति नामं लभति । तत्थ सुत्तन्निकपरियायेन सगुणतो पि आरम्भणतो पि नामं लभति । परियायदेसना हेत्वा । अमिधम्मकथा पन निप्परियाय-देसना । तस्मा इध सगुणतो वा आरम्भणतो वा नामं न लभति, आगमनतो व लभति । आगमनमेव हि धुरं । तं दुविधं^१ होति— विपस्सनागमनं मग्गागमनं ति । तत्थ मग्गस्स आगतद्वाने विपस्सनागमनं धुरं, कलस्स आग-[२२३]-कद्वाने मग्गागमनं धुरं । इध मग्गस्स आगतत्ता विपस्सनागमनमेव धुरं जातं ।

१ Cf. बिस्सु- २१.१२५.

(४८७) ननु च सुञ्जतो अनिमित्तो अप्पणिहितो ति त्रीणि मग्गस्स नामानि ? यथाह—“तयो^१मे भिक्खवे विमोक्खो—सुञ्जतो विमोक्खो, अनिमित्तो विमोक्खो, अप्पणिहितो विमोक्खो” [पटि० २.३५] ति । तेसु इध द्वे मग्गे गहेत्वा अनिमित्तो कस्मा न गहितो ति ? आगमनाभावतो । अनिमित्तविपस्सना हि सयं आगमनियद्धाने उत्था अत्तनो मग्गस्स नामं दातुं न सक्कोति । सम्मासम्भुद्धो पन अत्तनो पुत्तस्स राहुलत्थेरस्स

अनिमित्तं च भावेहि मानानुत्तयमुज्झ ।

ततो मानाभिसमया उपसन्तो चरिस्सली [सु० ३४२] ति ॥

अनिमित्तविपस्सनं कथेति । विपस्सना हि निचनिमित्तं धुवनिमित्तं सुखनिमित्तं अत्तनिमित्तं च उग्घटेति । तस्मा अनिमित्ता ति कथिता । सा पि किञ्चा पि तं निमित्तं उग्घटेति, सयं पन निमित्तधम्मेषु चरती ति सनिमित्ता व होति । तस्मा सयं आगमनियद्धाने उत्था अत्तनो मग्गस्स नामं दातुं न सक्कोति ।

(४८८) अपरो नयो—अभिधम्मो नाम परममथदेसना । अनिमित्तमग्गस्स च परमपतो हेतुवेकल्लमेव होति । कथं ? अनिच्चानुपस्सनाय हि वसेन अनिमित्त-विमोक्खो कथितो । तेनेव विमोक्खेन सद्धिन्द्रियं अधिमत्तं होति । तं अरियमग्गे एकङ्क पि न होति, अमग्गाङ्कतो अत्तनो मग्गस्स परमपतो व नामं दातुं न सक्कोति । इतरिषु पन द्वीसु अनत्तानुपस्सनाय ताव वसेनेव सुञ्जतो विमोक्खो, दुक्खानुपस्सनाय वसेन अप्पणिहितो विमोक्खो कथितो । तेसु सुञ्जतविमोक्खेन पञ्चिन्द्रियं अधिमत्तं होति, अप्पणिहितविमोक्खेन समाधिन्द्रियं । तानि अरिय-मग्गस्स अङ्गत्ता अत्तनो मग्गस्स परमपतो नामं दातुं सक्कोति । मग्गारम्भणत्तिके पि हि मग्गाधिपतिधम्मविभज्जे छन्दचित्तानं अधिपतिकाले तेसं धम्मामं अमग्गाङ्कत्ता च मग्गाधिपतिभावो न वुत्तो । एवं-सम्पदमिदं वेदितव्वं ति । अयमेष अट्टकथा-मुत्तको एकस्सावरियस्स मतिधिनिच्छयो^२ । [224] एवं सञ्चथा पि अनिमित्तविप-स्सना सयं आगमनियद्धाने उत्था अत्तनो मग्गस्स नामं दातुं न सक्कोती ति अनिमित्त-मग्गो न गहितो ।

(४८९) केचि पन ‘अनिमित्तमग्गो आपमनतो नामं अलभन्तो पि सुत्तन्त-परिवायेन सगुणतो च आरम्भणतो च नामं लभती’ ति आहंतु । ते इयं वत्ता पटिक्खित्ता—‘अनिमित्तमग्गे सगुणतो च आरम्भणतो च नामं लभन्ते सुञ्जत-अप्पणिहितमग्गा पि सगुणतो येव आरम्भणतो येव च इदं^३ नामं लभेय्युं । न पन लभन्ति । किं-कारणा ? अयं हि मग्गो नाम द्वीहि कारणेहि नामं लभति—सरसतो च पच्चनीकतो च; सभावतो च पटिपक्खतो चा ति अथो । तस्य

१-१ सी०, सि०-अमग्गाङ्कत्ता; अत्तनो.... २ सि०-पटिनिच्छयो. ३ म०, M., PTS-इय. ४ Cf. विमु० ११.१२१-२२.

सुञ्जत-अप्यणिहितमग्गा सरसतो पि पच्चनीकतो पि नामं लभन्ति । सुञ्जत-अप्यणि-
हितमग्गा हि रागादीहि सुञ्जा, रागप्यणिधिआदीहि च अप्यणिहिता ति एवं
'सरसतो' पि नामं लभन्ति । सुञ्जतो च अत्तामिनिवेसस्स पटिपक्खो, अप्यणिहितो
पणिधिरस्सा ति एवं 'पच्चनीकतो' नामं लभन्ति । अनिमित्तमग्गो पन रागादि-
निमित्तानं निच्चनिमित्तादीनं च अमयेन सरसतो च नामं लभति, नो पच्चनीकतो ।
न हि सो संस्कारनिमित्तारम्भणाय अनिच्चानुपस्सनाय पटिपक्खो । अनिच्चानुपस्सना
पन'स्स अनुलोममावे टिता ति । एवं सम्भवा पि अभिधम्मपरियायेन अनिमित्त-
मग्गो नाम नत्थी ति ।

(४९०) सुचन्तिकपरियायेन पनेस एवं आहरित्वा दीपितो—यस्मिं हि यरे
मग्गवुट्ठानं होति, तीणि लक्खणानि एकावज्जेन विष आपाथं आगच्छन्ति, तिण्णं
च एकतो आपाथगमनं नाम नत्थि । कम्मट्ठानस्स पन विमूतमावदीपनत्थं एतं
वुत्तं । आदितो हि यत्थकत्थचि अभिनिवेशो होतु, वुट्ठानगामिनी पन विपस्सना
यं यं सम्मसित्वा वुट्ठाति तस्स तस्सेव वसेन आगमनियट्ठाने ट्ठावा अत्तनो मग्गस्स
नामं देति । कथं ? अनिच्चादीसु हि यत्थकत्थचि अभिनिविसित्वा इतरं पि
लक्खणद्वयं दट्ठुं वट्ठति येव । एवं लक्खणदस्सनमत्तेनेव हि मग्गवुट्ठानं नाम न
होति, तस्मा अनिच्चतो अभिनिविट्ठो [225] मिक्खु न केवलं अनिच्चतो व
वुट्ठाति, दुक्खतो पि वुट्ठाति, अनच्चतो पि वुट्ठाति एव । दुक्खतो अनच्चतो अभि-
निविट्ठे पि एसेव नयो । इति आदितो यत्थकत्थचि अभिनिवेशो होतु, वुट्ठानगामिनी
पन विपस्सना यं यं सम्मसित्वा वुट्ठाति तस्स तस्सेव वसेन आगमनियट्ठाने ट्ठावा
अत्तनो मग्गस्स नामं देति । तस्य अनिच्चतो वुट्ठहन्तस्स मग्गो अनिमित्तो नाम
होति, दुक्खतो वुट्ठहन्तस्स अप्यणिहितो, अनच्चतो वुट्ठहन्तस्स सुञ्जतो ति । एव
सुचन्तपरियायेन आहरित्वा दीपितो ।

(४९१) वुट्ठानगामिनी पन विपस्सना किमारम्भणा ति ? लक्खणारम्भणा
ति । लक्खणं नाम पञ्चसिगहितं, न-यत्थव्यधम्मभूतं । यो पन अनिच्चं दुक्खं
अनत्ता ति तीणि लक्खणानि सलक्खेति, तस्स पञ्चक्खन्धा कण्ठे द्वाद्वकुणपं विष
होन्ति । संस्कारारम्भणमेव जाणं संस्वारतो वुट्ठाति । यथा हि एको मिक्खु पत्तं
किणितुक्कामो पत्तवाणिजेन पत्तं आभतं दिस्वा इट्ठपट्ठो गण्हित्तामी ति चित्तेत्वा
वीमंरमानो तीणि छिद्धानि पस्सेव्य, सो न छिद्देसु निरालयो होति, पत्ते पन निरालयो
होति; एवमेव तीणि लक्खणानि सलक्खेत्वा संस्वारेसु निरालयो होति । संस्वार-
रम्भणेनेव आणं संस्वारतो वुट्ठाती ति वेदितव्यं । दुस्सोपमे' पि एसेव नयो ।

१ PTS, M. ४०— एक°. २ See विट्ठ २१.८४. ३ म०, सि०-
कथ°. ४ PTS, M.— दुस्सोपमाय.

(४९२) इति भगवा लोकुत्तरज्ज्ञानं भाजेन्तो सुद्धिकपटिपदाय चतुक्कनयं पञ्चकनयं ति हे पि नवे आहरि^१ । तथा सुद्धिकमुज्झताय सुज्झतपटिपदाय सुद्धिक-
अप्पणिहिते अप्पणिहितपटिपदाया ति । कस्मा एवं आहरी ति ? पुग्गल^२ज्ज्ञासयेन
चेव देसनाविलसेन च । तदुभयं पि हेट्ठा^३ बुत्तनयेन वेदितव्वं । एवं लोकुत्तरं ज्ञानं
मायेवी ति एत्थ सुद्धिकपटिपदाय चतुक्कपञ्चकवसेन द्वे नया, तथा सेसेसू ति सन्धेसु
पञ्चसु कोट्ठासेसु दस नया भाजिहा ।

[पकिण्णककथा]

(४९३) तत्रिदं पकिण्णकं^४ —

अज्झत्तं च बहिद्धां च रूपारूपेसु^५ पञ्चसु ।

सत्तद्वृत्तपरिणामं निमित्तं^६ पटिपदा-पती^७ ति ॥

लोकुत्तरमग्गे हि अज्झत्तं अभिनिविसित्वा^८ अज्झत्तं [226] बुद्धाति, अज्झत्तं अभि-
निविसित्वा बहिद्धा बुद्धाति, बहिद्धा अभिनिविसित्वा बहिद्धा बुद्धाति, बहिद्धा अभि-
निविसित्वा अज्झत्तं बुद्धाति । रूपे अभिनिविसित्वा रूपा बुद्धाति, रूपे अभिनिविसित्वा
अरूपा बुद्धाति । अरूपे अभिनिविसित्वा अरूपा बुद्धाति, अरूपे अभिनिविसित्वा
रूपा बुद्धाति, एकप्पहारेन पञ्चहि सन्धेहि बुद्धाति । 'सत्तद्वृत्तपरिणामं' ति सो पनेत्त
मग्गे अट्टक्किको पि सत्तक्किको पि होति । बोज्झंगा पि सत्त वा होन्ति छ वा । ज्ञानं
पि पञ्चक्किकं वा होति चतुरक्किकं वा; तिवग्गिकं वा दुवक्किकं वा । एवं सत्तद्वृत्तादीनं
अंगानं परिणामो वेदितव्वो ति अत्थो । 'निमित्तं पटिपदा-पती' ति निमित्तं^९ ति
यतो^{१०} बुद्धानं होति; 'पटिपदा-पती' ति पटिपदाय च अधिपतिनो च चलनाचलनं
वेदितव्वं ।

(४९४) तत्थ अज्झत्तं अभिनिविसित्वा अज्झत्तं बुद्धाती^{११} ति आदीसु ताव
इथेक्क्यो आदितो व अज्झत्तं पञ्चसु सन्धेसु अभिनिविसित्ति, अभिनिविसित्वा ते
अनिच्चादितो परसति, यस्मा पन न सुद्धअज्झत्तदत्तनमत्तेनेव मग्गबुद्धीनं होति,
बहिद्धा पि दट्ठव्वमेव, तस्मा परस्स सन्धे पि अनुपादिजसंखारेसु पि अनिच्चं
दुस्समनत्ता ति परसति । सो कालेन अज्झत्तं सम्मसत्ति कालेन बहिद्धा ति ।
तस्सेव सम्मसतो अज्झत्तं सम्मसनकाले विपरसता मग्गेन सद्धिं षटीयति । एवं

१ सी०—आहरी ति; व०, M.—आहरति. २ See ३.३६८, ३८३-८४; also
२.३९. ३ This continues upto ३.५२२; exposition in ३.४९४-
५२२. ४-४ ३.४९४. ५ ३.४९५-९६. ६ ३.४९७-५०६. ७ ३.५०७-
५१९. ८ ३.५२०. ९ ३.५२१. १० See विष्णु० २१.८४. ११ सी०,
PTS, M. insert before this word सीद्ध. १२ M., PTS insert
hereafter पन नियतो. १३ See विष्णु० ३१.८५-८७.

अज्ज्ञत्तं अभिनिविशित्वा अज्ज्ञत्तं बुद्धाति नाम । सचे पन^१स्स बहिद्धा सम्मसनाकाले विपस्सना मग्गेन सद्धिं पटीयति, एवं अज्ज्ञत्तं अभिनिविशित्वा बहिद्धा बुद्धाति नाम । एतेव नयो बहिद्धा अभिनिविशित्वा बहिद्धा च अज्ज्ञत्तं च बुद्धाने पि ।

(४९५) अपरो आदितो च रूपे अभिनिविशति अभिनिविशित्वा मूलरूपं च उपादारूपं च परिच्छिन्दित्वा अनिच्चादितो पस्सति, यस्मा पन न सुद्धरूपदस्सन-मत्तेन मग्गबुद्धानं होति अरूपं पि दट्ठब्बमेव, तस्मा तं रूपं आरम्भणं [227] कत्वा उप्पन्नं वेदनं सज्जं संसारे विज्जाणं च इदं अरूपं ति परिच्छिन्दित्वा अनिच्चादितो पस्सति । सो कालेन रूपं सम्मसति कालेन अरूपं । तस्सेयं सम्मसतो रूपसम्मसन-काले विपस्सना मग्गेन सद्धिं पटीयति । एवं रूपे अभिनिविशित्वा रूपा बुद्धाति नाम । सचे पनस्स अरूपसम्मसनकाले विपस्सना मग्गेन सद्धिं पटीयति, एवं रूपं अभिनिविशित्वा अरूपा बुद्धाति नाम । एतेव नयो अरूपे अभिनिविशित्वा अरूपा च रूपा च बुद्धाने पि । “यं किञ्चि समुदयधम्मं सच्चं तं निरोधधम्मं” [म० १.३८०] ति एवं अभिनिविशित्वा एवमेव बुद्धानकाले पन एकप्पहारेन पञ्चहि खन्वेहि बुद्धाति नामा^२ ति । अयं तिक्खविपस्सकस्स महापज्जस्स भिक्खुनो विपस्सना ।

(४९६) यथा हि छातज्ज्ञत्तस्स पुरिसस्स मत्तैमज्जे गृथपिण्डं ठपेत्वा नानग्ग-रसमोजनपुण्णपातिं उपनेस्यु, सो व्यञ्जनं हत्थेन विवृहन्ती तं गृथपिण्डं दित्वा ‘किमिदं’ ति पुच्छित्वा गृथपिण्डो ति बुत्ते ‘धि धि अपनेथा’ ति मत्ते पि पातियं पि निरालयो होति । एवं-तम्पदमिदं दट्ठब्बं । मोजनपातिदस्सनस्मिं हि तस्स अत्तमन-कालो विय इमस्स भिक्खुनो बालपुयुज्जनकाले पञ्चसन्त्वे ‘अहं मम’ ति गहित-कालो । गृथपिण्डस्स दिट्ठकालो विय तिण्णं छक्खणानं सल्लसितकालो । मत्ते पि पातियं पि निरालयकालो विय तिक्खविपस्सकस्स महापज्जस्स भिक्खुनो “यं किञ्चि समुदयधम्मं सच्चं तं निरोधधम्मं” [दी० १.११०] ति पञ्चहि खन्वेहि एकप्पहारेन सुद्धितकालो वेदितव्वो ।

(४९७) ‘सत्तअट्ठकपरिणामं’ ति एत्थ अयं नुत्तण्णमेदो अट्ठपरिणामो यथा होति तथा वेदितव्वो । संस्सारपेक्खानाणमेव हि अरियमग्गस्स बोव्भज्ज-मग्गज्ज-ज्ञानज्जविसेसं नियमेति^३ । केचि पन थेरा ‘बोव्भज्ज-मग्गज्ज-ज्ञानज्जविसेसं षादकज्ज्ञानं नियमेती’ ति वदन्ति । केचि ‘विपस्सनाय आरम्भणमूता खन्वा निय-मेन्ती’ ति वदन्ति । केचि ‘पुग्गलज्ज्ञासयो नियमेती’ ति वदन्ति । तेसं पि वादेसु अयं संस्सारपेक्खासंस्वाता पुव्वमागा बुद्धानगामिनी विपस्सना च नियमेती ति वेदितव्व्या ।

(४९८) तत्रायं आनुपुब्बी कथा— विपस्सनानियमेन हि [228] सुक्ख-

१ Here ends वि० २१.८७.

२ M, सी०, PTS— omit यच.

३ With ३.४९७-५०२ cf. वि० २१.१११-११६.

विपस्सकस्स उप्पन्नमग्गो पि समापत्तिलाभिनो ज्ञानं पादकं अकत्वा उप्पन्नमग्गो पि पठमज्ज्ञानं पादकं कत्वा पक्किण्णसंखारे सम्मसित्वा उप्पादितमग्गो पि पठमज्ज्ञानिको होति । सज्जेसु सत्त बोज्झंगानि अट्ठ मग्गंगानि पञ्च ज्ञानंगानि होन्ति । तेसं पि हि पुञ्चमागविपस्सना सोमनस्ससहगता पि उपेक्खासहगता पि हुत्वा बुद्धान्काले संस्सारेप्पेक्खायावप्पत्ता सोमनस्ससहगता व होति ।

(४९९) पञ्चकनये द्रुतियततिवचतुस्सज्ज्ञानानि पादकानि कत्वा उप्पादितमग्गोसु यथाकमेनेव ज्ञानं चतुरंगिकं तिरंगिकं च दुर्बंगिकं च होति । सज्जेसु पन सत्त मग्गंगानि होन्ति, चतुत्थे छ बोज्झंगानि । अयं विसेसो पादकज्ज्ञाननियमेन चैव विपस्सनानियमेन च होति । तेसं पि हि पुञ्चमागविपस्सना सोमनस्ससहगता पि उपेक्खासहगता पि होति । बुद्धान्गामिनी सोमनस्ससहगता व ।

(५००) पञ्चमज्ज्ञानं पादकं कत्वा निव्वत्तितमग्गो पन उपेक्खा-चित्तेकग्गता-वसेन द्वे ज्ञानंगानि बोज्झंग-मग्गंगानि छ सत्त चैव । अयं पि विसेसो उभयनियम-वसेन होति । इमस्मिं हि नये पुञ्चमागविपस्सना सोमनस्ससहगता वा उपेक्खा-सहगता वा होति, बुद्धान्गामिनी उपेक्खासहगता व । अरुपज्ज्ञानानि पादकानि कत्वा उप्पादितमग्गो पि एतेव नयो । एवं पादकज्ज्ञानतो बुद्ध्य ये केचि संखारे सम्मसित्वा निव्वत्तितमग्गस्स आसन्नपदेसे बुद्धिता समापत्ति अत्तनो सदिसमावं करोति, मूमिवण्णो विय गोधावण्णस्स ।

(५०१) द्रुतियथेरवादे पन एतो एतो समापत्तितो बुद्ध्य ये ये समापत्ति-धम्मे सम्मसित्वा मग्गो निव्वत्तितो होति तं तं समापत्तिसदिसो व होति, सम्मसित-समापत्तिसदिसो ति अत्थो । तच्चे पन कामावचरधम्मे सम्मसति पठमज्ज्ञानिको व होति । तत्रा पि विपस्सनानियमो वुत्तनयेनेव वेदितब्धो ।

(५०२) [229] त्रुतियथेरवादे 'अहो वतायं सत्तङ्गिकं मग्गं पापुणेय्यं, अट्ठङ्गिकं मग्गं पापुणेय्यं' ति अत्तनो अज्झासयानुरूपेण यं यं ज्ञानं पादकं कत्वा ये वा ये वा ज्ञानधम्मे सम्मसित्वा मग्गो निव्वत्तितो होति तं-तं-ज्ञानसदिसो व होति । पादकज्ज्ञानं पन सम्मसितज्ज्ञानं वा विना, अज्झासयमत्तेनेव तं न इज्झति । स्वावसरथो नन्दकोवाद्दसुत्तेन^१ दीपेतब्धो । वुत्तं हेतं^२— "सेय्यया पि भिक्खवे तद्दुपुसथे पण्णरसे न होति बहुनो जनस्स कंत्ता वा विमति वा 'ऊनो नु खो चन्दो पुण्णो नु खो चन्दो' ति, अथ खो पुण्णो चन्दो त्वेव होति, एवमेव खो भिक्खवे ता भिक्खुनियो नन्दकस्स धम्मदेसनाय अत्तमना चैव परिपुण्णसंकप्पा च । तासं भिक्खवे पञ्चअं भिक्खुनीसत्तानं वा पच्छिमिका भिक्खुनी सा सोत्तापत्ता अविनिपात-

१ विमु०. २१.११४.

२ M. iii. 270-77 (no. 146).

३ विमु०

२१.११४ does not quote the following passage. The agreement ends here.

धम्मा नियता संबोधिपरायणा” [म० ३.२७७] इति । तासु हि यस्मा भिक्खुनियया सोतापत्तिकलस्स उपनिस्सयो, सा सोतापत्तिकलेनेव परिपुण्णसंकप्पा होति^१, यस्सा ...५०... अरहत्तरस्स उपनिस्सयो सा अरहत्तेनेव । एवमेव अत्तनो अज्झासयानु-रूपेण यं यं ज्ञानं पादकं कत्वा ये वा ये वा ज्ञानधम्मे सम्मसित्वा मग्गो निब्बन्तित्तो तं-तं-ज्ञानसदिसो व होति । पादकज्झानं पन संमसितज्झानं वा विना, अज्झासय-मत्तेनेव तं न इज्झती ति । एत्था पि च विपस्सना नियमो वुत्तयेनेव वेदितव्वो ।

(५०३) तत्थ ‘पादकज्झानमेव नियमेती’ति एवं-वादिं तिपिटक चूळानागत्थेरे^२ अन्तेवात्तिका आहंसु— ‘मन्ते, यत्थ ताव पादकज्झानं अत्थि तत्थ तं नियमेतु; यत्थि पन पादकज्झानं नत्थि, तत्थि अरूपमवे किं नियमेती ति ?’ ‘आवुसोत्तया पि पादकज्झानमेव नियमेती ति । यो हि भिक्खु अट्ठसमापत्तिलाभी पठमज्झानं पादकं कत्वा सोतापत्तिमग्गफलानि निब्बत्तेत्वा अपरिहीनज्झानो कालं कत्वा अरूपमवे निब्बत्तो, पठमज्झानिकाय सोतापत्तिकलसमापत्तिया बुद्धाय विपस्सनं पटुप्पेत्वा उपरि तीणि मग्गफलानि निब्बत्तेति, तस्स तानि पठमज्झानिकनेव होन्ति । दुत्थिय-ज्झानिकादीषु पि एत्थेव नवो । [230] अरूपे तिकचलुकज्झानं उपज्जति, तं च सो लोकुत्तरं न लोकिवं । एवं तत्था पि पादकज्झानमेव नियमेति आवुसो^३ति । ‘सुकथितो मन्ते पञ्चो’ति ।

(५०४) ‘विपस्सनाय आरम्माणता खन्धा नियमेन्ति; यं यं हि सम्मसित्वा बुद्धाति तं-तं-सदिसो व मग्गो होती’ति एवं-वादिं मेरवापिवासी-महादत्तैथेरे पि अन्तेवात्तिका आहंसु ‘मन्ते, तुम्हाकं वादे दोषो पज्जायति— रूपं सम्मसित्वा बुद्धित्तिभिनखुनो हि रूपसदिसेन अब्बाकूतेन मग्गेन भवितव्वं, नेवसज्झानासज्जा-यतननयतो परिगहेत्वा बुद्धितस्स तं-सदिसेनेव नेवसज्झानासज्जायतनभावप्पसेन मग्गेन भवितव्वं’ ति । ‘न आवुयो एवं होति । लोकुत्तरमग्गो हि अप्पनं अप्पसो नाम नत्थि, तस्मा रूपं सम्मसित्वा बुद्धितस्स अट्ठंगिको सोमनस्ससहगतो मग्गो होति, नेवसज्झानासज्जायतनं सम्मसित्वा बुद्धितस्सा पि न सव्वाकारेण तादिसो होति, सत्तांगिको पन उपेक्खासहगतमग्गो होती’ति ।

(५०५) ‘पुग्गलज्झासयो निवमेती’ति पादिनो चूळामयत्थेरेत्ता^४ पि वादं आहरित्वा तिपिटकचूळानागत्थेरेस्स कथयिंसु । सो आह— ‘यस्स ताव पादकज्झानं

१ M., P18, सि०— अहोति. २ Read the article on this in the Dictionary of Pali Proper Names by Malalasekara, vol. i. See Vis.xii.105; also below ३.५०५.५८७, ६३४. ३ See below ३.५८७, ६३५, ६४१. ४ Mentioned below in this para. as तिपिटक-पूज्यम्; also in Vis.ii. 35, iii.53 (mentioned as belonging to महाविहार) xii. 89.

अरिथ तस्स पुग्गलज्झासयो नियमेतु, यस्स तं नाथि तस्स कतरज्झासयो नियमेस्सती ति निज्जनस्स बुद्धिगवेसनकालो विष होती'ति । तं कथं आहरित्वा तिपिटकजुल्ला-
मयत्थेरस्स कथयिषु । सो 'पादकज्झानवतो इदं कथितं आनुसो'ति आह ।

(५०६) यथा पन पादकज्झानवतो, सम्मसितज्झानवतो पि तथेव वेदितव्यं ।
पञ्चमज्झानतो बुद्धाय हि पठमज्झानादीनि सम्मततो उप्पन्नमग्गो पठमत्थेरवादेन
पञ्चमज्झानिको । दुतियवादेन पठमादिज्झानिको आपज्जती ति पि द्वे पि वादा
विरुज्जन्ति । ततियवादेन एतेर्य 'यं इच्छति तज्झानिको होती'ति ते च वादा न
विरुज्जन्ति, अज्झासयो च सात्थिको^१ होती ति । एवं तयो पि थेरा पण्डिता व्यत्ता
बुद्धिसम्पन्ना [231] व । तेन तेसं वार्दं तन्ति कत्वां ठपयिषु । इध पन अस्थमेव
उद्धरित्वा तयो पेते वादे विपरसना व निषामेती ति दस्सितं ।

(५०७) इदानीं 'निमित्तं-पटिपदा-पती' ति एत्थ एवं अंगपरिणामवतो
मग्गस्स उप्पादकाले गोत्रभू कुतो बुद्धाति ! मग्गो कुतो ति ? गोत्रभू तत्र निमित्ततो
बुद्धाति, पवत्तं छेत्तुं^२ न सक्कोति, एकतो-बुद्धानो हेस । मग्गो निमित्ततो बुद्धाति,
पवत्तं छिन्दती ति उभतो-बुद्धानो हेस । तेसं अयं उप्पत्तिनयो— यस्मिं हि बारे
मग्गबुद्धानं होति, तस्मिं अनुलोमं नेव एकं होति, न पञ्चमं । एकं हि आत्तेवनें न
लमति, पञ्चमं भवंगस्स^३ आसन्नत्ता पपेधति । तदा हि जवनें पतितं नाम होति ।
तस्मा नेव एकं होति न पञ्चमं । महापञ्जरस्स पन द्वे अनुलोमानि होन्ति, ततियं
गोत्रभू, चतुर्थं मग्गवित्तं, तीणि कलानि, ततो भवंगोतरणं^४ । मज्झिमपञ्जरस्स पन
तीणि अनुलोमानि होन्ति, चतुर्थं गोत्रभू, पञ्चमं मग्गवित्तं, द्वे कलानि^५, ततो
भवंगोतरणं । मण्डपपञ्जरस्स चत्तारि^६ अनुलोमानि, पञ्चमं गोत्रभू, छट्ठं मग्गवित्तं,
सत्तमं कलं, ततो भवंगोतरणं ।

(५०८) तत्र महापञ्जरमण्डपज्झानं वसेन अकथेत्वा मज्झिमपञ्जरस्स वसेन
कथेतव्यं । यस्मिं हि बारे मग्गबुद्धानं होति, फिरियाहेतुकमनोविज्जाणधातु उपेक्खा-
सङ्गता मनोद्वारावज्जनं दुत्ता विपरसनागोचरं सन्धे आरम्भणं कत्वा भयंगं आव-
हेति^७ । तदन्तरं तेनावज्जनेन गहितस्सन्धे गहेत्वा उप्पज्जति पठमजवनें अनुलोम-
आणं । तं तेसु खन्धेसु अनिच्चा ति वा दुक्खा ति वा अनत्ता [232] ति वा पव-
त्तिस्वा औलारिकील्लारिकं सच्चपटिच्छादकं तमं^८ विनोदेत्वा तीणि लक्खणानि भिष्यी

१ म०—बुद्धिः; सो०, M.—वर्द्धिः. २ M. ती०—सात्थिको ३ सि०—बुद्धिः.
४ See above ३.४९३. ५ M—जहितुं. ६ M, PTS. जववत्त. ७ सि०,
म० भवंगोतरणं. ८ See विमु० २२.१५. ९ See बहुसालिनी योजना p. 136
for this contradiction with what is said in विमु० २२.१२९-३०
where only three अनुलोमविधानि are allowed. १० सि०—आवज्जति.
२१ विमु० २२.७.

भिय्यो पाकटानि कत्वा निरुज्जति । तदनन्तरं उप्पजति दुतियानुलोमं । तेषु पुरिमं अनासेवने । दुतियस्स पुरिमं आसेवने होति । तं तिक्खं सूरं पसञ्चं हुत्वा तस्मिं येव आरम्भणे तेनेवाकारेण पवत्तित्वा मज्झिमप्पमाणं सच्चपटिच्छादकं तमं विनोदेत्वा तीणि लक्खणानि भिय्यो भिय्यो पाकटानि कत्वा निरुज्जति । तदनन्तरं उप्पजति ततियानुलोमं । तस्स दुतियं आसेवने होति । तं पि लद्धासेवनत्ता तिक्खं सूरं विपस्सने हुत्वा तस्मिं येवारम्भणे तेनेवाकारेण पवत्तित्वा तदवसेसं अणुसहगतं सच्चपटिच्छादकं तमं विनोदेत्वा निरवसेसं कत्वा तीणि लक्खणानि भिय्यो भिय्यो पाकटानि कत्वा निरुज्जति । एवं तीहि अनुलोमेहि सच्चपटिच्छादकतमे विनोदिते तदनन्तरं उप्पज्जति गोत्रमूजाणं निव्वानं आरम्भणं कुम्मानं ।

(५०९) तत्रायं उपमौ— एको किर चक्खुमा पुरिसो नवसत्तयोगं जानिस्सामी ति रत्तिमाणे निक्खमिस्सिवा चन्दं पस्सितुं उदं उल्लोकेसि । तस्स बलाहकेहि पटिच्छज्जता चन्दो न पज्जायित्थ । अथेको वातो उट्ठुहत्वा थूले थूले बलाहके विद्धंसेसि । अपरो मज्झिमे । अपरो सुखुमे । ततो सो पुरिसो विगतबलाहके नमे तं चन्दं विस्वा नवसत्तयोगं अज्जासि ।

(५१०) तस्य तथो बलाहका विद्य सच्चपटिच्छादकं थूलमज्झिमसुखुमकिलेसन्वकारं । तथो वाता विद्य तीणि अनुलोमचित्तानि । चक्खुमा पुरिसो विद्य गोत्रमूजाणं । चन्दो विद्य निव्वानं । एकेकस्स वातस्स यथाक्कमेन बलाहकत्तयविद्धंसने विद्य एकेकस्स अनुलोमचित्तस्स सच्चपटिच्छादकतमविनोदने । विगतबलाहके नमे तस्स पुरिसस्स विसुद्धपन्दरस्सने विद्य विगते तच्च [२३३]-पटिच्छादके तमे गोत्रमूजाणस्स विसुद्धनिव्वानं आरम्भणकरणं । यथेव हि तथो वाता चन्दपटिच्छादके बलाहके येव विद्धंस्तुं सक्कोत्ति, न चन्दं दट्ठुं, एवं अनुलोमानि सच्चपटिच्छादकं तमं येव विनोदेतुं सक्कोत्ति, न निव्वानं आरम्भणं कौतुं । यथा सो पुरिसो चन्दमेव दट्ठुं सक्कोत्ति न बलाहके विद्धंसेतुं, एवं गोत्रमूजाणं निव्वानमेव आरम्भणं कौतुं सक्कोत्ति न किलेसतमं विनोदेतुं ।

(५११) एवं अनुलोमं संस्वारम्भणं होति, गोत्रमू निव्वानारम्भणं । यदि हि गोत्रमू अनुलोमेन गहितारम्भणं गण्हेय्य पुन अनुलोमं तं अनुवन्धेय्या ति मग्गबुद्धानमेव न भवेय्य । गोत्रमूजाणं पुन अनुलोमस्स आरम्भणं अगहेत्वा तं अपच्छतो पवत्तिकं कत्वा सयं अनावज्जेन पि समानं आवज्जनद्वाने ठत्वा एवं निव्वत्ताही ति मग्गस्स सञ्चं दावा विद्य निरुज्जति । मग्गो पि तेन दिज्जसज्जं

१ See विमु० २२.८-१०. २ विमु० २२.१० reads दट्ठुं. ३ Here ends विमु० २२.१०. ४ M. PTS—omit. ५ ति—पच्छतो पवत्तिपं. ६ From here to the end of this para. the same as in विमु० २२.११.

अमुञ्चित्वा व अपीविसन्ततिवसेन तं आणं अनुप्पव्वन्धमानो अनिब्बिदपुब्बं
अण्णदास्सितपुब्बं लोमस्सल्लन्धं दोस्सल्लन्धं मोहस्सल्लन्धं निब्बिज्जमानो व पदास्सयमानो
व निब्बत्तति ।

(५१२) तत्रावं उपमौ— एको किर इस्सासो धनुसतमथके फलकसत्तं
उपाप्तेवा वत्थेन मुल्लं वेठेया सरं सव्वहिस्वा चक्कयन्ते अट्ठासि । अज्जो पुरिसो
चक्कयन्तं आविस्सित्वा यदा इस्सासस्स फलकं अभिमुखं होति तदा तत्थ दण्डकेन
सज्जं देति, इस्सासो दण्डकसज्जं अमुञ्चित्वा व सरं सिक्खित्वा फलकसत्तं निब्बिज्जति ।
तत्थ दण्डकसज्जं विथ गोत्रभूजाणं । इस्सासो विथ मग्गज्जाणं । इस्सासस्स
दण्डकसज्जं अमुञ्चित्वा व फलकसतनिब्बिज्जनं विथ मग्गज्जाणस्स गोत्रभूजाणेन
दिज्जसज्जं अमुञ्चित्वा व निब्बानं आरम्भणं कत्वा अनिब्बिदपुब्बानं अण्णदास्सितपुब्बानं
लोमस्सल्लन्धादीनं निब्बिज्जनपदास्स ।

(५१३) [234] भूमिलद्धै-वट्ठसेतु-समुग्घातकरणं ति पि एतदेव । मग्गस्स
हि एकमेव किञ्च अनुत्तवण्णज्जनं । इति सो अनुसये पज्जहन्तो निमिच्चा वुट्ठाति
नाम, पवत्तं छिन्दति नाम । 'निमिच्चं'ति रूप-वेदना-सज्जा-संखार-विज्जाणनिमित्तं ।
'पवत्तं'पि रूप-वेदना-सज्जा-संखार-विज्जाणप्यवत्तमेव । तं दुविधं होति— उपादि-
सकं अनुपादिसकं^१ ति ।

(५१४) तेषु मग्गस्स अनुपादिसकतो वुट्ठानच्छाया दिस्सती ति वत्त्वा
अनुपादिसकतो वुट्ठाती ति वदिषु । सोतापत्तिमग्गेन हि चत्तारि दिट्ठितसम्प-
वुत्तानि विधिक्खिच्छासहगतं ति पञ्च चित्तानि पहीयन्ति । तानि रूपं समुट्ठापेन्ति । तं
अनुपादिसकरूपस्सल्लन्धो । तानि चित्तानि विज्जाणस्सल्लन्धो । तं-सम्पयुत्ता वेदना-
सज्जा-संखारा तयो अरूपस्सल्लन्धा । तत्थ सचे सोतापन्नस्स सोतापत्तिमग्गो अमा-
वितो अमविरस्स तानि पञ्च चित्तानि छसु आरम्भणेषु परियुट्ठानं पापुण्यं ।
सोतापत्तिमग्गो पन तेसं परियुट्ठानुत्पत्तिं वारयमानो सेतुसमुग्घातं अमव्यु-
त्पात्तकमावं कुरमानो अनुपादिसकतो वुट्ठाति नाम । सकदागामिमग्गेन चत्तारि
दिट्ठिविप्युत्तानि द्वे दोमनस्ससहगतानी ति ओल्लारिककामरागव्यापादवसेन
छ चित्तानि पहीयन्ति । अनागामिमग्गेन अणुसहगतकामरागव्यापादवसेन तानि
एव छ चित्तानि पहीयन्ति । अरहत्तमग्गेन चत्तारि दिट्ठिविप्युत्तानि उद्धव्व-
सहगतं चा ति पञ्च अकुसलचित्तानि पहीयन्ति । तत्थ सचे तेसं अरियानं ते
मग्गा अमायिता अस्सु, तानि चित्तानि छसु आरम्भणेषु परियुट्ठानं पापुण्यं । ते

१ The same as in विमु० २२.११. २ See विमु० २२.१२-१३.

३ See ३.४१ above; also विमु० २२.८२-८८. ४ See विमु० २२.४४.

५ See विमु० ११.१०२; १२.१०४-११७.

पन तेसं मग्गो परिबुद्धानुपपत्तिं वारयमाना सेतुसमुत्थातं अमच्चुप्पत्तिकमावं कुरुमाना अनुपादिन्नकतो बुद्धहन्ति नाम ।

(५१५) उपादिन्नकतो बुद्धानच्छाया दिस्सती ति वत्ता उपा-[235]-दिन्नकतो बुद्धाती ति पि वदिंत्तु । सचे हि सोतापन्नस्स सोतापत्तिम्मग्गो अभावितो अभविस्स, ठपेत्वा सत्तं भवे अनमतग्गे संसारवट्ठे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तेय्य । कस्मा ? तस्स पवत्तिवा हेतूनं अत्थिताय । तीणि संयोजनानि दिट्ठानुसयो विचिक्खिच्छानुसयो ति इमे पन पञ्च किलेसे सोतापत्तिम्मग्गो उप्पज्जमानो व समुत्थातेति । इदानीं कुतो सोतापन्नस्स सत्तं भवे^१ ठपेत्वा अनमतग्गे संसारवट्ठे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तिस्सति ? एवं सोतापत्तिम्मग्गो उपादिन्नकप्पवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो उपादिन्नकतो बुद्धाति नाम ।

(५१६) सचे सकदागामिस्स सकदागामिम्मग्गो अभावितो अभविस्स, ठपेत्वा द्वे भवे पञ्चत्तु भवेसु उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तेय्य । कस्मा ? तस्स पवत्तिवा हेतूनं अत्थिताय । ओळारिकानि कामरागपटिपसंयोजनानि ओळारिको कामरागानुसयो पटिधानुसयो ति इमे पन चत्तारो किलेसे सो मग्गो उप्पज्जमानो व समुत्थातेति । इदानीं कुतो सकदागामिस्स द्वे भवे ठपेत्वा पञ्चत्तु भवेसु उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तिस्सति ? एवं सकदागामिम्मग्गो उपादिन्नकप्पवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो उपादिन्नकतो बुद्धाति नाम ।

(५१७) सचे अनागामिस्स अनागामिम्मग्गो अभावितो अभविस्स, ठपेत्वा एकं भवं दुतियभवे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तेय्य । कस्मा ? तस्स पवत्तिवा हेतूनं अत्थिताय । अणुत्तहगतानि कामरागपटिपसंयोजनानि अणुत्तहगतो कामरागानुसयो पटिधानुसयो ति इमे पन चत्तारो किलेसे सो मग्गो उप्पज्जमानो व समुत्थातेति । इदानीं कुतो अनागामिस्स एकं भवं ठपेत्वा दुतियभवे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तिस्सति ? एवं अनागामिम्मग्गो उपादिन्नकप्पवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो उपादिन्नकतो बुद्धाति नाम ।

(५१८) सचे अरहत्तो अरहत्तम्मग्गो अभावितो अभविस्स, रूपारूपभवेसु उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तेय्य । कस्मा ? तस्स पवत्तिवा हेतूनं अत्थिताय । रूपरागो अरूपरागो मानो उद्वच्चं अविज्जा मानानुसयो मयरागानुसयो अविज्जानुसयो ति इमे पन अट्ठ किलेसे सो मग्गो उप्पज्जमानो व समुत्थातेति । इदानीं कुतो सीणासवस्स पुनरभवे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तिस्सति ? एवं अरहत्त-[236]-मग्गो उपादिन्नकप्पवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो व उपादिन्नकतो बुद्धाति नाम ।

(५१९) सोतापत्तिम्मग्गो चेत्थ अपायभवतो बुद्धाति, सकदागामिम्मग्गो सुगतिकामभवेकदेसतो, अनागामिम्मग्गो कामभवतो, अरहत्तम्मग्गो रूपारूपभवतो

१ M., PTS- मच्चपरिबुद्धानुपपत्तिं. २ सी०, M., PTS-omit.
३-५ M., PTS omit this passage. ४ See DCm. ii.543.

सम्बन्धमेहि पि बुद्धाति एवा ति वदन्ति । इमस्स पन^१त्थस्साविभावन्नधं अयं पालि— “सोतापत्तिमग्गजाणेन अभिसंस्सारविज्जाणस्स निरोधेन सत्त भवे ढपेत्वा अनमत्तो संसारपट्टे येव उप्पज्जेय्युं, नामं च रूपं च एथेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्मन्ति । सक्कदागामिमग्गजाणेन अभिसंस्सारविज्जाणस्स निरोधेन द्वे भवे ढपेत्वा पञ्चसु मवेसु येवै उप्पज्जेय्युं, नामं च रूपं च एथेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्मन्ति । अनागामिमग्गजाणेन अभिसंस्सारविज्जाणस्स निरोधेन एक भवं ढपेत्वा कामधातुयौ द्वीसु मवेसु येवै उप्पज्जेय्युं, नामं च रूपं च एथेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्मन्ति । अरहत्तमग्गजाणेन अभिसंस्सारविज्जाणस्स निरोधेन रूपधातुया वा अरूपधातुया वा येवै उप्पज्जेय्युं, नामं च रूपं च एथेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्मन्ति । अरहत्तो अनुवादिसेत्ताव निव्वानधातुया परिनिव्वयान्तस्स चरिमविज्जाणस्स निरोधेन पञ्चा च सति च नामं च रूपं च एथेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्मन्ती” [ ] ति । अयं ताव निमित्तं विनिच्छयो ।

(५२०) ‘पटिपदो-पती’ति—एत्थ पन पटिपदा चलति न चलती ति ? चलति । तथागतस्स हि स्सारिपुत्तयेस्स च चत्तारे पि मग्गा सुखापटिपदा खिप्पामिज्जा अहेतुं । महामोग्गलान्तयेस्स पठममग्गो सुखापटिपदो खिप्पामिज्जो, उपरि तयो मग्गा दुक्खापटिपदा खिप्पामिज्जा । कस्मा ? निदामिभूतत्ता । सम्मासम्भुद्धो किर सत्ताहं दहरकुमारकं विय थेरं परिहरि । थेरो पि एकदिवसं निदायमानो निसीदि । अथ नं सत्था आह— “मोग्गलान पचत्तावसि नो त्वं ब्राह्मणो” ति । एवरूपस्स पि महामिज्जपत्तस्स सावकस्स [237] पटिपदा चलति, सेवानं किं न चलिस्सती ति ? एकचस्स हि भिक्खुनो चत्तारो मग्गा दुक्खापटिपदा दन्धामिज्जा होन्ति, एकचस्स दुक्खापटिपदा खिप्पामिज्जा, एकचस्स सुखापटिपदा दन्धामिज्जा, एकचस्स सुखापटिपदा खिप्पामिज्जा ति । एकचस्स पठममग्गो दुक्खापटिपदो दन्धामिज्जो होति, तृतीयमग्गो दुक्खापटिपदो खिप्पामिज्जो, ततियमग्गो सुखापटिपदो दन्धामिज्जो, चतुर्थमग्गो सुखापटिपदो खिप्पामिज्जो ति ।

(५२१) तथा च पटिपदा एयं अपिपत्ति^२ पि चलति एव । एकचस्स हि भिक्खुनो चत्तारो पि मग्गा छन्दाधिपत्तेया होन्ति, एकचस्स विरिवाधिपत्तेया, एकचस्स चित्ताधिपत्तेया, एकचस्स बीमंसाधिपत्तेया । एकचस्स पन पठम-

१ See ५.१४ below and compare note on the same.
२ M., PTS omit. ३ See ३.४९३, ५०७ with which last para. the explanation commenced; also see ३.५१३. ४ See ३.४९३ above. ५ See विष्णु० २१.११८. ६ A. iv. 85 reads मोग्गलान. ७ See ३.४९३ above; also cf. विष्णु० २१.११९.

मग्गो छन्दाधिपतेय्यो होति, दुतियो विरियाधिपतेय्यो, ततियो चित्ताधिपतेय्यो, चतुथो वीमसाधिपतेय्यो ति ।

पकिण्णककथो निद्रिता ।

(५२२) इदानीं यस्मा लोकुत्तरकुसलं भावेन्तो न केवलं उपनिज्झायनद्वेन ज्ञानमेव भावेति, निव्यानद्वेन पन मग्गं पि भावेति, उपद्वानद्वेन सतिपट्ठानं पि, पदहनद्वेन सम्मप्यधानं पि, इज्जनद्वेन इद्विपादं पि, अधिपतियद्वेन इन्द्रियं पि, अकम्पियद्वेन बलं पि, बुज्जनद्वेन ब्रोज्जंगं पि, तथद्वेन सच्चं पि, अविकल्हेपद्वेन समये पि, सुज्जतद्वेन धम्मं पि, रासद्वेन खण्धं पि, आयतनद्वेन आयतनं पि, सुज्ज-
कभावनिस्सत्तद्वेन धातुं पि, पच्चयद्वेन आहारं पि, कुसनद्वेन कस्सं पि, वेदयित्तद्वेन वेदनं पि, संजाननद्वेन सज्जं पि, चेतयित्तद्वेन चेतनं पि, विजाननद्वेन चित्तं पि भावेति, तस्मा तेतं एकूनवीततियो नयाने^१ दस्सनायं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ ३५८] ति आदि वुत्तं ।

(५२३) एवं 'इदं पि भावेति, इदं पि भावेत्ती' ति पुग्गलज्ज्ञासयेन चैव देसनापिल्लसेन च वीसत्ति^२ नया देसितो होन्ति । धम्मं सीतुं निसिन्नदेवपरिमाय हि ये उपनिज्झायनद्वेन [238] लोकुत्तरं 'ज्ञानं' ति कथिते बुज्जन्ति, तेसं सण्णायवसेन ज्ञानं ति कथितं...पे०...ये विजाननद्वेन 'चित्तं' ति पि वुत्ते बुज्जन्ति, तेसं सण्णाय-
वसेन चित्तं ति कथितं । अयमेव 'पुग्गलज्ज्ञासयो' । सम्मासम्बुद्धो पन अत्तनो बुद्धसुबोधिताय दस्सवल-चतुपेसारज्ज-चतुपट्ठिमभिदा-लअसाधारणजाणयोगेन च देसने यदिच्छकं नियमेत्वा दस्सेति । इच्छन्तो उपनिज्झायनद्वेन लोकुत्तरं ज्ञानं ति दस्सेति, इच्छन्तो निव्यानद्वेन...पे०...विजाननद्वेन लोकुत्तरं चित्तं ति । अयं 'देसनापिल्लसो' नाम । तस्य चयेय लोकुत्तरं ज्ञानं ति पुत्तद्वाने दसे नया विमत्ता, एवं मग्गादीसु पि ते येय वेदितव्या । इति वीसतिया ठानेसु दस दस कथा द्वे नयस्तानि विमत्तानि होन्ति ।

(५२४) इदानीं अधिपतिभेदं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ ३५९] ति आदि आरब्धं । तस्य छन्दं धुरं जेट्ठकं पुब्बंगमं कथा निम्बस्सितं ज्ञानं छन्दाधिपतेय्यं नाम । सेसेसु पि एसेव नवो । इति पुरिमहिम सुद्धिके द्वे

१ This commenced with ३.४९३, २ ली०, म०-पकूनवीततिपदाने.

३ See २.३९, ३.३६८, ३८३-३८४. ४ See the list given in

३.५२२; also see note 5 on § 277 of Dhs. ५ ली०, म०-दस्सिता.

६ See ३.४९२.

नृयसत्तानि^१ छन्दाभिपत्तेय्यादीसु द्वे द्वे ति नयसहस्सेन माजेत्वा पठममग्गं दस्सेसि धम्मराजा ।

पठममग्गो^२ ।

[दुतियो मग्गो]

(५२५) इदानीं दुतियमग्गादीनं दस्सन्तथं पुन कतमे धम्मा कुसला [§३६२] ति आदि आरब्धं । तथ कामरागव्यापादानं तनुभावैया [§३६२] ति एतेसं किलेसानं तनुभावैया । तथ द्वीहि कारणेहि तनुभावो वेदितव्वो—अभित्तुप्पत्तिया च परियुट्ठानमन्दताय च । सकदागामित्स हि, वट्टानुसारिमहाजनस्सेव, किलेसा अभिण्हं न उप्पज्जन्ति, कदाचि कदाचि उप्पज्जन्ति; उप्पज्जन्ता पि विरलाकारा हुत्वा उप्पज्जन्ति, विरलवापितक्खेत्ते अंकुरा विव । उप्पज्जमाना पि, वट्टानुसारिमहाजनस्सेव, महन्ता करन्ता छादेन्ता [239] अन्धकारं करोन्ता न उप्पज्जन्ति । द्वीहि पन मग्गेहि पहीनत्ता मन्दमन्दा उप्पज्जन्ति । तनुकाकारा हुत्वा उप्पज्जन्ति, अन्धपटलं विव मक्खिकापत्तं^३ विव च ।

(५२६) तथ केचि थेरो^४ वदन्ति—‘सकदागामित्स किलेसा किञ्चा पि विरेन उप्पज्जन्ति, बहला च हुत्वा उप्पज्जन्ति, तथा हि’स्स पुत्ता च भीतरो च दिस्सन्ती’ ति । एतं पन अप्पमाणं । पुत्तभीतरो हि अंगपञ्चंगपरामसनमत्तेन पि होन्ति । द्वीहि पन मग्गेहि पहीनत्ता नत्थि किलेसानं बहलत्ता ति । द्वीहि एव कारणेहि’स्स किलेसानं तनुभावो वेदितव्वो—अभित्तुप्पत्तिया च परियुट्ठानमन्दताय चा ति । दुतियाया [§३६२] ति गणनावसेना पि दुतियुप्पत्तिवसेना पि दुतिवाय । भूमिया पत्तिया ति सामञ्जसकलस्स पटिलामत्थाय । ततियवतुत्थासु पि एसेव नयो । वित्तेसमत्तं^५ येव पन यक्खाम । अट्ठिन्नन्द्रियं [§३६२] ति आजाननकं इन्द्रियं । पठममग्गेन जातमरियादं अनलिकमित्था तेसं येव तेन मग्गेन जातानं चतुसच्चधम्मानं जाननकं इन्द्रियं ति पुत्तं होति । निरेसवारे पि’स्स इमिना पि नयेन आत्थो वेदितव्वो । कोट्टासवारे इमिना पि सद्धिं नविन्द्रियानि होन्ति । सेसं पुरिमनयेनेव वेदितव्वं ।

दुतियमग्गो निट्ठितो ।

१ See ३.५२३ above. २ This commenced with ३.५६६.
३ M., PTS—तनुभावैया. ४ See DCM, ii. 543 मक्खिकापत्तं and not पुत्त as in PTS text. ५ See DCM, ii. 543 where दीपभाक्क-तिट्ठिक-महासीक्खेत्त is quoted as the advocate of this view. ६ सी०, न०—वित्तेसमत्तं.

[ततियो मग्गो]

(५२७) ततिये अनवसेसप्यहानाया [§३६३] ति तेसं येव सकदागामि-
मग्गेन तुभूतानं संयोजनानं निस्सेसपजहनथाय ।

[चतुस्थो मग्गो]

(५२८) चतुस्थे रूपराग-अरूपराग-मान-उद्धय-अविज्जाय अनवसेस-
प्यहानाया [§३६४] ति एतेसं पज्जने उद्धमागियसंयोजनानं निस्सेसपजहन-
त्थाय । तत्थ रूपरागो पि रूपमवे उद्धरागो । अरूपरागो ति अरूपमवे उद्ध-
रागो । मानो ति अरहत्तमग्गवज्जको मानो एव । [240] तथा उद्धच्चाविज्जा ।
इमेसु पन द्वीसु मग्गेसु नवमं^१ अग्निन्द्रियमेव होति । सच्चमग्गेसु पदपटिपाटिया
समसद्धिं पदानि, चत्थि अपण्णकंगेहि सद्धिं चतुसद्धिं होमि । असंभिन्नतो पन
तेत्तिस्स । कोट्ठासवार-सुप्पजतवार पाकतिका एव । यथा च पटममग्गे एवं दुतिदा-
दीसु पि नयसहस्समेवा ति चत्तारो मग्गे चत्थि नयसहस्सेहि माज्जेत्वा दस्सेसि
धम्मराजा । सच्चविमंगे^२ पन सद्धिं नयसहस्सानि लोकुत्तरानि इमेसं येव वसेन
निक्खिञ्चानि । सत्तिपट्टानविमंगे वीसतिनयसहस्सानि लोकुत्तरानि, सम्मत्तपान-
विमंगे वीसति, इद्धिपादविमंगे इत्तिस्स, बोव्ज्जविमंगे इत्तिस्स, मग्गविमंगे^३ अट्ठ-
वीसति नयसहस्सानि लोकुत्तरानि इमेसं येव वसेन निक्खिञ्चानि । इव पन चतूसु
मग्गेसु चत्तारि येव नयसहस्सानि ।

(५२९) तेसु पटमज्जानिके पटममग्गे अट्ठज्ज्ञानि^४ भाजितानि; तथा दुतिदा-
दीसु । तत्थ पटममग्गे सम्मादिट्ठि मिच्छादिट्ठिं पजहती ति सम्मादिट्ठि । सम्मा-
संक्कप्पादयो पि मिच्छासंक्कप्पादीने पजहन्टुन वेदितव्या । एवं सत्ते 'पटममग्गेनेव
द्वासट्ठिया दिट्ठिगतानं पहीनत्ता उपरिमग्गत्तयेन पहात्तव्या दिट्ठि नाम नत्थि । तत्थ
सम्मदिट्ठि ति^५ नामं कथं होती'ति? 'यथा विसं अत्थि वा, होतु मा वा, अगदो'^६
अगदो त्वेव दुच्चति, एवं मिच्छादिट्ठि अत्थि वा, होतु मा वा, अयं सम्मादिट्ठि येव
नाम' । 'यदि एवं नाममत्तमेवेतं होति, उपरिमग्गत्तये पन सम्मादिट्ठिया किञ्चा-
घापो आपज्जति, मग्गज्ज्ञानि न परिपूरेन्ति, तस्मा सम्मादिट्ठि सकिञ्चका कात्तव्या
मग्गज्ज्ञानि पूरेत्तव्यानी'ति ।

(५३०) सकिञ्चका चेत्थ सम्मादिट्ठि यथालाभनियमेन दीपेतव्या । उपरि-
मग्गत्तववज्जो हि एको मानो अत्थि, सो दिट्ठिट्ठाने तिट्ठति । सा तं मानं पजहती

१ In the list of Indriyas as given in §377. See note 1 on p.96 of Dhs. २-२ वि०।७.7-11. ३ See § २७०. ४-४ सि०-सम्मादिट्ठि नाम. ५-५ ग० बो० reads अगदो ति. सप्पो.

ति सम्मादिट्ठि । सोतापत्तिमग्गहिं हि सम्मादिट्ठि मिच्छादिट्ठि पजहति । सोतापन्नस्स पन सकदागामिमग्गवज्झो मानो अत्थि, तं मानं पजहती ति सम्मादिट्ठि । तस्सेव सत्त-अकुसलचित्त-सहजातो संकप्पो अत्थि । तेहेव चित्तेहि वाचंगचोपनं अत्थि, कायङ्गचोपनं [241] अत्थि, पच्चयपरिमोहो अत्थि, सहजातवायामो अत्थि, असतिमावो अत्थि, सहजातचित्तेकमाता अत्थि । एते मिच्छासंकप्पादयो नाम सकदागामिमग्गे संकप्पादयो । तेसं पद्धानेन सम्मासंकप्पादयो ति वेदितव्वा । एवं सकदागामिमग्गे अट्ठङ्गानि सक्किच्च-कानि कत्वा आगतानि । सकदागामिस्स अनागामिमग्गवज्झो मानो अत्थि । सो दिट्ठिट्ठाने तिट्ठति । तस्सेव सत्तहि चित्तेहि सहजाता संकप्पादयो । तेसं पद्धानेन अनागामिमग्गे अट्ठङ्गं अंगानं सक्किच्चकता वेदितव्वा । अनागामिस्स अरहत्तमग्गवज्झो मानो अत्थि । सो दिट्ठिट्ठाने तिट्ठति । यानि पन^१स्स पञ्च अकुसलचित्तानि, तेहि सहजाता संकप्पादयो । तेसं पद्धानेन अरहत्तमग्गे अट्ठङ्गं अंगानं सक्किच्चकता वेदितव्वा ।

(५३१) इमेसु चत्तुसु मग्गेसु पठममग्गेन चत्तारि सत्त्वानि दिट्ठानि । ‘उपरि-मग्गतयं दिट्ठकमेव परससि, नो^२ अदिट्ठकं परससी’ति^३ अयं आचरियानं समान-ट्ठकथा । चित्तण्डवादी पनाह ‘अदिट्ठं परससी’ति । सो वत्तव्वो—‘पठमग्गे क्तमं इन्द्रियं भाजेसी’ति ? जानमानो ‘अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियं’ति वक्खति । ‘उपरि-मग्गेसु क्त्तरं ?’ति बुत्ते पि ‘अञ्जिन्द्रियं’ति वक्खति । सो वत्तव्वो—‘अदिट्ठ-सत्त्वदस्सने सति उपरिमग्गेसु पि अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियमेव भाजेहि । एवं ते पण्हो समेससी’ति । ‘किलेसे पन अञ्जे अञ्जो पजहति; पहीने^४ एव पजहती’ति ? ‘अञ्जे अञ्जो पजहती’ति । ‘वरि अञ्जे अञ्जो, अप्पहीने किलेसे पजहति । सत्त्वानि पि अदिट्ठानेव परससी’ति एवंवादी पुग्गलो इदं पुच्छित्तव्वो—‘सत्त्वानि नाम कती’ति ? जानन्तो ‘चत्तारी’ति वक्खति । सो वत्तव्वो—‘तव वादे सोळस सत्त्वानि आपज्जन्ति । त्वं बुद्धेहि पि अदिट्ठं परससि । बहुसत्त्वकी नाम त्वं । एवं मा गणि^५ । सत्त्वदस्सनं नाम अपुब्बं नत्थि, किलेसे पन अप्पहीने पजहती’ति ।

(५३२) [242] तत्थ सत्त्वदस्सनस्स अपुब्बामावे^६ पेलोपमं नाम गहितं—एकस्स च किर चत्तारी रतनपेला सारगग्गे ठपिता । सो रत्तिभागे पेलानु उण्ण-किच्चो द्वारं विवसिवा, दीपं जालेत्वा, दीपेन विहते अन्धकारे, पेलानु पाकटभावं गतानु, तानु किच्चं कत्वा द्वारं पिदहिवा गतो । पुन अन्धकारो अवत्परि ।

१-२ M., PTS—अदिट्ठकं परससी ति ? दिट्ठकमेव परससी ति. ३ See § 277.
४ See §§ 562-64. ५ See ३.५३४-३५ below. ६ थि०—अप्पहीने.
७ सी०, म०— गण्ह. c M., PTS—अपुब्बभावे.

दुतियवारे पि ततियवारे पि तथेव अकासि । चतुत्थवारे द्वारे विवटे अन्धकारे पेला न पज्जावन्ती ति वीमंसन्तरसेव सुरियो उम्माञ्छि, सुरिवोमासेन विहते अन्धकारे पेलासु किञ्चं कत्वा पक्कमि ।

(५३३) तत्थ चत्तारो पेला विय चत्तारि सच्चानि । तासु किञ्चे उप्पन्ने द्वारविवरणकालो विय सोतापत्तिमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । अन्धकारं विय सच्चच्छादकतमं । दीपोमासो विय सोतापत्तिमग्गोमासो । विगते अन्धकारे तस्स पुरिस्सस्स पेलां पाकटमावो विय मग्गजाणस्स सच्चानं पाकटमावो । मग्गजाणस्स पाकटानि पन मग्गसमङ्गिस्स पुमालस्स पाकटानेव होन्ति । पेलासु किञ्चं कत्वा गतकालो विय सोतापत्तिमग्गस्स अत्तना पहातब्बकिलेसे पज्जित्वा निरुद्धकालो । पुन अन्धकारावत्थरणं विय उपरिमग्गात्तयवज्जसच्चच्छादकतमं । दुतियवारे द्वारविवरणकालो विय सकदागामिमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । दीपोमासो विय सकदागामिमग्गोमासो । पेलासु किञ्चं कत्वा गतकालो विय सकदागामिमग्गस्स अत्तना पहातब्बकिलेसे पज्जित्वा निरुद्धकालो । पुन अन्धकारावत्थरणं विय उपरिमग्गात्तयवज्जसच्चच्छादकतमं । ततियवारे द्वारविवरणकालो विय अनागामिमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । दीपोमासो विय अनागामिमग्गोमासो । पेलासु किञ्चं कत्वा गतकालो विय अनागामिमग्गस्स अत्तना पहातब्बकिलेसे पज्जित्वा निरुद्धकालो । पुन अन्धकारावत्थरणं विय उपरिअरहत्तमग्गवज्जसच्चच्छादकतमं । चतुत्थवारे द्वारविवरणकालो विय अरहत्तमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । सुरियुग्गमनं विय अरहत्तमग्गुप्पादो । अन्धकारविधमनं विय अरहत्तमग्गस्स सच्चच्छादकतमविनोद-[243] नं । विहते अन्धकारे तस्स पेलां पाकटमावो विय अरहत्तमग्गजाणस्स चतुस्रं सच्चानं पाकटमावो । जाणस्स पाकटानि पन पुमालस्स पाकटानेव होन्ति । पेलासु किञ्चं कत्वा गतकालो विय अरहत्तमग्गस्स सच्चकिलेसत्थेपनं । सुरियुग्गमनतो पट्ठाय आलोक्त्थेव पवात्तिकालो विय अरहत्तमग्गस्स उप्पन्नकालो पट्ठाव पुन सच्चच्छादकतमावो । इदं ताव सच्चदस्समस्स अपुब्बाभावे ओपम्मं । दिट्ठकमेव हि परस्सति ।

(५३४) 'किलेसे पन अञ्जे अञ्जो पज्जहती'ति एत्थ खारोपमं^१ नाम गहितं । एको पुरिसो किलिट्ठं^२ वत्थं रजकस्स अदासि । रजको ऊसरंखारं छारिखारं गोमय-खारं ति तयो खारं दत्त्वा खारेहि खादितमावं अत्था उदके विक्खालेत्वा ओळारिको-ळारिकं मलं पवाहेसि । ततो न ताव परिसुद्धं ति दुतियं पि तथेव खारे दत्त्वा, उदके विक्खालेत्वा, ततो नातिरुहत्तरं^३ मलं पवाहेसि । ततो न ताव परिसुद्धं ति ततियं पि ते खारे दत्त्वा उदके विक्खालेत्वा ततो सण्हत्तरं मलं पवाहेसि । ततो न

१ M., PTS—रजकोपमं. २ Cf. A.I. 209. ३ सि०—आलखारं; सी०—ऊनखारं. ४ M., PTS, सि०—सण्हत्तरं.

ताव परिसुद्धं ति चतुर्थं पि ते खारे दत्त्वा, उदके निक्खालेत्वा अंसुअब्भन्तरगतं पि निरसेसं मले पवाहेत्वा सामिकरस अदाति । सो गन्धकरण्डके पक्खिपित्वा इच्छित्तिच्छित्तकाले परिदहति ।

(५३५) तस्य किलिद्धकथं विय किलेसानुगतं चित्तं । तिविधस्वारदानकालो विय तीसु अनुपस्सनासु कम्मपवत्तनकालो । उदके निक्खालेत्वा ओळारिकोळारिक-मलपवाहनं विय सोतापत्तिमग्गेन पञ्चकिलेसक्खेपनं । दुतिथं पि तेसं खारानं अनुपदानं विय 'न ताव परिसुद्धं इदं चित्तं' ति तासु येव तीसु अनुपस्सनासु कम्म-पवत्तनं । ततो नातिसह्तरमलपवाहनं विय सकदग्गाभिमग्गेन ओळारिकसंयोजन-द्वयक्खेपनं । 'न ताव परिसुद्धं कथं' ति पुन खारत्तपदानं विय 'न ताव परिसु-[244]-द्धं इदं चित्तं' ति तासु येव तीसु अनुपस्सनासु कम्मपवत्तनं । ततो सह्तरमलपवाहनं विय अनागाभिमग्गेन अणुसहगतसंयोजनद्वयक्खेपनं । 'न ताव परिसुद्धं कथं' ति पुन खारत्तपदानं विय 'न ताव परिसुद्धं इदं चित्तं' ति तासु येव तीसु अनुपस्सनासु कम्मपवत्तनं । ततो निक्खालेनेन अंसुअब्भन्तरगते मले पवाहेत्वा परिसुद्धस्स रजत-पटसदिसस्स गन्धकरण्डके निक्खित्तस्स वत्थस्स इच्छित्तिच्छित्तकसणे परिदहनं विय अरहत्तमग्गेन अट्ठमं किलेसानं खेपित्त्वा परिसुद्धस्स खीणासवचित्तस्स इच्छित्ति-च्छित्तकसणे फलसमापत्तिविहारेन वीतिनामनं । इदं 'अब्भे अब्भो किलेसे पज-हती' ति एत्थ ओपम्मं ।

(५३६) वुत्तं पि चेत्तं—“सेव्यथा पि आनुसो वत्थं संकिलिद्धं मलमाहितं, तमेनं सामिका रजकस्स अनुपदग्जेय्यं । तमेनं रजको दक्खो छेको ऊसे’ वा खारे वा गोमये वा सम्महित्वा अच्छे उदके निक्खालेति । किञ्चा पि तं होति वत्थं परिसुद्धं परियोदात्तं, अथ ख्वस्स होति येव ‘अणुसहगतो ऊसगन्धो वा खारगन्धो वा गोमयगन्धो वा असमूहतो’ । तमेनं रजको सामिकानं देति । तमेनं सामिका गन्धपरिमाविते करण्डके निक्खिपन्ति’ । यो पि’स्स होति अणुसहगतो ओसगन्धो वा खारगन्धो वा गोमयगन्धो वा असमूहतो, सो पि’स्स समुत्थात्तं गच्छति । एवमेव सो आनुसो किञ्चा पि अरियत्तावकस्स पञ्च ओत्तमागियानि संयोजनानि पहीनानि भवन्ति, अथ ख्वस्स होति येव पञ्चसु उपादानकसन्धेसु अणुसहगतो ‘अरमी’ ति मानो, ‘अरमी’ ति छन्दो, ‘अरमी’ ति अनुसयो असमूहतो, सो अपरेन समयेन पञ्चसु उपादानकसन्धेसु उदयव्ययानुपस्सी विहरति—‘इति रूपं, इति रूपस्स समुदयो, इति रूपस्स अत्थंगमो; इति वेदना...पे०...इति सञ्ज्ञा...पे०... इति संस्सारा...पे०... इति विज्झाणं, इति विज्झाणस्स समुदयो, इति विज्झा-णस्स अत्थंगमो’ ति । तस्सिमेसु पञ्चसु उपादानकसन्धेसु उदयव्ययानुपस्सिनो विहरतो यो पि’स्स होति पञ्चसु उपादानकसन्धेसु अणुसहगतो ‘अरमी’ ति

मानो, 'अस्मी' ति छन्दो, 'अस्मी' ति अनुसयो असमूहतो, सो पि'स्स समुग्यात्तं गच्छती" [सं० ३.१३१] ति ।

(५३७) [245] तत्थ सोतापत्तिमग्गेन पञ्च अकुसलचित्तानि पहीयन्ति सद्धिं चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकपापधम्महेहि । सकदागामिमग्गेन द्वे सोमनस्ससहगत-चित्तानि तनूनि^१ भवन्ति सद्धिं चित्तंगवसेन उप्पज्जनकपापधम्महेहि । अनागामिमग्गेन तानि येव पहीयन्ति सद्धिं सम्पयुत्तधम्महेहि । अरहत्तमग्गेन पञ्च अकुसलचित्तानि पहीयन्ति सद्धिं चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकपापधम्महेहि । इमेसं द्वादसन्नं अकुसल-चित्तानं पहीनकालतो पट्ठाय खीणासवस्स चित्तङ्गवसेन पुन पच्छतो पवत्तनकिलेसो नाम न होति ।

(५३८) तत्रिद ओपम्मं—एको किर महाराजा पचन्ते आरक्खं दत्त्वा महानगरे इत्सरियं अनुभवन्तो वसति । अथ'स्स पचन्तो कुपितो^२ । तद्धिं समये द्वादसचोरजेट्ठका अनेकेहि पुरिससहस्सेहि सद्धिं रट्ठं यिलुग्यन्ति । पचन्तवासिनो महामत्ता 'पचन्तो कुपितो' ति रज्जो पहिणिसु । राजा 'विस्सत्था गण्हय, अहं तुम्हाकं कत्तव्वं करिस्सामी' ति सासनं पहिणि । ते पढमसम्पहारेनेव अनेकेहि पुरिस-सहस्सेहि सद्धिं पञ्चचोरजेट्ठके घातयिंसु । सेसा सत्त जना अत्तनो अत्तनो परिवारे महेत्वा पचन्तं पविंसिंसु । अमचा तं पवत्ति रज्जो पेसयिंसु । राजा 'तुम्हाकं कत्तव्वयुत्तं अहं जानिस्सामि, ते पि गण्हया'ति धनं पहिणि । ते दुतियसम्पहारेनेव द्वे चोर-जेट्ठके पहिरिंसु, परिवारे पि तेसं दुव्वले अकंसु । ते सव्वे पि पलायित्वा पचन्तं पविंसिंसु । तं पि पवत्ति अमच्चा रज्जो पेसयिंसु । पुन राजा 'विस्सत्था गण्हन्तू'ति धनं पहिणि । ते ततियसम्पहारेन सद्धिं सहायपुरिसेहि द्वे चोरजेट्ठके घातयित्वा तं पवत्ति रज्जो पेसयिंसु । पुन राजा 'अवसेसे विस्सत्था गण्हन्तू'ति धनं पेसेसि । ते चतुत्थसम्पहारेन स-परिवारे पञ्च चोरजेट्ठके घातयिंसु । द्वादसन्नं चोरजनानं घातित-कालतो पट्ठाय कोचि चोरो नाम नत्थि । सेमा जनपदा उरे पुत्ते नचन्ता^३ मज्जे विहरन्ति । राजा विजितसंगाभेहि योधेहि [246] परिपुत्तो वरपासादगतो महा-सम्पत्तिं अनुमपि ।

(५३९) तत्थ महन्तो राजा विष धम्मराजा । पचन्तवासिनो अमचा विष योगावचरकुलपुत्ता । द्वादस चोरजेट्ठका विष द्वादस अकुसलचित्तानि । तेसं सहाया अनेकसहस्सपुरिसा विष चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकपापधम्मा । रज्जो पचन्तो कुपितो ति पहितकालो विष आरम्भणे किलेसेसु उप्पन्नसु 'मन्ते, किलेसो मे उप्पन्नो'वि-सत्तु आरोचनकालो । 'विस्सत्था गण्हन्तू'ति धनदानं विष 'किलेसे निग्गण्ह भिक्खू'ति धम्मरज्जो कम्मट्ठानाचिक्खनं । सपरिवारानं पञ्चन्नं चोरजेट्ठकानं घाति-

१ सी०, म०— तनुकानि. २ सी०, M., PTS— कुपि, ३ म०— इतिव.
 * See D. i.135, (इयदन्तसुत्त no 5, para. 11).

कालो विष सोतापत्तिमग्गेन ससंपयुत्तानं पञ्चञ्च अकुसलचित्तानं पद्धानं । पुन रज्जो पवत्तिपेसने विष सत्त्मासंबुद्धस्स पटिलद्धगुणारोचने । 'सेल्ले गण्हन्तू'ति पुन धनदानं विष भगवतो सकदागामिमग्गस्स विपस्सनाचिक्खने । दुतियसम्पहरेन सपरिवारानं द्विञ्च चोरजेट्टुकानं दुब्बलीकरणं विष सकदागामिमग्गेन सम्पयुत्तानं द्विञ्च दोमनस्सचित्तानं तनुमावकरणं । पुन रज्जो पवत्तिपेसने विष सत्त्मे पटिलद्धगुणारोचने । विस्सत्या गण्हन्तू'ति पुन धनदानं विष भगवतो अनागामिमग्गस्स विपस्सनाचिक्खने । ततियसम्पहरेन सपरिवारानं द्विञ्च चोरजेट्टुकानं धातने विष अनागामिमग्गेन सम्पयुत्तानं द्विञ्च दोमनस्सचित्तानं पद्धानं । पुन रज्जो पवत्तिपेसने विष त्थागतस्स पटिलद्धगुणारोचने । 'विस्सत्या गण्हन्तू'ति पुन धनदानं विष भगवतो अरहत्तमग्गस्स विपस्सनाचिक्खने । चतुथसम्पहरेन सपरिवारानं पञ्चञ्च जेट्टुकानं धातितकालतो पट्ठाव जनपदस्स खेमकालो विष अरहत्तमग्गेन स-संपयुत्तेसु पञ्चसु अकुसलचित्तेसु पहीनेसु द्वादसञ्च अकुसलचित्तानं पहीनकालतो पट्ठाव पुन चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकस्स अकुसलधम्मस्स अमाचो । रज्जो विजितसंगामस्स अमच्चगणपरिवुत्तस्स वरसादे महासम्पत्तिअनुमचने विष खीणासवपरिवुत्तस्स धम्मरज्जो सुज्जत-अनिमित्त-अप्पाण्हितैमेदेसु समापत्ति-[247]-सुखेसु इच्छितचित्तफल-समापत्तिसुखानुमचने वेदितव्वं ति ।

कुसला धम्मा ति पदस्स वण्णना^१ निठ्ठिता ।

[अकुसला धर्मा]

(५४०) इदानीं अकुसलपदं भावेत्वा दर्शयेत् कतमे धम्मा अकुसला [§३६५] ति आदि आरब्धं । तत्र धम्मवैवस्थानादिवारण्यमेदो च हेट्ठा आगतानं पदानं अरथपिनिच्छयो च हेट्ठापुत्तयेनेव वेदितव्यो । तत्र तत्र पन विसेसमत्तमेव वण्णयिस्साम । तत्र समयववस्थाने ताव यस्मा, कुसलस्स विषयं, अकुसलस्स भूमिमेदो नत्थि, तस्मा एकन्तकामावचरं पि समानं एतं 'कामावचरं' ति न वुत्तं । दिट्ठिगतसम्पयुत्तं [§३६५] ति एत्थ दिट्ठि येव दिट्ठिगतं 'गूयगतं मुत्तगतं' ति आदीनि विष । गन्तव्वीमावतो वा दिट्ठिया गतमत्तमेवेतं ति पि दिट्ठिगतं । तेन सम्पयुत्तं ति दिट्ठिगतसम्पयुत्तं ।

(५४१) तत्र असद्वम्मसयनं, अकल्याणमित्तता, अरिवानं अदस्सन-कामतादीनि अयोनिस्सो मनसिकारो ति एवमादीहि कारणेहि इमस्स दिट्ठिगतसंस्वा-तस्स मिच्छादस्सनस्स उप्पत्ति वेदितव्वा । ये हि एते दिट्ठिवादपटिसंयुक्ता असद्वम्मा

१ सी०, M, PTS- त्थागतस्स. २ See ३.४८३-४९०. ३ This commenced with ३.१. ४ Continues upto ३.५७०. ५ See ३.१. ६-६ M., PTS omit. ७ i.e. पुजितव्याभावतो (मूलटीका p. 112).

तैसं बहुमानपुष्पंगमेन अतिक्रान्तमज्जतेन उपपरिक्खारहितेन सवनेन, ये च दिट्ठि-
चिपत्ता अकल्याणमित्ता तं-सम्पन्नसंस्क्राताय अकल्याणमित्ताय, बुद्धादीनं अरियानं
चेव सप्पुरितानं च अदस्सनकामताय चतुसतिपट्टानादिभेदे अरियधम्मे चेव सप्पुरि-
सधम्मे च अकौविदत्तेन पातिमोक्खसंवर-इन्द्रियसंवर-सतिसंवर-ज्ञानसंवर-पहानसंवर-
प्यभेदे अरियधम्मे चेव सप्पुरिसधम्मे च संवरभेदसंस्क्रातेन अविनयेन तेहैव कारणेहि
परिभाक्तेन अथोनिस्सो-मनसिकारेन कोतूहलमंगलादिपसुतताय च एतं उपपज्जती ति
वेदितव्यं । असंस्कारभावो-पन'स्स चित्तरस हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितव्यो ।

(५४२) [248] धम्मुरेसवारे फस्सो [§ ३६५] ति अकुसलचित्तसहजातो
फस्सो । वेदनादीसु पि एतेव नयो । इति अकुसलमत्तमेव एतेसं पुरिमेहि
विसेसो । चित्तस्सेकमता होतां ति पाणातिपातादीसु पि अविक्खित्तभावेन
चित्तस्स एकमता होति । मनुस्सा हि चित्तं समादिदित्वा अविक्खित्ता बुत्वा अवि-
रज्जमानानि सयकानि पाणसरीरेसु निपतेन्ति, सुसमाहिता परसन्तकं हरन्ति, एक-
रसेन चित्तेन मिच्छाचारं आपजन्ति । एवं अकुसलपवत्तिवं पि चित्तस्स एकमता
होति । मिच्छाविट्ठी [§ ३६५] ति अ-याथाव-दिट्ठि, विरज्जित्वा गहणतो वा
वितथा दिट्ठी ति मिच्छादिट्ठि । अनत्थावहत्ता पण्डितेहि जिगुच्छितो विट्ठी ति पि
मिच्छादिट्ठि । मिच्छासंक्कपादीसु पि एतेव नयो । अपि च मिच्छा पस्सन्ति
ताय, सयं वा मिच्छा पस्सन्ति, मिच्छादस्सनमत्तमेव वा एसा ति मिच्छादिट्ठि । सा
अथोनिस्सो-अग्निनिवेशलक्षणं, परामासरता, मिच्छाभिनिवेशपञ्चुपट्टाना, अरियानं
अदस्सनकामतादिपदट्टाना; परमं वज्रं ति दट्ठव्वा । मिच्छासंक्कपादीसु 'मिच्छा'-ति
पदमत्तमेव विसेसो । सेसं कुसलाधिकारे वुत्तनयेनेव वेदितव्यं ।

(५४३) अहिरिकवलं अनोत्तप्यवलं ति एत्थ ब्रह्मथो निरेसवारे
आशिमविस्तति । इतरेसु पन— न हिरियती ति अहिरिको । अहिरिकस्स भावो
अहिरिकं । न ओत्तप्यं अनोत्तप्यं । तेषु अहिरिकं कायदुच्चरितादीहि अतिगुच्छन-
लक्षणं, अलज्जनलक्षणं वा । अनोत्तप्यं तेहैव असारजनलक्षणं अनुत्तासलक्षणं
वा । अहिरिकमेव ब्रह्म अहिरिकवलं । अनोत्तप्यमेव ब्रह्म अनोत्तप्यवलं । अपमेत्थ
संखेयथो । वित्थारे पन हेट्ठवुत्तपटिप्पखवसेन वेदितव्यो ।

(५४४) लुब्भन्ति तेन, सयं वा लुब्भन्ति, लुब्भनमत्त-[249]-मेव वा तं
ति लोभो । मुहन्ति तेन, सयं वा मुहन्ति, मुह्ननमत्तमेव वा तं ति मोहो ।
तेसु लोभो आरम्भणगहणलक्षणो मक्कटालेपो विय, अमिसंगरसी तत्तकपाले
खित्तमसपेसी विय, अपरिचागपञ्चुपट्टानो तेलखनरागो विय, संयोजिनयधम्मेसु
अस्साददस्सनपदट्टानो । तण्हानदीभावेन बहुमानो, सीपसोटा नदी विय महासमुदं,

१ सि०, M., PTS— बुद्धिना. २ See ३.२२२. ३ See ३.५५२
below. ४ See ३.२३३-२३५.

अपायमेव गृहेत्वा मच्छतीति ददृव्यो । मोहो चित्तस्य अन्धमावलम्ब्यणो अज्वाण-
लम्ब्यणो वा, असंपत्तिवेधरसो आरम्भणसमावच्छादनरसो वा, असम्पादितपक्षिपक्षु-
पट्टानो अन्धकारपक्षुपट्टानो वा, अयोनिशो-मनसिकारपट्टानो । सञ्चाकुसलानं मूलं
ति ददृव्यो ।

(५४५) अभिज्ञायन्ति ताव, सयं वा अभिज्ञायति, अभिज्ञायनमत्तमेव
वा एसा ति अभिज्ञा । सा परसंपत्तीनं सककरणइच्छालम्ब्यणा, तेनाकारेण एसनै-
भावरसा, परसंपत्ति-अभिमुखमावपक्षुपट्टाना, परसंपत्तीनु अभिरतिपट्टाना । पर-
संपत्तिअभिमुखा एव हि सा उपट्टहति । तासु च अभिरतिया सति पवत्तति,
परसंपत्तीसु चेतसो इत्थप्पसारो^१ विव ददृव्वा । समथो होतीति आदीसु अज्जेसु
किच्चेसु विक्खेपसमनतो समथो ति । अकुसलप्पवत्तियं चित्तं पम्माहतीति पम्माहो ।
न विक्खिपतीति अविक्खेपो ।

(५४६) इमस्मिं चित्ते सद्धा, सति, पज्जा, उ^२ युगलकानीति इमे घम्मा
न गहिता । कस्मा ? अस्सद्वियचित्ते पत्तादो नाम नत्थि । तस्मा ताव सद्धा न
गहिता । किं पन दिट्ठिगतिका अत्तनो अत्तनो खयथानं न सद्धन्तीति ? । सद-
हन्ति । सा पन सद्धा नाम न होति, वचनसंपटिच्छनमत्तमेवेत्तं । आथतो अनुप-
परिक्खा [250] वा होति, दिट्ठि वा । अस्सद्वियचित्ते पन सति नत्थीति न
गहिता । किं दिट्ठिगतिका अत्तना कतकम्मं न सरन्तीति ? । सरन्ति । सा पन सति
नाम न होति । केवलं तेनाकारेण अकुसलचित्तप्पवत्ति । तस्मा सति न गहिता ।
अथ कस्मा मिच्छासतीति सुत्तन्ते बुत्ता ? सा पन अकुसललक्षणानं सतिविरहि-
तत्ता सतिपटिपत्तत्ता च मिच्छामग्गमिच्छत्तानं पूणत्थं तत्थ परियायेन देसना
कत्ता । निप्परियायेन पनेसा नत्थि । तस्मा न गहिता । अर्धैवालचित्ते पन तस्मिं
पज्जा नत्थीति न गहिता । किं दिट्ठिगतिकानं वज्जना-पज्जा नत्थीति ? अत्थि ।
न पनेसा पज्जा, माया नामेसा होति । सा अथतो तण्हा व । इदं पन चित्तं
सदरपं गरुडं मारियं कक्कलं थदं अकम्मज्जं गिलानं वड्ढं कुटिलं । तस्मिं पत्तसद्धा-
दीनि^३ युगलकानि न गहितानि ।

(५४७) एत्ताक्ता पदपटिपाटिया चित्तद्वयत्तेन पालिं आच्छद्धानि वृत्तिसं-
पदानि दस्सेत्वा इदानीं ये-वा-पनकधम्मे^४ दस्सेतुं ये वा पन तस्मिं समये
[§ ३६५] ति आदिमाह । तत्थ सन्धेसु पि अकुसलचित्तेसु छन्दो अधिमोक्षो
मनसिकारो मानो इत्था मच्छरियं थीनं मिद्धं उद्वच्चं कुक्कुच्चं ति इमे दसेव ये-वा-
पनको^५ होन्ति घम्मा, सुत्तागता, सुत्तपदेसु दिस्सरे ति बुत्ता । इमस्मिं पन चित्ते

१ M., PTS—पक्षु^०; सि०—पक्षु^०. २ मि०—इत्थप्पसारणे. ३ The
six pairs: कायपत्तदि चित्तपत्तदि...कायुत्तुक्ता चित्तुत्तुक्ता mentioned in § १.
४ M., PTS—द्वय०. ५-५ छी०, PTS—त्तस सकादीनि. ६ Cf. १.२५२.

छन्दो अधिमोक्खो मनसिकारो उद्धञ्चं ति इमे अपण्णकंगसंखाता चत्तारो ये-वा-
पनका होन्ति । तस्य छन्दादयो हेठ्ठी युत्तनयेनेव वेदितव्वा । केवलं हि ते कुसला,
इमे अकुसला । इतरं पन उद्धतरस भावो 'उद्धञ्चं' । तं चेतसो अवूपसमनलक्खणं
वाताभिघातचलञ्चलं विष, अनपट्टानरसं वाताभिघातचलधक्कताका विष, मन्तच-
प्पुपट्टानं पासाणाभिघात-समुद्धत-मरमं विष, चेतसो अवूपसमे अयोनिसो-मनसि-
कारपट्टानं । चित्तविक्खेपो ति दट्ठञ्चं ।

(५४८) इति फस्तादीनि^१ द्वितिस, ये-वा-पनकवत्तेन वुत्तानि चत्तारी ति
सञ्चानि [251] पि इमस्मिं धम्मूहेसवारे उत्तिस धम्मपदानि भवन्ति । चत्तारि
अपण्णकंगानि दापेत्वा पाळियं आगतानि द्वितिसमेव । अगहित्तगदणेन पनेत्थ
फस्तपञ्चकं, वित्तको विचारो पीति चित्तेकगता विरियिन्द्रियं जीवितिन्द्रियं मिच्छा-
दिट्ठि लोमो मोहो अहिरिकं अनोत्तपं ति सोळत धम्मा होन्ति । तेषु सोळससु
सत्त धम्मा अविमत्तिका^२ होन्ति, नव स-विमत्तिका । कतमे सत्त ? फस्तो सञ्चा
चेतना विचारो पीति जीवितिन्द्रियं मोहो ति इमे सत्त अ-विमत्तिका । वेदना चित्तं
वित्तको चित्तेकगता विरियिन्द्रियं मिच्छादिट्ठि अहिरिकं^३ अनोत्तपं^४ लोमो ति इमे
नव स-विमत्तिका ।

(५४९) तेषु छ धम्मा द्वीसु ठानेसु विमत्ता, एको तीसु, एको चत्तसु,
एको छसु । कथं ? चित्तं वित्तको मिच्छादिट्ठि अहिरिकवलं^५ अनोत्तपवलं लोमो ति
इमे छ द्वीसु ठानेसु विमत्ता । एतेसु हि चित्तं ताव फस्तपञ्चकं पत्वा चित्तं होती ति
वुत्तं, इन्द्रियानि पत्वा मनिन्द्रियं ति । वित्तको ज्ञानज्ञानि पत्वा वित्तको होती
ति वुत्तो, मग्गज्ञानि पत्वा मिच्छासंकायो ति । मिच्छादिट्ठि मग्गज्ञेसु पि कम्मपयेसु
पि मिच्छादिट्ठि येव । अहिरिकं बलानि पत्वा अहिरिकवलं होती ति वुत्तं, लोक-
नासकमूर्लं पत्वा अहिरिकं ति । अनोत्तपे पि एसेव नयो । लोमो मूलं पत्वा लोमो
होती ति वुत्तो । कम्मपयं पत्वा अभिज्झा ति । इमे छ द्वीसु ठानेसु विमत्ता ।
वेदना पन फस्तपञ्चकं पत्वा वेदना होती ति वुत्ता, ज्ञानंगानि पत्वा सुखं ति, इन्द्रि-
यानि पत्वा सोमनस्सिन्द्रियं ति । एवं एको धम्मो तीसु ठानेसु विमत्तो । विरियं
पन इन्द्रियानि पत्वा विरियिन्द्रियं होती ति वुत्तं, मग्गज्ञानि पत्वा मिच्छावायायो
ति, बलानि पत्वा विरियवलं ति, पिट्ठिदुकं पत्वा पग्गाहो ति । एवं अयं एको
धम्मो चत्तसु ठानेसु विमत्तो । समाधि पन ज्ञानज्ञानि पत्वा चित्तसेकगता होती
ति वुत्तो, इन्द्रियानि पत्वा समाधिन्द्रियं, मग्गंगानि पत्वा मिच्छासमाधी ति,

१ See ३.२५४. २ Cf. ३.२५६. ३ Cf. ३.२५७. ४ M., PTS-
महिरिकवलं. ५ M., PTS- अनोत्तपवलं. ६ सी०, म०,- अहिरिकं. ७ सी०,
म०- अनोत्तपं. ८ M.- लोकपालवदुर्कं.

बलानि पक्खा समाधिबलं ति, पिड्डिदुकं पक्खा दुतिय-[252]-दुके एककवसनेव समथो ति, ततिये अविक्खेपो ति । एवमयं एको धम्मो छसु ठानेसु विभत्तो ।

(५५०) लब्धे पि पनेते धम्मा कस्सपञ्चकवसेन ज्ञानव्ववसेन इन्द्रियवसेन मग्गज्जवसेन बलवसेन मूलवसेन कम्मपथवसेन लोकनौसकवसेन पिड्डिदुकवसेना ति नव रासयो होन्ति । तस्य यं वत्तब्बं तं पठमकुसलचित्तनिदेसे [§३२-५७] वुत्तमेवा ति ।

धम्मदेसवारकथा निह्तिता ।

[निदेसवारो]

(५५१) निदेसवारो विसेकग्यतानिदेसे [§३७५] ताव सण्ठिति अव-
ट्ठितो ति वुत्तं । इदं द्वयं टितिरेवचनमेव । यं पन कुसलनिदेसे 'आरम्भणं
ओगाहेत्वा अनुपविशित्वा तिष्ठती ति अवट्ठितो' ति वुत्तं, तं इध न लब्धति । अकु-
सलरिमं हि दुब्बला विसेकग्यता ति हेट्ठा दीपितमेव । उद्धवचिचिक्खिच्छापसेन
पयत्तस्स विसाहारस्स पटिपक्खतो अविसाहारो [३-२८२] ति एवस्यो पि अत्थो इध
न लब्धति । सहजातधम्मे पन न विसंहरतो ति अविसाहारो । न विनिसपती ति
अविक्खेपो । अकुसलचित्तेकग्यतावसेन अविसाहटमानस्सस मायो अविसाहट-
मानसता । सहजातधम्मेसु न कम्पती ति समाधिबलं । अ-वाथाव-समाधानतो
मिच्छासमाधी ति एवमिध अत्थो दद्वब्धो । विरिन्द्रियनिदेसे [§३७६] यो हेट्ठा
'निह्मो चेत्तो कामानं पनुदनाया' ति आदिनयो वुत्तो, सो इध न लब्धति । सह-
जातधम्मेसु अकम्पनेद्वेनेव चिरियवलं वेदितव्यं ।

(५५२) मिच्छादिट्ठिनिदेसे [§३८१] अ-वाथाव-दस्सनद्वेन मिच्छादिट्ठि ।
दिट्ठिसु गतं इदं दस्सनं, द्वासट्ठिदिट्ठिधन्तो गवत्ता ति दिट्ठिगतं । हेट्ठा पिस्स
अत्थो वुत्तो येव । दिट्ठि येव दुरतिकमनद्वेन दिट्ठिगहनं, तिणगहनं-वनगहनं-पञ्चत-
गहनानि पिय । दिट्ठि येव सासङ्गसर्पाटमयद्वेन दिट्ठिकन्तारो, चोरकन्तार-बाल-
कन्तार-मरुकन्तारै-निरुदककन्तार-[253]-दुग्धिमस्सकन्तारा पिय । सम्मादिट्ठिया
विनिविज्जनद्वेन विलोमनद्वेन च दिट्ठिविसुकायिकं । मिच्छादस्सनं हि उप्पज्जमानं
सम्मादस्सनं विनिविज्जति येव विलोमेति च । कदाचि सस्सतस्स कदाचि उच्छेदस्स
गहनतो दिट्ठिया विरूपं कान्दत्तं ति दिट्ठिचिप्फन्दित्तं । दिट्ठिगतिकी हि एकस्मि
पतिट्ठातुं न सक्कोति, कदाचि सस्सतं अनुपतति कदाचि उच्छेदं । दिट्ठि येव

१ Cf. ३.२६४ last four lines. २ Contrast this with श्लोक-
पालवसेन in ३.२६४; M., PTS= 'नायक'. ३ See ३.२८१. ४ लि०-
विनाहरतो ति. ५ See ३.२८५ (line 5). ६ See ३.५४०. ७ M., PTS
omit. Cf. जा० १.९९ which omits this and inserts अननुस्स° after
the next.

यन्धनद्वेन संयोजनं ति । सुसुमायादयो विय पुरिसे, आरम्भणं दब्धं गण्हाती ति गाहो । पतिट्टहनतो पतिट्टाहो । अयं हि बलवन्पवत्तिभावेन पतिट्टाहत्वा गण्हाति । निच्चादिवसेन अभिनिविस्सी ति अभिनिवेस्सो । धम्मसमायं अति-
क्रमिवा निच्चादिवसेन परतो आमसती ति परामास्सो । अनत्थावहत्ता कुच्छित्तो मग्गो, कुच्छित्तानं वा अपायायनं मग्गो ति कुम्मग्गो । अ-याथावपथतो मिच्छा-
पथो । यथा हि दिसामुब्धेन अयं असुकगामस्स नाम पथो ति गहितो पि तं
गामं न सम्पापेति, एवं दिट्ठिगतिकेन सुगतिपथो ति गहितो पि दिट्ठिसुगतिं न
पापेती ति अ-याथावपथो, मिच्छापथो । मिच्छासमायतो मिच्छत्तं । तत्थेव परि-
व्रमनतो तरन्ति एत्थं बाटो ति तित्थं । तित्थं च तं अनत्थानं च आयतनं ति
तित्थायतनं । विरिथयानं वा सज्जातिदेसद्वेन निवासनद्वेन च आयतनं ति पि
तित्थायतनं । विपरियेसभूतो गाहो, विपरियेसतो वा गाहो ति विपरियेसगाहो;
विपल्लवगाहो ति अत्थो ।

(५५३) अहिरिकानोत्तर्णनिदेसेसु [§ ३८७-८८] शिरोवपनिदेसनिर्दे-
यायेन अत्थो वेदितव्वो । सहजातधम्मेषु पुन अकम्पनद्वेनेव अहिरिकवलं अनो-
त्तप्यवलं च वेदितव्वं । लोममोहनिदेसेसु [§ ३८९-९०] लुम्भती ति लोभो ।
लुम्भना ति लुम्भनाकारो । लोमसम्पयुत्तं चित्तं, पुगलो वा लुम्भितो; लुम्भितरस
भायो लुम्भितत्तं । सारज्जती ति सारागो । सारज्जनाकारो सारज्जना ।
सारजितरस भायो सारज्जितत्तं । अभिज्झायनद्वेन अभिज्झा । पुन 'लोभ'-
वचने [254] कारणं वुत्तमेव । अकुसलं च तं मूलं, अकुसलानं मूलं ति अकु-
सलमूलं ।

(५५४) जाणदस्सनपटिपक्खतो अब्जाणं अदस्सनं । अभिमुलो हुत्वा
धम्मेन न समेति, न सम्मा गच्छती ति अनभिसमयो । अनुरूपतो धम्मे
बुज्झती ति अनुबोधो । तप्पटिपक्खताय अननुबोधो । अनिच्चादीहि सद्धिं
योजेत्वा न बुज्झती ति असम्बोधो । असन्तं असमं च बुज्झती ति पि अस-
म्बोधो । चतुसच्चधम्मं न पटिक्खती ति अप्पटिवेधो । रूपादिषु एकधम्मं पि
अनिच्चादिसामञ्जसतो न संगण्हाती ति असंगाहना । तमेव धम्मं न परियो-
गाहती ति अपरियोगाहना । न समं पेक्खती ति असमपेक्खना । धम्मानं
समायं पति न पेक्खती ति अपच्चवेक्खना । कुसलाकुसलकम्मेसु विपरीतवृत्तिवा
समायतो गण्णाभावेन वा एकं पि कम्मं एतस्स पच्चक्खं नत्थि, सर्वं वा कस्सचि
कम्मस्स पच्चक्खकरणं नाम न होती ति अपच्चक्खकम्मं । वं एतस्मि अनु-
प्यज्जमाने चित्तसन्तानं मेज्झं भवेत्थ, सुचि, बोदानं, तं दुट्ठं मेज्झं इमिना ति

१ See विमु० १५.५.७. २ See ३.२३३-२३५. ३ See ३.२८१;
also ३.२७५, २९०. ४-४ All authorities but सि०-अपेक्खती ति.

दुम्मेज्झं । बालानं भावो ति बाल्यं । मुख्ती ति मोहो । बलवतरो मोहो पमोहो । समन्ततो मुख्ती ति सम्मोहो । विजाय पटिपक्खमावतो न विजा ति अविज्जा । औप-योगाथो बुत्तो^१ येव । धामगतद्वेन अनुसेती ति अनुसयो । चित्तं परियुट्ठाति, अमिमवती ति परियुट्ठानं । हितगहणामावेन हिताभिमुखं गन्तुं न सक्कोति, अज्झदत्थु लंगति येवा ति लंगी; खज्जती ति अथो । दुरुग्घाटन^२-द्वेन वा लङ्गी । यथा हि महापलिपसंखाता लङ्गी दुरुग्घाता होति, एवमयं पि लंगी विवा ति लंगी । सेसं उत्तानत्थमेव ।

(५५५) [255] संगहवार-सुज्जतवारा पि देट्ठो^३ वुत्तनयेनेव अत्थतो वेदितव्वा ।

पठमंचित्तं निट्ठितं ।

(५५६) दुतियचित्ते [§ ३९९] ससंखारेना ति पदं विसेसं । तं पि देट्ठो वुत्तत्थमेव । इदं पन चित्तं किञ्चा पि छसु आरम्भणेषु सोमनस्सितस्स लोमं उप्पादेत्वा 'सत्तो सत्तो' ति आदिना नयेन परामसन्तस्स उप्पज्जति, तथा पि ससंखारिकत्ता सप्पयोगेन सउपायेन उप्पज्जनतो—पदा कुलपुत्तो मिच्छादिट्ठिकुलस्स कुमारिकं कथेति । ते च 'अज्झदिट्ठिका तुम्हे' ति कुमारिकं न देन्ति । अपज्जे जातका 'पं तुम्हे करोथ तमेवायं करिस्सती' ति दापेन्ति । सो तेहि सद्धिं तिथिये उपसंकमति । आदितो व वेमतिको होति । गच्छन्ते गच्छन्ते काले एतेसं किरिया मनापा ति लद्धिं रोचेति, दिट्ठिं गग्हाति—एवरूपे काले इदं लब्धमी ति वेदितव्वं ।

(५५७) ये-वा-पनकेसु पनेत्थ थीनमिद्धं अधिकं । तत्थ थीनता 'थीनं' । मिद्धनता 'मिद्धं'; अनुस्साहनता सत्तिविपातो चा ति अथो । थीनं च मिद्धं च थीनमिद्धं । तत्थ थीनं अनुस्साहनलक्खणं, विरिषथिनोदनरसं, संसीदनपन्नुपट्ठानं । मिद्धं अकम्मज्जतालक्खणं, ओनहनरसं, लीनतापन्नुपट्ठानं पवलायिकनिदापन्नुपट्ठानं वा । उभयं पि अरति-तन्दि-विजम्भिकादीसु अयोनितो-मनसिक्कारपट्ठानं ति ।
दुतियचित्तं ।

(५५८) तवियं [§ ४००] छसु आरम्भणेषु सोमनस्सितस्स लोमं उप्पादेत्वा 'सत्तो सत्तो' ति आदिना नयेन परामसन्तस्स निराजर्न-मल्लयुद्ध-नटसमजादीनि

१ See २.४१-४६. २ सी०, M.- लम्पति. ३ See ३.३०१-३०८.
४ This commenced with ३.५४०. ५ See ३.३०९. ६ See ५.७९-९४ below; also see article by Prof. P. V. Bapat on 'Middha and Middhavādins,' in 'A Volume of Eastern and Indian Studies' pp. 4-18. ७ म०, सि०—अपरामसन्तस्स. ८ Cf. Sanskrit नीराजन. सी०— निरंजन^०, म० भारावणनिराजन^०, सि०, अ० यो०— रान^०

परसतो मनापियसह-[256]-सवनादीसु प्सुतस्स वा उप्पज्जति । इध मानेन सद्धिं पञ्च अपण्णकज्ज्ञानि होन्ति । तत्थ मज्जती ति 'मानो' । सो उन्नतिल्लक्खणो, सम्प-
न्नाहरसो, केतुकम्पतापच्चुपट्टानो, दिट्ठिचिप्पयुत्तलोमपट्टानो, उम्मादो विष
दट्टञ्चो ति ।

ततियं ।

(५५९) चतुर्थं [§४०२] बुत्तापकारेसु येव ठानेसु वदा संति खेळं
स्त्रिपन्ति, पादपंशुं ओकिरन्ति, तदा तस्स तस्स परिहरणत्थं सउस्साहेन अन्तरन्तरा
ओल्लोकेन्तानं राजनादकेसु निक्खमन्तेसु उस्सारणाव चत्तमानाव तेन तेन छिदेन
ओल्लोकेन्तानं चा ति एवमादीसु ठानेसु उप्पज्जति । इध मानयानमिदेहि सद्धिं
सत्त ये-वा-पनका हान्ति । उमयत्था पि मिच्छादिट्ठि परिहायति । तं ठपेत्वा सेसानं
वसेन धम्मगणना वेदितव्वा ति ।

चतुर्थं ।

(५६०) पञ्चमं [§४०३] छसु आरम्भणेषु वेदनावसेन मज्झत्तरस लोमं
उप्पादेत्वा 'सत्तो सत्तो' ति आदिना नयेन परामसन्तस्स उप्पज्जति । लोमनस्सट्टाने
पनेत्थ उपेक्खावेदना होति, पीतिपदं परिहायति । सेसं सव्वं पठमचित्तसदिसमेव ।

पञ्चमं ।

(५६१) छट्ठसत्तम^१ट्टमानि [§४०४-४१२] वेदनं परिवसेत्वा पीतिपदं
च हपेत्वा दुतिय-ततिय-चतुर्थेसु बुत्तनयेनेव वेदितव्वानि ।

इमेसु अट्ठसु लोमसहगतचित्तेसु सहजाताधिपति आरम्भणाधिपती ति पि
अधिपतयो लब्धमन्ति ।

[छट्ठ-सत्तम-अट्टमानि]

(५६२) नवमं [§४१३] छसु आरम्भणेषु दोमनस्सित्तस्स पट्ठिपं उप्पादयतो
उप्पज्जति । तस्स समयैवकथानवारे ताव दुट्ठु मनो, हीनवेदनत्ता वा कुण्डितं
मनो ति दुम्मनो; दुम्मनस्स भावो दोमनस्सं । तेन सहगतं ति दोमनस्स-
सहगतं । असंभियावनभावेन आरम्भणस्सि पट्ठिहज्जती ति पट्ठिपं । तेन सम्पयुत्तं
ति पट्ठिघसम्पयुत्तं । [257] धम्मदेसे^२ तीसु पि ठानेसु दोमनस्सवेदना व

१ See the explanations given in Vis.xiv.89-91. २ § ४१३,
first three lines. ३ § ४१३, 4th line onwards.

आगता । तस्य वेदनापदं वृत्तार्थमेव । तथा दुस्सदोमनस्सपदानि । लक्खणादितो पन अनिट्ठारम्भानुमपनलक्खणं दोमनरसं, यथा तथा वा अनिट्ठाकारसंभोगरसं, चेतसिकावापपञ्चुपट्ठानं, एकन्तेमेव हृदयवत्थुपदट्ठानं । मूल-कम्मपथेसु यथा पुरिमचित्तेसु लोभो होति, अभिज्झा होती ति आगतं, एवं दोसो होति, व्यापादो होती ति वृत्तं । तस्य दुस्सन्ति तेन, सयं वा दुस्सति, दुस्सनमत्तमेव वा तं ति दोसो । सो चण्डिकलक्खणो पट्टासीधिसो विय, विसण्णनरसो विसनिपातो विय, अत्तनो निस्सवदहनरसो वा दावगि विय, दुस्सनपञ्चुपट्ठानो लद्धोकासो विय सयत्तो, आधातवत्थुपदट्ठानो विससंसद्वृत्तिमुत्तं विय दट्ठब्बो । व्यापजति तेन चित्तं, पृतिमावं उपगच्छति, विनयति व्यापादयति वा विनयाचाररूपसंपत्तिहितसुखादीनी ति व्यापादो । अत्थतो पनेस दोसो येव ।

(५६३) इष पदपटिपाटिवा एकूनतित पदानि होन्ति । अगहितगहणेन चुदस । तेसं वसेन सविमत्तिकाविमत्तिकैरासिभेदो वेदितव्वो । ये-वा-पनेकेसु छन्दा-धिभोक्ख-मनसिकार-उद्धन्वादीनि तिप्पत्तानि । इच्छा-मच्छरिय-कुक्कुच्चेषु पन अज्जतरेन सद्धिं पञ्च पञ्च हुत्वा पि उप्पज्जति । एवं इमे पि तथो धम्मा अनियत-ये-वा-पनका नाम । तेसु इस्सती ति 'इस्सा' । सा परसम्पत्तीनं उप्पपनलक्खणा, तथेव अनमिरतिरसा, ततो विमुखभावपञ्चुपट्ठाना, परसम्पत्तिपदट्ठाना । संयोजनं ति दट्ठब्बा । मच्छेरस्स भावो 'मच्छरिय' । तं लब्धानं वा लभितव्वानं वा अत्तनो संपत्तीनं निगूहणलक्खणं, तासं येव परेहि साधारणभावअक्खमनरसं, सं-[258]-को-चनपञ्चुपट्ठानं कटुकञ्चुकतापञ्चुपट्ठानं वा, अत्तसंपत्तिपदट्ठानं । चेतसो विरूपभावो ति दट्ठब्बं । कुञ्चित्तं कत्तं कुकत्तं । तस्स भावो 'कुक्कुच्च' । तं पच्छानुतापनलक्खणं, कताकतानुसोचनरसं, विपटिसारपञ्चुपट्ठानं, कताकतपदट्ठानं । दासव्यं विय दट्ठब्बं । अयं ताव उद्देसवारे विसेसो ।

(५६४) निहेसवारे वेदनानिहेसे [§ ४१५] असातं सातपेटिफक्खवसेन वेदितव्वं । दोसनिहेसे [§ ४१८] दुस्सती ति दोसो । दुस्सना ति दुस्सनाकारो । दुस्सितत्तं ति दुस्सितभावो । पकतिमावविजहनट्टेन व्यापज्जनं व्यापात्ति । व्यापज्जना ति व्यापज्जनाकारो । विरुज्जती ति विरोधो । पुनपुनं पटिविरु-ज्जती ति पटिविरोधो । विरुद्धाकारपटिविरुद्धाकारवसेन वा इदं वृत्तं । चण्डिको वुचति चण्डो, धडपुग्गलो; तस्स भावो चण्डिकं । न एतेन सुरोपितं वचनं होति, दुरुत्तं अपरिपुण्णमेव होती ति अ-सुरोपो^१ । कुडकाळे हि परिपुण्णवचनं नाम

^१ See २.१६; ३.१८४-१८७.   ^२ See २.१६; ३.३५९-३६४.

^३ Cf. २.२५७, ५४८.   ^४ Cf. ३.२५२, ५४७.   ^५ See ३.२७२.   ^६ See ५.१२१ below.

नरिपि । तच्चे पि कस्सपि होति तं अप्यमाणं । अपरे पन अस्सुजननट्ठेन अस्सुरोपनतो अस्सुरोपो ति वदन्ति । तं अकारणं, सोमनस्सत्ता पि अस्सुजननतो । हेट्ठोवुत्त-
अत्तमनत्तापटिपक्खतो न अत्तमनता ति अनत्तमनता । सा पन यस्मा चित्तसेव,
न सत्तस्स, तस्मा चित्तस्सा ति वुत्तं । सेसमेव संगह-सुञ्जतवारेसु
[§§४१९ अ-४२०] च हेट्ठो वुत्तनपेनेव वेदितव्वं ति ।

नयमं ।

(५६५) दसमं [§४२१] समंवारत्ता परेहि उस्साहितस्स वा, परेसं वा अपराधं सारितस्स, सयमेव वा परेसं अपराधं अनुस्ससिवा अनुस्ससिवा कुञ्ज-
मानस्स उपपज्जति । इथा पि पदपटिपाटिया एकूनतिस, अगहितगहणेन चुदसेव
पदानि होन्ति । ये-वा-पनकेसु पन धीनमिद्धं पि लब्धमिति । तस्मा एतथ विना इस्सा-
मच्छरियं-कुवकुवेहि चत्तारि अपण्णकङ्गानि धीनमिद्धं ति इमे छ इस्सादीने
उपपत्तिक्खले तेसु अज्जतरेन साद्धं सत्त सत्त ये-वा-पनका एकक्खणे उपपज्जन्ति ।
सेसं तच्चं सच्चवारेसु नयमसदितमेव ।

इमेसु पन द्वीसु दोमनस्सचित्तेसु [259] सहजाताधिपति येव लब्धमिति,
नो आरम्भणाधिपति । न हि कुद्धो किञ्चि गरं करोती ति ।

दसमं ।

(५६६) एकादसमं [§४२२] छसु आरम्भणेसु वेदनावसेन मज्झसत्त
कंत्तापपत्तिकाले उपपज्जति । तस्स समयवत्स्थाने विचिकिच्छासम्पयुत्तं ति पदं
अपुव्वं । तस्सोप्यो—विचिकिच्छाय सम्पयुत्तं ति विचिकिच्छासम्पयुत्तं ।
धम्मुरेसे 'विचिकिच्छा होती' ति पदमेव विसेसो । तथ विगता चिकिच्छा ति
विचिकिच्छा । सभावं वा विचिनन्तो एताय किञ्छति किलमती ति विचि-
किच्छा । सा संसयलक्खणा, कम्पनरसा, अनिच्छयपच्चुपट्टाना अनेकंसगाह-पच्चु-
पट्टाना वा, अचोमिसो-मनसिकापदपट्टाना । पटिपथिअन्तरायकरा ति वट्ठव्वा । इथ
पदपटिपाटिया तेवीरति पदानि होन्ति । अगहितगहणेन चुदस । तेसं वसेन सवि-
भत्तिकापमत्तिक-रासिधिनिर्यथो वेदितव्वो । मनसिकारो उद्धच्चं ति द्वे येव
ये-वा-पनका ।

(५६७) निरेसवारस्स चित्तेकम्मतानिरेसे [§४२४] यस्मा इदं दुव्वलं
चित्तं पवत्ताट्ठितिमत्तमेवेथ होति, तस्मा 'सण्ठिती' ति आदीनि अवत्ता चित्तस्स
'ठिती' ति एकमेवै पदं वुत्तं । तेनेव च कारणेन उदेसवारे पि 'समाधिन्द्रिय' ति

१ ३.२८०. २ ३.५५५. ३ §४२२, first three lines. ४ Cf.
३.२५७, ५४८, ५६३. ५ See foot-note 2 on § 424.

आदि न वुत्तं । विचिकिच्छानिदेसे [§ ४२५] कंखनवसेन कंखा । कंखाय आयना ति कंखायना । पुरिमकंखा हि उत्तरकंखं आयति^१ (?) नाम । आकार-
वसेन वा एतं वुत्तं । कंखासमंविधित्तं कंखाय आवितत्ता कंखावित्तं नाम । तस्स
मावो कंखायित्तत्तं । विमती ति न-मति । विचिकिच्छा वुत्तरथो एव । कम्पन-
ट्टेन द्विधा एलपती ति द्वेळ्ळकं । पटिपत्तिनिवारणेन द्वेधा पथो पिया ति द्वेधा-
पथो । 'निष्णं नु खो इदं, अनिष्णं नु खो' ति आदिप्पवत्तिवा एकस्मि आकारे
सण्ठातुं असमत्थताय समन्ततो [260] सेती ति संसयो । एकसं गहेतुं असमत्थ-
ताय न एकसंगाहो ति अनेकंस-गाहो । निच्छेतुं असक्कोन्ती आरम्भणतो ओस-
कती ति आसप्पना । ओगाहितुं असक्कोन्ती परि समन्ततो सप्पती ति परि-
सप्पना । परियोगाहितुं असमत्थताय अपरियोगाहना । निच्छयवसेन आरम्भणे
पवत्तितुं असमत्थताय थंभितत्तं; चित्तस्स थदमावो ति अथो । विचिकिच्छा हि
उप्पज्जिन्ना वित्तं थदं करोति । यस्मा पन सा उप्पज्जमाना आरम्भणं गहेत्वा मनं
विलिखती पिय, तस्मा मनोविलेखो ति वुत्तं । सेसं सञ्ज्वाय उत्तानत्थमेवा ति ।
एकादसमं ।

(५६८) द्वादसमे [§ ४२७] समयवकथाने उदञ्चैन सम्प्युत्तं ति उदञ्च-
सम्प्युत्तं । इदं हि चित्तं छसु आरम्भणेषु वेदनावसेन मज्झत्तं हुत्वा उदत्तं होति ।
इध धम्मदेसे 'विचिकिच्छा'-ठाने 'उदञ्च' होती ति आगतं । पदपटिपाटिया
अट्ठवीसतिपदानि होन्ति । अगहितगहणेन बुद्धस्य । तेषं वसेन सविमत्तिकाविम-
त्तिका-सतिविधानं वेदितव्यं । अपिमोक्खो मनसिकारो ति द्वे व ये-वा-पनका ।
निदेसवारत्तस उदञ्चनिदेसे [§ ४२९] चित्तस्सा ति न सत्तस्स, न पोत्तस्स ।
उदञ्चं ति उदत्ताकारो । न-यूपसमो ति अ-यूपसमो । येतो विनिश्चपती ति
चेतसो विक्खेपो । भन्तत्तं चित्तस्सा ति चित्तस्स भन्तमावो, भन्तयान-भन्त-
गोणादीनं पिय । इमिमा एकारम्भणारिम येव विण्णन्दनं कथितं । उदञ्चं हि
एकारम्भणे विण्णन्दति, विचिकिच्छा नानारम्भणे । सेसं सञ्ज्वारेसु हेट्ठा वुत्तनवे-
नेव वेदितव्यं ।

[द्वादसमं]

(५६९) इदानीं इमस्मिं चित्तद्वये पकिण्णकविनिच्छयो होति । 'आरम्भणे

१ म०. टी० read so. Should this be आययति ? M., PTS, सि०-
आनेति. २ See ३.५२९ above. ३ § ४२७ first two lines. ४ Cf.
३.२५७, ५४८, ५६३, ५६६.

पवट्टकचित्तानि नाम कती ?' ति वुत्तस्मि हि 'इमानेव द्वे'ति वसब्बं । तस्य वि-
चिकिञ्छा-[261]-सहगतं एकन्तेन पवट्टति, उदच्चसहगतं पन लद्धाधिभोक्खत्ता
लद्धपतिट्ठो न पवट्टति । यथा हि वट्ट-चतुरस्सेसु द्वीसु मणीसु पन्माख्खुणे पवट्टेवा विस्स-
ट्ठेसु वट्टमणि एकन्तेनेव पवट्टति, चतुरस्सो पतिट्ठाव पतिट्ठाव पवट्टति, एवं-सम्पदमिदं
वेदितव्वं । सव्वेसु पि हीनादिभेदो [§ २६९] न उदट्ठो, सव्वेसं एकन्तहीनत्ता । सहजाता-
धिपति लम्भमानो पि न उदट्ठो, हेट्ठा दस्सितनयैत्ता । आणाभावतो पनेत्थ वीमंसा-
धिपति नाम नत्थि । पच्छिमद्वये सेसो^१ पि नत्थि वेव । कस्मा ? कंचि धम्मं धुरं
कत्वा अनुपज्जेनतो, पट्टाने [Cf. तिकप० ८६] च पटिसिद्धतो^२ ।

(५७०) इमेहि पन द्वादसहि अकुसलचित्तेहि कम्मे आयूहिते, ठप्पेवा
उदच्चसहगतं, सेसानि एकादसेव पटिसन्धि आकट्टन्ति । विचिकिञ्छासहगते अलद्धाधि-
भोक्खे दुव्वले पि पटिसन्धि आकट्टमाने उदच्चसहगतं लद्धाधिभोक्खं ब्रलवं कस्मा
नाकट्टती ति ? दस्सनेन पहातव्वामावतो । यदि हि आकट्टेय्य 'दस्सनेन पहातव्वं'-
पदविभंगे आगच्छेय्य, तस्मा, उपेस्वा तं, सेसानि एकादस आकट्टन्ति । तेषु हि
येन-केनचि कम्मे आयूहिते ताव चैतनाय चतूसु अपावेसु पटिसन्धि होति । अकुसल-
विपाकेसु अहेतुकमनोविज्झाणपातु उपेक्खासहगता पटिसन्धि गण्हाति । इतरस्सा
पि एत्थेव पटिसन्धिदानं भवेय्य । यस्मा पन तं नत्थि, तस्मा 'दस्सनेन पहातव्वं'-
पदविभंगे नागतं ति ।

अकुसला धम्मा^३ ति पदस्स वज्जना निट्ठिता ।

[अव्याकृतधम्मकर्था]

[(i) विपाककर्था]

(५७१) इदानी अव्याकृतपदं भाजेत्वा दस्सेतुं कतमे धम्मा अव्याकृता
ति [§ ४३१] आदि आरब्धं । तस्य चतुर्विधं अव्याकृतं— विपाकं किरियं रूपं
निम्बानं ति । तेषु विपाकाव्याकृतं । विपाकाव्याकृते पि कुसलविपाकं । तस्मिं पि
परित्तविपाकं । तस्मिं पि अहेतुकं । तस्मिं पि पञ्चविज्झाणं । तस्मिं पि द्वारपटिपाटिथा

१ सि० throughout—पवट्टक^०,...पवट्टति in this para. २-२ सि०—
लद्धपतिट्ठं पतिट्ठाव पतिट्ठाव. ३ See ३.४६४, ५६१, ५६५ which mention
adhipatiis not referred to in Dhs. §§ २६९, ४१२, ४२१, ४३०. Cf.
३.५७५, ५७९. ४ न०, सी०, सि०— विसेतो; but see मूळटीका pp. 114-15.
५ See ३.५८४. ६ See मूळटीका; M., PTS—पटिसिद्धतो. ७ §§ 1002-1006;
also §§ 1254-57. ८ न०, सी०— तद्वत्ताय. ९ This commenced with
३.५४०. १० This continues till the end of the रूपकण्ड (४.११९).
११ Continues upto ३.६५८.

चक्खुवि-[262]-ज्जाणं । तस्सा पि, ठपेत्वा द्वारारम्मणादिसाधारणपच्चयं, असाधारणकम्मपच्चयवसेन उप्पत्ति दीप्पेत्तुं कामाचचरस्स कसलस्स कम्मस्स कत्तत्ता ति भादि वुत्तं । तत्थ कत्तत्ता ति कत्तकारणा । उपाधितत्ता ति आधितत्ता, वद्धितकारणा । चक्खुविज्जाणं ति कारणभूतस्स चक्खुस्स विज्जाणं, चक्खुतो वा पवत्तं, चक्खुम्भि वा निरिसत्तं विज्जाणं ति चक्खुविज्जाणं ।

(५७२) परतो सोतविज्जाणादीसु पि एसेव नयो । तत्थ चक्खुसन्निरसित-रूपविज्ञाननलक्खणं चक्खुविज्जाणं, रूपमत्तारम्मणरसं, रूपामिमुखभावपञ्चुपट्टानं, रूपारम्मणाय किरियमनोधातुया अपगमपदट्टानं । परतो आगतानि सोतादि-सन्निरसित-सहादि-विज्ञाननलक्खणानि सोत-पाण-जिव्हा-कायविज्जाणानि सहादि-मत्तारम्मणरत्तानि, सहादि-अभिमुखभाव-पञ्चुपट्टानानि, सहादि-आरम्मणानि किरिय-मनोधातुनं अपगमपदट्टानानि ।

(५७३) इध पन पदपटिपाटिवा एस पदानि होन्ति । अगहितमहणेन सत्त । तेसु पञ्च अविमत्तिकानि, द्वे सविमत्तिकानि । तेसु चित्तं कस्सपञ्चकमसेन चेय इन्द्रिय-वसेन च द्वीसु ठानेसु विमत्ति गच्छति, वेदना कस्सपञ्चक-ज्ञानंग-इन्द्रियवसेन तीसु येव । रासयो पि इमे व तयो होन्ति । वे-वा-पनको एको मनसिकारो एव ।

(५७४) निदेसवारे चक्खुविज्जाणं पण्डरं ति [§४३६] कसुतो वुत्तं । कुसलं हि अत्तनो परिसुद्धताय पण्डरं नाम, अकुसलं भवंगनिस्सन्देन, विपाकं कसुपण्डरताय पण्डरं नाम । चित्तेकगगानिदेसे [§४३८] चित्तस्स ठिती ति एकमेव पदं वुत्तं । इदं पि हि दुल्ललं चित्तं पवत्ताट्टितीर्मत्तमेवेत्थ लब्धति, 'सण्ठिति-अवोद्विती'-भावं पापुणितुं न सक्कोति ।

(५७५) संगहवारे [§४४१ अ] ज्ञानंग-मगंगानि न उद्धटानि । कस्मा ? वितकपच्छिमकं हि ज्ञानं नाम, हेतुपच्छिमको मग्गो नाम । पकतिया अवितकचित्ते ज्ञानंगं न लब्धति, अहेतुकचित्ते च मग्गाङ्गं । तस्मा इध [263] उभयं पि न उद्धटं । सत्तास्सवन्धो [§४४२] पनेत्थ चतुरंगिको येव मानितो । सुज्जतवारो^१ पाकतिको येव । सोताविज्जाणादिनिदेसा पि इमिना व नयेन वेदितव्वा । केवलं हि चक्खुविज्जाणादीसु 'उपेस्सा' मानिता, कायविज्जाणे 'सुलं' ति, अवमेत्थ विसेतो ।

(५७६) सो पि षट्ठनवसेन होती ति वेदितव्वो । चक्खुद्वारादीसु हि षट्सु उपादा-रूपमेव उपादारूपं पट्टेति, उपादारूपे येव उपादारूपं पट्टेन्ते पट्टिषट्ठानिधंसी बलवा न होति । चतुस्रं अधिकरणीनं उपरि चत्तारो कप्पासपिचुपिण्डे ठपेत्वा पिचुपिण्डेनेव

१ See chart accompanying our edition of Dhs. २ सी०, M.- वरवारम्मणं. ३ M., PTS, सी०-^०निदेसेन; cf. this explanation with that in ३.२७४. ४ See ३.५६७. ५ See ३.५५१; Dhs. §375. ६ Cf. ३.५७०, ५८१ below. ७ See note ३ on § 442.

पट्टकालो विय कुट्टमत्तमेव होति^१ । वेदना मज्झत्तद्वाने तिष्ठति । कायद्वारे पन बाहिद्वा महामूतारम्भणं अवशत्तिकं कायप्पसादं पट्टेत्वा पसादपञ्चयेसु महामूतेसु पट्टिहञ्जति । यथा अधिकरणमस्थके कप्पासपिण्डुपिण्डं ठफेया कूटेन पहरन्तस्स कप्पासपिण्डुपिण्डं भिन्दित्वा कूटं अधिकरणं गण्हाति, निषंसो बलवा होति, एवमेव पट्टिहन्तानिषंसो बलवा होति । इदं आरम्भणे सुखसङ्गतं कायविज्जाणं उप्पज्जति, अनिट्ठे दुस्सखसङ्गतं ।

(५७७) इमेसं पन पञ्चने चित्तानं वत्थुद्वारारम्भणानि निवद्वानेव होन्ति, वत्थादिसकमनं नामेतथ नत्थि । कुसलविषाकं चक्खुविज्जाणं हि चक्खुप्पसादं वत्थुं कत्वा इदं च इदमवशत्ते च चतुसमुद्धानिकरूपारम्भणे दस्सनाकिञ्चं साधयमानं चक्खुद्वारे उत्था विपच्चति । सौत्तविज्जाणादीनि सौत्तप्पसादादयो वत्थुं कत्वा इदं-इदमवशत्तेसु सहादीसु सवन-धायन-सायन-कुसनकिञ्चानि साधयमानानि सौत्त-द्वारादीसु उत्था विपच्चन्ति । सहो पनेत्थ द्वि-समुद्धानिको येव होति ।

(५७८) मनोधातुनिर्देसे [§४५५] सभावमुज्जतनिस्सत्तद्वेन मनो येव धातु मनोधातु । सा चक्खुविज्जाणादीनं अनन्तरं रूपादिधिजाननलक्खणा, रूपादीनं सम्पटिच्छन्नरता, तथामापपप्पुफट्ठाना, चक्खुविज्जाणादि-अपगम-[264]-पदद्वाना । इध धम्मुरेसे द्वादसपदानि होन्ति । अगश्तिगहयेन नव । तेसु सत्त अविमत्तिकानि द्वे सविमत्तिकानि । अधिमोक्खो मनसिकारो ति द्वे ये-वा-पनका ।

(५७९) वितक्कनिर्देसे [§४६१] अभिनिरोपनं पणित्वा ठापतो । सस्मा पनेतं चित्तं नेव-कुसलं नाकुसलं, तस्मा सम्मासंक्कपो ति वा मिच्छासंक्कपो ति वा न वुत्तं । संगह्वारे [§४६७अ] लब्धमानं पि ज्ञानङ्गं पञ्चविज्जाणसोते पणित्वा गतं ति न उद्वटं । भग्गङ्गं पर्मे न लब्धमति^२ एवा ति न उद्वटं । नूज्जतवारो पाक-तिको येव ।

(५८०) इमस्स चित्तस्स वत्थु निवद्वं हृदयवत्थुमेव होति । द्वारारम्भणानि अनिवद्वानि । तत्थ किञ्चा पि द्वारारम्भणानि संकमन्ति, ठानं पन एकं। संपटि-च्छन्नकिञ्चमेव हेतं होति । इदं हि पञ्चद्वारे पञ्चसु आरम्भणेषु संपटिच्छन्नं दुत्था विपच्चति । कुसलविषाकेसु चक्खुविज्जाणादीसु निरुद्धेसु तं-सममन्तरा तानेव ठान-प्पत्तानि रूपारम्भणादीनि संपटिच्छति ।

(५८१) मनोविज्जाणधातुनिर्देसेसु [§§४६९-४९७] पटममनोविज्जाण-धातुया 'पीति'-पदं [§४६९] अधिकं । वेदना पि 'सोमनस्स'-वेदना होति । अयं हि इद्वारम्भणस्मिं येव पवत्तती ति । दुनियमनोविज्जाणधातु [§४८४] इदमवशत्तारम्भणे । तस्मा तस्य 'उपेक्खा'-वेदना होति । पदानि मनोधातुनिर्देस-सदिसानेव । उप्पयत्था

१ ति= adds after this न पहरन्तस्स. २ M., PTS, सी=इद्वामिट्ठ°.

३ See गूलदीप p.118; Cf. ३.५७५. ४-५ P.Maung Tin suggests वि न. See ३.५८१ below.

पि पञ्चविज्जाणसोते पतित्वा गत्ता येव ज्ञानज्ञानि न उद्धटानि । मग्गज्ञानि अ-
लामतो^१ येव । सेसं सम्भत्थं बुच्चनयेनेव वेदितव्वं । लक्खणादिहो पनेसा दुविधा पि
मनोविज्जाणघातु अहेतुकविपाका, छळारम्भणविजाननलक्खणा, सन्तीरणादिरसा,
तथामावपन्नुपट्ठाना, इदयवत्थुपट्ठाना ति वेदितव्वा ।

(५८२) तथ पटमा [§ ४६९] द्वीसु ठानेसु विपचति । सा हि पञ्चद्वारे
कुसलविपाक-चत्थुविज्जाणादि-अनन्तरं, विपाकमनोघातुया तं आरम्भणं संपटि-
च्छित्वा निरुद्धाय, तस्मिं वैवारम्भणे^२ सन्तीरणकिञ्च साधयमाना पञ्चसु द्वारेसु ठत्वा
विपचति । लसु द्वारेसु पन बल-[265]-वारम्भणे तदारम्भणं^३ हुत्वा विपचति । कथं ?
यथा हि जण्डसोते, तिरियं नावाय गच्छन्तिवा, उदकं^४ छिजित्वा धोकं ठानं नावं
अनुबन्धित्वा यथासोतमेव गच्छन्ति^५, एवमेव लसु द्वारेसु चत्वारम्भणे पलोभयमाने
आपाथगते जवनें जवति । तस्मिं जविते भवंगस्स वारो । इदं पन चित्तं भवंगस्स
वारं अदत्त्वा जवनेन गहितारम्भणं गहेत्वा एकं द्वे चित्तवारे पवत्तित्वा भवंगमेव
ओतरति । गच्छस्सन्धे नदिं तरन्ते पि एवमेव उपमा चित्तपरेतव्वा । एवमेसा यं
जवने गहितारम्भणं तरसेव गहितत्ता तदारम्भणं नाम हुत्वा विपचति ।

(५८३) दुतिया [§ ४८४] पन पञ्चसु ठानेसु विपचति । कथं ? मनुरस-
लोके ताव जयन्ध-जच्चवधिर-जच्चजळ-जच्चुम्भत्तक-उभतोव्यञ्जनक-नपुंसकानं पटि-
सन्धिगहणकाले (i) पटिसन्धि हुत्वा विपचति । पटिसन्धिया वीतिवत्ताय यावतायुक्तं
(ii) भवंगं हुत्वा विपचति । इट्ठमज्जत्ते पञ्चारम्भणवीथिया (iii) सन्तीरणं हुत्वा,
बलवारम्भणे लसु द्वारेसु (iv) तदारम्भणं हुत्वा, मरणकाले (v) चुति हुत्वा ति
इमेसु पञ्चसु ठानेसु विपचती ति ।

मनोविज्जाणघातुद्वयं निट्ठितं ।

[अट्ट महाविपाका]

(५८४) इदानी अट्ट महाविपाकचित्तानि दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा
अव्याकता [§ ४९८] ति आदि आरब्धं । तथ पालियं नयमत्तं दस्सेत्वा सव्व-
वारा संस्सित्ता । तेसं अत्थो हेट्ठा^६ बुच्चनयेनेव वेदितव्वो । यो पनेत्थ विसेसो तं
दस्सेतुं अलोभो अव्याकतमूलं [§ ४९८] ति आदि वुत्तं । यं पि न वुत्तं तं एवं

१ See ३.५७९ above. २ सी०, म०-तदारम्भणे. ३ म०, सि०-
तदारम्भणा. ४-४ For a parallel of this simile see वि० १४.१२२
(fourth line). ५ ३.१२-३२४ excepting, of course, paragraphs
not applicable, as for example, those mentioned in the first
three foot-notes, or in foot-note no. ८, on the next page.

वेदितव्यं—यो हि कामाचरकुसलेषु कम्मद्वारे-कम्मपथे-पुञ्जकरियवधुभेदो वुत्तो सो इध नत्थि । कस्मा ? अविञ्जत्तिजनकतो^१ अविपाक-धम्मतो^२ तथा-अप्यव-त्तितो^३ च । या पि ये-वा-[266]-पनकेषु करुणा-मुदिता वुत्ता, ता सत्तारम्मणत्ता विपाकेषु न सन्ति । एकन्तपरितारम्मणानि हि कामाचरविपाकानि । न केवलं च करुणा-मुदिता, विरित्तियो^४ पेत्य न सन्ति । 'पञ्च सिक्खापदानि कुसलानेवा' ति हि वुत्तं^५ । असंस्वार-ससंस्वारविधानं पेत्य कुसलतो चैव पचयभेदतो च वेदितव्यं । असंस्वारिकस्स हि कुसलस्स असंस्वारिकमेव विपाकं, ससंस्वारिकस्स ससंस्वारिकं । बलवयच्चयेहि च उप्पन्नं असंस्वारिकं, इतरेहि इतरं । हीनादिभेदे पि इमानि हीन-मज्झिम-पणीतेहि छन्दादीहि अनिष्कादितत्ता हीन-मज्झिम-पणीतानि नाम न होन्ति । हीनस्स पन कुसलस्स विपाकं हीनं, मज्झिमस्स मज्झिमं, पणीतस्स पणीतं । अधिपतिनो^६ पेत्य न सन्ति । कस्मा ? छन्दादीनि धुरं कत्वा अनुपादेतव्वतो । सेसं सव्वं अट्ठेसु कुसलेसु वुत्तसदिसमेव ।

(५८५) इदानीं इमेसं अट्ठसं महाविपाकचित्तानं विपचनट्ठानं वेदितव्यं । एतानि हि चतूसु ठानेषु विपचन्ति—पटिसन्धिषं, मवंगे, वुत्तिषं, तदारम्मणे ति । कथं ? मनुस्सेसु ताव कामाचरदेवेषु च पुञ्जवन्तानं दुहेतुक-तिहेतुकानं पटिसन्धि-गणकाले (i) पटिसन्धिं हुत्वा विपचन्ति । पटिसन्धिया वीतिवत्ताय पवत्ते सट्ठिं पि असीति पि वरसानि असंखेय्यं पि आयुकाले (ii) भवज्झं हुत्वा, बलवारम्मणे छसु द्वारेसु (iii) तदारम्मणं हुत्वा, मरणकाले (iv) वुत्तिं हुत्वा ति । एवं चतूसु ठानेषु विपचन्ति । तत्थ सव्वे पि सम्बञ्जुवोविसत्ता पच्छिमपटिसन्धिगणहणे पठमेन सोमनस्ससहगत-तिहेतुक-असंस्वारिक-महाविपाकचित्तेन पटिसन्धिं गणहन्ति । ते^७ पन मेत्ता-पुञ्जभागचित्तस्स विपाकं होति । तेन दिज्जाय पटिसन्धिया असंखेय्यं आयु । कालवसेन पन परिणमति^८ ।

(५८६) महासीवत्थेरो^९ पनाह—'सोमनस्ससहगततो उपेक्खासहगतं बलव-तरं । तेन पटिसन्धिं गणहन्ति । तेन गहितपटिसन्धिका हि महज्झासया होन्ति । दिन्वेसु पि आरम्मणेषु उप्पिलाविनो^{१०} न होन्ति, त्रिपिटकच्छन्नामाधेरदि^{११}वो [267]

१ ३.१२-११४. २ ३.११५-१७२. ३ ३.३१४-३२४; also ३.७३-८९.
 ४ These three words give respectively the reasons of the absence of the three terms mentioned in the preceding sentence. ५ ३.२५२. ६ ३.२५२. ७ Cf. वि० २९१. ८ See ३.४६१.
 ९ See note ५ on the last page; ३.१-३२४ i.e. Cm. on §§ 1-159.
 १० i. e. चित्तं (म० वो०). ११ सि०, सी०—परिणामति. १२ See ३.४८१, ५.१४० and note on the former. १३ सि०—उप्पिलाविनो. १४ See note on this in ३.५०३.

विय'। अट्टकथायं पन— 'अयं थेरस्स मनोरयो,' 'नत्थि एतं'ति पटिसिखफिवा 'सम्बन्धुवोधित्तानं हित्थचात्तो ब्रल्लो' होति, तस्मा मेत्तापुब्बभाग-कामावचर-कुसलविपाक-रोमनस्ससहगत-विहेतुक-असंखारिकचित्तेन पटिसन्धि गण्हन्ती'ति वृत्तं।

[विपाकुद्धारकथा]

(५८७) इदानीं विपाकुद्धारकथायं मातिका उपेतव्या— (i) तिपिटक-चूळनागधेरो^१ ताव आह— एकाय कुसलचेतनाय सोळस विपाकचित्तानि उपपज्जन्ति। एत्थेव द्वादसकम्मो^२ पि अहेतुकट्ठकं पी ति। (ii) मोरवापीवासी महादत्तथेरो^३ पनाह— एकाय कुसलचेतनाय द्वादस विपाकचित्तानि उपपज्जन्ति। एत्थेव दसकम्मो^४ पि अहेतुकट्ठकं पी ति। (iii) तिपिटकमहाधम्मरसिखतथेरो^५ आह— एकाय कुसलचेतनाय दस विपाकचित्तानि उपपज्जन्ति, एत्थेव अहेतुकट्ठकं ति^६।

(i)

(५८८) इमस्मिं ठाने साकेतपण्डं नाम गहिंहु। साकेते किर उपासका सालापं निसीदित्वा 'किं नु खो एकाय चेतनाय कम्मं आयूहिंते एका पटिसन्धि होति उदाहु नाना?' ति पण्डं समुट्ठापित्वा निच्छेतुं असक्कोन्ता आमिधम्मिकत्थेरे उपसंक्रमित्वा पुच्छिन्तु। थेरा 'यथा एकस्मा अम्बवीजो एको व अंकुरो निस्समन्ति, एवं एका व पटिसन्धि होती'ति सज्जापेसुं। अथ एकदिवसं 'किं नु खो नानाचेतनाहि कम्मं आयूहिंते पटिसन्धियो नाना होन्ति उदाहु एका?' ति पण्डं समुट्ठापित्वा निच्छेतुं असक्कोन्ता थेरे पुच्छिन्तु। थेरा 'यथा बहुसु अम्बवीजेषु रोपितेषु बहु अंकुरा निस्समन्ति, एवं बहुका व पटिसन्धियो होन्ती'ति सज्जापेसुं।

(५८९) अपरं पि इमस्मिं ठाने उत्सदकित्तर्नं नाम गहिंत्तं। इमेसं हि सत्तानं लोभो पि उत्सन्नो होति, दोसो पि मोहो पि; अलोभो पि अदोसो पि अमोहो पि। तं पनेत्तं तसं उत्सन्नमात्रं को नियामेती ति? पुब्बदेतु नियामेति। कम्मायूहन-वखणे वेव नानत्तं होति। कथं? "यस्स हि कम्मायूहनवखणे^७ लोभो बलवा होति अलोभो मन्दो, अदोसामोहा बलवन्तो दोसमोहा मन्दा, तस्स मन्दो अलोभो लोभं परिधादातुं न [268] तक्काति, अदोसामोहा पन बलवन्तो दोसमोहो परिधादातुं सक्कोति। तस्मा सो तेन कम्मेन दिज्जपटिसन्धिपथेन निब्बत्तो लुद्धो हेति, सुखसीलो अक्कोधनो, पज्जवा पन वजिरूपमज्जाणो ति।

१ Cf. J. i. 172. २ Continues upto ३.६५०. ३ सिं— विपाकुद्धारिक°. ४ ३.५०३. ५ See ३.५०४ above; ६३५-४१ below. ६ See ३.६१३, ६३५, ६४२, ६४६; also VbhCm. 81. ७ For a topical analysis of these views in ३.५८८-६३४, ६३५-६४१, ६४२-४५, see Appendix A. ८ See विट्ठ० ३.८३. ९ See विट्ठ० ३.८३-८५, MCM. iii, 373-74.

(५९०) “यस्स पन कम्मायूहनस्सणे लोमदोसा बलवन्तो होन्ति अलोमादोसा मन्दा, अमोहो च बलवा मोहो मन्दो, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो चेव होति दुट्ठो च, पञ्जवा पन होति बजिरूपमञ्जाणो वृत्तामयत्थेरो विव । यस्स पन कम्मायूहनस्सणे लोमादोसमोहा बलवन्तो होन्ति इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो चेव होति दन्धो च, सुखसीलको पन होति अकीधनो । तथा यस्स कम्मायूहनस्सणे तयो पि लोमदोसमोहा बलवन्तो होन्ति अलोमादयो मन्दा, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो चेव दुट्ठो च मूळ्हो च ।

(५९१) “यस्स पन कम्मायूहनस्सणे अलोमदोसमोहा बलवन्तो होन्ति इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अप्पकिलेसो होति, दिव्वारम्मणं^१ पि दिस्वा निचलो, दुट्ठो पन होति दन्धपञ्जो चा ति । यस्स पन कम्मायूहनस्सणे अलोमादोसमोहा बलवन्तो होन्ति इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अलुद्धो चेव होति, सुखसीलको च, दन्धो पन होति । तथा यस्स कम्मायूहनस्सणे अलोमदोसमोहा बलवन्तो होन्ति इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अलुद्धो चेव होति पञ्जवा च, दुट्ठो पन होति कीधनो । यस्स पन कम्मायूहनस्सणे तयो पि अलोमादयो बलवन्तो होन्ति लोमादयो मन्दा, सो ‘महासंस्सलत्थेरो’^२ विव अलुद्धो अलुद्धो पञ्जवा च होती” ति ।

(५९२) अपरं पि इमस्मिं ठाने हेतुकित्तनं नाम गहितं । तिहेतुककम्मं हि तिहेतुकं पि दुहेतुकं पि अहेतुकं पि विपाकं देति । दुहेतुककम्मं तिहेतुकं विपाकं न देति, इतरे^३ देति । तिहेतुककम्मेन पटिसन्धि तिहेतुका पि होति, दुहेतुका पि; अहेतुका न होति । दुहेतुकेन दुहेतुका पि होति अहेतुका पि; तिहेतुका न होति । असंस्सारिकं कुसलं^४ असंस्सारिकं पि ससंस्सारिकं पि विपाकं देति । [269] ससंस्सारिकं ससंस्सारिकं पि असंस्सारिकं पि विपाकं देति । आरम्भणेन वेदना परिवर्त्तेतन्वा । जयनेन तदारम्भणं नियामेतन्वं ।

(५९३) इदानीं तस्स तस्स थेरस्स वादे मोळस मग्गादयो^५ वेदितन्वा । पठमकामायवरकुसलसदिसेन हि पठममहाविपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स सम्भवासत्तो निक्खमित्वा संवरासवरे पट्ठपेतुं समयमायं उपगतस्स चक्खुद्धारस्मिं ‘इट्ठारम्भणे’ आपायगते किरियमनोधातुर्यां भवङ्गे अनापट्ठिते येव अतिक्कमन-आरम्भणानं पमाणं नत्थि । कस्मा एवं होति ? आरम्भणदुब्बलताय । अयं ताव एको मोषवारो । सचे पन भवङ्गं आवट्ठेति, किरियमनोधातुर्या भवङ्गे आपट्ठिते,

१ M. PTS, सि० omit सुख. २ सो०- निब्बानारम्मणं. ३ Described as free from impurities. See MCm, ii.373-74, Vis, iii.85. ४ सो०, म० खरं. ५ M., PTS, सो०- omit. ६ This continues upto ३.६४५. ७ See Prof. D. Kosambi's अधि० pp. ६६-७१.

बोद्धपनं अपापेत्वा व, अन्तरा, चक्षुषिज्जाणे वा संपटिच्छने वा सन्तीरणे वा ठत्वा निवत्तिस्सती ति नेतं ठानं विज्जति । बोद्धपने पन ठत्वा एकं वा द्वे वा चित्तानि पवत्तिन्ति । ततो आसेवनं लभित्वा जवनद्धाने ठत्वा पुन भवंगं ओत्तरती ति इदं पि आरम्भणदुब्बलताय एव होति । अयं पन वारो 'दिट्ठं विष मे, सुतं विष मे' ति आदीनि वदनकाले लभ्यति । अयं पि दुतियो मोषवारो ।

(५९४) अपरस्स किरियमनोधातुया भवंगे आवट्ठिते वीथिचित्तानि उपपज्जन्ति, जवनं जवति । जवनपरियोसाने पन तदारम्भणस्स वारो । तस्मिं अनुपपन्ने येव भवङ्गं ओत्तरति । तत्रायं उपमा— यथा हि नदिवा आवरणं बन्धित्वा महामातिकाभिमुखे उदके कृते उदकं गन्त्वा उमोसु तीरेसु केदारे पूरेत्वा अतिरेकं ककटकमग्गादीहि पलायित्वा पुन नदिमेष ओत्तरति, एवमेतं दट्ठव्वं । एत्थ हि नदियं उदकपवचनकालो विष [270] भवंगवीथिपवचनकालो । आवरण-बन्धकालो विष किरियमनोधातुया भवङ्गस्स आवट्ठनकालो । महामातिकाय उदकपवचनकालो विष वीथिचित्तपवत्ति । उमोसु तीरेसु केदारपूर्णं विष जवनं । ककटकमग्गादीहि पलायित्वा पुन उदकस्स ओत्तरणं विष जवनस्स जयित्वा तदारम्भणे अनुपपन्ने येव पुन भवंगोत्तरणं । एवं भवंगोत्तरण-चित्तानं पि गणनपथो नत्थि । इदं पि आरम्भणदुब्बलताय एव होति । अयं ततियो मोषवारो ।

(५९५) सच्चं पन वलवारम्भणं आपाथगतं होति किरियमनोधातुया भवंगे आवट्ठिते चक्षुषिज्जाणादीनि उपपज्जन्ति । जवनद्धाने पटमकामावचरकुसलचित्तं जवनं हुत्वा छ सत्त वारे जयित्वा तदारम्भणस्स वारं देति । तदारम्भणं पतिट्ठहमानं तं-सदिसमेव महाविपाकचित्तं पतिट्ठाति । इदं द्वे नामानि लभति— पटिसन्धिचित्तसदिसत्ता 'मूलभवंगं' ति च, यं जवनेन गहितं आरम्भणं तस्स गहितत्ता 'तदारम्भणं' ति च । इमस्मिं ठाने चक्षुषिज्जाणं संपटिच्छनं सन्तीरणं तदारम्भणं ति चत्तारि विपाकचित्तानि गणनूपगानि होन्ति । यदा पन दुतिय-कुसलचित्तं जवनं होति, तं-सदिसं दुतियविपाकचित्तमेव तदारम्भणं हुत्वा पतिट्ठाति । इदं पि द्वे नामानि लभति । पटिसन्धिचित्तेन असदिसत्ता 'आगन्तुक-भवंगं' ति च पुरिमनयेनेव 'तदारम्भणं' ति च । इमिना सद्धिं पुरिमानि चत्तारि पञ्च होन्ति । यदा पन ततियकुसलचित्तं जवनं होति, तं-सदिसं ततियं विपाकचित्तं तदारम्भणं हुत्वा पतिट्ठाति । इदं पि वुत्तनयेनेव 'आगन्तुकभवंगं' 'तदारम्भणं' ति च द्वे नामानि लभति । इमिना सद्धिं पुरिमानि पञ्च छ होन्ति । यदा पन चतुत्थ-कुसलचित्तं जवनं होति, तं-सदिसं चतुत्थं विपाकचित्तं तदारम्भणं हुत्वा पतिट्ठाति । इदं पि वुत्तनयेनेव 'आगन्तुकभवंगं' 'त-[271]-दारम्भणं' ति च द्वे नामानि

१ Explained in ५० यो० as अतिनरत्तारम्भण. २ Dhs. §§1-145.
३ Dhs. §146. ४ सी०, म०— ववत्ति. ५ Dhs. §§147-48. ६ Dhs. §149.

रूपति । इमिना सद्धिं पुरिमानि छ सत्त होन्ति ।

(५९६) यदा पन तस्मिं द्वारे 'इद्धमज्झत्तारम्मणं' आपाधमागच्छति, तत्रा पि वुत्तनयेनेव तयो मोषवारा लभन्ति । यस्मा पन आरम्मणेन वेदना परिवत्तति तस्मा तत्थ उपेक्खासहगतं सन्तीरणं । चतुस्रं च उपेक्खासहगत-महाकुसलजवनानं-परियोत्तने चत्तारि उपेक्खासहगत-महाविपाकचित्तानेव तदारम्मणभावेन पतिट्ठहन्ति । तानि पि वुत्तनयेनेव 'आगन्तुकमवंगं' 'तदारम्मणं' ति च द्वे नामानि लभन्ति । 'पिट्ठिमवंगानी' ति पि वुचन्ति एव । इति इमानि पञ्च पुरिमेहि सत्तहि सद्धिं द्वादस होन्ति ।

(५९७) एवं चक्खुद्वारे द्वादस, सोतद्वारादीसु द्वादस द्वादसा ति, समसद्धि होन्ति । एवं एकाय चेतनाय कम्मे आयुहिते समसद्धि विपाकचित्तानि उत्पज्जन्ति । अगहितगहणेन पन चक्खुद्वारे द्वादस, सोत-धान-जिह्वा-कायविज्जाणानि चत्तारी ति सोळस होन्ति ।

(५९८) इमस्मिं ठाने अम्भोपमं नाम गट्ठिसु — एको किर पुरियो फलितम्बरकलमूले सत्तीसं पाकपित्वा निपन्नो^१ निहायति । अथेकं अम्बपक्कं वण्टतो मुञ्चित्वा तस्स कण्णसक्खलि पुञ्छमानं^२ विय 'प'ति^३ म्भियं पतति । सो तस्स सदेन पवुञ्जित्वा उम्मीलेत्वा ओलोकेसि । ततो हत्थं पसारित्वा कलं गहेत्वा महित्वा उपसिधित्वा परिमुञ्जि । तत्थ, तस्स पुरिसस्स अम्बरकलमूले निहायनकालो विय मवज्जसमाङ्गिकालो । अम्बपक्कस्स वण्टतो मुञ्चित्वा कण्णसक्खलि पुञ्छित्वा पतनकालो विय आरम्मणस्स पसादघट्टनकालो^४ । पतनसदेन पवुदकालो विय किरियमनोधातुया भवंगस्स आवट्टितकालो । उम्मीलेत्वा ओलोकितकालो विय चक्खुविज्जाणस्स दस्सनकिच्चसाधनकालो । हत्थं पसारित्वा गहितकालो विय विपाकमनोधातुया आरम्मणस्स संपटिच्छनकालो । गहेत्वा महितकालो विय विपाकमनोविज्जाणधातुया आरम्मणस्स सन्तीरणकालो । उपसिधितकालो विय किरियमनोविज्जाणधातुया आरम्मणस्स वक्कथापित-[272]-कालो । परिमुत्तकालो विय जवनस्स आरम्मणस्स अनुभवितकालो ।

(५९९) अयं उपमा किं दीपेति ? आरम्मणस्स पसादघट्टनमेव किञ्च । तेन पसादे घट्टिते किरियमनोधातुर्या भवंगवट्टनमेव, चक्खुविज्जाणस्स दस्सन-मत्तमेव, विपाकमनोधातुया आरम्मणसंपटिच्छनमत्तमेव, विपाकमनोविज्जाणधातुया आरम्मणसन्तीरणमत्तमेव, किरियमनोविज्जाणधातुया आरम्मणवक्कथापनमत्तक-

१ See Compendium of Philosophy by Z. Aung. Introd. p.30. २ M, PTS, म०— दुजमानं, सि०— दुजमानं. ३ सि०— omits. ४ M, PTS, ती०— भवंगस्स सल्लो. ५ See २. ६१० below; also cf. Vim. 100-101. ६ See Kosambi's अमि० p. ६६. विमु० १४.११५-११६.

मेव किञ्च । एकन्तेन आरम्भणरसं जवनमेव अनुभवती ति दीपेति ।

(६००) एतथ च 'त्वं भवंगं नाम होहि, त्वं आचजनं नाम, त्वं वस्तनं नाम, त्वं संपटिच्छनं नाम, त्वं सन्तीरणं नाम, त्वं वोढुपनं नाम, त्वं जवनं नाम, त्वं तदारम्भणं नाम होही'ति कौचि कत्ता वा करेता वा नत्थि ।

(६०१) इमस्मिं पन ठाने पञ्चविधं नियामं नाम गण्हिसु-बीजनियामं उतुनियामं कम्मनियामं धम्मनियामं चित्तनियामं ति । तत्थ कुलत्वगच्छत्त उत्तरग्ग-मायो, दक्खिणवह्निवा दक्खिणतो रुक्खपरिहरणं, सुरियावट्टपुष्पानं सुरियाभि-मुत्तमावो, मालुवल्लाय रुक्खामिमुत्तगमनं, नाळिकेरत्त मत्थकण्डिदसम्भावो ति तेसं तेसं बीजान तं-तं-सदिसफलदानं (i) बीजनियामो नाम । तस्मिं तस्मिं समये तेसं तेसं रुक्खानं एकप्पहरेण पुष्पफलपल्लवमहणं (ii) उतुनियामो नाम । तिहेतुक-कम्मं तिहेतुक-दुहेतुकाहेतुकं विपाकं देति । दुहेतुककम्मं दुहेतुकाहेतुकं विपाकं देति, तिहेतुकं न देती ति, एवं तस्स तस्स कम्मस्स तं-तं-सदिसाविपाकदानमेव (iii) कम्मनियामो नाम ।

(६०२) अपरो पि कम्मवसिस्सक-विपाकपसेनेव कम्मनियामो होति । तस्स दीपनत्थं इदं कम्पुं कथेन्ति—सम्मासंभुदकाले सावसिथया द्वारगामो शायि । ततो पञ्चलितं तिणकरळं उट्ठित्वा आकसेन गच्छतो काकस्स गीवाय पटिमुञ्चि । सो विरवन्तो भूमियं पतित्वा कालमकासि । म-[273]-दासमुदे पि एका नावा निच्छला अट्ठासि । हेट्ठा केनचि निरुद्धभावे अपरसन्ता काळकणिसलाकं चारेसुं । सा नायिकस्तेव उपासिकाय हस्ते पतिता । ततो एकस्सिस्सा कारणा सव्ये मा नस्सन्तु, उदके तं खिपामा ति आहंसु । नायिको 'न सन्निस्सत्तामि एतं उदके ठवमानं परिसत्तुं'ति बालिकाघटं गीवाय बन्धयित्वा खिपापेसि । तं खणं येव नावा खित्तसरो विव निक्खन्ता । एको मिससु लेणे वसति । महन्त पञ्चतकूटं पतित्वा द्वारं पिदहि । तं सत्तमे दिवसे सवमेव अपगतं ।

(६०३) सम्मासंभुदस्स जेतवने निसीदित्वा धम्मं कथेन्तस्स इमानि तीणि वत्थूनि एकप्पहरेणैव आरोचेसुं । सत्था 'न एतं अज्जेहि कतं, तेहि कतकम्म-मेव तं' ति अवीतं आहत्त्वा दस्सेन्तो आह—काको पुरिमत्तभावे मनुस्सो हुत्वा एकं दुट्ठगोणं दमेतुं असक्कोन्तो गीवायं पल्लवोणं बन्धित्वा अग्निं अदासि । गोणो तेनेव मतो । इदानीं तं कम्मं एतस्स आकसेन गच्छतो पि न मञ्जितुं अदासि । सा पि इत्थी पुरिमत्तभावे एका इत्थी एव । एको कुक्कुरो ताय परिचितो हुत्वा अरज्जं गच्छन्तिया सद्धिं गच्छति, सद्धिमेवागच्छति । मनुस्सा 'निक्खन्तो इदानीं अम्हाकं सुनखलुदको' ति उप्पण्हेन्ति । सा तेन अट्ठिमाना कुक्कुरं निवारेतुं असक्कोन्ती बालिकाघटं गीवाय बन्धित्वा उदके खिपि । तं कम्मं तस्सा समुदमज्जे

मुञ्चितुं नादासि । सो पि भिक्षु पुनिमत्तभावे गोपाळको हुत्वा विसं पविट्ठाय गोधाय सत्ताभंगमुट्ठिया द्वारं यकेसि । ततो सत्तमे दिवसे सयमेव आगतवा विवरि । गोधा कम्ममाना निक्खमि । करुणाय तं न मारेसि । तं कम्मं तस्स पच्चत्तरं पविसित्वा निस्सिअस्स मुञ्चितुं नादासि । इति इमानि तीणि वस्थूनि समोधानेत्वा इमं गाथमाह—

न अन्तलिक्खे न समुद्दमज्जे [274] । न पच्चानां विवरं पवित्स ।

न विज्जेते सो जगतिप्पदेसो । वत्थट्ठितो मुचेय्य पापकम्मा [च० १२७] ति ॥
अयं कम्मनियामो येव नाम । अज्झानि पि एवरुपानि वत्थूनि कथेतव्वानि ।

(६०४) बोधिसत्त्वानं पन पटिसन्धिगहणे, मातुकुच्छित्तो निक्खमने, अमि-
सम्बोधियं तपापनत्त धम्मचक्रवत्तने, आयुसंस्वारस्स चोत्सज्जे, परिनिव्वाने च
दत्तस्सत्तचक्रालकम्पनं (iv) धम्मनियामो नाम । आरम्भणेन पन पसादे घट्ठिते
‘त्वं आवज्जनं होहि ... पे० ... त्वं जवने नाम होही’ ति कोचि कच्चा वा करेत्ता
वा नत्थि, अत्तनो पन धम्मताय एव आरम्भणेन पन पसादत्त घट्ठितकालतो पट्ठाव
किरियमनोधातुचित्तं भवंगं आवहेत्ति, चक्खुविज्झाणं दस्सनकिच्चं साधेत्ति,
विपाकमनोधातु संपटिच्छन्नकिच्चं साधेत्ति, विपाकमनोविज्झाणधातु सन्तीरणकिच्चं
साधेत्ति, किरियमनोविज्झाणधातु बोद्धुपनकिच्चं साधेत्ति, जवनं आरम्भणरतं अनु-
भवती ति अयं (v) विज्जनियामो नाम । अयं इध अधिपेतो ।

(६०५) ससंस्वारिक-तिहेतुककुसलेनां पि उपेक्खासहगत-असंस्वारिके-संस्वा-
रिककुसलचित्तेहि पि कम्मे आयूहिने तं-सदिसविपाकचित्तेहि दिज्जायं पटिसन्धिया एमेव
नयो । उपेक्खासहगतद्वये पन पटमं ‘इद्धमल्लत्तारम्भणवसेन’ पवसि दस्सेत्वा पच्छा
‘इद्धारम्भणवसेन’ दस्सेत्त्वा । एवं पि एकेकदिम द्वारे द्वादस द्वादसं हुत्वा सैमसट्ठि
होन्ति । अगहितगहणेन मोळसं विपाकचित्तानि उपपज्जन्ति ।

(६०६) इमंदिध ठाने पज्ज-उच्छुनाळि-वैन्तोपमं नाम गविंसु । उच्छु-
पीळनसमये कित् एकस्मा नामा एकादस वन्तवाहो निक्खमित्वा एकं उच्छुनाटं
दिस्वा तस्स परिपक्कमायं जत्वा उच्छुसामिकं उपसंकमत्वा ‘यगत-[275] याहा
मयं’ ति अगोचेषु । सो ‘अहं तुम्हे येव परिवेसामी’ ति उच्छुनालं ते गहेत्वा
अगमासि । ते तत्थ नाळियन्तं सज्जेत्वा ‘मयं एकादस जना, अपरं पि एकं लुङ्कुं
वट्ठति, वेतनेन गग्गथा’ ति आहंसु । उच्छुसामिको ‘अहमेव सहायो भविस्सामी’
ति उच्छुनं सालं पुरापेत्वा तेसं सहायो अहोसि । ते अत्तनो अत्तनो किच्चानि कत्वा,
काणितपाकेन उच्छुरसे पक्के, गुल्लवन्धकेन बद्धे, उच्छुसामिकेन तुल्यित्वा भागेषु

१ Described in Dhs. §§146, 150-55, 156. २ न०— आदिजाय.

३ See २.५९६-९७ above. ४ M. पज्जनाळि°, डि०— omits पञ्चवत्सु-

५ सी०, म०— वन्तवाहका. ६ M.— वाचकेन.

दिशेयुः, अत्तनो अत्तनो मागं आदाय सल्लं^१ सालासामिकस्स पटिच्छायेत्वा, एते-
नेव उपायेन अपरासु पि चत्तुसु सालासु कम्मं कत्वा पक्कमिमु ।

(६०७) तत्थ पञ्च यन्तसाला विष पञ्च पसादा दट्ठव्वा । पञ्च उच्छुवाया
विष पञ्च आरम्भणानि । एकादस विचरणयन्तथाहा विष एकादस विपाकाचित्तानि ।
पञ्च उच्छुवायासामिको विष पञ्च विज्झाणानि । पठमसालायं सामिकेन सद्धिं द्वाद-
सन्नं^२ जनानं एकतो हुत्वा कतकम्मानं मागगहणकालो विष एकादसन्नं विपाक-
चित्तानं चक्खुविज्झाणेन सद्धिं एकतो हुत्वा चक्खुद्वारे रूपारम्भणे सकसककिच्च-
करणकालो । सालासामिकस्स सालाय संपटिच्छन्नकालो विष चक्खुविज्झाणस्स
द्वारसंकन्ति-अकरणं । दुतिय-ततिय-चतुस्य-पञ्चमसालायद्वादसन्नं^३ एकतो हुत्वा कत-
कम्मानं मागगहणकालो विष एकादसन्नं विपाकचित्तानं कायविज्झाणेन सद्धिं
एकतो हुत्वा कायद्वारे कोट्टव्वारम्भणे सकसककिच्चकरणकालो । सालासामिकस्स
सालाय संपटिच्छन्नकालो विष कायविज्झाणस्स द्वारसंकन्ति-अकरणं वेदितव्वं ।

एत्तावता तिहेतुककम्मेन पटिसन्धिं तिहेतुका होती ति वारो कथितो । या
पन तेन दुहेतुकपटिसन्धिं होती, सा पटिच्छन्ना व हुत्वा गत्ता ।

(६०८) इदानीं दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धिं होती ति वारो कथेतव्वो ।
दुहेतुकेन हि सोमनस्सहगतासंस्कारिकचित्तेन^४ कम्मे आगृहिते तं-सदिसेनेव दुहेतुक-
विपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स पुत्तयेनेव [276] चक्खुद्वारे 'इद्वारम्भणे'
आपायमागते तयो^५ मोक्षवारा । दुहेतुक-सोमनस्सहगतासंस्कारिक-जवनावसाने तं-
सदिसमेव 'मूलमवेग'-संखातं तदारम्भणं । स-संस्कारिकजवनावसाने तं-सदिसमेव
'आगन्तुर्कमवेग'-संखातं तदारम्भणं । 'इदुमव्वत्तारम्भणे' द्विजे उपेक्खासहगतजव-
नानं अवसाने तादिसानेव द्वे तदारम्भणानि उत्पन्नानि ।

(६०९) इध एकेकरिमं द्वारे अट्ठ अट्ठं कत्वा समचत्तालीसचित्तानि^६ ।
अगहितगहणेन पन चक्खुद्वारे अट्ठ, सोत-धान-जिह्वा-कायविज्झाणानि चत्तारी
ज्जि द्वादस होन्ति । एवं एकाय चेतनाय कम्मे आगृहिते द्वार्दसं विपाकचित्तानि
उत्पन्नानि । अन्वोपिमं च निर्योमिकथा पाकविका एव । दुहेतुक-सेसचित्तत्तयैसदिस-
विपाकेन गहितपटिसन्धिके पि एसेव नयो । यन्तवाहोपमार्थं पनोय सत्त यन्तवाहा ।

१ सी०, ५०- उच्छु^०. २ सी०, ५०- पटिच्छादेखा. ३ सि०- एकादसन्नं.
४ सि०-सामिकेन सद्धिं एकादसन्नं. ५ See ३.५९२ above. ६ Dhs. §§ 147-
48. ७ See ३.५९३-५४. ८ See ३.५९५ above. ९ Cf. with
द्वारस, समसट्ठि and सोल्लम in ३.५९७, ६०५. १० Cf. ३.५८० (first
view). ११ See ३.५९८ above. १२ See ३.६०१-६०४. १३ सि०-
चित्तद्वय^०. PTS, M.-चित्तसदिसं See Dhs. §§ 149, 157-58, 159.
१४ See ३.६०६-०७.

देहि सत्तयन्ते^१ नाम सञ्जिते सालासामिकं अद्भुतं काया वृत्तनयानुसारेणैव योजना वेदितव्या ।

एतावता दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि होती ति पारो कथितो ।

(६१०) इदानीं अहेतुकपटिसन्धिकथा होति— चतुर्धं^२ हि दुहेतुक-कुसल-
चित्तानं अञ्जतरजवनसस कम्मे आयुहिते कुसलविपाक-उपेक्खासहगत-अहेतुकमनोविज्जाण-
धातुधित्तेनं गहितपटिसन्धिकसस पटिसन्धि कम्मसदिसा ति न वत्तव्वा । कम्मं
हि दुहेतुकं पटिसन्धि अहेतुका । तस्स बुद्धिप्पत्तस्स चक्खुद्वारे 'इद्धमज्झत्तारम्मणे'
आपाधमागते पुरिमानयेनेव तयो मोषवारा वेदितव्या । चतुर्धं पन दुहेतुक-कुसल-
चित्तानं अञ्जतरजवनसस परियोसाने अहेतुकचित्तं तदारम्मणमावेन पटिद्वाति । तं
'मूल्लभयंगं' 'तदारम्मणं' ति द्वे नामानि लभति । एवमेथ चक्खुविज्जाणं संपटि-
च्छनं उपेक्खासहगतं । सन्तीरणं तदारम्मणं पि उपेक्खासहगतमेवा^३ ति तेषु एकं
गहेत्वा गणनूपागानि तीणेष होन्ति । 'इद्धारम्मणे' पन सन्तीरणं पि तदारम्मणं पि
सोमनस्सहगतमेव^४ । तेषु एकं गहेत्वा पुरिमानि तीणि चत्तारि होन्ति । एवं पञ्चसु
द्वारेसु चत्तारि चत्तारि^५ काया एकाय चेतनाय कम्मे आयुहिते वीसति विपाक-
चित्तानि [277] उप्पज्जन्ती ति वेदितव्यानि । अगहितगहणेन पन चक्खुद्वारे
चत्तारि सौत-धान-जिह्वा-कायविज्जाणानि चत्तारि ति अद्भु होन्ति । इदं 'अहेतुकैट्ठकं'
नाम । इदं मनुस्सलोकैर्न गहितं । चतसु पन अपावेषु पक्खे लब्धति ।

(६११) यदा हि महामोग्गलान्तथेये निरये पदुमं मापेत्वा पदुमकणिकाय
निसिञ्चो नेरयिकानं^६ धम्मकथं कथेसि, तदा तेसं थेरं परसन्तानं कुसलविपाकं
चक्खुविज्जाणं उप्पज्जति । सहं सुणन्तानं सौतविज्जाणं, चन्दनवने दिवाविहारं
निसीदित्वा गतरस चीवरगन्धधायनकाले घाणविज्जाणं, निरयगिं निम्बापेतुं देवं
वस्सापेत्वा पानीयदानकाले जिह्वाविज्जाणं, मन्दमन्दवातसमुद्गापनकाले काय-
विज्जाणं ति एवं चक्खुविज्जाणादीनि पञ्च, एकं संपटिच्छनं, द्वे सन्तीरणानी ति
अहेतुकैट्ठकं लब्धति । नाग-सुपण्ण-वेमानिक-वेतानं पि अकुसलेन पटिसन्धि होति ।
पक्खे कुसलं विपचति । तथा चक्रवर्त्तिनो मंगलहरिषअस्सादीनं ।

अयं ताव 'इद्ध-इद्धमज्झत्तारम्मणेषु' कुसलजवनवत्तेन कयामगो ।

१ M., PTS, इत्यवन्ते, सि०- तत्त्व वन्ते. २ See Chart 'चित्तुप्पादकण्ड
At A Glance' accompanying Dhs. The Cittas mentioned in
§§147-149, 157-59. ३ ibid §§ 484-497. ४ See १.५९३-९४.
५ See ३.१९५. * Cf. Kosambi's अभि० pp. ७६-७७. ६ Cf. the
corresponding numbers in १.५९७, ६०९. ७ See ३.५८७. ८ सी०-
मनुस्सलोकं न but अ० यो० (p.149) 'मनुस्सलोकवत्तेन ..... मनुस्सलोकं सम्भाव
वृत्तं. ९ Cf. विद्दु० १७.१.७८. १० सि०- 'वान०. ११ M., सि०- omit.

(६१२) 'इष्टारम्भणे' पन चतुसु सोमनस्ससहगत-अकुसलविषयेसु जवितेसु कुसलविपाकं सोमनस्ससहगताहेतुकचित्तं तदारम्भणं होति । 'इष्टमण्डलारम्भणे' चतुसु उपेक्खासहगत-लोभसंपवृत्तेसु जवितेसु कुसलविपाकं उपेक्खासहगताहेतुकचित्तं तदारम्भणं होति । यं पन 'जवनेन तदारम्भणं नियामेत्यर्थं' ति पुनं तं कुसलं सन्धाय पुनं ति वेदितव्यं । दोमनस्ससहगतजवनानन्तरं तदारम्भणं उपपज्जमानं किं उपपज्जती ति ? अकुसलविपाकाहेतुकमनोविज्जाणधातुचित्तं उपपज्जति । इदं पन जवनं कुसलत्थाय वा अकुसलत्थाय वा को नियामेती ति ? आवज्जनं चैव वोट्ठपने च । आवज्जनेन हि योनिसे आवडिते^१ वोट्ठपनेन अयोनिसे ववत्थापिते जवनं अकुसलं भविस्सती ति अट्टानमेतं । आव[278]-ज्जनेन अयोनिसे आवडिते वोट्ठपनेन योनिसे ववत्थापिते जवनं कुसलं भविस्सती ति अट्टानमेतं । उभयेन पन योनिसे आवडिते ववत्थापिते जवनं कुसलं होति, अयोनिसे अकुसलं ति वेदितव्यं ।

(६१३) 'इष्टारम्भणे' पन कंखतो उद्धतस्स च तदारम्भणं किं होती ति ? इष्टारम्भणस्मिं कंखा हेतु वा मा वा, उद्धतो वा हेतु मा वा, कुसलविपाकाहेतुक-सोमनस्सर्वित्तमेव तदारम्भणं होति, 'इष्टमण्डलारम्भणे' कुसलविपाकाहेतुक-उपेक्खासहगतं ति, अयं पनेत्य सत्त्वपतो अत्यदोपनो महाधम्मरक्खितत्थरेवादी^२ नाम । सोमनस्ससहगतस्मिं हि जवने जविते पञ्च तदारम्भणानि गवेसितव्यानि । उपेक्खासहगतस्मिं जवने जविते ऋ गवेसितव्यानि । अथ^३ स्स यदा सोमनस्ससहगतपटि-सन्धिकस्स पवत्ते स्सानं निज्जत्तेत्ता पमादेन परिहीनज्ज्ञानस्स 'पणीतधम्मो भे नट्ठो' ति पच्चवेक्खतो विण्णटिसत्थिवेगेन दोमनस्सं उपपज्जति, तदा किं उपपज्जति ? 'सोमनस्सानन्तरं हि दोमनस्सं दोमनस्सानन्तरं च सोमनस्सं' पट्टोने पटिसिद्धं^४ । महगताधम्मं आरब्ध जविते जवने तदारम्भणं पि तथेव पटिसिद्धं^५ ति ?

(६१४) कुसलविपाका वा अकुसलविपाका वा उपेक्खासहगताहेतुकमनो-विज्जाणधातु उपपज्जति, किमस्ता आवज्जनं ति ? 'मवंगावज्जनानं विव नत्थस्सा आवज्जनकिच्च' ति । 'एतानि ताव अत्तनो निज्जती च विण्णता च समुदा-चारत्ता च उपपज्जन्ती, अयं कथं उपपज्जती' ति ? 'यथा निरोधस्स अनन्तरपच्चयं नेवसज्जानातज्जायतनं, निरोधा वुट्ठहन्तस्से कल्लमापात्तचित्तं, अरियमग्गचित्तं,

१ See Chart §§469-483. २ ibid. §§484-497. ३ See ३.५९२ last sentence. ४ Chart §§564-565. ५-६ सि०-कुसलत्थाय... अकुसल-त्थाय. ७ M., PTS-आवज्जिते. ८-९ See foot-notes १, २ on ३.६१२. १० Unlike सी०, म० PTS, सि० puts a stop after this. ११ See note on this in ३.५८७. १२ मूलटीका (p.123)—अवज्जमेव पटिसेधो नि कत्वा पुनं । * Of. Prof. D. Kosambi's जमि० p. ७३. १३ See Miln. 57 (Transl. i.89). १४ सि०-उपपज्जति. १५ See विष्णु० १७.७५.

मग्नानन्तरानि फलचित्तानि, एवं असन्ते पि आवज्जने, निवृत्तिपणसमुदाचारभावेन उप्पज्जन्ति । विना हि आवज्जनेन चित्तं उप्पज्जति, आरम्भणेन पन विना नुप्पज्जतीति । 'अथ किमस्तारम्भणं'ति ? 'रूपादीसु परित्तपम्मेसु अज्जतरं । एतेसु हि सदेव तस्मिं समये आपायगतं होति, तं आरम्भ एतं चित्तं उप्पज्जतीति वेदितव्यं ।

[पकिण्णक-नयो]

(६१५) इदानीं सन्धे-**[279]**-सं पि एतेसं चित्तानं पाकटमाकरथं अयं पकिण्णकनयो वुत्तो ।

मुत्तं दोवारिको च गामिहो^१ अम्बो कोलियकेन^२ च ।

जचन्धो पीठसप्पी च विसयमाहो च उपनिस्सवमायसो ति ॥

(६१६) तथ 'मुत्तं' ति, एको पन्थ-मकटको पञ्चसु दिसासु मुत्तं पसारित्वा जालं कथा मग्ने निपज्जति । पठमदिसाय पसारितमुत्ते पाणकेन वा पतंगेन वा मन्थिकाया वा पट्टे निपन्नद्वानतो चलिवा निष्कलभित्वा मुत्तानुसारेण गन्त्वा तस्स मूसें पिवित्वा पुनागन्त्वा हत्थेय निपज्जति । दुतियदिसादीसु पट्टकाले पि एवमेव करोति ।

(६१७) तथ पञ्चसु दिसासु पसारितमुत्तं विष पञ्च पसादा । मग्ने निपन्न-मकटको विष चित्तं । पाणकादीहि मुत्तपट्टनकालो विष आरम्भणेन पसादस्स घट्टितकालो । मग्ने निपन्नमकटस्स चलने विष पसादघट्टनकं आरम्भणं गहेत्वा किरियमनोधातुया भवंगस्स आवट्टितकालो । मुत्तानुसारेण गमनकालो विष वीथि-चित्तस्स पवत्ति । सीसे विट्ठित्वा मूसविषनं विष जवनस्स आरम्भणे जथितकालो । पुनागन्त्वा मग्ने निपन्नकालो विष चित्तस्स हृदयवत्थुमेव निस्साय पवत्तनं ।

(६१८) इदं ओपम्मं किं दीपेति ? आरम्भणेन पसादे घट्टिते पसाद-वत्थुकचित्ततो हृदयरूपवत्थुकचित्तं पठमतरे उप्पज्जती ति दीपेति । एककं आरम्भणं द्वीसु द्वीसु द्वारेसु आपायमागच्छती ति दीपेति ।

(६१९) 'दोवारिको' ति, एको राजा सयनगतो निदायति^३ । तस्स परिचारको वादे परिमज्जन्तो निसीदि । बधिरदोवारिको द्वारे ठित्तो । तस्यो पटिहारे पटिपाटिया ठिता । अयेको पच्चन्तवासी मनुरसो पण्णाकारं आदाय आगन्त्वा द्वारं आकोटेशि । बधिरदोवारिको सई न सुणाति । पादपरिमज्जको सज्जं अदाति । तस्य सज्जाय द्वारं विवर्त्तिता पस्सि । पठमपटिहारो पण्णाकारं गहेत्वा दुतियस्स अदासि, दुतियो ततियस्स, ततियो रज्जो । राजा परिमुञ्चि ।

(६२०) **[280]** तथ सो राजा विष जवनं वट्ठव्वं । पादपरिमज्जको विष

१ This continues up to ३.६३४. २ ति०- गामिको. ३ सी०.
म०-सोकिण्णकन. ४ See विमु० 101-102 for a closely parallel simile.
५ सी०- पाटिहार.

आयज्जनं । बधिरदोवारिको विय चक्खुविज्जाणं । तयो पटिहार विय संपटिच्छना-
दीनि तीणि वीधिचित्तानि । पचन्तवासिनो पण्णाकारमादाय आगन्त्वा द्वाराकोटनं
विय आरम्भणस्स पसादघट्टनं । पादपरिमज्जकेन सज्जाय दिन्नकालो विय किरिय-
मनोधातुया भवंगस्स आवहितकालो । तेन दिन्नसज्जाय बधिरदोवारिहस्स द्वार-
विवरणकालो विय चक्खुविज्जाणस्स आरम्भणे दस्सनकिचसाधनकालो । पठम-
पटिहारेन पण्णाकारस्स गहितकालो विय विपाकमनोधातुया आरम्भणस्स संपटिच्छन-
कालो । पठमेन दुतियस्स दिन्नकालो विय विपाकमनोविज्जाणधातुया आरम्भणस्स
सन्तीरणकालो । दुतियेन ततियस्स दिन्नकालो विय किरियमनोविज्जाणधातुया
आरम्भणस्स ववत्थापितकालो । ततियेन रज्जो दिन्नकालो विय बोद्धपणेन जवनस्स
नित्थादितकालो । रज्जो परिमोगकालो विय जवनस्स आरम्भणस्स रसानु-
भवनकालो ।

(६२१) इदं ओपम्मं किं दीपेति ? आरम्भणस्स पसादघट्टनमेव किञ्च,
किरियमनोधातुया भवंगवद्घनमेव, चक्खुविज्जाणादीनं दस्सन-संपटिच्छन-सन्तीरण-
ववत्थापनमत्तानेव किञ्चानि । एकत्वेन जवनमेव आरम्भणरसं अनुमोतीति
इदं दीपेति ।

(६२२) 'गामिहो'ति, संवहुला गामदारका अन्तरवीथियं पंतुकीळं
कीळन्ति । तत्थेकस्स हत्थे कहाण्णो पटिहज्जि । सी 'मय्हं इत्थे पटिहत्ते', किं नु
खो एतं ?'ति आह । अथेको 'पण्डरं एतं'ति आह । अपरो सह पंतुना गाळ्हं
गण्ह । अज्जो 'पुणुलं चतुरस्स एतं'ति आह । अपरो 'कहाण्णो एसो'ति आह ।
अयं नं आहरित्वा मातुया अदासि । सा कम्मे उपनेसि ।

(६२३) तत्थ संवहुलानं दारकानं अन्तरवीथियं कीळन्तानं निमित्तकालो
विय भवंगोचित्तपवत्ति दट्ठब्बा । कहाणस्स हत्थे पटिहत्तकालो विय आरम्भणेन
पसादस्स घटितकालो । 'किं नु खो एतं'ति वुत्तकालो विय तं आरम्भणं गहेत्वा
किरियमनोधातुया भवंगस्स आवहितकालो । 'पण्डरं एतं'ति वुत्तकालो विय
चक्खुविज्जाणेन दस्सनकिचरस साधितकालो । त्थ पंतुना गाळ्हं गहितकालो विय
विपाकम-[281]-नोधातुया आरम्भणस्स संपटिच्छितकालो । 'पुणुलं चतुरस्स
एतं'ति वुत्तकालो विय विपाकमनोविज्जाणधातुया आरम्भणस्स सन्तीरितकालो ।
'एसो कहाण्णो'ति वुत्तकालो विय किरियमनोविज्जाणधातुया आरम्भणस्स
ववत्थापितकालो । मातरा कम्मे उपनीतकालो विय जवनस्स आरम्भणरसानु-
भवनं वेदितव्वं ।

(६२४) इदं ओपम्मं किं दीपेति ? किरियमनोधातु अदित्था व भवंगं

१ Cf. १.५९८. २-९ म०, सी०- कि पटिहत्ते. ३ M., PTS- वीधि.
४ M., PTS- भावो.

आचष्टेति, विपाकमनोधातु अदिस्था व सम्पटिच्छति, विपाकमनोविज्ञाणधातु अदिस्था व सन्तीरोति, किरियमनोविज्ञाणधातु अदिस्था व वक्तव्येति, ज्वनं अदिस्था व आरम्भणरसं अनुमोति । एकन्तेन वन चक्षुविज्ञाणमेव दस्सनकिञ्च साधेतीति दीपेति ।

(६२५) 'अम्बो कोलियकेन चा'ति, इदं हेट्ठा वुत्तं अम्बोपमं च उच्छुसालासामिकोपमं च सन्धाय वुत्तं ।

(६२६) 'जच्चन्धो पीठसप्पी चा'ति, उमो पि किरिजे नगरद्वारे सालायं निसीदिसु । तस्य पीठसप्पी आह— 'मो अन्धक, कस्मा त्वं इध सुस्समानो विचरसि, अमुको पदेसो सुभिक्षो बह्वन्नपानो, किं तस्य गन्वा सुस्सेन जीवितुं न वट्ठी'ति ? । 'मय्हं ताव तया आचिन्सितं, तुय्हं वन तस्य गन्वा सुस्सेन जीवितुं किं न वट्ठी'ति ? 'मय्हं गन्तुं पादा नत्थो'ति । 'मय्हं पि पस्सितुं चक्खुनि नत्थी'ति । 'यदि एवं, तव पादा होन्तु, मम चक्खुनी'ति उमो पि 'साधू'ति संपटिच्छित्वा जच्चन्धो पीठसप्पी स्वन्धं आरोपेयि । सो तस्स सन्धे निसीदित्वा वामद्वारेन^१ स्त सीसं परिक्खित्वा दक्षिणद्वारेण^२ 'इमस्मिं ठाने मूलं आवत्तिता टितं, इमस्मिं पासाणो, वामं मुख दक्षिणं गण्ह, दक्षिणं मुख वामं गण्ह'ति मग्गं निषामेत्वा आचिक्खति । एवं जच्चन्धस्स पादा पीठसप्पिस्स चक्खुनीति उमो पि संपयोगेन इच्छितट्ठानं गन्वा सुस्सेन जीविसु ।

(६२७) तस्य जच्चन्धो विय रूपकायो, पीठसप्पी विय अरूपकायो । पीठसप्पिना विना जच्चन्धस्स दिसं गन्तुं गमनाभिसंस्वारस्स अनिब्ब-[282]-त्तित्त-कालो विय रूपस्स अरूपेन विना आदानगहणचोपनं पापेतुं असमथता । जच्चन्धेन विना पीठसप्पिस्स दिसं गन्तुं गमनाभिसंस्वारस्स अप्यवत्तनं विय पञ्चवोकारे रूपं विना अरूपस्स अप्यवत्ति । द्वित्रं पि सम्पयोगेन इच्छितट्ठानं गन्वा सुस्सेन जीवितकालो विय रूपारूपधम्मानं अज्जमज्जवोगेन सब्बकिञ्चेसु पवत्तिसम्भवो^३ति । अयं पञ्चो पञ्चवोकारमववत्तेन कथितो ।

(६२८) 'विसपग्गाहो' चाति, चक्खु रूपवित्तयं गण्हाति । सीतादीनि वहादिवित्तये ।

(६२८) 'उपनिस्तयमत्थसो'ति, 'उपनिस्सयतो' च 'अत्थतो' च । तस्य असंभिक्षता चक्खुस्स, आपाद्यगतता रूपानं, आलोकसन्निसितं, मनसिकारहेतुकं चतुर्दि पच्चवेदि^४ उपपन्नति चक्खुविज्ञाणं, सद्धिं संपवुत्तधम्मोहि । तस्य मत्तस्सा पि चक्खु संभिन्नं होति । जीवतो निरुद्धं पि, पित्तेन वा सेम्हेन वा रुधिरं वा पल्लिवुद्धं पि,

१ See ३.५९८. २ See ३.६०६. ३ See विमु० १८.३५. ४ ति०-अप्यवत्ति^०. ५ ति०-समावो; म०-सम्भावो. ६ See विमु० १५.३९. विमु० p.110 and n.1 on the same.

चक्षुविज्झाणस्स पच्चयो भवितुं असक्कोत्तं 'संभिन्नं' नाम होति । सक्कोत्तं असंभिन्नं नाम । सोतादीसु पि एतेव नयो । चक्षुर्हि पन असंभिन्ने पि बहिद्धा रूपारम्भे आपाथं अनागच्छन्ते चक्षुविज्झाणं नुप्पज्जति । तस्मिं पन आपाथं आगच्छन्ते पि आलोकसन्निरसये असति नुप्पज्जति । तस्मिं लदे' पि किरियमनोधातुया भवंगे जनावहिते नुप्पज्जति । आवहिते येव उप्पज्जति । एवं उप्पज्जमानं संपवुत्तधम्महि सद्धिं येव उप्पज्जती ति । इमे व चत्तारो पच्चये लभित्वा उप्पज्जति चक्षुविज्झाणं ।

(६२९) असंभिन्नत्ता सोतस्स, आपाथगतत्ता सहानं, आकाससन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चत्थि पच्चयेहि उप्पज्जति सोतविज्झाणं, सद्धिं संपवुत्तधम्महि । तत्थ 'आकाससन्निरसितं' ति आकाससन्निरसयं लद्धा व उप्पज्जति, न विना तेन । न हि पिहितकण्णच्छिरस्स सोतविज्झाणं पवत्तति । सेसं पुरिमनयेनेव वेदितव्वं । यथा जेत्य एवं इतो परेसु पि । विसेसमत्तं पन वक्खाम ।

(६३०) असंभिन्नत्ता घाणस्स, आपाथगतत्ता गन्धानं, वायोसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चत्थि पच्चयेहि उप्पज्जति [२८३] घाणविज्झाणं, सद्धिं सम्पवुत्तधम्महि । तत्थ 'वायोसन्निरसितं' ति घाणधिल्लं वायुमिह पविसन्ते येव उप्पज्जति, तस्मिं असति नुप्पज्जती ति अत्थो ।

(६३१) असंभिन्नत्ता जिह्वाय, आपाथगतत्ता रसानं, आपोसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चत्थि पच्चयेहि उप्पज्जति जिह्वाविज्झाणं, सद्धिं संपवुत्तधम्महि । तत्थ 'आपोसन्निरसितं' ति जिह्वा-तेमनं आपं लद्धा व उप्पज्जति, न विना तेन । सुक्खजिह्वानं हि सुक्खस्वादनिये जिह्वाय ठपिते पि जिह्वाविज्झाणं नुप्पज्जते व ।

(६३२) असंभिन्नत्ता कायस्स, आपाथगतत्ता फोटुब्बानं, पटवीसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चत्थि पच्चयेहि उप्पज्जति कायविज्झाणं, सद्धिं सम्पवुत्तधम्महि । तत्थ 'पटवीसन्निरसितं' ति कायप्पसादपच्चयं पटवीसन्निरसयं लद्धा व उप्पज्जति, न तेन विना । कायद्वारस्मिं हि बहिद्धा महाभूतारम्भणं अज्जत्तिकं कायप्पसादं धट्टेत्वा पसादपच्चयेसु महाभूतेसु पटिहज्जति ।

(६३३) असंभिन्नत्ता मनस्स, आपाथगतत्ता धम्मानं, कप्पुसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चत्थि पच्चयेहि उप्पज्जति मनोविज्झाणं, सद्धिं सम्पवुत्तधम्महि । तत्थ 'मनो'ति भवंग-चित्तं । तं निरुद्धं पि, आवज्जनचित्तस्स पच्चयो भवितुं असमत्थं मन्दधामगतमेव पवत्तमानं पि, संभिन्नं नाम होति । आवज्जनस्स पन पच्चयो भवितुं समत्थं असंभिन्नं नाम । 'आपाथगतत्ता धम्मानं' ति धम्मारम्भे आपाथगते । 'कप्पुसन्निरसितं' ति हृदयकप्पुसन्निरसयं लद्धा व उप्पज्जति, न तेन विना । अयं पि पञ्चो पञ्चवोकारभवं संधाय कथितो । 'मनसिकारहेतुकं' ति किरियमनो-विज्झाणधातुया भवंगे आवहिते येव उप्पज्जती ति अत्थो । अयं ताव 'उपनिरसय-

मन्थसो' ति एत्थ 'उपनिस्सय'-वण्णना ।

(६३४) 'अत्थतो' पन चक्खु दस्सनत्थं, सोत्तं सवणत्थं, पाणं पायनत्थं, जिह्वा सायनत्था, कायो पु-[284]-सनत्थो, मनो विजाननत्थो । तत्थ दस्सनं अत्थो अस्सा ति दस्सनत्थं । तं हि तेन निष्कादेतब्बं ति दस्सनत्थं । सेसेसु पि एसेव नयो ति । एत्तावत्ता तिपिटक-चूळनागत्येखादे सोळ्ळत्तकम्मणो' निट्ठितो, सद्धि द्वादसम्भेन येव अहेतुकट्ठकेन चा ति ।

(ii)

(६३५) इदानीं मोरवापीवादि-महादत्तत्थेखादे द्वादसकम्मकाथा होति । तत्थ सोकेतपञ्च-उत्सदकित्तन-हेतुकित्तनानि^१ पाकतिकानेष । अयं पन थेरो असंस्वारिक-संस्वारिकेसु दोसं दिस्वा 'असंस्वारिकं असंस्वारिकमेव विपाकं देति, नो संस्वारिकं; संस्वारिकं पि संस्वारिकमेव विपाकं देति, नो असंस्वारिकं ति' आह । जवनेन चेस चित्तनिर्वायं न कथेति । आरम्भणेन पन वेदनानिर्वायं कथेति । तेन^२ एव विपाकुद्धारे^३ द्वादसकम्मणो^४ नाम जालो । दसकम्मणो पि, अहेतुकट्ठकं^५ पि एत्थेव ।

(६३६) तत्रायं नयो— सोमनस्सदृश-तिहेतुकासंस्वारिकचित्तेन हि कम्मे आयूहिते तादिसिनेव विपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स पुट्ठिप्पत्तस्स चक्खुद्वारे 'दृष्टारम्भणे' आपाद्यते हेत्वा वुत्तर्नयेनेव तयो मोधवारा होन्ति । तत्थ कुसलतो चत्तारि सोमनस्सदृशतानि, अकुसलतो चत्तारि, किरियतो पञ्चा ति इमेसं तेरसञ्चं चित्तानं अञ्जतरेन जचितपरियोसाने तदारम्भणं पटिद्वहमानं सोमनस्सदृशतासंस्वारिक-तिहेतुकचित्तं पि दुहेतुकचित्तं पि पलिट्ठाति ।

(६३७) एवमस्स चक्खुद्वारे चक्खुविज्जाणादीनि तीणि, तदारम्भणानि द्वे ति, पञ्च गणनूपगानि चित्तानि होन्ति । आरम्भणेन पन वेदनं परिवत्तेत्वा कुसलतो चतुञ्चं, अकुसलतो चतुञ्चं, किरियतो चतुञ्चं ति, द्वादसञ्चं उपेक्खासदृशचित्तानं अञ्जतरेन जचित्तवसाने उपेक्खासदृश-तिहेतुकासंस्वारिकविपाकं पि दुहेतुकासंस्वारिकविपाकं पि तदारम्भणं हुत्वा उप्पज्जति । एवमस्स चक्खुद्वारे उपेक्खासदृशत-सन्तीरणं, इमानि द्वे तदारम्भणानी ति, इमानि तीणि गणनूपगचित्तानि होन्ति । तानि पुरिमेहि पञ्चहि [285] सद्धि अट्ठ । सोत्तद्वारादीसु पि अट्ठ अट्ठा ति एकाय चेतनाय

१ All authorities except सि० omit. २ This commenced with ३.५९३. ३ See ३.५८८-९२. ४ Compare with what is said about this in ३.५९२ and note the difference. ५ सि०-विपाकुद्धारे. ६-९ See ३.५८७ (ii). ७ This is what is described in Dhs. §§1-145. See the chart, ८ See ३.५९३-९४. ९ सि० inserts before this संस्वारिकं.

कम्मे आयूहिते समवत्तालीस चित्तानि उप्पज्जन्ति । अगहितगहणेन पन चक्खु-
द्वारे अद्दु, सोतविञ्जाणादीनि चत्तारी ति, द्वादस होन्ति । तत्थ 'मूलमवंगता'
'आगन्तुकमवंगता' 'अम्बोपम-निवामकथा' च वुत्तनयेनेव वेदितव्वा ।

(६३८) सोमनस्सहगत-तिहेतुक-संस्सारिक-कुसलचित्तेन कम्मे आयूहिते
पि उपेक्खासहगत-तिहेतुक-असंस्सारिक-संस्सारिकेहि कम्मे आयूहिते पि एसेव
नयो । तत्थ यन्तोपमं पि एत्थ पाकतिकमेव । एत्तावता तिहेतुककम्मेन तिहेतुक-
पटिसन्धिं होती ति वारो कथितो । दुहेतुकां होती ति वारो पन पटिच्छन्नो
हत्वा गतो ।

(६३९) इदानीं दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धिकथा होति । सोमनस्सह-
गत-दुहेतुकासंस्सारिकचित्तेन हि कम्मे आयूहिते तादित्तेनेव विपाकचित्तेन गहितपटि-
संधिकस्स पुट्टिप्पत्तस्स चक्खुद्वारे इट्ठारम्मणे आपायगते हेट्ठो वुत्तनयेनेव तयो
भोचवारा होन्ति । दुहेतुकस्स पन जवन-किरिया नत्थि । तस्मा कुसलतो चत्तारि
सोमनस्सहगतानि, अकुसलतो चत्तारी ति इमेसं अट्ठजं अज्जतरेन जवितपरि-
योसाने दुहेतुकमेव सोमनस्सहगतासंस्सारिकं तदारम्मणं होति । एवमस्स चक्खु-
विञ्जाणादीनि त्रीणि, इदं च तदारम्मणं ति, चत्तारि गणनूपगचित्तानि होन्ति ।
'इट्ठमज्जत्तारम्मणे' पन कुसलतो उपेक्खासहगतानं चतुञ्चं, अकुसलतो चतुञ्चं ति,
अट्ठजं अज्जतरेन जवितपरियोसाने दुहेतुकमेव उपेक्खासहगतं असंस्सारिकं तदा-
रम्मणं होति । एवमस्स उपेक्खासहगतं सन्तीरणं, इदं च तदारम्मणं ति, दे गणनू-
पगचित्तानि होन्ति । तानि हि पुरिमेहि चत्थि खड्दि छ ।

(६४०) सोतद्वारादीतु पि छ छा ति एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते
समतिस चित्तानि उप्पज्जन्ति । अगहितगहणेन पन चक्खुद्वारे छ, सोतविञ्जाणादीनि
चत्तारी ति दस होन्ति । अम्बोपम-निवामकथा पाकतिका एव । यन्तोपमं^१ इथ न
लब्धमी ति वुत्तं । सोमनस्सहगत-दुहेतुक-ससं-[286]-स्सारिक-कुसलचित्तेन कम्मे
आयूहिते पि उपेक्खासहगत-दुहेतुक-असंस्सारिक-संस्सारिकेहि कम्मे आयूहिते पि
एसेव नयो । एत्तावता दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि होती ति वारो कथितो ।

१-१ See ३.५९५-९६. २ See ३.५९८. ३ See ३.६०१-६०४.
४-६ These correspond to cittas in Dhs. §§146, 150-55, 156.
See chart. ७ See ३.६०६-६०७. ८ See ३.५९२; cf. ३.६०७.
९ सी०, ५०, PTS-तिहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि, १० See ३.६०७. ११ See
३.५९२. This corresponds to ३.६०८. १२ Described in Dhs.
§§147-48. १३ See ३.६०८, ५९३-९४. १४ See ३.६०९, ६०६-६०७.
१५-१७ Described in Dhs. §§ 149, 157-158, 159.

(६४१) अहेतुकां होती ति वारो^१ पन एवं वेदितव्यो— कुसलतो चत्थि आणविण्युत्तेहि कम्मे आणूहिने, कुसलविपाकाहेतुक-मनोविज्जाणवातुया उपेक्खा-सहगताय पटिसन्धिया गहिताय, कम्मसदिसा पटिसन्धी ति न वत्तव्वा । इतो पट्टाय हेट्ठा वुत्तनयेनेव कथेत्वा इट्ठे पि इट्ठमज्झत्ते पि चित्तप्पवत्ति वेदितव्वा । इमस्स हि थेरस्स वादे पिण्डजवनं^२ जवति । सेसजवनं कुसलयाय वा अकुसलयाय वा को निवामेती ति आदिकथो सव्वा तत्थ वुत्तनयेनेव वेदितव्वा । एत्तावता मोरवापीवासि-महादत्तथेरवादे द्वादसकम्मगो निट्ठितो^३ सद्धिं दसकम्मगेन चैव अहेतुकट्ठकेन चा ति ।

(iii)

(६४२) इदानीं महाधम्मरत्तितथेरवादे दसकम्मगकथो^४ होति । तत्थ सकेतपण्ह-उत्सदक्खित्तानि^५ पाकतिकानेव । हेतुकित्तने पन अयं विसेसो । ति-हेतुककम्मं तिहेतुक-विपाकं पि दुहेतुकविपाकं पि अहेतुकविपाकं पि देति । दुहेतुक-कम्मं तिहेतुकमेव न देति, इतरं देति । तिहेतुककम्मेन पटिसन्धि तिहेतुका य होति; दुहेतुका, अहेतुका न होति । दुहेतुककम्मेन दुहेतुकाहेतुका होति, तिहेतुका न होति । असंस्कारिककम्मं विपाकं असंस्कारिकमेव देति, नो संसंस्कारिकं । संसंस्कारिक पि संसंस्कारिकमेव देति, नो असंस्कारिकं । आरम्भणेन वेदने^६ परिवत्तेतव्वा । जेयेन पिण्डजवनमेव जवति^७ । आदितो पट्टाय चित्तानि कथेतव्वा^८ नी ति ।

(६४३) तत्राव कथा— एको पटमकुसलचित्तेन कम्म आणूहिने, पटम-विपाकचित्तेनेव पटिसन्धि गगहाति । अयं कम्मसदिसा पटिसन्धि । तस्स वुट्ठि-प्पत्तस्स चक्खुद्वारे 'इद्वारम्भणे' आपाधगते वुत्तनयेनेव तयो मोषवारा होन्ति । अयंस्स हेट्ठा वुत्तानं तेरसत्तं [287] सोमनस्ससहगतजवनानं अज्जतरेन जचित-परियोसाने पटमविपाकचित्तमेव तदारम्भणं होति । तं 'मूलमवंगं' 'तदारम्भणं' ति द्वे नामानि लभति ।

(६४४) एवमस्स चक्खुविज्जाणादीनि तीणि, इदं च तदारम्भणं ति,

१ सो०. ५०—अहेतुकापटिसन्धि. २ See ३.५९२; corresponds to ३.६१०.
३ See ३.६१०... ४ मूलटीका (p. 126)— पिण्डजवनं जवती ति कुसलाकुसल-
क्षिजवनानि पिण्डत्वा कथितानां ति । तथा-कथितानि जवनानि पिण्डतानि विद्य वुत्तानि ।
वत्ति वा तदारम्भणे पिण्डत्वा दस्सितानि वुत्ता जचितानेव वुत्तानि । ५-५ सि०—कुप-
क्ताय...अकुसलताय. See ३.६१२. ६ This commenced with ३.६१५.
७ See ३.५८७. ८ See ३.५८८-५९१. ९ Differs from ३.५९१.
१० Differs from ३.५९२ but agrees with ३.६३५. ११ Cf. with
३.५९२, ६२५. १२ म०—लभति. १३ Dhs. §§1-145. १४ See ३.५९३.
१५. १५ See ३.६३६. १६ See ३.५९५.

चत्तारि गणनूपगचित्तानि होन्ति । 'इदमज्झत्तारम्मणे' देट्ठां वुत्तनयेनेव द्वादसञ्च उपेक्खासहगतजवनानं अज्झतरेन जप्पितपरियोसने उपेक्खासहगतं तिहेतुकासंस्कारिकचित्तं तदारम्मणत्वा पतिट्ठाति । तं 'आगन्तुकैमवज्जं' 'तदारम्मणं' ति द्वे नामानि लभति । एवमस्स उपेक्खासहगतसन्वीरणं इदं च तदारम्मणं ति द्वे गणनूपगचित्तानि । तानि पुरिमेहि चत्तुहि सद्धिं छ होन्ति । सोत्तद्वारादीसुं पि छ छा ति^१ । एवं एकाय चेतनाय कम्मे आयुहिते पञ्चसु द्वारेषु समतिसं चित्तानि उपपन्नन्ति । अगहितगहणेन चक्खुद्वारे छ, सोत्तविज्झाणादीनि चत्तारी ति दस होन्ति । अभ्योपमै-नियामकथो पाकतिका येव ।

(६४५) दुतिय-ततिय-चत्तुर्थीकुसलचित्तेहि कम्मे आयुहिते पि एत्तकानेव विपाकचित्तानि होन्ति । चत्तुहि उपेक्खो-सहगतचित्तेहि कम्मे आयुहिते पि एसेव नयो । इध पमं पठमं इदमज्झत्तारम्मणं दस्सेतब्बं । पच्छा इद्वारम्मणेन वेदना परिवत्तेतब्बा । तस्य अभ्योपमै-नियामकथो पाकतिका एव । यन्तोपमं न लब्धमिति । 'कुसलतो पन चतुस्रं आणवियुत्तानं अज्झतरेन कम्मे आयुहिते' पि इतो पट्ठाव सव्वं विचारेत्थो अहेतुकट्ठकं कथेतब्बं^२ । एत्तावता महाधम्मरत्नित्तरत्थेवादे दसक-मग्गो निवृत्तिो होति, सद्धिं अहेतुकट्ठकेना ति ।

(६४६) इमेसं पन तिण्णं येरानं कतरस्स वादो गहेतब्बां ति ? न फस्सपि एकंसेन । सव्वेसं पन वादेसु युत्तं गहेतब्बं । पठमवादस्मिं हि संसंखारासंखारविधानं पच्चयमेदतो अधिपेतं । तेनेत्थ, असंखारिककुसलस्स दुव्वलपचयेहि उप्पन्नं संसंखारविपाकं, संसंखारिककुसलस्स बलवपच्चयेहि उप्पन्नं असंखारिकविपाकं च गहेत्था, लब्धमानानि पि किरियजवनानि पहाय, कुसलजवनेहि तदारम्मणं आरम्मणेन च [288] वेदनं नियामेत्वा, सेक्ख-पुणुज्जनवसेन सोलसकमग्गो कथितो ।

(६४७) यं पनेत्थ अकुसलजवनावसाने^३ अहेतुकविपाकमेव तदारम्मणं दस्सितं, तं इतरेषु ने^४ दस्सितमेव । तस्मा तथै तं^५, तेषु युत्तं सहेतुकविपाकं च,

१ See ३.६२७. २ See ३.५९५. ३-३ This sentence is omitted by all authorities except सि०. ४ See ३.५९८-९९. ५ See ३.६०१-०४. ६-६ Described in Dhs. §§146-149, 150-159. ७ M., PTS. add अस्स. ८ See ३.६०६; agrees with ३.६४०. ९ Described in Dhs. §§147-49, 157-59. १० Corresponding to ३.६१०-६११, ६४१. ११ सं०, म०- गहेतब्बं. १२ Not mentioned here, but mentioned in ३.६३६, ६४३. १३-१३ See ३.६१२-१३. १४ See ३. ६३६-३७, ६४३. १५-१५ सी०, म०- तं तथ.

एत्था पि सम्भमिदं लब्धते^१ व । तत्रायं नयो— यदा हि कुसलजवनानं अन्तरन्तरा अकुसलं जवति, तदा कुसलावसाने आधिष्णैरदिसमेव, अकुसलावसाने सहेतुकं तदारम्भणं युत्तं । यदा निरन्तरं अकुसलमेव तदा अहेतुकं । एवं ताव पठमवादे युत्तं गहेतव्यं ।

(६४८) दुतियवादे पन कुसलतो ससंस्वार-असंस्वारविधानं अधिपेत्तं । तेनेत्थ असंस्वारिककुसलस्स असंस्वारिकमेव विपाकं, ससंस्वारिककुसलस्स ससंस्वारिकमेव गहेत्वा, जवनेन तदारम्भणं अकर्त्ता, सम्भेसं पि सेस्सासेनस्सपुधुज्जनानं उप्पत्तिरैहो पिण्डजवनवसेनेव द्वादसकम्मगो कथितो । तिहेतुकजवनावसाने पनेत्थ तिहेतुकं तदारम्भणं युत्तं । दुहेतुकजवनावसाने दुहेतुकं, अहेतुकजवनावसाने अहेतुकं भाजेत्वा पन न युत्तं । एवं दुतियवादे युत्तं गहेतव्यं ।

(६४९) ततियवादे पि कुसलतो व असंस्वार-ससंस्वारविधानं अधिपेत्तं । 'तिहेतुककम्मं तिहेतुकविपाकं पि दुहेतुकविपाकं पि अहेतुकविपाकं पि देती'ति पन वर्चनतो असंस्वारिक-तिहेतुकपटिसन्धिकस्स असंस्वारिकदुहेतुकेन पि तदारम्भणेन भवितव्यं । तं अदस्सेत्वा हेतुवैदिसमेव तदारम्भणं दस्सितं । तं पुरिमाव हेतुकित्तन-लक्षिया न पुज्जति । केवलं दसकम्ममादिमावनायमेव युत्तं । इतरं पि पन लब्धते व । एवं ततियवादे पि युत्तं गहेतव्यं ।

(६५०) अयं च सम्भा पि पटिसन्धिजनकस्सेव कम्मस्स विपाकं सम्भाय तदारम्भणकथा । 'सहेतुकमयं अहेतुकमयंस्स अनन्तरपच्चयेन पच्चयो' [दुक्प०४५] ति वचनतो पन नानाकम्मेन अहेतुकपटिसन्धिकस्स पि सहेतुकविपाकं तदारम्भणं उप्पज्जति । तस्स उप्पत्तिविधानं महापकरणे [दुक्प०४९] आधिप्रविस्सती ति ।

कामावचरकुसलविपाककथा निष्ठिता ।

[रूपावचरारूपावचरविपाककथा]

(६५१) [289] इदानीं रूपावचरादिविपाकं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा अव्याकता ति आदि [§४९९-५०४] आरब्धं । तथ यस्मा कामावचर-

१ On this passage अ० बी० (p. 152) says: 'यं पनेत्वा' ति पथं पठमवादस्मि यं पन तदारम्भणं । 'तं' तदारम्भणं । 'इतरेसु' दुतियवादादौसु । आचरियेहि दस्सितं' (१ न दस्सितं) । तस्मा 'तथ' पठमवादस्मि युत्तं अहेतुकतदारम्भणं । 'तेसु' दुतियवादादीसु युत्तं सहेतुकविपाकं च । 'एत्वा' पि पठमवादस्मि । 'सम्भे इदं' तदारम्भणं लब्धते व । २ M., PTS- जावज्ज^० । ३ सि०-असंस्वार-ससंस्वार^० । ४ See ३.६२५. M., PTS-कत्ता । ५ M.- उप्पत्तारहो । ६ See ३.६४२ above. ७ सि०- ति-हेतुक^० । ८ 'असंस्वारदुहेतुकतदारम्भणं' (अ० बी० p. 152). ९ मूल-टीका (p. 126-27)- महापकरणे आगद्वालिवा पाकदं । १० न०- रूपावचरारूपावचरं, टी०- रूपावचरारूपावचरविधाने,

विपाकं अत्तनो कुसलेन स्रदिसं पि होति, असदिसं पि, तस्मा न तं कुसलानुगतिकं कत्वा भाजितं । रूपावचरारूपावचरविपाकं पन यथा इत्थि-
अस्स-पन्वतादीनं छाया इत्थिआदिसदिसा व होमि, तथा अत्तनो कुसलसदिसमेव
होती ति कुसलानुगतिकं कत्वा भाजितं । कामावचरकम्मं च यदा कदाचि विपाकं
देति, रूपावचरारूपावचरं पन अनन्तरा येव, दुत्तियमवसिंम येव अत्तमावे, विपाकं
देती ति पि कुसलानुगतिकमेव कत्वा भाजितं । सेसं कुसले वुत्तयेनेव वेदितव्वं ।
अयं पि वित्तेसो— पटिपदीदिमेदो च हीन-पणीत-मज्झिममौवो च एतेसु ज्ञाना-
गमनतो वेदितव्वो । छन्दादीनं पन अज्जतरं धुरं कत्वा अनुप्तादनियत्ता निरधि-
पतिद्वानेव एतानी ति ।

रूपावचरारूपावचरविपाककथा निट्ठिता ।

[लोकुत्तरविपाककथा]

(६५२) लोकुत्तरविपाकं पि कुसलसदिसत्ता कुसलानुगतिकमेव कत्वा
भाजितं । तस्मा पन तेभूमककुसलं चुत्तिपटिसन्धिवसेन वट्ठं आचिनाति^१ वट्ठेति,
तस्मा तत्थ कतत्ता उपचितत्ता ति [§४९८-५०४] वुत्तं । लोकुत्तरं पन तेन
आचितं पि अपचिनति, सयं पि चुत्तिपटिसन्धिवसेन न आचिनति, तेनेत्थ 'कतत्ता
उपचितत्ता'ति अवत्वा कतत्ता भावितत्ता [§५०५] ति वुत्तं । सुज्जतं [§५०५]
ति आदीसु 'मग्गो' ताव 'आगमनतो सगुणतो आरम्भणतो ति तीहि कारणेहि नामं
लभती'ति, इदं हेट्ठो कुसलाधिकारे वित्थारितं । तत्थ सुत्तन्तिकपरियायेन सगुणतो
पि आरम्भणतो पि नामं लभति । परियायदेसना हेसा । अभिधम्मकथा पन
निप्परियायदेसना । तस्मा इध सगुणतो वा आरम्भणतो वा नामं न लभति,
आगमनतो व लभति । आगमनमेव हि धुरं । तं दुत्थिं होति— विपस्सनागमनं
मग्गागमनं ति । तत्थ मग्गस्स आगतद्वाने विपस्सनागमनं धुरं, [290] फलस्स
आगतद्वाने मग्गागमनं धुरं ति, इदं पि हेट्ठो वुत्तमेव । तेसु इदं फलस्स आगतद्वानं,
तस्मा इध मग्गागमनं धुरं ति वेदितव्वं ।

(६५३) सो प्नेस मग्गो आगमनतो 'सुज्जतं'ति नामं लभित्वा सगुणतो
च आरम्भणतो च 'अनिमित्तो' 'अप्पणिहितो' ति पि वुत्थति । तस्मा सयं
आगमनियद्वाने ठत्वा अत्तनो फलस्स तीणि नामानि देति । कयं ? अयं हि सुद्ध-
आगमनवसेनेव लद्धनामो 'सुज्जतमग्गो' सयं आगमनियद्वाने ठत्वा अत्तनो फलस्स

१ Dhs. §176 ff., 206 ff. २ Dhs. §§271-76. ३ See ३.६५५.
for detailed discussion. ४ सि० inserts before this लोकुत्तर-
५ सी०, म० PTS- आचिनति. ६ See ३.४८३-८४. ७ See ३.४८४.

नामं ददमानो 'सुञ्जतं' ति नामं अदासि । 'सुञ्जत-अनिमित्तमग्नौ' सयं आगमनियद्वाने ढत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'अनिमित्तं' ति नामं अकासि । 'सुञ्जत-अप्यणिहितमग्नौ' सयं आगमनियद्वाने ढत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'अप्यणिहितं' ति नामं अकासि । इमानि पन तीणि नामानि मग्गान्तरे फलचित्तरिंमं येव इमिना नयेन लब्भन्ति, न अपरभागे वलज्जनफलसमापत्तिया ।

(६५४) अपरभागे पन अनिचादीहि तीहि विपस्सनाहि विपस्सितुं सक्कोति । अयंस्स बुद्धित-बुद्धित-विपस्सनावत्तेन अनिमित्त-अप्यणिहित-सुञ्जतसंस्सत्तानि तीणि फलानि उपपज्जन्ति । तेसं तावेव संस्सत्ताग्गमानि । अनिच्चानुपस्सनादीनि जाणानि गोत्रमू-आणानि नाम होन्ति । सो चायं सुञ्जतमग्ने वुत्तो । अप्यणिहितमग्ने पि एसेव नयो । अयं हि सुद्ध-आगमनवत्तेन लद्धनामो 'अप्यणिहितमग्ने' सयं आगमनियद्वाने ढत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'अप्यणिहितं' ति नामं अकासि । 'अप्यणिहित-अनिमित्तमग्ने' सयं आगमनियद्वाने ढत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'अनिमित्तं' ति नामं अकासि । 'अप्यणिहित-सुञ्जतमग्ने' सयं आगमनियद्वाने ढत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'सुञ्जतं' ति नामं अकासि । इमानि पि तीणि नामानि मग्गान्तरे फलचित्तरिंमं येव इमिना नयेन लब्भन्ति, न अपरभागे वलज्जनसमापत्तिया ति ।

(६५५) एवं इमस्मिं विपाकनिहेत्ते कुसलचित्तेहि लिगुणानि विपाकचित्तानि वेदितव्वानि । यथा पन तेमूमककुसलानि अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतुं न सक्कोन्ति, न एवं लोकुत्तरकुसलानि । कस्मा ? तेमूमककुसलानं हि अज्जो आवु-हनकालो अज्जो विपचनकालो । तेनेतानि अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतुं न सक्कोन्ति । लोकुत्तरानि पन ताव सद्दाय, तस्मिं विरिये, ताव सत्तिया, तस्मिं समाधिस्मिं, ताव पज्जाय अवूपसन्ताय, अपण्णकं अविरुद्धं मग्गान्तरमेव विपाकं पटिलभन्ति, तेन अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतुं सक्कोन्ति । यथा हि परिक्कस्स अग्गिनो कतट्टाने अग्निस्मिं निब्बुत्तमत्ते येव उण्हाकारो निब्बापित्वा किञ्चि न होति, महन्तं पन आदिप्तं अग्निक्कल्लभं निब्बापित्वा गोमयपरिमण्डे कते पि उण्हाकारो अवूपसन्तो व होति, एवमेव तेमूमककुसले अज्जो कम्मक्कल्लणो अज्जो विपाकक्कल्लणो परित्तअग्निद्वाने उण्हाभाव-निब्बुत्त-कालो विद्य होति । तस्मा तं अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतुं न सक्कोति । लोकुत्ते पन ताव सद्दाय ... पे० ... ताव पज्जाय अवूपसन्ताय, मग्गान्तरमेव फलं उपपज्जति, तस्मा तं अत्तनो विपाकं लभापेती ति वेदितव्वं । तेनाहु पोराणा—

‘विपाके अधिपतिं नत्थि ठपेत्वा लोकुत्तरं’ ति ।

१ सि०, म०— अनुलोभं. २ ती०, म०— वत्तं. ३ सि०— उण्हाकारनिब्बा-
पनं. ४ ६०० १.६५१ (last sentence).

(६५६) चतुस्रमगफलनिर्देशे अज्जाताविन्द्रियं [§५५३आ] ति अज्जाताविनो चतुसु सचेसु निद्रितज्जाणकिचस्स इन्द्रियं, अज्जातावीनं वा चतुसु सचेसु निद्रितकिच्चानं चत्तारि सच्चानि जत्वा पटिविच्छित्ता ठितानं धम्मनं अज्ज- [292]-न्तरे इन्द्रियसाधनेन इन्द्रियं । निर्देशवारे पि'स्स अज्जातावीनं [§५५५] ति आजानिक्का ठितानं । धम्मनं ति संपयुत्तधम्मनं अज्जन्तरे । अज्जा ति आजानना, पज्जा पजानना ति आदीनि युत्तस्थानेव । मग्गाङ्गं मग्गापरियापन्नं [§५५५] ति कलमग्गस्स अंगं, कलमग्गे च परियापन्नं ति अत्थो ।

(६५७) अपि चेत्थ इदं पकिण्णकं—एकं इन्द्रियं एकट्ठानं गच्छति, एकं छट्ठानानि गच्छति, एकं एकट्ठानं गच्छति । एकं हि 'अज्जिन्द्रियं' हेट्ठा तीणि कलानि, उपरि तथो मग्गे ति छट्ठानानि गच्छति । एकं 'अज्जाताविन्द्रियं' एकं ठानं गच्छति अर- हत्तफलं । सच्चेसु पि मग्गफलेसु अत्थतो अट्ठ अट्ठ इन्द्रियाणी ति चतुसट्ठि लोकुत्तर- इन्द्रियाणं कथितानि । पाळितो [§२७७] पन नव नवै कत्वा द्वासत्तति होन्ति । मग्गे मग्गाद्वा ति पुत्तं । फले पि मग्गङ्गं । मग्गे शोण्डङ्गो ति पुत्तो फले पि शोण्डङ्गो । मग्गक्खणे पि आरति विरती ति पुत्ता कलक्खणे पि आरति विरती ति । तत्थ मग्गो मग्गमाथेनेव मग्गो, फलं पन मग्गं उपादाय मग्गो नाम; कलङ्गं फलपरियापन्नं ति वत्तुं पि बह्वति । मग्गो बुक्कनकस्स अङ्गो ति संबोक्कङ्गो, फले बुद्धस्स अङ्गो ति संबोक्कङ्गो । मग्गे आरमण-विरमणवत्तेनेव आरति विरति । फले पन आरति-विरतिवत्तेना ति ।

लोकुत्तरविपाककथा निद्रिता ।

[अकुसलविपाककथा]

(६५८) इतो परानि अकुसलविपाकानि—पञ्च चक्खु-सोत-धाण-जिह्वा-काय-विज्जाणानि, एका मनोधातु, एका मनोविज्जाणधातु ति [§§५५६-५६५] इमानि सत्त चित्तानि—पालितो च अरयतो च हेट्ठा बुत्तेहि तादिसेहेव कुसलविपाकचित्तेहि सदिसानि । केवलं हि तानि कुसलकम्मपचयानि इमानि अकुसलकम्मपचयानि । तानि च इट्ठ-इट्ठमज्जत्तेसु आरम्भणेषु वत्तन्ति, इमानि अनिट्ठानिट्ठमज्जत्तेसु । उत्थ च सुखसहगतं कायविज्जाणं, इध दुक्खसहग-[293]-त्तं । तत्थ च उपेक्खला-सहगता मनोविज्जाणधातु मनुस्सेसु जच्चन्धादीनं पटिसन्धिं आदिं कत्वा पञ्चसु ठानेषु विपचति । इध पन एकादसधिधेना पि अकुसलचित्तेन कम्मे आयुहिते कम्म-कम्मनिमित्त-गतिनिमित्तेसु अज्जतरं आरम्भणं कत्वा चतुसु अपापेषु (i) पटि- सन्धिं हुत्वा विपचति; दुत्थिवधारतो पट्ठाव पावतापुक्कं (ii) मयंगं हुत्वा, अनिट्ठा-

निद्रमज्जत्तरम्माणव पञ्चविञ्जाणवीथिया (iii) सन्तीरणं हुत्वा, बलवारम्मणे छसु-
द्वारेषु (iv) तदारम्मणं हुत्वा, मरणकाले (v) चुति हुत्वा ति, एवं पञ्चसु ठानेसु
विपद्यती ति ।

अकुसलविपाककथा निद्रिता ।

[अव्याकृतधम्मकथा]

[(ii) किरियकथा]

(६५९) इदानीं किरियाव्याकृतं [§§५६६-५८२] भाजित्वा दस्सेतुं पुन-
कतमे धम्मा अव्याकृता [§५६६] ति आदि आरब्धं । तस्य किरियां ति
करणमत्तं । सज्जेसु येव हि किरियचित्तेसु यं पन जवनमावं अप्पत्तं तं सातपुक्कं
विय । यं जवनमावपत्तं तं छिन्नमूलकस्सपुक्कं विय अप्पत्तं होति, तं-तं-किञ्च-
साधनपयेन पवत्ता पन करणमत्तमेव होति । तस्मा किरिया ति पुत्तं । नेव-
कुसला-नाकुसला ति आदीसु कुसलमूलसंसातस्स कुसलहेतुनो अभावा 'नेव-
कुसला'; अकुसलमूलसंसातस्स अकुसलहेतुनो अभावा 'नेव-अकुसला'; योनिसे-
मनसिकार-अयोनिसेमनसिकार-संसातानं पि कुसलकुसलपचयानं अभावा 'नेव-
कुसला-नाकुसल' । कुसलाकुसलसंसातस्स जनकहेतुनो अभावा नेव-कम्मविपाका ।

(६६०) इथा पि चित्तेकग्यातानिदेसे पवत्तिद्विचिम्मत्तमेव लब्धति । इ-
पञ्चविञ्जाणानि, तिरसो मनोधातुयो, तिरसो मनोविञ्जाणधातुयो, विचिकिञ्छा-
सहगतं ति इमेसु हि सत्तरससु चित्तेसु दुब्बलत्ता 'सण्ठिति अवट्ठिती' [§११] ति
आदीनि न लब्धन्ति । सेसं सम्बं विपाकमनोधातुनिदेसे [§४५५-६८] वु-[294]-त्त-
नयेनेव वेदितम्बं, अज्झम उपपत्तिट्ठाना । तं हि चित्तं पञ्चविञ्जाणानन्तरं उप-
जति । इदं पन पञ्चद्वारे बलज्जनपवत्तिकाले सज्जेसं पुरे उपपजति । कथं ?
चक्खुद्वारे ताव इट्ठ-इट्ठमज्जत्त-अनिट्ठ-अनिट्ठमज्जत्तेसु रुपारम्मणेषु येन-केनचि
पसादे घट्टिते तं आरम्मणं गहेत्वा आवजनक्खेन पुरेचारिकं हुत्वा भवंगं आवट्टय-
मानं उपपजति । सौतट्ठारादीसु पि एसेव नयो ति ।

किरियमनोधातुचित्तं निद्रितं ।

(६६१) मनोविञ्जाणधातु उपपन्ना होति ... पे० ... सोमनस्स-
सहगता [§५६८] ति, इदं चित्तं अज्जेसं असाधारणं । खीणासवस्सेव पाटि-
पुगलिकं । छसु द्वारेसु लब्धति । चक्खुद्वारे हि पधानसारुप्यं ठानं दिस्वा खीणा-

१ See ३.५८३. २ सी०-अवर्त्त. ३ न च कम्मविपाका in § 566.
४-५ See §§ 479, 464, 450, 424 which are implied here and
included in पे० of § 566. ५ See ३.५७८-८०.

सतो इमिना चित्तेन सोमनस्सितो होति । सोतद्वारे षण्डभाजनियद्धानं पत्वा मद्वा-
 खं कत्वा लुङ्गलुङ्गेसु गण्हन्तेसु 'एवरुत्ता नाम मे लोलुप्पतग्हा पहीना'ति इमिना
 चित्तेन सोमनस्सितो होति । वाणद्वारे गण्हेहि वा पुण्हेहि वा चेतियं पूजेन्तो
 इमिना चित्तेन सोमनस्सितो होति । जिह्वाद्वारे रससम्पन्नं पिण्डपातं लब्धं माजेत्वा
 परिमुञ्जन्तो 'साराणीयधम्मो वत्त मे पूरितो'ति इमिना चित्तेन सोमनस्सितो होति ।
 कायद्वारे अभिसमाचारिकवत्तं करोन्तो 'कायद्वारे मे वत्तं परिपूरितं'ति इमिना
 चित्तेन सोमनस्सितो होति । एवं ताव पञ्चद्वारे लब्धति । मनोद्वारे पन अतीताना-
 गतं आरम्भ उपपजति । जोतिपालमाणवै-मखादेयराजै-कण्ठतापेसादिकालदिमं हि
 कतं कारणं आवज्झित्वा तत्तागतो सितं पात्यकासि । तं पन पुब्बेनिवासञ्जाण-सञ्च-
 ज्जुतञ्जाणानं किञ्च । तेसं द्विजं पन जाणानं चिण्णपरियन्ते इदं चित्तं हासयमानं
 उपपजति । अनागते 'तन्तिस्सरो' मुतिगं-[295]-सरो पथेकबुद्धो मविस्सती'ति
 सितं पात्यकासि । तं पन अनागतसञ्जाण-सञ्चज्जुतञ्जाणानं किञ्च । तेसं पन
 जाणानं चिण्णपरियन्ते इदं चित्तं हासयमानं उपपजति ।

(६६२) निदेसवारे पन'स्स सेसअहेतुकधिचेदि बलवत्तरताय चित्तेकगता
 समाधिबलं पापेत्वा ठपिती । विरियं पि विरियबलं पापेत्वा । उदेसवारे पन 'समाधि-
 बलं होति विरियबलं होती'ति अनागतता परिपुण्णेन बलद्वेनेतं द्वयं बलं नाम न
 होति । यस्मा पन 'नेव-कुसलं-नाकुसलं' तस्मा बलं ति वत्ता न ठपितं । यस्मा पन
 न निष्परियायेन बलं, तस्मा संगहवारे [§ ५७२ अ] पि 'द्वे बलानि होन्ती' ति न
 वुत्तं । सेसं सव्यं सोमनस्ससहगतहेतुक-मनोविञ्जाणधातुनिदेसे [§ ४७०-८२]
 वुत्तनयेनेव वेदितव्यं ।

(६६३) उपेक्खासहगता ति [§ ५७४] इदं चित्तं तीसु भवेसु सञ्चेतं
 सचित्तकवत्तानं साधारणं, न कस्सधि सचित्तकवत्तस्स न उपपजति नाम । उपपज-
 मानं पन पञ्चद्वारे वोढुपन्नं होति, मनोद्वारे आवज्जनं । छ असाधारणञ्जाणानि पि
 इमिना गह्ठितारम्भणमेव गण्हन्ति । महागजे^१ नामेतं^२ चित्तं; इमस्स अनारम्भणं
 नामनरिपि । 'असञ्चज्जुतञ्जाणं सञ्चज्जुतञ्जाणगतिकं नाम कतमं?' ति वुत्ते 'इदं'
 ति वत्तव्यं । सेसमेतय पुरिमचित्ते वुत्तनयेनेव वेदितव्यं । केवलं हि तथ सप्पीतिकत्ता
 नवंगिको [§ ५७३] संसारवत्तयो विमत्तो । इध न-प्पीतिकत्ता अट्ठंगिको [§ ५७५] ।

१ सो०, M. - लङ्गलङ्गेसु. २ सो०, म० - साराणीय^०. ३ जा० ३. ४६३.
 ४ जा० १. १३७. ५ जा० ४-६. Also see ६. ३२ below. ६ Not noted
 in the Dictionary of Pali Proper Names. ७ सो०, म० - मुदिगं.
 ८ § ५७०. ९ § ५७१. १० M. - परिचिण्णेन. ११ See ३. ५८१-८५.
 १२-१३ M. - महाजनं तमेतं, सि० - महाराज; मूलटीका (p. 129) - महाविशयं च
 महाजनो विध महन्तं.

(६६४) इदानीं यानि कुसलतो अट्ट महाविचिचानेव खीणासवस्स उप्पज्जन-
ताय किरिया [§ ५७६] ति जातानि, तस्मा तानि कुसलनिहेसे [§§ २-१५९]
वुत्तनयेनेव वेदितव्यानि ।

(६६५) इध ठत्वा हसनकविचानि समोधानेतव्यानि । कति पनेतानि
होन्ती ति ? तेरसे । पुयुज्जना हि कुसलतो चतूहि सोमनस्सहगतेहि, अकुसलतो
चतूही ति, अट्टहि चित्तेहि हसन्ति । सेक्खा कुसलतो चतूहि सोमनस्सहगतेहि,
अकुसलतो द्वीहि दिट्ठिगतविप्यपुत्तसोमनस्सहगतेही ति, छहि चित्तेहि हसन्ति ।
खीणासया किरियतो पञ्चहि सोमनस्सहगतेहि हसन्ती ति ।

(६६६) [296] रूपावचरारूपावचर-किरिया-निहेसेसु [५७७-५८२]
दिट्ठधम्मसुखविहारं [§ ५७७] ति दिट्ठधम्मे, इमस्मिं येव अत्तभावे, सुखविहार-
मत्तकं । तत्थ खीणासवस्स पुयुज्जनकाले निव्वसितसमापत्ति याव नं न समापज्जन्ति
ताव कुसला व, समापन्नकाले किरिया होति । खीणासवकाले पन'स्स निव्वसित-
समापत्ति किरिया व होति । सेसं सव्वं तं-सदिसत्ता कुसलनिहेसे [§§ १६०-२७६]
वुत्तनयेनेव वेदितव्यं ति ।

अट्टसालिनिवा धम्मसंगहट्टकथाय चित्तुप्पादकया निट्ठिता ।

अव्याकतपदं पन नेव ताव निट्ठितं ति ।

चित्तुप्पादकण्डवण्णना निट्ठितो ।

४

[अव्याकतधम्मकथा]

[(iii) रूप-अव्याकतकथा]

[रूपकण्डवण्णना]

(१) इदानीं रूपकण्डं भाजेत्वा दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा अव्याकता
[§ ५८३] ति आदि आरब्धं । तत्थ किञ्चा पि हेट्ठा चित्तुप्पादकण्डे विपाकाव्याकतं
येव किरियाव्याकतं च निस्सेसं कत्वा भाजितं, रूपाव्याकत-निव्वानाव्याकतानि
पन अकथितानि, तानि कथेतुं चतुर्विधं पि अव्याकतं समोधानेत्वा दस्सेन्ती
कुसलाकुसलानं धम्मानं विपाका [§ ५८३] ति आदिमाह । तत्थ कुसला-
कुसलानं ति चतुर्भूत-कुसलानं चेव अकुसलानं च । एवं ताव विपाकाव्याकतं
कुसलविपाकाकुसलविपाकवसेन द्वीहि पदेहि परियादित्वा दस्सितं । यस्मा पन

१ See ३-२६५-३२५; note 2 on § 576 and note ३ on § 498-
२ सी०, ४० insert before this पुत्तन. ३ See ३-२२६-४६५. ४ M.-
समसा. ५ Continues upto ४.११९.

तं सर्वं पि कामावचरं वा होति, रूपावचरादीषु वा अञ्जतरं, तस्मा 'कामावचरा'ति आदिना नयेन तदेव विपाकाव्याकृतं भुम्भन्तरवसेन परियादित्वा दस्तितां । यस्मा पुन तं वेदनासन्धो पि होति ...पे०... विज्जाणकसन्धो पि, तस्मा पुन सम्भ्युत्तचतुक्खन्धवसेन परियादित्वा दस्तितां ।

(२) एवं विपाकाव्याकृतं कुसलाकुसलवसेन भुम्भन्तरवसेन संपयुत्तकसन्धवसेना ति तीहि नयेहि परियादाय दस्सेत्वा, पुन किरियाव्या-[297]-कृतं दस्सेन्तो वे च धम्मा किरिया [§५८३] ति आदिमाह । तत्र 'कामावचरा रूपावचरा अरूपावचरा वेदनासन्धो ...पे०... विज्जाणकसन्धो' ति वत्तव्यं भवेय्य । हेट्ठा पुन गहितमेवा ति नयं दस्सेत्वा निस्तन्नितं । इदानीं अधिमत्तं दस्सेन्तो सर्व्वं च रूपं असंखता च धातु [§५८३] ति आह । तत्र 'सर्व्वं च रूपं' ति पदेन पञ्चेवीसति रूपानि छेत्रेवुति रूपकोट्ठासा निष्पदेसतो गहिता ति वेदितव्वा । 'असंखता च धातु' ति पदेन निव्वानं निष्पदेसतो गहितं ति । एतावता 'अव्याकृता धम्मा' ति पदं निष्ठितं होति ।

(३) तत्र कतमं सर्व्वं रूपं [§५८४] ति इदं कस्मा गहितं ? हेट्ठा रूपाव्याकृतं संसेपेनेव कथितं । इदानीं तं एकक-दुक-तिक-चतुक ...पे०... एकादसकवसेन विधारतो भाजेत्वा दस्सेतु इदं गहितं । तस्स'त्थो—यं युत्तं 'सर्व्वं च रूपं, असंखता च धातु' [§५८३] ति, तस्मिं पदद्वये 'कतमं सर्व्वं रूपं नाम ?', इदानीं तं भाजेत्वा दस्सेन्तो चत्तारो च महाभूता [§५८४] ति आदिमाह । तत्र चत्तारो ति गणनपरिच्छदी । तेन तैसं ऊनाधिकमात्रं निवारति । 'व'-सदो' सम्पिण्डन्त्यो । तेन न केवलं 'चत्तारो महाभूता' व रूपं, अञ्जं पि आधी ति 'उपादाकपे' सम्पिण्डेति । महाभूता ति एत्थ महन्त-पातुमावादीहि कारणेहि महाभूतत्वा वेदितव्वा । एतानि हि (i) महन्तपातुमावतो, (ii) महाभूतसामञ्जसो, (iii) महापरिहारतो, (iv) महाधिकारतो, (v) महन्त-भूतत्वा चा ति इमेहि कारणेहि महाभूतानी ति वुचन्ति ।

(४) तत्र (i) 'महन्तपातुमावो'ति, एतानि हि (a) अनुपादिजकसन्ताने पि (b) उपादिजकसन्ताने पि महन्तानि पातुभूतानि । तैसं (a) अनुपादिजकसन्ताने एवं महन्तपातुमावता वेदितव्वा—एकं हि चक्रवाळं आवामतो च विधारतो च योजनानं द्वादससतसहरसानि चतुत्तिससतानि पञ्चासं च योजनानि । परिकसेपतो पुन'

१ See ३.६५५-६६६, Cm.on §§566-82. २ See §§596,647 and मूलटीका p.130. ३ सि०, म०omit. ४ M., PTS-°कारो. ५ With. ४.३-६ cf. वि० ११.१६-१०३. ६ वि० reads मर्या भूतत्वा च. ७ वि० ७.४०-४३.

[298] सञ्चं सतसहस्रानि उत्तिसपरिमण्डलं ।
दस चेव सहस्रानि अहुतानि सतानि च ॥

तथ

दुवे सतसहस्रानि चत्वारि नहुतानि च ।
एत्तकं बहलत्तेन संखाता^१यं वसुन्धरा^२ ॥

तस्सा देव सन्धारकं

चत्वारि सतसहस्रानि अहुव नहुतानि च ।
एत्तकं बहलत्तेन जलं वाते पतिठितं ॥

तस्सा पि सन्धारको

नव सतसहस्रानि मालुतो नभमुग्गतो ।
सठ्ठि^३ चेव सहस्रानि एसा लोकस्स सण्ठिति ॥

(५) एवं सण्ठिते चैत्थ योजनानं

चतुरासीति सहस्रानि अज्जोगाब्धो महण्णवे ।
अचुम्मतो तावदेव सिनेरुपब्बतुत्तमो ॥
ततो उपडुपेनेन पमाणेन यथाक्रमं ।

अज्जोगाब्धुग्गता दिव्वा नानारत्नविशिता ॥
गुग्गरो ईसधरो करवीको सुदस्सरो ।
नेमिन्धरो चिनतको अस्सकण्णो गिरि^४ जहा ॥
एते सत्त महातेल्ल सिनेरस्स समन्ततो ।
महाराजानमावासा देवयस्समिसेविता ॥
योजनानं सतानुचो हिमवा पञ्च पब्बतो ।
योजनानं सहस्रानि तीणि आयत-वित्थतो ॥
चतुरासीति-सहस्सेहि कूटेहि पतिमण्डितो ।
ति-पञ्च-योजनस्सन्ध-परिस्सेपा नगव्हा ॥
पञ्चासयोजनस्सन्ध-साखावामा समन्ततो ।
सत्तयोजनविशिथण्णा तावदेव च उम्मतो ।
जम्बू, यस्सानुमाधेन जम्बुदीपो पकासितो ॥

(६) यं चेत्तं जम्बुया पमाणं तदेव असुरानं चित्तपाटलिवा, गरळानं सिम्बलिदक्खरस्स, अप्परगोपाने कदम्बरस्स, उत्तरकुरुस्स कप्पस्सस्स, पुष्यविदेहे सिरीशस्स, तावतिंतेषु पारिच्छत्तदर्शो^५ ति ।

१ Also in विमु० ११.९.७. २ M.-वाजि०. Cf. जा० ६.१२५. ३ सि०-
सत्त^४. ४ जा० १.१०२.

[299] तेनाहु पोराणा—

पाटली शिखली जम्बू देवानं पारिलत्तको ।

कदम्बो कप्पस्सलो च तिरीसेन भवति तत्तमो^१ ॥

द्वे असीतिसहस्रानि अवशोगाळ्हो महण्णवे ।

अप्पुम्मतो तावदेव चकषाळसिलुचयो ।

परिक्खिपित्तवानं तं सत्थं लोकाधातुमयं ठितो^२ ति ॥

(७) (b) उपादिप्रकृतानि पि मच्छ-कच्छप-देव-दानवादिसरीरवसेन महन्तानेव पातुमूतानि । वुत्तं^३ हेतं भगवता— “वन्ति भिक्खवे महासमुदे योजनसतिका पि अत्तमावो^४ ति” [विन० ४.२४०] आदि ।

(८) (ii) ‘महामूतसामञ्जतो’ ति एतानि हि यथा मायाकारो अमणिं येव उदकं मणिं क्त्वा दस्सेति, असुवण्णं येव लेङ्कुं सुवण्णं क्त्वा दस्सेति, यथा च सयं नेव यक्खो न पक्खी समानो यक्खमायं पि पक्खीमायं पि दस्सेति, एवमेव सयं अनोलानेव हुत्वा नीलं उपादारूपं दस्सेन्ति, अपीतानि... अलोहितानि... अनोदातानेव हुत्वा ओदातं उपादारूपं दस्सेन्ती ति मायाकारमहामूतसामञ्जतो महामूतानि । यथा च यक्खादीनि महामूतानि यं परिगण्हन्ति नेव तेसं तस्स अन्तो न बहिट्ठानं^५ उपलब्धन्ति, न च तं निस्साय न तिट्ठन्ति, एवमेव एतानि पि नेव अञ्जमञ्जरस अन्तो न बहिट्ठितानि हुत्वा उपलब्धन्ति, न च अञ्जमञ्जं निस्साय न तिट्ठन्ती ति । अचिन्तेय्यद्वानताय यक्खादिमहामूतसामञ्जतो पि महामूतानि । यथा च यक्खिनीसंज्ञातानि महामूतानि मनोपेहि वर्णसङ्गटानविक्षेपेहि अत्तनो मयानकमायं पटिच्छादेत्वा सत्ते वज्जेन्ति, एवमेव एतानि पि इत्थिपुरिस-सरीरादीषु मनापेन छविवण्णेन, मनापेन अंगपचंगसङ्गटानेन, मनापेन च हृत्थपाद-अंगुलिममुकविक्षेपेन अत्तनो कक्खलतादिमेदं सरसलक्खणं पटिच्छादेत्वा बालजनं वज्जेन्ति, अत्तनो सभावं दद्दुं न देन्ती ति । इति वज्जनकत्तेन यक्खिनी-महामूतसामञ्जतो पि महामूतानि ।

(९) [300] (iii) ‘महापरिहारतो’ ति महन्तेहि पचयेहि परिहरितव्वतो । एतानि हि दिवसे दिवसे उपनेतव्वत्ता महन्तेहि पासच्छादनादीहि भूतानि पवत्तानी ति महामूतानि । महापरिहारानि वा भूतानी ति पि महामूतानि ।

(१०) (iv) ‘महाविकारतो’ ति भूतानं महाविकारतो । एतानि हि उपादिजानि पि अनुपादिजानि पि महाविकारानि होन्ति । तत्थ अनुपादिजानं

१ M., PTS. म०-तत्तम. २ Here ends विमु० ७.४३. ३ Vinaya Texts, iii. 302. ४ See विमु० ११.९८-१०३. ५ म०- बहिट्ठा. ६ सी० prefixes गामा^०, म०- गामाविगम^०.

कप्पुट्टाने विकारेमहत्तं पाकटं होति, उपादिधानं धातुस्त्वोमकाले । तथा हि

भूमितो^१ बुद्धिता वाय ब्रह्मलोका विधावति ।
 अचि अचिमतो लोके ड्य्मानमि^३ तेजसा ॥
 कोटिसतसहस्रेकं चक्रवाळं विलीयति ।
 कुषितेन यदा लोको सलिलेन विनस्सति ॥
 कोटिसतसहस्रेकं चक्रवाळं विक्कीरति ।
 वायोधातुप्पकोपेन यदा लोको विनस्सति ॥
 पत्थदो भवति कायो दट्ठो कट्ठमुखेन वा ।
 पट्ठीधातुप्पकोपेन होति कट्ठमुखे व सो ॥
 पूतिको भवति कायो दट्ठो पूतिमुखेन वा ।
 आपोधातुप्पकोपेन होति पूतिमुखे व सो ॥
 सन्तत्तो भवति कायो दट्ठो अग्निमुखेन वा ।
 तेजोधातुप्पकोपेन होति अग्निमुखे व सो ॥
 संछिन्नो भवति कायो दट्ठो सत्थमुखेन वा ।
 वायोधातुप्पकोपेन होति सत्थमुखे व सो ॥

इति महाविकारानि भूतानी ति महाभूतानि ।

(११) (v) 'महन्त-भूतत्ता चा'ति एतानि हि महन्तानि महता वायामेन परिगृहेतव्यत्ता, भूतानि विजमानत्ता ते, महन्त-भूतत्ता च महाभूतानि^२ । एवं महन्तपातुमावादीहि कारणेहि महाभूतानि ।

(१२) चतुश्रं च महाभूतानं उपादाय रूपं [§५८१] ति उपयोगाये सामिषचनं । चत्वारि महाभूतानि उपादाय, निस्साय, अमुञ्चित्वा पवत्तं रूपं ति अत्थो । इदं बुच्चति सव्वं रूपं [§५८४] ति इदं चत्वारि महाभूतानि, पदपाटि-पाटिया निरिद्वानि तेवीसति^३ उपादा-रूपानी ति, सैत्तवीसतिप्पमेदं सव्वं रूपं नाम ।

(१३) [301] इदानी तं कित्थारतो दस्सेतुं एकविधादीहि एकादसदि संगहेहि मात्तिकं ठपेन्तो सव्वं रूपं न-हेतु^४ [§५८४] ति आदिमाह । तत्थ 'सव्वं रूपं'ति इदं पदं 'सव्वं रूपं न-हेतु' 'सव्वं रूपं अहेतुकं'ति एवं सव्वपदेहि सद्धिं योजेतव्वं । सव्वानेव चेतानि 'न-हेतु'ति आदीनि तेचत्ताळीस पदानि

१ M.-विष्कार°, ५०-विकारे महत्तं. २ विमु० ११.१०२. ३ M, PTS-
 इव्वदीधं. वि. ४-५ Cf. सुवर्णप्रभासोत्तमवृत्त vi.12-13 (Jap. Ed. by Hokel
 Idzumi). ४ See note on this in ४.३. ५ Here ends विमु०
 ११.१०३. ६ See note 2 on §596. ७ -25 in ४.२. See §596,
 647-48.

उाद्वीनि । तेषु पटिपाटिया चत्ताळीसपदानि मातिकैतो गहेत्वा ठपितानि, अवसाने तीणि मातिकामुत्तकानी ति । एवं^१ ताव^२ पठमे संगहे पालिवक्थानमेव वेदितव्वं ।

(१४) तथा दुतियसंगहादीसु । तवायं नयो—दुतियसंगहे ताव सत् चत्तारो च दुका । तत्प अत्थि रूपं उपादा, अत्थि रूपं नो उपादा [§५८५] ति आदयो आदिहिं घुइस दुका अज्जमज्जसंघामावत्तो पकिण्णकदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खुसम्फस्सस्स वत्थु [§५८५] ति आदयो पञ्चवीसति दुका वत्थु-अवत्थु-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता वत्थुदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खु-सम्फस्सस्स आरम्भणं ति आदयो पञ्चवीसति दुका आरम्भणानारम्भण-उप-परिक्खणवसेन पवत्तत्ता आरम्भणदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खुआयतनं ति आदयो दस आयतनानायतन-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता आयतनदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खुधातुं ति आदयो दस धातु-अधातु-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता धातुदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खुन्द्रियं ति आदयो अट्ठ इन्द्रियानिन्द्रिय-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता इन्द्रियदुका नाम । ततो अत्थि रूपं कायविज्जप्ती ति आदयो द्वादस सुखुमासुखुमरूप-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता सुखुमरूपदुका नामा ति । इयं दुतियसंगहे पालिवक्थानं ।

(१५) ततियसंगहे सत् तीणि च तिकानि । तत्प दुतियसंगहे वुत्तेसु घुइससु पकिण्णकदुकेसु एकं अज्जसत्तिकदुकं सेसेहि तेरसहि योजेत्वा यं तं रूपं अज्जसत्तिकं तं उपादा; यं तं रूपं बाहिरं तं अत्थि [302] उपादा, अत्थि नो-उपादा [§५८६] ति आदिना नयेन ठप्तिता तेरस पकिण्णकतिका नाम । ततो तमेव दुकं सेसदुकेहि सद्धिं योजेत्वा यं तं रूपं बाहिरं तं चक्खुसंफस्सस्स न-वत्थु, यं तं रूपं अज्जसत्तिकं तं अत्थि चक्खुसंफस्सस्स वत्थु, अत्थि चक्खु-संफस्सस्स न-वत्थु ति आदिना नयेन सेसतिका ठपिता । तेसं नामं च गणना च तेसं पेव वत्थुदुकादीनं वसेन वेदितव्व्या ति । इयं ततियसंगहे पालिवक्थानं ।

(१६) चतुत्थसंगहे द्वावीसति चतुक्का । तत्प सव्वपच्छिडमो^३ अत्थि रूपं उपादा अत्थि रूपं नो-उपादा [§५८७] ति एवं इव वुत्तमातिकं अनामसित्वा ठपितो । इतरे पन आमसित्वा । कथं ? ये ताव दुविषसंगहे पकिण्णकेसु आदितो तयो दुका, तेषु एकेकं गहेत्वा यं तं रूपं उपादा तं अत्थि उपादिघं, अत्थि अनुपादिघं ति आदिना नयेन पञ्चहि पञ्चहि दुकेहि सद्धिं योजेत्वा दुक्तत्तयमूलका आदिहि पञ्चदसचतुक्का ठप्तिता । इदानीं यो^४यं चतुर्थो सनिदस्सन्दुको सो यं तं रूपं सनिदस्सन्नं तं अत्थि सप्पटिघं, अत्थि अप्पटिघं ति आदिना

१ PTS., म०- पदपरिपाटिया. २ Cf. Dhs. §584 and note 4 on the same. ३-३ ली०, म०- पञ्चावता. ४ The last चतुक्क (explained in § 961) सिद्धं, वृत्तं etc.

नयेन पेहि वा, अत्थि उपादा अत्थि नो-उपादा ति आदिना नयेन पुरिमेहि वा, दुकेहि सद्धि अत्थामावतो कमामावतो विसेसामावतो च योगं न गच्छति ।

(१७) सनिदस्सने हि 'अप्पटिघं' नाम, 'नोपादा' वा नत्थी ति अत्थामावतो योगं न गच्छति । 'उपादिघं पन अनुपादिघं च अत्थी' ति तं कमामावतो योगं न गच्छति । सब्बदुका हि पच्छिम-पच्छिमेहेव सद्धिं योजिता । अयमेत्थ कमे । पुरिमेहि पन सद्धिं कमामावो ति । 'सति अत्थे कमामावो अकारणं । तस्मा उपादिन्नपदादीहि सद्धिं योजेतव्वो' ति चे—न, विसेसामावा; उपादिन्नपदादीनि हि इमिना सद्धिं योजितानि । तत्थ 'उपादिघं वा सनिदस्सने, सनिदस्सने वा उपादिघं' ति बुचे विसेसो नत्थी ति विसेसामावा पि योगं न गच्छति । तस्मा तं चतुत्थदुकं अनामसिखा, ततो पेहि अत्थि रूपं सप्पटिघं [§५८५] ति आदीहि तीहि दुकेहि सद्धिं [303] यं तं रूपं सप्पटिघं तं अत्थि इन्द्रियं, अत्थि न-इन्द्रियं, यं तं रूपं अप्पटिघं तं अत्थि इन्द्रियं, अत्थि न-इन्द्रियं' ति आदिना नयेन युज्जमाने द्वे द्वे दुके योजेत्वा छ चतुक्का ठप्पिता ।

(१८) यथा चायं चतुत्थदुकी योगं न गच्छति, तथा तेन सद्धिं आदिदुको पि । कस्मा ! अनुपादारूपस्स एकत्वेन अनिदस्सनत्ता । सो हि यं तं रूपं नो-उपादा तं अत्थि सनिदस्सने, अत्थि अनिदस्सने—एवं चतुत्थेन दुकेन सद्धिं योजियमानो योगं न गच्छति । तस्मा तं अतिक्रमिस्वा पञ्चमेन सह योजितो । एवं वो येन सद्धिं योगं गच्छति, यो च न गच्छति सो वेदितव्वो ति । इदं चतुत्थसंगहे पालिबत्तथानं ।

(१९) इतो पेरे पन पञ्चविधसंगहादयो सत्त संगहा अपमिस्सा एव ।

एवं सकलाय पि मातिकाय पालिबत्तथानं वेदितव्वं ।

(२०) इदानीं तस्सा अत्थं भाजेत्वा दस्सेतुं सव्वं रूपं न-हेतुमेवा [§५९५] ति आदि आरब्धं । कस्मा पनेत्थ 'कतमं तं सव्वं रूपं न-हेतु' [§५८४] इति पुच्छा न कता ति ! भेदाभावतो । यथा हि दुकादीसु 'उपादारूपं' पि अत्थि 'नो-उपादारूपं' पि [§५८५], एवमिध 'न-हेतु पि सहेतुं पी' ति भेदो नत्थि, तस्मा पुच्छं अकत्वा य विमर्चं । तत्थ 'सव्वं' ति सकलं, निरवसेतं । 'रूपं' ति अयमस्स सीतादीहि रूपनमावदीपनो सामञ्जल्यस्सणनिहेसो । न हेतुमेवा [§५९५] ति साधारणहेतुपटिप्पस्सेपनिहेसो ।

(२१) तत्थ हेतु-हेतु पचय-हेतु उत्तम-हेतु साधारण-हेतु ति चतुर्विधो हेतु । तेषु 'तयो कुसलहेतु, तयो अकुसलहेतु, तयो अव्याकतहेतु' [§१०५३]

१ ति०—सप्पटिघं; but See §617. २-२ सी० omits. ३ See note on §658. ४-४ सी०, म० omit. ५ ती०, म०—अहेतु पि.

ति अयं 'हेतुहेतु' नाम । "चत्तारो लो^१ मिक्खये^२ महाभूता हेतू, चत्तारो महाभूता पच्चया रूपस्सन्धरस पञ्चापनाया" [सं० ३.१०१] ति अयं 'पच्चयहेतु' नाम । "कुसलाकुसलं अत्तनो विपाकट्ठाने, उत्तमं इट्ठारम्मणं कुसलविपाकट्ठाने, उत्तमं अनि-
ट्ठारम्मणं अकुलविपाकट्ठाने" [ ] ति अयं 'उत्तमहेतु' नाम । यथाह—[304]
'अतीतानागतपच्चुप्पन्नानं कम्मसमादानानं ठानसो हेतुसो विपाकं यथाभूतं पज्जानाती'
[सं० ५.३०४, अं० ३.४१७] ति, "एसेव हेतु एस पच्चयो संस्कारानं यदिदं
अविज्जा" [ ] ति अविज्जा संस्कारानं पि साधारणहेतु हुत्वा पच्चयट्ठं करती ति
'साधारणहेतु' नाम । यथा हि पटवीरसो आपोरसो च मधुरस्सा पि अमधुरस्सा
पि पच्चयो, एवं अविज्जा कुसलसंस्कारानं पि अकुसलसंस्कारानं पि साधारणपच्चयो
होति । इमस्मिं पन^३त्ये 'हेतुहेतु' अधिप्पेत्तो ।

(२२) इति 'हेतू धम्मा न-हेतू धम्मा' ति मातिक्काय [मा० २३] आगतं
हेतुभावं रूपस्स नियमेत्वा पटिक्खिस्सपन्तो 'न-हेतुमेवा' ति आह । इमिना नवेन
सञ्चयपदेसु पि पटिक्खेपनिदेसो च अप्पटिक्खेपनिदेसो च वेदितव्यो । वचनत्थो पन
सञ्चयपदानं मातिक्कावर्णनाय वुत्तो येव । सप्पच्चयमेवा [§ ५९५] ति एत्थ पन
कम्मसमुद्धानं कम्मपच्चयमेव होति, आहारसमुद्धानादीनि आहारादिपच्चयानेवा
ति एवं रूपस्सेव वुत्तचतुपच्चयवसेन अत्थो वेदितव्यो । रूपमेवा ति 'रूपिनो
धम्मा अरूपिनो धम्मा' ति मातिक्काय [मा० ३३] वुत्तं अरूपिभावं पटिक्खिस्सपति ।
उप्पन्नं छहि विज्झाणेही ति पच्चुप्पन्नं रूपमेव चक्षुविज्झाणादीहि छहि वेदि-
तव्यं । नियमो^४ पण चक्षुविज्झाणादीनि सन्धाय गहितो । न हि तानि अतीता-
नागतं विजानन्ति । मनोविज्झाणं पन अतीतं पि अनागतं पि विजानाति । तं
इमस्मिं पञ्चविज्झाणसोते पतित्वा सोतपतितमेव हुत्वा गतं ।

(२३) हुत्वा अभावट्ठेन पन अनिच्छमेव । जराय अभिमवितव्यधम्मकत्ता
जराभिभूतमेव । यस्मा वा रूपकाये जरा पाकटा होति, तस्मा पि 'जराभिभूत-
मेवा' ति वुत्तं । एवं एकविधेन रूपसंगहो ति एत्थ 'विधा'-सदो मान-सण्डान-
कोट्ठासेसु विस्सति । "सेत्थोहमस्मी ति विधा, सदिसोहमस्मी ति विधा" [वि० ३६७]
ति आदीसु मानो विधा नाम । "कथंविधं सीलवन्तं वदन्ति, कथंविधं पञ्चवन्तं
वदन्ती" [सं० १.५३] ति आदीसु सण्डानं । [305] 'कथं-विधं' ति हि पदस्स
कथं-सण्डितं ति अत्थो । "एकविधेन आणकथं दुविधेन आणकथं" [वि० ३०६,
३०८] ति आदीसु कोट्ठासो विधा नाम । इधा पि कोट्ठासी व अधिप्पेत्तो ।

(२४) 'संपह'-सदो पि सजाति-सज्जाति-किरिया-गणनाय वसेन चतुब्बिधो ।

१ सि०-मे. २ S.iii.101 reads भिक्खु. ३ Cf. सं० २.७. ४ See
२.३९. ५ ती०, न०- विधासो. ६ Also quoted in VbhCm. 496.
७ ती०, न०- सण्डानं.

तत्र “सन्धे सत्तिपा आगच्छन्तु, सन्धे ब्राह्मणा सन्धे वेत्सा सन्धे मुहा आगच्छन्तु” [ ] , “या चावुसो विसाल सम्मावापा, यो च सम्माकम्मन्तो, यो च सम्मा-आजीवो— इमे धम्मा सीलक्खन्धे संगहिता” [म० १.३०१] ति अयं ‘सज्जातिसंगहो’ नाम । ‘एकजातिका आगच्छन्तु’ति पुत्तद्वाने विषय इह सन्धे जातिपा एकसंगहं गता । “सन्धे कौसलका आगच्छन्तु, सन्धे मागधिका, सन्धे भारुकन्धका आगच्छन्तु [ ]”, “यो चावुसो विसाल सम्मावापामो, या च सम्मासति, यो च सम्मासमाधि— इमे धम्मा समाधिकक्खन्धे संगहिता” [म० १.३०१] ति अयं ‘सज्जातिसंगहो’ नाम । एकद्वाने जाता संघदा सव्यदा आगच्छन्तु ति पुत्तद्वाने विषय इह सन्धे सज्जातिद्वानेन वुत्थोकासेन एकसंगहं गता । “सन्धे हत्थारोहा आगच्छन्तु, सन्धे अस्सारोहा, सन्धे रथिका आगच्छन्तु”, [ ] “या चावुसो विसाल सम्मादिक्कि, यो च सम्मासंक्कपो— इमे धम्मा पञ्चाखन्धे संगहिता” [म० १.३०१] ति अयं ‘किरियासंगहो’ नाम । सन्धे च हेते अचनो किरियाकरणेन एकसंगहं गता । “चक्खायतनं कतमं खन्धगणनं गच्छति ? चक्खायतनं रूपक्खन्धगणनं गच्छति । हस्सि चक्खायतनं रूपक्खन्धगणनं गच्छति, तेन वरा रे वत्तथे— चक्खायतनं रूपक्खन्धेन संगहितं” [क० २.३३५] ति, अयं ‘गणनसंगहो’ नाम । अयमिध अधिपेतो । एक-कोट्ठासेन रूपगणना ति अयं हेतु अर्थो । एत नवो सव्यंथ ।

(२५) इदानीं दुविधसंगहादीन् ‘अधि रूपं उपादा, अग्नि रूपं नो-उपादा’ [५८५] ति एवं भेदसम्भावतो’ पुच्छापुच्छंशमं पदभाजनं दस्सेन्तो कतमं तं रूपं उपादा [§५९६] ति आदिमाह । तत्र उपादियती ति ‘उपादा’; महापूतानि गहेत्वा, अमुञ्चिन्वा, तानि निस्साप पवत्तती ति अर्थो । [306] इदानीं तं पमेदतो दस्सेन्तो चक्खायतनं [§५९६] ति आदिमाह । एवं तेषीसैतिविधं उपादारूपं संलेख्यो उद्दिशित्वा पुन तदेव विचारतो निदिशन्तो कतमं तं रूपं चक्खायतनं [§५९७-६००] ति आदिमाह । तत्र दुविधं चक्षु— मंसचक्षु पञ्चाचक्षु च ।

(२६) एतेन ‘बुद्धचक्षु समन्तचक्षु जाणचक्षु दिव्यचक्षु धम्मचक्षु’ ति पञ्चविधं पञ्चाचक्षु । तत्र “अदंसं खो हं भिक्खवे बुद्धचक्षुना लोकं वोलोकेन्तो सत्ते अप्परजक्खे... पे०... दुविज्जापये” [म० १.१६९] ति इदं बुद्धचक्षु नाम । “समन्तचक्षु वुचति सव्वञ्जुतञ्जाणं” [मि० २.३६०] ति इदं समन्तचक्षु नाम । “चक्षुं उदपादि जाणं उदपादी” [दी० २.३३] ति इदं जाणचक्षु नाम । “अदंसं खो अहं भिक्खवे दिव्येन चक्षुना विमुदेना” [म० १.१७०] ति इदं

१ M., PTS, सो०-० संभवती. २ See ४.१२ above. ३ See पटि०.
४ Dialogues ii.26.

दिग्बचस्वु नाम । “तदिमं येवासने विरजं वीतमलं धम्मचक्षुं उदपादी” [दी० १.११०] ति इदं हेट्ठिमग्गसत्तयसंस्सालं जाणं धम्मचक्षु नाम ।

(२७) मंसचक्षु पि ससंमारचक्षु पसादचक्षु ति दुविधं होति । तथ खायं अस्सिक्कूपके पतिट्ठितो हेट्ठा अस्सिक्कूपकट्टिकेन, उपरि ममुकट्टिकेन, उमतो अस्सिक्कूपेहि, अन्तो मत्थलुंगेन, बहिद्धा अस्सिलोमेहि परिच्छिन्नो मंसपिण्डो । संखेपतो ‘चत्तरसो धातुयो, वण्णो गन्धो रसो ओजा, संमयो सण्णानं, जीवितं मावो कायप्पसादो चक्षुप्पसादो’ ति जुहसं संमारा । वित्थारतो ‘चत्तरसो धातुयो, तन्निस्सितवण्ण-गन्ध-रस-ओजा-सण्णानं-संमया छ’ इति इमानि दस चतुसमुद्धानिकका वत्तालीसं होन्ति । जीवितं मावो कायप्पसादो चक्षुप्पसादो ति चत्तारि एकन्तं कम्मसमुद्धानेना ति इमेसं चतु-[307]-वत्तालीसाय रूपानं वसेन चतुवत्तालीस संमारा । यं लोको सेतं चक्षुं पुप्पुलं विसटं^१ वित्थिण्णं ‘चक्षुं’ ति संजानन्तो न चक्षुं सञ्जानाति, वत्थं चक्षुतो सञ्जानाति, सो मंसपिण्डो अस्सिक्कूपे पतिट्ठितो, नहारमुत्तकेन मत्थलुंगेन आनुद्धो, मत्थ सेतं पि अस्सि, कण्हं पि लोहितकं पि, पठवी पि आयो पि तेजो पि चारो पि, यं तेमुस्सदत्ता सेतं, पितुस्सदत्ता कण्हं, रुपि-रस्सदत्ता लोहितकं, पठवुस्सदत्ता पत्थिण्णं होति, आपुस्सदत्ता पण्वरति, तेजुस्सदत्ता परिदहति, वायुस्सदत्ता संभमति, इदं ससंमारचक्षु नाम ।

(२८) यो पन एत्थ-सितो एत्थ-पटिवद्धो चतुञ्चं महाभूतानं उपादाय पसादो, इदं पसादचक्षु नाम । तदेतं तस्स ससंमारचक्षुनो^२ सेतमण्डलपरिक्खितत्तरस कण्ह-मण्डलस्स मग्गे, अभिमुखे ठितानं सरिरसण्णानुप्पत्तिदेसमूते दिट्ठिमण्डले, सत्तसु पिचु-पटलेसु आमिसें तेलं पिचुपटलानि विथ, सत्त अस्सिक्कूपलानि व्यापेत्सा, धारण-नहा-पन-मण्डन-वीजनकिञ्चाहि चतुहि धातीहि सत्तिथक्कुमारो विथ, सन्धारणा-आवधन-परिपाचन-समुदीरणकिञ्चाहि चतुहि धातुहि कत्तपकारं, उतुच्चिदाहारेहि उपसंभिम-मानं, आयुता अनुपालयमानं, वण्णगन्धरसादीहि परिबुत्तं, पमाणतो ऊकसिरमत्तं, चक्षुविज्जाणादीनं यथारहं कयुद्धारमायं साधयमानं तिट्ठति । वुत्तं पि चेत्तं धम्म-सेनावतिना—

“वेन चक्षुप्पसादेन रूपानि-मनु-पस्सति ।

परिचं सुत्थुमं एतं ऊकसिरसैमूपमं” [ ] ति ॥

(२९) चक्षुं च तं आयतनं चा ति चक्षुस्सायतनं [§ ५९७] । यं चक्षुं चतुञ्चं महाभूतानं उपादाय पसादो [§ ५९७] ति इधा पि उपयोगत्थे येव सामिवचनं; चत्तारि महाभूतानि उपादित्वा पवत्तप्पसादो ति अत्थो । इमिना पसादचक्षुमेव गण्हाति, सेसचक्षुं पटिस्सिपति । यं पन इन्द्रियनोचरमुत्ते [ ] “एकं महाभूतं [308] उपादाय पसादो पठवीधातुया तीहि महामुत्तेहि

१ Dialogues i.135. २ सि०-विनहं. ३ See विमु० १४.४७.४८; विमु० ९६. ४ सि०, म०-दिट्ठं. ५ सि०-ओका. ६ विमु० ९६ reads only ऊका.

सुसंगहितो^१ आपोधातुया च तेजोधातुया च वायोधातुया च,^२ चतुपरिचत्तसुत्ते^३
 “द्वित्रं महामूतानं उपादाय पसादो^४ पठवीधातुया च आपोधातुया च द्वीहि महा-
 मूतेहि सुसंगहितो तेजोधातुया च वायोधातुया चा[ ]”ति वुत्तं, तं परियायेन वुत्तं ।
 अयं हि सुत्तान्तिककथा नाम परियायदेसना । यो च चतुष्रं महामूतानं उपादाय
 पसादो सो तेषु एकैकस्मा पि द्वित्रं पि पसादो येवा ति इमिना परियायेन तत्थ देसना
 आगता । अमिधम्मो पन निपरियायदेसना नाम । तस्मा इध ‘चतुष्रं महामूतानं
 उपादाय पसादो’ति वुत्तं । ‘अयं मे अत्ता’ ति बालजनेन परिगहितत्वा अत्तमात्रे
 वुच्चति सरिरं पि सन्धपञ्चकं पि । तस्मिं परियापन्नो तं-निस्तितो ति अत्तमाव-
 परियापन्नो [§ ५९७] चक्खुविज्जाणैरेव परिसत्तुं न सक्का ति अनिदस्सन्नो ।
 पटिपट्टननिषंखो एव जायती ति सप्पटिघो ।

(३०) येना ति आदीसु अयं संलेफयो—येन कारणभूतेन चक्खुना अयं
 सत्तो इदं वृत्तपकारं रूपं अतीति पस्सि वा, वत्तमाने पस्सति वा, अनागते
 पस्सिस्सति वा, सच्चस्स अपरिमितं चक्खुं भवेय्य, अधानेन आपाधगतं रूपं
 पस्से वा, अतीतं वा रूपं अतीतेन चक्खुना परिस, पच्चुप्पन्नं पच्चुप्पन्नेन पस्सति,
 अनागतं अनागतेन पस्सिस्सति, सचे तं रूपं चक्खुस्स आपाधं आगच्छेय्य चक्खुना
 तं रूपं पस्सेय्या ति इदमेव परिकल्पवचनं । दस्सनपरिणायकट्टेन चक्खुं पेतं,
 सञ्जातिसमोसरणट्टेन चक्खायतनं पेतं, सुज्जतमावनिस्सत्तट्टेन चक्खुधातु
 पेसा । दस्सनलक्खणे इन्द्रुं करोती ति चक्खुनिद्रयं पेतं । लुज्जनपलुज्जनट्टेन
 लोको पेसो । वलज्जनट्टेन द्वारा पेसा । अपूर्णीवट्टेन समुहो पेसो । पस्सिद्ध-
 ट्टेन पण्डरं पेतं । कस्सादीनं अमिश्रणायनट्टेन खेत्तं पेतं । तेसं येव पटिद्धट्टेन
 यत्थुं पेतं । समयिसमं दस्सेन्तं अत्तमायं नेवी ति नेत्तं पेतं । तेनेव अट्टेन नयनं
 पेतं । सक्कायपरि-[309]-यापणट्टेन ओरिमं तीरं पेतं । बहुसाधारणट्टेन अस्सा-
 मिकट्टेन च सुज्जो गामो पेसो ति ।

(३१) एत्तावता ‘परिस वा’ति आदीहि चत्तुहि पदेहि चक्खुं पेतं ति
 आदीनि चुरस नामानि योजत्वा चक्खायतनस्स चत्तापो वक्कथापननवा वुत्ता ति
 वेदितव्वा । कथं ? एव हि येन चक्खुना अनिदस्सन्नेन सप्पटिघेन रूपं
 सनिदस्सनं सप्पटिघं पस्सि वा चक्खुं पेतं ... पे० ... सुज्जो गामो
 पेसो, इदं तं रूपं चक्खायतनं [§ ५९७] ति अयमेको नयो । एवं सेसा पि
 वेदितव्वा ।

(३२) इदानीं यस्मा विज्जुनिच्छरणादिकालेषु अनोलोकेतुकामस्सा पि रूपं

१ सि०, म०—असंगहितो. २ Another name for बहुधातुकमुत्त (No. 115). See M. iii. 67, but we fail to trace this passage in this Sutta. ३ M., सी० insert hereafter चक्खुमेव गण्हाति, सेतचक्खुं.

चक्षुष्पत्तादं घट्टेति, तस्मा तं आकारं पकासेतुं दुतियो निदेसवारो [§५९८] आरब्धो । तत्थ यमिह चक्षुम्ही ति यमिह अधिकरणभूते चक्षुमिह । रूपं ति पञ्चवत्तवचनमेतं । तत्थ पटिहञ्जि वा ति अतीतयो । पटिहञ्जति वा ति पञ्चुप्पन्नयो । पटिहञ्जिस्सती ति वा ति अनागतयो । पटिहञ्जे वा ति विकप्पनयो । अतीतं हि रूपं अतीते चक्षुस्मिं पि पटिहञ्जि नाम । पञ्चुप्पन्नं पञ्चुप्पन्ने पटिहञ्जति नाम । अनागतं अनागते पटिहञ्जिस्सति नाम । सचे तं रूपं चक्षुस्स आपाथमागच्छेय, चक्षुस्मिं पटिहञ्जेय तं रूपं ति अयमेत्थ विकप्पो । अथतो पन पत्तादं घट्टयमानमेव रूपं पटिहञ्जति नाम । इथा पि पुरिमैनेयेनेव चत्तारो वक्त्थापनया वेदितव्वा ।

(३३) इदानीं यस्मा अत्तनो इच्छाय ओलोकेतुकामस्स रूपे चक्षुं उप-संहरतो चक्षु रूपस्मिं पटिहञ्जति, तस्मा तं आकारं पकासेतुं ततियो निदेसवारो [§५९९] आरब्धो । सो अथतो पाकटो येव । एत्थ पन चक्षु आरम्भणं सपटि-च्छमानमेव रूपस्मिं पटिहञ्जति नाम । इथा पि पुरिमैनेयेनेव चत्तारो वक्त्थापनया वेदितव्वा ।

(३४) [310] इतो परं फस्यपञ्चकानं उप्पत्तिदस्सनवसेन पञ्च, तेसं येव आरम्भणपटिद्व-उप्पत्तिदस्सनवसेन पञ्चा ति, दस वारा दस्सिता । तत्थ चक्षुं निस्साया [§६००] ति चक्षुं निस्साय, पञ्चयं कत्वा । रूपं आरम्भा ति रूपारम्भणं आगम्म, सम्भाय, पटिच्च । इमिना चक्षुष्पत्तादवत्थुकानं फस्सादीनं पुरे-जातपञ्चयेन चक्षुद्वार-जवनवीथि-परियापन्नानं आरम्भणाधिपति-आरम्भणूपनिस्सय-पचयेहि रूपस्स पञ्चयमावो दस्सितो । इतरेसु पञ्चसु वारेसु रूपं आरम्भणमस्सा ति रूपारम्भणो ति एवं आरम्भणपञ्चयमत्तेनेव पञ्चयमावो दस्सितो । यथा पन पुरिमेसु तीसु, एवं इमेसु पि दससु वारेसु चत्तारो चत्तारो वक्त्थापनया वेदितव्वा । एवं कतमं तं रूपं चक्खायतनं [§५९७] ति पुच्छाय उद्धतं चक्षुं 'इदं तं' ति नानप्यकारतो दस्सेतुं, पुरिमा तयो, इमे दसा ति, तेस्स निदेसवारा दस्सिता । एकेकस्मिं चेत्थ चतुस्रं चतुस्रं वक्त्थापननयानं आगतत्ता द्विपञ्चासनेयेहि पटि-मण्डेत्ता व दस्सिता ति वेदितव्वा ।

(३५) इतो परेसु सोत्तायतनादिनिदेसेसु [§६०१...] पि एतेव नयो । विसेसमत्तं पनेत्थ एवं वेदितव्यं—सुणाती ति सोत्तं [§६०१] । तं ससमारोत-थिलस्सं अन्तो तनुत्तम्वलोमाचिते अंगुलिषेठकसण्ठाने परेसे वुत्तप्यकाराहि धातुहि कतूपकारं, उतुचित्ताहारेहि उपथंभियमानं, आयुना अनुपालियमानं, वण्णादीहि परिवुत्तं सोतविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारमावं साधयमानं तिद्वति । घावती ति

१ सो०, म०, PTS- परिकल्पो; सि०- विकल्पनत्वे. २ See ४.३१.
३ See विमु० १४.४५-५१.

घाणं [§६०५....]। तं संसंभारघाणविलसत अन्तो अजपदसन्धाने पदेऽग्रे यथावुत्तपकारउपकार-उपस्थंभन-अनुपालनपरिवारं घाणविज्जाणा-[311]-दीने यथारहं वस्तुद्वारमावं साधयमानं तिष्ठति। सायनद्वेन जिह्वा [§६०९....]। सा संसंभारजिह्वामण्डलस्य उपरि उष्णदल्लग्नसन्धाने पदेसे यथावुत्तपकारउपकार-उपस्थंभन-अनुपालनपरिवारं जिह्वाविज्जाणादीने यथारहं वस्तुद्वारमावं साधयमाना तिष्ठति। यावता एन इमस्मिं काये [§६१३....] उपादिन्नकरूपं नाम अस्थि, सञ्चाय कायायतनं, कप्पासपटले सिनेहो विद्य, यथावुत्तपकार उपकार-उपस्थंभन-अनुपालनपरिवारमेव हुत्वा कायविज्जाणादीनं यथारहं वस्तुद्वारमावं साधयमानं तिष्ठति^१। अयमेव विसेसो।

(३६) सेसो पालिपमेदो च अस्थो च चक्षुनिरेसे [§५९७-६००] वुत्तनयेनेव वेदितव्यो। केवलं हि इध चक्षुपदस्य ठाने स्रोतपदादीनं, रूपपदस्य ठाने सद्पदादीनि, पस्सती ति आदीने ठाने सुणी [§६०१] ति आदि-पदानि आगतानि। 'नेत्तं पेतं, नयनं पेतं' [§५९७] ति इमस्स च पदद्वयस्य अभावाद्वादस द्वादस नामानि होन्ति। सेसं सञ्चाय वुत्तसदिसमेव।

(३७) तस्य सिया—यावता इमस्मिं काये उपादिन्नकरूपं नाम अस्थि, सञ्चाय कायायतनं, कप्पासपटले सिनेहो विद्य। 'यदि एवं सन्ते लक्षणसम्मिससता आपज्जती'ति ? 'न आपज्जती'ति। 'कस्मा ?' 'अञ्जस्स अञ्जस्य अमावतो'। 'यदि एवं, न सञ्चाय कायायतनं ति ?' 'नेव परमथतो सञ्चाय। विनिष्मृजित्वा फल'स्य नानाकरणं पञ्जापेतुं न सक्का, तस्मा एवं वुत्तं। यथा हि रूप-रसादयो, बालिकाचुण्णानि विद्य, विवेचेतुं असक्कुण्णेत्याय अञ्जमञ्जन्त्यापिनो ति वुत्तन्ति, न च परमथतो रूपे रतो अस्थि। यदि सिया रूपग्राहणेनेव रसग्राहणं गच्छेय्य। एवं कायायतनं पि परमथतो नेव सञ्चाय अस्थि, न च सञ्चाय नस्थि, विवेचेतुं असक्कुण्णेत्याय ति। एवमेव न लक्षणसम्मिससता आपज्जती ति वेदितव्या^१।

(३८) [312] अपि च लक्षणादिवत्त्वापन्नतो पेतसे अस्मिन्ससता वेदितव्या—एतेषु हि रूपाभिधातारह-भूतप्पसादलक्षणं^२ दद्दुकामतानिदान-कम्म-समुद्धान-भूतप्पसादलक्षणं वा चक्षु, रूपेसु आविज्जनरसं, चक्षुविज्जाणरस आधारभावपच्चुपट्टानं, दद्दुकामतानिदान-कम्मजभूतपदट्टानं। सदादिधातारह-भूत-प्पसादलक्षणं सोतुकामतानिदान-कम्मसमुद्धान-भूतप्पसादलक्षणं वा सोतं, सदेसु आविज्जनरसं, सोतविज्जाणरस आधारभावपच्चुपट्टानं, सोतुकामतानिदान-कम्मज-भूतपदट्टानं। गन्धाभिधातारह-भूतप्पसादलक्षणं धावितुकामतानिदान-कम्मसमुद्धान-

^१ Here ends विमु० १४.५२. ^२ ति० inserts before this काये.

^३ M., ती० insert hereafter विनिष्मृजित्वा. ^४ See विमु० १४.३०-४१.

भूतप्पसादलक्खणं वा घाणं, गन्धेषु आविज्जनरसं, घाणविज्जाणरस आधारभाव-
पचुपट्ठानं घायितुकामतानिदान-कम्मजभूतपदट्ठानं । रसाभिघातारह-भूतप्पसाद-
लक्खणा सायितुकामतानिदान-कम्मसमुद्धान-भूतप्पसादलक्खणा वा जिह्वा, रसेषु
आविज्जनरसा, जिह्वाविज्जाणरस आधारभावपचुपट्ठाना, सायितुकामतानिदान-
कम्मजभूतपदट्ठाना । फोट्टव्वाभिघातारह-भूतप्पसादलक्खणो कुसितुकामतानिदान-
कम्मसमुद्धान-भूतप्पसादलक्खणो वा कायो, फोट्टव्वेषु आविज्जनरसो, कायविज्जा-
णरस आधारभावपचुपट्ठानो, कुसितुकामतानिदानकम्मजभूतपदट्ठानो ।

(३९) केचिं पन 'तेजाधिकानं' भूतानं पसादो चक्खु, वायु-पटवी-आपाधि-
कानं भूतानं पसादो सोत-घाण-जिह्वा, कायो सव्वेसं' ति वदन्ति । अपरे 'तेजाधि-
कानं पसादो चक्खु, विवर-वायु-आप-पटवाधिकानं पसादो सोत-घाण-जिह्वा-काया'
ति वदन्ति । ते वत्तव्वा— 'सुत्तं आहरथा'ति । अद्वा सुत्तमेव न दक्खिरसन्ति ।

(४०) केचिं पनेत्थ 'तेजादीनं गुणंहि रूपादीहि अनुग्गख्मावतो'ति कारणं
वदन्ति । ते वत्तव्वा— 'को पनेत्थं [313] आह—रूपादयो तेजादीनं गुणा ति ?
अविनिग्गोहेसु हि भूतेसु 'अयं इमस्स गुणो, अयं इमस्स गुणो' ति न लब्भा
वत्तु'ति ।

(४१) अया पि वदेत्थुं—'यथा तेषु तेषु संमहेसु तस्स तस्स भूतस्स अधिक-
ताय पटवी-आदीनं सन्धारणादीनि किच्चाणि इच्छथ, एवं तेजादि-अधिकेसु संमा-
रेसु रूपादीनं अधिकभावादस्सन्तो इच्छितव्वमेवेत्तं रूपादयो तेषं गुणा'ति । ते
वत्तव्वा—'इच्छेय्याम, यदि आपाधिकस्स आसवस्स गन्धतो पटवीअधिके कप्पासे
गन्धो अधिकतरो सिया, तेजाधिकस्स च उण्होदकस्स वण्णतो पि तीत्तदकस्स
वण्णो परिहायेथ । यस्मा पनेत्तं उभयं पि नत्थि, तस्मा पैहायेत्तं एतेसं निस्सय-
भूतानं विसेसकप्पनं, यथा अविसेसे पि भूतानं रूपसादयो अज्जमज्जं विसदिसा
होन्ति, एवं चक्खुप्पसादादयो, अविज्जमाने पि अज्जस्मिं विसेसकारणे ति गहे-
तव्वमेत्तं । किं पन तं यं अज्जमज्जस्स असाधारणं ? कम्ममेव तेषं विसेसकारणं ।
तस्मा कम्मविसेसतो एतेसं विसेसो, न भूतविसेसतो । भूतविसेसे हि सति पसादो व
न उप्पज्जति । समानं^१ हि पसादो, न विसमानं^२ ति पोराणा^३ ।

(४२) एवं कम्मविसेसतो विसेसवन्तेसु च एतेसु चक्खुसेतानि असंपत्त-

^१ Here ends वि० १४.४१. ^२ According to VisCm., वयुधम्म
of the Mahāsaṅgītikas. ^३ For ४.३९-४२; see वि० १४.४२-४६.
^४ Refers to the views of the Vāissēṭṭikas. ^{५-५} See तत्त्वसंग्रह
§§ १०-१२. ^६ M., PTS, म०, सि०-पहायेथ तथेतेसं. ^{७-७} M. only reads so.
वि० १४.४५ agrees with this. All other authorities read समानानं
... विसमानानं. ^८ See Vim. p. 100; स्कृतायां १.८४-८९ on वयु० १.४२.

विसयगाहकानि अत्तनो निस्सयं अन्नहीननिस्सये एव विसये विज्जाणहेतुत्ता । पाण-जिह्वा-कावा सम्पत्तविसयगाहका, निस्सववसेन चैव सयं च अत्तनो निस्सयं अह्मीने वेव विसये विज्जाणहेतुत्ता ।

(४३) अट्टकथायं पन “आपायगतत्ता व आरम्भणं संपत्तं नाम । चन्द-मण्डलमुरियमण्डलानं हि द्वाचत्तालीसयोजनसहस्रसम्यके ठितानं वण्णो चक्खु-पसादं षट्ठेति” । सो दूरे उत्ता पञ्जायमानो पि संपत्तो येव नाम । तं-गोचरत्ता चक्खुसंपत्तगोचरमेव नाम । दूरे क्खसं छिन्दन्मानं पि, रजकानं च यत्थं धोवन्तानं दूरतो व कायविकारो पञ्जायति । सद्दो पन धातुपरंपराय आगन्त्वा सोतं षट्ठेत्ता सणिकं वयत्थानं गच्छती” [ ] ति वुत्तं । [314] तथ किञ्चा पि आपायगतत्ता आरम्भणं संपत्तं ति वुत्तं, चण्डमण्डलादिकण्णो पन चक्खुं असंपत्तो दूरे ठितो व पञ्जायति । सद्दो पि सवे सणिकं आगच्छेय्य, दूरे उप्पन्नो पि चिरेन सुव्येय्य, परम्परघट्टनाय आगन्त्वा सोतं षट्ठेत्तो अनुकदिस्सय नामा ति न पञ्जायेय्य । तस्मा असंपत्तगोचरानेव तानि । अहि-आदि-समानानि पेतानि ।

(४४) यथा हि अहि ताम वहि सित्तसम्मदुट्ठाने नाभिरमति, संकायद्वाने तिणपण्णगहनवम्मिकानि येव पविसित्वा निपन्नकाले अभिरमति, एकग्गतं आप-ज्जति, एवमेव चक्खुं पेतं विसमज्झासय मट्ठेसु सुपण्णमित्तिआदीसु नाभिरमति, ओलोकितुं पि न इच्छति, रूपचित्तपुण्डलीविचित्तेसु येव पन अभिरमति । तादि-सेसु हि ठानेसु चक्खुमिह अण्होन्ते मुखं पि विवरित्वा ओलोकितुकामा होन्ति ।

(४५) सुंसुमारो पि बहि निक्खन्तो गहेतब्बं न पस्सति, अक्खीनि निम्भी-लेखा चरति । यदा पन अयमस्तमत्तं उदकं ओगाहित्वा थिल पविसित्वा निपन्नो होति, तदा स्स चित्तं एकग्गं होति सुखं सुपति, एवमेव सोतं पेतं थिलमज्झासयं आकाससन्निसितं कण्णच्छिद्रकूपके येव अज्झासयं करोति । कण्णच्छिद्राकासो येव तस्स सहसवणे पच्चयो होति । अज्झटाकासो पि वट्ठति येव । अन्तो लेणहिं हि मज्झाये कविरमाने न लेणछद्दं मिन्दित्वा सद्दो बहि निक्खमति, द्वारवातपान-जिरेहि पन निक्खमित्वा धातुपरंपरायेव षट्ठेत्तो गन्त्वा सोतपसादं षट्ठेति । अथ तस्मिं काले ‘अनुक्खो नाम सज्जायती’ ति लेणपिट्ठे निसिन्ना जानन्ति । एवं सन्ते संपत्तगोचरत्ता होति ।

(४६) ‘किं पनेतं संपत्तगोचरं’ ति ? ‘आम, संपत्तगोचरं’ ति । ‘यदि एवं, दूरे मेरीआदीसु वज्जमानेसु दूरे सद्दो ति जाननं न’ भवेय्या’ ति ? ‘नो न भवेय्ये’ ।

१ म०-अह्मीने. २ Here ends विमु० १४.४६. ३ M. सन्धेति. ४ See ६.१९ below. ५ M.-संपत्तो. ६ सी०, म०-सिनिद्धं. ७ म०, पि०-सत्तादिचित्तेसु. ८ सी०, म०-करीयमानं. ९ M., PTS omit. १० विमु० १४.४६; विमु० 100-01. ११ सी०, म० omit. १२ All authorities but सि०-भवति.

सोतप्पसादरिं हि धट्ठिं दूरे सद्दो आसत्ते सद्दो, परत्तीरे सद्दो ओरमत्तीरे सद्दो ति तथा तस्स जाननाकारो होति । धम्मता एसा' ति । 'किं एताप धम्मताप ? यतो यतो छिद्ं वतो [315] ततो सचनं होति, चन्दिमसुरियादीनं दत्तनं विया ति असम्पत्तगोचरमेवेत' ।

(४७) पक्खी पि क्खले वा भूमियं वा न रमति । वदा पन एकं वा द्वे वा लेट्ठुपाते अलिक्कम्म अजटाकासं पक्खन्तो होति, तदा एकग्गचित्तं आपज्जति, एवमेव घाणं पि आकासज्ज्ञासयं वातुपनिस्सयगन्धगोचरं । तथा हि गावो नवबुद्धे देवे भूमिं घासित्वा आकासमिमुखा हुत्वा वातं आकङ्कन्ति । अंगुलीहि गन्धपिण्डं गहेत्वा पि च उपसिंघनकाले वातं अनाकङ्कन्तो मेव तस्स गन्धं जानाति ।

(४८) कुक्कुरो पि बहि विचरन्तो खेमट्ठानं न पस्सति लेट्ठुप्पहारादीहि उपहुतो होति । अन्तोगामं पवित्तिवा उद्धनट्ठाने' छारिकं विग्रहीत्वा निपन्नस्स पन फालुकं होति, एवमेव जिह्वा पि आपणैज्ञासया आपोसन्निरित्सतरारम्भणा । तथा हि त्रियामरासिं समणधम्मं कथा पि पातो व पञ्चचीवरमादाय गामं पवित्तित्थं होति । मुक्खत्थादनीयस्स च न सक्का खेत्तेन असेदितस्स रत्तं जानितुं ।

(४९) सियालो पि बहि चरन्तो रतिं न विन्दति, आमकसुसाने मनुस्समंसं खादित्वा निपन्नस्सेव पन'स्स फालुकं होति, एवमेव कायो पि उपादिन्नकञ्ज्ञासयो पठवीसन्निरित्सितकोट्टव्वारम्भणो । तथा हि अज्झं उपादिन्नकं अलमममाना सत्ता अत्तनो व हस्सतले सीसं कत्वा निपज्जन्ति । अज्झत्तिकवाहिरो च'स्स पठवी आरम्भणगहणे पञ्चयो होति । सुसण्ठितस्स पि सैवनस्स, हस्से ठितानं पि वा फलानं, न सक्का अनिसीदन्तेन वा अनिप्पीलेन्तेन वा थडमुदुमावो जानितुं ति । अज्झत्तिकवाहिरो पठवी एतस्स कावप्पसादस्से' कोट्टव्वज्जानने पञ्चयो होति । एवं लक्खणादिववत्थानतो पेतसं असम्मिस्सेता वेदितव्वा । अज्जे वेव हि चक्खुप्पसादस्स लक्खण-रस-पच्चुपट्ठान-पट्ठान-गोचरज्ज्ञासय-निस्सया अज्जे सो-[316]-तप्पसादादीनं ति असम्मिस्सानेव जक्खत्तायतनादीनि ।

(५०) अपि च नेसं असंमिस्सत्ताय अयं उपमा पि वेदितव्वा— यथा हि पञ्चवर्णानानं धज्जानं उस्तापितानं किज्जा पि छाया एकावद्धा विव होति, अज्जमज्जं पन असंमिस्सा व, यथा च पञ्चवर्णेन कप्पासेन बट्ठिं कत्वा दीपे जालिते किज्जा पि जाला एकावद्धा विव होति, तस्स तस्स पन अंसुनो पाटियेक्कं जाला अज्जमज्जं असंमिस्सा व, एवमेव किज्जा पि इमानि पञ्चायतनानि एकरिं अत्तमावे समोसदानि अज्जमज्जं पन असंमिस्सानेव । न केवलं च इमानेव पञ्च, सेसरूपानि पि

१ M.¹— उद्धनट्ठो. २ M.², PTS, सि०—वामज्ज्ञासया. ३ सि० inserts before this अव्वव'. ४ M.³, सि० omit. ५ See v. १३ above.

असम्मिस्सानेव । इमस्मिं हि सरीरे हेट्ठिमकायो मज्झिमकायो उपरिमकायो ति तयो^१ कोट्ठातो^२ । तत्थ नामितो पट्ठाप हेट्ठा हेट्ठिमकायो नाम । तस्मिं कायदसकं, मावदसकं, आहारसमुट्ठानानि अट्ठ, उतुसमुट्ठानानि अट्ठ, चित्तसमुट्ठानानि अट्ठा ति चतुचत्तालीस रूपानि । नामितो उद्धं याप गलवाटका मज्झिमकायो नाम । तत्थ कायदसकं, मावदसकं, वत्थुदसकं, आहारसमुट्ठानादीनि तीणि अट्ठकानी ति चतुपञ्चास रूपानि । गलवाटकतो उद्धं उपरिमकायो नाम । तत्थ चक्खुदसकं, सीतदसकं, पाणदसकं, जिह्वादसकं, कायदसकं, मावदसकं, आहारसमुट्ठानादीनि तीणि अट्ठकानी ति चतुरासीति रूपानि ।

(५१) तत्थ चक्खुप्पसादस्स पचयानि चत्तारि महामूतानि, वण्णो गन्धो रसो ओजा, जीवितिन्द्रियं चक्खुप्पसादो ति इदं एकन्ततो अविनिम्भुत्ताने दसञ्च^३ निष्कलरूपानं वसेन चक्खुदसकं नाम । इमिना नयेन सेसानि पि वेदितव्यानि । तेषु हेट्ठिमकाये रूपं मज्झिमकाय-उपरिमकायरूपेहि सद्धिं असम्मिस्तं । सेसकायद्वये पि रूपं इतरेहि सद्धिं असम्मिस्तमेव । यथा हि सावण्हसमये पञ्चतच्छाया च खल्लच्छाया च किञ्चा पि एकावद्धा विष होन्ति अञ्जमञ्जं पन असम्मिस्ता व, एवं इमेसु कायेसु चतुचत्तालीस चतुपञ्चास चतुरासीति च रूपानि किञ्चा पि एकावद्धानि विष होन्ति, अञ्जमञ्जं पन असम्मिस्तसैनेवा ति ।

(५२) कपायत्तननिहेसे [§ ६१७] वण्णो व वण्णनिभा; निमाती ति वा निमा । चक्खुविज्झाणस्स पाकटा होती ति अत्थो । [317] वण्णो व निमा वण्णनिमा । सद्धिं निदस्सनेन सनिदस्सनेन, चक्खुविज्झाणेन परिसत्तव्वं ति अत्थो । सद्धिं पटिघेन सप्पटिघं, पटिघइननिघेसजनकं ति अत्थो । नीलादीसु उम्मार-पुष्फसमानं वीलं, कण्ठिकारपुष्फसमानं पीतकं, वन्धुजीवकपुष्फसमानं लोहितकं, ओसधितारकसमानं ओद्धातं । शामंगारसमानं कालकं, मन्दरत्तं सिन्धुवारवण्ण-वीरमकुलसमानं मञ्जेट्टकं ।

“हरित्तं च सामवण्णकामं सुमुख पक्कमो” ति

एत्थं पन किञ्चा पि ‘हरी’ ति सुवण्णं पुत्तं, परतो पन^४ रस जातरूपगहणेन गहितत्ता इध सामं हरि नाम । इमानि सत्त वत्थुं अनामसित्वा समयेनेव दस्सितानि । हरिवण्णं ति हरितसहलवण्णं । अम्बं^५ कुरवण्णं ति अम्बं कुरेन समानवण्णं । इमानि द्वे कथुं आमसित्वा दस्सितानि ।

(५३) दीघादीनि द्वादस बोहारतो दस्सितानि । सो च नेस बोहारो उप-निधाय-सिद्धो चेव संनिवेससिद्धो च । दीघादीनि हि अञ्जमञ्जं उपनिधाय

१-१ वि० ६.३९ gives इ दिसा. २ M., PTS insert hereafter
च. ३ See ४.२८ above. ४ M., PTS- सिन्धुवार. ५, ति०- सिन्धवार.
५ जा. ५.३५९. गाथा ८९.

सिद्धानि, ब्रह्मादीनि संनिवेशविधेसेन । तस्य रस्सं उपनिधाय ततो उच्चतरं दीपं, तं उपनिधाय ततो नीचतरं रस्सं । यूलं उपनिधाय ततो शुद्धतरं अणुं, तं उपनिधाय ततो महत्तरं यूलं । चक्रण्डानं वट्टं, कुक्कुटण्डकण्डानं परिमण्डलं । चतुर्हि अंसेहि युत्तं चतुरस्सं । छळंसादीसु एसेव नयो । निभं ति ओनत्तं, थलं ति उन्नत्तं । तस्य यस्मा दीपादीनि पुत्तिवा पि सक्का जानितुं, नीलादीनि पनेव न सक्का, तस्मा न निपरियायेन दीपं रूपायतनं; तथा रस्सादीनि । तं तं नित्साय पन तथा तथा ठितं दीपं रस्सं ति तेन तेन बोहारेन रूपायतनमेवैय भासितं ति वेदितव्वं । छाया आतपो ति इदं अज्जमज्जपरिच्छिन्नं; तथा आलोको अन्धकारो च । अब्भा-महिका ति आदीनि चत्तारि कथुना व दस्सितानि । तस्य 'अब्भा'ति बलाहको । 'महिका'ति हिमा । इमेहि चतुर्हि अब्भादीनं वर्णा दस्सिता ।

(५४) चन्दमण्डलस्स वर्णानिभा ति आदीहि तेसं तेसं पमा-[318]-वर्णा दस्सिता । तस्य चन्दमण्डलादीनं सत्थूनं एनं विसेसो वेदितव्वो—मणिर्मयं रजतपटिच्छन्नं एकूनपण्णासयोजनायामभित्थारं चन्द्रस्स देवपुत्तस्स विमानं चन्दमण्डलं नाम । सोवर्णमयं कलिकपटिच्छन्नं समपज्जासयोजनायामभित्थारं सुरियस्स देवपुत्तस्स विमानं सुरियमण्डलं नाम । सत्तरतनमयानि सत्तट्ट-दस-द्वादस-योजनायामभित्थारानि तेसं तेसं देवपुत्तानं विमानानि तारकरूपानि नाम । तस्य हेट्ठा चन्दो, सुरियो उपरि, उमिन्नं अन्तरं योजनं होति । चन्द्रस्स हेट्ठिमन्ततो सुरियस्स उपरिमन्तो योजनसत्तं होति । द्वीसु परसेसु नक्खत्ततारका गच्छन्ति । एतेसु पन तीसु चन्दो दग्धगमनो, सुरियो सीधगमनो, तारका सव्वसीधगमना । कालेन चन्दिमसुरियानं पुरतो होन्ति कालेन पच्छा । आदासमण्डलं ति कंसमयं । मणी ति ठपेत्वा वेळुरिये सेसो जोत्तिरसादिअनेकप्पभेदो । संखो ति सामुहिको; मुत्ता सामुहिका पि, सेसा पि । वेळुरियो ति वेळुवर्णमणि । जातरूपं बुच्चति सत्थुवर्णो । साथा हि सुवर्णवर्णो, सुवर्णवर्णं पि सत्थुवर्णं । रजतं बुच्चति कहावणो—लोहमायको दानमायको जतुमायको, ये 'बोहारं गच्छन्ती' ति युत्तं तं सव्वं पि इध गहितं ।

(५५) यं था पनज्जं पी ति इमिना पालिआगतं ठपेत्वा सेसं तट्टिक-पिलीतिक-कर्णिक-वर्णादिमेदं रूपं गहितं । तं हि सव्वं ये-वा-पनकेसु पविट्ठं । एवमेतं नीलादिमेदेन भिन्नं पि रूपं सव्वं लक्खणादीहि अभिन्नमेव । सव्वं हेतं चक्खु-पटिहननलक्खणं रूपं, चक्खुविज्जाणस्स वितथमावरसं, तस्सेव गोचरपच्चुप्पट्ठानं, चतुमहाभूतपदट्ठानं । यथा चैतं तथा सव्वानि पि उपादारूपानि । यत्थ पन विसेसो अरिध तस्य वक्खाम । सेसमेत्थ धक्खायतननिदेसे [५९६-६००] बुत्तनयेनेव

वेदितव्यं । [319] केवलं हि तस्य चक्षुषुष्वंगमो निदेसो इव पत्र रूपपुष्पंगमो । तस्य 'चक्षुषु पेत'ति आदीनि जुदस नामानि, इथा पि 'रूपं पेत' ति आदीनि लीणि । सेसं तादिसमेव । यथा हि चतूहि नयेहि मन्वेत्वा चक्षुषु वक्तव्यापेतुं तेरसं वारा वुत्ता, इथा पि ते तथेव वुत्ता ति ।

(५६) सहायतननिदेसे [§ ६२१-२४] भेरिसहो ति महाभेरी-पट्टहमेरीनं सहो । मुर्तिग-संख-पणवसहो पि मुर्तिगादिपञ्चया सहो । गीतसंखातो सहो गीतसहो । वुत्तावसेखानं बीणादीनं तन्तिबद्धानं सहो वादितसहो । सम्मसहो ति कंसताल-कट्टतालसहो । पाणिसहो ति पाणिप्यहारसहो । सत्तानं निग्घोससहो ति बहुध्रं सन्निपतितानं अपञ्जायमान-पट्टध्वज्जन-निग्घोससहो । धातूनं सन्निघात-सहो ति रुक्खानं अञ्जमञ्जनिघंसन-गण्डिकीकोट्टनादिसहो । वातरस बायतो सहो वातसहो । उदकरस सन्दमानस वा पट्टितस वा सहो उदकसहो । मनुस्सलं सल्लापादिसहो मनुस्ससहो । तं उपेतवा सेतो सन्धो पि अमनुस्ससहो । इमिना पट्टयेन सन्धो पि सहो परिवादितो ।

(५७) एवं सन्धे पि वंसकालन-पिलोत्तिककालनादीसु पवत्तो पालियं अनागतसहो ये-वा-पनकट्टानं पविट्ठो ति वेदितव्यो । एवमयं मेरीसहादिना भेदेन मिथो पि सहो लक्खणादीहि अभिजो येव । सन्धो पि हेस सोतपट्टहननलक्खणो सहो सोतविज्जाणस्स विसयभावरसो, तस्सेव गोचरपञ्चुपट्टानो । सेसं चक्खायतननिदेसे [§§ ५९६-६००] वुत्तनयेनेव वेदितव्यं । इथा पि हि चतूहि चतूहि नयेहि पट्टिमण्डिता तेरस वारा वुत्ता । तेसं अथो सक्का वुत्तनयेनेव जानितुं ति न विथारितो ।

(५८) गन्धायतननिदेसे [§ ६२५-२८] मूलगन्धो ति यं किञ्चि मूलं पट्टिच्च निव्वत्तो गन्धो । सारगन्धादीसु पि एसेव नयो । असिद्ध-दुस्सिद्धानं डाकादीनं गन्धो आमगन्धो । मन्थसकलिक-पूतिमंस-किलिद्वयणिआदीनं गन्धो धिस्सगन्धो । [320] सुगन्धो ति इदुगन्धो । दुग्मगन्धो ति अनिदुगन्धो । इमिना पट्टयेन सन्धो पि गन्धो परिवादितो । एवं सन्धे पि कण्णकगन्ध-पिलो-त्तिकगन्धादयो पालियं अनागता सन्धे पि गन्धा ये-वा-पनकट्टानं पविट्ठा ति वेदितव्यो । एवमयं मूलगन्धादीना भेदेन मिथो पि गन्धो लक्खणादीहि अभिजो येव । सन्धो पि हेस घाणपट्टहननलक्खणो गन्धो, घाणविज्जाणस्स विसयभावरसो, तस्सेव गोचरपञ्चुपट्टानो । सेसं चक्खायतननिदेसे [§§ ५९६-६०१] वुत्तनयेनेव वेदितव्यं । इथा पि हि तथेव द्विपञ्जासनयपट्टिमण्डिता तेरस वारा वुत्ता । ते अथो पाकटा येव ।

१ M, PTS, न० add चतूहि. २ See ४.२४. ३ म०, ली०-पण्डिका, M.- गणिता. ४-४ See ४.२२-२४. ५ Explained in म० बो० as सक्कलीयं. See येरी०- १; M., PTS- म०- डाकादीनं. ६ See ४.२४.

(५९) रसायतननिर्देशे [§§ ६२९-३२] मूलरसो हि यं किञ्चि मूलं पटिच्च निव्वत्तरसो। खन्धरसादीसु पि एतेव नथो। अभिचलं हि तत्कविस्त्वादि। मधुरं हि एकन्ततो गोसप्पिआदि। मधु पन कत्तावपुत्तं चिरनिस्सित्तं कसायं होति। काणितं खारियुत्तं चिरनिस्सित्तं खारियं होति। सप्पि पन चिरनिस्सित्तं वण्णगन्धे जहन्तं पि रसं न जहती हि तदेव एकन्तमधुरं। तिच्चकं हि निम्ब-पण्णादि। कटुकं हि सिग्गिधेरंमरिचोदि। लोणिकं हि सामुद्धिकलोणादि। खारिकं हि वार्तिगणकळीरादि। लपिलं हि बदरसाल्लव-कपिट्टुसाल्लवादि। कसायं हि हरीटकादि। इमे सन्ने पि रसा वत्थुवसेन वुत्ता। तं-तं-वत्थुतो पनेत्थ रसो व अभिचलादीहि नामेहि वुत्तो हि वेदितव्वो। साद् हि इट्टरसो, असाद् हि अनिट्टरसो। इमिना पदद्वयेन सव्वो पि रसो परियादिजो।

(६०) एवं सन्ने पि लेड्डुरस-मिसिरस-पिलोतिकरसादयो पालियं अनागता सव्वे पि रसा ये-वा-पनकट्टानं पविट्ठा हि वेदितव्व्या। एवमयं मूलरसादिभेदेन भिन्नो पि रसो लक्षणादीहि अभिज्ञो येव। सव्वो पि हेस जिह्वापटिहननलक्षणा रसो, जिह्वाविज्जाणस्त विसयमाकरसो, तस्सेव गोचरपञ्चुपट्टानो। सेसं चत्तसायतननिर्देशे [§§ ५९६-६०१] वुत्तनयेनेव वेदितव्वं। [321] इधा पि तथेव द्विपञ्चासैनय-पटिमण्डता तेरसं वारा वुत्ता।

(६१) इत्थिन्द्रियनिर्देशे [§ ६३३] यं हि कारणवचनं। येन कारणेन इत्थिया इत्थिलिगादीनि होन्ती हि अयमेत्थ अत्थो। तत्थ 'लिं' हि सण्ठानं। इत्थिया हि हत्थ-पाद-गोवा-उदरादीनि सण्ठानं न पुरिसस्स विय होति। इत्थीनं हि हेट्ठिमकायो विसदो होति, उपरिमकायो अविसदो। इत्थपादा सुद्धा, मुखं सुद्धकं। निमित्तं हि सञ्जाननं। इत्थीनं हि उरमंसं विसदं होति, मुखं निम्मस्सु-दाठिकं। केसवन्वत्तपगहणं पि न पुरिसानं विय होति। कुत्तं हि किरिया। इत्थियो हि दहरकाले सुप्पसुसलकेहि कीळन्ति, भीर्त्तलिकाय कीळन्ति, मथिकयाकेन सुत्तकं नाम कन्तन्ति। आकप्पो हि गमनादिआकारो। इत्थियो हि गच्छमाना अविसदं गच्छन्ति, तिट्ठमाना निपज्जमाना निसीदमाना खादमाना भुज्जमाना अवि-सदं भुज्जन्ति। पुरिसं पि अविसदं दिस्वा 'नातुगामो विय गच्छति तिट्ठति निप-ज्जति निसीदति खादति भुज्जती' हि वदन्ति। इत्थत्तं इत्थिभावो हि उभयं पि एकत्थं; इत्थिसमावो हि अत्थो। अयं कम्मजो पटिसन्धिसमुट्ठितो। इत्थिलिगादि पर्ने इत्थिन्द्रियं पटिच्च पवत्ते समुट्ठितं^१।

१ Mentioned in Vin. i.201. २ Referred to in Vin.iv.259.

३-३ See ४.३४. ४ सि०-उरं. ५ म०-अविसदं. ६ सी०, म०-विसधीत-लिकाय. ७-७ म०, सि०-पन न इत्थिन्द्रियं विय; पवत्ते समुट्ठितं; PTS-पन न इत्थि-न्द्रियं। इत्थिन्द्रियं पटिच्च पवत्ते समुट्ठितं।

(६२) यथा हि बीजे सति, बीजं पटिच्च, बीजपच्चवा दक्खो वट्ठित्वा साखापिटपसंपन्नो दुत्वा आकारं पुरेत्वा तिष्ठति, एवमेव इत्थिभायसंखते इत्थिन्द्रिये सति इत्थिलिंगादीनि होन्ति । बीजं विष हि इत्थिन्द्रियं, बीजं पटिच्च वट्ठित्वा आकासं पुरेत्वा उतक्खसो विव इत्थिन्द्रियं पटिच्च इत्थिलिंगादीनि पवत्ते समुद्भू-
हन्ति । तत्थ इत्थिन्द्रियं न चक्खुविज्जेय्यं, मनोविज्जेय्यमेव । इत्थिलिंगादीनि चक्खुविज्जेय्यानि पि मनोविज्जेय्यानि पि । इदं तं रूपं इत्थिन्द्रियं ति इदं तं रूपं, यथा चक्खुन्द्रियादीनि पुरिसस्स पि होन्ति, न एवं; निग्रमतो पन इत्थिया येव इन्द्रियं ति 'इत्थिन्द्रियं' ।

(६३) पुरिसिन्द्रिये [§६३४] पि एसे-[322]-व नये । पुरिसलिंगा-
दीनि पन इत्थिलिंगादीनि पटिपक्खतो वेदितव्वानि । पुरिसस्स हि हथ-पाद-बीजा-
उपादीनं सण्डानं न इत्थिया विव होति । पुरिसानं हि उपरिमकायो विसदो होति
हेट्ठिमकायो अविसदो, हथपादा महन्ता, मुखं महन्तं, उरैमसं अविसदं, मत्सु-
दाटिका उपपज्जन्ति । केसवग्ग-वाथगहणं न इत्थीनं विव होति । दहरकाले रथनंगला-
दीहि कीळन्ति, वालिकपाले कत्था नापि नाम खणन्ति, गमनादीनि विसदानि
होन्ति । इत्थि पि गमनादीनि विसदानि कुरमानं दिस्वा 'पुरिसो विव गच्छती'ति
आदीनि वदन्ति । तेसं इत्थिन्द्रिये वुत्तसदिसमेव ।

(६४) तत्थ इत्थिमावलक्खणं इत्थिन्द्रियं, इत्थी ति पकासनरसं, इत्थिलिंग-
निमित्त-कुत्ताकप्पानं कारणभावपच्चुपट्ठानं । पुरिसमावलक्खणं पुरिसिन्द्रियं, पुरिसो
ति पकासनरसं, पुरिसलिंग-निमित्त-कुत्ताकप्पानं कारणभावपच्चुपट्ठानं । उभयं पेतं
पठमकथिकानं पवत्ते समुद्भाति । अपरमागे पटिसन्धियं । पटिसन्धिसमुद्भितं पि
पवत्ते चलति परिवत्तति । यथाई— "तेन सो पन समयेन अज्जतरस्स भिक्खुनो
इत्थिलिंगं पानुमुत्तं होति । तेन सो समयेन अज्जतरस्सा भिक्खुनिवा पुरिसलिंगं
पानुमुत्तं होति" [वि० ३. ३५] ति ।

(६५) इमेसु पन डीसु पुरिसलिंगं उत्तमं, इत्थिलिंगं हीनं । तस्मा पुरिसलिंगं
ब्रह्मपञ्चकुलकस्मेन अन्तरधावति, इत्थिलिंगं दुब्बलकुसलेन पतिट्ठाति । इत्थिलिंगं
पन अन्तरधावन्तं दुब्बलअकुसलेन अन्तरधावति, पुरिसलिंगं ब्रह्मपञ्चकुसलेन पति-
ट्ठाति । एवं उभयं पि अकुसलेन अन्तरधावति, कुसलेन पतिट्ठाती ति वेदितव्वं ।

(६६) उभतौव्यञ्जनकस्स पन कि एके इन्द्रियं उदाहु द्वे ति ? एके । तं
च खो इत्थि-उभतौव्यञ्जनकस्स इत्थिन्द्रियं, पुरिस-उभतौव्यञ्जनकस्स पुरिसि-
न्द्रियं । 'एवं सन्ते दुतियव्यञ्जनकस्स अभावो आपज्जति । इन्द्रियं हि व्यञ्जनकारणं
वुत्तं [ ] । तं च'स्स नत्थी' ति । 'न तस्स इन्द्रियं व्यञ्जनेकारणं' । [323]

१ ति०-उर^०. २ M., PTS-गण्ठित. ३ अ० यो० says-पठमपाराविकाय
विनीतवधुपात्तिर्य. ४ M., PTS, सो०-इत्थिन्द्रियं. ५ Cf. निकयट्ठानवग्गना p. 50.

‘कस्मा’ ? ‘सदा अभावतो । इत्थि-उभतोव्यञ्जनकस्स हि यदा इत्थिया रागचित्तं उप्पज्जति, तदा पुरिसव्यञ्जनं पाकटं होति, इत्थि-व्यञ्जनं पटिच्छन्नं गूळं होति । तथा इतरस्स इतरं । यदि च तेसं इन्द्रियं दुतियव्यञ्जनकारणं भवेत्थ, सदा पि व्यञ्जनद्वयं तिष्ठेत्थ । न पन तिष्ठति । तस्मा वेदितव्यमेतं न तस्स तं व्यञ्जनकारणं । कम्मसहायं पन रागचित्तमेवेत्थ कारणं । यस्मा च’स्स एकमेव इन्द्रियं होति, तस्मा इत्थिउभतोव्यञ्जनको सयं पि गम्भं गण्हाति, परं पि गण्हापेति । पुरिस-उभतोव्यञ्जनको परं गम्भं गण्हापेति, सयं पन न गण्हाती’ति ।

(६७) जीवितिन्द्रियनिहेसे [§६३५] यं वत्तव्वं तं हेट्ठी अरूपजीवितिन्द्रिये वुत्तमेव । केवलं हि तत्थ यो तेसं अरूपीनं धम्मानं [§१९] ति वुत्तं, इध रूप-जीवितिन्द्रियत्ता यो तेसं रूपीनं धम्मानं [§६३५] ति अयमेव विसेसो । लक्खणादीनि पन’स्स एव वेदितव्वानि—‘सहजात-रूपानुपालनलक्षणं जीवितिन्द्रियं, तेसं पनत्तरसं, तेसं मेव ढपनपच्चुपट्टानं, यापथितव्वभूतपट्टानं ति ।

(६८) कायविज्जत्तिनिहेसे [§६३६] कायविज्जत्ती ति अत्थे ताव कायेन अत्तनो भावं विज्जापेत्तानं तिरच्छामेहि पि पुरितानं, पुरिलेहि वा तिरच्छा-नानं पि कायगहणानुसारेण गहिताय एताय भावो विज्जायती ति ‘विज्जत्ति’ । सयं कायगहणानुसारेण विज्जायती ति पि ‘विज्जत्ति’ । “कायेन संवरो साधू” [४०३६१] ति आदीसु आगतो चोपनसंसातो कायो व विज्जत्ति ‘कायविज्जत्ति’ । कायविष्फन्दनेन अधिष्णायविज्जापनहेतुत्ता, सयं च तथा विज्जेय्यत्ता कायेन विज्जत्ती ति पि ‘कायविज्जत्ति’ ।

(६९) कुसलचित्तस्स वा ति आदीसु अट्ठहि कामवचरेहि अभिज्जा-चित्तेन वा ति नवहि चित्तेहि कुसलचित्तस्स वा, द्वादसहि पि अकुसलचित्तेहि अकुसलचित्तस्स वा, अट्ठहि महाकिरियाहि द्वाहि परितकिरियाहि अभिज्जा-पत्ताय एकाय रूपानचरकिरियाया ति एकादसहि किरियचित्तेहि अव्याकत-चित्तस्स वा । इतो अज्जानि चित्तानि विज्जत्ति न जनेन्ति । [324] सेक्खासेक्ख-पुपुज्जानं पन एत्तकेहेव चित्तेहि विज्जत्ति होती ति एतेसं कुसलादीनं वसेन तीहि पदेहि ‘हेतुतो’ दस्सिता ।

(७०) इदानी छहि पदेहि ‘फलतो’ दस्सेतुं अभिक्कमन्तस्स वा ति आदि वुत्तं । अभिक्कमादयो हि विज्जत्तिवसेन पक्वत्ता विज्जत्तिफलं नाम । तत्थ ‘अभिक्कमन्तस्स’ ति पुरतो कायं अभिहरन्तस्स । पटिक्कमन्तस्सा ति पच्छतो पच्चाहरन्तस्स । आलोकित्तस्सा ति उज्जुक्कं पेक्खन्तस्स । धिलोकित्तस्सा ति इतो चित्तो च पेक्खन्तस्स । संमिज्जन्तस्सा ति संघियो संकोचेन्तस्स । पसारे-न्तस्सा ति संघियो पटिप्पणामेन्तस्स ।

१ See २.२५१. २ सी०— रूपारूपपालन^०. ३ See ३.१००.

(७१) इदानीं छहि पदेहि 'समावतो' दस्सेतुं कायस्स थम्मना ति आदि वुत्तं । तथ 'कायस्सा' ति सरीरस्स । कायं थम्मत्वा थम्मं करोती ति थम्मना । तमेव उपसग्येन बट्टेत्वा सन्थम्मना ति आह । बलवतरा वा थम्मना 'सन्थम्मना' । सन्थम्मितत्तं ति सन्थम्मितमाधो । विज्जापनवसेन विज्जस्सि । विज्जापना ति विज्जापनाकारो । विज्जापितमाधो विज्जापितत्तं । सेसमेत्थ यं वत्तव्यं तं हेट्ठो द्वारकथाय वुत्तमेव ।

(७२) तथा वचीविज्जत्तियं [§ ६३७] । वचीविज्जत्ती ति पदस्स पन निदेसपदानं च अत्थो तत्थं न वुत्तो, सो एवं वेदितव्वो— वाचाय अत्तनो भावं विज्जापेत्तानं तिरच्छानेहि पि पुरिसानं, पुरिसेहि वा तिरच्छानानं पि, वचीगहणा-नुसारेण गाहिताय एताय भावो विज्जायती ति विज्जस्सि । सबं वचीगहणानुसारेण विज्जायती ति पि विज्जस्सि । "माधु वाचाय संबरो" [५०३६१] ति आदीसु आगता चोपनसंस्सता वची एव विज्जस्सि 'वचीविज्जस्सि' । वचीषोत्तेन अधिप्पास-विज्जापनहेतुत्ता सबं च तथाविज्जस्सत्ता वाचाय विज्जत्ती ति पि 'वचीविज्जस्सि' ।

(७३) वाचा गिरा ति आदीसु वुत्तती ति 'वाचा' । गिरियती ति 'गिरा' । व्यप्पथो ति वाक्यभेदो । वाक्यं च तं पयो च अर्थ आतुकामानं जापेत्तुकामानं चा ति पि 'व्यप्पथो' । उदीरियती ति उदीरणं । धुस्सती ति घोसो । करियती ति कम्मं । घोसो व कम्मं ति घोसकम्मं । नानप्पकारेहि [325] कतो घोसो ति अत्थो । वचिया भेदो वचीभेदो । सो पन 'न भंगो, पभेदगता वाचा एवा' ति आपनत्थं वाच्चा वचीभेदो ति वुत्तं । इमेहि सव्वेहि पि पदेहि 'सद्वाचा' व दस्सिता । इदानीं तां वाचाय सद्धिं योजेत्वा हेट्ठो वुत्तत्थानं विज्जत्तिआदीनं पदानं वसेन तीहाकारेहि समावतो तं दस्सेतुं वा तां वाचाय विज्जत्ती ति आदि वुत्तं । तं हेट्ठो वुत्तनयत्ता उत्तानत्थमेव ।

(७४) इदानीं विज्जत्तिसमुट्ठापकचित्तेसु असंमोहत्यं द्वत्तिस-छब्बीस-एकून्-बीस-सोलसपच्छिमांती ति इदं पकिण्णकं वेदितव्वं— द्वत्तिस चित्तानि हि रूपं समुट्ठापेन्ति, इरियावथं उक्कथंमेन्ति, दुविधं पि विज्जत्तिं जनेन्ति । छब्बीसत्त विज्जत्तिमेव न जनेन्ति, इतरद्वयं करोन्ति । एकून्बीसत्ति रूपमेव समुट्ठापेन्ति, इतरद्वयं न करोन्ति । सोलस इमेसु तीसु एकं पि न करोन्ति ।

(७५) तथ द्वत्तिसा ति हेट्ठा वुत्तनिव कामावचरतो अट्ठ कुसलानि, द्वादस अकुसलानि, किरियतो दस चित्तानि, सेक्खपुयुज्जनानं अमिज्जाचित्तं, खीणा-सवानं अमिज्जाचित्तं ति । छब्बीसा ति रूपावचरतो पञ्च कुसलानि, पञ्च किरि-यानि, अरूपावचरतो चत्तारि कुसलानि, चत्तारि किरियानि, चत्तारि मग्गचित्तानि,

१ See २.५५-१०१. २ i. ०. द्वारकथायं (म० यो० p. 174). ३ See ४.७१. ४ M., PTS, सि०-वच्छिमा ति. ५ सि०-वदिरूपं.

चत्तारि कलविचिन्तनी ति । एकूनवीता ति कामावचरकुमलविपाकतो एकादस, अकुतलविपाकतो द्वे, किरियतो किरियमनोधातु, रूपावचरतो पञ्च विपाकविचिन्तनी ति । सोळसा ति द्वे पञ्च विज्जाणानि, सत्त्वसत्तानं पटियस्थिचित्तं, लीणासवानं चुतिविधं, आरुपे चत्तारि विपाकविचिन्तनी ति । इमानि सोळस रूपइरियापयविज्जत्तीसु एकं पि न करोन्ति । अज्झानि पि बहूनि आरुपे उप्पन्नानि अनोकासगतत्ता रूपं न समुट्ठापेन्ति । यानि पन कायविज्जात्तिं समुट्ठापेन्ति तानेष वचीविज्जात्ति ति ।

(७६) आकासधातुनिर्देसे [§६३८] न कसति, न निकसति, कसितुं वा छिन्दितुं वा भिन्दितुं वा न सक्का ति आकासो । आकासो व [326] आकासगतं, खेळगतादीनि विष । आकासो ति वा गतं ति 'आकासगतं' । न हज्जती ति अघं, अघद्वनीयं ति अरथो । अघमेव अघगतं । छिद्वेट्ठेन विवरो । विवरो व विवरागतं । असम्फुट्टं चतूहि महाभूतेही ति एतेहि असम्फुट्टं निजटा-कासं' कथितं । लक्षणादिदो पन रूपपरिच्छेदलक्षणा आकासधातु, रूप-परिवन्तपकासनरसा, रूपमरियादपञ्चुपट्टाना असंफुट्टभाव-छिद्विवरभावपञ्चुपट्टाना वा, परिच्छिन्नरूपपट्टाना, याव परिच्छिन्नेषु रूपेषु 'इदमितो उदं अधो तिरिय' ति च होति ।

(७७) इतो परे रूपस्स लहुतादीनं [§६३९...] निर्दिता चित्तस्स लहुता-दीसु [§४३...] वुत्तनयेनेव वेदितव्वा । लक्षणादिदो पनेष अदन्धतालक्षणा रूपस्स लहुता, रूपानं गरुभावविनोदनरसा, लहुपरिवत्तिता-पञ्चुपट्टाना, लहुरूपपट्टाना । अथदतालक्षणा रूपस्स मुदुता, [§६४०] रूपानं थदभावविनोदनरसा, सव्वकिरियानु अविरोधितापञ्चुपट्टाना, मुदुरूपपट्टाना । सरीरकिरियानुकूलकम्मज्ज-भावलक्षणा रूपस्स कम्मज्जता [§६४१], अकम्मज्जताविनोदनरसा, अदुब्बल-भावपञ्चुपट्टाना, कम्मज्जरूपपट्टाना । एता पन तिस्रो न अज्जमज्जं विज्जहन्ति ।

(७८) एवं सन्ते पि यो अरोगिनो विष रूपानं लहुभाषो, अदन्धता, लहुपरिवत्तिपकारो, रूपदन्धत्तकर-धातुकसोम-पटिपस्सपचयसमुट्ठानो, सो रूप-विकारो 'रूपस्स लहुता' । यो सुपरिमदितचम्मस्सेव रूपानं मुदुभाषो सव्वकिरिया-विसेसेसु वसवत्तनभावमद्वपपकारो रूपथदत्तकर-धातुकसोम-पटिपस्सपचयसमुट्ठानो, सो रूपविकारो 'रूपस्स मुदुता' । यो पन सुदन्तसुवण्णस्सेव रूपानं कम्मज्जभावो सरीरकिरियानुकूलभावपकारो सरीरकिरिया-[327]-नं अननुकूलकर-धातुकसोम-पटिपस्सपचयसमुट्ठानो, सो रूपविकारो 'रूपस्स कम्मज्जता' ति । एवमेतासं विसेसो वेदितव्वो ।

(७९) एता पन तिस्रो पि कम्मं कातुं न सक्कोन्ति, आहारादयो व करोन्ति ।

१ M. omits रूप. २ सि० inserts after this प्ररूपाणि. ३ M., PTS. निस्सरा°, सि० - निस्सिता°. ४ See ३.२९५...

तथा हि योगिनो 'अत्र अम्हेहि धोवनसम्पाद्यं लब्धं, कायो नो लु-मुदु-कम्मज्जो' ति वदन्ति । 'अत्र उतुसम्पाद्यं लब्धं, अत्र अम्हाकं चित्तं एकम्मं, कायो नो लु-मुदु-कम्मज्जो' ति वदन्ती ति ।

(८०) उपचयसन्ततिनिर्देशेषु [§§६४१-४२] आयतनानं ति अङ्के-दसत्रे रूपायतनानं । आचयो ति निश्चयति । सो रूपस्स उपचयो ति यो आयतनानं आचयो पुनपुनं निश्चयमानानं, सो व रूपस्स उपचयो नाम होति; वड्ढी ति अत्थो । यो रूपस्स उपचयो सो रूपस्स सन्तती ति या एवं उपचितानं रूपानं वड्ढि, ततो उत्तरितरं पवत्तिकाले सा रूपस्स सन्तति नाम होति; पवत्ती ति अत्थो । नदीतीरे खल्लेक्खमिं हि उदकुग्गमकालो विष आचयो, निब्बसि; परिपुण्णकालो विष उपचयो, वड्ढि; अज्झेतथरित्वा गमनकालो विष सन्तति, पवत्ती ति वेदितव्वा ।

(८१) एवं किं कथितं होती ति ? आयतनेन आचयो कथितो, आचयेन आयतनं कथितं । आचयो व कथितो आयतनमेव कथितं । एवं पि किं कथितं होती ति ? चतुसन्ततिरूपानं आचयो उपचयो निश्चयति वड्ढि कथिता । अत्थतो हि उभयं पेतं जातिरूपस्सेवाधिवचनं । आकाराननत्तेन पन येनेय्यवसेन च उपचयो सन्तती ति उद्देशेन कथा यस्मा एत्थ अत्थतो नानत्तं नत्थि, तस्मा निर्देशे "यो आयतनानं आचयो सो रूपस्स उपचयो, यो रूपस्स उपचयो सा रूपस्स सन्तती" [§§६४२-४३] ति वुत्तं । यस्मा च उभयं पेतं जातिरूपस्सेवाधिवचनं तस्मा एत्थ आचयल्लक्षणो रूपस्स उपचयो, पुञ्चन्ततो रूपानं उम्मुजा-प्परसो, निष्पातनपञ्चुपट्टानो परिपुण्णभावपञ्चुपट्टानो वा, उपचितरूपपट्टानो । पवत्तिल्लक्षणा रूपस्स सन्तति, अनुपपन्नधनरसा, अनुपपत्तेदपञ्चुपट्टाना, अनुप-बन्धरूपपट्टाना ति वेदितव्वा ।

(८२) जस्तानिर्देशे [§६४४] जीरणकवसेन जरा; अपमेत्थ [328] समावनिर्देशो । जीरणाकारो जीरणता । खण्डिच्चं ति आदयो तयो^१ कालातिक्रमे किञ्चनिर्देशा । पत्तिम्मा द्वे पकतिनिर्देशौ । अयं हि 'जरा'ति इमिना पदेन समावतो दीपिता; तेन^२ 'स्ता'यं सभावनिर्देशो । 'जीरणता'ति इमिना आकारतो; तेन^३ 'स्ता'यं आकारनिर्देशो । खण्डिच्चं ति इमिना कालातिक्रमेन दन्तनस्थानं खण्डितमावकरण-किञ्चतो । पालिच्चं ति इमिना केसलोमानं पलितभावकरणकिञ्चतो । वलिच्चता ति इमिना मंसं मिलित्वा तच्च वलिभावकरणकिञ्चतो दीपिता । तेन^४ 'स्ता' इमे 'खण्डिच्चं'ति आदयो तयो कालातिक्रमे किञ्चनिर्देशा । तेहि इमेसं विकारानं

^१ See notes on §§642-43. ^२ M., सी०-क^०. ^३ सि०, सी०-पञ्चली ति. ^४ M., PTS, ति०-omit. ^५ With ४.८२-८४, compare VbhCm. pp. 98-99 which closely agrees.

दस्सनवसेन पाकटीमूला पाकटजरा दस्सिता । यथेव हि उदकस्स वा अग्निनो वा तिण्णवत्तादीनं संमग्गपल्लिमग्गताय वा श्मत्ताय वा गतमग्गो पाकटो होति, न च सो गतमग्गो तानेव उदकादीनि, एवमेव जराय दन्तादीसु खण्डिच्चादि-
वसेन गतमग्गो पाकटो, चक्खुं उम्मीलित्वा पि गच्छति, न च खण्डिच्चादीनेव जरा ।
न हि जरा चक्खुविज्जेय्या होति ।

(८१) आयुनो संहानि इन्द्रियानं परिपाको ति इमेहि पन पदेहि काल-
तिकमे येव अभिव्यत्ताय आयुक्खय-चक्ख्वादिइन्द्रियपरिपाक-सञ्जिताय पकतिया
दीपिता । तेन'स्सिमे पच्छिमा द्वे पकतिनिहेसा ति वेदितव्वा । तत्थ यस्मा जं
पत्तस्स आयु हायति, तस्मा जरा 'आयुनो संहानो' ति कलूपचारेन पुत्ता । यस्मा च
दहरकाले सुप्पसन्नानि, मुत्तुमं पि अत्तनो विसयं सुखेनेव गण्हनसमत्थानि चक्ख्वादीनि
इन्द्रियानि जं पत्तस्स परिपक्कानि आलुल्लितानि अविसदानि, ओळारिकं पि अत्तनो
विसयं गदेतुं असमत्थानि होन्ति, तस्मा 'इन्द्रियानं परिपाको' ति पि कलूपचारे-
नेव पुत्ता ।

(८४) सा पनायं एवं निदिट्ठा सव्वा पि जरा पाकटा पटिच्छन्ता ति दुविधा
होति । तत्थ दन्तादीसु खण्डमावादिदस्सनतो रूपधम्मेषु जरा पाकट-जरा नाम ।
अरूपधम्मेषु जरा तादिसस्स विकारस्स अदस्सनतो पटिच्छन्न-जरा नाम । पुन
अ-वीचि स-वीची ति एवं पि दुविधा होति । मणि-कनक-रजत-पवाळ-चन्दिम-
सुरियादीनं विय, मन्ददसकादीसु पाणेंनं विय च, पुष्कल- [329]-पल्लवादीसु च
अपाणिनं विय, अन्तरन्तरा वण्णविसेसानं दुविज्जेय्यत्ता जरा अ-वीचि जरा नाम;
निरन्तरजरा ति अस्यो । ततो अज्जेसु पन यथावुत्तेसु अन्तरन्तरा वण्णविसेसादीनं
सुविज्जेय्यत्ता जरा स-वीचि जरा नामा ति वेदितव्वा । लक्खणादितो पि रूपपरि-
पाकलक्खणा रूपस्स जस्ता, उपनयनरसा, समाधानपगमे पि नवमावापगमपञ्चु-
पट्टाना, वीहिपुराणमावो विय परिपचमानरूपपट्टाना ति वेदितव्वा ।

(८५) अनिचतानिहेसे [§ ६४५] खयगमनवसेन खयो, वयगमनवसेन
वयो, भिज्जनवसेन भेदो । अथवा, यस्मा तं पत्ता रूपं खिय्यति, वेति, भिज्जति
च, तस्मा खिय्यति एतस्मिं ति 'खयो', वेति एतस्मिं ति 'वयो', भिज्जति एतस्मिं
ति 'भेदो' । उपसग्गवसेन पदं वट्टेत्ता भेदो व परिभेदो । हुत्वा अभाक्कट्टेन, न
निच्चं ति अ-निच्चं । तस्स मावो अनिच्चता । अन्तरघायति एत्था ति अन्तरघानं ।
मरणं हि पत्ता रूपं अन्तरघायति, अदस्सनं गच्छति । न केवलं च रूपमेव, सब्बे पि
पञ्चकलन्वा । तस्मा पञ्चं पि खन्धानं अनिच्चताय इदमेव लक्खणं ति वेदितव्वं ।
लक्खणादितो पन परिभेदलक्खणा रूपस्स अनिच्चता, संसीदनरसा, खयवयपञ्चु-

१ सि० inserts hereafter वाक्कस्स वा.

२ सि०, न०- खण्डिच्चादिनेव.

३ See विमु० २०.५०-५१.

पट्टाना, परिभिज्जमानरूपपट्टाना ति वेदितव्वा । हेट्ठा जाति गहिता जरा गहिता, इमस्मिं ठाने मरणं गहितं । इमे तयो धम्मा इमेसं सत्तानं उक्खित्तात्तिकपच्चा-
मित्तसदिसा ।

(८६) यथा हि पुरिस्स तयो पच्चामित्ता ओतारं^१ गयेसमाना विचरेय्थुं । तेषु एको एवं वदेय्य-‘एतं नीहरित्वा अटवीपवेसनं मय्हं मारो हीतुं’ ति । दुतियो ‘अटवीगतकाले पोथेत्वा पठवियं पातनं मय्हं मारो’ ति । ततियो ‘पठवीगतकालतो पट्टाय असिना सीसच्छेदनं मय्हं मारो’ ति । एवरूपा इमे जातिआदयो । नीहरित्वा अटवीपेसनपच्चामित्तसदिसा हेत्थ जाति, तस्मिं तस्मिं ठाने निव्वत्तापनतो । अटवीगतं पोथेत्वा पठवियं पातनपच्चामित्तसदिसा जरा, निव्वत्तकल्लन्धानं दुव्वल-
पराधीन-मञ्चपरायनभावकरणतो । पठवी-[३३०]-गतस्स असिना सीसच्छेदनक-
पच्चामित्तसदिसं मरणं, जरापत्तानं खन्धानं जीवितक्खवं पापनतो ति ।

(८७) कवळिकाराहारनिदेसे [§ ६४६] कवळं^२ करीयती ति कवळिकारो । आहरीयती ति आहारो । कवळं कत्वा अज्झोहरीयती ति अथो । रूपं आहरीती ति ‘आहारो’ । एतं कथुवसेन नामं उद्धरित्वा पुन कथुवसेनेवेतं पभेदतो दस्सेतुं ओदनो कुम्मासो ति आदि वुत्तं । ओदनादीनि हि फाणितपरियन्तानि द्वादस इधाधिपेतस्स आहारस्स वत्थूनि । पालियं अनागतानि मूलकलादीनि ये-वा-पनकं पविट्ठानि । इदानि तानि मूलकलादीनि कत्तव्वतो दस्सेतुं यमिह यमिह जनपदे ति आदिमाह । तस्य मुखेन असितव्वं मुज्जितव्वं ति मुखसियं । दन्तेहि विसादि-
व्वं ति दन्तविस्सादनं । गलेन अज्झोहरितव्वं ति गलज्झोहरणीयं । इदानि तं किञ्चवसेन दस्सेतुं कुच्छिविथम्मनं ति आह । तं हि मूलकलादि ओदन-
कुम्मागादि वा अज्झोहटं कुच्छि वित्थम्मेति । इदमस्स किच्चं । याय ओजाय सत्ता यापेन्ती ति हेट्ठा सव्वपदेहि सव्वथुकं आहारं दस्सेत्वा इदानि निव्वत्तिर-
ओजमेव दस्सेतुं इदं वुत्तं ।

(८८) किं पनेत्थ वत्थुरत्त किच्चं ? कि ओजाय ? परिस्सयहरण-पाल-
नानि । कथुं हि परिस्सयं हरति पालेतुं न सक्कोति, ओजा पालेति परिस्सयं हरितुं न सक्कोति । द्वे पि एकतो हुत्वा पालेतुं पि सक्कोन्ति परिस्सयं पि हरितुं । को पनेत्थ परिस्सयो नाम ? कम्मजतेजो । अन्तोकुच्छियं हि ओदनादिवत्थुस्मिं असति, कम्मजतेजो उद्धरित्वा उदरपटलं गण्हाति, ‘छातो’स्मि, आहारं देथा’ति वदपेति । मुत्तकाले उदरपटलं मुज्जित्वा वत्थुं गण्हाति । अयं सत्तो एकगो होति ।

(८९) यथा हि छायाक्खसो छायां पविट्ठं गहेत्वा देवसंखलिकाय बन्धित्वा अत्तनो मवने मोदन्तो छातकाले आगन्त्वा सीसे डंसति । सो उट्ठत्तां विरवति ।

१ सी०, प०- ओकासं. २ ति० अटवी. ३ M., PTS., सी०- फल्लि.
४ M., PTS- विविवट्ठि. ५ M., PTS- दट्टया.

तं विरयं सुखा 'दुःखस्य चोत्थं अर्थी'ति ततो ततो मनुस्सा आगच्छन्ति । सो [331] आगतागते गृहेत्वा खादित्वा भवने मोदति । एवं-तत्पदमिदं वेदितव्यं । छायाकारस्य चो विय कम्मजतेजो, देवसंखलिकाय वन्धित्वा ठपितसत्तो विय उदरपटलं, पुन आगतमनुस्सा विय ओदनादिवत्पु, अत्तनो^१ भवने मोदन्तेन छातकाले^२ ओतस्सि सीसे ङसं विय कम्मजतेजस्स वत्थुतो मुत्तरस्स उदरपटल-गहणं, इट्ठस्स विरवनकालो विय 'आहारं देथा' ति वचनकालो, ताय सज्जाय आगतागते गृहेत्वा खादित्वा भवने मोदनकालो विय कम्मजतेजेन उदरपटलं मुञ्चित्वा वत्थुस्मिं गहिते एकमावित्ता ।

(९०) तस्य ओळारिके वत्थुस्मिं ओजा मन्दा होति । सुखमे वलवती । कुदूमकमत्तादीनि हि मुञ्चित्वा मुदुत्तेनेव छातो होति । सप्पिआदीनि पिवित्वा डितस्स दिवसं पि मत्तं न वृत्ति । एत्थ च उपादायुपादाय ओळारिकसुखमुता वेदितव्या । कुम्भीलानं हि आहारं उपादाय मोरानं आहारो सुखुमो । कुम्भीला किर पासाणे गिळन्ति । ते च नेसं कुञ्चिप्पत्ता विळीयन्ति । मोरा सप्पिचिञ्चिकादि-पाणे खादन्ति । मोरानं पुन आहारं उपादाय तरच्छानं आहारो सुखुमो । ते किर तिवस्सछड्डितानि विसाणानि चैव अट्टीनि च खादन्ति । तानि च नेसं खेलेन तेमितमत्तानेव कन्दमूलं विय मुदुकानि होन्ति । तरच्छानं पि आहारं उपादाय हत्थीनं आहारो सुखुमो । ते हि नानावस्ससाखादयो खादन्ति । हत्थीनं आहारतो गवयगोकर्णमिगादीनं आहारो सुखुमो । ते किर निस्सराणि नानावस्सपण्णादीनि खादन्ति । तेसं पि आहारतो गुञ्जं आहारो सुखुमो । ते अल्लसुक्खतिगानि खादन्ति । तेसं पि आहारतो सत्तानं आहारो सुखुमो । सत्तानं आहारतो सकुणानं आहारो सुखुमो ।

(९१) सकुणानं आहारतो पच्चन्तवासीनं आहारो सुखुमो । पच्चन्तवासीनं आहारतो गाममोजकानं आहारो सुखुमो । गाममोजकानं आहारतो राजराजमहा-मत्तानं आहारो सुखुमो । तेसं पि आहारतो चक्रवर्त्तिनो^३ आहारो सुखुमो । चक्रवर्त्तिनो आहारतो भुम्मेदेवानं आहारो सुखुमो । भुम्मानं देवानं आहारतो चातुम्भाराजिकानं आहारो सुखुमो । एवं याव परनिम्मितवत्त-[332]-वत्तीनं आहारो तित्थारेतव्वो । तेसं पनाहारो सुखुमो त्वेव निट्ठं पत्तो । लक्खणादितो पि ओजावस्सणो कवळिकाराहारो, रूपाहरणरसी, उपार्थमनपञ्चुपट्टानो, कवळं कत्वा आहरितव्ववत्थुपदट्टानो ति वेदितव्वो ।

(९२) नो-उपादानिदेसे [५६४७] यथा उपादारूपं उपादियते^४, न अब्जेन उपादियति, एवमेतं न उपादियते^५ ति नो-उपादा । फुलितव्वं ति फोटुव्वं । फुलित्वा जानितव्वं ति अत्थो । फोटुव्वं च तं आयतनं चा ति फोटुव्वायतनं ।

आपो च तं निस्सत्त-मुञ्जतसमावृत्तेन धातु चा ति आपोधातु ।

(९१) इदानीं यस्मा तीणि रूपानि कुसित्वा ज्ञानितव्यानि तस्मा तानि भाजित्वा दस्सेतुं कतमं तं रूपं फोढुव्यायतनं ? पठवीधातु [§ ६४८] ति आदि-माह । तस्य कक्खल्ललक्खणा पठवीधातु, पठिद्वानरसा, संपटिच्छनपञ्चुपट्टाना । तेजोधातु उण्हत्तलक्खणा, परिपाचनरसा, मद्धानुप्यदानपञ्चुपट्टाना । वायोधातु कियंभनलक्खणा, समुदीरणरसा, अमिनीहारपञ्चुपट्टाना । पुरिमा पन 'आपोधातु' पण्यरणलक्खणा, ब्रह्मनरसा, संगहपञ्चुपट्टाना । एकेका वेत्थ सेसत्तयपदट्टाना ति वेदितव्वा । कक्खल्लं ति थल्लं । मुदुकं ति अ-थल्लं । सण्हं ति मट्ठं । फरुसं ति खरं । सुखसम्पक्खस्सं ति सुखवेदनापञ्चयं इदुफोढुव्वं । दुक्खसम्पक्खस्सं ति दुक्ख-वेदनापञ्चयं अनिदुफोढुव्वं । गरुक्कं ति मारियं । लहुक्कं ति अ-मारियं, सल्लहुक्कं ति आरथो । एत्थ च 'कक्खल्लं मुदुकं सण्हं फरुसं गरुक्कं लहुक्कं' ति पदेहि पठवी-धातु एव भाजिता । "यदा"यं कायो आयुसहगतो च होति उरमासहगतो च विज्जाण-सहगतो च तदा लुतरो च होति मुदुतरो च [333] कम्मञ्जतरो चा" [ ] ति सुचन्ते पि ल्लुमुदुमूतं पठवीधातुमेव सम्भाय वुत्तं ।

(९४) 'सुखसम्पक्खस्सं दुक्खसम्पक्खस्सं' ति पदद्वयेन पन तीणि पि महाभूतानि भाजितानि । पठवीधातु हि सुखसम्पक्खस्सा पि अपि दुक्खसम्पक्खस्सा पि । तथा तेजोधातु-वायोधातुयो । तथा सुखसम्पक्खस्सा पठवीधातु मुदुतल्लुण्णहाथे दहरे पादे सम्भा-हन्ते अस्सादेत्वा अस्सादेत्वा 'सम्भाह तात्त, सम्भाह तात्ता'ति वदापनाकारं करोति । सुखसम्पक्खस्सा तेजोधातु सीतसमये अंगारकपल्लं आहरित्वा गच्छं सेदेन्ते अस्सादेत्वा अस्सादेत्वा 'सेदेहि तात्ता'ति वदापनाकारं करोति । सुखसम्पक्खस्सा वायोधातु उण्ह-समये वत्तसंपन्ने दहरे बीजनेन बीजन्ते अस्सादेत्वा अस्सादेत्वा 'बीज तात्ता' ति वदापनाकारं करोति । थल्लहत्थे पन दहरे पादे सम्भाहन्ते अट्ठीनं भिज्जनकालो विप होति । सो पि 'अपेही' ति वत्तव्वकं आपज्जति । उण्हसमये अंगारकपल्ले आमटे 'अप्पेहि नं' ति वत्तव्वं होति । सीतसमये बीजनेन बीजन्ते 'अपेहि, मं मा बीजा' ति वत्तव्वं होति । एत्थमेतासं सुखसम्पक्खस्सता दुक्खसम्पक्खस्सता च वेदितव्वा । यं फोढुव्वं अनिदस्समं सण्पटिच्छं [§ ६४८] ति आदिना नयेन वुत्ता पन चत्थि चत्थि नयेहि पतिमण्डिता तेरत्तं वारा हेत्वा रूपापत्तनादीसु वुत्तनयेनेव वेदितव्वा ।

(९५) किं पनेतानि तीणि महाभूतानि एकप्यहारेनेव आपायमागच्छन्ति उदाहु नो ति ? आगच्छन्ति । एवं आगतानि कायणपादं घट्टेन्ति न घट्टेन्ती ति ? णेन्ति । एकप्यहारेनेव तानि आरम्भणं कत्वा कायविज्जाणं उप्पज्जति नुप्पज्जती ति ? नुप्पज्जति । कस्मा ? आमुजितवसेन वा हि उस्सदवसेन वा आरम्भणकरणं होति ।

१ Cf. M. i. 296; S. iii. 143. २ See ४.२४. ३ See ४.५५.

(९६) तस्य आभुजितवसेन ताव, पत्तिमि हि ओदनेन पूरेत्वा आमटे एकं सितं गृहेत्वा यदं वा मुदुकं वा ति वीमंसन्तो किञ्चा पि तस्य तेजो पि अत्थि बायो पि अत्थि, पठवीधातुमेव पन आभुजति । उण्होदके इत्थं ओतरेत्वा वीमंसन्तो किञ्चा पि तस्य पठवी पि अत्थि बायो पि अत्थि, तेजोधातुमेव पन आभुजति । उण्हसमये वातपानं विवर्त्तिता वातेन सरीरं पहरापेत्तो ठितो मन्दमन्दे वाति [334] पहरन्ते किञ्चा पि तस्य पठवी पि अत्थि तेजो पि अत्थि, बायोधातुमेव पन आभुजति । एवं आभुजनवसेन आरम्भणं करोति नाम ।

(९७) यो पन उप्पस्सलत्ति^१ वा सीसेन वा खल्लं पहरति भुज्जन्तो वा सक्खरं डंखति, सो किञ्चा पि तस्य तेजो पि अत्थि बायो पि अत्थि, उस्सदवसेन पन पठवीधातुमेव आरम्भणं करोति । अग्निं अकमन्तो पि किञ्चा पि तस्य पठवी पि अत्थि बायो पि अत्थि, उस्सदवसेन पन तेजोधातुमेव आरम्भणं करोति । बह्वधातो कण्णसक्खलत्ति पहरित्वा बधिरमावं करोन्तो विय होति । किञ्चा पि तस्य पठवी पि अत्थि तेजो पि अत्थि, उस्सदवसेन पन बायोधातुमेव आरम्भणं करोति । यं किञ्चि धातुं आरम्भणं करोन्तस्स कायविज्झाणं पि एकप्पहारेन पुण्णजति । सूचि-कल्लापेन विदस्स एकप्पहरिन कायो घट्टियति । वत्तिमि यत्तिमि पन टनि कायप्पसादो उस्सन्नो होति, तस्य तस्य कायविज्झाणं उप्पज्जति [५६५१] । यत्थ यत्था पि पटिघट्टननिघंशो ब्रलवा होति तस्य तस्य पठमं उप्पज्जति । कुक्कुटपत्थेन वणे धोवियमाने^२ पि अंतु अंतु कायप्पसादं घट्टेति । यत्थ यत्थ पन पसादो उस्सन्नो होति, तस्य तस्येव कायविज्झाणं उप्पज्जति । एवं उस्सदवसेन आरम्भणं करोति । उस्सदवसेनेव काय-विज्झाणं उप्पज्जति नाम ।

(९८) कथं पन चित्तस्स आरम्भणतो संकन्ति होती ति ? द्वीहाकरेहि होति—अव्वांसयतो वा विसयाधिमत्ततो वा । विहारपूजादीसु हि 'तानि चेतियानि चैव पटिमायो च वन्दिस्सामि, पोत्थकम्म-चित्तकम्मानि च ओलोकेस्सामी' ति अज्झा-सयेन गतो एकं वन्दित्वा वा पस्सित्वा वा इतरस्स वन्दनत्थाय वा दस्सनत्थाय वा मनं कत्वा वन्दिंतुं पि पस्सित्तुं पि गच्छति येष, एवं अव्वांसयतो संकन्ति नाम । कैलासकूटपटिमागं पन महीचेत्ति^३ ओलोकेन्तो ठितो पि अपरभागे सच्चतुरियेसु पगहितेसु रूपारम्भणं विस्सजेत्वा सहारम्भणं संकमति । मनुज्जगंधेसु पुण्फेसु वा गन्धेसु वा आगंतेसु सहारम्भणं विस्सजेत्वा गंधारम्भणं संकमति । एवं विसयाधि-मत्ततो संकन्ति नाम ।

(९९) [335] आपोधातुनिद्देसे [५६५२] आपो ति समावनिद्देसो । आपो व आपोगतं । सिनेहवसेन सिनेहो, सिनेहो व सिनेहगतं । बन्धनत्तं रूपस्सा ति पठवीधातु-आदिकस्स भूतरूपस्स बन्धनमावो । अयपिण्डि-आदीनि

१ M., PTS, सी०-पक्खलत्ति. २ सि०-वाधियमाने. ३ See ३.७४ above.

हि आपोधातु आबन्धित्वा बद्धानि^१ करोति । ताय आबद्धत्वा तानि बद्धानि^१ नाम होन्ति । पासाण-पन्वत-तालट्टि-हृत्पिदन्त-गोसिंगादीषु पि एसेव नयो । सन्धानि हेतानि आपोधातु एव आबन्धित्वा बद्धानि करोति । आपोधातुया आबद्धत्वा व बद्धानि होन्ति ।

(१००) किं पन पठवीधातु सेसधातुनं पतिट्ठा होन्ती कुसित्वा होति उदाहु अकुसित्वा ? आपोधातु वा अवसेसा बन्धमाना कुसित्वा बन्धति उदाहु अकुसित्वा ति ? पठवीधातु ताय आपोधातुया अकुसित्वा व पतिट्ठा होति, तेजोधातुया च वायोधातुया च कुसित्वा । आपोधातु पन पठवीधातुं पि तेजोधातु-वायोधातुयो पि अकुसित्वा व आबन्धति । यदि कुसित्वा आबन्धेय्य फोट्टुव्वायतनं नाम भवेय्य । तेजोधातु-वायोधातुनं पि सेसधातुसु सकसककिच्चकरणे एसेव नयो ।

(१०१) तेजोधातु हि पठवीधातुं कुसित्वा क्षापेति । सा पन न उण्हा हुत्वा क्षायति । यदि उण्हा हुत्वा क्षायिष्य उण्हत्तल्लक्षणा नाम भवेय्य । आपोधातुं पन अकुसित्वा व तापेति । सा पि तप्पमाना न उण्हा हुत्वा तप्पति । यदि उण्हा हुत्वा तप्पेय्य उण्हत्तल्लक्षणा नाम भवेय्य । वायोधातुं पन कुसित्वा व तापेति । सा पि तप्पमाना न उण्हा हुत्वा तप्पति । यदि उण्हा हुत्वा तप्पेय्य उण्हत्तल्लक्षणा नाम भवेय्य ।

(१०२) वायोधातु पठवीधातुं कुसित्वा विरथंभेति, तथा तेजोधातुं । [336] आपोधातुं पन अकुसित्वा व विरथंभेति । उब्बुरसं पयित्वा काणितपिण्डे कयिरमाने आपोधातु थद्धा होति न होती ति ? न होति । सा हि पम्परणल्लक्षणा । पठवीधातु कक्खल्लक्षणा । ओमत्तं पन आपो अधिमत्त-पठवी-गतिकं जातं । सा हि रसंकारेन ठित्तमावं विजहति, लक्षणां न विजहति । काणितपिण्डे विलीयमाने पि पठवीधातु न विलीयति । कक्खल्लक्षणा हि पठवीधातु पम्परणल्लक्षणा आपोधातु । ओमत्ता पन पठवी अधिमत्त-आप-गतिका होति । सा पिण्डकाकारेन ठित्तमावं विजहति, लक्षणां न विजहति ।

(१०३) चतुर्धं हि महामूतानं माव'अज्जयत्तमेव होति, लक्षणा'अज्जयत्तं नाम नत्थि । तस्स अमावो अट्टानपरिकप्पसुत्तेन [अं० १.२२२] दीपितो । बुत्तं हेतं—“सिया खो पनानन्द चतुर्धं महामूतानं अज्जयत्तं, पठवीधातुया आपो-धातुया तेजोधातुया वायोधातुया; न खेव बुद्धे अवेच्चप्पसादेन समजागतस्स अरियसावकस्स सिया अज्जयत्तं” ति । अयं होथ असो—आनन्द, कक्खल्लक्षणा पठवीधातु परिवत्तित्वा पम्परणल्लक्षणा आपोधातु नाम भवेय्य, अरिय-सावकस्स पन अज्जयत्तं नाम नत्थी ति । एवमेथ अट्टानपरिकप्पो आगतो ।

(१०४) इतो परेसु उपादिन्नरूपादिनिद्देसेसु उपादिन्नपदादीनं असो

मातृकाकथं धाय वृत्तनयेनैव वेदितव्यो । चक्रसायतनादीनि हेतुं विव्याख्यानैव । तस्य तस्य पन विसेसमत्तमेव वक्तव्यम् । उपादिज्ञानिहेतुः [§ ६५३] ताव चक्रसायतनादीनि एकन्तं उपादिज्ञानं वृत्तानि । अस्मा पन रूपायतनादीनि उपादिज्ञानानि पि अस्थि अनुपादिज्ञानानि पि, तस्मा तानि 'यं वा पना' ति संश्लेषतो दस्सेत्वा पुन कम्मस्स कतत्ता रूपायतनं [§ ६५३] ति आदिना नयेन विव्याख्यानानि । इमिना उपायेन सव्व-ये-वा-पनकेसु अस्थो वेदितव्यो ।

(१०५) अस्मा पन 'कम्मस्स कतत्ता' [§ ६५३] ति च 'न-कम्मस्स कतत्ता' [§ ६५४] ति च उभिश्रं पि निहेसे 'अस्ता च अनिच्चता च' न गहिता, अनुपादिज्ञानानि [§ ६५४] येथ निहेसेसु गहिता ति ? न-[337]-कम्मस्स कतत्ता ति एत्थ ताव कम्मतो अज्झपच्चयसमुद्धानं संगहितं । 'कम्मस्स कतत्ता' ति एत्थ कम्मसमुद्धानमेव । इमानि च द्वे रूपानि नेथ कम्मतो न अज्झरमा रूपजनकपच्चया उण्णजन्ति, तस्मा न गहितानी ति । सा च नेमं अनुपपत्ति परतो^१ आविस्मिपस्यति । अनुपादिज्ञं ति [§ ६५४] आदीसु पन केवलं अनुपादिज्ञादि-ग्राहणेन कम्मादिसमुद्धानता पटिक्खित्ता, न अज्झपच्चयसमुद्धानता अनुज्झाता । तस्मा ताव गहितानी ति वेदितव्यानि ।

(१०६) चित्तसमुद्धाननिहेसे [§ ६६७] कायविज्जवप्ति-वच्चीविज्जवप्ती ति इदं द्वयं यस्मा एकन्त-चित्तसमुद्धानानि मूतानि उपादाय पज्जायति, तस्मा वृत्तं । परमव्यतो पन तस्स निस्सयभूतानि चित्तसमुद्धानानि, तस्मिंस्सत्तत्ता । यथा अनि-चस्स रूपस्स जरामरणं अनिचं नाम होति, एवमिदं पि चित्तसमुद्धानं नाम जातं । चित्तसहस्रनिहेसे [§ ६६९] पि एसेव नयो । याव चित्तं ताव पज्जायनतो इदमेव द्वयं वृत्तं । न पनेतं चित्तेन सहस्रमूतानि विथ, येदनादयो विथ च उण्णजन्ति । चित्ता-नुपरिचित्ताय [§ ६७१] पि एसेव नयो । याव चित्तं ताव पज्जायनतो एव हेतं द्वयं चित्तानुपरिवत्ती ति वृत्तं ।

(१०७) ओज्जारिकं [§ ६७५] ति वत्थारम्मणमूतत्ता संघट्टनैवसेन गहे-तव्वतो भूले । वृत्तविपल्लासतो सुखुमं [§ ६७६] वेदितव्यं । दूरे [६७७] ति षट्ठन-वसेन अग्गहेतव्यत्ता दुविज्जेव्यमेवसेन समीपे ठितं पि दूरे । इतरं पन षट्ठनवसेन गहेतव्यत्ता सुविज्जेव्यमेवसेन दूरे ठितं पि सन्तिके [§ ६७८] । चक्रसायतनादि-निहेसा हेतुं वृत्तनयेनैव विव्याख्यानो वेदितव्यः ।

इदं ताव दुविधेन रूपसंगहे विसेसमत्तं ।

१ See २.२० २ See ४.२५-५१, ६१-६७, ५२-६०, ९३-९४, ७६, ९९-१०३, ८०-८१, ८७-९१. ३ सि०, सी०, म०-यं यं. ४ See ४.११३-११७. ५ M., PTS-वत्तादसंघट्टनं. ६ M., PTS-दुपरिक्खेयं. ७ M., PTS-नुपरिक्खेयं. ८ See ४.२५-६०, ९३-९४.

(१०८) तिविधसंगहो [§§७४२-८७६] उत्तानत्यो येष । चतुर्विध-
संगहायसने दिद्वादीनं पञ्चिमपदस्स भेदामावेन आदितो पट्ठाव पुच्छं अकावा वै
रूपायतनं विद्धं सहायतनं सुतं [§९६१] ति आदि वुत्तं । तस्य रूपायतनं
चक्षुना ओलोकेत्वा दक्षिस्तुं सक्का ति 'दिद्धं' नाम जातं । सहायतनं सीतेन सद्
सुत्वा जानितुं सक्का ति 'सुतं' नाम जातं । गन्धायतनादित्तयं घाण-जिह्वा-कायेहि पत्वा
गहेतव्यतो मुनित्वा जानितव्वद्देन मुतं नाम जातं । फुत्तिवा विज्जाणुपत्तिकारणतो
'मुतं' नामा ति वुत्तं । सव्यमेव पन रूपं मनोविज्जाणेन जानितव्वं ति मनसा
विज्जातं नाम जातं ।

(१०९) पञ्चविधसंगहनिर्देशे [§§९६२-६६] कक्खल्लं ति थद्धं । खरमेव
खरगतं, करसं ति अत्थो । इतरे द्वे पि सभावनिर्देशा येष । अउज्जत्तं ति नियक'-
ज्जत्तं । बहिद्धा ति बाहिरं । उपादिञ्चं ति कम्मसमुद्धानमेव । अविसेसेन पन
सरीरदुक्खसेतं गहणं । सरीरदुक्कं हि उपादिञ्चं वा होतुं अनुपादिञ्चं वा, आदिचगहित-
परामद्धपसेन उपादिजमेव नाम जातं । तेजोगतं [§९६४] ति सव्वतेजेषु गतं उण्हत्त-
लक्खणं, तेजो एव वा तेजोभावं गतं ति 'तेजोगतं' । उस्मा ति उस्माकारो ।
उस्मागतं ति उस्मामावं गतं । उस्माकारस्सेवेतं नाम । उसुमं ति वल्ल-उस्मा ।
उसुममेव उसुममावं गतं ति उसुमगतं । वायनकवसेन वायो [§९६५] । वायो
एव वायोभावं गतत्ता वायोगतं । थंभितत्तं ति उण्णल्लान्छतचादीनं विष बाव-
पुण्णानं थंभितभावो रूपस्स ।

(११०) [339] छविधादिसंगहानं तिण्ण ओखानपदस्स भेदामावतो
आदितो पट्ठाव अपुच्छित्वा व निर्देशो कतो । तस्य चक्षुविज्जाणेन जानितुं सक्का
ति चक्षुविज्जेय्यं [§९६७] ...पे०... मनोविज्जेय्वेन जानितुं सक्का ति
मनोविज्जेय्यं ति । तिविधाय मनोधातुया जानितुं सक्का ति मनोधातुविज्जेय्यं
[§§९६८-६९] । सव्वं रूपं ति एत्थ यस्मा एकं रूपं पि मनोविज्जाणधातुया
अजानितव्वं नाम नत्थि, तस्मा 'सव्वं रूपं' ति वुत्तं । सम्मायंबुद्धेन हि अभिधम्मं
पत्वा नयं कातुं युत्तद्धाने नयो अकतो नाम नत्थि । इदं च एकरूपस्ता पि
मनोविज्जाणधातुया अजानितव्वस्स अमावेन नयं कातुं युत्तद्धानं नाम, तस्मा नयं
करोन्तो 'सव्वं रूपं' ति आह । सुखसम्फस्सो [§९७०] ति सुखवेदनापटि-
लामपचयो । दुक्खसम्फस्सो ति दुक्खवेदनापटिलामपचयो । इधा पि फोदुब्बा-
रम्मजस्स सुखदुक्खस्स सम्भावतो अयं नयो दिज्जो ।

(१११) नवके [§§९७१-७३] पन इन्द्रियरूपस्स नाम अत्थिताय नयो
दिज्जो । तस्सेव सप्पटिघ-अप्पटिघताय दसके [§§९७४-९७७] नयो दिज्जो ।

१ M. reads so.

२ M.- खरिगतं.

३ M., PTS.- नाव^०.

४ M.- होति.

एकादशके [§§९७८-८०] अष्टकादश आयत्नानि विभक्तानि । तेषं तेषं निदेस-
वारा हेतुपुनरेनेव विधारतो वेदितव्या । तेषं सञ्चत्य उत्तानत्यमेव ।

(११२) इमेसु पन रूपेषु असंमोहत्यं

समोधानं समुद्धानं परिनिष्कलं च संखतं ति

इदं 'पकिण्णकं' वेदितव्यं । तस्य 'समोधानं' ति सञ्चमेव हि रूपं समोधानतो
चक्रसायतनं ... पे० ... कवळिकारो आहारो [§५९६], कौटुव्यायतनं आपोधातु
[§६४७] ति पञ्चवीसतिसंखं होति । तं वत्थुरूपेणं सद्धिं छब्बीसतिसंखं वेदितव्यं ।
[340] इतो अञ्चं रूपं नाम नत्थी ति । केचिं पन 'मिद्धरूपं नाम अत्थी' ति
वदन्ति । ते "अद्धा मुनीं सि सम्मुद्धो नत्थी नीवरणा तवा" [सु० नि० ५४१]
ति आदीनि वत्था मिद्धरूपं नाम नत्थी ति पटिसेषेतेव्या । अपरे बलरूपेणं सद्धिं
सत्तवीसति, संभवरूपेणं सद्धिं अट्टवीसति, जातिरूपेणं सद्धिं एकून्तिसति, रोगरूपेणं
सद्धिं समत्तिस रूपानीं ति वदन्ति । ते पि तेषं विमुं अमानं दस्सेत्ता पटिनिखपि-
तव्या । चापोधातुया हि गहिताय बलरूपं गहितमेव, अञ्चं बलरूपं नाम नत्थि ।
आपोधातुया संभवरूपं, उपचयसंततीहि जातिरूपं, जरता'निचताहि गहिताहि रोग-
रूपं गहितमेव । अञ्चं रोगरूपं नाम नत्थि । यो पि कण्णरोगादि-आवाधो सो वा
विसमपचयसमुद्धितधातुमत्तमेव । न अञ्चो तस्य रोगो नाम अत्थी ति समोधानतो
छब्बीसति चैव रूपानि ।

(११३) 'समुद्धानं' ति कति-रूपानि कति-समुद्धानानि ? दस एकसमु-
द्धानानि, एकं द्वि-समुद्धानं, तीणि ति-समुद्धानानि, नव चतु-समुद्धानानि, द्वे न
केनापि समुद्दहन्ति । तस्य चक्रपुष्पादो ... पे० ... जीवित्तिन्द्रियं ति इमानि अट्ट
एकन्तेन कम्मतो व समुद्दहन्ति । कायविज्जत्ति-वचीविज्जत्ती ति द्वयं एकन्तेन
चित्ततो समुद्दाती ति दस 'एकसमुद्धानानि' नाम । खदो उतुतो च चित्ततो च
समुद्दाती ति एको 'द्विसमुद्धानो' नाम । तस्य अविज्जाणकखदो उतुतो समुद्दाति,
सविज्जाणकखदो चित्ततो । लुहुतादित्तयं पन उतुचित्तादरेहि समुद्दाती ति तीणि
'ति-समुद्धानानि' नाम । अवशेषानि नव रूपानि तेहि कम्मेन चा ति चतुहि समुद्द-
हन्ती ति नव 'चतुसमुद्धानानि' नाम । जरता-अनिचचता पन एतेषं एकतो पि न
समुद्दहन्ती ति द्वे 'न केनापि समुद्दहन्ति' नाम । कस्मा ? अजायनतो ।

(११४) न हि एतानि जायन्ति । कस्मा ? जातस्स पाक-भेदत्ता । उप्पन्नं
हि रूपं अरूपं वा भिज्जती ति [341] अवस्सं पनेतं संपटिच्छित्तव्यं । न हि
उप्पन्नं रूपं वा अरूपं वा अक्खयं नाम दिस्सति । याव पन न भिज्जति ताव'स्स

१ See note २ on §596. २ 'अमवगिरिवासिनो' (अ० बो० p. 183).

३ See note १ on १.५५७. ४ See वि० १४.७१, वि० १५. ५ Cf. §६६१. ६ See ४-१०५ above; also वि० १४.८०.

परिपाको ति सिद्धमेतं । 'जातस्स पाक-भेदत्ता' ति यदि च तानि^१ जायेयुं तेसं पि पाक-भेदा भवेयुं । न च पाको पचति, भेदो वा भिज्जती ति जातस्स पाक-भेदत्ता नेतं द्वयं जायति ।

(११५) तथ सिया—यथा 'कम्मस्स कतत्ता' ति आदिमिहेत्तेषु 'रूपस्स उपचयो रूपस्स सन्तती' [§६५२] ति वचनेन 'जाति' जायती ति सम्पटिच्छित्तं होति, एवं 'पाको' पि पचतु 'भेदो' पि भिज्जतु^२ ति । 'न तत्थ 'जाति' जायती ति सम्पटिच्छित्तं । ये पन धम्मो कम्मादीहि निव्वत्तन्ति तेसं अभिनिव्वत्तिभावतो जातिवा तप्पच्चयभावबोहारो अनुमतो । न पन परमत्थतो जाति जायति । जाय-मानस्स हि अभिनिव्वत्तिमत्तं जाती' ति ।

(११६) तथ सिया—'यथेव जाति येसं धम्मानं अभिनिव्वत्ति तप्पच्चय-भावबोहारं अभिनिव्वत्तिबोहारं च लभति, तथा पाक-भेदा पि येसं धम्मानं पाक-भेदा तप्पच्चयभावबोहारं अभिनिव्वत्तिबोहारं च लभन्तु । एवं इदं पि द्वयं कम्मादि-समुद्धानमेवा ति वत्तत्वं भविसखी' ति । 'न पाक-भेदा तं बोहारं लभन्ति । कस्मा ? जनकपच्चयानुभावस्सखे^३ अभावतो । जनकपच्चयानं हि उत्पादेतव्व-धम्मस्स उत्पादस्सखे येव आनुभावो, न ततो उत्तारि । तेहि अभिनिव्वत्तिसे धम्मस्स तद्धिमं च जाति पच्चायमाना तप्पच्चयभावबोहारं अभिनिव्वत्तिबोहारं च लभति, तद्धिमं खणे सम्भावतो; न इतरद्वयं, तद्धिमं खणे अभावतो ति नेथेतं जायती' ति वत्तत्वं ।

(११७) "जरामरणं भिक्खवे अनिच्छं संसृतं पटिच्चसमुपपन्नं"^४ [सं० २.२६] ति आगतत्ता इदं पि द्वयं जायती ति चे—'न, परिचायदेसितत्ता । तत्थ हि पटिच्चसमुपपन्नानं धम्मानं जरामरणत्ता परिचायेन तं पटिच्चसमुपपन्नं' ति वुत्तं । 'यदि एत्तं, तयं' पेत्तं अजातत्ता सस-[342]-विसाणं विव नत्थि; निव्वानं विव वा निव्वं' ति चे—'न, निस्सयपटिच्चद्वुत्तितो; पटवीआदीनं हि निस्सवानं भावे जाति-आदित्तयं पच्चायति, तस्मा न नत्थि । तेसं च अभावे न पच्चायति, वस्मा न निव्वं । एत्तं पि च अभिनिवेत्तं पटिक्खेत्तुमेव इदं वुत्तं—'जरामरणं भिक्खवे अनिच्छं संसृतं पटिच्चसमुपपन्नं"^५ [सं० २-२६] ति । एवमादीहि नयेहि वानि द्वे रूपानि न केहिपि समुद्गन्ती' ति वेदितव्वानि ।

(११८) अपि च 'समुद्धानं' ति एत्थ अयमञ्जो पि अत्थो । तस्सायं मात्तिका—'कम्मजं कम्मपच्चयं कम्मपच्चयउत्तुसमुद्धानं, आहारसमुद्धानं' आहार-

१ i. e. जस्ता-अनिच्छताति (अ० वो० 148). २ सी०, म०—omit.
३ PTS—पच्चयानुभवस्सखे, M.—पच्चयानुभवस्सखे. ४ i. e. जाति-हरा-पंचसंखातं.
(म० वो० 186). ५ M., PTS alone give this word. Others omit.
६ This discussion commenced with ४.११४. ७ See विष्णु० ११.
१४, १११.

पञ्चयं आहारपञ्चयउतुसमुद्धानं, उतुसमुद्धानं उतुपञ्चयं उतुपञ्चयउतुसमुद्धानं, चित्तसमुद्धानं चित्तपञ्चयं चित्तपञ्चयउतुसमुद्धानं'ति । तस्य चक्षुष्मतादादि अदृविषे रूपं सार्द्धं हृदयकथुना 'कम्मजं' नाम । केसमस्तु-इत्थिदन्ता-अस्तबाला-चामरि-बालानी ति एवमादि 'कम्मपञ्चयं' नाम । चक्ररत्नं देवतानं उष्यान-विमानानी ति एवमादि 'कम्मपञ्चयउतुसमुद्धानं' नाम । आहारतो समुद्भूतं सुदृढकं 'आहार-समुद्धानं' नाम । कबलिकारो आहारो द्वित्रं पि रूपसन्ततीनं पञ्चयो होति आहार-समुद्धानस्स च उपादिक्खस्स च । आहारसमुद्धानस्स जनको हुत्वा पञ्चयो होति, कम्मजस्स अनुपादिको हुत्वा ति इदं आहारानुपालितं कम्मजरूपं 'आहारपञ्चयं' नाम । विसमागाहारं सेविस्वा आतपे गच्छन्तस्स कालकुट्टादीनि उपपज्जन्ति, इदं 'आहारपञ्चयउतुसमुद्धानं' नाम । उतुतो समुद्भूतं सुदृढकं 'उतुसमुद्धानं' नाम । तस्मिं उतु अज्झं अदृक्कं समुद्भापेति, इदं [343] 'उतुपञ्चयं' नाम । तस्मिं पि उतु अज्झं अदृक्कं समुद्भापेति, इदं 'उतुपञ्चयउतुसमुद्धानं' नाम । एवं तिस्सो येव सन्ततियो वहेत्तुं सक्कोति । न ततो परं । इममर्थं अनुपादिकेना पि दीपितं वदति । उतुसमुद्धानो नाम वल्लको । उतुपञ्चया नाम बुद्धिधारा । देवे पन बुद्धे^१ श्रीजानि विरुहन्ति, पठवी गन्धे मुञ्चति, पञ्चता नीला खायन्ति, समुदो वट्टति, एवं उतु-पञ्चयउतुसमुद्धानं नाम । चित्ततो समुद्भूतं सुदृढकं 'चित्तसमुद्धानं' नाम । "पच्छा-ज्जाता चित्तचेतसिका धम्मा पुरेजातस्स इमस्स कायस्स पच्छाजातपञ्चयेन पञ्चयो" [त्तिकप० ५] ति इदं 'चित्तपञ्चयं' नाम । आकाशे अमलिनस्से हँसिथं पि दस्सेमि, अस्सं पि दस्सेमि, रथं पि दस्सेमि, विविधं पि सेनागृहं^२ दस्सेन्ती ति इदं 'चित्तपञ्चयउतुसमुद्धानं' नाम ।

(११९) 'परिनिष्कलं' ति पञ्जरस्स रूपा परिनिष्कला नाम, दस रूपा अपरिनिष्कला नाम । 'यदि अपरिनिष्कला, असंखता नाम भवेय्यु' । तिसं येव पन रूपानि कायविकारी 'कायविज्जन्ति' नाम, वचीविकारी 'वचीविज्जन्ति' नाम, छिदं विवरं 'आकासधातु' नाम, लडुभावो 'लडुता' नाम, मुटुभावो 'मुटुता' नाम, कम्मज्जभावो 'कम्मज्जता' नाम, निज्जन्ति 'उपचयो' नाम, पवत्ति 'संतति' नाम, जीरणाकारो 'जस्ता' नाम, हुत्वा अभावाकारो 'अनिच्छता' नाम । इति सर्वे परि-निष्कले संखतेमेव होती ति ।

अट्टसालिनिषा धम्मसंगहद्वकथाय

रूपकण्ड-वर्णना निहृता ।

१ सी०, ४०- निलकण्ठाकमुट्टे. २ See विमु० ११.१०५, १७.१९३-९४. ३ सी०, M.- वट्टे. ४-४ Cf. Pa.i.310; विमु० १२.२५; विमु० ८७. ५ See ४.११२. ६ See विमु० १४.७३. ७ All authorities read so. ८ i.e. निष्कलरूपानं (अ० ५०). ९ i.e. रूपं (अ० ५०). १० सी०- अपरिनिष्कले.

[निकलेपकण्डवणना]

[१. तिकवणना]

(१) एत्तायता कुसलत्तिको सत्थेसं कुसलादिधम्मानं पदमाचननेयेन विद्या-
रितो होति । यस्मा पन व्यायं कुसलत्तिकस्स विभाजननयो बुत्तो, सेलत्तिकदुक्कनं
पन एसेव विभाजननयो होति— यथा हि एत्थ, एवं 'कतमे धम्मा सुखाय
वेदनाय संपयुत्ता ? यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होति सोमनस्स-
सहगतं जाणसम्पयुत्तं रूपारम्भणं वा [344] ... पे० ... वे वा पन तस्मिं समये
अप्पे पि अत्थि पटिच्चलमुप्पन्ना अरुपिणो धम्मा ठप्पेवा वेदनालैन्धं, इमे धम्मा
सुखाय वेदनाय संपयुत्ता'ति आदिना अनुक्रमेण सत्त्वतिकदुक्केसु सक्का पण्डितेहि
विभाजननयं सहकस्सितुं— तस्मा ते वित्थारदेसनं निक्खिप्पित्वा, अप्पेन नाति-
स्सेपवित्थारिण नयेन सत्त्वतिकदुक्कधम्मविभागं दस्सेतुं कतमे धम्मा कुसला
[§ ९८१] ति निकलेपकण्डं आरब्धं । चित्तुप्पादकण्डं हि^१ वित्थारदेसर्ना, अट्ठकथा-
कण्डं संसेपदेसना । इदं पन निकलेपकण्डं चित्तुप्पादकण्डं उपादाय संसेपो, अट्ठ-
कथाकण्डं उपादाय वित्थारो ति नातिसंखित्तावित्थारधातुकं होति ।

(२) तयिदं, वित्थारदेसनं निक्खिप्पित्वा देसितत्ता पि, हेट्ठावुत्तकारणवसेना
पि, निकलेपकण्डं नामा ति वेदितव्यं । वुत्तं हेतं—

मूलतो^२ खग्घतो चा पि द्वारतो चा पि भूमितो ।

अरुपतो धम्मतो चा पि नामतो चा पि लिंगतो ।

निक्खिप्पित्वा देसितत्ता निकलेपो ति पवुच्चती ति ॥

इदं हि तीणि कुसलमूलानि ति आदिना नयेन मूलतो निक्खिप्पित्वा देसितं ।
तं-सम्पयुत्तो वेदनाखग्घो [§ ९८१] ति खग्घतो । तं-समुद्धानं कायकम्मं ति
द्वारतो । कायद्वारप्पवत्तं हि कम्मं कायकम्मं ति वुच्चति । सुखभूमियं, कामावचरे
[§ ९८४] ति^३ भूमितो निक्खिप्पित्वा देसितं । तथ तथ अथ-धम्म-लिंग-नामानं
वसेन देसितत्ता आधादीनि निक्खिप्पित्वा देसितं^४ नामा ति वेदितव्यं ।

(३) तत्थ कुसलपदानिदेसे ताव तीणी [§ ९८१] ति गणनपरिच्छेदो ।
कुसलानि च तानि मूलानि च, कुसलानं वा धम्मानं हेतु-वच्चय-वमव-जनक-

१ Continues upto ५.४४. २ Cf. § 1. ३ M., PTS-वेदनं. Also
cf. § 984. ४-४ M., PTS-आहरित्वा दस्सित्ता. ५ M., PTS, सी० omit
नाति. ६ See १.११ above. ७ M., PTS insert hereafter आदिना.
८ सि० inserts hereafter निक्खेपकण्ड.

समुद्रात्क-निव्वत्तकट्टेन मूलानी ति कुसलमूलानी ति । एवं अत्यवसेन दस्सेत्वा इदानी नामवसेन दस्सेत्तुं अलोभो अदोसो अमोहो ति आह । एत्तावता यस्मा मूलेन मुत्तं कुसलं नाम नत्थि, तस्मा चतुम्मिककुसलं तीहि मूलेहि परियादिवित्वा दस्सेसि धम्मराजा । [345] तं-सम्पयुत्तो तेहि अलोभादीहि संपयुत्तो । तत्थ अलोमेन संपयुत्ते संसारक्खन्धे, अदोनामोहा पि अलोमेन संपयुत्तसंसारक्खन्धगहणं येव गच्छन्ति । सेसद्वयवसेन सम्पयोगे पि एसेव नयो । इति चतुम्मिककुसलं पुन तं-सम्पयुत्तचतुक्खन्धवसेन परियादिवित्वा दस्सेसि धम्मराजा । तं-समुद्रानं ति तेहि अलोभादीहि समुद्रितं । इमिना पि नयेन तदेव चतुम्मिककुसलं तिण्णं कम्मद्वारणं वसेन परियादिवित्वा दस्सेसि धम्मराजा । एवं ताव कुसले तीनु ठानेसु परियादिवित्वा दस्सितं ।

(४) अकुसले पि एसेव नयो । द्वादसत्रं हि अकुसलचित्तानं एकं मूलेन मुत्तं नाम नत्थी ति मूलेन परियादिवित्वा दस्सेसि धम्मराजा । तं-सम्पयुत्तचतु-क्खन्धवसेन च उद्धं अकुसलं नाम नत्थी ति तानेव द्वादस अकुसलचित्तानि चतु-क्खन्धवसेन परियादिवित्वा दस्सेसि । कायकम्मादिवसेन पन नेसं पवत्तिसम्भापतो कम्मद्वारवसेन परियादिवित्वा दस्सेसि धम्मराजा । यं पनेत्थ तदेकट्ठा च किलेसा [§ ९८२] ति आदि मुत्तं, तत्थ एकस्मिं धित्ते पुग्गले वा ठितं ति 'एकट्ठं' । तत्थ एकस्मिं धित्ते ठितं सहजेकट्ठं नाम होति । एकस्मिं पुग्गले ठितं पहीनिकट्ठं नाम । तेन लोमादिना अग्गेन वा तत्थ तत्थ निहिट्टुन सह एकस्मिं ठितं ति तदेकट्ठं ।

(५) तत्थ 'कतमे धम्मा संकिल्लित्तं किलेसका ? तीणि अकुसलमूलानि— लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा' ति संकिल्लित्तिके [§§ ९९३-९९५]; 'कतमे धम्मा हीना ? तीणि अकुसलमूलानि— लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा' ति हीनत्तिके [§§ १०२५-२७]; 'कतमे धम्मा अकुसला ? तीणि अकुसलमूलानि— लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा' ति इमस्मिं कुसलत्तिके; [346] 'कतमे धम्मा संकिल्लिता ? तीणि अकुसलमूलानि— लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा' ति किलेसगोच्छके [§ १२४३]; 'कतमे धम्मा स-रणा ? तीणि अकुसलमूलानि— लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा ति स-रणदुके' [§§ १२९४-९५] ति— इमेसु एतत्तेसु ठानेसु 'सहजेकट्ठं' आगतं ।

(६) दस्सनेन पहातव्वत्तिके [§§ १००२-१००८] पन 'इमानि तीणि संयोजनानि, तदेकट्ठा च किलेसा' ति, दस्सनेन पहातव्वहेतुत्तिके [§§ १००९-१०१२] पि 'इमानि तीणि संयोजनानि, तदेकट्ठा च किलेसा ति'; पुन तथेव तीणि संयोजनानि— सक्कायदिट्ठि विचिकिच्छा सीलव्वतपरामासो ति, इमे धम्मा

१ See ५.३० below. २ §§ ९८१-८२; ति०-अकुसलत्तिके. ३ § 1006. ४-५ M., PTS omit. ५ § 1010.

दस्सनेन पहातब्बा; तदेकट्ठा च लोमो^१ दोसो मोहो, इमे धम्मा दस्सनेन पहातब्ब-
हेतु; तदेकट्ठा च किलेसा तं-सम्पयुत्तो वेदनासन्धो सञ्जासन्धो संस्सारसन्धो
विज्जाणसन्धो, तं-समुद्धानं कावकम्मं वचीकम्मं मनोकम्मं, इमे धम्मा दस्सनेन
पहातब्बहेतुकां ति; सम्मपधानविभंगे “तथ कतमे पापका अकुसला धम्मा ?
तीणि अकुसलमूलानि— लोमो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा” [वि० २०९]
ति— इमेसु पन एत्तकेसु ठानेसु ‘पहानेकहं’ आगतं ति वेदितव्वं ।

(७) अध्याक्तपदनिर्देशो [§ ९८३] उत्तान्त्यो एवां ति ।

इमस्मिं तिके तीणि लक्षणानि तिस्सो पञ्चत्तियो कलिगुम्भाटिमाकासे
अजटाकासं आकिञ्चज्जायतनस्स आरम्भणं निरोधसमापत्तिं च न लब्धन्तीति युत्तं ।

(८) वेदनातिकनिर्देशे [§ ९८४-९८६] सुखभूमियं ति एव यथा तम्भ-
भूमि कण्हभूमि ति तम्भ-कण्हभूमियो व वुच्चन्ति, एवं सुखं पि सुखभूमि नाम ।
यथा उच्छुभूमि-सालिभूमि ति उच्छुसालीनं उप्पज्जनट्टानानि वुच्चन्ति, एवं सुखस्स
उप्पज्जनट्टानं चित्तं पि सुखभूमि नाम । तं इध अपिप्येतं । यस्मा पन सा कामा-
चरा वा हेति, रूपावचरादीसु वा, [३४७] तस्मा^२स्स तं पमेदं दस्सेतुं कामावचरे
ति आदि युत्तं । सुखवेदनें ठपेत्वा ति या सा सुखभूमियं सुखवेदना, तं ठपेया ।
तं-सम्पयुत्तो ति तावेव ठपिताय सुखवेदनाय संपयुत्तो । सेसपदद्वये पि इमिना च
नयेन अर्थो वेदितव्वो । इमस्मिं तिके तिरसो वेदना, सर्वं रूपं, निव्वानं ति इदं
न लब्धमिति^३ । अयं हि तिको कुसलत्तिके च अलब्धमानेहि इमेहि च तीहि कोट्टा-
सेहि मुत्तको नाम ।

(९) इतो-परेसु पन तिकदुकेसु पालितो च अत्यतो च यं वत्तव्वं सिया तं
सव्वं पदानुकमेन मातिकाकथाय चैव कुसलादीनं च निर्देशे युत्तमेव । यं पन
यत्थ विसेसमत्तं तदेव वत्तव्वम् ।

(१०) तथ विपाकत्तिके [§ ९८७-८९] ताव किञ्चा पि अरूपधम्मा
विय रूपधम्मा पि कम्मसमुद्धाना अत्थि, अनारम्भणत्ता पन ते कम्मसरिक्खका न
होन्ती ति सारम्भणा अरूपधम्मा य कम्मसरिक्खकत्ता विपाका ति युत्ता, बीज-
सरिक्खककलं विय । सालिबीजस्मिं हि वाफितो अङ्कुरप्पत्तादीसु निम्सत्तेसु पि
सालिकलं ति न वुच्चति । यदा पन सालिसीसं पक्कं होति परिणतं, तदा बीजसरि-
क्खको सालि एव सालिकलं ति वुच्चति । अङ्कुरप्पत्तादीनि पन बीजजातानि बीजतो
निव्वत्तानी ति वुच्चन्ति, एवमेव रूपं पि कम्मजं ति वा उपादिजं ति वा वत्तुं वट्ठति ।

(११) उपादिभक्तिके [§ ९९०-९९२] किञ्चा पि स्त्रीणासवरसं सन्धा
“अम्हाकं मातुलथेरो अम्हाकं भूळपितुथेरो” ति वदन्तानं परेसं उपादानस्स पच्चया

१-१ § 1010. २ “आपरिवहि” (अथ० वा० p. 188). ३ See the
last paragraph of three lines in § 1373.

होन्ति, मग्ग-वल-निव्वानानि पन अग्गहितानि अपरामट्ठानि अनुपादिआनेव । तानि हि, यथा दिवसं सन्ततो अयोगुळो मक्खिकानं अभिनिर्सादनस्स पच्चयो न होति, एवमेव तेजुस्सदत्ता तण्हामानदिट्ठिवत्तेन गहणस्स पच्चया न होन्ति । तेन पुत्तं— इमे धम्मा अनुपादिअ-अनुपादानियां [§ ९९२] ति । असंकिट्ठ-असंकिट्ठे-सिकेतु [§ ९९५] पि एसेव नयो ।

(१२) वितक्कत्तिके [§§ ९९६-९९८] वितक्कसहजातेन विचारेन सद्धिं कुसलत्तिके अलब्भमाना व न लब्भन्ति । [348] पीतिसहगतत्तिके [§§ ९९९-१००१] पीति-आदयो अत्तना अत्तना सहजातधम्मानं पीतिसहगतादिमावं दत्त्वा सयं पिट्ठिवत्तका जाता । इमहिं तिके द्वे दोमनस्सहगतचिसुप्पादा दुक्खसहगतं कायश्चिअणं उपेक्खत्तावेदना रूपं निव्वानं ति— इदं पि न लब्भन्ति । अयं हि तिको कुसलत्तिके व अलब्भमानेहि इमेहि पज्जहि कोट्ठासेहि मुत्तको नाम ।

(१३) दस्तनेन पहातव्यासिके [§§ १००२-१००८] संयोजनानी ति बन्धनानि । सक्कायविट्ठी ति विज्जमानत्तेन सति सन्धपज्जकसंखाते काये; सयं वा सैती तदिमं काये विट्ठी ति 'सक्कायविट्ठी' । सीत्तेन सुज्झितुं सक्का, वत्तेन सुज्झितुं सक्का, सीलवत्तेहि सुज्झितुं सक्का ति गहितसमाधानं पन सीलवत्तपरामासो नाम ।

(१४) इधा [§ १००३] ति पि देसापदेसे निपातो । स्वायं कथचि लोकं उपादाय वुचति । यथाह— "इध तथागतो लोके उपपज्जती" [दी० १.६२] ति । कथचि सासनं । यथाह— "इधेव भिक्खवे समणो इध दुतियो समणो" [म० १.६३, अ० २.२३८] ति । कथचि ओकासं । यथाह—

इधेयं तिट्ठमानस्स देवभूतस्स मे सत्तो ।

पुनरायु च मे लद्धो एवं जानाहि मारिसा [दी० २.२८५] ति ॥

कथचि पदपूरणमत्तमेव । यथाह— "इधां भिक्खवे भुत्तावी अरस्स पैवारितो" [म० १.१२] ति । इध पन लोकं उपादाय वुत्तो ति वेदितव्यो ।

(१५) अस्सुतवा पुयुज्जनो ति एत्थ पन

'आगमाधिगमाभावा जेय्यो अस्सुतवा इति' ।

यस्सहि सन्ध-धातु-आपत्तन-पच्चयाकार-सतिपट्ठानादीसु उग्गह-परिपुच्छा-विनिच्छय-रहितत्ता विट्ठिपटिलेयको नेव 'आगमो', पटिपत्तिवा अधिगन्तव्वरस्स अनधिगतत्ता नेव 'अधिगमो' अत्थि, सो

१ Thus the question in § ९९२ should be corrected. २ i.e. अत्तनागहिताकारस्स अविज्जमानताय सयमेव सत्तो; न ताव गहितो अत्ता वा अत्तनियो वा ति अत्तो । अयं पन अत्तो सम्भवती ति कःवा वुत्तो । परिमो एव पपानो [मूलटीका 149].

३ So read Burmese text and commentaries. ४ मूलटीका (p.149) — इमिस्सो जेव इन्दासकपुहायं तिट्ठमानस्स । ५ PTS, म० - अत्तव्यवारितो.

‘आगमाभिगमाम्ना येय्यो अस्सुत्ता इति’ ।

(१६) पुथूनं जननादीहि^१ कारणेहि पुथुज्जो ।

पुथुज्जनन्तोपपत्ता पुथुत्ता^२ ज्ञो इति^३ ॥

[349] सो हि पुथूनं नामपकारानं किलेसादीनं जननादीहि पि कारणेहि पुथुज्जो । यथाह—“पुथूँ किलेसे जनेन्ती ति पुथुज्जना । पुथु अविहतसकापदिट्ठिका ति पुथुज्जना । पुथु नाना सत्थारानं मुखुल्लोकिक्का ति पुथुज्जना । पुथु सब्बगतीहि अनु-ट्ठिता ति पुथुज्जना । पुथु नानामिसंखारे अभिसंखरोन्ती ति पुथुज्जना । पुथु नाना-ओवेहि वुत्थन्ती ति^४ पुथुज्जो । पुथु नानासंतपेहि संतप्पन्ती ति पुथुज्जना । पुथु नानापरिळाहेहि परिड्ढन्ती ति पुथुज्जना । पुथु पञ्चसु कामगुणेसु रत्ता गिद्धा गथिता मुच्छिता अज्झोपप्पा लम्मा लगिता पल्लिबुद्धा ति पुथुज्जना । पुथु पञ्चहि नीवरणेहि आवुत्ता निवुत्ता ओवुत्ता पिहिता पदेच्छन्ता पटिक्खित्ता ति पुथुज्जना” [नि० १४६, २४८] । पुथूनं वा गणनपथमतीतानं अरियधम्मपरमुत्तानं नीच-धम्मसमाचारानं जनानं अन्तोपपत्ता ति पि पुथुज्जना । पुथु^५ वा अयं—विंसुं येव संखं गतो, विसंखट्ठो सीलमुत्तादिगुणमुत्तेहि अरियेहि—ज्ञो ति पि पुथुज्जो ।

एवमेतेहि ‘अस्सुत्ता पुथुज्जो’ ति द्वीहि पदेहि ये ते

द्वे पुथुज्जना वुत्ता बुद्धेनारिच्चवन्नुना ।

अन्धो पुथुज्जो एको कल्याणेको पुथुज्जो^६ ति ॥

द्वे पुथुज्जना वुत्ता, तेषु अन्धपुथुज्जो वुत्तो होती ति वेदितव्यो ।

(१७) अरियानं अदस्सावी ति आदीसु अरिया ति भारकत्ता किलेसेहि, अनये न इरियन्तो, अये इरियन्तो, सदेवकेन लोकेन च अरणीयतो बुद्धा च पन्चेकबुद्धा च बुद्धसावका च वुत्तन्ति । बुद्धा एव वा इथ अरिया । यथाह—“सदेवके मित्तत्वे कोके ... पे० ... तथागतो अरियो ति पवुत्तती” [ ] ति । सप्पुरिसा ति एथ पन पन्चेकबुद्धा तथागतसावका च सप्पुरिसा ति वेदितव्या । ते हि लोकतरगुणयोगेन सोमना पुरिसा ति सप्पुरिसा । [350] सन्धे य वा एते द्वेधा पि वुत्ता । बुद्धा पि हि अरिया च सप्पुरिसा च पन्चेकबुद्धा बुद्धसावका पि । यथाह—

यो वे कतम्मूँ कतवेदि^७ भीरो । कल्याणमित्तो दब्धमत्ति च होति ।

दुस्सिलत्तरं सक्कच्चं करोति किच्चं । तथाविधं सप्पुरिसं ब्रह्मन्ती ति ॥

‘कल्याणमित्तो दब्धमत्ति च होती’ ति एत्तावता हि बुद्धसावको वुत्तो । कतम्म-तादीहि पन्चेकबुद्धा-बुद्धा ति ।

१ सि०—स्वात् पुथुज्जनादाह. २ PTS—वाय. ३ See DCm. i. 59. ४ M, PTS insert hereafter नाना. ५-५ M, PTS—पे०. ६ सि०—ओक्ता. ७ DCm. i. 59. ८ Cf. म० १.२८०, अं० ४.१४५, वि० ३७२. ९ See वित्तु० १६.२०. १० See A. i. 61. ११ मो० १.६१.

(१८) इदानीं यो तेषं अरियानं अदस्सनसीलो, न च दस्सने साधुकारी, सो अरियानं अदस्सावी ति वेदितव्यो । सो च चक्खुना अदस्सावी आणेन अदस्सावी ति दुविधो । तेषु आणेन अदस्सावी इव अधिप्येते । मंसचक्खुना हि दिव्यचक्खुना वा अरिया विद्धा पि अदिद्धा व होन्ति, तेषं चक्खूनं वण्णमत्तगहणतो, न अरियमावगोचरतो । सोणसिगालादयो पि चक्खुना अरिये पस्सन्ति, न च ते अरियानं दस्साविनो ।

(१९) तत्रिदं वक्षु— चित्तलपम्भतवातिनो किर खीणास्वत्थेरस्स उपट्ठाको बुट्ठपव्वजितो एकदिक्कं थेरेन सद्धिं पिण्डाय चरित्वा थेरस्स पत्तचीवरं गहेत्वा पिट्ठितो आगच्छन्तो थेरं पुच्छि— ‘अरिया नाम मन्ते कीदिसा ?’ । थेरो आह— ‘इधेक्कथो महल्लको अरियानं पत्तचीवरं गहेत्वा वत्तपट्टिवत्तं कत्था सहचरन्तो पि नेव अरिये जानाति, एत्थं दुजाना आवुसो अरिया’ ति । एवं वुत्ते पि सो नेव अज्जासि । तस्मा न चक्खुना दस्सनं ‘दस्सनं’, आणदस्सनमेव ‘दस्सनं’ । यथाह— ‘किं ते वक्कलि इमिना पूतिकायेन दिट्ठेन ? यो खो वक्कलि धम्मं पस्सति, सो मं पस्सेती’ [सं० ३.१२०] ति । तस्मा चक्खुना पस्सन्तो पि, आणेन अरियेहि दिट्ठं अनिच्चादित्थक्खणं अपस्सन्तो, अरियाधिगतं च धम्मं अनधिगच्छन्तो, अरियकरधम्मानं अरियमावस्स च अदिट्ठत्ता ‘अरियानं अदस्सावी’ ति वेदितव्यो ।

(२०) [३५१] अरियधम्मस्स अकोविदो ति सतिपट्ठानादिभेदे अरियधम्मे अकुसलो । अरियधम्मे अविनीतो ति, एत्थ पन

दुविधो विनयो नाम एकमेकत्थ पञ्चधा ।

अभावतो तस्स अयं अविनीतो ति वुत्तति ॥

अयं हि संवरविनयो पद्दानविनयो ति दुविधो विनयो । एत्थ च दुविधे पि विनये एकमेको विनयो पञ्चधा भिज्जति । संवरविनयो पि हि लीलसंवरो सतिसंवरो आणसंवरो खन्तिसंवरो विरियसंवरो ति पञ्चविधो । पद्दानविनयो पि तदंगप्पद्दानं विक्खंमनप्पद्दानं समुच्छेदप्पद्दानं पटिप्पस्सद्धिप्पद्दानं निस्सरणप्पद्दानं ति पञ्चविधो ।

(२१) तत्थ “इमिना पातिमोक्खसंवरोन उपेतो होति समुपेतो” [वि० २४६] ति अयं लीलसंवरो । “स्सत्ति चक्खुन्द्रियं, चक्खुन्द्रिये संवरं आपज्जती” [दी० १.७०] ति अयं सतिसंवरो ।

“यानि सौतानि लौकस्मि (अजिता ति भगवा) सति तेषं निवारणं ।

सौतानं संवरं ब्रूमि पज्जायेते पिथीये” [सु० १०३५] ति ॥

अयं आणसंवरो । “समो होति सीतस्स उप्पहस्सा” [म० १.१०] ति अयं खन्ति-संवरो । “उप्पन्नं कामवितक्कं नाधिधासेती” [म० १.११] ति अयं विरियसंवरो ।

१ See विमु० १.१४१, १३.१९, २२.११०-१२३; विमु० १.

सव्यो पि चायं संवरो वयासकं संवर्तित्वानं विनेतव्यानं च कायदुचरितादीनं संव-
रणतो संवरो, विनयनतो विनयो ति वुचति । एवं ताव 'संवर्तित्वयो' पञ्चधा
भिज्जती ति वेदितव्यो ।

(२२) तथो यं नामरूपपरिच्छेदादीसु विपरसनाज्जाणेषु पटिपक्खमावतो,
दीपालोकेनेव तमस्स, तेन तेन विपरसनाज्जाणेन तस्स तस्स अंगस्से पहानं, सेय्य-
शीदं — नामरूपवक्थानेन मक्कायदिट्ठिया^१, पच्चय- [352]-परिग्गहेन अहेतु-
विसमहेतुदिट्ठिनां, तस्सेव अपरमायेन कंसावितरणेन कथं कथिमावस्स, कलापतम्म-
स्सेनेन 'अहं ममा' ति गाहस्स, मग्गा^२ मग्गवक्थानेन अमग्गे मग्गसज्जाय, उदयदस्सनेन
उच्छेददिट्ठिया, वयदस्सनेन नस्सतदिट्ठिया, भयदस्सनेन समये अमयसज्जाय,
आदीनवदस्सनेन अस्सादसज्जाय, निश्चिदानुपस्सनाय अभिरतिसज्जाय, सुखितु-
कम्मताज्जाणेन अमुञ्जितुकामताय, उपेक्खाज्जाणेन अनुपेक्खताय, अनुलोमेन धम्म-
ट्ठितिया निर्वाणे च पटिलोमगौहस्स, गोत्रभुना संस्कारनिमित्तगाहस्से पहानं, एतं 'तदंग-
पहानं' नाम । यं पन उपचारप्पनामेदेन समाधिना पवत्तिभावनिवारणतो, घटप्पहारेनेव
उदकपिट्ठे सेवालस्स, तेसं तेसं नीवरणधम्मनां पहानं, एतं 'विकखंमैनप्पहानं' नाम ।
“यं चतुज्जं अरियमग्गानं भावितत्ता तं-तं-मग्गतो^३ अत्तनो संताने दिट्ठिवतानं
पहानाया” [ ] ति आदिना नयेन वुत्तस्स समुदयपक्खिकस्स किलेस-
गणस्स अच्चग्तं अप्पवत्तिभावेन पहानं, इदं 'समुच्छेदैप्पहानं' नाम । यं पन
कल्लखणे पटिप्पस्सतद्धत्तं किलेमानं, एतं 'पटिप्पस्सदिप्पहानं' नाम । यं सव्वसंखत-
नित्सटत्ता पहानसव्वसंखतं निव्वानं, एतं 'निस्सरणप्पहानं' नाम ।

(२३) सव्वं पि जेतं पहानं यस्मा चाणट्ठेन पहानं, विनयनट्ठेन विनयो, तस्मा
'पहानविनयो' ति वुचति । तं-तं-पहानवतो वा तस्स विनयस्स संभवतो पेतं पहान-
विनयो ति वुचति । एवं पहानविनयो पि पञ्चधा भिज्जती ति वेदितव्यो । एवमयं
संखेपतो दुविधो, भेदतो च दसविधो विनयो, भिज्जसंवरत्ता, पहातव्वस्स च अप्प-
हीनत्ता, यस्मा एतस्स अस्सुतवतो पुयजनस्स नरिथि, तस्मा अमावतो तस्स, अयं
'अविनीतो' ति वुचति ।

(२४) [353] एल नयो सप्पुरिसानं अदस्साथी सप्पुरिसधम्मस्स
अकोविदो सप्पुरिधम्मो अविनीतो [§ १००३] ति एत्था पि । निजानाकरणं
हेतं अत्थतो । यथाह— “ये व ते अरिया ते व ते सप्पुरिसा, ये व ते सप्पुरिसा

१ M., PTS—वथा. २ PTS आयरस, म०, सि०—अन्तवस्स. ३ विसु०—
२२.११२. ४ सि०—निष्वांनन. ५ सि०—'नावरस. ६ Last clause not
found in विसु० and last but one is an improvement upon that
in विसु० २२.११२. ७ विसु०—२२.१११. ८ M., PTS, म०—मग्गवतो,
सि०—मग्गमावतो. ९ विसु०—२२.१२२.

ते व ते अरिया । यो एव सो अरियानं धम्मो सो एव सो सप्पुरिसानं धम्मो, यो एव सो सप्पुरिसानं धम्मो सो एव सो अरियानं धम्मो । ये व ते अरियविनया ते व ते सप्पुरिविनिनया, ये व ते सप्पुरिविनिनया ते व ते अरियविनया । अरिये^१ ति वा सप्पुरिसे ति वा, अरियधम्मे^२ ति वा सप्पुरिसधम्मे ति वा, अरियविनये^३ ति वा सप्पुरिविनये ति वा, एसे^४ से एके एकट्ठे समे समभावे तज्जाते^५ तं वेचा^६] ति ।

(२५) रूपं अत्ततो समनुपस्सती [§ १००३] ति इधेकच्चो रूपं अत्ततो समनुपस्सति— 'यं रूपं सो अहं, यो अहं तं रूपं' ति रूपं च अत्तानं च अद्वयं समनुपस्सति । "सेव्यथा पि नाम सेहप्पदीप्पस्स ज्ञापतो या अत्ति सो वण्णो, यो वण्णो सा अच्ची ति अत्ति च वण्णं च अट्ठयं समनुपस्सति," [पटि० १.१४३-४४], एवमेव इधेकच्चो रूपं अत्ततो ... पे० ... समनुपस्सती ति एवं रूपं अत्ता ति दिट्ठिप्पस्सनाय पस्सति । रूपवन्तं वा अत्तानं ति 'अरूपं अत्ता' ति गहेत्वा, छायावन्तं स्वप्नं^१ विद्य, तं रूपवन्तं समनुपस्सती ति । अत्तानि वा रूपं ति 'अरूपमेव अत्ता' ति गहेत्वा, पुक्कस्मिं सन्धे^२ विद्य, अत्तानि रूपं समनुपस्सति । रूपस्मिं वा अत्तानं ति 'अरूपमेव अत्ता' ति गहेत्वा, कण्ठके मणि^३ विद्य, अत्तानं रूपस्मिं समनुपस्सति । वेदनादीसु पि एसेव नयो ।

(२६) तत्थ 'रूपं अत्ततो समनुपस्सती' ति सुद्धरूपमेव अत्ता ति कथितं । 'रूपवन्तं वा अत्तानं, अत्तानि वा रूपं, रूपस्मिं वा अत्तानं; वेदनं अत्ततो ... पे० ... सज्जं, संसारे, विज्जाणं अत्ततो समनुपस्सती' ति इमेसु सत्तसु ठानेसु 'अरूपं अत्ता' ति कथितं । [354] वेदनावन्तं वा अत्तानं, अत्तानि वा वेदनं, वेदनाय वा अत्तानं ति एवं चतसु स्वप्नेसु तिण्णं तिण्णं वसेन द्वादससु ठानेसु 'रूपरूपमिस्सको अत्ता' कथितो । तत्थ 'रूपं अत्ततो समनुपस्सती ति वेदनं ... पे० ... सज्जं, संसारे, विज्जाणं अत्ततो समनुपस्सती' ति^४ पञ्चसु ठानेसु उच्छेदविट्ठि कथिता । अवसेसेसु सस्सत्तिदिट्ठि । एवमेव पण्णरत्तं भवविट्ठियो पञ्च विमवविट्ठियो होन्ति । ता सज्जा पि सम्भावरणा, न सम्भावरणा, पटमसम्भावरणा ति वेदितव्या ।

(२७) सत्थरि कंखती [§ १००४] ति सत्थु सरीरे वा गुणे वा उभयसथ वा कंखति । सरीरे कंखमानो 'इत्तिसवरल्लक्षणपटिमण्डितं नाम सरीरं अत्थि नु खो मत्थी' ति कंखति । गुणे कंखमानो 'अतीतानागतपन्नुपपन्नजाननसमत्थं सब्बञ्जुत-जाणं अत्थि नु खो मत्थी' ति कंखति । उभयसथ कंखमानो 'असीति-अनुव्यञ्जन-व्यामप्यमानुरजिताय सरीरनिक्कत्तिया समन्नागतो सब्बज्येयजाननसमत्थं सब्बञ्जुत-

१ म०, सि०- अरियो... सप्पुरिसो... विनयो... विनयो.... २-२ For these words see कप० १.२६-२७. ३ For these similes see पटि० १.१४४-१४५. ४ M, PTS insert hereafter इमेसु.

आणं पटिविक्लृप्त्वा ठितो लोकात्तारको^१ बुद्धो नाम अत्थि नु खो नत्थी^२ ति कंखति ।
अयं हि^३ रस अत्तमावे गुणे वा कंखन्तो उभयपथं कंखति नाम ।

(२८) विधिकिच्छती ति आरम्भणं निच्छेतुं अवक्कोन्तो किच्छति
किलमति । नाधिमुञ्चती ति तत्थेयं अधिमोक्खं न लमति । न संपसीदती
ति चित्तं अनाविलं कत्वा पसीदितुं न सक्कोति, गुणेषु न पसीदति^४ । धम्मे
कंखती ति आदीसु पन 'किलेसप्पजहना चत्तारो अरियमग्गा, पटिप्पस्सद्धकिलेसानि
वत्तारि सानञ्जफलानि, मग्गफलानं आरम्भणपञ्चयभूतं अमतमहानिञ्चानं नाम
अत्थि नु खो नत्थी' ति कंखन्तो पि 'अयं धम्मो निव्वयानिको नु खो अनिव्वयानिको'
ति कंखन्तो पि धम्मे कंखति नाम । [355] 'चत्तारो मग्गट्टका वत्तारो फलट्टका
ति इदं संपरतनं अत्थि नु खो नत्थी' ति कंखन्तो पि, 'अयं संबो सुपटिपन्नो नु खो
दुप्पटिपन्नो' ति कंखन्तो पि, 'एतस्मिं संपरतने दिवस्स विपाक्कलं अत्थि नु खो
नत्थी' ति कंखन्तो पि संघे कंखति नाम । 'तिस्सो पन सिक्खा अत्थि नु खो
नत्थी ति कंखमानो पि, 'तिस्सो सिक्खा सिम्मितपञ्चयेन आनिसंखो अत्थि नु खो
नत्थी' ति कंखन्तो पि सिक्खाय कंखति नाम ।

(२९) पुञ्चन्तो वुचति अतीतानि खन्ध-धातायतनानि । अपरन्तो
अनागतानि । तस्य अतीतेषु खन्धादीषु 'अतीतानि नु खो, न नु खो' ति
कंखन्तो पुञ्चन्ते कंखति नाम । अनागतेषु 'अनागतानि नु खो, न नु खो' ति
कंखन्तो अपरन्ते कंखति नाम । उभयपथं कंखन्तो पुञ्चन्तापरन्ते कंखति नाम ।
'द्वादसपदिकं पचयवट्ठं अत्थि नु खो नत्थी' ति कंखन्तो इदप्पच्चयतापाटिच्च-
समुप्पन्नेषु धम्मेसु कंखति नाम । तत्रायं वक्कन्तो— इमेसं^५ जरामरणादीनं
पचया 'इदप्पचया' । इदप्पचयानं माथो 'इदप्पचयता' । इदप्पचया एव वा
'इदप्पचयता'; जाति-आदीनं एतं अधिवचनं । जाति-आदीषु तं तं पटिच्च
आरम्भ समुप्पन्ना ति 'पटिच्चसमुप्पन्ना' । इदं वुत्तं होति— इदप्पच्चयताय च पटिच्च-
समुप्पन्नेषु च धम्मेसु कंखती ति ।

(३०) सीलिना [§ १००५] ति गोलीलादिना । वत्तेना ति गोवता-
दिना । सीलव्वत्तेना ति तदुभयेन । सुद्धी ति किलेस्सुद्धिः परमायमुद्धिभूतं वा
निव्वयानमेव । तदेकट्ठा [§ १००६] ति इयं पहनेकट्ठं धुरं । इमिस्सा च
पालिया [§ १००७] दिट्ठिसंकिस्से विधिकिच्छाकिलेसी ति द्वे येव आगता ।

१ सि०— 'नायको. २-२ M., PTS omit, while सि०, सी०, प० give
it. Our text of धम्मसंखणि as well as our sources do not con-
tain these words commented upon. Perhaps, the Commenta-
tor's text contained these words. १ M., PTS- वा. ४ See
५.४-६ above. * मो० १.५५.

लोभो दोषो मोहो मानो धीनं उद्वचं अहिरिकं अनोत्तप्यं ति इमे अट्ट अनागता । आहरित्वा दीपेतब्बा । एत्थ हि दिट्ठिचिचिकिञ्चासु पहीयमानासु अपायगमनीयो लोभो दोषो मोहो मानो धीनं उद्वचं अहिरिकं अनोत्तप्यं ति सन्धे पि^१मे प्पहानेकट्ठो हुत्वा पहीयन्ति । सहजेकट्ठ^२ पन आहरित्वा दीपेतब्बं । सोत्तापत्तिमग्गेन [356] हि चत्तारि दिट्ठिसहगतानि विचिकिञ्चासहगतं चा ति पब्बं चित्तानि पहीयन्ति । तत्थ द्वीसु असंस्वारिकदिट्ठिचित्तसु पहीयन्तेसु च तेहि सहजातौ लोभो^३ मोहो उद्वचं अहिरिकं अनोत्तप्यं ति इमे किलेसा सहजेकट्ठवसेन पहीयन्ति । सेस-दिट्ठिकिलेसो च विचिकिञ्चाकिलेसो च प्पहानेकट्ठवसेन पहीयन्ति । दिट्ठिसंपयुत्त-संस्वारिकचित्तसु पि पहीयन्तेसु तेहि सहजातौ लोभो^४ मोहो धीनं उद्वचं अहिरिकं अनोत्तप्यं ति इमे किलेसा सहजेकट्ठवसेन पहीयन्ति । सेसदिट्ठिकिलेसो च विचिकिञ्चाकिलेसो च प्पहानेकट्ठवसेन पहीयन्ति । एवं प्पहानेकट्ठस्मिं येव सहजेकट्ठं लब्धती ति इदं सहजेकट्ठं आहरित्वा दीपयिंसु ।

(११) तं-सम्पयुत्तो [§ १००६] ति तेहि तदेकट्ठेहि अट्टहि किलेसेहि सम्पयुत्तो । विनिम्भोगं वा कत्वा तेन लोभेन तेन दोसेना ति एवं एकैकेन सम्प-युत्तता दीपेतब्बा । तत्थ लोभे गहिते, मोहो मानो धीनं उद्वचं अहिरिकं अनोत्तप्यं ति अयं संस्वारस्सन्धे किलेसगणो लोभसम्पयुत्तो नाम होति । दोसे गहिते, मोहो धीनं उद्वचं अहिरिकं अनोत्तप्यं ति अयं किलेसगणो दोससम्पयुत्तो नाम । मोहे गहिते, लोभो दोषो मानो धीनं उद्वचं अहिरिकं अनोत्तप्यं ति अयं किलेसगणो मोहसंपयुत्तो नाम । माने गहिते, तेन सहुप्पन्नो लोभो^५ मोहो धीनं उद्वचं अहिरिकं अनोत्तप्यं ति अयं किलेसगणो मानसंपयुत्तो नाम । इमिना उपायेन तेन धीनेन तेन उद्वचेन तेन अहिरिकेन तेन अनोत्तप्येन संपयुत्तो तं-सम्पयुत्तो ति योजना कातब्बा ।

(१२) तं-समुद्धानं ति तेन लोभेन ... पे० ... तेन अनोत्तप्येन समुद्भितं ति अत्थो । इमे धम्मा दस्सनेन पहातब्बा ति [§ १००६] एत्थ दस्सनं नाम सोत्तापत्तिमग्गो; तेन पहातब्बा ति अत्थो । 'कस्मा पन सोत्तापत्तिमग्गो दस्सनं नाम जातो' ति ? 'पडमं निब्बानदस्सनतो' । 'ननु गोत्रभू पडमतरे [357] परसती' ति ? 'नो न परसति; दिस्वा कत्तब्बकिञ्चं पन न करोति, संयोजनानं अप्यहानतो । तस्मा परसती ति न वत्तब्बो । यत्थकत्थं चि रीजानं दिस्वा पि पण्णाकारं दत्त्वा

१ See ५.४-६ above. २ See Chart—Cittas under akusala described in §§ 365-399, 403-409, 422-26. ३ All but सि० read सहजातो. ४ सि० inserts hereafter दोषो. ५ M., PTS- मोहेन. ६-६ See २.२४ above.

किञ्चनिकत्तिया अदिट्ठा 'अज्झो पि' राजानं न परसामी' ति वदन्तो चैथ जनपदपुरिसो निदस्सने' ।

(३१) अवसेसो लोभो [§ १००७] ति दस्सनेन पहीनावसेसो । दोस-
मोहेसु पि एसेव नयो । दस्सनेन हि अपायगमनीया य पहीना । तेहि पन अज्जे
दस्सेतुं इदं वुत्तं । 'तदेकट्ठा' ति तेहि पालियं [§ १००७] आगतेहि तीहि किले-
सेहि संपयोगतो पि पद्धानतो पि एकट्ठा पञ्च किलेसा ।

(३४) नेव दस्सनेन न भावनाया [§ १००८] ति इदं संयोजनादीनं
विषयं तेहि मग्गेहि अपहातव्वत्' सन्धाय वुत्तं । यं पन "सोतापत्तिमग्गजाणेन
अभिसंस्ताराविज्जाणस्स निरोधेन सत्तं भवे टपेल्लो अनमतग्गे संसारवट्ठे ये उप्पज्जेय्युं,
नोमं च रूपं च एयेते निरुत्तन्ती" ति आदिना नयेन कुसलादीनं पि पद्धानं
अनुज्जातं, तं तेसं मग्गानं अभावितत्ता ये उप्पज्जेय्युं, ते उपनिस्सयपच्चयानं
किलेसानं पहीनत्ता पहीना ति इमं परिवार्यं सन्धाय वुत्तं ति वेदितव्वं ।

(३५) दस्सनेन पहातव्वहेतुत्तिके [§ १००९-१०१२] इमे धम्मा दस्सनेन
पहातव्वहेतुका ति निट्ठपेत्वा, पुन 'तीणि संयोजनानी' ति आदि पहातव्वे दस्सेत्वा,
तदेकट्ठमायेन हेतुं येव सहेतुके च दस्सेतुं वुत्तं । तस्य 'किञ्चा पि दस्सनेन
पहातव्वेसु हेतुसु लोभसहगतो मोहो लोभेन सहेतुको होति, दोससहगतो मोहो दोसेन,
लोमदोसा च मोहेना ति पहातव्वहेतुकपदे ते' संगहं गच्छन्ति, विचिकिञ्छासहगतो
पन मोहो अज्जस्स सम्पयुत्तहेतुनो अमायेन हेतुं येव, न सहेतुको ति तस्स पद्धानं
दस्सेतुं इमे धम्मा दस्सनेन पहातव्वहेतु [§ १०१०] ति वुत्तं । [358] दुतिप-
पदे उड्डचसहगतस्स मोहस्स पद्धानं दस्सेतुं इमे धम्मा भावनाय पहातव्वहेतु
[§ १०११] ति वुत्तं । सो हि अत्तना सम्पयुत्तधम्मे सहेतुके कत्वा पिट्ठिवट्ठको जातो,
विचिकिञ्छासहगतो विषय अज्जस्स सम्पयुत्तहेतुनो अमाया पहातव्वहेतुकपदं न
भजति । ततियपदे अवसेसा कुसलाकुसला [§ १०१२] ति पुन अकुसलगहणं
विचिकिञ्छाउड्डचसहगतानं मोहानं संगहत्थं कत्तं । ते हि सम्पयुत्तहेतुनो अमाया
पहातव्वहेतुका नाम न होन्ति ।

(३६) परितारम्मणत्तिके [§ १०२२-१०२४] आरम्भा ति आरम्भणं
कत्वा । सयं हि परित्ता वा होन्तु महग्गता वा, परित्ते धम्मे आरम्भणं कत्वा

१ सि०-omit. २ The last five out of the eight mentioned in line 5 in ५-३० above. See Maung Tin, ii. p. 460, note.
३ सि०-पहातव्वत्. ४ See ३.५.१२ above. ५ See Points of Controversy p. 77, note 3 and 268, 271. ६ Cf. D.I. 323; Dialogues i. 283. ७ M., PTS-पेते (पि+दो). ८ M., PTS insert hereafter मोहो.

उत्पन्ना परित्सारम्मणा, महगते आरम्भणं कत्वा उत्पन्ना महगतारम्मणा, अप्यमाणे आरम्भणं कत्वा उत्पन्ना अप्यमाणारम्मणा । ते पन परिचा पि होन्ति महगता पि अप्यमाणा पि ।

(३७) मिच्छत्तात्तिके [§§ १०२८-१०३०] आनन्तरिकानीं ति अनन्तरायेन फलदायकानि; मातुघातकम्मादीनं^१ एतं अधिवचनं । एतेषु हि एकस्मिं पि कम्मे कते तं पटिघाहित्वा अञ्जं कम्मं अत्तनो विपाकस्स ओकासं कातुं न सक्कोति । सिनेरुपमाणे पि हि सुवण्णयूपे कत्वा चक्कवाळमत्तं वा रतनमय-पाकारं विहारं कत्वा तं पूरेत्वा निसिद्धस्स बुद्धपमुखस्स भित्तुसंवत्सं यावजीवे चत्तारो पचये ददती पि कम्मं एतेसं कम्मानं विपाकं पटिघाहितुं न सक्कोति एव । या च मिच्छादिद्वि नियता [§ १०२८] ति अहेतुकवाद-अकिरियवाद-नस्थिकवादेसु अञ्जतरा । तं हि गहेत्वा ठितं पुगलं बुद्धसत्तं पि बुद्धसदस्सं पि बोधेतुं न सक्कोति ।

(३८) मग्गारम्मणात्तिके [§§ १०३१-३४] अरियमग्गं आरब्भा ति लोफुत्तरमग्गं आरम्भणं कत्वा । ते पन परिचा पि होन्ति महगता पि । [359] मग्ग-हेतुकनिर्देशे [§ १०३२-३३] पढमनयेन पचयट्ठेन हेतुना मग्गसंपपुत्तानं सन्धानं सहेतुकभावो दस्सितो । दुतियनयेन मग्गभूतेन सम्मादिट्ठिसंज्ञातेन हेतुना सेस-मग्गानीं सहेतुकभावो दस्सितो । ततियनयेन मग्गो^२ उपचहेत्तु^३ सम्मादिट्ठिया सहेतुकभावो दस्सितो ति वेदितव्वो ।

(३९) अधिपत्तिं करित्वा ति आरम्भणाधिपत्तिं कत्वा । ते च लो परित्त-धम्मा व होन्ति। अरियसावकानं हि अत्तनो मग्गं गहं कत्वा पचवेक्खणकाले आरम्भणा-धिपत्तिं लब्धति । चेतोपरियञ्जाणेन पन अरियसावको परस्स मग्गं पचवेक्ख-मानो गहं करोन्तो पि अत्तना पटिषिद्धमग्गं विय गहं न करोति । 'यमकपाटिहारिणं करोन्तं तथागतं दिस्वा तस्स मग्गं गहं करोति न करोती' ति ? करोति, न पन अत्तनो मग्गं विय । अरहा न किञ्चि कत्वा भग्गं गहं करोति उपेत्वा मग्गं फलं निब्बानं ति । एत्था पि अयमेवस्थो । वीमंसाधिपतेत्य^४ ति इदं सहजाताधिपत्तिं दस्सेतुं युत्तं । छन्दं हि जेट्ठकं कत्वा मग्गं भावेन्तस्स छन्दो अधिपत्तिं नाम होति, न मग्गो । सेसधम्मा पि छन्दाधिपतिनो नाम होन्ति, न मग्गाधिपतिनो । धित्ते पि एसेव नवो । वीमंसं पन जेट्ठकं कत्वा मग्गं भावेन्तस्स वीमंसाधिपत्तिं चैव होति मग्गो चा ति । सेसधम्मा मग्गाधिपतिनो नाम होन्ति । विरिये पि एसेव नवो ।

१-३ वि०-अनन्तरा येव फलदायकानं मातुघातकम्मादीनं. २ सी०, नि०, म०-तेसु. ३ म० मग्गानं. ४-४ वि०-मग्गेन उपचहेत्तुं वि. ५ All authorities but म०- वीमंसाधिपतेत्येना वि.

(४०) उपपन्नत्तिकनिर्देशे [§§ १०३५-३७] जाता ति निव्वत्ता, पटि-
ल्लहत्तमाया । भूता ति आदीनि तेषं येषं येषचनानि । जाता एव हि भावण्यधिया
भूता । पचयसंयोगे जाता सञ्जाता । निव्वत्तिल्लखणं पत्ता निव्वत्ता । उपसमो-
पम पदं बहुत्वा अभिनिव्वत्ता ति वुत्ता । पाकट्भूता ति [360] पातुभूता ।
पुव्वन्ततो उदं पत्ता ति उपपन्ना । उपसमोपम पदं बहुत्वा समुपपन्ना ति वुत्ता ।
निव्वत्तेनेप उदं ठिता ति उट्ठिता । पचयसंयोगेन उट्ठिता ति समुट्ठिता ।
पुन उपपन्ना ति वधने कारणं हेट्ठो वुत्तनयेनेव वेदितव्वं । उपपन्नसेन संगहिता
ति उपपन्नोद्धसेन गणनं गता । रूपा वेदना सञ्जा संखारा विज्झाणं ति
इदं नैसं समावदस्तनं । दुत्तिषपदनिर्देशो [§ १०३६] वुत्तपटिसेधनयेन वेदितव्वो ।
वत्तिषपदनिर्देशो [§ १०३७] उत्तानत्ता य ।

(४१) अयं पन तिको द्विजं अद्यानं वसेन पूरेत्वा दस्सितो । लद्धोकास्स
हि कम्मस्य विपाको दुविधो— खणपत्तो, अप्पत्तो च । तस्य 'खणपत्तो' उपपन्नो
नाम । 'अप्पत्तो' चित्तान्तरे वा उपपन्नो, कप्पसत्तसहस्रातिकमे वा । धुवपच्चय-
ट्ठेन नत्थि नाम न होति, उप्पादिनो धम्मा नाम जाता । यथो— "विट्ठे-
वर्ग्यं पोढुमार अरुपी अत्ता सञ्जामयो । अयं इमस्स पुत्तिस्स अज्जा व सज्जा
उप्पन्नन्ति अज्जा वसज्जा निरुज्जन्ती" [दी० १.१८७] ति । एत्थ आरुप्ये कामा-
वचरसज्जापवत्तिकाले विज्जापि मूलमवगसज्जा पि निरुद्धा कामावचरसज्जाय पन
निरुद्धकाले अवस्सं सा उपपज्जिस्सती ति अरुपसंखातो अत्ता नत्थी ति संखं
अगन्वा 'विट्ठेव' नामा ति जातो । एवमेव लद्धोकास्स कम्मस्स विपाको दुविधो
...पे०... धुवपच्चयट्ठेन नत्थि नाम न होति, उप्पादिनो धम्मा नाम जाता ।

(४२) यदि पन आयूदितं कुल्लकुलकम्मं सज्जं विपाकं ददेय्य, अज्जस्स
ओकासो व न भवेय्य । तं पन दुविधं होति— धुवविपाकं, अदुवविपाकं च ।
तस्य पञ्च आनन्तनियकम्मानी, अट्ठ समापत्तियो, चत्तारो अरियमग्गा ति एतं
'धुवविपाकं' नाम । [361] तं पन खणपत्तं पि अत्थि, अप्पत्तं पि । तस्य
'खणपत्तं' उपपन्नं नाम । 'अप्पत्तं' अनुपपन्नं नाम । तस्स विपाको चित्तान्तरे
वा उपपन्नो कप्पसत्तसहस्रातिकमे वा । धुवपच्चयट्ठेन अनुपपन्नं नाम न होति,
उप्पादिनो धम्मा नाम जाता । मेत्तेय्य-ओधिसत्तस्स मग्गो अनुपपन्नो नाम, कलं
उप्पादिनो धम्मा येष नाम जातं ।

(४३) अतीतत्तिकनिर्देशे [§§ १०३८-४०] अतीता ति खणत्तयं
अतिकन्ता । निरुद्धा ति निरोधपत्ता । विगता ति विम्वं गता, विगच्छिता
वा । विपरिणता ति एकतिविज्जहनेन विपरिणामं गता । निरोधसंखातं अत्थं

१ म०, सि०— नेणेने. २ In Dis. text §1035, put the comma
before उपपन्ना instead of after the word. ३ See ३.२८३; also
३.२९०, ५५३; ५.४३, ५०, ७९. ४-४ सि०— यथा हि विट्ठेन पढाव.

गता ति अस्थंगता । अस्थगता ति उपसम्भेन पदं वहुतं । उप्पज्झित्वा विगता ति निव्वत्तित्वा विगच्छिता । पुन अतीतवचने कारणं हेट्ठा वुत्तमेव । परतो अनागतादीसु [§१०३९] पि एसेव नयो । अतीतंसेन संगहिता ति अतीतकोट्ठासेन गणनं गता । कतमे ते ति ? रूपा वेदना सञ्जा संसारा विज्झाणं । पुरतो अनागतादीसु [§१०३९] पि एसेव नयो । अतीतारम्भण-त्तिकनिर्देसे [§§१०४१-४३] अतीते धम्मे आरब्भा ति आदीसु परिच-महग्गता व धम्मा वेदितव्या । ते हि अतीतादीनि आरम्भ उप्पज्झिता ।

(४४) अज्झत्तत्तिकनिर्देसे [§§१०४४-४६] तेसं तेसं ति पदद्वयेन सम्बसत्ते परियादियति । अज्झत्तं पच्चत्तं उभयं नियकज्झत्ताधिचचनं । नियका ति अत्तनि^१ जाता । पाटिपुग्गलिका ति पाटियेकरस्स पुग्गलस्स सन्तका । उपा-दिच्चा ति खीयट्ठका । ते हि कम्मनिव्वत्ता वा होन्तु मा वा, आदिज्झगहितपरामट्ठ-वसेन पन इध उपादिच्चा ति वुत्ता । परसत्तानं [§१०४५] ति अत्तानं टपेक्खा अवसेससत्तानं । परपुग्गलानं ति तस्सेव वेचचनं । सेसं हेट्ठा वुत्तसदिसमेव । तदुभयं [§१०४६] ति तं उभयं । अज्झत्तारम्भणत्तिकरस्स पटमपदे [§१०४७] परिचमहग्गता धम्मा वेदितव्या । [362] दुत्तिपे अप्पमाणा पि । तत्तिपे परिच-महग्गता व । अप्पमाणा पन कालेन बहिद्धा कालेन अज्झत्तं आरम्भणं न करोन्ति । सनिदरसनत्तिक-निर्देसो [§§१०५०-५२] उत्तानो येव ।

[२. दुक्खवण्णना]

[(i) अभिधम्मदुक्कं]

(४५) दुक्केसु अदोसनिर्देसे [§१०५६] मेत्तायनवसेन मेत्ति । मेत्ताकारो मेत्तायना । मेत्ताय अयितस्स मेत्तासमंभिना चित्तस्स भावो मेत्तायितत्तं । अनुदयती ति अनुदा, रक्खती ति अरथो । अनुदोकारो अनुदायना । अनुदा-यितस्स भावो अनुदायितत्तं । हितस्स एतनवसेन हितोत्तिता । अनुकम्पनवसेन अनुकम्पा । सज्जेहि पि इमेहि पदेहि उपचारणपत्ता मेत्ता व वुत्ता । सेसपदेहि लोकियलोकुत्तरो अदोसो कथितो ।

(४६) अमोहनिर्देसे [§१०५७] दुक्खे जाणं ति दुक्खसच्चे पञ्जा । दुक्खसमुदये ति आदीसु पि एसेव नयो । एत्थ च दुक्खे जाणं सवनसम्मसन-पाटिवेधपच्चवेक्खणानु वत्तति । तथा दुक्खसमुदये । निरोधे पन सवनपाटिवेधपच-

१ See ३.२८३, २९०, ५५२; also ५.४०, ५०, ७९. २ PTS, म०, सि०- अत्तनो. ३ Continues to the end of निक्खेपकण्ड (५.१५०). ४ Continues upto ५.१०६. ५ M., सी०-अनुदायकारो.

वेस्वणामु एव । तथा पटिपदाय । पुष्यन्ते ति अतीतकोट्टासे । अपरन्ते ति अनागतकोट्टासे । पुष्यन्तापरन्ते ति तदुभये । इदं पुष्यन्तापरा-पटिच्चसमुपपन्नेषु धम्मेषु आणं ति अयं पचयो, इदं पचयुपपन्नं, इदं पटिच्च इदं निव्वत्तं ति, एवं पचयेषु च पचयुपपन्नधम्मेषु च आणं ।

(४७) लोमनिर्देशे पि [§ १०५९] हेट्ठा अनागतानं पदानं अयमर्थो—
रञ्जनवत्तेने रागो । बलवरञ्जनद्वेन सारागो । विसयेसु सत्तानं अनुनयनतो अनुनयो । अनुवृत्तती ति अनुरोधो, कामेती ति अर्थो । यस्य कथञ्चि मधे [363] सत्ता एताव नन्दन्ति, सयं वा नन्दन्ती ति नन्दी । नन्दी च सा रञ्जनद्वेन रागो वा ति नन्दीरागो । ताथ एकदिम आरम्भणे सकि उपपत्ता तण्हा 'नन्दी' । पुनप्पुनं उपपज्जमाना 'नन्दीरागो' ति वुचति । चित्तस्स सारागो ति यो हेट्ठा बलवरञ्जनद्वेन सारागो ति वुत्तो, सो न सत्तरस, चित्तस्सेष सारागो ति अर्थो । इच्छन्ति एताव आरम्भणानी ति इच्छा । बलकिलेसमावेन मुच्छन्ति एताव पाणिनो ति मुच्छा । गिम्भिका परिनिवृत्तेया ग्रहणवसेन अञ्जोस्सानं । इम्भिया सत्ता गिज्जन्ति, गेधं आपवज्जन्ती ति गेधो; बलद्वेन वा गेधो । "गेधं वा पने वनसण्डं" [ ] ति हि बलद्वेनेव वुत्तं । अनन्तरपरं उपसम्भावसेन वट्ठितं । सव्वतो-भागेन वा गेधो ति पल्लिगेधो । सज्जन्ति एतेना ति सगो; लग्गनेद्वेन वा संगो । ओसीदनद्वेन पंको । आकट्टूनवत्तेन एजा । "एजा इमं पुरिसं परिकट्ठति तस्स तस्सेव भवस्स अभिनिव्वत्तिया" [दी० २.२८३] ति हि वुत्तं । वञ्जनद्वेन माया ।

(४८) वट्ठस्मिं सत्तानं जननद्वेन जनिका ।

"तण्हा जनेति पुरिसं चित्तमस्स विवावती" [सं० १.३७] ति हि वुत्तं । वट्ठस्मिं सत्ते दुक्खेन संयोजयमाना जनेती ति सञ्जजननी । वट्ठन-द्वेन सिव्वती ति सिव्वनी । अयं हि वट्ठस्मिं सत्ते वुत्तिपदिसंशिवसेन सिव्वति घट्टेति, तुज्जकारो विथ पिल्लोटिकाय पिल्लोटिकं; तस्मा वट्ठनद्वेन सिव्वनी ति वुत्ता । अनेकण्णकारं विसमजालं तण्हाविण्णन्दितनियेससंखातं वा जालमस्स अर्थो ति जालिनी । आकट्टूनद्वेन शीघ्रयोता सरिता विसा ति सरिता । अल्लद्वेन वा सरिता । वुत्तं हेतु—"सरितानि सिनेहितानि च सोमनस्सानि भवन्ति जन्तुनो" [ध० ३४१] ति । अल्लानि चैव सिनिद्धानि वा ति अयं हेतु अर्थो । [364] विसता ति विसत्तिका । विसवो ति विसत्तिका । विसाला ति विसत्तिका । विस-क्कती ति विसत्तिका । विसंवादिका ति विसत्तिका । विसं हरती ति विसत्तिका ।

१ With ४.४७-५२ compare Mahāniddeśa Commentary i.38-42, which closely agrees with our text. २ सं० १.१५४ reads गेधं वा महावनण्डं वा. ३ Cf. सु० नि० १०४०. ४ Cf. अं० ४.१९९. ५ M. सी०—सल्लद्वेन. ६ So M., PTS, but सी०, म०, सि०—विसदा.

विसमूला ति विसत्तिका । विसकला ति विसत्तिका । विसपरिमोगा ति विसत्तिका । विसपत्तीति^१ विसत्तिका । विसत्ता वा पन सा तण्हा रूपे सदे गन्धे रसे कौटुब्बे धम्मं कुले गणे वितता विथता ति वितत्तिका । अनवव्यसनवापनैट्ठेन कुम्मानु-
बन्धनं सुत्तकं विथा ति सुत्तं । वुत्तं हेतं—“सुत्तकं ति लो भिक्खवे नन्दिरागस्सेतं
आधिवचनं” [सं० २.२२७] ति । रूपादीमु पि वित्थतट्ठेन विसटा ।

(४९) तस्स तस्स पटिलामत्थाय सत्ते आयूहपेती^२ ति आयूहनी ।
उत्तकण्ठितुं अप्पदानती सहायट्ठेन दुत्तिया । अयं हि तत्तानं वट्ठेस्म उत्तकण्ठितुं
न देति, गतगतट्ठाने भियसहायो विथ अभिरमापेति । तेनेव वुत्तं—

“तण्हादुत्तियो पुरिसो दीपमद्धान संसरं ।

इत्थमावज्झयामाये संसारं नातिवर्त्तती [सु० नि० ७४०] ति ॥

पणिपानकवसेन पणिधि । भवनेत्ती ति भवरञ्जु । एताथ हि सत्ता, रञ्जुया
गीवायं बद्धा गोणा विथ, इच्छित्तिच्छित्तट्ठानं नीचमि । तं तं आरम्भणं वनति
भजति अलीपती ति वनं । याचती ति वा वनं । वनथो ति व्यञ्जनेन पदं
वट्ठितं । अनवव्यस्तानं वा समुट्ठानट्ठेन गहनट्ठेन च वनं विथा ति ‘वनं’;
बलवत्तण्हावेतं नामं । गहनतरट्ठेन पन ततो बलवतरो ‘वनथो’ नाम । तेन वुत्तं—
“वनं छिन्दय मा रुक्खं वनतो जायते भयं ।

छत्वा वनं च वनयं च निव्वना होध भिक्खवो” [ध० २८१] ति ॥

सन्धवनवसेन संथयो; संसगो ति अर्थो । [365] सो दुविधो— तण्हासंथवो
त्र भित्तसंथवो च । तेसु इथ तण्हासंथवो अधिपेती । सिनेहनवसेन सिनेहो ।
आलयकरणवसेन अपेक्खती ति अपेक्खा । वुत्तं पि चेत्तं— “इमानि ते देव
चतुरासीतिनगरसदस्सानि कुसावतीराजधानीपमुलानि । एत्थ देव छन्दं जेनेहि, जीयित्ते
अपेक्खं कैरोही” [दी० २.११०] ति । आलयं करोही ति अयं हेत्थ अर्थो । पाटि-
येक्के पाटियेक्के आरम्भणे वन्धती ति पट्टिवन्धु । जातकट्ठेन वा पाटियेक्को वन्धु
ति पि पट्टिवन्धु । निचमज्झिस्सितट्ठेन सत्तानं तण्हासमो वन्धु नाम मीथ ।

(५०) आत्म्मणानं आसनतो आसा । अवसोत्थरणतो चेव वित्ति अनु-
पगन्वा प परिभुञ्जन्तो चा ति अर्थो । आसिसनपसेन आसिससना । आसिसित-
मावो आसिसितत्तं । इदानी तस्सा पयसिट्ठानं दस्सेतुं रूपासा ति आदि वुत्तं ।
तत्थ आसिसनपसेन आसा ति आसाय अर्थे गदेसा रूपे आसा रूपासा ति एवं
नव पि पदानि वेदितव्यानि । एत्थ च पुरिमानि पञ्च पञ्चकामगुणवसेन वुत्तानि ।
परिक्खारलोभयत्तेन छट्ठं । तं विसेसतो पव्वजितानं । ततो परानि तीणि पदानि

१ All but M, PTS omit. २ M, PTS— “आयूहपेती”. ३ सं०,
M, PTS— कुम्मानु^०; सि०— कम्मानु^०. ४ M.— आयूहती ति. ५ See A II.10.
६ सि०, म०— दुक्खानं. ७ Dialogues ii. 223.

अतिस्तिवकाशुवसेन गह्वरान् । न हि तेसं धन-पुत्त-जीवितेहि पियतरं अरिध । 'इदं मय्यं एतं मय्यं' ति वा 'अमुकेन मे इदं दिन्नं इदं दिन्नं' ति वा एवं सत्ते जप्पोपेयी ति जप्पा । पत्तो द्वे पदानि उपसम्मेन वड्डितानि । ततो परं अञ्जेनाकारेण विभ-
क्तिं आरद्धत्ता पुनं जप्पा ति वुत्ता । जप्पनाकारो जप्पना । जप्पितरस्स भावो जप्पितत्तं । पुनपुनं विसये लुप्पति आकट्ठती ति लोलुपो । लोलुपस्स भावो लोलुपं । लोलुपाकारो लोलुप्पायना । लोलुप्पसमंगिनो भावो लोलुप्पायितत्तं ।

(५१) पुच्छज्जिकता ति याय तण्हाय लामट्टानेसु, पुच्छं चालयमाना सुनखा विद्य, कम्पमाना विचरन्ति, तस्सा कम्पनतण्हाय नाम । साधु मनापननापि विसये कामेती ति साधुकामो^१ । तस्स भावो साधुकम्यता । [366] माता-
मातुच्छा ति आदिके अयुत्तट्टाने रागो ति अधम्मरागो । युत्तट्टाने पि बलवा हुत्वा उप्पल्लोमो विसमल्लोमो । "रागो विसमं" [वि० ३६८] ति आदि-
वचनतो वा युत्तट्टाने वा अयुत्तट्टाने वा उप्पन्नो छन्दरागो अधम्मट्टेन 'अधम्म-
रागो', विसमट्टेन 'विसमल्लोमो' ति वेदितव्यो । आरम्भणानं निकामनधरोमं निकम्पित ।
निकामनाकारो निकामना । पत्थनवसेन पत्थना । पिहापनवसेन पिहना । सुट्ठु
पत्थना सम्पत्थना । पञ्चसु कामगुणेसु तण्हा कामतण्हा । रूपारूपमये तण्हा
भयतण्हा । उच्छेदस्सत्ते विभवे तण्हा विभवतण्हा । सुद्धे रूपमयस्मिं येव
तण्हा रूपतण्हा । अरूपमये तण्हा अरूपतण्हा । उच्छेददिट्ठिसहगतो रागो दिट्ठि-
रागो । निरोधे तण्हा निरोधतण्हा । रूपे तण्हा रूपतण्हा । सदे तण्हा सह-
तण्हा । गन्धतण्हादीसु पि एसेव तयो । ओघादयो वुत्तथा वे ।

(५२) कुसलधम्मे आवरती ति आवरणं । छादनवसेन छादनं । सत्ते
वड्डस्मि वन्वती ति वन्धनं । चित्तं उगमत्वा किलित्तति किलिट्ठं करोती ति
उपक्किलेसो । थामगतट्टेन अनुत्तेवी ति अनुसयो । उप्पज्जमाना चित्तं
परियुट्ठती ति परियुट्ठानं; उप्पज्जित्तं अप्पदानेन कुसलधम्मं गण्हाती ति अत्थो ।
"चोरा मग्गे परियुट्ठिसु भुत्ता मग्गे परियुट्ठिन्" [ ] ति आदीनु हि
मग्गं गहिन्ति ति अत्थो । एवमिधा पि गहणट्टेन परियुट्ठानं वेदितव्यं । पल्लेयट्टेन
लता विधा ति लता । "लता उन्मिज्ज विट्ठती" [प० ३६०] ति आगतट्टाने
पि ध्रुवं तण्हा लता ति वुत्ता । विधिवानि वत्थुनि इच्छती ति वेधिवच्छं । वड्ड-
दुक्खत्तम मूळं ति दुक्खमूलं । तस्सेव दुक्खत्तस निदानं ति दुक्खनिदानं । तं
दुक्खं इतो पमवती ति दुक्खपमवो । वन्धनट्टेन पातो विधा ति पातो । आरस्स

१ See २.२८३, २९०, ५५३; also cf. ५.४०, ४२, ७५. २ सि०, M.,
PTS-पुत्तिता; म०-पुच्छज्जिकता. ३ M., PTS-तापुच्छता. ४ M., PTS-
निज्जतना. ५ See २.४४३-४६; २.५०. ६ म०-कुसलवारा; सि०-कुसलधम्मं.
७ Cf. वेरो अ० on verse २५ (वेरो No २२.).

पासो मारपासो । दुग्गिलनद्वेन वलिसं विया ति वलिसं । मारस्स वलिसं मार-
वलिसं । तण्हाभिभूता मारस्स विसवं नातिकमन्ति, तेषं उपरि मारो वसं वसेत्ती
ति इमिना परिवायेन मारस्स विसयो ति मार-[367]-विसयो । तन्देनद्वेन तण्हा
व नदी तण्हानदी । अज्झोत्थरणद्वेन तण्हा व जालं तण्हाजालं । यथा सुनत्था
गहुलवद्धा यदिच्छकं नीयन्ति, एवं तण्हावद्धा सत्ता ति दब्धयन्धनद्वेन गहुलं
विया ति गहुलं । तण्हा व गहुलं तण्हागहुलं । दुप्पूरणद्वेन तण्हा व समुदो ति
तण्हासमुदो ।

(५१) दोसनिदेसे [§ १०६०] अनत्थं मे अचरी ति अवुट्ठि मे अकामि ।
इमिना उपायेन सव्वपदेसु अत्थो वेदितव्वो । अट्टाने वा पन आघातो ति
प्रकारेण कोपो— एकचो हि ‘देवो अतिवत्सली’ ति कुप्पति, ‘न वत्सली’ ति
कुप्पति, ‘सुरियो तप्पती’ ति कुप्पति, ‘न तप्पती’ ति कुप्पति, वति बायन्ते पि कुप्पति,
अवायन्ते पि कुप्पति, सम्मज्झितुं असक्कोन्तो वोधिपण्णानं कुप्पति, चीवरं पाकपित्तं
असक्कोन्तो वातस्स कुप्पति, उप्पक्खलित्वा खाणुकस्स कुप्पती ति इदं सम्भाव वुत्तं—
अट्टाने वा पन आघातो जायती ति । तत्थ हेट्ठो नचत्तुं ठानेसु सत्ते आरब्भ
उप्पन्नत्ता कम्मपथभेदो होति । अट्टानापातो पन संखारे उप्पन्नो कम्मपथभेदं न
करोति । वित्तं आधातेन्तो उप्पन्नो ति चित्तस्स आघातो । ततो बलवतरो
पट्ठिघातो । पट्ठिहज्जनवसेन पट्ठिघं । पट्ठिविरुज्झती ति पट्ठिविरोधो ।

(५४) कुप्पनवसेन कोपो । पकोपो संपकोपो ति उपसम्भवसेन पदं वट्ठितं ।
दुस्सनवसेन दोसो । पदोसो संपदोसो ति उपसम्भवसेन पदं वट्ठितं । चित्तस्स
व्यापत्ती ति चित्तस्स विपन्नता, विपरित्तनाकारो । मनं पदुमयमानो उप्पज्जती
ति मनोपदोसो । कुज्जनवसेन कोधो । कुज्जनाकारो कुज्जना । कुज्जितस्स
भावो कुज्जितत्तं । इदानीं अकुसलनिदेसे वुत्तनयं दस्सेतुं दोसो दुस्सना ति
आदि वुत्तं । तस्मा “यो एवरूपो चित्तस्स आघातो ... पे० ... कुज्जितत्तं”
[§ १०६०] ति च इध वुत्तो, “दोसो दुस्सना” ति आदिना नयेन हेट्ठो वुत्तो,
अयं वुत्तति दोसो ति । एवमेत्थ योजना कादव्वा । एवं हि सति पुनरुत्तिदोसो
पट्ठिरेचितो होति ।

(५५) [368] मोहनिदेसो [§ १०६१] अमोहनिदेसे वुत्तपट्ठिपक्खनयेन
वेदितव्वो । सव्वाकारेण पनेस विमंगलकथायै आविमविरसति ।

(५६) तेहि धम्मेहि ये धम्मा सहेतुका [§ १०७३] ति तेहि हेतु-
धम्मेहि ये अज्जे हेतुधम्मा वा न हेतुधम्मा वा सहेतुका । अहेतुकपदे [§ १०७४]

१ PTS-नन्दन^०. २-२ § 1060 (first five lines). ३ See ३.५६४
(§ 418). ४ See ५.४६. ५ A very brief comment in VbhCm, 140.
६ PTS, म० insert ते after this.

पि एषेव नवो । एतच्च हेतु हेतु येव च होति, तिण्णं वा द्विजं वा एकतो उप्पासिंयं सहेतुको च । निष्किण्णुद्धच्चसहगतो पन मोहो हेतु अहेतुको । हेतु-संयुत्तदुकनिर्देशे [§ १०७५-७६] पि एतेव नवो । संयुत्तदुकनिर्देशे [§ १०८५-८६] पुरिमदुके पुत्ते असंयुत्तत्ताणुं सन्धाव यो एव सो धम्मो [§ १०८६] ति एकवचननिर्देशो कतो । पुरिमदुके पन बहुवचनवसेन पुच्छाय उद्धत्ता इमे धम्मा अप्वचवया [§ १०८४] ति पुच्छानुसंधिनयेने बहुवचनं कतं । इमे धम्मा सनिद्वस्तना [§ १०८३] ति आदीसु पि एसेव नवो ।

(५७) केनचि विज्जेय्यदुकनिर्देशे [§ १०९५] चक्खुविज्जेय्या ति चक्खुविज्जाणेन विजानितव्या । सेसपदेसु पि एसेव नवो । एतच्च केनचि विज्जेय्या ति चक्खुविज्जाणादीसु केनचि एकेन चक्खुविज्जाणेन वा सोत-विज्जाणेन वा विजानितव्या । केनचि न विज्जेय्या ति तेनेव चक्खुविज्जाणेन वा सोतविज्जाणेन वा न विजानितव्या । 'एवं सन्ते द्विजं पि पदानं अस्थानान्ततो दुको होती' ति हेतुं वुत्ता 'ये ते धम्मा चक्खुविज्जेय्या न ते धम्मा सोतविज्जेय्या' [§ १०९५] ति अयं दुको न होति । रूपं पन चक्खुविज्जेय्यं सद्दो न चक्खु-विज्जेय्यो ति इसमत्थं गहेत्वा 'ये ते धम्मा चक्खुविज्जेय्या न ते धम्मा सोत-विज्जेय्या, ये वा पन ते धम्मा सोतविज्जेय्या न ते धम्मा चक्खुविज्जेय्या' ति अयमेको दुको ति वेदितव्यो । एवं एकेकइन्द्रियमूलके चत्तारो चत्तारो कत्वा वोसति दुका विमत्ता ति वेदितव्या ।

(५८) [369] किं पन 'मनोविज्जाणेन केनचि विज्जेय्या केनचि न विज्जेय्या' ति नत्थि ? तेनेत्थ दुका न वुत्ता ति ? नै नत्थि, ववत्थानाभासतो पन न वुत्ता । न हि, यथा चक्खुविज्जाणेन अविज्जेय्या एवा ति ववत्थानं अत्थि, एवं मनोविज्जाणेना पी ति ववत्थानाभासतो एत्थ दुका न वुत्ता । मनोविज्जाणेन पन केनाचि विज्जेय्या चेव अविज्जेय्या वा ति अयमत्थो अत्थि । तस्मा सो अनुत्तो पि यथासामवसेन वेदितव्यो । मनोविज्जाणं ति हि संखं गतेहि कामावचरधम्मोहि कामावचरा धम्मा एव ताव केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । तेहि येव रूपावचरादिधम्मा पि केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । रूपावचरेहि पि कामावचरा केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । तेहि येव रूपावचरादयो पि केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । अरूपावचरेहि पन कामावचरा रूपावचरा अपरियापन्ना च नेव विज्जेय्या । अवरूपावचरा पन केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । ते पि च केचिदेव विज्जेय्या केचि अविज्जेय्या । अपरियापन्नेहि कामावचरादयो नेव विज्जेय्या । अपरियापन्ना पन निव्वानेन अविज्जेय्यत्ता केहिचि

१ सी०, म०-^० वसेन. २ See १.४२ last sentence. ३-१ सी०, सि०- नो, अत्थि, अ० बो०- नत्थि. ४-४ सी० omits.

विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । ते पि च मग्गकलानं अविज्जेय्यत्ता केचिदेव विज्जेय्या केचिदेव अविज्जेय्या ति ।

(५९) आसवनिहेते [§§ १०९६-११००] पञ्चकामगुणिङ्को रागो कामासवो नाम । रूपारूपमवेणु छन्दरागो ज्ञानानिकन्ति-तस्सतदिट्ठिसहजतो^१ रागो मववत्तेन पत्थना भवासवो नाम । द्वासट्ठि दिट्ठियो^२ दिट्ठासवो नाम । अट्ठुत्तुं टानेसु अज्जाणं अविज्जासवो नाम । तत्थ तत्थ आगतेसु फन आसवेसु असम्मोहात्थं एकविधादिभेदो वेदितव्वो । अत्थतो हेते थिरपरिवासियट्ठेन आसवा ति एवं एकविधा व होन्ति । थिनये फन “दिट्ठधम्मिकानं आसवानं संहराय संपरायिकानं आसवानं पटिपात्ताया” [विन० ३.२१; ५.१४३, २२३] ति दुविधेन आगता । सुचन्ते सज्जादेतने ताव “तयो”मे आसवो आसवा— कामासवो भवासवो अविज्जासवो” ति तिथिधेन आगता । निव्वेधिकपरियाये “अत्थि थिनसवे आसवा निरयगम-[370]-नीया, अत्थि आसवा तिरच्छान-धोनिगमनीया, अत्थि आसवा पेत्तिविसवगमनीया, अत्थि आसवा मनुस्सलोक-गमनीया, अत्थि आसवा देवलोकगमनीया” [अं० ३.४१४] ति पञ्चविधेन आगता । छल्लकनिपाते आहुनेव्वसुत्ते— “अत्थि आसवा संवरा पहातव्वा, अत्थि आसवा पटिसेवना पहातव्वा, अत्थि आसवा अधिवासना पहातव्वा, अत्थि आसवा परिवज्जना पहातव्वा, अत्थि आसवा थिनोदना पहातव्वा, अत्थि आसवा भावना पहातव्वा” [Of. अं० ३.३८७-९०] ति छविधेन आगता । सव्वीसव-परियाये “दस्सना-पहातव्वेहि” सद्धिं सत्तविधेन आगता । इध पनेते कामासवादि-भेदतो चतुर्विधेन आगता ।

(६०) तत्रायं वचनस्थो— पञ्चकामगुणसंज्ञाते कामे आसवो ‘कामासवो’ । रूपारूपसंज्ञाते कम्मतो च उपपत्तितो च दुविधे पि भवे आसवो ‘भवासवो’ । दिट्ठि एव आसवो ‘दिट्ठासवो’ । अविज्जा व आसवो ‘अविज्जासवो’ । कामेस्स [§ १०९७] ति पञ्चसु कामगुणेसु । कामच्छन्दो ति कामसंज्ञातो छन्दो, न कत्तुकम्पत्ता छन्दो, न धम्मच्छन्दो । कामनवत्तेन रजनवत्तेन च कामो येव रागो कामरागो । कामनवत्तेन नन्दनवत्तेन च कामो व नन्दी ति कामनन्दी । एवं सव्वत्थ कामसत्थं विदित्वा तण्हायनट्ठेन कामतण्हा, सिनेहनट्ठेन कामसिनेहो, परिदाहनट्ठेन कामपारिळाहो, मुच्छनट्ठेन काममुच्छा, गिल्लिथा परिनिट्ठापनट्ठेन कामउल्लोसानं वेदितव्वं । अयं सुच्यती ति अट्ठहि पदेहि विभत्तो कामासवो नाम सुचति ।

१ वि०-सहजतो. २ टी० 1st sutta 3.29. ३ See Vbh. 364, 362; P. Maung Tin, ii, p. 475, n. 3. ४ वि०, म०- पारिवासिव०. ५ सं० ४:१-२०४. ६ Cf. सं० ४ २५६. ७ म० १.६-१२. ८ म० १.७-९. ९ टी०, म०- परिदग्धन; सि०- परिदग्धन०.

(६१) भवेसु भवच्छन्दो [§ १०९८] ति रूपारूपभवेसु प्रवक्तव्यनावसेनेव पवत्तो छन्दो 'भवच्छन्दो' । सेसपदानि पि इमिना व नयेनेव वेदितव्यानि । सस्सतो लोको [§ १०९९] ति वा आदीहि दत्तहाकारेहि दिट्ठिपमेदो व पुत्तो । तथ सस्सतो लोको ति खन्धपञ्चकं लोको ति गहोवा 'अयं लोको निप्पो धुवो उब्ब-
कालिको' ति गण्हन्तस्स 'सस्सतं' ति गहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । [371] अस्स-
स्सतो ति तमेव लोकं 'उब्बिज्जति विनस्सती' ति गण्हन्तस्स उच्छेदगहणाकार-
प्पवत्ता दिट्ठि । अन्तवा ति परित्तकसिणलामिने 'सुप्पमत्ते' वा सरावमत्ते' वा' कसिणे समापन्नस्स अन्तोसमापत्तियं पवत्तिरूपारूपधम्मो लोको ति च कसिण-
परिच्छेदन्तेन च 'अन्तवा' ति गण्हन्तस्स 'अन्तवा लोको' ति गहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि ।
सा सस्सतदिट्ठि पि होति उच्छेददिट्ठि पि । विपुलकसिणलामिने पन कसिणे
समापन्नस्स अन्तोसमापत्तियं पवत्तिरूपारूपधम्मो लोको ति च कसिणपरिच्छेदन्तेन
च 'अनन्तो' ति गण्हन्तस्स 'अनन्तवा लोको' ति च गहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । सा
सस्सतदिट्ठि पि होति, उच्छेददिट्ठि पि ।

(६२) तं जीवं तं सरीरं ति भेदनधम्मस्य सरीरस्येव 'जीवं' ति गहितत्ता
सरीरे उब्बिज्जमाने 'जीवं पि उब्बिज्जती' ति उच्छेदगहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि ।
दुतियपदे सरीरतो अञ्जस्स जीवस्स गहितत्ता सरीरे उब्बिज्जमाने पि 'जीवं न
उब्बिज्जती' ति सस्सतगहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । होति तथागतो परं मरणा
ति आदीसु सत्तो तथागतो नाम । सो परं मरणा होती ति गण्हतो पठमा सस्सत-
दिट्ठि । न होती ति गण्हतो दुतिया उच्छेददिट्ठि । होति च न च होती ति
गण्हतो ततिया एकचसस्सतदिट्ठि । नेव होति न न होती ति गण्हतो चतुत्था
अमराधिकखेपदिट्ठि । इमे धम्मा आसवा ति इमे कामासवा च भवासवा च
रागवसेन एकतो क्त्वा, संखेपतो तयो, वित्थारतो चत्तारो धम्मा आसवा नाम ।

(६३) यो पन ब्रह्मानं विमार्न-कप्पकस्साभरणेसु छन्दरागो उप्पज्जति, सो
कामासवो होति न होती ति ? न होति । कस्मा ? पञ्चकामगुणिकस्स रागस्स
इथेव पहीनत्ता । हेतुगोच्छकं पन पावा लोमो हेतु नाम होति । गन्धगोच्छकं पत्वा
अभिज्ज्ञा कायगन्धो नाम । किलेसगोच्छकं पावा लोमो किलेसो नाम होति ।
दिट्ठिसहजातो पन रागो कामासवो होति न होती ति ? न होति; दिट्ठिरागो नाम
होति । वुत्तं हेतं "दिट्ठिरागरत्ते पुरिसपुग्गले दिन्नदानं नाम न महप्फले होति, न
[372] महानिसेसं" [पटि० १४२] ति । इमे पन आसवे किलेसपटिपाटिया पि
आहरितुं बट्ठति, मग्गपटिपाटियां पि । किलेसपटिपाटिया कामासवो अनायामि-
मग्गेन पहीयति, मवासवो अरहत्तमग्गेन, दिट्ठासवो सोतापत्तिमग्गेन, अविक्कासवो

१ विट्ठ० ४.२२; विमु० ४४. २ So read all authorities. ३ की०
१.२४.२८. ४ See ५.७७ below. ५ Cf. ५.७६, १०६.

अरहत्त्वमग्नेन । मग्गपटिपाटिया सोळापत्तिमग्नेन दिट्ठास्सवो पहीयति, अनागाग्नि-
मग्नेन कामासथो, अरहत्त्वमग्नेन भवासथो अधिज्जासवो चा ति ।

(६४) संयोजनेषु माननिर्देशे [§ १११६] सेव्योहमस्मी ति मानो ति
उत्तमद्वेन 'अहं सेव्यो' ति एवं उप्पज्जमानो । सदिसोहमस्मी ति मानो ति
समसमद्वेन 'अहं सदिसो' ति एवं उप्पज्जमानो । हीनोहमस्मी ति मानो ति
लामकद्वेन 'अहं हीनो' ति एवं उप्पज्जमानो । एवं सेव्यमानो सदिसमानो हीनमानो
ति इमे तथो माना तिण्णं जनानं उप्पज्जन्ति । सेव्यस्सा पि हि 'अहं सेव्यो सदिसो
हीनो' ति तथो माना उप्पज्जन्ति । सदिसस्सा पि, हीनस्सा पि । तस्य सेव्यस्स
सेव्यमानो व याथावमानो, इतरे द्वे अ-याथावमाना । सदिसस्स सदिसमानो व
...१०... हीनस्स हीनमानो व याथावमानो, इतरे द्वे अ-याथावमाना । इमिना किं
कथितं ? एकस्स तथो माना उप्पज्जन्ती ति कथितं । सुद्धककथुके [वि० ३५३-
३५५] पन पढमकमानभाजानिये एको मानो तिण्णं जनानं उप्पज्जन्ती ति कथितो ।

(६५) मानकरणवसेन मानो । मज्झना मज्झितसंत्तं ति आकारमाध-
निर्देशो । उत्तिष्ठद्वेन उप्पज्जति । चस्सुप्पज्जति ते पुग्गलं उप्पामेति, उत्तिष्ठापित्वा
उपेती ति उप्पज्जमे । समुत्तिष्ठद्वेन धज्जो । उत्तिष्ठपुनद्वेन धितं सम्पग्गहाती ति
सम्पग्गहात्तो । केतु वुचति धइसु पजेसु अचुप्पगतधज्जो । मानो पि पुनपुनं उप्पज्ज-
मानो अपरापरे उपादाव अचुप्पगतद्वेन केतु विधा ति 'केतु' । केतु इच्छती ति
केतुकम्भं, तस्स माथो केतुकम्भ्यता । सा पन चित्तस्स, न अतनी । तेन वुत्तं—
'केतुकम्भ्यता धित्तस्सा' [§ १११६] ति । मानसंपवुत्तं हि धितं केतु इच्छति ।
तस्स च माथो केतुकम्भ्यता; केतुसंखातो मानो ति ।

(६६) [373] इत्ता-निर्देशे [§ ११२१] या पर-लाभ-सक्कार-गरु-
भाव-मानन-वन्दन-पूजनासु इत्ता ति या एतेसु परेसं लामादीसु 'किं इमिना
इमेसं' ति परसंपत्तिणीयनलक्षणया इत्ता । तस्य लाभो ति चीवरादीनं वतुत्तं
पच्चयानं पटिलाभो । इत्तुकी हि पुग्गलो परस्स तं लाभं खीयति, 'किं इमस्स
इमिना' ति न इच्छति । सक्कारो ति तेसं येव पच्चयानं सुकतानं सुन्दरानं
पटिलाभो । गरुकारो गरुकिरिया, भारियकरणं । माननं ति मनेन पियकरणं ।
वन्दनं ति पच्चरित्तिद्वितेन वन्दनं । पूजना ति सग्गमालादीहि पूजना । इत्तायने-
वसेन इत्ता । इत्ताकारो इत्तायना । इत्तायितमाथो इत्तायितसं । उस्सा-
दीनि इत्तादि-वेषवचनानि । इमिस्सा पन इत्ताय खीयनलक्षणं आगारिकेन पि
अनागारिकेन पि वेदितव्यं ।

१ M., PTS-परसु. २ सी०, म०, ति०, म०वो० give this न which
is omitted by M. and PTS. ३ M., PTS, सी० omit भारिय. ४ See
note on ३.५६. ५ M., PTS- इत्ताकरण. ६-६ सी०- अगारिकेना पि
अगारिकेना पि.

(६७) आगारियो^१ हि^२ एकञ्चो कसिवाणिज्जादीनु अन्मत्तरेन आजीवेन जत्तनो पुरित्तकारं निरुत्ताय मद्दकं यानं वा वाहनं यौ लभति । अपरो तस्स अलाम-
रिण्को तेन लामेन न तुस्संति । 'कदा नु खो एस इमिस्स संपत्तिया परिहायित्वा
कप्पो हुत्वा चरिस्सती' ति चिन्तेत्वा एकेन कारणेन तस्मिं ताव संपत्तिया परि-
हीने अत्तमनो होति । अनागारियो पि एको इस्सायनको अञ्जं अत्तनो सुतपरियत्ति-
आदीनि निरुत्ताय उप्पन्नलाभादिसम्पत्तिं दिस्वा 'कदा नु खो एस इमेहि लामादीहि
परिहायिस्सती' ति चिन्तेत्वा, यदा तं एकेन कारणेन परिहीनं पस्सति, तदा अत्तमनो
होति । एवं परसम्पत्तिखीयनलक्षणा 'इस्सा' ति वेदितव्या ।

(६८) मच्छरियनिर्देशे [§ ११२२] वस्तुतो मच्छरियदस्सनत्थं^३ 'पञ्च मच्छ-
रियानि— आवासमच्छरियं' ति आदि वुत्तं । तत्थ आवासो मच्छरियं आवास-
मच्छरियं । तेसपदेसु पि एसेव नयो । आवासो नाम सकलारामो पि परिवेषं
पि एकीवरको पि रत्तिट्ठानादीनि^४ पि । तेसु वसन्ता सुखं वसन्ति पच्चये लभन्ति ।
एको भिक्षु वत्तसम्पन्नस्तेष्वेव पेत्तलस्स भिक्षुनो तत्थ आगमनं न इच्छति ।
आगतो पि [374] 'खिप्पं गच्छत्' ति इच्छति । इदं 'आवासमच्छरियं' नाम ।
मण्डनकारकादीनं पन तत्थ वासं अनिच्छतो आवासमच्छरियं नाम न होति ।

(६९) कुलं ति उपट्ठाककुलं पि जातिकुलं पि । तत्थ अञ्जस्स उपसं-
कमनं अनिच्छतो कुलमच्छरियं होति । पापपुग्गलस्स पन उपसंकमनं अनिच्छतो
पि मच्छरियं नाम न होति । सो हि तेस पसादभेदाय पटिपज्जति । पसादनं
रखित्तुं समत्थस्सेव पन भिक्षुनो तत्थ उपसंकमनं अनिच्छन्तो मच्छरी नाम
होति । लामो ति चतुपच्चयलामो च । तं अञ्जस्मिं सीलवन्ते लभन्ते येव 'मा
लभत्तु' ति चिन्तेन्तस्स लाममच्छरियं होति । यो पन सदादेयं विनिपातेति, अपरि-
भोगदुप्परिभोगादिवसेन विनासेति, पूतिमात्रं गच्छन्तं पि अञ्जस्स न देति, तं
दिस्वा 'सचे इमं एस न लभेय्य, अञ्जो सीलवा लभेय्य, परिभोगं गच्छेय्या' ति
चिन्तेन्तस्स मच्छरियं नाम नत्थि । वण्णो नाम सरीरवैण्णो पि गुणवैण्णो पि ।
तत्थ सरीरवण्ण-मच्छरियपुग्गलो 'परो पासादिको रूपवा' ति वुत्ते तं न कथेतु-
कामो होति । गुणवण्ण-मच्छरी सीलेन धुत्तरेन पटिपदाय आचारेन वण्णं न कथेतु-
कामो होति ।

(७०) धम्मो ति परियत्तिधम्मो च पटिवेधधम्मो च । तत्थ अरिय-
सावका पटिवेधधम्मं न मच्छरायन्ति, अत्तना पटिविद्धधम्मे सदेवकस्स लोकस्स
पटिवेधं इच्छन्ति । तं पन पटिवेधं 'परे जानन्तु' ति इच्छन्ति । तन्तिधम्मे येव

१-१ सि०— आगारिको पि. २ सि० व० insert hereafter रत्तनं वा ।
२ M., PTS— रत्तिट्ठान-लेणादीनि पि; सी०, म०— रत्तिट्ठान-विशद्वानादीनि पि ।
३ सी०, म०, M.— कवन्तु. ४ See note on this in ५.७१.

पन धम्ममच्छरियं नाम होति । तेन समजागतो पुग्गलो यं गूळ्हं गन्धं वा कथा-
मग्गं वा जानाति तं अज्झं न जानायेतुकामो होति । यो पन पुग्गलं उपपरि-
विस्सत्वा धम्मानुग्गहेन, धम्मं वा उपपरिविस्सत्वा पुग्गलानुग्गहेन न देति, अयं धम्म-
मच्छरी नाम न होति । तत्थ एकस्सो पुग्गलो लोलो होति, कालेन समणो होति,
कालेन ब्राह्मणो, [375] कालेन निगण्ढो । यो हि मिक्खु 'अयं पुग्गलो एवेणिआगतं
तन्ति सग्गं सुसुमं धम्मत्तरं भिन्दित्वा आलुळिस्सती' ति न देति, अयं पुग्गलं
उपपरिविस्सत्वा धम्मानुग्गहेन न देति नाम । यो पन 'अयं धम्मो सग्गो सुसुमो,
सचायं पुग्गलो गहिस्सति अज्झं व्याकरिवा अत्तानं आविकत्वा नरिस्सत्ती' ति
न देति, अयं धम्मं उपपरिविस्सत्वा पुग्गलानुग्गहेन न देति नाम । यो पन
'सचायं इमं धम्मं गहिस्सति, अम्हाकं समयं भिन्दितुं समथो भविस्सती' ति
न देति, अयं धम्ममच्छरी नामो होति ।

(७१) हमेसु पण्णसु मच्छरियेसु आवासमच्छरियेन ताव यक्खो वा पेतो
वा हुत्वा तरसेव आवासस्स संकारं सीत्तेन उभिस्सपित्ता विचरति । कुलमच्छरियेन
तरिस्स कुले अज्जेसं दानमाननादीनि करोन्ते । रित्त्वा 'भिन्नं वतिदं कुलं ममा' ति
चिन्तयतो लोहितं मुखतो उग्गच्छति, कुञ्चिधरेचनं पि होति, अन्तानि पि
खण्डखण्डानि हुत्वा निस्समन्ति । लाममच्छरियेन संघस्स वा गणस्स वा सन्तके
लामे मच्छरायिवा पुग्गलिकपरिभोगं विद परिभुजित्वा यक्खो वा पेतो वा महा-
अजगरो वा हुत्वा निव्वत्तति । सरिरवण्ण-गुणवण्णमच्छरेन पन परियत्तिधम्ममच्छ-
रियेन च अत्तनो वण्णं वण्णेति^१, परेसं वण्णे^२ 'वि-वण्णो एसो' ति दोसं वदन्तो
परियत्ति च कत्ताचि किञ्चि अदेन्तो दुव्वण्णो चेव एल्लमूगो च होति ।

(७२) अपि च आवासमच्छरियेन लोहगेदे पद्यति । कुलमच्छरियेन
अप्पलामो होति । लाममच्छरियेन गूथनिरये निव्वत्तति । वण्णमच्छरियेन भवे भवे
निव्वत्तस्स वण्णो नाम न होति । धम्ममच्छरियेन कुकुल्लेनिरये निव्वत्तति ।

(७३) मच्छरायनचसेन मच्छेरं । मच्छरायनाकारो मच्छरायना । मच्छ-
रेन^३ आवितस्से मच्छेरसमंगिनो भावो मच्छरायितत्तं । 'मग्गेव होन्तु मा
अज्झत्ता' ति सच्चा पि अत्तनो संपत्तियो व्यापेतुं न इच्छती ति विविच्छो । विवि-
च्छस्स भावो वेविच्छं, मुदुमच्छरियस्सेतं नामं । [376] कदरियो वुच्चति
अनादरो^४ । तरस भावो कदरियं । थद्धमच्छरियस्सेतं नामं । तेन हि समजा-
गतो पुग्गलो परं पि परेसं ददमानं निवारति । वुत्तं पि चेतं—

१ M., PTS—वेव नाम. २ सि० inserts hereafter पुग्गलस्स वा.

३ See Vim., p. 123 (ix) and note on the same. ४-५ सि०—वण्णो

ति, न परेसं वण्णो ति. ५ See S.i. 209, S.iii. 177, J&v. 143. ६ सी०—
मच्छरेन अचित्तस्स, M.—मच्छेदयित्तस्स. ७ M., PTS, सी०—अनरियो.

कदरियो पापसंकणो मिच्छादिद्वि अनादरो ।

इदमानं निवरेति याचमानान मोजनं' [सं० १.९६] ति ।

(७४) याचके दित्वा कटुकमायेन चित्तं अञ्जति संकोचती ति कटुकञ्चुको । तस्स मायो कटुकञ्चुकता । अपरो नयो — कटुकञ्चुकता पुचति कटञ्चु-गाही । समातिष्ठिक्पुण्याय हि उक्खलिया मत्तं गण्हन्ती सव्वतो-माणेन संकुटितेन अम्मैकटञ्चुना गण्हाति, पुरेस्सा गहेतुं न सक्कोति; एवं मच्छरिपुग्गलत्तं चित्तं संकुचति । तस्मिं संकुचिते कायो पि तथेव संकुचति, पटिबुटति, पटिनिवचति, न सम्पसारियती ति मच्छेरं 'कटुकञ्चुकता' ति वुत्तं ।

(७५) अगगहितत्तं चित्तस्सा ति परेसं उपकारकरणे दानादिनाकारेन यथा न सम्पसारियति, एवं आवरित्वा गहितभाषो चित्तत्तस । यस्मा पन मच्छरी पुग्गलो अत्तनो सन्तकं परेसं अदातुकामो होति परसन्तकं गण्हितुकामो, तस्मा 'इदं अच्छरियं मय्हेव होतु, मा अञ्जस्सा' ति पवत्तिवसेन' त्स अत्तसंपत्तिनिगूह-लक्खणता परत्तपत्तिगहणलक्खणता वा वेदतिव्वा । सेसं इमहिं गोच्छके उत्तानत्थमेव ।

(७६) इमानि पन संयोजनानि किलेसैपटिपाटिया पि आहरितुं बह्वि मग्ग-पटिपाटिया पि । किलेसपटिपाटिया कामरागपटिपसंयोजनानि अनागामिमग्गेन पहीयन्ति, मानसंयोजनं अरहत्तमग्गेन, दिट्ठिविचिकिच्छासीलव्वतपरामासा सोता-पत्तिमग्गेन, मव्वरागसंयोजनं अरहत्तमग्गेन, इस्सामच्छरियानि सोतापत्तिमग्गेन, अविज्जा अरहत्तमग्गेन । मग्गपटिपाटिया दिट्ठिविचिकिच्छासीलव्वतपरामासा-इस्सा-मच्छरियानि सोतापत्तिमग्गेन पहीयन्ति, [३७७] कामरागपटिपा अनागामिमग्गेन, मानमव्वरागअविज्जा अरहत्तमग्गेना ति ।

(७७) गन्धगोच्छके [§ ११३५-५०] नामकायं गन्धेति, पुत्तिपटिपन्धि-वसेन बह्विं घहेती ति कायगन्धो । सव्वञ्जुभावितं पटिकित्तिपित्वा सस्सतो लोको इदमेव सव्वं मोघमज्जं ति इमिना आकारेन अभिनिविसती ति इदं-सव्व्वाभिनिधेसो । यस्मा पन अभिज्ज्ञा-कामरागानं विवेषो अरिथ, तस्मा आमिज्ज्ञाकावनाथत्थं पदमाज्जे "यो कामेसु कामच्छन्दो कामरागो" [§ १०९७] ति अवत्वा यो रागो सारागो [§ ११३६] ति आदि वुत्तं । इमिना यं देह्मो वुत्तं 'ब्रह्मानं विमानादीसु छन्दरागो कामासयो नाम न होति, गन्धगोच्छकं पत्वा अभिज्ज्ञा कायगन्धो होती' ति तं सु-वुत्तं ति वेदितव्वं । परतो णिलसगोच्छके [§ १२२९-१२५३] पि एतेव नवो । ठपेत्वा सीलव्वतपरामासे [§ ११३९] ति इदं

१ Kindred Sayings i. 120. २ सि० - कटञ्चुकता. ३ M., सी० - अगगग^०. ४ All authorities but सि० read अत्त. ५ Cf. ५.६३, १०३. ६ सि० omits वुत्ति. ७ See ५.५३ above.

यस्मा सीलन्तपरामासो 'इदमेव' सच्चं' ति आदिना आकारेण नाभिनिधिसति, 'सीलेन मुद्धी' ति आदिना एव पन अभिनिधिसति, तस्मा भिच्छादिद्विभूतं पि तं पटिस्सियन्तो 'इपेस्वा' ति आह ।

(७८) नीवरणगोच्छकस्स थीनमिद्धनिदेसे [§ ११५५-५७] चित्तस्स अकल्यता [§ ११५६] ति चित्तस्स गिलानमावे । गिलानो हि अकल्यको ति वुच्चति । विनये पि वुत्तं— "नाहं भन्ते' अकल्यको" ति [ ] । अकम्म-
ज्जता ति चित्तगेलज्जसंज्ञातो व अकम्मज्जताकारो । ओलीयना ति ओलीयना-
कारो । इरियापयिकचित्तं हि इरियापथं सन्वारितुं असक्कोत्तं, कस्ये वग्गुली
विय, खोले लभितकान्तैवारको विय च, ओलीयति । तस्स तं आकारं सन्धाव
ओलीयना ति वुत्तं । दुतियपदं उपसम्भावसेन वहुितं । लोभं ति अविष्कारिकताय
पटिकुटितं । इतरे द्वे आकारमावनिदेसा । थीनं ति सपिपिग्गो विय अविष्कारिक-
ताय पनमावेन ठितं । थीयना ति आकारनिदेसो । थीयितमाथो थीयितत्तं, अवि-
ष्कारवसेनेव चद्धता ति अथो ।

(७९) [378] कायस्सा [§ ११५७] ति खन्धत्तयसंज्ञातस्स नामकायस्स ।
अकल्यता अकम्मज्जता ति देहो वुत्तयेनेव । मेथो विय आकासं कायं
ओनय्ही ति ओनाहो । सम्भतो-माणेन ओनाहो परियोनाहो । अम्मन्तरे
समोदन्धती ति अन्तोसमोरोधो । यथा हि नगरे कन्धत्था गहिते मनुस्सा वदि
निक्खमित्तुं न लभन्ति, एवं मिद्धेन समोरुद्धा धम्मा विष्कारवसेन निक्खमित्तुं न
लभन्ति । तस्मा अन्तोसमोरोधो ति वुत्तं । मेधती ति मिद्धं^१; अकम्मज्जमावेन
विहिंसती ति अथो । सुपन्ति तेना ति सोप्यं । अस्सिदलादीनं पञ्चलभावं करोती
ति पञ्चलायिका । सुपना सुपितत्तं ति आकारमावनिदेसा । यं पन तेसं पुरतो
'सोप्य'-पदं तस्स पुन वचने कारणं वुत्तमेव ।

(८०) इदं वुच्चति थीनमिद्धनीवरणं ति इदं थीनं च मिद्धं च एकतो
कस्सा आचरणट्टेन थीनमिद्धनीवरणं ति वुच्चति । यं वेपुग्ग्येन सेक्खपुथुज्जनानं
निहाय पुज्जभागअवरमाणेत्तुं उप्पज्जति तं अरहत्तमग्गेन समुच्छिज्जति । सीणा-
सवानं पन करजकायस्स दुज्जलमावेन भवंगोतरणं होति, तस्मिं असम्मिस्से वत्त-
माने ते सुपन्ति, सी मेसं निहा नाम होति । तेनाह अगथा— "अभिजानामि खो
अहं अग्निवेत्तन, गिम्हानं पच्छिमे मासे चतुग्गुणं संचाटिं पज्जप्पेस्वा दक्खिणेन

१ Cf. वि० ३.६२, which omits this word. २ ति० "पानीय".

३ ५.७८. ४ See note on this on ३.५५७. ५ See ३.२८३, २९०;
Also cf. ३.५५३, ५.४०, ४३, ५०. ६ See Middha and Middhavādina
(referred to in note on ३.५५७) pp. 8-12. ७ सं० अ० १-३५.
८ M., PTS— वा.

पस्सेन सम्पजानो निहं ओत्तकमिता” [म० १.२४९] ति । एवरूपो एनायं करजकायस्स दुब्बलभावो न मग्गवज्जो, उपादिन्नके पि अनुपादिन्नके पि लब्धमिति । उपादिन्नके लब्धमानो यदा स्त्रीणासवो दीपमग्गं गतो होति, अज्जतरं वा पन कम्मं कत्वा किलन्तो, एवरूपे काले लब्धमिति । अनुपादिन्नके लब्धमानो पण्णपुप्फेसु लब्धमिति । एकच्चानं हि रुक्खानं पण्णानि सुरियातपेन पसारियन्ति रत्ते पटिकुटन्ति, पटुमपुष्पादीनि सुरियातपेन पुष्कन्ति, रत्ते पुन पटि-[379]-कुटन्ति । इदं पन मिद्धं अकुसलत्ता स्त्रीणासवानं न होती ति ।

(८१) तस्य सिया—‘न मिद्धं अकुसलं । कस्मा ? रूपत्ता । रूपं हि अव्याकृतं । इदं च रूपं । तेनेयेत्थ ‘कायस्स अकल्यता अकम्मज्जता’ति कायमाहणं कर्तं ति ।

(८२) ‘यदि ‘कायस्सा’ति वुत्तमत्तेनेतं रूपं, कायपस्सदादयो पि धम्मा रूपमेव भवेयुं । ‘सुलं च कायेन पटिसंवेदेति’ ‘कायेन च परमात्थसच्चं सन्धि-करोती’ति रूपपटिसंवेदन-परमात्थसच्चसन्धिकरणानि पि रूपकायेनेव सिधुं । तस्मा न वत्तन्वं एतं ‘रूपं मिद्धं’ ति । नामकायो हि एत्थ कायो नाम’ ।

(८३) ‘यदि नामकायो, अथ कस्मा ‘सोप्यं पचलायिका’ [§११५७] ति वुत्तं ? न हि नामकायो सुपति, न पचलायती’ति ।

(८४) ‘लिगादीनि विप इन्द्रियस्स, तस्स फलत्ता । यथा हि ‘इत्थिलिगं इत्थिनिमित्तं इत्थिकुत्तं इत्थाकप्पो’ति इमानि लिगादीनि इत्थिन्द्रियस्स फलत्ता वुत्तानि, एवं इमस्सा पि नामकायगोलज्जसंखातस्स मिद्धस्स फलत्ता सोप्पादीनि वुत्तानि । मिद्धे हि सति तानि होन्ती ति । कल्पवृक्षेन, मिद्धं अरूपं पि समानं ‘सोप्यं पचलायिका सुपता सुपित्तं’ [§११५७] ति वुत्तं । ‘अन्निखदलादीनं पचल-भावं करोती ति पचलायिका’ [५.७९] ति वचनत्थेना पि चायं आथो साधितो देवा ति न रूपं मिद्धं । ओनाहारीहि पि च’स्स अरूपभावो दीपितो येव । न हि रूपं नामकायस्स ‘ओनाहो परियोनाहो अन्तोसमोरोथो’ होती ति ।

(८५) ‘ननु च इमिना व कारणेनेतं रूपं ? न हि अरूपं कस्सचि ओनाहो, न परियोनाहो, न अन्तो-समोरोथो होती’ति ।

(८६) ‘यदि एवं, आवरणं पि न भवेत्था । तस्मा नै होती’ । यथा काम-च्छन्दादयो अरूपधम्मा आवरणट्ठेन नीकरणा, एवं इमस्सा पि ओनाहारि-अत्थेन ओनाहादिता वेदितव्या । अपि च “पञ्च नीकरणे पहाय चेतसो उपकिल्लेसे पज्जाय

१ The lengthy but interesting discussion on this continues upto ५.९४. Paragraphs with even numbers represent the orthodox view and those with odd numbers contain the opponents' objections and their views. २-२ सि०-३३ च रूपं तेने-येत्थ...लपसहणं गतं ति । ३ PTS, म०, सि० omit.

दुष्कलीकरणे” [वि० २४५, २५६, सं० ५.१६०] ति वचनतो येतं अरुपं । न [380] हि रूपं चित्तुराकिलेसो, न पञ्जाय दुष्कलीकरणं होतुं ति ।

(८७) ‘करमा न होति ? ननु वुत्तं— “सन्ति मिक्खवे एके समणब्राह्मणा सुरं पिबन्ति मेरवं, सुरामेरयपाना अप्पटिविरता, अयं मिक्खवे पठमी समणब्राह्मणानं उपक्किलेसो” [अं० २.५३] ति । अपरं पि वुत्तं “छ खो’मे गहपतिपुत्त आदीनवा सुरामेरयमज्जपमादट्ठानानुयोगे— सन्दिट्ठिको धनजानि, कलहप्पवट्ठनी, रोगानं आवत्तनं, अकित्तिस्सज्जननी, हिरिकोपीननिदेसनी, पञ्जाय दुष्कलीकरणो त्वेव छट्ठं पदं मयती” [दी० ३.१८२] ति । पचक्खतो पि चेत्तं सिद्धमेव । यस्मा मज्जे उदरगते, चित्तं संकिलिस्सति, पञ्जा दुष्कला होति, तस्मा मज्जं विय मिद्धं पि चित्तसंकिलेसो चेव पञ्जाय दुष्कलीकरणं च सिधा’ति ।

(८८) ‘न, पचयनिदेसतो । यदि हि मज्जं संकिलेसो भवेत्थ, सो “इमे पच्च नीवरणे पढान चेत्तसो उपक्किलेसे” ति वा, “एवमेव सो मिक्खवे पश्चिमे चित्तस्स उपक्किलेसा, येहि उपक्किलेसेहि उपक्किलिट्ठं चित्तं न चेव मुदु होति, न च कम्मनियं, न च पमस्सरं, न च पमंगु, न च सग्मा समाधिपति आत्तवानं खपाय । कतमे पच्च ? कामच्छन्दो मिक्खवे चित्तस्स उपक्किलेसो” [सं० ५.९२, अं० ३.१६] ति वा, “कतमी च मिक्खवे चित्तस्स उपक्किलेसो ? अभिक्खविस्समलीभो चित्तस्स उपक्किलेसो [Cf. अं० २.६७]” ति वा— एवमादीसु उपक्किलेसनिदेसेसु निहेसं आगच्छेत्थ । यस्मा पन तस्मिं पि ते किलेसो उपपज्जन्ति ये’ चित्तसंकिलेसा चेव पञ्जाय च दुष्कलीकरणा होन्ति, तस्मा तं तेसं पचयत्ता पचयनिदेसतो एवं वुत्तं । मिद्धं पन सयमेव चित्तसंकिलेसो चेव पञ्जाय दुष्कलीकरणं चा ति अरुपमेव मिद्धं । किं च मिथ्यो ? सम्पयोगवचनतो । “धीनमिद्धनीवरणं अधिक्का-नीवरणेन नीवरणं वेथ नीवरणसंवुत्तं चा [§ ११७०]” ति हि वुत्तं । तस्मा सम्पयोगवचनतो नयिदं रूपं । न हि रूपं ‘संवुत्त’-संस्सं लभती’ ति ।

(८९) अथा पि सिधा— ‘यथा-[381]-लामवत्तेनेत्तं वुत्तं । यथा हि “सिप्पिकसम्पुत्तं पि सक्खरकटलं पि मच्छगुम्भं पि चरत्तं पि तिट्ठन्तं पो” [मं० १.२७९] ति एवं एकतो’ कत्तो यथालामवत्तेन वुत्तं । सक्खरकटलं हि तिट्ठति येव न चरति, इत्तद्वत् तिट्ठति पि चरति पि । एवं इथा पि मिद्धं नीवरणमेव, न सम्पवुत्तं, धीने नीवरणं पि सम्पवुत्तं पी ति सव्वं एकतो कत्ता यथालामवत्तेन “नीवरणं चेव नीवरणसम्पवुत्तं चा” [§ ११७०] ति वुत्तं । मिद्धं पन यथा सक्खर-कटलं तिट्ठतेव न चरति, एवं नीवरणमेव, न सम्पवुत्तं । तस्मा रूपमेव मिद्धं’ ति ।

(९०) ‘न, लपभार्याभिद्धितो । सक्खरकटलं हि न चरती ति विना पि

१ So reads D. iii. 183. २ सी०, म०—उपक्किलेसा. ३ M omits.

४ See अधि० वि० p. 49. ५-५ All but सी०, म० omit. ६ M., PTS रूपमाव’.

सुत्तेन सिद्धं । तस्मा तत्थ यथालामवसेन'त्थो होतु । मिद्धं पन रूपं ति असिद्ध-
मेतं । न सक्का तस्स इमिना सुत्तेन रूपमावो साधेतुं ति मिद्धस्स रूपमावातिद्धितो
न इदं यथालामवसेन पुत्तं ति अरूपमेव मिद्धं । किं च मिथ्यो ? 'चत्तत्ता'ति
आदिवचनतो । विमंगरिम्मि हि "विगतथीनमिद्धो ति तस्स थीनमिद्धस्स चत्तत्ता
वत्तत्ता मुत्तत्ता पहीनत्ता पटिनिस्सट्ठत्ता, तेन बुच्चति विगतथीनमिद्धो" [वि० २५४]
ति च, "इदं चित्तं इम्महा थीनमिद्धा सोधेति विसोधेति परिसोधेति मोचेति
विभोधेति परिमोचेति, तेन बुच्चति थीनमिद्धा चित्तं परिसोधेति" [वि० २५४] चा
ति—एवं 'चत्तत्ता' ति आदि पुत्तं । न च 'रूपं' एवं बुच्चति, तस्मा पि अरूप-
मेव मिद्धं ति ।

(९१) 'न, चित्तजस्सत्तम्मववचनतो । तिविधं हि मिद्धं— चित्तजं उतुजं
आहारजं' च । तस्मा यं तत्थ चित्तजं तस्स विमंगे ज्ञानचित्तेहि असम्मभो
पुत्तो, न अरूपमावो साधितो ति रूपमेव मिद्धं ति ।

(९२) 'न, रूपमावातिद्धितो वै । मिद्धस्स हि रूपमावे सिद्धे सक्का ऐतं
लद्धुं । तर्धे चित्तजरसे असम्मवो' पुत्तो । सो एव च न सिक्खती ति अरूप-
मेव मिद्धं । किं च मिथ्यो ? 'पहान'-वचनतो । भगवता हि "छ भिक्खवे धम्मे
पहाय मव्वो [382] पटमं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरितुं; कतमे छ ? कामच्छन्दं, व्यापादं,
थीनमिद्धं, उदक्कं, कक्कच्छं, विचिकिच्छं; कामेसु सो पन'स्स आदीनवो
सम्मपज्जाय सुट्ठिही होती" [अ० ३.४२८] ति च, "इमे पज्ज नीवरणे पहाय
बलवतिवा पज्जाय अत्तथं वा परत्तं वा अस्सती" [अ० ३.६४] ति आदीसु च
मिद्धस्सा पि पहानं पुत्तं । न च रूपं पहातव्वं । यथाह— "रूपलब्धो अभि-
ज्जेय्यो, परिज्जेय्यो, न पहातव्वो, न मावेत'त्थो" [Cf. सं० ३.२६] ति इमस्सा
पि 'पहान'-वचनतो अरूपमेव मिद्धं ।

(९३) 'न, रूपस्सा पि पहानवचनतो । "रूपं भिक्खवे न तुग्धाकं, तं पज-
इथा" [सं० ३.३३] ति । एत्थ हि रूपस्सा पि पहानं पुत्तमेव । तस्मा अकारणमेतं' ति ।

(९४) 'न, अज्जथा पुत्तत्ता । तस्मिं हि सुत्ते "यो भिक्खवे रूपे छन्दराग-
विनवो तं तत्थ पहानं" [Cf. सं० ३.२८] ति एवं छन्दरागपहानवसेन रूपस्त
पहानं पुत्तं, न यथा "छ धम्मे अप्पहायै पज्ज नीवरणे पहाया" [Cf. अं० ३.६४]
ति एवं पहातव्वमेव पुत्तं ति, अज्जथा पुत्तत्ता, न रूपं मिद्धं । तस्मा यमेतामि
"सो इमे पज्ज नीवरणे पहाय चेतसो उपक्खिलेसे" [वि० २४५, २५६] ति

१ Cf. वि० p.48. २ वि० २५४—चित्त...थीनमिद्धा सोधेति...; also im-
plied by the words चत्तत्ता etc. ३-३ M.—अरूपमावातिद्धितो व. ४ अ० यो०
(p.206)—एतं ति 'एत्थ चित्तनमिद्धस्स असम्मवो पुत्तो'ति वचनं लद्धुं सक्का । तत्र विमंगे
चित्तनस्त रूपस्स असम्मवो भववत्ता वृत्तो । ५ M.—चित्तजस्त तम्मवो. ६ सी० म०
insert hereafter न सिद्धिकावयो. ७ सी० म०—पहाय.

आदीनि सुत्तानि वुत्तानि, एतेहि चेव अज्जेहि च सुत्तेहि अरूपमेव मिदं ति वेदितव्वं । तथा हि— “पञ्चिमे भिक्खवे आवरणा नीवरणा चेतसो अज्झारुद्धो पञ्जाय दुच्चलीकरणा । कतमे पञ्च ? कामच्छन्दो भिक्खवे...पे०...धीनमिदं भिक्खवे आवरणं नीवरणं चेतसो अज्झारुद्धं पञ्जाय दुच्चलीकरणं” [अ० २.६३, सं० ५.९६] ति च, “धीनमिदं नीवरणं भिक्खवे अन्धकरणं अचक्खुकरणं अज्झाणकरणं पञ्जानियोषिकं विषातपक्खिकं अनिव्वानसंवत्तनिकं” [Cf. म० १.११५] ति च, “एवमेव लो ब्राह्मण यस्मिं समये धीनमिदपरियुद्धितेन चेतसा विहरति धीनमिदपरेतेना” [अ० ३.२३२] ति च, “अयोनिस्सो भिक्खवे मनसि-
करोतो अनुप्पजो चेव कामच्छन्दो उप्पज्जति ...पे०... [368] अनुप्पन्नं चेव धीन-
मिदं उप्पज्जती” [सं. ५.९३] ति च, “केवलो हायं भिक्खवे अकुसलराशिं यदिदं पञ्च नीवरणानी” [Cf. अ० ३.६५] ति च— एवमादीनि च अनेकानि एतस्स अरूपमावज्जेतनकानेव सुत्तानि वुत्तानि । यस्मा चेतं अरूपं तस्मा आरूपे पि उप्पज्जति । वुत्तं हेतं महापकरणपट्टाने—“नीवरणं धम्मं पटिच्च नीवरणो धम्मो उप्पज्जति, न पुरेजातपञ्चया” [दुक्क० २९१] ति एतस्स विमंसे “आरूपे कामच्छन्दनीवरणं पटिच्च धीनमिदं...उद्धव्यं अविज्जानीकरणं” [दुक्क० २९१] ति सव्वं विथारेतव्वं । तस्मा सन्निट्ठानमेव गन्तव्यं अरूपमेव मिदं ति ।

(९५) कुक्कुच्चनिदहे [§ ११६०] अकप्पिये कप्पियसञ्जिता ति आदीनि मूलतो कुक्कुच्चरस्सत्तयं वुत्तानि । एवं-सञ्जिताय हि कते वीतिकम्मे, निट्ठिते वत्थु’व्जाचारे, पुन सञ्जातसत्तिनो ‘दुट्ठं मया कतं’ ति एवं अनुत्पमानस्स पच्छानुतापवत्तेनेतं उप्पज्जति । तेन तं मूलतो दस्सेतुं ‘अकप्पिये कप्पियसञ्जिता’ ति आदि वुत्तं । तत्थ अकप्पियमोज्जनं कप्पियसञ्जी हुत्वा परिमुज्जति, अकप्पिय-
मंसं कप्पियमंसतञ्जी हुत्वा, अच्छमंसं ‘सूकरमंसं’ ति, दीपिमंसं वा ‘मिगमंसं’ ति खादति; काले वीतिवत्ते कालसञ्जाय, पवारत्वा अप्पवारितसञ्जाय, पत्तहिं रजे पतिते पटिग्गहितसञ्जाय भुज्जति— एवं ‘अकप्पिये कप्पियसञ्जिताय’ वीतिकमं करोति नाम । सूकरमंसं च अच्छमंसतञ्जाय खादमानो, काले च विकालसञ्जाय भुज्जमानो ‘कप्पिये अकप्पियसञ्जिताय’ वीतिकमं करोति नाम । अनवज्जे पन किञ्चिदेव वज्जसञ्जिताय, वज्जे च अनवज्जसञ्जिताय करोन्तो ‘अनवज्जे वज्जसञ्जिताय वज्जे अनवज्जसञ्जिताय’ वीतिकमं करोति नाम । यस्मा पनेतं “अकतं वत मे कत्थाणं, अकतं कुसलं, अकतं मीरुत्ताणं, कतं पापं, कतं सुद्धं, कतं किञ्चित्तं” [अ० २.१७४] ति एवं अनवज्जे वज्जसञ्जिताय पि कते वीति-

१ M PTS अज्झारेहा. २ This discussion commenced with ५.८०-८१ ३ ली० म०, ति०- सुद्धं.

कृत्वे उपपन्नति, तस्मात्स अञ्चं पि वस्तु अनुजानन्तो यं एवरूपं [§ ११६०] ति आदिमाह ।

(९६) [384] तथ कुक्कुच्चपदं वृत्तायमेव । कुनकुचायनाकारो कुक्कु-
चायना । कुक्कुच्चेन अयितस्स मावो कुक्कुच्चायितत्तं । चेतसो विप्पटि-
सारो ति एत्थ कताकतस्स सावज्जानवज्जस्स वा अभिमुखममनं 'विप्पटिसारो'
नाम । यस्मा पन सो कतं वा पापं अकतं न करोति, अकतं वा कल्याणं कतं न
करोति, तस्मा विरूपो कुच्छित्तो वा पटिसारो ति 'विप्पटिसारो' । सो पन चेतसो,
न सत्तत्त्वा ति आपनत्थं 'चेतसो' विप्पटिसारो ति वुत्तं । अयमस्स समावनिहेतो ।
उप्पज्जमानं पन कुक्कुच्चं आरम्भमिव कंसपत्तं मनं विलिखमानमेव उपपन्नति,
तस्मा मनोधिलेखा ति वुत्तं । अयमस्स किच्चनिहेतो । यं पन चिनये "अथ
सो आयस्मा स्सारिपुत्तो भगवता पटिक्खित्तं अनुवसित्वा आवसथपिण्डं परिमुञ्जितुं"
[विन० ४.७०] ति कुक्कुच्चायन्तो न पटिग्गहेसी ति कुक्कुच्चं आगतं, न तं
नीवरणं । न हि अरहत्तो 'दुट्ठु मया इदं कतं' ति एवं अनुत्तापो अत्थि । नीवरण-
पटिरूपकं पनेत्तं 'कप्पति न कप्पती' ति वीमसन्संस्सत्तं चिनयकुक्कुच्चं नाम ।

(९७) "कतमे धम्मा नीवरणा चेव नीवरणसंपयुत्ता चा" [§ ११७०] ति
पदस्स निर्देशे यस्मा धीनमिदं अञ्जमञ्जं न विजहति, तस्मा धीनमिदानीवरणं
अविज्जानीवरणेन नीवरणं चेव नीवरणसम्पयुत्तं चा ति अभिन्दित्वा वुत्तं । यस्मा
पन उदच्चै सत्ति पि कुक्कुच्चस्सामावा कुक्कुच्चेन विना पि उदच्चं उपपन्नति,
तस्मा तं मिन्दित्वा वुत्तं । ये च येन संपयोगं न गच्छति, तं न योजितं ति
वेदितव्वं । इमे पन नीवरणे किलेसपटिपाटियां पि आहरितुं बहुति मग्गपाटिपाटिया
पि । किलेसपटिपाटिया कामच्छन्दव्यापादा अनागामिमग्गेन पटीयन्ति, धीनमिदु-
दच्चानि अरहत्तमग्गेन, कुक्कुच्चविचिकिच्छा सोत्तापत्तिमग्गेन, अविज्जा अरहत्त-
मग्गेन । मग्गपटिपाटिया सोत्तापत्तिमग्गेन कुक्कुच्चविचिकिच्छा पटीयन्ति, अना-
गामिमग्गेन कामच्छन्दव्यापादा, अरहत्तमग्गेन धीनमिदुदच्चविज्जा ति ।

(९८) [385] परामासगोच्छके [§ ११७४-११८४] ते धम्मे ठपेत्था
[§ ११७६] ति पुच्छासमागेन बहुवचनं कतं ।

(९९) उपादाननिर्देशे [§ १२१३-१२२८] वस्तुसंस्सत्तं कामं उपादि-
यती ति कामुपादानं । [§ १२१३] कामो च सो उपादानं चा ति पि कामु-
पादानं । उपादानं ति दब्बहण्णं । दब्बहत्थो हि एत्थ 'उप'-सहो 'उपायास-
उपकट्ठा'दीसु विथ । तथा दिट्ठि च सा उपादानं चा ति विट्ठुपादानं । दिट्ठि

१ Vin. iv, 70 reads वुज्जितुं. २ See ५.६३, ७६, १००, १०३.

३ See ५.५६ (§§ 1084, 1087).

उपादियतीति दिट्ठुपादानं । 'यस्सतो अत्ता च लोको चा' ति आदीसु हि पुरिम-
दिट्ठि उत्तरदिट्ठि उपादियतीति । तथा सीलब्धत्वं उपादियतीति सीलब्धतुपादानं ।
सीलब्धत्वं च तं उपादानं चाति पि सीलब्धतुपादानं । गोसील-गोवतादीनि हि 'एवं
सुद्धी' ति अभिनिवेशतो सयमेव उपादानानि । तथा, वदन्ति एतेनाति 'वादो';
उपादियतीति 'उपादानं' । किं वदन्ति, उपादियन्ति वा ? अत्तानं । अत्तनो वादु-
पादानं अत्तवादुपादानं; 'अत्तवादमच्चमेव वा अत्ता' ति उपादियन्ति एतेनाति
अत्तवादुपादानं । यो कामेसु कामच्छन्दो [§ १२१४] ति एत्थापि वत्थुकामो व
अन्यसेसतो कामाति अधिपेता । तस्मात्तथुकामेसु कामच्छन्दो इध कामुपादानं ति
अनागामिनो पि तं सिद्धं होति । पञ्चकामगुणवत्थुको पन'स्स कामरागो व नत्थीति ।

(१००) दिट्ठुपादाननिदेसे [§ १२१५] नत्थि दिचं ति । दिचं नाम

अस्थि, सक्का कस्सचि किंचि दातुं ति जानाति; दिक्खस्स पन कलविपाको नत्थी
ति गण्हाति । नत्थि यिट्ठं ति । यिट्ठं बुद्ध्यति महायागो । तं याजितुं सक्का ति
जानाति; यिट्ठस्स पन कलविपाको नत्थीति गण्हाति । द्दुत्तं ति आहुनपाहुनमंगल-
किरिवा । तं कातुं सक्का ति जानाति; तस्स कलविपाको नत्थीति गण्हाति ।
सुकटदुक्कटानं ति एत्थ दस कुसलकम्मपथा सुकटकम्मानि नाम । दस अकु-
सल-कम्मपथा दुक्कट-[386]-कम्मानि नाम । तेनं अत्थिमावं जानाति कल-
विपाकं पन नत्थीति गण्हाति । नत्थि अयं लोको ति परलोके टितो इमं लोकं
नत्थीति गण्हाति । नत्थि परलोको ति इध लोके टितो परलोकं नत्थीति
गण्हाति । नत्थि माता नत्थि पिता ति मातापितृनं अत्थिमावं जानाति, तेषु
कतवच्चयेन कोचि कलविपाको नत्थीति गण्हाति । नत्थि सत्ता ओपपाटिका
ति चयनकउपपन्नकसत्ता नत्थीति गण्हाति । सम्मग्गता सम्मापटिपच्चा
ति अनुलोमपटिपदं पटिपच्चा भम्मिक-समणब्राह्मणा लोकस्मिं नत्थीति गण्हाति ।
ये इमं च लोकं ... ये ... पवेदेन्तीति इमं च लोकं परं च लोकं अत्तना व
अभिचित्तिट्ठेन जाणेन अत्था पवेदनसमत्थो सव्वञ्जू बुद्धो नाम नत्थीति गण्हाति ।
इमानि पन उपादानानि किलेसपटिपाटिया पि आहरितुं वट्ठति मग्गपटिपाटिया पि ।
किलेसपटिपाटिया कामुपादानं चतुहि मग्गेहि पहीयति, सेसानि तीणि सोतापत्ति-
मग्गेन । मग्गापटिपाटिया सोतापत्तिमग्गेन दिट्ठुपादानादीनि पहीयन्ति, चतुहि
मग्गेहि कामुपादानं ति ।

(१०१) किलेसगोच्छके [§ १२१९-५३] किलेसा एव किलेसवत्थूनि ।
वसन्ति वा एत्थ अस्सीणासवा सत्ता लोमादीसु पतिट्ठित्तता ति 'वत्थूनि' । किलेसा
चैव तत्पटिट्ठानं सत्तानं वत्थूनि चाति 'किलेसवत्थूनि' । यस्मा चेत्थ अनन्तर-

पञ्चादिभाषेन उष्णवज्रयाना किलेसा पि वसन्ति एष नाम, तस्मा किलेसानं कथूनी ति पि 'किलेसवत्थूनि' ।

(१०२) तत्थ कतमो लोभो ? यो रागो सारागो [§ १२३०] ति अयं पन लोभो हेतुगोच्छकं गन्धगोच्छके इमस्मिं किलेसगोच्छके ति वीसु ठान्सु अतिरेकपदसत्तेन निदिट्ठो । आसव-संयोजन-ओष-योग-नीवरण-उपादानगोच्छकेसु अट्ठहि अट्ठहि पदेहि निदिट्ठो । स्वायं अतिरेकपदसत्तेन निदिट्ठद्वानि पि अट्ठहि अट्ठहि पदेहि निदिट्ठद्वानि पि निष्पदसतो व गहितो ति वेदितव्वो । [387] तेसु हेतु-गन्ध-नीवरण-उपादान-किलेसगोच्छकेसु चतुमग्गवज्झा तग्हा एकेनेव कोट्ठासेन टिता । आसव-संयोजन-ओष-योगेसु चतुमग्गवज्झा पि द्वे कोट्ठाया इत्था टिता । कथं ? आसवेसु कामासवो भवासवो ति, संयोजनेसु कामरागसंयोजनं भवराग-संयोजनं ति, ओषेसु कामोषो भवोषो ति, योगेसु कामयोगो भवयोगो ति ।

(१०३) इमानि पन किलेसवत्थूनि किलेसपटिपाटिया पि आहरितुं पैट्ठहि मग्गपटिपाटिया पि । किलेसपटिपाटिया लोभो चतुहि मग्गेहि पहीयति, दोभो अनागामिमग्गेन, मोह-माना अरहत्तमग्गेन, दिट्ठिविचिकिञ्छा सोतापत्तिमग्गेन, यानादीनि अरहत्तमग्गेन । मग्गपटिपाटिया सोतापत्तिमग्गेन दिट्ठिविचिकिञ्छा पही-यन्ति, अनागामिमग्गेन दोसो, अरहत्तमग्गेन सेसा सत्ता ति ।

(१०४) कामावचरनिर्देशे [§ १२८०] हेट्ठतो ति हेट्ठामागेन । अवीचि-निरयं ति वा अग्गिज्झालाने वा सत्ताने वा दुक्खवेदनाय वीचि, अन्तरं, छिद्दं एत्थ नत्थी ति अ-वीचि । सुखसंखातो अयो एत्थ नत्थी ति निरयो । निरति-अट्ठेन पि निरस्सादट्ठेन^१ पि^२ निरयो । परियन्तं करित्वा ति तं अवीचिसंखात निरयं अन्तं कत्वा । उपरितो ति उपरिमागेन । परनिमित्तवसवत्सिद्धेये ति परनिमित्तेसु कामेसु वसे वत्तनतो एवं-लद्ध-बोहारे देवे । अन्तो करित्वा ति अन्तो पक्खिप्पिवा । यं एतस्मिं अन्तरे ति ये एतस्मिं ओकाने । एत्थावचरा ति इमिना यस्मा एतस्मिं अन्तरे अज्जे पि चरन्ति कदाचि कत्थचि संभवतो, तस्मा तेसं असंगण्ह-नत्थं 'अवचरा' ति पुत्तं । तेन ये एतस्मिं अन्तरे ओगाज्झा हुत्वा चरन्ति सम्बत्थ सदा च संभवतो, अधोमागे च चरन्ति अवीचिनिरवत्स हेट्ठासुतुवादाय पवतिभाषेन, तेसं संगहो कतो होति । तेहि अवगाज्झा व चरन्ति, अधोमागे व चरन्ती ति अवचरा । एत्थ-परियापन्ना ति इमिना पन यस्मा एते एत्थावचरा अज्जत्था पि अवचरन्ति, न पन तत्थ परियापन्ना होन्ति, तस्मा तेसं अज्जत्था पि अवचरन्तानं परिगहो कतो होति । इदानी ते एत्थ-परियापन्नवम्मे [388] राशि-सुञ्जत-पञ्चय-मावतो चेवे समावतो^३ चे दस्सेन्तो खन्धा ति आदिमाह ।

१ Cf. ५.६३.७६, ९७, १००. २ ति- = इहन्ति. ३ Sk. निर् + क्त. ४ M., PTS omit. ५-५ M., PTS omit.

(१०५) रुपावचरनिहेसे [§ १२८२] ब्रह्मलोकं ति पठमवज्ञानभूमिसंखातं ब्रह्मद्वानं । सेसमेधः कामावचरनिहेसे [§ १२८०] वुत्तनयेनेव वेदितव्वं । समापन्नस्स चा ति आदीसु पठमपदेन कुसलव्ञानं वुत्तं, दुतियेन विपाकव्ञानं, ततियेन किरियव्ञानं वुत्तं ति वेदितव्वं । अरूपावचरनिहेसे [§ १२८४] आकासानञ्चाय-तनूपणे ति आकासानञ्चायनसंखातं भवं उपगते । दुतियपदे पि एसेव नयी । सेसं हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

(१०६) सरणदुकनिहेसे [§§ १२९४-९५] यथायं तीसु अकुसलमूलेसु मोहो, सो लोभसंपयुत्तो च लोभेन स-रणो, दोससंपयुत्तो च दोसेन स-रणो । विचि-किच्छाउद्धचसंपयुत्तो पन मोहो दिट्ठिमंपयुत्तेन चेव रूपरागअरूपरागसंखातेन च रागरेणेन पडानेकद्वभावतो स-रणो स-रणो ति वेदितव्वो ।

[(ii) सुत्तन्त-दुके]

(१०७) मुत्तन्तिकदुक-मातिकाकथाय [§ १२९६...] अत्थतो च विवे-चित्ता यानि च नेसं निहेसपदानि तेसं पि हेट्ठानुत्तनयेनेव सुविज्जेय्यता येमुयेन उत्तानत्तपानि येव । इदं पनेत्थ विसेसमत्तं—विज्जूपमदुके [§§ १२९८-९९] ताव चक्खुमा फिर पुरितो मेघन्धकारे मग्गं पटिपजि । तस्स अन्धकारताय मग्गो न पज्जायि । विज्जु निच्छरित्वा अन्धकारं विदंसेसि । अथ'स्स अन्धकारविगमा मग्गो पाकटो अहोसि । सो दुतियं पि गमनं अभिनीहरि । दुतियं पि अन्धकारो ओत्थरि । मग्गो न पज्जायि । विज्जु निच्छरित्वा तं विदंसेसि । विगते अन्धकारे मग्गो पाकटो अहोसि । ततियं पि गमनं अभिनीहरि । अन्धकारो ओत्थरि । मग्गो न पज्जायि । विज्जु निच्छरित्वा अन्धकारं विदंसेसि ।

(१०८) ताव चक्खुमतो पुरिसस्स अन्धकारे मग्गपटिपज्जनं विव अरिय-सावकस्स सोत्तापत्तिमग्गत्थाय विपस्सनाग्गो । अन्धकारे मग्गस्स अपज्जायन-कालो विव सच्चच्छादकतमं । विज्जुया निच्छरित्वा अन्धकारस्स विदंसितकालो विव सोत्तापत्तिमग्गोभासेन उप्पज्जित्वा सच्चच्छादकतमस्स विनोदितकालो । विगते अन्धकारे मग्गस्स पाकटकालो [389] विव सोत्तापत्तिमग्गस्स चतुत्तं सच्चानं पाकटकालो । मग्गस्स पाकटं पन मग्गसमंगिपुग्गलस्स पाकटमेव । दुतिवगमना-मिनीहारो विव सकदागामिमग्गत्थाय विपस्सनाग्गो । अन्धकारे मग्गस्स अपज्जा-यनकालो विव सच्चच्छादकतमं । दुतियं विज्जुया निच्छरित्वा अन्धकारस्स विदंसितकालो विव सकदागामिमग्गोभासेन उप्पज्जित्वा सच्चच्छादकतमस्स विनो-दितकालो । विगते अन्धकारे मग्गस्स पाकटकालो विव सकदागामिमग्गस्स चतुत्तं सच्चानं पाकटकालो । मग्गस्स पाकटं पन मग्गसमंगिपुग्गलस्स पाकटमेव । ततिय-

(Continues upto the end of निक्खेपकण्ड (५.१५०).)

गमनाभिनीहारे विष अनागामिमग्गत्थाय विपस्सनांभो । अन्धकारे मग्गस्स अपञ्चापनकालो विष सच्चञ्छदकतमं । ततियं विञ्जुया निञ्छरित्वा विद्वसितकालो विष अनागामिमग्गोभासेन उप्पज्जित्वा सच्चञ्छदकतमस्स विनोदितकालो । विगते अन्धकारे मग्गस्स पाकटकालो विष अनागामिमग्गस्स चतुञ्चं सञ्चानं पाकटकालो । मग्गस्स पाकटं पन मग्गसमंणिपुग्गलस्स पाकटमेव ।

(१०९) वजिरस्स [§ १२९९] पन पासाणो वा मणि वा अमेज्जो नाम नत्थि । यत्थ पतति तं विनिविद्धमेव होति । वजिरं खेपेत्तं असेसेत्वा खेपेति । वजिरेन गतमग्गो नाम पुन पाकटिको न होति । एवमेव अरहत्तमग्गस्स अक्खल्लिकिलेसो नाम नत्थि । सच्चकिलेसे विनिविज्जति वजिरं वियं । अरहत्तमग्गो पि किलेसे खेपेत्तो असेसेत्वा खेपेति । वजिरेन गतमग्गस्स पुन पाकटिकत्तामावो विष अरहत्तमग्गेन पहीनकिलेसानं पुन पञ्चुदावत्तनं नाम नत्थी ति ।

(११०) बालदुकानिद्देशे [१३००-०१] बालेसु अहिरिकानोत्तप्पानि पाकटानि, मूलानि च सेसानं बालधम्मानं । अहिरिको हि अनोत्तप्पी च न किञ्चि अकुसलं न करोति नामा ति । एतानि द्वे षडमं येव विसुं वुत्तानि । सुक्कप्पखे [§ १३०१] पि अयमेव नयो । तथा कण्हदुके [§§ १३०२-०३] ।

(१११) तपनीयदुकानिद्देशे [§§ १३०४-०५] कतत्ता च अकतत्ता च तपनं वेदितव्वं । [390] कायदुच्चरितादीनि [§ १३०४] हि कतत्ता तपन्ति, कायसुचरितादीनि [§ १३०५] अकतत्ता । तथा हि पुग्गलो 'कतं मे कायदुच्चरितं' ति तप्पति, 'अकतं मे कायसुचरितं' ति तप्पति । 'कतं मे वचीदुच्चरितं' ति तप्पति, ...पे०... 'अकतं मे मनोसुचरितं' ति तप्पति । अतपनीये [§ १३०५] पि एतेव नयो । कल्याणकारी हि पुग्गलो 'कतं मे कायसुचरितं' ति न तप्पति, 'अकतं मे कायदुचरितं' ति न तप्पति । 'कतं मे वचीसुचरितं' ति न तप्पति ...पे०... 'अकतं मे मनोदुच्चरितं' ति न तप्पति ।

(११२) अधिवचनदुकानिद्देशे [§§ १३०६-०७] या तेस्सं तेस्सं धम्मानं णि सम्बधम्मगहणं । संखायती ति संखा, संकयीयती ति अत्थो । किं ति संकयीयति ? अहं ति ममं ति परो ति परस्सा ति सत्तो ति भावो ति पोसो ति पुग्गलो ति नरो ति माणवो ति तिस्सो ति दत्तो ति, 'मब्बो पीठं भिसि विम्भोहनं' ति, ति, 'विहारो परिवेणं द्वारं वातपानं' ति एवं अनेकेहि आकारोहि संकयीयती ति 'संखा' । सम्मा आयती ति समञ्जा । किं ति समञ्जायति ? 'अहं ति ममं ति ...पे०... द्वारं वातपानं' ति सम्मा आयती ति 'समञ्जा' । पञ्जापियती ति पञ्जत्ति । बोहरीयती ति बोहारो । किं ति बोहरीयति ? 'अहं ति ममं ति ...पे०... द्वारं वातपानं' ति बोहरीयति । नामं ति चतुब्धिर्धं नामं—सामञ्ज-

नामं गुणनामं क्लितिमनामं औपपातिकनामं ति ।

(११३) तत्थ पढमकप्पिकेनु महाज्जेन सम्मज्झिवा उपितत्ता महासम्मतो ति रज्जो नामं 'सामज्जनामं' नाम । यं सन्धाप पुत्तं— 'महाजनसम्मतो' ति लो खाम्हेट्ठ महाजनसम्मतो त्वेव पढमं अक्खरं उपनिव्वयत्तं [दी० ३.९३]^१ ति । [391] धम्मकथिको पंसुकुलिको विनयधरो तेपिटको सदा पसक्को^२ ति एयरुपं गुणतो आगतनामं 'गुणनामं' नाम । भग्गवा अरहं सम्मासंबुद्धो ति आदीनि पि तथागतस्स अनेकानि नामसत्तानि गुणनामानेष । तेन पुत्तं—

"असंखेय्यादि नामानि सगुणेन भवेमिना ।

गुणेन नामं उद्देव्यं आप नामसहससतो" [ ] ति ॥

यं पन जातस्स कुमारस्स नामगहणदिवसे दक्खिण्येयानं सत्कारं कत्वा समीपे ठिता जातका कप्पेत्वा एकप्पेत्वा 'अयं अमुको नामा' ति नामं करोन्ति, इदं 'क्लितिमं नामं' नाम । या पन पुरिमपज्जति अप्पपज्जतिथं पतति, पुरिमवोहारो पच्छिम-वोहारो पतति, सेव्वभीदं—पुरिमकप्पे पि चन्दो चन्दो^३ वेवं नामं, एतरहि चन्दो वेव । अतीगे सुरियो...समुरो...पडवी...पव्वतो पव्वतो^४ वेवं, एतरहि पव्वतो वेवा ति इदं 'औपपातिकनामं' । इदं चतुश्चिथं पि नामं एरथे नाममेव होति ।

(११४) नामकम्मं ति नामकरणं । नामधेय्यं ति नामठपनं । निहत्ती ति नामनिवृत्ति । व्यञ्जनं ति नामव्यञ्जनं । वस्सा पेत्ते अत्थं व्यञ्जयति वस्सा एवं पुत्तं । अभिल्लापो ति नामाभिल्लापो व । सव्वं व धम्मा अधिवचनपथा ति अधिवचनस्स नो-पथ-धम्मा नाम नत्थि । एकधम्मो सव्वधम्मेसु निपतति, सव्वधम्मा एकधम्मस्मि निपतन्ति । कथं ? अयं हि नामपज्जति एकधम्मो, सो सव्वेसु चतुसुमिकधम्मेसु निपतति । सत्तो पि सेल्लारो पि नामतो मुत्तको नाम नत्थि । अट्ठपीपव्वतादीसु खस्सो पि जानपदानं भारो । ते हि 'अयं खस्सो किं नामा' ति पुट्ठा 'खदिसे' 'पल्लासो' ति अत्तना जाननकनामं कथेन्ति । वस्स नामं न जानन्ति तं पि 'अनामको' नामा ति वदन्ति । तं पि तस्स नामधेय्यमेव हुत्वा तिष्ठति । समुदे मच्चकन्ध्यादीसु पि एसेव नयो । इत्ते द्वे [§§ १३०७-०८] दुका इमिना समानत्थो एव ।

(११५) [392] नामरूपदुके [§§ १३०९-१०] नामकरणद्वेन च नमन-द्वेन च नामनद्वेन च नामं । तत्थ चत्तारो ताव सन्धा नामकरणद्वेन 'नामं' ।

१ सि० again repeats महाजनसम्मतो, २ सि०-उपादाप निव्वयत्तं.
३ M.-सडो, PTS-सट्ठो. ४-४ म०, सि० नाममुदहरं. ५-५ M., PTS omit. ६ म०, सि० PTS-एकः; M.-एकता नाममेव... ७ लो०-पडवी.
८ सी०, सी०, म०-किं खलो. ९ सि०-पव्वतो. १० See २.३९, ५४ as to why these dukas are added.

यथा हि महाजनसम्मतत्ता महासम्मत्तस्स महासम्मत्तो ति नामं अहोति, यथा वा मातापितरो 'अयं तिस्रो नाम होतु, पुत्तो नाम होतु' ति एवं पुत्तरस्स कित्तिमानामं करोति, यथा वा 'धम्मकथिको' 'विनयधरो' ति गुणतो नामं आगच्छति, न एवं वेदनादीनं । वेदनादयो हि महापठवीआदयो विषय अत्तनो नामं करोन्ता व उप्पजन्ति । तेषु उप्पज्जेसु तेषं नामं उप्पज्जेमव होति । न हि वेदने उप्पवं 'त्वं वेदना नाम होही' ति कोचि भणति । न च तरसा नामगहणक्किच्चं नत्थि । यथा पठथिवा उप्पज्जाय 'त्वं पठवी नाम होही' ति नामगहणक्किच्चं नत्थि, चक्कवाळे सिनेरुमिं च्चिदमसुरियनक्खसेसु उप्पज्जेसु 'त्वं चक्कवाळं नाम...त्वं नक्खत्तं नाम होही' ति नामगहणक्किच्चं नत्थि, नाम उप्पज्जेमव होति, ओपनातिकपप्पज्जसियं निपतति, एवं वेदनाय उप्पज्जाय 'त्वं वेदना नाम होही' ति नामगहणक्किच्चं नत्थि । ताव उप्पज्जाय वेदना ति नामं उप्पज्जेमव होति । सज्जादीसु एमेव नयो । अतीति पि हि वेदना वेदना येव, सज्जा...संखारा...विज्जाणं विज्जाणमेव । अनागते पि, पच्चुप्पजे पि । निब्बानं एव सदा पि निब्बानमेव । इति 'नामकरणट्ठेन' नाम । 'नमनट्ठेना' पि चेत्य चत्तारो खन्धा नामं । ते हि आरम्भणाभिमुक्ता नमन्ति । 'नामनट्ठेन' खन्धं पि नामं । चत्तारो हि खन्धा आरम्भणे अज्जमज्जे नामेन्ति । निब्बानं आरम्भणाधिपतिपच्चयताय अत्तन्नि अनववज्जधम्मे नामेति ।

(११६) अविज्जा-भयतण्हा [§ १३११-१२] वड्डमूलसमुदाचारदस्स-
नत्थं गहिता । भविस्सति अत्ता च लोको चा [§ १३१३] ति खन्धरज्जं अत्ता
च लोको चा ति गेहेत्वा 'तं भविस्सती' ति गहणाकथेन निविट्ठा सस्सतदिट्ठि
[१३१५] । दुतिया 'न भविस्सती' ति आकारेन निविट्ठा उच्छेद्विट्ठि [§ १३१६]
[393] पुब्बन्तं आरम्भा [§ १३१९] ति अतीतकोट्ठासं आरम्भणं करिवा । इमिना
ब्रह्मजाले आगता अट्ठारसं पुब्बन्तानुदिट्ठियो' गहिता । अपरन्तं आरम्भा
[§ १३२०] ति अनागतकोट्ठासं आरम्भणं करिवा । इमिना तथेव आगता चतु-
चत्तालीसं अपरन्तानुदिट्ठियो' गहिता ।

(११७) दोषचस्सतानिहेसे [§ १३२५] सहधम्मिके वुच्चमाने ति
सहधम्मिकं नामं यं भगवता पज्जत्तं सिक्खापदं, तस्मिं वायुं दस्सेत्वा आपत्ति
आरोपेत्वा 'इदं नाम त्वं आपन्नो, इयं देसेहि वुट्ठाहि पटिकरोही' ति वुच्चमाने ।
दोषचस्सायं ति आदीसु एवं चोदिवमानस्स पटिचोदनाय वा अप्परदक्खिणगाहि-
ताय वा दुव्वचस्स कम्मं दोषचस्सायं । तदेव दोषचस्सं ति पि वुच्चति । तस्स मानो
दोषचस्सितयं । इतरं तस्सेव वेवचनं । विप्पट्टिकूलगाहिता ति विष्ठीमगाहिता ।

१ See ५.११६-११९ above. २ D i. first Sutta. ३ D. i.
12-30. ४-४ D. i. 30-38.

विलोमगृहणसंज्ञातेन विपन्चनीकेन सातं अस्मात्ति विपन्चनीकसातो । 'पटाणिकै-
गृहणं गृहेत्वा एकपदेनैव तं निश्चयमकारि' ति सुखं पटिलमन्तस्तेन अधिवचनं ।
तस्य भावो विपन्चनीकसातता । ओचादं अनादियनवसेन अनादरस्य भावो
अनादरित्यं । इतरं तत्सेव वैवचनं । अनादियनाकारो वा अनादरता । गुरुवासे
अवसनवसेन उपपन्नो अगारवभावो अगारवता । स-वेदुक्रवासे अवसनवसेन उपपन्नो
अप्यटिस्सर्वभावो अप्यटिस्सवता । अयं बुचवती ति अयं एवकृता दोवच-
स्सता नाम बुचवति । अथतो पनेसा तेनाकारेन पवता चचारो खन्धा, संसार-
क्खन्धो वेव वा ।

(११८) पापमिच्छतादीसु [§ १३२६] पि एसेव नयो । दोवचस्सता
पापमिच्छतादयो हि विवुं चेततिकधम्मा नाम नथि । [394] नथि एतेसं सद्धा
ति असद्धा; बुद्धादीनि बध्नुनि न सहन्ती ति अथो । दुस्सीळा ति सीलस्स
दुद्धं नाम नथि, निस्सीळा ति अथो । अप्यस्सुता ति सुतावरहिता । पञ्च मच्छ-
रियानि एतेसं अथी ति मच्छरिनो । दुप्पज्जा ति निपज्जा । सेवनकवसेन
सेवना । बलवसेवना निसेवना । सम्बतो-भागेन सेवना संसेवना । उपसम्मा-
वसेन वा पदं वड्ढितं । सीहि पि सेवना व कथिता । भजना ति उपसंक्रमना ।
संभजना ति सम्बतो-भागेन भजना । उपसम्मावसेन वा पदं वड्ढितं । भत्ती ति
दब्धमत्ति । संभत्ती ति सम्बतो-भागेन मत्ति । उपसम्मावसेन वा पदं वड्ढितं ।
दीहि पि दब्धमत्ति एव कथिता । सं-संपर्वकता ति तेसु पुग्गलेसु कायेन वेव
चित्तेन च संपर्वकभावो; तन्निजता तप्पेयता तप्पम्भारता ति अथो । सोवचस्सता-
दुक्किदेसो [§ १३२७-२८] पि वुत्तपटिप्पक्खनयेन वेदितव्यो ।

(११९) पञ्च पि आपत्तिक्खन्धा [§ १३२९] ति मातिकानिदेसेन
'पाराजिकं संपादितेसं पापित्तियं पाटिदेसनीयं दुक्कटं' ति इमा पञ्च आपत्तियो ।
सत्त पि आपत्तिक्खन्धा ति चित्तानिदेसेन 'पाराजिकं संपादितेसं धुल्लवपं पापि-
त्तियं पाटिदेसनीयं दुक्कटं दुक्कमात्ति' ति इमा सत्त आपत्तियो । तस्य सह वध्नुना
तासं आपत्तीन् परिच्छेदजाननकपज्जा आपत्तिकुसलता नाम । सह कम्मवाचाय
आपत्तिवुद्धानपरिच्छेदजाननकपज्जा पन आपत्तिवुद्धानकुसलता [§ १३३०]
नाम । समापज्जितव्वतो समापत्ति [§ १३३१] । सह परिकम्मेन अप्पना-
परिच्छेदजाननकपज्जा पन समापत्तिकुसलता नाम । 'चन्दे वा सुरिये वा
नक्खसे वा एत्तकं ठानं गते बुद्धहिस्सामी' ति अविरज्झित्वा तस्मिं वेव समये
बुद्धानकपज्जाय अरिथताय समापत्तिवुद्धानकुसलता नाम । [395] अट्टा-
रसकं धातुनं उगगह-मनसिकार-सवण-धारण-परिच्छेदजाननकपज्जा धातुकुसलता

१ ति०-पथानिक, M.-पठति (? वि)°, PTS-पठति°, Cf. D.Cm. i.77.
२ M., म०- अपत्तिस्स°, ३ M., PTS-दुक्कमं, ४ ५.६८-७२ (§1122).

[§ १३३३] नाम । तस्यैव उग्राह-मनसिकारजाननकपञ्चा मनसिकारकुसलता [§ १३३४] नाम । द्वादस्ये आयतनानं उग्राह-मनसिकार-सवण-भारण-परिच्छेदजाननकपञ्चा आयतनकुसलता [§ १३३५] नाम । तीसु पि वा एतासु कुसलतासु उग्राहो मनसिकारो सवणं संमसने पटिवेधो पञ्चवेकखणा ति सव्यं वदति । तस्य सवण-उग्राह-पञ्चवेकखणा लोफिया, पटिवेधो लोकुत्तरो । सम्मसन-मनसिकारो लोकियलोकुत्तरमिस्सका । 'अविजापञ्चा संसारा'ति आदीनि पटिच्च-समुप्पादविभंगे' आविप्रविस्सन्ति । 'इमिना पञ्चयेन इदं होती'ति जाननकपञ्चा पटिच्चसमुप्पादकुसलता [§ १३३६] नाम ।

[१२०] ठानाठानकुसलतादुक्कनिर्देशे [१३३७-३८] हेतू पञ्चया ति उभयं पेतं अज्जमज्जवेवचने । चक्खणसादो हि रूपं आरम्भणं कत्वा उप्पज्जनकस्स चक्खुविज्जाणस्स हेतु चेव पञ्चयो च । तथा च सोतप्पसादादयो सोतविज्जाणादीनं, अम्भवीजादीनि अम्भकल्पादीनं । दुतियनये [§ १३३८] ये धम्मा ति विसमागपचयधम्मानं निदस्सन् । येसं येसं ति विसमागपचयसमुप्पन्नधम्मानिदस्सन् । न-हेतू न-पञ्चया ति चक्खुप्पसादो सद् आरम्भणं कत्वा उप्पज्जनकस्स सोतविज्जाणस्स न-हेतु न-पचयो । तथा सोतप्पसादादयो अपसेसविज्जाणानं । अम्भादयो च तालादीनं उप्पत्तिया ति एवमन्थो वेदितब्धो ।

(१२१) अजवमद्धानिर्देशे [§§ १३३९-४०] नीचचित्तता ति पदमत्तमेव विरेसो । तस्स'न्थो— मानामायेन नीचं चित्तं अस्सा ति नीचचित्तो । नीचचित्तस्स भावो नीचचित्तता । तेसं चित्तुज्जुक्ता-चित्तमुदुत्तानं [§ १५१, ४५] पदमाज्जीये आगतमेव । खन्तिनिर्देशे [§ १३४१] समनकवसेन खन्ति । समनकारो समनता । अविवासेन्ति एताय, अत्तनो उपरि आरोपेत्ता वारोन्ति, न पटिवाहन्ति, न पचनीकताय तिद्वन्ती ति [396] अधिवासनता । अचण्डमावो अचण्डिदं । अनसुरोपो ति अ-सुरोपो वुचति न सम्मारोपितत्ता दुरुत्तवचनं । तप्पटिपक्खतो अनसुरोपो मुरुत्तपाचा ति अन्थो । एवमेत्थ कल्हपवोरन कारणं निर्दिष्टं । अत्तमनता चित्तस्सा ति सोमनस्सवसेन चित्तस्स सक-मनता, अत्तनो चित्तस्स भावो येव, न व्यापन्नचित्तता ति अन्थो ।

(१२२) सोरचनिर्देशे [§ १३४२] कायिको अवीतिक्रमो ति तिविधं काय-सुचरितं । वाच्यसिको अवीतिक्रमो ति चतुर्विधं वचीसुचरितं । कायिकवाच्यसिको ति इमिना कायवचीद्वारसमुद्धितं आजीवैदुमकं सीलं परिवादियति । इदं वुचति सोरचं ति इदं पापतो सुदु ओरतत्ता सोरचं नाम वुचति । सव्वो पि सीलसंवरो ति इदं यस्मा न केवलं कायवाचादेव अनाचारं आचरति मनसा पि आचरति एव, तस्मा मानसिकसीलं परिवादय दस्सेतुं वुचं ।

(१२३) साख्यनिर्देशे [§ १२४३] अण्डका ति यथा सदोते कखे
अण्डकानि उट्टहन्ति, एवं सदोसताय सुसनर्धमनादिवचनेहि अण्डका जाता ।
ककसा ति पूतिककसो । यथा नाम पूतिकखो ककसो होति पण्डितपुण्यो एवं
ककसा होति । सोतं धंसमाना विय पयिसति । तेन पुत्तं 'ककसा' ति । परकट्टका
ति परेत्तं कट्टका अमनापा दोसजननी । पराभिसज्जनी ति कुटिलकण्टकसाखा
विय चम्मेसु विविज्जत्वा परेत्तं अमिसज्जनी, गन्तुकामानं पि गन्तुं अदत्त्वा लम्पान-
कारी । कौधसामन्ता ति कौधस्स आसजा । असमाधिसंवत्तनिका ति अप्पना-
समाधिसस वा उपचारसमाधिसस वा असंवत्तनिका । इति सञ्चानेवेतानि सदोस-
वाचाय वेवचनानि । तथारूपिं वानं पहाया ति इदं फससवाचं [397] अप्प-
जहत्वा ठितस्स अन्तरन्तेरे पवत्ता पि सण्हवाचा अण्हवाचा एव नामा ति
दीपनत्थं पुत्तं ।

(१२४) नेळा ति एळां वुच्चति दोसो । नास्सा एळा ति नेळा; निहोसा
ति अत्थो । "नेळंगो सेतपच्छादो" [उ० ७.५] ति एत्थ पुत्तलीलं विय । कण्ण-
सुखा ति न्पञ्जनमधुरताय कण्णानं सुखा, सूचिकिव्धानं विय कण्णसूत्तं न जनेति ।
अरयमधुरताय सरीरे कोपं अज्जेत्त्वा पेम् जनेती ति पेमनिया । हदयं गच्छति,
अप्पटिहज्जमाना सुखेन चित्तं पदिसती ति हृदयंगमा । गुणपरिपुण्णताय पुरे
मवा ति पोरी । पुरे संघट्टनारी चित्तं सुकुमारं ति पि पोरी । पुरस्स एसा ति पि
पोरी; नगरवासीने कथा ति अत्थो । नगरवासिनो हि सुत्तकथा होन्ति । पितुंमत्तं
पिता ति मातुंमत्तं माता ति वदन्ति । एवरूपी कथा बहुनो जनस्स कन्ता होती
ति बहुजनकन्ता । कन्धमपिमेव बहुनो जनस्स मनापा चित्तवुट्टिकरा ति बहु-
जनमनापा । या तत्था ति या तस्मिं पुग्गळे । सण्हवाचता ति मट्टवाचता ।
सखिलवाचता ति मुट्टवाचता । अफरुसवाचता ति अकवखलवाचता ।

(१२५) पटिसन्धारनिर्देशे [§ १२४४] आमिसपटिसन्धारो ति आमिस-
अलाभेन अत्तना सह परेत्तं छिद्दं यथा पिहितं होति पटिच्छन्नं एवं आमिसेन
पटिसन्धारणं । धम्मपटिसन्धारो ति धम्मस्स अप्पटिज्जमेन असना सह
परेत्तं छिद्दं यथा पिहितं होति पटिच्छन्नं, एवं धम्मेन पटिसन्धारणं । पटिसन्धा-
रको होती ति द्वे वेव हि लोकमंनिवासस्स छिद्धानि, तेसं पटिसन्धारको होति ।
आमिसपटिसन्धारेन वा धम्मपटिसन्धारेन वा ति शमना दुवियेन पटि-
सन्धारेन पटिसन्धारको होति, पटिसन्धारति, निरन्तरं करोति ।

(१२६) तत्रायं आदितो पट्ठाय कथा—पटिसन्धारकेन हि भिक्खुना आग-
न्तुकं आगच्छन्तं दिस्सा व पञ्चुग्गमन्वा [398] पत्तचीवरं गहेत्तव्वं, आसनं दात्तव्वं,

१-१ M., PTS-पूर्विका । २ M., PTS-अन्तेरे । ३ ति०, म०-एत्तं.
४ ति०-सुकुमारी. ५-५ सो०, म०- चित्तवत्तं, ...मात्तवत्तं.

तालवण्डेन बीजितव्वं, पादा पोषित्वा तेलेन मन्थेतव्वया, सप्पिकाणिते सति मेसजं दातव्वं, पानीयेन पुच्छितव्वो, आचातो पटिजग्गितव्वो । एवं एकदेसेन आमिस-पटिसन्धारो कतो नाम होति । सायं पन नवकतरे पि' अत्तनो उपट्ठानं अनागते येव, तस्स सन्तिकं गन्था निसीदित्वा अविसये अपुच्छित्वा तस्स विसये पट्ठो पुच्छितव्वो । 'तुम्हे कतरमाणका' ति अपुच्छित्वा 'आचरियुपज्झाया कतरं गन्थं बलज्जेन्ती' ति पुच्छित्वा पहोनकट्ठाने पट्ठो पुच्छितव्वो । सचे कथेतुं सकोति इचेतं कुसलं । नो चे सकोति सयं कथेत्वा दातव्वं । एवं एकदेसेन धम्मपटिसन्धारो कतो नाम होति । सचे अत्तनो सन्तिके वसति तं आदाय निवडं पिण्डाय चरितव्वं । सचे गन्तुकामो होति पुनरियसे गमनसमागेन तं आदाय एकस्मिं गामे पिण्डाय चरित्वा उप्योजेतव्वो । सचे अज्झस्मिं दिसामागे भिक्खुं निमन्तिता होन्ति तं भिक्खुं इच्छमानं आदाय गन्तव्वं । 'न मय्हं एसा दिसा सम्मागा' ति गन्तुं अनिच्छन्ते मेसभिक्खुं पेसेत्वा तं आदाय पिण्डाय चरितव्वं । अत्तना लज्झामिसं तस्स दातव्वं । एवं 'आमिसपटिसन्धारो' कतो नाम होति ।

(१२७) आमिसपटिसन्धारकेन पन अत्तना लज्जं करस दातव्वं ति ? आगन्तुकस्स ताव दातव्वं । सचे गिलानो वा अ-प्रसिक्तो वा अरिय, तेसं पि दातव्वं । आचरियुपज्झायानं दातव्वं । मण्डगाइकस्स दातव्वं । साराणीयधम्म-पूकेन पन सत्तवारं पि सहस्सवारं पि आगतागतानं थेरासन्नतो पट्ठाय दातव्वं । पटिसन्धारकेन पन येन येन नै लज्जं, तस्स तस्स दातव्वं । बहिगामं निक्खमित्वा जिण्णकं वा अनार्थं वा भिक्खुं वा भिक्खुनिं वा दित्वा तेसं पि दातव्वं ।

(१२८) तविदं कथुं—चेरेहि किं गुत्तसालगामे पट्टे तं खणं येव एका निरोधतो बुद्धिता खीणासक्थेरो दहरभिक्खुनियं मण्डकं गाहापेत्वा महाजनेन सद्धिं मग्गं पटिपज्जित्वा ठितमज्झान्तिके नकुलन [३९९]-गरगामद्वारं पत्वा रुक्खमूले निसीदि । तस्मिं समये कालवत्तिमण्डपवासी महानागतथेरो नकुलनगरगामे पिण्डाय चरित्वा निक्खमन्तो थेरिं दित्वा मत्तेन आपुच्छि । सा 'पत्तो मे नथी' ति आह । थेरो 'इमिना व मुज्झथा' ति सह पत्तेन अदाति । थेरी मत्तकिञ्चं कत्वा पत्तं पोषित्वा थेरस्स दत्त्वा आह—'अज्ज ताव भिक्खाचारेन किलमिस्सथ, इतो पट्ठाय पन वो भिक्खाचारपरिचायो नाम न भविस्सति ताता' ति । ततो पट्ठाय थेरस्स ऊन-कहापणम्वनको पिण्डपातो नाम न उपपन्नपुञ्चो । अयं 'आमिसपटिसन्धारो' नाम ।

(१२९) इमं पटिसन्धारं कत्वा भिक्खुना संग्रहपक्खे ठत्वा तस्स भिक्खुनो कम्मट्ठानं कथेतव्वं, धम्मो वाचेतव्वो, कुक्कुच्चं विनोदेतव्वं, उपपन्नकिञ्चं करणीयं कातव्वं, अम्भान-बुट्ठान-मानस-परिवासा दातव्वा । पञ्चज्जारो पञ्चाजितव्वो

१ M., PTS- हि. २ M.- निवडं. ३ M., PTS- मावत मतेन.
४ M., PTS, सी०- omit.

उपसंपदारहो उपसंपादेतव्वो । भिक्खुनिधा पि अत्तनो सन्तिके उपसंपदं आकंख-
मानाय कम्मवाचं कातुं वट्ठति । अयं 'धम्मपटिसन्धारो' नाम ।

(१३०) इमेहि द्वीहि पटिसन्धारेहि पटिसन्धारो भिक्खु अनुप्पन्नं
लामं उप्पादेति, उप्पन्नं यावरं करोति, समय्यद्वाने अत्तनो जीवितं रक्खति
चोरनागरञ्चो^१ पत्तगहणहत्थेनेव अयं गहेत्वा पत्तेनेव मत्तं आकिरन्तो थेरो विव ।
अलद्धलामुप्पादने एन इतो पलायित्वा परतीरं गतेन महानागरञ्चा एकस्स थेरस्स
सन्तिके संगहं लभित्वा पुन आगन्त्वा रञ्जे पतिट्ठितेन सेतम्बल्लणे^२ यावजीवं पव-
त्तितं महामेसज्जदानकमु कथेतव्वं । उप्पन्नलामयाकरणे द्वीपमाणक-अमयै-
रथेरस्स हथतो पटिसन्धारं लभित्वा चेतिवपव्वते धरेहि मण्डकस्स अविलुत्तमवे
वत्थुं कथेतव्वं ।

(१३१) इन्द्रियेषु अगुचदारता-निहेमे [§ १३४५] चक्खुना रूपं दिस्वा
ति कर्णवसेन चक्खुं ति लज्जवोहारेन रूपदस्स-[400]-नसमथेन चक्खुविज्जाणेन
रूपं दिस्वा । पोराना पनादु--“चक्खु रूपं न पस्सति, अचिच्छकत्ता; चित्तं न पस्सति,
अचक्खुकत्ता; द्वारारम्भणसंपट्टनेन एन पसादचक्खुकेन चित्तेन पस्सति । ईदिसी एनेसा
‘धनुता विज्जती’ ति आदीनु विज्ज ससंसारकथा नाम होति । तस्मा चक्खुविज्जाणेन
रूपं दिस्वा”[ ] ति अयमेकथं अत्थो । निमित्तग्गाही ति इत्थिपुरिसनिमित्तं वा
सुमनिमित्तादिकं वा किलेसवत्पुत्तं निमित्तं छन्दरागवसेन गण्हाति, दिट्ठमत्ते येव
न सण्ठाति । अनुव्यञ्जनग्गाही ति किलेसाने अनुव्यञ्जनतो पाकटमावकरणतो
अनुव्यञ्जने ति लज्जवोहारं हत्थपाद-यित-इयित-कथित-आलोकितै-विलोकितादिभेदं
आकारं गण्हाति । यत्वाधिकरणमेनें ति आदिभिं य-कारणा यस्स चक्खुन्द्रियं
असंवरस्स हेतु, एतं पुगलं सत्तिकपाटेन चक्खुन्द्रियं असंयुतं अपिहित-
चक्खुद्वारं हुत्वा विहरन्तं एते अभिज्झादयो धम्मा अन्वास्सवेय्युं अनुप्प-
द्य्थेय्युं अज्झोत्थरेय्युं । तस्स संवराय न पटिपज्जती ति तस्स चक्खु-
न्द्रियस्स सत्तिकपाटेन पिदहनत्थाय न पटिपज्जति । एवं-भूतो एव च न रक्खति
चक्खुन्द्रियं, चक्खुन्द्रिये न संवरं आपज्जतां ति वुच्चति ।

(१३२) तत्थ किञ्चा पि चक्खुन्द्रिये संवरो^३ वा असंवरो वा नरिष, न हि
चक्खुप्पसारं निस्साय सति वा मुट्ठसत्थं वा उप्पज्जति । अपि च वदा रूपारम्भणं
चक्खुस्स आपायं आगच्छति तदा मयंगे द्विकलत्तुं उप्पज्जित्वा निरुद्धे किरिया-
मनोधातु आबज्जनकिच्चं साधयमाना उप्पज्जित्वा निरुद्धसति । ततो चक्खुविज्जाणं

१ म०--तात्क०-सि० साहसिक०. २ महावंस ३४.११. ३ महावंस ३३.४५.
४ सो०, PTS- देनमहगे. ५ See DCm. ii-530; for this story, see
समन्त० २.४७४. ६ With ५.१३१-१३३ of. विट्ठ० १.५३-५४, ५६-५९.
७ M., PTS, म०-omit. ८ M., PTS- विहित०. ९ विट्ठ० १.५७-५८.

दर्शनकिञ्च, ततो विपाकमनोधातु संपटिच्छनकिञ्च, ततो विपाकहेतुकमनो-
विष्माणधातु सन्तीरणकिञ्च, ततो [401] किरियहेतुकमनोविष्माणधातु वोट्ट-
पनकिञ्च साध्यमाना उपपज्जिवा निवसति । तदनन्तरं जवनं जवति । तथा पि
नेव भवंगसमये न आवज्जनादीन अज्जतरसमये संवरो वा असंवरो वा अत्थि ।
जवनक्खणे पन दुस्सील्यं वा मुट्टसच्चं वा अज्जाणं वा अक्खन्ति वा कौसज्जं वा
उपपज्जति, असंवरो होति । एवं होन्ती पन सो 'चक्खुन्द्रिये असंवरो'ति वुच्चति ।

(१३३) कस्मा ? यस्मा तस्मिं सतिद्वारं पि अगुत्तमेव होति, भवंगं पि,
आवज्जनादीनि वीधिचित्तानि पि । यथा किं ? यथा नगरे चतूसु द्वारेषु असंयुतेषु
किञ्चा पि अन्तो घरद्वार-कोट्टक-गम्भादयो सुसंयुता, तथा पि अन्तो नगरे खब्बं भण्डं
अराक्खितं अगोपितमेव होति । नगरद्वारेण हि पविस्सिवां चौरा यदिच्छन्ति^१ तं
करेयुं । एवमेव जवने दुस्सील्यवादीषु उपपज्जेसु तस्मिं असंवरे सति द्वारं पि अगुत्तं
होति, भवंगं पि, आवज्जनादीनि पि वीधिचित्तानी^२ ति । सोतेन सहं सुत्वा ति
आदीषु पि एसेव नथो । या इमेसं ति एतं सवारं अनापज्जन्तरस इमेसं छन्नं
इन्द्रियानं या अगुत्ति या अगोपना यो अनारक्खो यो असंवरो, अ-यक्के,
अ-पिदहनं ति अत्थो ।

(१३४) भोजने अमत्तञ्जुतानिर्देशे [§ १३४६] इधेकच्चो ति इमस्मिं
सत्तलोके एकवर्षी । अप्पटिसंखा ति पटिसंखानपञ्चाय अजानित्वा अनुपधा-
रेत्वा । अयोनिस्सो ति अनुपायेन । आहारं ति असित-पीतादि-अज्जोहरणीयं ।
आहारेत्ती ति परिमुअति अज्जोहरति । दवाया ति आदि अनुपायदरसनत्थं
वुत्तं । अनुपायेन हि आहारेन्ती दक्खाय मदत्थाय मण्डनत्थाय विमूसनत्थाय च
आहारेति, नो इदमत्थितं पटिच्च । या तत्थं असन्तुट्ठिता ति या तस्मिं अयोनिस्सो
आहारपरिभोगे [402] असन्तुस्सना असन्तुट्ठिमावो । अमत्तञ्जुता ति अमत्तञ्जु-
मावो, पमाणसंस्सताय मत्ताय अजाननं । अयं वुच्चती ति अयं अपक्खवेक्खित-
परिभोगक्सेन पवत्ता भोजने अमत्तञ्जुता नाम वुच्चति ।

(१३५) इन्द्रियेषु गुच्छारता-निर्देशे [§ १३४७] चक्खुना ति आदि
वुत्तनयेनेव वेदितव्यं । न निमित्तग्माही होत्ती ति छन्दरार्थक्सेन वुत्तपकारं
निमित्तं न गण्हाति । एवं सेखपदानि पि वुत्तपटिक्खलनयेन वेदितव्यानि । यथा च
हेट्ठो^३ 'जवने दुस्सील्यवादीषु उपपज्जेसु तस्मिं असंवरे सति, द्वारं पि अगुत्तं होति,
भवंगं पि, आवज्जनादीनि पि वीधिचित्तानी' ति वुत्तं, एवमिधं तस्मिं सीलवादीषु
उपपज्जेसु द्वारं पि गुत्तं होति, भवंगं पि, आवज्जनादीनि पि वीधिचित्तानि^४ ।

१ म०- यदिच्छन्ति. २ Here ends the corresponding passage
in विष्णु १.५७-५८. ३ सी०, ति०, म०- वा. ४ See ५.१३१.
५ See ५.१३३. ६ M, PTS insert hereafter पि.

यथा किं ? यथा नगरद्वारेषु संयुतेषु, किञ्चापि अन्तो भरादयो असंयुतौ होन्ति, तथापि अन्तो नगरे सख्यं भण्यं सुरक्षितं सुगोपितमेव होति—नगरद्वारेषु हि विहितेषु चोरानं पवेशो न स्थि—एवमेव जवने सीलादीषु उष्णेषु द्वारं पि गुप्तं होति, भवंगं पि, आवरणनादीनि पि वीथिधित्तानि। तस्मा जवनकस्थने उष्णजमानो पि 'चक्रपु-
न्द्रिये संवरो' ति वुत्तो। **सोतेन सह सुखा** ति आदीषु पि एषेव नयो।

(१३६) भोजने मत्तञ्जुतानिदेसे [§ १३४८] पटिसंखा यानिसो
आहारं आहरेती ति पटिसंख्यानपञ्चाय जानित्वा उपायेन आहारं परिमुञ्चति।
इदानीं उपायं दस्सेतुं नेव दवाया ति आदि वुत्तं। तस्य 'नेव दवाया' ति दव-
त्थाय न आहरेति। तस्य नट-लंघकादयो दवत्थाय आहरेन्ति नाम। यं हि
भोजनं मुत्तस्त नटगीतकव्यसिलोकसंज्ञातो दवो अतिरेकतरेन पटिभाति, तं
भोजनं अधर्मेन विसर्गेन परियेयित्वा ते आहरेन्ति। अयं पन भिक्खु न
एवं आहरेति। [403] न मवाया ति मानमदपुरिमदानं बहुनत्थाय न
आहरेति। तस्य राज-राजमहामत्ता मदत्थाय आहरेन्ति नाम। तेहि अत्तनो
मानमदपुरिमदानं बहुनत्थाय विण्णरसभोजनादीनि पणीतभोजनानि मुञ्जति।
अयं पन भिक्खु न एवं आहरेति। न मण्डनाया ति सरीरमण्डनत्थाय न आहा-
रेति। तस्य रूपपञ्चिधित्तो मातुगामा अन्तेपुरिकादयो च सथिकाणितं नाम
पिवर्त्ति, तिमिदं मुदुमन्दभोजनं आहरेति 'एवं नो अंगुलद्धिं सुसगठिता मधि-
स्सति, सरीरे छत्रिवण्णो पसन्नो भविस्सती' ति। अयं पन भिक्खु एवं न आहरेति।
न विभूसनाया ति मेसविभूसनत्थाय न आहरेति। तस्य निम्बुद्रमल्ल-मुट्टिक-
मल्ल-चेटकादयो सुसिनिद्धेहि मच्छमंसादीहि सरीरं पीणिर्त्ति 'एवं नो मेस उत्सदं
भविस्सति पहारसहनत्थाया' ति। अयं पन भिक्खु एवं सरीरे मेसविभूसनत्थाय
न आहरेति।

(१३७) यावदेवा ति आहाराहरणे पयोजनस्त परिच्छेदनियमदस्सनं।
इमस्स कायस्स डितिया ति इमस्स चतुसहान्तिककरजकायस्स उपनाथाय
आहरेति। इदमस्स आहाराहरणे पयोजनं ति अत्थो। यापनाया ति जीवित्ति-
न्द्रिययापनत्थाय आहरेति। विहिंसूपरतिया ति विहिंसा नाम अनुत्तपच्चया
उष्णज्जनकत्तुदा। तस्सा उपरतिया वृषसमत्थाय आहरेति। ब्रह्मचरियानु-
माहाया ति ब्रह्मचरियं नाम तिस्रो सिक्खा, सकलं सासनं, तस्स अनुगमहन्त्थाय
आहरेति। इती ति उपायनिदस्सनं; इमिना उपायेना ति अत्थो। पुराणं च

१ See विष्णु०१.५८. २ M., PTS-सुसंज्ञा. ३ With ५.१३६-१३९
compare विष्णु०१.८९-९४ and note the difference. ४ M.—विपत्ति.
५ M., PTS—मुदुमदं. ६ ति०—अयं सन्धि. ७ M., डी०—वेठकादयो.
८ PTS—पणिर्त्ति.

वेदनं पटिहंखामी ति पुराणवेदना नाम अनुपपन्नत्वा उपपन्नजनकवेदना । तं पटिहन्तिस्तामी ति आहरेति । नव्यं च वेदनं न उपपादेस्तामी ति नववेदना नाम अतिमुत्तपचयेन उपपन्नजनकवेदना । तं न उपपादेस्तामी ति आहरेति । अथ-
वा, 'नववेदना' नाम [४०३] मुत्तपचयेन उपपन्नजनकवेदना । तस्मा अनुपपन्नाय अनुपपन्नजनकमेव आहरेति । यात्रा च मे भविस्सती ति चापना च मे भवि-
स्सति । अनवज्जता चा ति एत्थ अत्थि सावज्जं अत्थि अनवज्जं ।

(१३८) तस्य अधम्मिकपरियेसना अधम्मिकपटिग्गहणं अधम्मेन परिभोगो ति इदं 'सावज्जं' नाम । धम्मेन परियेसित्वा धम्मेन पटिग्गहेत्वा पञ्चवेकित्वा परिमुञ्चनं 'अनवज्जं' नाम । एकचो अनवज्जे एव सावज्जं करोति, 'लद्धं मे' ति कत्वा पमाणातिक्रान्तं भुञ्जति । तं पि विरापेतुं असक्कोन्तो उदरविरेचन-अघोविरे-
चनादीहि किलमति । सकलविदारे भिस्सु तस्स सरीरपटितग्गान-मेसज्जपरियेसना-
दीसु उस्सुकं आपवज्जन्ति । 'किं इदं' ति वृत्ते 'अस्सकत्स नाम उदरं उहुमात्' ति आदीनि वदन्ति । 'एस निचकालं पि एवं-पवति को वेव, अत्तनो कुच्छिप्पमाणं नाम न जानाती' ति निव्वन्ति गग्रहन्ति । अपि अनवज्जे वेव सावज्जं करोति नाम । एवं अकत्वा 'अनवज्जता च भविस्सती' ति आहरेति ।

(१३९) फासुविहारो चा ति एत्था पि अत्थि फासुविहारो अत्थि अफासुविहारो । तस्य 'आहर-हत्थको अलं-साटको तरथ-वट्टको काकमासको मुत्त-
वमित्तको' ति इमेसं पञ्चजं ब्राह्मणानं भोजनं न फासुविहारो नाम । एतेसु हि 'आहर-हत्थको' नाम बहु भुञ्जित्वा अत्तनो धम्मताय उट्ठानुं असक्कोन्तो 'आहर-
हत्थं' ति वदति । 'अलं-साटको' नाम अन्वुद्धमातकुच्छिताय उट्ठितो पि साटकं निवासेतुं न सक्कोति । 'तरथ-वट्टको' नाम उट्ठानुं असक्कोन्तो तत्थेव परिवदति । 'काकमासको' नाम यथा काकेहि आमसितुं सक्का होति, एवं याव मुखद्वारा आहरेति । 'मुत्तवमित्तको' नाम मुखेन सन्धारेतुं असक्कोन्तो तत्थेव वमति । एवं अकत्वा 'फासुविहारो च मे भविस्सती' ति आहरेति । फासुविहारो नाम चतूहि पञ्चहि आलोपेहि ऊनूरता । एत्तकं हि भुञ्जित्वा पानीयं पिवतो^३ चत्तारो इरिया-
पथा मुखेन पवत्तन्ति । तस्मा धम्मसेनापति एवमाह—

[४०५] चत्तारो पञ्च आलोपे अमुत्था उदकं पिबे ।

अलं फासुविहाराय पटितत्तस्स भिक्खुनो^४ [थिर० ९८३] ति ॥

(१४०) इमस्मि पन दाने अंगानि समोधानेतब्धानि । 'नेव दवाया' ति एकं अंगं, 'न मदाया' ति एकं, 'न मण्डनाया' ति एकं, 'न विपूसनाया' ति एकं, 'यावदेव इमस्स कायस्स ठितिवा यापनावा' ति एकं, 'विहिंसूरतिया ब्रह्म-

१ See विमु० १.९३. २ ति०- अम्भुद्धमात्^२. ३ M., PTS- विक्किवा.
४ See also विमु० १.९४.

चरिपानुगहाया' ति एकं, 'इति पुराणं च वेदनं पटिहंखामि नवं च वेदनं न उप्पदेस्सामी' ति एकं, 'यात्रा च मे भविस्सती' ति एकं । अनवज्जता च कासु-
विहारो चा ति अयमेव भोजनानिस्संखो । महासीरयेरो' पनाह— देव्वा चत्तारि
अंगानि पटिपक्खो नाम । उपरि पन अट्ठ अंगानि समोधानेतव्वानि— तथ 'याव-
देव इमस्स कावस्स टित्तिवा' ति एकं अंगं, 'यापनाया' ति एकं, 'विहिंशुपरतिथा
ति' एकं, 'ब्रह्मचरियानुगहाया' ति एकं, 'इति पुराणं च वेदनं पटिहंखामी' ति
एकं, 'नवं च वेदनं न उप्पादेस्सामी' ति एकं, 'यात्रा च मे भविस्सती' ति एकं,
'अनवज्जता' चा ति एकं । कासुविहारो पन भोजनानिस्संखो ति । एवं अट्ठंगैसमन्ना-
गतं आहारं आहरेत्तो भोजने मत्तञ्जू नाम होति । अयं वुच्चती ति अयं परि-
वेसन-पटिगहण-परिमोगेसु वुत्तप्पमाणजाननवसेन पवत्तो पच्चवेत्तितपरिमोगो
भोजने मत्तञ्जुता नाम ।

(१४१) मुट्ठसचनिहेसो [§ १३४९] अस्सती ति सतिविरहिता चत्तारो
सन्धा । अननुस्सति अप्पटिस्सती ति उपसग्गवसेन पदं वट्ठितं । अस्सरणता
ति अस्सरणाकारो । अधारणता ति धारेतुं असम्भता । ताय हि समन्नागतो
पुमालो अधारणप्पत्तो^१ निब्रानक्खमो न होति । उदके अल्लवुकडाहं विय आर-
म्भणे पिलयती ति पिलापनता । सम्मुस्सनत्तो ति नट्टमुट्ठस्सलित्ता । ताय हि
समन्नागतो पुमालो निक्खित्तमत्तो विय काको, निक्खित्तमत्तो विय च सिगालो^२
होति । मावनावलनिहेसो [§ १३५४] कुसलानं धम्मानं [406] ति बोधिपक्खिय-
धम्मानं । आसेचना ति आदिसेवना । मावना ति बहुना । बहुलीकम्मे ति पुन-
पुनं करणं ।

(१४२) सीलविपत्तिनिहेसो [§ १३६१] सीलसम्पदा-निहेस- [§ १३६३]-
पटिपक्खतो वेदितव्वो । दिट्ठिविपत्तिनिहेसो [§ १३६२] च दिट्ठिसंपदापटिपक्खतो
[§ १३६४] । दिट्ठिसंपदानिहेसो दिट्ठपादाननिहेस- [§ १२१५]-पटिपक्खतो ।
सीलविसुद्धिनिहेसो [§ १३६५] किञ्चा पि सीलसंपदानिहेसेन [§ १३६३] समानो,
तथ पन विसुद्धिसंपादकं पातिमोक्खसंवरसीलं कथितं, इव विसुद्धिपत्तं सीलं । सति
च सम्पज्जं च, पटिस्संखानवलं च मावनावलं च, समयो च विपस्सना च, समय-
निमित्तं च पग्गाहनिमित्तं च, पग्गाहो च अविकलेपो च, सीलसंपदा च दिट्ठिसंपदा
चा ति इमेहि पन लहिं दुकेहि^३ चतुम्मिका पि लोकियलीकृत्तरधम्मा व कथिता ।

१ See १.४८१, ५८६ as well as note on the former. २ Cf.
विमु. १२ and note the difference. ३ PTS- आधारण^०; सी०. म०-
आधान^०; सि०- आधार^०. ४ सी०. म०, सि०- पमुस्सनता; M.- पमुस्सनता.
५ All authorities but सी०- सिगालो. ६ M., PTS, सि०- सोरच'.
७-८ § १३५१-३४.

(१४३) दिट्ठिबिसुद्धिनिहेसे [§ १३६६] कम्मस्सकत्तं ज्ञाणं ति 'इदं कम्मं सक्कं, इदं नो सक्कं' ति जाननपञ्ञा । तत्थ अत्तना वा कत्तं हेतु पुरेन वा सक्कं पि अकुसलकम्मं नो सक्कं । कस्मा ? आत्थमज्जनतो अनत्थज्जनतो च । कुसलकम्मं पन अनत्थमज्जनतो अत्थज्जनतो च 'सक्कं' नाम । तत्थ यथा नाम सक्कनो सम्मोओ पुरिसो अज्झानमग्गं पटिपज्जित्वा अन्तराममो गामनिगमादीसु नक्खत्ते संपुट्ठे 'अहं आगन्तुको, किं नु खो निरसाय नक्खत्तं कील्लेय्यं' ति अचिन्तेत्वा यथा यथा इच्छति तेन तेन नीहा-
रेन नक्खत्तं कील्लन्तो सुखेन कन्तारं अतिक्रमति, एवमेव इमस्मिं कम्मस्सकलज्जाणे ठत्वा इमे सत्ता बहु वट्टगामिकम्मं आयूहित्वा सुखेन सुखं अनुभवन्ता अरहत्तं पत्ता गणनपथं वीतिवत्ता । [407] सच्चानुलोमिकज्जाणं [§ १३६६] ति जतुज्जं सच्चानं अनुलोमं विपस्सनाज्जाणं । मग्गसमङ्गिस्स ज्ञाणं फलसमङ्गिस्स ज्ञाणं ति मग्गज्जाण-फलज्जाणानि वेव ।

(१४४) 'दिट्ठिबिसुद्धि खो पना' ति पदस्स निहेसे या पञ्ञा पञ्ञानना ति आदीहि पदेहि हेट्ठां वुत्तानि कम्मस्सकलज्जाणादीनेव चत्तारि ज्ञाणानि विम-
त्तानि । 'यथा-दिट्ठिस्स च पधानं' [§ १३६६] ति पदस्स निहेसे यो चेत्तसिक्खो विस्सियारंभो ति आदीहि पदेहि निदिट्ठं विरियं पञ्ञाणतिक्रमेव; पञ्ञाय लोकिव-
ट्ठाने लोकिवं छोकुप्पट्ठाने छोकुप्परं ति वेदितव्यं ।

(१४५) संवेगदुकानिहेसे [§§ १३६६ इ-ई] जातिभयं ति जातिं भयतो दिस्सा छित्तज्जाणं । जराभयादीसु पि एतेव नयो । वसुप्पन्नानं पापकानं ति अदीहि जातिआदीनि भयतो दिस्सा जातिजराभ्याविमरणेहि मुञ्जितुकामस्स उपायपधानं कथितं । पदमात्रमियस्स पन अस्यो विभंगदुर्कयायं आविमविस्सति ।

(१४६) 'असन्नुट्ठिता च कुसल्लेषु धम्मेषु' [§ १३६७] ति पदनिहेसे भिच्छो-कम्पता विभेसकामता । इथेक्कचो आदिटो व पक्खियमभं वा सत्ताकम्मं वा उरोत्तथिक्कं वा पाटिपदिक्कं वा हेति, सो तेन असन्नुट्ठो हुत्वा पुन धूरमत्तं संथमत्तं वस्सावादिक्कं देति, आवासं कारेति, चचारो पि पक्खने देति । तथा पि असन्नुट्ठो हुत्वा सरणानि गण्हाति, पञ्ञ षीळानि समादियति । तथा पि असन्नुट्ठो हुत्वा पण्डजति । पण्डजित्वा एकं निष्कार्यं द्वे निष्कार्ये ति तेपिट्ठं बुद्धवचनं गण्हाति, अट्ठ सत्तापचियो भावेति, विपस्सनं वट्टेत्वा अरहत्तं गण्हाति । अरहत्तप्पत्तितो पट्ठम्य महासन्नुट्ठो नाम होति । एवं याव अरहत्ता विभेसकामता 'भिच्छो-
कम्पता' नाम ।

(१४७) 'अप्यटिवानिता च पधानस्मि' [§ १३६७ अ] ति पदनिहेसे यत्तमा पन्तसेनासनेनु अधिकुसलानं धम्मनं भावनाय उक्कण्टमानो पधानं पटि-

१ M., सी०- कम्मस्सकत्ता. २ See ३.२६७ (Cm. on § 16). ३ सी०, म०, वि० insert वरण after जरा. ४ See VbhCm. p. 502. ५ डि०- बुधं.

वोपेति^१ [408] नाम, अनुक्काटमानो पटिवापेति^२ नाम, तस्मा तं नयं दस्सेतुं वा कुसलानं धम्मानं^३ ति आदि वुत्तं । तस्य सक्कच्चकिरियता ति कुसलानं करणे तत्कच्चकारिता । सातच्चकिरियता ति सततमेव करणं । अट्टितकिरियता ति खण्डं अकरवा अट्टित्वा करणं । अनोलीनवुत्तिता ति अलीनजीविता, अलीन-पवत्तिता वा । अनिक्खित्तच्छन्दता ति कुसलच्छन्दस्स अनिक्खिपनं । अनि-क्खित्तधुरता ति कुसलकरणे विरियधुरस्स अनिक्खिपनं ।

(१४८) 'पुब्बेनिवासानुस्सति-आणं विजा' [§ १३६७ आ] ति एत्थ पुब्बे-निवासो ति पुब्बेनिवृत्त्यखण्डा च खण्डपटिच्छदं च । पुब्बेनिवासस्स अनुस्सति पुब्बेनिवासानुस्सति । तस्य सम्पयुत्तं आयं पुब्बेनिवासानुस्सतिआणं । तयिदं पुब्बे-निवृत्त्यखण्डपटिच्छादकं तमं विज्झती ति विज्झा । तं तमं विज्झित्वा ते खण्डे विदिते पाकटे करोती ति विदितकरणद्वेन पि विज्झा । चतुप्पाते आणं ति वुत्तियं च उपपाते च आणं । इदं पि सत्तानं वुत्तिपटिसम्बिच्छादकं तमं विज्झती ति पि विज्झा । तं तमं विज्झित्वा सत्तानं वुत्तिपटिसम्बियो विदित पाकटा करोती ति विदितकरणद्वेन पि विज्झा । आसवानं खये आणं ति सच्चकिल्लेखानं खयवये^४ आणं । तयिदं चतुसच्चच्छादकं तमं विज्झती ति पि विज्झा । तं तमं विज्झित्वा चत्तारि सच्चानि विदितानि पाकटानि करोती ति विदितकरणद्वेन पि विजा ।

(१४९) [409] 'चित्तस्स च अधिमुत्ति निव्वानं वा' [§ १३६७ इ] ति एत्थ आरम्भे अधिमुच्चनद्वेन, पच्चनीकधम्मोदि च सुट्ठु-मुत्तद्वेन अट्ठ समापत्तियो चित्तस्स अधिमुत्ति नाम । इतरं पन 'नत्थि एत्थ तण्हासंखातं वानं', 'निग्गतं वा तस्मा वाना' ति निव्वानं । तस्य अट्ठ समापत्तियो सयं विक्खम्भितकिल्लेखेहि विमुत्तता विमुत्ती ति वुत्ता, निव्वानं पन सच्चकिल्लेखेहि अप्पन्ताविमुत्तता विमुत्ती ति ।

(१५०) मग्गसमङ्गिस्स आणं ति [§ १३६७ ई] चत्तारि मग्गजाणानि । फलसमङ्गिस्स आणं [§ १३६७ उ] ति चत्तारि फलजाणानि । तस्य पठम-मग्गजाणं पच्च किल्लेसे लेपेन्तं निरोधेन्तं^५ वूपसमेन्तं पटिप्पसम्भेन्तं^६ उप्पज्जती ति खये आणं नाम जातं । दुत्तियमग्गजाणं चत्तारो किल्लेसे । तथा ततियमग्गजाणं । चतुर्थमग्गजाणं पन अट्ठ किल्लेसे लेपेन्तं निरोधेन्तं^७ वूपसमेन्तं पटिप्पसम्भेन्तं उप्पज्जती ति 'खये आणं' नाम जातं । तं तं मग्गफलजाणं पन तेसं तेसं किल्ले-खानं खीणन्ते निरुद्धेन्ते^८ वूपसमेन्ते पटिप्पसम्भेन्ते अनुपादन्ते^९ अप्पवत्तन्ते^{१०} उप्पन्नं

१ M.— पटिवापेति, सी०, म०— पटिवापेति; २ M. also reads so; सी०, म०— पटिवापेति. ३ सी०— खये; म०, ति०— खयवये. ४ सी०, M., PTS— निरोधेन्तं. ५ सी० also reads so. ६ M. PTS— निरुद्धेन्ते. ७ M., PTS— अनुपादे अप्पवत्ते. ८ M., PTS— उप्पज्जता.

ति अनुप्पादे चाणं [१३६७ उ] नाम जातं ति ।

अट्ठसालिनिया धम्मसंगहट्ठकथाय

निकखेपकण्डवण्णना निट्ठिता ।

६

[अट्ठकथाकण्डवण्णना]

(१) इदानीं निक्खेपकण्डानन्तरं उपितस्स अट्ठकथाकण्डस्स वण्णनाक्रमो अनुप्पत्तो । कस्मा पनेतं अट्ठकथाकण्डं नाम जातं ति ? तेपिटकस्स बुद्धवचनस्स आरब्ध उद्दस्सिवा उपितत्ता । तीमु पि हि पिटकेसु धम्मन्तरं आगतं अट्ठकथाकण्डे-नेव परिच्छिन्दित्वा विनिच्छित्तं सुविनिच्छित्तं नाम होति । सकले अमिधम्मपिटके नयमग्गं महापकरणे पण्डुद्धारं गणनवारं असङ्गस्सेन्नेता पि अट्ठकथाकण्डतो वैव समानेतुं वट्ठति । [410] कुतो-यमव पनेतं ? सारिपुत्तयेरपमव । सारिपुत्तयेरो हि एकस्स अत्तनो सद्धिबिहारिकस्स निक्खेपकण्डे अत्युद्धारं सल्लस्सेतुं असक्को-न्तस्स अट्ठकथाकण्डं कथेत्वा अदासि ।

(२) इदं पन महाअट्ठकथाय पटिखित्वा इदं वृत्तं— अमिधम्मो नाम न सावकविसयो, न सावकगोचरो; बुद्धविसयो एस्स, बुद्धगोचरो । धम्मसेनारति पन सद्धिविहारिकेन पुच्छितो तं आदाय सत्थु सन्तिकं गत्वा सम्मासम्बुद्धस्स कथेसि । सम्मासम्बुद्धो तस्स मिक्खुनो अट्ठकथाकण्डं कथेत्वा अदासि । कथं ? भगवा हि 'कतमे धम्मा कुसला' [§ १३६८] ति पुच्छि । 'कुसला धम्मा नाम कतमे' ति सल्लस्सेसी ति अत्थो । अथ'स्स तुण्हीभूतस्स 'ननु यं मया कतमे धम्मा कुसला ? यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उण्णं-होती [§ १] ति आदिना नयेन सुमिभेदतो कुसलं दस्सितं, खब्बं पि तं चतुसु भूमीसु कुसलं, इमे धम्मा कुसला' [§ १३६८] ति इमिना नयेन काणिकं कण्णिकं घटं घटं गौच्छकं गौच्छकं कावा अत्युद्धारवसेन कुसलादिधम्मे दस्सेन्तो कथेत्वा अदासि । तत्थ चतुसु ति कामावचर-रूपावचर-अरूपावचर-अपरियापजेसु । कुसलं ति कस्सादिमेदं कुसलं । इमे धम्मा कुसला ति सव्वे पि तासु भूमीसु वृत्ता कस्सा-दयो धम्मा कुसला नाम ।

† PTS inserts hereafter अप्यस्से उण्णं. २ M. PTS.-परिच्छिज्ज,

(३) अकुसलानं पन भूमिवत्तेन मेदापावतो द्वादस अकुसलचित्तुप्पादा [§ १३६९] ति आह । ताथ उप्पजती ति उपादो । चित्तमेव उपादो चित्तुप्पादो । देतनात्तिमेव वेतं । यथा पन 'राजो आगतो' ति पुत्ते अमत्तपादीनं पि आगमने वुत्तमेव होति, एवं 'चित्तुप्पादा' ति हि पुत्ते तेहि संपयुत्तधम्मा पि वुत्ता व होन्ती ति । सव्वाथ चित्तुप्पादमाहणेन स-सम्पयुत्तधम्मं चित्तं गहितं ति वेदितव्यं । इतो-परं चतसु भूमीसु विपाको [§ १३७०] ति आदीने सव्वेसं पि तिकदुक-माज्जीवपदानं अत्थो, वेदनात्तिकदीसु च सुखादीनं न-वत्तवन्तो हेत्वा वुत्तनयेनेव पाति-[411]-वत्थं वीमंसित्वा वेदितव्या । विसेसमत्तमेव पन वक्ताम ।

(४) ताथ परित्थारम्मणत्तिके [§ १४० ६-८] ताथ सव्वो कामावचरस्स विपाको ति एत्थ द्वे पञ्चै-विज्झाणानि चक्खुप्पसादादीयो निस्साय नियमेनेव इट्ठा-निट्ठादि मेदे रूपसहस्ररसकोट्टव्वधम्मे आरब्ध पवत्तन्ती ति परित्थारम्मणानि । कुसला-कुसलविपाका पन द्वे मनोधातुयो हृदयवायुं निस्साय चक्खुविज्झाणादीनं अनन्तरा नियमतो रूपादीनेव आरब्ध पवत्तन्ती ति परित्थारम्मणा । कुसलविपाकाहेतुक-मनोविज्झाणधातु सोमनस्सहस्रतां पञ्चद्वारे सन्तीरणवत्तेन छसु द्वारेसु तदारम्मणवत्तेना ति निमयतो रूपादीनि छ परित्थारम्मणानेव आरब्ध पवत्तन्ती ति परित्थारम्मणा । उपेक्खासहस्रतां-कुसलाकुसलविपाकाहेतुकमनोविज्झाणधातुद्वयं पञ्चद्वारे सन्तीरणवत्तेन छसु द्वारेसु तदारम्मणवत्तेन नियमतो रूपादीनि छ परित्थारम्मणानेव आरब्ध पवत्तन्ति । पटिसन्धिबत्तेन पवत्तमानं पि परित्तं कम्म कम्मनिमित्तं गतिनिमित्तं वा आरम्मणं करोति, पवत्तियं मयंगवत्तेन, परियोजाने पुत्तिवत्तेन पवत्तमानं पि तदेव आरम्मणं करोती ति परित्थारम्मणं । अट्ट पन सहेतुकेविपाकचित्तुप्पादो एत्थ वुत्तनयेनेव तदारम्मणवत्तेन पटिसन्धि-भवंग-पुत्तिवत्तेन च परित्तधम्मे येव आरब्ध पवत्तन्ति । किरिया मनोधातुं [§ १४० ६] पञ्चद्वारे रूपादीनि आरब्ध पवत्तन्ति । सोमनस्ससहस्रता अहेतुक-किरिया-मनोविज्झाणधातुं छसु द्वारेसु चक्खुप्पजे मनोद्वारे अतीतानागते पि परित्ते रूपादिधम्मे येव आरब्ध खीणासवानं पट्टाकारं कुसलाना पवत्तन्ती ति परित्थारम्मणा । एवमिमे पञ्चैवीतति चित्तुप्पादा एकत्तेनेव परित्थारम्मणा ति वेदितव्या ।

(५) विज्झाणञ्चायतन-नेवसञ्ज्ञानासञ्चायतन-धम्मा अत्तनो

१ See ३.४३. २-२ See § 1373; also see ५.८. ३ See §§ 431-54, 556-61. ४ M. PTS.— चक्खापत्तारवो. ५ See Chart. § 455-468, 562-63. ६ See §§ 469-483. ७-७ म०, सि० omit. ८ §§ 484-497, 564-65. ९ सि० inserts hereafter कुसल. १० See Chart, § 498. ११ § 566-67. १२ § 568-573. १३ 25-2 × 5 + 2 + 1 + 2 + 8 + 1 + 1 as enumerated in this para.

अत्तनो हेट्ठिम-समापत्ति आरम्भ प-[412]-वत्तनतो महम्मगतारम्मणा [§ १४००] । मग्ग-फल-धम्मा निव्वानारम्मणा अप्यमाणारम्मणा [§ १४०८] । कुसलतो चत्तारो किरियतो चत्तारो ति अट्ठ ज्ञाणविप्पयुत्तचित्तुप्पादा सेक्ख-पुप्फुज्जन-खीणा-सवानं असक्कप्पदान-पच्चवेक्खण-धम्मस्सवनादीणु कामावचरधम्मे आरम्भ पवत्तन-काले परित्तरम्मणा । अतिपगुणानं पटमज्झानादीनं पच्चवेक्खणकाले महम्मता-रम्मणा । कसिणनिमित्तादिपण्णसिपच्चवेक्खणकाले न-वत्तव्वारम्मणा । अकुसलतो चत्तारो दिट्ठिगतसंपयुत्तचित्तुप्पादा पञ्चपण्णासाय कामावचरधम्मनं 'सत्तो सत्तो' ति परामसनअस्सादनामिनन्दनकाले परित्तरम्मणा । तेनेव आकारेन सत्तव्वान्ति महम्मते धम्मे आरम्भ पवत्तिकाले महम्मगतारम्मणा । पण्णसिधम्मे आरम्भ पवत्तन-काले सिया न-वत्तव्वारम्मणा । दिट्ठिविप्पयुत्तानं ते वेव धम्मे आरम्भ केवलं अस्सादनामिनन्दनवसेन, पच्चसिधं पटिपसंपयुत्तानं दोमनस्सवसेन, विधिकिच्छाप संपयुत्तचित्तुप्पादस्स अ-निट्ठे-गतवसेन, उद्धच्चसहगतस्स विक्खेपवसेन अप्पसम-वसेन च पवत्तिधं परित्त-महम्मत-न-वत्तव्वारम्मणता वेदितव्वा । एतेसु पन एकधम्मो पि अप्यमाणे आरम्भ पवत्तितुं न सक्कोति, तस्सा न अप्यमाणारम्मणा ।

(६) कुसलतो चत्तारो किरियतो चत्तारो ति अट्ठ ज्ञाणसंपयुत्तचित्तुप्पादा [§ १४०८] सेक्खपुप्फुज्जनखीणासवानं सक्कप्पदान-पच्चवेक्खण-धम्मस्सवनादीणु यथावुत्तप्पकारे धम्मे आरम्भ पवत्तिकाले परित्त-महम्मत-न-वत्तव्वारम्मणा होन्ति । गोत्रभूकाले पन लोकुत्तरधम्मे पच्चवेक्खणकाले च तेसु अप्यमाणारम्मणता वेदितव्वा । यं पनेतं रूपावचरचतुत्थज्झानं [§ १४०८] तं सव्वत्थ-पादक-चतुत्थं आकास-कसिणचतुत्थं आलोककसिणचतुत्थं ब्रह्मविहारचतुत्थं आनापानचतु-[413]-त्थं इदि-विधचतुत्थं दिव्वसीतचतुत्थं चेतोपरियज्ञाणचतुत्थं यथाकम्पगज्ञाणचतुत्थं दिव्व-चक्खुज्ञाणचतुत्थं पुब्बेनिवासज्ञाणचतुत्थं अनागतसंज्ञाणचतुत्थं ति कुसलतो पि किरि-यतो पि द्वादसविधे होति ।

(७) ताथ 'सव्वत्थ-पादकचतुत्थं' नाम अट्ठसु कसिणेषु चतुत्थज्झानं । तं हि विपस्सनाय पि पादकं होति, अमिज्झानं पि, निरोधस्सा पि, बट्ठस्सो पि पादकं होति येषां ति सव्वत्थ-पादकं ति वुत्तं । 'आकासकसिण-आलोककसिणचतुत्थानि' पन विपस्सनाय पि अमिज्झानं पि बट्ठस्सा पि पादकानि होन्ति, निरोधपादकानेव न होन्ति । 'ब्रह्मविहार-आनापानचतुत्थानि' विपस्सनाय वेव बट्ठस्स च पादकानि होन्ति, अमिज्झानं पन निरोधस्स च पादकानि न होन्ति । तदुध दसविधं पि कसिण-

१ See Chart §§ 147-49 and the corresponding four in § 576. २ M., PTS, सौ० insert hereafter तेनेवाकारेन सत्तवीसतिमहम्मत-धम्मे आरम्भ पवत्तिकाले महम्मगतारम्मणा । ३ §§ 365-399, 403-409. ४ यो० वो० (224) i. e. अट्ठसु ज्ञाणविप्पयुत्तचित्तुप्पादादीणु. ५ यो०- नगरता वि.

वृक्षानं कलिणपणसिं आरब्ध पवत्तता, ब्रह्मविहारचतुर्थं 'सत्'पणसिं आरब्ध पवत्तता, आनापानचतुर्थं निमित्तं आरब्ध पवत्तता परित्तादिवसेन न-वत्तव्या-रम्भणतो न-वत्तव्यारम्भणं नाम होति । 'इद्धिविवचतुर्थं' परित्त-महग्गतारम्भणं होति । कथं ? तं हि यदा कायं चित्तमभिरित्तं कत्वा अदिस्समानेन कायेन गन्तुकामो चित्तवसेन कायं परिणामेति, महग्गतचित्ते समोदहति, समारोपेति, तदा उपयोगलङ्कारम्भणं होतीति कत्वा रूपकायारम्भणतो परित्त्तारम्भणं होति । यदा चित्तं कायमभिरित्तं कत्वा दिस्समानेन कायेन गन्तुकामो कायवसेन चित्तं परिणामेति, पादकण्ठानचित्तं रूपकाये समोदहति, समारोपेति, तदा उपयोगलङ्कारम्भणं होतीति कत्वा महग्गतचित्त्तारम्भणतो महग्गतारम्भणं होति ।

(८) 'दिब्बसोतचतुर्थं' सहं आरब्ध पवत्तता एकन्तपरित्त्तारम्भणमेव । 'चेतोपरियञ्जाणचतुर्थं' परित्त-महग्गत-अप्पमाणारम्भणं होति । कथं ? [४१४] तं हि परेसं कामावचरचित्तजाननकाले परित्त्तारम्भणं होति, रूपावचरारूपावचरचित्त-जाननकाले महग्गतारम्भणं, मग्गकलजाननकाले अप्पमाणारम्भणं होति । एत्थं च पुत्थुज्जो सोत्तापन्नस्स चित्तं न जानाति, सोत्तापन्नो वा सकदाग्गामिस्स वा एवं वा न अरहत्ता नेतव्यं । अरहो एव सत्वेसं चित्तं जानाति । अज्जो पि च उपरिमो हेट्ठिमस्सा ति अयं विसेसो वेदितव्यो । 'यथाकम्मपुणञ्जाणचतुर्थं' कामावचर-कम्मजाननकाले परित्त्तारम्भणं होति, रूपावचरारूपावचरजाननकाले महग्गतारम्भणं । 'दिब्बचक्षुञ्जाणचतुर्थं' रूपारम्भणत्ता एकन्तपरित्त्तारम्भणमेव ।

(९) 'पुब्बेनिवासञ्जाणचतुर्थं' परित्त-महग्गत-अप्पमाण-न-वत्तव्यारम्भणं होति । कथं ? तं हि कामावचरकल्लवधानुस्सरणकाले परित्त्तारम्भणं होति । रूपावचरा-रूपावचरकल्लवधानुस्सरणकाले महग्गतारम्भणं । अतीते अत्तना वा पेहि वा भावित-मग्गं सच्छिकतकलं च अनुस्सरणकाले अप्पमाणारम्भणं । अतीते बुद्धा मग्गं भावपिण्णं, फलं सच्छाकंमु, निब्बानधातुया परिनिव्वारिण्णं ति छिन्नवटुमकानुस्सरण-वसेन मग्गकल्लनिव्वानपक्खेक्खणतो पि अप्पमाणारम्भणं । अतीते 'विपस्सी' नाम भगवा [४१५] अहोसि । तस्स वन्धुमती नाम नगरं अहोसि, वन्धुमा नाम राजा पिता, वन्धुमती नाम माता' ति आदिना नयेन नामगोत्तपठवीनिमित्तादि-अनुस्सरणकाले न-वत्तव्यारम्भणं होति । 'अनागतंनञ्जाणचतुर्थे' पि एतेषु नयो । तं पि हि 'अयं हि अनागते कामावचरे निव्वत्तिस्सती'ति जाननकाले परित्ता-रम्भणं होति । 'रूपावचरे वा अरूपावचरे वा निव्वत्तिस्सती' ति जाननकाले महग्गतारम्भणं होति । 'मग्गं भावेस्सति फलं सच्छिकरिस्सती' ति 'निव्वानधातुया परिनिव्वारिस्सती'ति जाननकाले अप्पमाणारम्भणं । अनागते 'मेत्तेव्यो नाम भगवा उप्पजिस्सति, सुब्रह्मा नाम'स्स ब्राह्मणो पिता भविस्सति, ब्रह्मवती नाम

ब्राह्मणी माता' ति आदिना नयेन नामगोचरज्ञानकाले न-वत्तव्यारम्मणं होति ।

(१०) अरूपावचरचतुर्थं पन आतवानं खयचतुर्थं च पालिया आगत-
द्वाने येव कथीयति^१ । किरियाहेतुकमनोविज्झाणधातु उपेक्खासङ्गता सव्वेसं पि
एतेसं कुसलाकुसल-किरियचित्तानं पुरेचारिका । तस्सा तेसु वुत्तनयेनेव आरम्मण-
भेदो वेदितव्वो । पञ्चद्वारे पन वोद्वपनवसेन पवत्तियं एकन्तपरितारम्मणा व
होति । रूपावचरतिकचतुक्कज्झानादीनि परित्तादिभावेन न-वत्तव्वं धम्मं आरब्ध
पवत्तितो न-वत्तव्वारम्मणानि । एत्थ हि रूपावचरानि पट्ठीकसिणादीसु पवत्तन्ति,
आकासानच्चायतनं उग्घाटिमाकासे, आकिञ्चज्जायतनं विज्झाणापगमे ति ।

(११) मगारम्मणसिके [§§१४१५] आदिग्धि वुत्ता अट्ठ प्राणसंप-
युत्तचित्तुप्पादा सेक्खतिकखानं अत्तना पटिविदमग्गं पचवेक्खणकाले मग्गा-
रम्मणा, मग्गेन पन असहजातत्ता न मग्गाहेतुका, अत्तना पटिविदमग्गं गरं कत्वा
पचवेक्खणकाले आरम्मणाधिपतिदसेन मग्गाधिपतिनो, अज्जैधम्ममारम्मणकरणकाले
न वत्तव्वा मगारम्मणा ति पि मग्गाधिपतिनो ति पि । चत्तारे अरियमग्गा मग्गा-
संस्सातस्स मग्गसंपयुत्तस्स वा हेतुनो अत्थिताय एकन्ततो मग्गाहेतुका । विरियं पन
वीमंसं [416] वा जेद्वकं कत्वा मग्गभावनाकाले सहजाताधिपतिना सिया मग्गा-
धिपतिनो, छन्दचित्तानं अज्जतरजेद्वककाले सिया न वत्तव्वा मग्गाधिपतिनो
ति । द्वादसविधे रूपावचरचतुर्थज्ज्ञाने सव्वत्थै-पादकचतुत्थादीनि नवज्ज्ञानानि नेव
मगारम्मणानि न मग्गाहेतुकानि न मग्गाधिपतीनि ।

(१२) चेतोपरिवज्जाण-पुब्बेनिवासज्जाण-अनागतसज्जाणचतुत्थानि पन अरि-
यानं मग्गचित्तज्ञानकाले मगारम्मणानि होन्ति, मग्गेन पन असहजातत्ता न मग्गा-
हेतुकानि, मग्गं गरं कत्वा अप्पवत्तितो न मग्गाधिपतीनि । कस्मा पनेतानि न
मग्गं गरं करोन्ती ति ? अत्तनो महग्गत्ताय । यथा हि राजानं सव्वो लोको गरं
करोति, मातापितरो पन न करोन्ति । न हि ते राजानं दिस्वा आसना वुट्ठहन्ति,
न अज्जलिकम्मादीनि करोन्ति, दहरकाले वोहरितनयेनेव वोहरन्ति । एवं एतानि
पि अत्तनो महग्गत्ताय न मग्गं गरं करोन्ति । किरियाहेतुकमनोविज्झाणधातु पि
अरियानं मग्गपचवेक्खणकाले पचवेक्खणपुरेचारिकत्ता मगारम्मणा होति, मग्गेन
असहजातत्ता पन न मग्गाहेतुका, तं गरं कत्वा अप्पवत्तितो न मग्गाधिपति । कस्मा
न गरं करोती ति ? अत्तनो अहेतुकताय हीनताय जल्लताय । यथा हि राजानं
सव्वो लोको गरं करोति, अन्तोपरिजना पन लुज्जवामनकचेटकादयो अत्तनो
अज्ज्जाणताय पण्डितमनुस्सा विव नातिगरं करोन्ति, एवमेव इदं पि चित्तं अत्तनो
अहेतुकताय हीनताय जल्लताय मग्गं गरं न करोति । ज्ञाणविप्पयुत्त-कुसलादीनि

१ Cf. अनागतसं, verse 96. २ सी०, न०-कवेत्तावि. ३ म०-अग्गा^०.

४ म०, सी० add व. ५ See ६.६ above.

आणायवेन चैव लोकीयधम्मारम्भणताय च मग्गारम्भणादिभावं न लभन्ति, न-
क्तव्यारम्भणानेव होन्तीति वेदितव्यानीति ।

(१२) [417] अतीतारम्भणत्तिके [§ १४१८] विज्झाणञ्चायतन-नेव-
सञ्ज्ञानासञ्चायतनधम्मा हेट्ठा अतीतसमापत्ति आरब्ध पवत्तिचो एकन्तेन अतीता-
रम्भणा च । नियोगा अनागतारम्भणा नत्थीति नियमेन पाटियेकं चित्तं
अनागतारम्भणं नाम नत्थि । ननु च अनागतसंस्मरणं एकन्तेन अनागतारम्भणं,
चेतोपरियञ्चणं पि अनागतं आरब्ध पवत्ततीति ? नो नप्पवत्तति । पाटियेकं पन
एतं एकं चित्तं नाम नत्थि । रुपावचरचतुत्थज्ज्ञानेन संगहितत्वा अज्झेहि महग-
त-धिसेहि मिस्तकं होति । तेन वुत्तं 'नियोगा अनागतारम्भणा नत्थी' [§ १४१८]
ति । हे पञ्चविज्झागानि, तिस्से च मनोघातयुयो पच्चुप्पसेतु रुपादीसु
पवत्तितो पच्चुप्पन्नारम्भणा नाम ।

(१४) इत्थं विचुप्पादा नि एत्थ अट्ठ ताव सहेतुका देवमनुत्सार्नं
पटिसन्धिगहणकाले कम्मं वा कम्मनिमित्तं वा आरब्ध पवत्तियं अतीतारम्भणा ।
मवंग-पुत्तिकालेषु नि एतेव नयो । गतिनिमित्तं पन आरब्ध पटिसन्धिगहणकाले ततो-
परं मवंगकाले च पच्चुप्पन्नारम्भणा । तथा पञ्चद्वारे तदारम्भणवत्तेन पवत्तियं । मनो-
द्वारे पन अतीतानागतपच्चुप्पन्नारम्भणानं जवनानं आरम्भणं सहेत्वा पवत्तितो अतीता-
नागतपच्चुप्पन्नारम्भणा । 'कुसलविपाकाहेतुक-उपेक्खासहगत-मनोविज्झाणधातु' ^१
पि एतेव नयो । केवलं हि सो मनुत्सेसु जवचन्धादीनं पटिसन्धि होति । पञ्चद्वारे पि
सन्तीरणवत्तेना पि पच्चुप्पन्नारम्भणा होतीति अयमेत्थं विसेसो । 'सोमनस्सहगत' ^२
पन पञ्चद्वारे सन्तीरणवत्तेन तदारम्भणवत्तेन च पच्चुप्पन्नारम्भणा होति । मनोद्वारे
तदारम्भणवत्तेन सहेतुकविपाका विज्झ अतीतानागतपच्चुप्पन्नारम्भणा ति वेदितव्या ।

(१५) 'अकुसलविपाकाहेतुकमनोविज्झाणधातु' पन कुसलविपाकाय उपेक्खा-
सहगताहेतुकाय समानगतिका एव । [418] केवलं हि सा आपाधिकानं पटि-
सन्धि-मवंग-पुत्तिवत्तेन पवत्ततीति अयमेत्थं विसेसो । 'किरियाहेतुकमनोविज्झाण-
धातु' सोमनस्सहगता खीणावधानं पञ्चद्वारे पट्टाकारं कुसमाना पच्चुप्पन्नारम्भणा
होति । मनोद्वारे अतीतादिभेदे धम्मे आरब्ध एतितुप्पादवत्तेन पवत्तियं अतीतानागत-
पच्चुप्पन्नारम्भणा होति । कामावचरकुसलं [§ १४१८] ति आदीसु कुसलतो
ताव चत्तारो आणसंपयुत्तचित्तुप्पादा । सेक्कपुप्फज्जनानं अतीतादिभेदानि खन्ध-धातु-
आयतनानि सम्मसन्तानं पच्चवेक्खन्तानं अतीतानागतपच्चुप्पन्नारम्भणा होन्ति ।
पणत्तिनिज्झानपच्चवेक्खणे न-वत्तव्यारम्भणा । माणविप्पयुत्तसु पि एतेव नयो ।
केवलं हि तेहि मग-कल-निज्झानपच्चवेक्खणा नत्थि । अयमेत्थं विसेसो ।

(१६) अकुसलतो चत्तारो दिट्ठिगतसंपयुत्त-चित्तुप्पादा अतीतादिभेदानं

खन्ध-घातु-आयतनानं अस्वादनाभिनन्दन-परामासकाले अतीतादिआरम्भणा होन्ति । पण्यसि आरब्ध अस्सदिन्तस्स अभिनन्दन्तस्स 'सत्तो सत्तो'ति परामसित्वा गण्हन्तस्स न-वत्तञ्चारम्भणा होन्ति । दिट्ठविप्पयुत्तेसु पि एतेव नयो । केवलं हि तेहि परामासगहणं नरिथि । द्वे पटिपसंपयुत्तचित्तुप्पादा अतीतादिमेदे धम्मे आरब्ध दोमनस्सितानं अतीतादि-आरम्भणा, पण्यसि आरब्ध दोमनस्सितानं न-वत्तञ्चारम्भणा । विचिकिच्छा-उद्धत्तसंपयुत्ता तेषु येष धम्मेसु अ-निट्ठ-गतभावेन चैव उद्धतभावेन च पवत्तियं अतीतानागत-पञ्चुप्पन्न-न-वत्तञ्चारम्भणा ।

(१७) किरियतो अट्ठ सहेतुकचित्तुप्पादा कुसलचित्तुप्पाद-वतिका एव । किरियाहेतुकमनोचिन्माणघातु उपेक्खासहगता पञ्चद्वारे बोद्धपनवत्तेन पवत्तियं पञ्चुप्पन्नारम्भणा [६१९] व । मनोद्वारे अतीतानागतपञ्चुप्पन्नारम्भणानं येष पण्यसि-आरम्भणानं च जवनानं पुरेवारिककाले अतीतानागतपञ्चुप्पन्न-न-वत्तञ्चारम्भणा । यथापुच्छप्पमेदे रुपावचरज्जाने सञ्चार्यपादकचतुर्थं आकासकक्षिणचतुर्थं आशोक-कक्षिणचतुर्थं ब्रह्मविहारचतुर्थं आनापानचतुर्थं ति इमानि पञ्च न-वत्तञ्चारम्भणा-नेव । 'इद्धिविषयचतुर्थं' कायसत्तेन चित्तं परिणामेन्तस्स अतीतं पादकज्जानचित्तं आरब्ध पवत्तनतो अतीतारम्भणं । महाघातुनिधाने महाकस्सपत्थेरादीनं विय अनागतं अधिट्ठहन्तानं अनागतारम्भणं होति ।

(१८) महाकस्सपत्थेरो किर महाघातुनिधानं करोन्तो अनागते अट्ठारस-परयाधिकानि द्वेयस्ससत्तानि इमे गन्धा मा सुस्सिस्सुं, पुष्पानि मा मिलायितुं, दीपा मा निव्वारियुं ति अधिट्ठहि । सञ्चं तथेव अट्ठोसि । अस्सगुत्तथेरो 'वचनियैसेमास्से भिक्खुसंघं सुक्खमत्तं मुज्जमानं दिस्वा 'उद्धकसोण्ड दिवसे पुरेमत्तं दधिरसं' इत्यू' ति अधिट्ठहि । पुरेमत्तं गहितं दधिरसं' होति पञ्छामसे पाकतिक्रमेव । कायं पन चित्तसन्निरसितं कत्वा अदिस्समानेन कायेन गमनकाले, अज्झस्स वा पाटिहारि-वस्स करणकाले, कायं आरब्ध पवत्तत्ता पञ्चुप्पन्नारम्भणं होति । दिव्वगेतचतुर्थं विज्जमानसद्वमेव आरब्ध पवत्तितो पञ्चुप्पन्नारम्भणं होति । चेतोपरियआणससुत्तं अतीते सत्तदिवसम्भन्तरे अनागते सत्तदिवसम्भन्तरे परेत्तं चित्तं जानन्तस्स अतीता-रम्भणं अनागतारम्भणं च होति । सत्तदिवसातिक्रमे पन तं जानितुं न सक्कोति । अतीतानागतसञ्जाणानं हि एस, विसयो । एतस्स पञ्चुप्पन्नजाननकाले पन पञ्चुप्पन्नारम्भणं होति ।

१ Cf. ६.५. २ See १.६-१०. ३-४ See Dialogues, ii. 185; Mv. 31. 20-21. ४ सि०- नस्सिनु. Cf. DCom. ii. 612; Mv. 31. 120. ५ Miln. 14. ६ सी०- दधिरस, M., PTS- दधिरस. ७ M., PTS- चित्तसन्निरसि. ८-८ M., PTS omit.

(१९) [420] पञ्चुप्पन्नं च नामेतं तिविधं—खणपञ्चुप्पन्नं सन्तति-
पञ्चुप्पन्नं अद्वापञ्चुप्पन्नं च । तस्य उपादट्टितिविधं पञ्चुप्पन्नं 'खणपञ्चुप्पन्नं' । एक-
द्वि-सन्ततिवारपरिचापन्नं 'सन्ततिपञ्चुप्पन्नं' । तस्य अन्वकारे नितीदित्वा आलोक-
द्वानगतस्स न ताव आरम्भणं पाकटं होति; याव पन तं पाकटं होति, एतन्तरे
एक-द्वि-सन्ततिवारा वेदितव्वा । आलोकद्वाने चरित्वा औवरकं पविट्ठस्स पि न ताव
सहसा रूपं पाकटं होति; याव तं पाकटं होति, एतन्तरे एक-द्वि-सन्ततिवारा वेदि-
तव्वा । दूरे ठत्वा पन रजकाने^१ हत्थविकारं गण्डि^२भेरि-आदि-आफोदनविकारं च
दिस्वा पि न ताव सइं सुणाति; याव पन तं सुणाति, एतरिं पि अन्तरे एक-द्वि-
सन्ततिवारा वेदितव्वा । एवं ताव मग्गिम्ममाणका ।

(२०) संयुत्तमाणका पन 'रूपसन्तति अरूपसन्तती' ति द्वे सन्ततियो
वत्त्वा, 'उदकं अतिक्कमित्वा गतस्स याव तीरे अक्कन्तउदकलेखा न विप्पसी-
दति, अद्धानतो आगतस्स याव काये उमुममावो न वृप्सम्मति, आतपा
आगमत्वा गम्भे पविट्ठस्स याव अन्धकारमावो न विगच्छति, अन्तो गम्भे कम्मद्वानं
मनसि-करित्वा दिवा वातपानं विवरित्वा ओल्लोकेन्तस्स याव अक्खीनं कन्दनमावो
न वृप्सम्मति, अयं रूपसन्तति नाम; द्वे तयो जवनवांस अरूपसन्तति नामा' ति
वत्त्वा 'तदुमयं पि सन्ततिपञ्चुप्पन्नं नामा' ति वदन्ति ।

(२१) एकमवपरिच्छिन्नं पन अद्वापञ्चुप्पन्नं नाम । ये सन्धाय भद्देकरत्तसुत्ते
“यो चावुसो^३ मनो ये च धम्मा संयुत्तो, उमयमेतं पञ्चुप्पन्नं । तस्मिं पञ्चुप्पन्ने
छन्दरागपटिवदं होति विज्झाणं, छन्दरागपटिवदत्ता विज्झाणस्स तदभिनन्दति,
तदभिनन्दन्तो पञ्चुप्पन्नेसु धम्मेसु संहरीती” [म० १ १९७] ति वुत्तं । [421]
सन्ततिपञ्चुप्पन्नं चेत्थ अट्टकथासु आगतं । अद्वापञ्चुप्पन्नं सुत्ते ।

(२२) तस्य केचि 'खणपञ्चुप्पन्नं चित्तं चेतोपरियआणस्स आरम्भणं होती'
ति वदन्ति । किं-कारणा ? यस्मा इद्विमतस्स च परस्स च एकक्खणे चित्तं उप-
जती ति । इदं च तेसं ओपम्मं—यथा आकासे खित्ते पुष्कमुट्ठिहि अवस्सं एकं
पुष्कं एकस्मिं वट्ठेन वण्टं पटिविज्झति, एवं परस्स चित्तं जानिस्सामी ति राखिक्खेन
महाजनस्स चित्ते आवज्जिते अवस्सं एकस्स चित्तं एकेन चित्तेन उप्पादक्खणे वा
ठित्तिक्खणे वा मंगक्खणे वा पटिविज्झती ति । तं पन वस्ससत्तं पि वस्ससहस्सं पि
आवज्जेन्तो येन चित्तेन आवज्जेति, येन च जानाति तेसं द्विज्जं सहद्धानामावतो
आवजनजवनानं च अनिट्ठे ठाने नानारम्भणमावप्पत्तिदोसतो अपुत्तं ति अट्ट-
कथासु पटिखिलत्तं । सन्ततिपञ्चुप्पन्नं पन अद्वापञ्चुप्पन्नं च आरम्भणं होती ति

१ With ६.१९-२४, cf. विमु० ११.१११-११५, १२१-२२. २ See
५.४३. ३ सी०, म०-वग्गिहं. ४ सी०, म०-चावं आवुत्ते. ५ M. iii. 197
omits. ६ सी०-संहरीती ति. ७ सी०, म० insert hereafter वण्टं पटिविज्झति.

वेदितव्यं । तत्थ यं वत्तमानवचनवीथितो अतीतानागतवत्सेन द्वि-ति-जवनवीथि-परिमाणकाले परस्स चित्तं, तं सव्वं पि सन्ततिपच्चुप्पन्नं नाम । अद्वापच्चुप्पन्नं पन जवनवारेन दीपितव्वं ति यं अट्टकथाय वुत्तं तं सुट्ठु वुत्तं ।

(२३) तत्रायं दीपना—इद्धिमा परस्स चित्तं जानितुकामो आवज्जति । आवज्जनं खणपच्चुप्पन्नं आरम्भणं कथा तेनेव सह निरुज्जति । ततो चत्तारि पद्ध जवनानि येसं पव्विम्मं इद्धिचित्तं, मेसानि कामावचरानि । तेसं सव्वेसं पि तदेव निरुद्धं चित्तं आरम्भणं होति । न च तानि नानारम्भणानि होन्ति । अद्वापच्चुप्पन्न-वत्सेन पच्चुप्पन्नारम्भणत्ता एकारम्भणानि । एकारम्भणत्ते पि च इद्धिचित्तमेव परस्स चित्तं जानाति, न इतरानि; यथा चक्खुद्वारे चक्खुविष्माणमेव रूपं पत्तसति, न इतरानी ति । इति इदं सन्ततिपच्चुप्पन्नस्य चैव अद्वापच्चुप्पन्नस्य च वत्सेन पच्चुप्पन्ना-[422]-रम्भणं होति । यस्मा वा सन्ततिपच्चुप्पन्नं पि अद्वापच्चुप्पन्ने येव पतति, तस्मा अद्वापच्चुप्पन्नवत्सेनेतं पच्चुप्पन्नैरम्भणं ति वेदितव्यं ।

(२४) पुब्बेनिवासजाणचतुत्थं नामगोत्थानुत्सरणे निव्वाननिमित्तपच्च-वेक्खणे च न-वत्तव्वारम्भणं, सेसकाले अतीतारम्भणमेव । यथाकम्मूपगजाणचतुत्थं पि अतीतारम्भणमेव । तत्थ किञ्चा पि पुब्बेनिवासचेतोपरियजाणानि पि अतीतारम्भणानि होन्ति, अथ सो तेसं पुब्बेनिवासजाणस्स अतीतकल्हन्धा खन्धपटिवद्धं च किञ्चि अनारम्भणं नाम नत्थि । तं हि अतीतकल्हन्ध-खन्धुपनिवर्द्धेसु धम्मेसु सव्वञ्जुत-जाणसमगतिकं होति । चेतोपरियजाणस्स च सत्तादिवसव्वन्तरातीतं चित्तमेव आरम्भणं । तं हि अज्जे खन्धं वा खन्धपटिवद्धं वा न जानाति, मगसंपयुत्त-चित्तारम्भणत्ता पन परियावतो मग्गारम्भणं ति वुत्तं । यथाकम्मूपगजाणस्स अतीत-चेतनामलमेव आरम्भणं ति । अपे विलेसो वेदितव्वो । अयमेत्थ अट्टकथानयो ।

(२५) यस्मा पन “कुसला खन्धा इद्धिविषजाणस्स चेतोपरियजाणस्स पुब्बे-निवासानुत्तविजाणस्स यथाकम्मूपगजाणस्स अनागतसंज्ञाणस्स आरम्भणपच्चयेन पच्चयो”ति पट्ठाने[ति० १५४]वुत्तं, तस्मा चत्तारो पि खन्धा चेतोपरियजाण-यथा-कम्मूपगजाणानि आरम्भणं होन्ति । तत्रा पि यथाकम्मूपगजाणस्स कुसलाकुसला एवो ति । दिश्वचक्खुजाणचतुत्थं विज्जमानवण्णारम्भणत्ता पच्चुप्पन्नारम्भणमेव । अना-गतसंज्ञाणचतुत्थं अनागतारम्भणमेव । तं हि अनागतकल्हन्ध-खन्धुपनिवर्द्धेसु धम्मेसु

१ विमु० १३.११० says सञ्जुतट्टकथाय. २ Here ends the close agreement of the passage in विमु० १३.१११-११५. In the following paragraphs there is only a general agreement with the subsequent paragraphs of विमु०. ३ ति०, म०- खन्धपटिवद्धेसु. ४ सो०, M., PTS insert before this किञ्चा पि. See विमु० १३.१२१-१२२. ५ Here ends विमु० १३.१२२.

पुन्येनिवासार्थं विष सञ्चञ्चुतप्रणयमंगिकं होति । तस्य किञ्चापि चेतोपरि-
ज्ञाणं पि अनागतारम्भणं होति, तं पन कृतादिवसञ्चान्तरे उपपन्नकचित्तमेव [423]
आरम्भणं करोति । इदं पन अनागते कप्पसतसइस्ये उपपन्नकचित्तं पि सन्धे पि
खन्धपटिवद्धं^१ पि । रुपावचरत्तिकवतुफक्खानादीनि अतीतानागतपञ्चुप्पेणु
एकधम्मं पि आरम्भ अपवसितो एकन्त-न-वत्तव्वारम्भणानेवा ति वेदितव्वानि ।

(२६) अव्यक्तचित्तिके [§§ १४१८ अ-१४२०] अनिन्द्रियवद्धरूपं च
निव्वानं च बहिद्धा ति इदं यथा इन्द्रियवद्धं परपुण्यलसन्ताने बहिद्धा ति बुचमानं
पि तस्स अतनो सन्तानपरिवापन्नत्ता नियक^२व्यक्तं पि होति, एवं न येन केनचि परि-
ययेन अव्यक्तं होती ति नियक^३व्यक्तपरिवायत्स अभावेन बहिद्धा ति बुचं, न नियक^४
व्यक्तमत्तत्स अलंभवती । नियक^५व्यक्तमत्तत्स पन अलंभवत्तं सन्धाव अव्यक्त-
रम्भणत्तिके बहिद्धारम्भणता बुत्ता । अव्यक्तधम्मापगममत्ततो वे आकिञ्चव्वायतना-
रम्भणत्स अव्यक्तमावं बहिद्धामावं पि अव्यक्तबहिद्धामावं पि अनुज्झानित्वा
आकिञ्चव्वायतनं न वत्तव्वं अव्यक्सारम्भणं ति पी [§ १४२० अ] ति
आदि बुत्तं । तस्य न केवलं तदेव न-वत्तव्वारम्भणं, तस्स पन आवज्जनं पि, उप-
चारविचानि पि, तस्सारम्भणत्स पञ्चऐस्खणचित्तानि पि, तस्येव अस्सादनादिवसेन
पवत्तानि अकुसलचित्तानि पि न-वत्तव्वारम्भणानेव । तानि पन तस्मिं बुत्ते बुत्ता-
नेव होन्ती ति विसुं न बुत्तानि ।

(२७) कथं बुत्तानेव होन्ती ति ! एतं हि आकिञ्चव्वायतनं, यं च तस्स
पुरेचारिकं आवज्जन-उपचारादिवसेन पवत्तं, तेन सह एकारम्भणं भवेस्य । तं सव्वं
अतीतारम्भणत्तिके 'कामावचरकुसलं, अकुसलं, किरियतो नव चित्तुपादा, रुपा-
वचरचतुथज्ज्ञानं' [§ १४१८] ति एवं बुत्तानं एतेयं चित्तुपादानं 'सिया न-
वत्तव्वा अतीतारम्भणा ति पी' [§ १४१८] ति आदिना नयेन न-वत्तव्वारम्भण-
मावत्स अनुज्झातत्ता, आकिञ्चव्वायतनत्स च 'आकिञ्चव्वायतनं, वत्तारो मग्गा
अपरिवापजा, वत्तारि च सामज्जकलानि, इमे धम्मा न वत्तव्वा अतीतारम्भणा ति
पी' [§ १४१८] ति एवं एकन्तेन न-वत्तव्वारम्भणचवचनतो न-वत्तव्वारम्भणं
ति बुत्तं । [424] इदानीं तं अव्यक्तारम्भणत्तिके [§ १४१९-१४२० अ] एकं पि
बुचमानं यस्मा हेट्ठो तेन सह एकारम्भणमावं पि सन्धाव कामावचरकुसलादीनं न-
वत्तव्वारम्भणता बुत्ता, तस्मा इथा पि तेसं न-वत्तव्वारम्भणमावं होपेति । को हि
तेन सह एकारम्भणानं न-वत्तव्वारम्भणमावे अन्तरायो ति ! एवं तस्मिं बुत्ते
'बुत्तानेव होन्ती' ति वेदितव्वानि । सेसमेथ अव्यक्तारम्भणत्तिके पालितो उत्तानमेव ।

(२८) आरम्भणविभागोर्ने विज्झाणञ्चायतनं नेवसज्झानासज्झायतनं

१ See note ३ on p. 331. २ सी०, म०-य. ३ i. e. in § 1418.
४ M., PTS- 'विभागे पन.

[§ १४१९] ति इमेसं^१ ताव कुसल-विपाक-किरियावसेन छत्रं विचुत्पादानं अत्तनो सन्तानसम्बद्धं देहिमसमापत्तिं आरब्ध पवत्तितो अज्झत्तारम्भणता वेदितव्या । एत्थ च किरिय-आकाशानञ्जायतनं किरियविज्झाणञ्जायतनस्सेव आरम्भणं होति, न इतरत्त । कस्मा ? आकाशानञ्जायतनकिरियसमञ्जिनो कुसलस्स वा विपाकस्स वा विज्झाणञ्जायतनस्स अमावत्तो । कुसलं पन कुसल-विपाक-किरियानं तिण्णं पि आरम्भणं होति । कस्मा ? आकाशानञ्जायतनकुसलं निव्वसैत्था टितस्स ततो-उदं तिबिधस्सा पि विज्झाणञ्जायतनस्स उप्पात्तिसम्भवतो । विपाकं पन न कस्सवि आरम्भणं होति । कस्मा ? विपाकतो उट्ठहिवा चित्तस्स अभिनीहारासंभवतो । नेवसज्जानासञ्जायतनस्स आरम्भणकरणे पि एसेव नयो । रूपावचरतिकचतुङ्ग-ज्झानादीनं [§ १४२०] सव्वेसं पि नियक^२वज्जत्ततो बहिद्दामवेन बहिद्दा-भूतानि पटवीकतिपादीनि आरब्ध पवत्तितो बहिद्दारम्भणता वेदितव्या ।

(२९) सव्वे व कामावचरा कुसलकुसलाव्याकता धम्मा, रूपावचरचतुत्थज्झानं [§ १४२० अ] ति एत्थ कुसलतो ताव चत्तारो आणसंपयुत्त-विचुत्पादा^३ अत्तनो सन्वादीनि पक्खवैपस्सन्तस्स अज्झत्तारम्भणा । परेसं सन्वादि-पक्खवैक्खणे पन पण्यत्तिनिव्वानं पक्खवैक्खणे च बहिद्दारम्भणा । तदुमयवसेन अयत्तवहिद्दारम्भणा । आणविप्युत्तेतु पि एसेव नयो । केवलं हि तेसं निव्वान- [425]-पक्खवैक्खणं नत्थि ।

(३०) अकुसलतो चत्तारो दिट्ठिसंपयुत्तविचुत्पादा अत्तनो सन्वादीनं अस्सादनामिनन्दन-परामासस्माहणकाले अज्झत्तारम्भणा, परस्स सन्वादीसु चेव अनिन्द्रियवद्द्रूप-कतिपादीसु च तथेव पक्खिकाळे बहिद्दारम्भणा, तदुमयवसेन अज्झत्तवहिद्दारम्भणा । दिट्ठिविप्युत्तेसु पि एसेव नयो । केवलं हि तेसं परामास-गहणं नत्थि । हे पटिवसंपयुत्ता अत्तनो सन्वादीसु रोमनस्सितस्स अज्झत्तारम्भणा, परस्स सन्वादीसु चेव अनिन्द्रियवद्द्रूप-पण्यत्तीसु च बहिद्दारम्भणा, उमयवसेन अज्झत्तवहिद्दारम्भणा । विचिकिस्सुद्धञ्जसम्युत्तानं पि वुत्तप्पकारेसु धम्मेसु विचि-क्खिञ्जन-कन्दननावचसेन पवत्तियं अज्झत्तादि-आरम्भणता वेदितव्या ।

(३१) हे पज्ज-विज्झाणानि, तिरसो च मनोपातुपो ति, इमे तेरस विचुत्पादा अत्तनो रूपादीनि आरब्ध पवत्तियं अज्झत्तारम्भणा, परस्स रूपादीसु पवत्ता बहिद्दा-रम्भणा, तदुमयवसेन अज्झत्त-बहिद्दारम्भणा । सोमनस्ससहगतहेतुकविपाकमनो-विज्झाणपातु पञ्चदुरि सन्तीरणतदारम्भणवसेन अत्तनो पज्ज रूपादिधम्मे, मनोदुरि तदारम्भणवसेनेव अज्जे पि अज्झत्तिके कामावचरधम्मे आरब्ध पवत्तियं अज्झत्ता-

१ M., PTS-इमे सत्त व. २ सो*, M., PTS-वहि^३. ३ For this, consult the chart 'विचुत्पादकण्ड- At A Glance' given at the end of Dhs. ४ M., PTS insert hereafter पवत्तिव.

रम्मणा, परेसं धम्मेषु पवत्तमाना बहिद्धारम्मणा, उभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्मणा । उपेक्खासहगतविपाकाहेतुकमनोविज्झाणघातुद्वये पि एसेव नयो । केवलं पनेता सुगतियं दग्गलियं च पटिसन्धि-मयंग-चुतिवसेना पि अज्झत्तादिमेदेषु कम्मादीसु पवत्तन्ति । अट्ट महाविपाकचित्तानि पि एतासं येव द्वित्रं समानगतिकानि । केवलं पनेतानि सन्तीरणवसेन नप्ववत्तन्ति । पटिसन्धि-मयंग-चुतिवसेनेव एतानि सुगतियं येव पवत्तन्ति ।

(३२) सोमनस्सहगताहेतुककिरिया पञ्चद्वारे अत्तनो रूपादीनि आरब्ध पट्टाकारकरणवसेन पवत्तियं अज्झत्तारम्मणा, [426] परस्स रूपादीसु पवत्ता बहिद्धारम्मणा । मनोद्वारे तथागतस्स ज्ञातिपालमौणव-मखादेवराने-कण्ठतापसोदिकालेसु अत्तना कतकिरियं पच्चवेवखन्तस्स हसितुप्पादवसेन पवत्ता अज्झत्तारम्मणा । मल्लिकार्यं देविया सैन्ततिमहामत्तस्स सुमनसालाकारस्सा ति एवमादीनं किरियाकरणं आरब्ध पवत्तिकाले बहिद्धारम्मणा । उभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्मणा । उपेक्खासहगतकिरियाहेतुकमनोविज्झाणघातु पञ्चद्वारे बोद्धपनवसेन मनोद्वारे च आवजनवसेन पवत्तियं अज्झत्तादि-आरम्मणा । अट्ट महाकिरिया कुसलचित्तगतिका एव । केवलं हि ता खीणासयानं उप्पज्जन्ति, कुसल्यानि सेक्खपुयुज्जनानं ति एत्तकमेधेस्य नानाकरणं ।

(३३) पुत्तपकारे रूपावचरचतुत्थज्ज्ञाने सव्वत्थ-पादकचतुत्थादीनि^१ पञ्चज्ज्ञानानि इमस्मिं तिके ओकासं लभन्ति । एतानि हि कसिणपण्णत्तिनिमित्त-आरम्मणत्ता बहिद्धारम्मणानि । 'इद्विविधचतुत्थं' कायवसेनं चित्तं, चित्तवसेनं वा कायं परिणामनकाले अत्तनो कुमारकवेण्णादि-निम्मानकाले च सककायचित्तानं आरम्मणकरणतो अज्झत्तारम्मणं, बहिद्धा हृत्थिअस्सोदिदस्सनकाले बहिद्धारम्मणं, कालेन अज्झत्तं कालेन बहिद्धा, पवत्तियं अज्झत्तबहिद्धारम्मणं । 'दिव्यसोत्तचतुत्थं' अत्तनो कुण्डिसदस्सनकाले अज्झत्तारम्मणं, परेसं सहसवनकाले बहिद्धारम्मणं, उभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्मणं । 'चित्तोपरियआणचतुत्थं' परेसं चित्तारम्मणतो बहिद्धारम्मणमेव । अत्तनो चित्तज्ज्ञाने पन तेन पयोजनं नत्थि । 'पुब्बेनिवासचतुत्थं' अत्तनो खन्धानुस्सरणकाले अज्झत्तारम्मणं, परस्स खग्गे, अनिद्रियवदरूपं, तिस्सो च पणत्तियो अनुस्सरणतो बहिद्धारम्मणं, उभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्मणं । [427] 'दिव्वचरचतुत्थं' अत्तनो कुण्डिगतादिरूपदस्सनकाले अज्झत्तारम्मणं,

१ See note on this in ३.६६१. २ Jā. iii, 405 ff. (no. 415).
३ ४० अ० ३.७८. ४ ५० अ० २.४० See ३.३२४ above. ५-६ M. - अट्ट-
महाकुलकिरियचित्तवति; सी० म० - अट्टमहाकियकुलचित्तगतिका. ६ सि० - ^०विपाक^०.
७ See ६.६ above. ८ Ps ii. 209. ९ Ps ii. 210. १० Ps. ii.
210. ११ See विमु० १३.१२४.

अवसेसरूपदस्सनकाले बहिद्वारम्मणं, उभयवक्त्रेण अवशक्तवहिद्वारम्मणं । 'अनागतस-
काणचतुर्थे' अत्तनो अनागतसल्लन्धानुत्तरणकाले अशक्तारम्मणं, परस्स अनागत-
क्खल्लन्धानं वा अनिन्दितवदस्स वा रूपस्स अनुत्तरणकाले बहिद्वारम्मणं, उभयवक्त्रेण
अवशक्तवहिद्वारम्मणं । आकिञ्चन्नायतनस्स न-वत्तच्चारम्मणताय कारणं हेट्ठो वुत्तमेव ।

(१४) हेतुगोच्छकनिर्देशे [§§१४२४-२५] तयो कुसलेहेत्तुं ति आदिना
नयेन हेत्तुं दस्सेत्वा ते एव उपात्तिद्वानतो दस्सेतुं चत्तुसु भूमीसु कुसलेसु
उप्पज्जन्ती ति आदि वुत्तं । इमिना उपायेन सेसगोच्छकेसु पि दैसनानवो
वेदितव्वो । यत्थं द्वे तयो आसया एकतो उप्पज्जन्ती [§१४५६] ति
एत्थं तिविधेन आसवानं एकतो उपात्तं वेदितव्वं । तत्थं चत्तुसु दिट्ठिविप्पयुत्तेसु
अविज्जासवेन, दिट्ठिसंश्रयुत्तेसु दिट्ठासयाविज्जासवेहि सद्धिं ति कामानवो दुविधेन
एकतो उप्पज्जति । भवासवो चत्तुसु दिट्ठिविप्पयुत्तेसु अविज्जासवेन सद्धिं ति एकधा
व एकतो उप्पज्जति ।

(१५) यथा चेत्थ एवं यत्थं द्वे तीणि संयोजनानि एकतो उप्प-
ज्जन्ती [§१४६८] ति एत्थां पि

संयोजनानं उपात्ति एकतो दसथा भवे ।

तथैव कामरागो चतुधा एकतो उप्पज्जति, पटिघो तिधा, मानो एकधा । तथा
विचिकिच्छा चैव भवरागो च । कथं ? कामरागो ताव मानसंयोजन-अविज्जासंयो-
जनेहि चैव, दिट्ठिसंयोजनाविज्जासंयोजनेहि च, सौलब्धतपराभास-अविज्जासंयोजनेहि
च, अविज्जासंयोजनमत्तेनेव च सद्धिं ति एवं चतुधा एकतो उप्पज्जति ।
पटिघो पन इत्थासंयोजन-अविज्जासंयोजनेहि चैव, मच्छरियसंयोजन-अविज्जा-
संयोजनेहि च, अविज्जासंयोजनमत्तेनेव सद्धिं ति एवं तिधा एकतो उप्पज्जति ।
मानो भवरागाविज्जासंयोजनेहि सद्धिं एकधा व एकतो [428] उप्पज्जति । तथा
विचिकिच्छा । सा हि अविज्जासंयोजनेन सद्धिं एकधा उप्पज्जति । भवरागो पि एतेव
नयो । एवमेत्थं द्वे तीणि संयोजनानि एकतो उप्पज्जन्ति [§१४६८] ।

(१६) वमेत्तं नीवरणगोच्छके यत्थं द्वे तीणि नीवरणानि एकतो
उप्पज्जन्ती [§१४९४] ति वुत्तं, तथा पि अट्ठधा नीवरणानं एकतो उपात्ति
वेदितव्वं । एतेसु हि कामच्छन्दो दुविधा एकतो उप्पज्जति, व्यापादो चतुधा,
उद्धच्छं एकधा । तथा विचिकिच्छा । कथं ? कामच्छन्दो ताव असंस्कारिकचित्तेसु
उद्धच्छनीवरण-अविज्जानीवरणेहि, संस्कारिकेसु भीनमिद-उद्धच्छ-अविज्जानीवरणेहि
सद्धिं दुविधा एकतो उप्पज्जति । यं पनेत्तं द्वे तीणी [§१४९४] ति वुत्तं, तं
हेट्ठिमपरिच्छेदवसेन वुत्तं । तस्मा चत्तुर्धं पि एकतो उप्पज्जती ति वचनं युज्जति^१

१ See ६.२७ above. २ M., PTS- एव. ३-२ M., PTS-
उपात्ति युज्जति ।

एव । व्यापादो पन असंखारिकचित्ते उद्वचनीवरण-अविज्जानीवरणेहि, संसंखारिके धीनमिद-उद्वच-अविज्जानीवरणेहि, असंखारिके येव उद्वच-कुक्कुच-अविज्जानीवरणेहि, संसंखारिके एव च धीनमिद-उद्वच-कुक्कुच-अविज्जानीवरणेहि सद्धिं ति चतुधा एकतो उप्पज्जति । उद्वचं पन अविज्जानीवरणमत्तेन सद्धिं एकधा व एकतो उप्पज्जति । विचिकिच्छा उद्वच-अविज्जानीवरणेहि सद्धिं एकधा व एकतो उप्पज्जति ।

(१७) यं पि'दं किलेसगोच्छके यत्थ द्वे तयो किलेसा एकतो उप्पज्जन्ती [§ १५६०] ति बुत्तं, तत्थ 'यत्थ द्वे किलेसा अज्जेहि, तयो वा किलेसा अज्जेहि किलेसेहि सद्धिं उप्पज्जन्ती' ति एवमत्थो वेदितव्यो । करमा ? द्वित्रं तिण्णं येव वा एकतो उप्पत्तिवा असंभवतो । तत्थ दसधा किलेसानं एकतो उप्पत्तिं होति । एत्थ हि लोभो छवा एकतो उप्पज्जति । पटिघो द्विधा । तथा मोहो ति वेदितव्यो । कथं ? लोभो ताव असंखारिके दिट्ठिविप्पयुत्ते मोह-उद्वच-अहिरिक-अनोत्तपेहि, संसंखारिके मोह धीन-उद्वच-अहिरिक-अनोत्तपेहि, असंखारिके^१ येव मोह-मान-उद्वच अहि-[४२९]-रिक-अनोत्तपेहि, संसंखारिके येव मोह मान धीन-उद्वच-अहिरिक-अनोत्तपेहि, दिट्ठिसंयुत्ते पन असंखारिके मोह-उद्वच-दिट्ठि-अहिरिक-अनोत्तपेहि, संसंखारिके मोह-दिट्ठि-धीन-उद्वच-अहिरिक-अनोत्तपेहि सद्धिं ति छवा एकतो उप्पज्जति । पटिघो पन असंखारिके मोह-उद्वच-अहिरिक-अनोत्तपेहि, संसंखारिके मोह-धीन-उद्वच-अहिरिक-अनोत्तपेहि सद्धिं ति एवं द्विधा एकतो उप्पज्जति । मोहो पन विचिकिच्छासंयुत्ते विचिकिच्छा-उद्वच-अहिरिक-अनोत्तपेहि, उद्वचसंयुत्ते उद्वच-अहिरिक-अनोत्तपेहि सद्धिं ति एवं द्विधा एकतो उप्पज्जति । सेसं सब्बरय उत्तानयमेवा ति ।

अट्टकथानिया धम्मसंगहट्टकथाय
अट्टकथाकण्डवण्णना निट्ठिता ।

[निगमनं]

(१) एत्तावता च

चित्तं रूपं च निक्खेपं अत्थुद्धारं मनोरमं ।

यं लोकनाथो भाजिन्तो देसेसि धम्मसंगणि ॥

अभिधम्मस्स संगण्हं धम्मे अनवसेसतो ।

टिठाय तस्सा आरद्धा या मया अत्थवण्णना ॥

१ M. omits. २-३ M. omits. ३ M. omits अहिरिक. ४ M., PTS- धम्मसंगणियट्टकथाय.

अनाकुलानमत्थानं संभवा अट्टसालिनी ।
इति नामेन सौ एषो सन्निधानमुपागता ॥
एकूनचत्तालीसाय पालिया भाणवारतो ।
चिरट्टितत्थं धम्मस्स निट्ठपेत्तेन तं मया ॥

[480] यं पत्तं कुशलं तस्स आनुमायेन पाणिनो ।
सन्ने पि धम्मराजस्स अत्ता धम्मं सुखावरं ॥
पापुणन्तु विसुद्धाय सुत्ताय पटिपत्तिया ।
असोकं अनुपायासं निब्बानसुखमुत्तमं ॥
चिरे तिट्ठतु सद्धम्मो धम्मे होन्तु सगारवा ।
सन्ने पि सत्ता कालेन सम्मा देवो पवरस्सु ॥
यथा रक्खिस्सु पोराणा सु-राजानो तथेविमं ।
राजा रक्खन्तु धम्मेन अत्तनो व पजं पजं ति ॥

(२) परमविसुद्धसद्भावुद्धिचिरियपटिमण्डितेन सीलाचारज्वमहवादिगुणसमु-
दयसमुदितेन सकसमयसमयन्तरगहनज्ज्ञोमाहनसमायेन पञ्चा-वेय्यसि-समन्नागतेन
तिपिटकपरियाप्तिपमेदे सट्ठकथे स्तथुसासने अप्पटिहत्तज्जाणप्पमायेन महावेय्या-
करणेन करणसंपत्तिजनित-सुखविनिम्मत-मधुरोदावचनलावण्ययुतेन युत्तमुत्त-
वादिना वादिवरेन महाकविना पभिल्लपटिसंभिदापरिवार-उल्लभिज्जादिप्यमेदमुत्तपटि-
मण्डिते उत्तरिमनुस्सधम्मे सुप्पटिहत्तवुद्धीनं थेरवंसप्पदीपानं थेरानं महाविहार-
वासीनं वंसालंकारभूतेन विपुलविमुद्धचुद्धिता बुद्धघोसो ति गरुहि गदितनामपेत्थेन
थेरेन कत्ता अपं अट्टसालिनी नाम धम्मसंगहट्टकथा ।

(३) ताव तिट्ठतु लोकरिं लोकरित्थरणेसिं ।
दस्सेन्ही कुलपुत्तानं नयं पञ्चा-विसुद्धिया ॥
याव 'बुद्धो' ति नामे पि सुद्धचिन्तस्स तादिनो ।
लोकगिहि लोकजेट्टस्स पवत्तति महेसिनो ति ॥

१ M.—भासन्ती. २ सि०—मधुरोदावर. ३ म० adds—
चतुक्कण्डमण्डिताय पालिया अरथदीपको ।
सुन्दरट्ठो अयं गन्थो चिरकाले पटिट्ठतु ॥ for which, PTS
substitutes इमं लिखितपुञ्जेन मेत्तेय्यं उपसंक्रमि ।
पटिट्ठित्वा सरणेण पटिट्ठामि सासने ॥
मम माता पिता चरिया हिता च अहिता च मे ।
पुञ्जं तं अनुमोदित्वा चिरे रक्खन्तु ते मम ॥
सिद्धिरस्तु.....मंगलमस्तु...

M. omits all these lines and simply adds—
सिद्धिरस्तु.....मंगलमस्तु...सुगतवच्छर-नामिगोत्र.

(कामावचरकुसलविपाककथाय)

विपाकुलद्वारकथा

(043-074-E)

[Entries common to two or three columns are indicated in letters spaced out under those columns.]

	(i)	(ii)	(iii)
I शक्तिपञ्चशो	तिरिपटक-	मोरवाणीवाणी	तिरिपटक-
II उरसदकित्तनं	चूळनागाथेर	महादक्ताथेर	महायम्मतविल्लताथेर
III हेतुकित्तनं	५८८	६३५	६४२
(i) तिहेतुककम्मं विपाकं देति	५८९	"	"
(ii) दुहेतुक " "	५९२	"	"
(iii) तिहेतुककमेन पटिसग्धि	ति हे तु कं, दु हे तु कं, अ हे तु कं	हे तु कं, अ हे तु कं	हे तु कं
(iv) दुहेतुक " "	ति हे तु कं नः	र त रे	
(v) असंखारिकं कुसलं विपाकं देति	ति हे तु का, दु हे तु का; अ हे तु का न । तिहेतुका व; दुहेतुका अहेतुका न		
(vi) असंखारिकं " "	दु हे तु का, अ हे तु का; ति हे तु का न		
(vii) आरम्भणेन परिवत्तेतव्या	असंखारिकं, संस्कारिकं । अ सं खारि क मे व, नो स सं खारि कं		
(viii) जवनेन	" " " " " "	स सं खारि क मे व, नो अ सं खारि कं	
	वेदना	वेदना	वेदना
	सदरम्भणस्स नियामो ५९२	चित्तनियामो न ६३५	पिण्डजननं ६४२

IV एकाय कुलधेतनाय विपाकचित्तानि

(1) तिहेतुककम्भेन तिहेतुकपटिसन्धि

(a) षष्ठमहाविपाकचित्तेन महितपटिसन्धिकरस

(i) षष्ठ्युदारे विपाकचित्तानि

द्विष्टारम्भेण भोषवारा

” विपाकचित्तानि

द्विष्टमन्त्रारम्भेण भोषवारा

” विपाकचित्तानि

(ii) सन्धेसु द्वारेषु विपाकचित्तानि

(iii) अगहितगद्गेन ”

उपमा

(b) अञ्जेलि तीर्दि तिहेतुकापिसेदि महितपटिसन्धिकरस

(i) चक्षुष्युदारे विपाकचित्तानि

(ii) सन्धेसु द्वारेषु ”

(iii) अगहितगद्गेन ”

उपमा

विपाकुद्धारकथा

सोळस ५८७ द्वादस ६२७ दस ६४४
(सोळसकमगो ६३४) (द्वादसकमगो ६४२, ६४५)

६३५, ६४१

५९३ क म्म स दि सा प टि स निध ६४३

६३६

द्वादस ५९७

तयो ५९३-९४

सत्त ५९५

तयो ५९६

पञ्च ”

समसट्ठि ५९७

सोळस ”

अ. ”

५९८-९९

क म्म स दि सा प टि स निध

द्वादस ६०५

समसट्ठि ”

सोळस ”

सन्तवाहा, एकादस

= पञ्चउच्छुनाळियन्त ६०६-७

छ ६४४

तयो ६४३

चत्वारि ६४४

द्वादस ६४४

समसट्ठि ६४४

दस ”

मा ”

६४४-४५

छ ६४५

समसट्ठि ६४५

दस ”

वन्तोपमं न लब्धमिति ६४५

अ हे तु क टु कं
प टि स निव क म स रि सा ति न व स न्या
६१० ६४१ ६४५

षष्ठारि ६१०
तयो ॥
तीणि ॥
एकं ॥
नीसति ॥
अट्ट ॥
६१५-६३४

The same view as of
तिरिटक-बूळनागयेर (६१०) in IV. 4
except that there is विपुलजन (६४१).

- (4) दुहेतुककर्ममेन अहेतुका पटिसन्धि
दुहेतुककुसलचिचेहि कर्ममे आयुहिते
कुसलविपाक-उपेखलासदृशत-अहेतुक-
मनोविज्जाणधातुवित्तेन गहितपटिसन्धिकरस
(1) चन्दुद्वारे विपाकचित्तानि
इदु-मज्झाचारमणे मोषवारा
विपाकचित्तानि
इदुद्वारमणे विपाकचित्तानि
(ii) सव्येसु द्वारेसु विपाकचित्तानि
(iii) अगहितमहजेन ॥

V पक्षिणकनयो

APPENDIX B

(i) A list of important passages containing points of discussion or subjects of controversy.

- (१) Inclusion of कथावत्यु in the Abhidhamma-piṭaka. [१.५-९]
- (२) Is अनिचम the authorised 'Word' of the Buddha? Is there any निदान for the same? [१.७०-८९]
- (३) किं पनेतानि 'कुसला'ति वा 'धम्मा'ति वा आशीनि एकत्थानि उदाहु नान्तथानि? [२.११-१३]
- (४) तस्य सिया—'यं वुत्तं अनेकहेतुतो वुत्ति दीपेती' ति तं न वुत्तं। [३.१९]
- (५) वे पन अनापायगता रूपादयो पि धम्मारम्माणमिथेव वदन्ति, ते इमिना सुत्तेन पटिक्खितव्या। [३.५४]
- (६) वितण्डवादी पनाह—अकुसलं कायकम्मं मनोद्वारे पि समुद्घाति। [३.१२३-१२७]
- (७) वितण्डवादी पनाह—अकुसलं वचीकम्मं मनोद्वारे पि समुद्घाति। [३.१२९-१३१]
- (८) के पि पन थेरा बोव्झङ्ग-मग्गङ्ग-क्षानङ्गविसेसं पादकन्थानं नियमेती ति वदन्ति, etc. [३.४९७-५०६]
- (९) तस्य केचि थेरा वदन्ति—'सकदागामिस्स किलेसा किञ्चा पि धिरेन उप्पज्जन्ति,...etc. [३.५२६]
- (१०) उपरिमग्गत्तयं दिट्ठकमेव पस्सति, नो अदिट्ठकं पस्सती ति अयं आचरियानं समानट्ठकथा। वितण्डवादी पनाह—अदिट्ठं पस्सती ति। [३.५३१-५३५]
- (११) यावता इमस्मिं काये उपादिन्नकरूपं नाम अत्थि, सम्बत्थ कायायतनं...। [४.३७]
- (१२) केचि पन तेजाधिकानं भूतानं पसादो चक्खु,...अपरे...केचि पनेत्थ... न विसमानं ति पोरणा। [४.३९-४१]
- (१३) चक्खादि-इन्द्रियानं सम्पत्तासम्पत्तविसयमाहणं। [४.४२-४६]
- (१४) केचि पन मिद्धरूपं नाम अत्थी ति वदन्ति (४.११२); (for मिद्धस्स रूपारूपकथा see ५.७९-९४) अपरे बलरूपेण तद्धि...रोगरूपेण तद्धि .....। [४.११२]
- (१५) न हि एतानि (जस्ता-अनिच्छता) जायन्ति। [४.११४-११७]

Knotty or Tricky Passages

(ii) Scholastic Discursions on

- (१) समय [३.११-२४]
- (२) चित्त [३.३३-३९]
- (३) उपपन्न [३.४०-४२; ५.४०-४२]
- (४) आरम्भणं— दानमयं, सीलमयं, मावनामयं [३.७३-९१]
- (५) द्वावरकथा [३.९२-१७२]
- (६) विपाकुद्दारकथा [३.५८७-६४२]
- (७) किं पनेतानि तीणि महासूतानि एकप्यहरेनेव आपाथमागच्छन्ति उदाहु नो ति ? [४.९५-९७]
- (८) किं पन पठवीधातु सेसचातूनं पतिट्ठा होग्ली कुसित्वा होति उदाहु अहु-
सित्वा ? [४.१००-१०३]
- (९) मिद्धस्स रूपाकपकथा [५.७९-९४]
- १०) पच्चुप्पन्न [६.१९-२२]

(iii) Scholastic Quibbling or Jugglery of Words

- (१) किं पनेतानि 'कुसला'ति वा 'धम्मा'ति वा आदीनि एकस्थानि उदाहु नानत्थानि ? [२.११-१३]
- (२) नेव दस्सनेन न भावनाय पहातब्बो हेतु ..... [२.२५]
- (३) अतिरिंसं खो पना ति पदं... [२.४१]
- (४) कस्मा पनेत्थ मात्तिकायं विव 'कुसला धम्मा'ति अवत्ता 'धम्मा कुसला'ति पदानुक्रमो कतो ति ? [३.११]
- (५) 'असामगियं अहेतुनं सामगियं पि अहेतुमावापत्तितो' etc. [३.१९]

(iv) Knotty or Tricky Passages

- (१) किं पनेतानि 'कुसला'ति वा 'धम्मा'ति वा आदीनि एकस्थानि उदाहु नानत्थानि [२.११-१३]
- (२) नेव-दस्सनेन-न-भावनाय-पहातब्बो हेतु एतेसं ति... [२.२५]
- (३) तत्र यदेतं न-हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पी ति सिद्धे... [२.४१]
- (४) असामगियं अहेतुनं सामगियं पि अहेतुमावापत्तितो... [३.१९]
- (५) सो वत्तब्बो— किं पनेतं सुत्तं नेय्यत्थं उदाहु नीतत्थं ति ? ..... निट्ठ-
मेत्थ गन्तब्बं [३.१३०-१३१]

INDEX

[All words from the Dhammasangani commented upon in this text are not necessarily enlisted here. In fact, from 3.265 onwards, such words are almost always left out, as this index is considered to be supplementary to that of Dhs. References to paragraphs of Dhs. are noted in the head-line on the inner side of the pages of this text, and hence paragraphs referred to in the index of Dhs. can easily be located here. In the following, the first figure before the point refers to the Division and the subsequent figures to the paragraphs in that Division. Sim. is an abbreviation for Simile.]

अंत ४.५३	अस्त्रिकूपक ४.२७
अंसु ३.५३४; ४.५०, ९७	अस्त्रितारका ३.३९६
अकस्मल ५.१२४	अस्त्रित १.८१
अकस्मलता ३.२९६	अस्त्रिदल ५.७९, ३८४
अकस्मिन्मयन ३.३२१	अगद ३.५२९
अकस्यक ५.७८	अगमनीयद्वान ३.१४६
अकस्याणमित्त ३.५४१	अगेलज्ज ३.२४९
अकित्ति ५.८७	अगसावक १.४०
अकिरियावाद ५.३७	अगसुख ३.३५१
अकुसल १.११, ३६, ६९	अग्नि (Sim.) ४.८२
"कम्मपथ ३.१४२-१६२	अग्नि, परित्तक ३.६५५
अकुसलचित्त ३.५३९, ५५४-५६८	अग्निमुख ४.१०
अकुसलरासि ५.९४	अग्निवेस्सन ५.८०
अकुसला धम्मा ३.५४०-५७०	अंकुर (Sim.) ३.५२५, ५८८
अफीधन ३.५८९, ५९०	अंकुरण्यत्त ५.१०
अफीसना ३.१५२	अंगपचंग १.५८; २.८
अनस्य ४.११४	अंगविजापाठक ३.३७०, ३७२
अक्षर ५.११३	अंगानि (नव) १.४५ ६६

INDEX

- अंगार ३.१८३
 अंगारकपल ४.९४
 अंगुत्तर १.४६, ६१, ६४
 अंगुलिद्वि ५.१३६
 अंगुलिषेठक ४.३५
 अचिन्तोप्यानि (चत्तारि) १.५९
 अचिरवती ३.२७७
 अचायिक ३.१९२
 अचि ४.१०; ५.२५
 अच्छमंस ५.९५
 अच्छरिय १.६६, ६८
 अजगर ५.७१
 अजटाकास १.३३; ४.४५, ४७, ५.७
 अजपद ४.३५ °दण्ड ३.३५३
 अजपदसंठान ४.३५
 अजपालनिषोषकस्य १.८८
 अजिगुच्छन ३.५४३
 अनित ५.२१
 अनिमृता ३.२४९
 अजिळका (अज + एळका) ३.२४७
 अज्जव निग० २
 अजयो २.५६
 अज्जत्त २.३६; ३.३४१, ३९०,
 ३९२, ३९७, ४९३, ४९४
 अज्जलिक २.४९; ३.८५
 अज्जाचार ५.९५; कायिक°, वाच-
 सिक° १.४७; °पटिपत्तसूत १.५२
 अज्जापजति ३.४७६
 अज्जासव ३.३८३, ५०२; °अनुसव
 १.५२; वेगेव्य °अनुलोम १.४८
 अज्जासववसेन २.३९
 अज्जोगाळ्ह ४.५
 अज्जोरथ १.३४; ४.८७
 अज्जोत्थरेय्युं ५.१३१
 अज्जोहरणीम ५.१३४
 अज्जोहरीयति ४.८७
 अज्जन १.२२
 अज्जलि १.१
 अज्जलिकम्म ३.१३२; ६.२२
 अज्जयामाव ५.४९
 अज्जमज्जपच्चय १.१७
 अज्जाकोण्डज्जत्थेरे १.८८
 अज्जाताविन्द्रिय ३.६५७
 अज्जिन्द्रिय ३.६५७
 अटवी ४.८६; ५.११४
 अट्ट १.७६
 अट्टियमान ३.६०३
 अट्टकथा १.१, ११, ८६; ३.२१,
 १४९, १८०, १९५, १९७, २२५,
 ३३; ३.९१, ४६४, ५८६; ४.
 ४३; ५.१; ६.२१-२२;
 °आचरिया ३.१०५, २२९, ४७३;
 °नय ३.३३९; ६.२४
 अट्टकथाकण्ड ६.१-३७
 अट्टकयामुत्तक ३.६१, १७६, ४८८
 अट्टगिक १.३; २.२२
 अट्टचत्ताळीस गोत्त-वरणानि ३.४६३
 अट्टमुख-वादयुत्ति १.६
 अट्टखलिनी End of Divisions ३-६;
 निग० १, २
 अट्टहि लक्खणेहि ३.२०
 अट्टानकुसलता २.५६
 अट्टानपरिकप्प ४.१०३
 अट्टारस °ब्राह्मणा, °खलिया etc.,
 ३.४६३
 अट्टु ४.४

INDEX

- अणु ३.५३६
 अन्वय ५.१२३
 अतच्छ ३.१४८
 अतपनीया २.५४
 अति १.२; °छत्त १.२ °देव, °ध्वज
 १.२; °ब्रह्मा १.२
 अतिक्रम, अंग°, आरम्भण° ३.४५४
 अतिक्षिप्तवन्तु ५.५०
 अतिधावन्त १.५९
 अतिप्रगुण ६.५
 अतिपरिचिता ३.२१
 अतिरिक्त २.४१
 अतिरेकशीघ्र ३.४२
 अतिरेकस्थ २.४१
 अतीत २.३४
 अतीतानागतसंज्ञा ६.१८
 अतीतारम्भण २.३५
 अक्षकिलमय ३.२४४, ४७३
 अक्षमात्र ४.७; ४.२९
 अक्षमनता ३.५६४
 अक्ष-सुञ्जता ३.२४५
 अक्षा १.५९; ५.२५-२६
 अक्षय १.४८-५५; ३.६१५, ६३४;
 ५.२; °अनुरूप १.५५; °गंभीरभाव
 १.५३; °जात १.५५; °पटिसंभिदा
 १.५५
 अर्थगम ३.३५९
 अर्थजोतकत्त २.१३
 अर्थजोतना १.११
 अर्थजोतिका १.५५
 अर्थतो १.११
 अर्थरण १.५९, ३.६०
 अर्थवर्णना १.१; ३.३५४; निग० १
 अथादीनि ५.२
 अविपक्षय १.१७
 अत्युद्धार १.१०, ११; ६.२
 अ-यकन ५.१३३
 अ-येयचित्त ३.४५
 अ-दन्ध ४.७७
 अ-दन्धनता ४.७७, २९५
 अदिट्टजोतना ३.४
 अदिन ३.१०२
 अदुक्ख ३.३६५
 अद्वा ३.९
 अद्वापचुप्पन्न ६.२१, २२, २३
 अधिकरण ३.२४
 °समय ३.२८९
 अधिकरणी ३.५७६
 अधिकार २.३६
 अधिगम ५.१५
 अधिषित्तसिक्खा १.५३
 अधिचुप्पत्ति ३.५२५, ५२६
 अधिपञ्चासिक्खा १.५३
 अधिपति ३.२३७, ४६१-६४, ४९३,
 ५२१, ६५५
 अधिपतिपक्षय १.१७
 अधिप्राय १.५५, ५९; २.३६
 अधिमत्त १.३८; °गतिमा, °धितिमा,
 °सतिमा ४.१०२
 अधिमुत्ति ५.१४९
 अधिमोक्ख ३.२५४, ५.२८
 अधिवचन २.१५, १९, २१, २६,
 २७, २८, ४४, ५४
 अधिवचनपथा २.५४
 अधितीलसिक्खा १.५३
 अधोविरेचन ५.१३८

INDEX

- अनञ्जातञ्जस्वामीतिन्द्रियं १.६९; ३.६५७
 अनतिक्रम ३.४७७
 अनत्ता ३.२४५, ३.१५, ४८३
 अनत्यविज्ञापिका ३.१५३
 अननुच्छविक १.८८
 अनन्तरपञ्चय १.१७; ५.१०१
 अनन्तरहित ३.४६८
 अनन्तवा-दिष्टि २.५५
 अनन्तानि, चत्वारि ३.३२१
 अनपायिनी ३.४५
 अनमतगा १.२५; ३.४७१, ५१५, ५१९; ५.२४
 अनय ५.१७
 अनह्नीन ४.४२
 अनह्नीयमान ३.१७९
 अनवज २.८; ५.११, १३७, १३८; सञ्जिता ५.९५; सुखविपाक-संज्ञा २.१३
 अनवज्जट्ट ३.३०
 अनवज्जसञ्जी १.५९
 अनवस्तुत ३.४५
 अनाकुल निग० १
 अनागत २.३४
 अनागतसं-आण ३.६६१; ६.१३; चतुर्थ ६.९, १२, १३, १८, २५, ३३
 अनागामी ५.१०८
 अनागारिक ५.६६, ६७
 अनाचार ५.१२२
 अनादर ५.७३
 अनादिय ५.११७
 अनापत्ति १.६७, ७०
 अनापायगत ३.५४
 अनामद्वृता ३.५१
 अनामोग-रसा ३.३५४
 अनामक ५.११४
 अनामय २.८
 अनारम्भण २.४९
 अनारुह्य ३.३७
 अनासव २.४३
 अनिघंस ३.५७६
 अनिच्चमेव ४.२३
 अनिच्चानुपस्सना ३.६५४
 अ-निष्ठ-गत ६.५, १६
 अ-निष्ठा ६.१३
 अनिदस्सन-सप्यटिष २.३८
 अनिन्द्रियवद २.३६; -रूप ६.२६, ३०, ३३
 अनिष्कजन ३.३५
 अनिष्कादित्त ३.५८४
 अनिब्धित १.४४
 अनिमित्त ३.४८७, ५३९, ६५३, ६५४; -मग्ग ३.४८९
 अनिमित्त १.२९ -सत्ताह १.८८
 अनियत २.३१
 अनिव्यानिक २.५२
 अनीप ३.१३५
 अनुच्छविक १.८७
 अनुताप ५.९६
 अनुत्तर २.५२
 अनुदाकर ५.४५
 अनुपकुट्ट १.८१
 अनुपञ्जाति १.४७
 अनुपपरिक्खन्त १.५८
 अनुपपञ्ज ३.१४४

INDEX

- अनुपादिन ४.१०९, २१०
 अनुपादिनकस्तान ४.४
 अनुपादिसेस २.५१९
 अनुपुञ्जपदवर्णना २.१४; ३.१३,
 ३३९
 अनुपन्न २.३३
 अनुभ्यञ्जन ५.२७
 अनुमति-पुच्छा ३.७
 अनुमति-योद्धार-सिद्धि २.१३
 अनुलोम १.१९, २३, ५५; ५.२२
 °चित्तानि ३.५०७; -पञ्चमीय
 १.२१-२३; -पटिपदा ५.१००
 अनुलोमिक १.६२
 अनुसंधि ३.२६३; ५.५६
 अनुसंधिवसेन १.६७
 अनुसयपटिपक्षता १.५३
 अनुसयप्यहान १.५३
 अनुसययमक १.१६
 अनेकंस-गाह ३.५६६
 अनेकानुसंधिक (सुत्त) १.६७
 अनोत्त १.१, ३९
 अनोत्तप २.५५; ३.५४३
 अनोधिनिन ३.४०७
 अनोम-सत्त ३.२९०
 अनोमा (नदी) १.८७
 अनोसकनता २.५८
 अन्त ५.७१
 अन्तरापत्ति १.६७
 अन्तराय १.१
 अन्तराधिक (धम्म) १.५९
 अन्तलिक्ख १.४४
 अन्तवा-दिष्टि २.५५
 अन्तेवासिका ३.५०३
 अन्तोकरणस्य २.४३
 अन्तो कर्त्त्वा ५.१०४
 अन्तोमघ २.५२
 अन्ध (Sim). जच्चा° ३.६२६
 हृत्थिदस्सक° ३.१८९
 अन्धक ३.६२६
 अन्धकार ५.१०७; ६.२०
 अन्धवाल ३.५४६
 अम्बास्सयेय्युं ५.१३१
 अपक्खपातजननी ३.३५१
 अपचय २.२६
 अपचिति १.८; ३.३१८
 अपञ्जायन ५.१०८
 अपण्णक ३.५४७, ५४८, ५५८;
 -अंग ३.२५३, ५२८;
 -जातक १.६६
 अपद ३.३७
 अपदान १.४६
 अपरगोयान ४.६
 अपरन्तानुदिष्टि २.५५; ५.११६;
 °यो (वत्तालीस) ५.११६
 अपरमाग ३.३७७
 अपरिणायिका ३.३०७
 अपरिनिष्कन्न ४.११९
 अपरियापन्न २.५२; ५.५८
 अपादक ३.३६
 अपाय ३.५७०, ६१०
 अ-पिदहन ५.१३३
 अपिठग्घ ३.४७५
 अप्पच्चय २.४; २.४२
 अप्पटिक्खेपनिहेत्त ४.२२
 अप्पटिघ ४.१७
 अप्पटिबानिता २.५८

INDEX

- अप्पट्टित्तवभाव ५.११७
 अप्पणिहित ३.५३९, ६५३, ६५४
 अप्पत्त ५.४१
 अप्पदक्खिलगगाहिता ५.११७
 अप्पना ३.१, २, ६२, ८०, ३९७,
 ४४१, ४५२; पत्त ५.४५
 अप्पमञ्जा १.३; ३.४१३, ४१५;
 -विभंग १.१२
 अप्पमत्तिका १.५
 अप्पमाण ३.३९१; २.२८
 अप्पमाद १.४४
 अप्पयोग ३.७३
 अप्पवत्तन्त ५.१५०
 अप्पवारित ५.९५
 अप्पसावब्ब ३.१४३
 अप्पहीन्त ४.४४
 अप्पेसक्ख १.४१
 अप्पोत्सुक्कता १.८८
 अकासुक ३.८६
 अकासुविहार ५.१३९
 अब्बोच्छिन्न १.२५
 अब्बोहारिक ३.१२२, १३२, १३३,
 १३५
 अब्भपटल (Sim.) ३.५२५
 अब्भाषिवत्थति १.५९
 अब्बाकत १.३६, ६९; चतुम्बिध^०
 ३.५७१; ४.१; धम्मकथा
 ३.५७१; ४.११९
 अब्बापज्ज ३.१३५
 अब्मान ५.१२९
 अब्भुतधम्म १.६६
 अमब्ब ३.५१४
 अमय ३.८३
 अमरयेर ५.१३०; दीवमाणक^०
 ५.२३०
 अमयानक-आकार २.५५
 अमि १.२, ४९
 अमिकन्त १.२, ४९
 अमिकमन्त ४.७०
 अभिञ्जा ३.११४, १३२, १५४, ५४५
 अभिञ्जा १.१; ६.७; दन्धा^० ३.३७५,
 ३७७, ३७८; सिग्धा^० ३.३७५,
 ३७७, ३७८
 अभिञ्माण ३.१८८
 अभिञ्जात १.४९
 अभिञ्जावल १.८२
 अभिधम्म १.१, २, ५, ९, २४, २७,
 ४२, ४३, ४९; ३.४८८; ४.११०;
 निग० १. -कथा १.१, ७१; ३.
 ४८६; -तन्ति १.२७; -दुक्क ५.
 ४५-१०६; -देसना १.४२; -नव-
 समुद् १.८७; परियाय ३.४८९;
 -पिटक १.४६, ५०, ५२, ५३,
 ५९, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९;
 (बुद्धमासित) १.७०-८०; -मान-
 निय १.१२; -मुत्त १.७०
 अभिनिपात ३.१७७
 अभिनिव्वत्ति ४.११५, ११६
 अभिनिविसति ३.४९५
 अभिनिवेश ३.१८९
 अभिनीहार १.७९; ५.१०८; ६.२८
 अभिमायतन २.३९२; ३.३९०
 अभिमुय्य ३.३९१
 अभिमुख १.५५
 अभिलाप २.५४ धम्म- २.१३;
 कुसल- २.१३

INDEX

- अभिसंस्तरण ३.३०५
 अभिसंस्तरति ३.११४
 अभिसञ्जनी ५.१२३
 अभिसमय १.५५; ३.४८७
 अभिसमाचारिकवत् ३.६६१
 अभिसंशोधि १.७३
 अमक्षेत्रा १.४३
 अमच्छपुत्तो (Sim.) ३.३७०-३७३
 अमणि ४.८
 अमत १.८५
 अमतपान १.८८
 अमतप्यकासन १.४४
 अमतमहानिम्बान ५.२८
 अमनसिकार २.३६
 अमर (नगर) १.८२
 अमरवती १.८१
 अमराविक्षेपदिष्टि ५.६२
 अ-मित २.१०
 अम्ब ३.६१५, ६२५; ५.१२०;
 -उपमा (Sim.) ३.५९८, ६०९,
 ६२५, ६२७, ६४४, ६४५; -बीज
 (Sim.) ३.५८८
 अय ५.१०४; ५.१७; °पिष्टि ४.९९
 अयायावदस्तन ३.५५२
 अयायावपय ३.५५२
 अयोग ३.७१
 अयोगुळ ५.११; (Sim.) २.२३९
 अव्यक १.८१
 अ-रण १.१८; २.५२
 अरणी ५.१७
 अरति ३.५५७
 अरहत्तमग्ना ३.५१८
 अरहत्तकलधम्म २.२७
 अरहा १.२७; ५.३९; ६.८
 अरित (Sim.) ३.५२३
 अरिय ५.१७; °अद्विगिकमगा ३.११७;
 °विहार ३.२४४
 अरियपरियेसनसुत्त १.८८
 अरियकळ २.५८
 अरूपजीवितिन्द्रिय ४.६७
 अरूपराग ३.५२८
 अरूपसञ्जी ३.३९०, ३.३९२; ३.९७
 अरूपसन्तति ६.२०
 अरूपावचर २.५२; ३.११३; ६.१०;
 °कुसल, °धम्मा ३.४२७-४६०,
 ६५१, ६६६
 अरुग्गिनी २.४२
 अत्त-साटक ५.१३९
 अलगद, -अत्यिक १.५८; -उपमा
 १.५७, ५८; -गवेसी १.५८;
 -परियेसन १.५८
 अलावु ५.१४१
 अलोकक ३.१२७
 अल ४.९०; ५.४८
 अल्लीन ४.४२
 अल्लीयति ५.४९
 अवगाळ्ह ५.१०४
 अवचर ५.१०४
 अवट्ठिति ३.५५१
 अवशोष १.५५
 अवसेस ५.३३, ३५
 अवस्सं २.३३
 अ-वस्सिक ५.१२७
 अवस्तुत ३.४८
 अवहारा, छ ३.१४४
 अविक्षेप २.५७; ३.१७६, २५०,

INDEX

- ३४०; ३.५४५
 अधिगतपञ्चय १.१७
 अविचार ३.४४४, ३.४५
 अविज्ञा १.२५; २.५५; ३.५२८
 अविज्ञप्ति ३.५८४
 अविज्ञान ४.११३
 अविक्त ३.३४४, ३.४५
 अविक्त-अविचार २.२२
 अविनिवृत्त ४.५१
 अधिनिष्मोग २.४२; ४.४०
 अधिपरीत, °अवयोधसंज्ञात १.५५;
 -समाय १.५५
 अधिपाकजिन ३.४०७
 अधिपाकृत्यज्ञोत्पत्त २.१३
 अधिष्कारिक ५.७८
 अधिमत्त ४.२
 अधिमत्तिक ३.२५७, ५.६६, ५.६८,
 ५.७३, ५.७८
 अधिरक्षित्वा ५.११९
 अधिषद ४.६१, ६२
 अधिषय १.२७
 अधीषि ३.५११
 अधुद्धि ५.५३
 अवैकल ३.१९
 अवैर ३.१३५
 असंयोजनिय २.४४
 असंकर ३.९२; ५.१३२, १३३
 °द्वारानि ३.१३९-१४०
 असंकरा, अद्भु ३.१३९-१४०
 असकचदान ६.५
 अ-सक्विक १.७६
 असंस्त २.४१
 असंस्तवातु ५.५६
 असंस्वारिक ३.५१, ३.१०, ३.१२, ५.५८
 असंस्तिय १.८२
 असंस्तिय १.८१; ५.११३; (वत्तारि)
 १.२९
 अ-संगहित १.१३
 असङ्ग ५.११८
 असनि (Sim.) ३.२८८
 असप्याय ३.२४४
 अ-सम्पन्नम् २.५७
 असम्पत्त ४.४२, -गोचर ४.४६
 असम्मित ४.१९, ४.९, ५.०
 असम्मितता ४.३८, ५.०
 असम्भोह १.५५
 असम्भोद्धृष ४.११२, १.१८
 असाधारणपञ्चय ३.७७१
 असुक ३.१८८, ६.२६; ५.११३
 असुख ३.३६५
 असुम २.३१
 असुभकथा ३.४१७-४२५
 असुर ४.६
 अ-सुरोप ५.१२१
 असुवण्ण ४.८
 असेव्य २.२७; ३.६४८
 अ-सोक निग० १
 अस्त ६.३३
 अस्तकण्ण ४.५
 अस्तगुत्तथेर ६.१८
 अस्तबाला ४.११८
 अस्तम १.८३
 अस्तारोह ४.२४
 अस्तु, °जनन ३.५६४; °रोपन ३.५६४
 अहि (Sim.) ४.४४
 अहिरिक २.५५; ३.५४३

INDEX

- अहेतुक २.३९; ३.६४२
 अहेतुकदृक् ३.५८७, ६१०, ६११
 ६३४, ६३५, ६४१, ६४५,
 अहेतुकमनोविज्ञानधातु ३.५७०
 अहेतुकवाद ५.३७
 आकस्मान् ३.५८
 आकट्टन्ति ३.५७०
 आकृष्य १.३९; ४.६१, ६४
 आ-कार २.४३
 आकारविकार ३.९८
 आकासकणितुल्य ६.७, १७
 आकासगंगा १.३६
 आकाससन्निवृत्त ३.६२९-६३३
 आकौटन ३.१९८
 आगन्तुक ३.४९, १९४, २१८; २७४,
 ४२५; ५.१२७; -भवं ३.५९५,
 ५९६, ६०८, ६४४
 आगम ५.१५
 आगमदृक् १.१; ३.१०९, ३९०,
 ३९१
 आगमनतो ३.४८४; ६५२
 आगारिक ५.६६, ६७
 आघात ३.५६२
 आचय २.२६; ३.४६६; -गामि
 २.२६; -गामित्तिक २.२६
 आचरिय १.४; ३.१२२, १२८, ५३१;
 -परंपरा १.७९, ८०; 'मरिया
 ३.२४७
 आधिष्ण ३.८३
 आजीव ३.३०४, ४८०; ५.६७;
 -पूरण, -भेद, -हेतुक ३.४८०
 आजीवद्वय ५.१२२
 आपत्ति ३.१३६; 'क३.३२३; १४३,
 १४९
 आणादेसना १.५१
 आणारह १.५२
 आयम्बनिद्रि ३.१२७
 आदान ३.१४४
 आदाय (Sim.) ३.२८१
 आदिच १.१
 आदित्त (Sim.) ३.३५३
 आनन्द १.८, ३८, ६६, ८६; २.३६;
 ३.११६; ४.१०३
 आनापान ३.४२६; -चतुर्थ ६.७, १७
 आनेज्जता ३.४३०
 आपत्ति १.६७; 'वै(पञ्च, सत्त) ५.११९
 आपत्तिकुसलता २.५६
 आपत्तिकलन्व २.५६; -मातिका (सत्त)
 १.४७
 आपत्तिबुद्धानकुसलता २.५६
 आपाय ३.५५; ५.१३२; -गत
 ३.५९३, ५९५, ६१४; ४.३०
 आपायिक ६.१५
 आभिधम्मिक १.४४, ७१.७२ 'त्योरा
 ३.५८८; 'मिक्खु १.४२
 आमुजित ३.६८; ४.९४, ९६
 आभोग ३.३९०, ४४५
 आमकसुतान ४.४९
 आमन्ता १.६
 आमसित्वा ४.१६
 आमसन्ति २.४८
 आयतन २.३६; ३.८५, ५५२;
 इत्सा- ३.२७५; मन- ३.२७५;
 वासुदेव- ३.२७५; सुवर्ण-
 -३.२७५; (दस) १.६९; (ब्राह्म)
 १.७५

INDEX

- आयतनकुसलता २.५६
 आयतनपञ्चति १.१४
 आयतनयमक १.१६
 आयतनविमंग १.१२
 आयति ३.५६७;
 आयपोथक १.८१
 आयित्त ३.५६७
 आयुसंसार ३.२१, ६०४
 आयुहति ३.११४, ६४३;
 आयुहन ३.१९०, ४६१
 आयुहित ५.४२
 आरम्भ (Sim.) ५.९६
 आरति ३.१०७, ६५७
 आरम्भ ५.३६
 आरम्भ ३.२८४
 आरम्भण २.२१; २.८२, ५९४; (छ)-
 ३.५८१; -ती ३.४८४, ४८९,
 ६५२; -दुक ४.१४; नील-
 पीतक- ३.१७३; -पञ्चय
 १.१७; -पञ्चयभूत २.२१;
 यलय- ३.५८२; -माव २.२१;
 -रस ३.६२१; -वट्टन ३.४०८,
 ४०९
 आरुण्य ३.५०; -कुसलकया ३.४२७-
 ४५२; (चत्तारो आरुण्या) १.३३
 आरुण्यमुत्त, तयो संगहे- ३.१२३,
 १२९
 आरोग्य २.८
 आलय ५.४९
 आलिङ्ग, सुवण्ण- १.८, ७१
 आलुम्भ ३.४६०
 आलुलित ३.२६३; ४.८३
 आलुलिस्सति ५.७०
 आलोक १.३४
 आलोककस्मिन्चतुर्थ ६.७, १७
 आलोका, चत्तारो २.२८९
 आलोकेन्त ४.७०
 आलोप ५.१३९
 आवञ्जन ३.६००, ६१२
 आवञ्जनट्टान २.२४
 आवरण १.७२; ५.९४
 आवसथपिण्ड ५.९६
 आनुयो १.८, ७१
 आविञ्जनरस ४.३८
 आसव २.४३; ४.४१; ५.५९, ६०;
 (मदिरादयो) आसवा (Sim.) २.४३
 आसवगोच्छक २.४
 आसवान् उपपत्ति ६.३४
 आसवान् स्वयचतुर्थं ६.१०
 आसाब्धपुण्यमा १.८८
 आसिसित २.३१
 आसीविस (Sim.) ३.५६२
 आसेवनपञ्चय १.१७
 आहन्च १.१८
 आहरहत्थक ५.१३९
 आहार ३.३०२, ३०३; ४.८७, ९१;
 ५.१३६; -पञ्चय १.१७
 आहुन ५.१००
 आहुनेय्य ५.५९
 आळार १.८७, ८८; ३.४३०
 आळहक १.२६
 हंघ ५.११७
 इट्ठिय १.८०
 इट्ठ ३.५७७; -आरम्भण ३.५९३
 इट्ठकवट्टकी (Sim.) २.२६
 इट्ठमञ्जत्त ३.५७७; -आरम्भण

INDEX

- २.५८१, ५९६, ६०५
 इट्टाकार ३.१८४
 इति ५.१३७
 इतिवादप्पमोक्खानिसंस १.५८
 इतिवृत्तक १.४६, ६६
 इत्यमाय ५.४९
 इत्याकप्प ५.८४
 इत्थि २.८; -इन्द्रिय ३.२८३
 इत्थि (Sim.) ३.६०३; ५.८४
 इदप्पचयता ५.२९, ४६
 इदमाथिता ५.१३४
 इद्धि, अभिद्वान-१.३५; -चित्त ६.२३;
 दसविधा- ३.१२४; - पाद १.३
 इद्धिपादविमंग ३.५२८; १.१२
 इद्धिमन्त ३.२३८
 इद्धिमा ६.२३
 इद्धिविधचतुराय ६.७, १७, ३३
 इध ५.१४
 इन्दस्सील (Sim.) ३.२५४
 इन्दट्ठ ३.२१७, २२०, २२४, ६५६
 इन्द्रिय १.३; -गोचरसुत्त ४.२९; दस-
 १.६९; ५.५७; -पञ्चय १.१७;
 -बद्ध २.३६; (बाणीसति) १.७५
 इन्द्रियपञ्जति १.१४
 इन्द्रिययमक १.१६
 इन्द्रियविमंग १.१२
 इन्द्रियेषु अगुत्तद्वास्ता २.५६
 इरिया ५.१७; -पथा ५.१३९
 इतिपत्तन १.८८
 इस्सरवा ३.१८६
 इस्सरायतन ३.२७५
 इस्सरिय, -ट्टान २.३६; -संपत्ति ३.३७३
 इस्सा ३.५६३
 इस्सायनक ५.६७
 इस्सास ३.२२८, ५१२
 इस्सुकी ५.६६
 ईसधर ४.५
 उक्कट्टनिहेस ३.५०
 उक्कण्टमानो ५.१४७
 उक्कण्टितुं ५.४९
 उन्नत्तलि ५.७४
 उक्खित्तसिर (Sim.) ३.३५४
 उक्खेपनियकम्म १.७२
 उग्गाह ५.११९
 उग्गाहण १.४२
 उग्गाहित १.७०
 उग्घाटिम ३.४३७, ४३९, ४५८; ५.७;
 -आकास ६.१०
 उग्घाटेति ३.४८७
 उच्चय २.१६
 उच्चार-परसाव ३.२३९
 उच्छु, -रस ३.६०६; ४.१०२; -वाट
 ३.६०६, ६०७; -सामिक ३.६०६,
 ६०९; -साला ३.६०६, ६२५
 उच्छुनाळि-यन्तोपमा ३.६०६, ६०७,
 ६३८, ६४०, ६४५
 उच्छेद ३.४७३; -दिट्ठि २.५५
 उज्जु २.५६; -क ३.२४९; -ता
 ३.२९६
 उज्जोतन ३.३५
 उज्जाकार ३.६५५
 उज्जोदक ४.४१, ९६
 उज्जु ३.९४
 उत्तर २.४२, ५२
 उत्तरकुब्ब १.३९; ४.६
 उत्तरवहुमानपव्वत ३.१६५

INDEX

उत्तरिमनुस्सधम्म १.२७	३७६; ५.४५; -स्त्रण १.३६०
उत्तान ४.१०८; ५.१०७; -अत्थ ५.७५; ६.३७	उपधितत्ता २.८
उत्तिय १.८०	उपच्छेद ३.३७७, ३७८
उदक (Sim.) ३.२३१; ४.८२	उपार्थंम, शूणा- ३.२१८
उदक १.२६; -क्खन्ध १.२६; -धारा १.३६; -परिवन्त १.६८; -प्पसा-दकमणि ३.२१३; -सोण्डि ६.१८	उपार्थंमन ४.३५
उदकानि, नाना ३.२७७	उपनिष्ठाया ३.५२२
उदरपटल ४.८८	उपनिधाय ४.५३
उदान १.२७, ४४, ६६	उपनिव्वत्त ५.११३
उदान १.४४	उपनिदसय ३.५०२; ५.३४; -पच्चय १.१७; -मत्थसो ३.६१५, ६२८ ६३३, ६३४
उदायि ३.३२७	उपपत्ति ३.२४३, ३२६
उदासीनपक्ख ३.२४५	उपपरिक्खन्ति १.५८
उदाहरण १.७३	उपयोगत्थ ४.१२, २९
उदि ३.३४२	उपयोगलङ्घ ६.७
उदीरण ३.१०७, १०८	उपरितो ५.१०४
उहक १.८७, ८८	उपसग्ग ५.४०, ४३, ४७, ५०, ५४
उद्दान ३.२६; -संगह १.६८	उप-सह ५.९९
उद्देस १.३८; ३.१९७, २६५	उपसम्पज्ज ३.३३८
उद्देसवार ३.४७२	उपसम्पदा ५.१२९
उद्धव ३.५२८	उपसम्पादेन्त १.७०
उद्धट ३.५७९, ५८१	उपसिधनकाल ४.४७
उद्धन ४.४८	उपसिधित्वा ३.५९८
उद्धविदेचन ५.१३८	उपहार ३.७९
उन्नामेत्वा १.७१	उपादा२.४९; तिवीसति-रूपं ४.१२, २५
उपक १.८८	उपादानगोच्छक २.५
उपकट्ट ५.९९	उपादाना २.५०; ५.९९
उपकार ३.२६०	उपादिज २.२०; ४.१०, १७, १०९
उपकिलेस ५.८६, ८७	उपादिन्नक ३.९४; ४.४९; ५.८०; अन ^० ५.८०; -प्पवत्त ३.५१६, ५१७, ५१८; -रूप ४.३७; -संतान ४.४-६, ७
उपक्खलति ४.९७	उपादिजत्तिक ५.११
उपपात ३.१२३; वित्त- ३.२६१	
उपचार ३.२६०, २६१, २६२, २६३	

INDE

उपादिलक्ष्य ४.१०४	उरवेला ३.४७७
उपाय, पधान- ५.१४५	उसु, कुतल-इस्तासखित ३.२२८
उपावास ५.९९	उसुममाव ६.२०
उपासंभ, -आदिहेतुपरियापुट १.५८;	उरमा ३.१८३; ४.९३
-आनिसंस १.५८	उरसद ४.९४, ९७
उपासिका ३.६०२	उरसदकित्तन ३.५८९-५९१
उपाहना ३.४५१	उरसज ३.६३५, ६४२
उपेक्षक ३.३४९, ३५६	उरसारणा ३.५५९
उपेक्षा २.२३; ३.९९, ३४९-५४,	उरसाह ३.४२९, ४३४, ४३६
४०७; अज्जान- ३.४०२; छले-	उरसुक ५.१३८
ग- ३.३४९, ३५०, ३५१	उरसोब्धि ३.२८५
उपोसथ ३.५०२	उळारञ्जन्दविरियचित्तपञ्जा २.२८
उपोसथवस्त्रग्नक ३.१२९	उकासिर ४.२८
उपोसथिक (मत्त) ५.१४६	ऊनूदस्ता ५.१३९
उप्यजनक ५.१००	ऊमि १.२७
उप्यत्ति ३.१६६; -अरह ३.६४८	ऊत ३.५३६
उप्यज २.३३; ३.४२; -यल २.५७	ऊहन ३.१९८
उप्यल (Sim.) १.३२; -दल ४.३५;	एकंसतो ३.१८५
१-नाळ ४.१०९; -पत्त ३.१५२	एक २.१८; -कारणवाद ३.१८; -देस
उप्याद २.१५	१.२; -प्यहार १.४२
उप्यादिनो २.३३	एकग्ग ४.८८
उप्यादो ६.३; चित्त- ६.३	एकट्ठ ५.२४; ५.३३
उप्यिलाविनो ३.५८६	एकत्त २.१२
उप्यल्लिम्त ३.२७०	एकरय २.११, १२; -नानाथता २.१३
उभतोव्यञ्जनक ३.५८३, ४.६६;	एकनिपात १.१८, ६८
इत्थि-, पुरिस- ४.६६	एकानुसंधिक (मुत्त) १.६७
उभयसम्बन्ध ३.६१, ६४	एकावद्ध ४.५०
उम्माद १.५९	एकेक-अंगातिरेकवत्तेन १.६४
उम्मापुण्ण (Sim.) १.३२	एकोदि ३.३४२, ३४३, ३४५
उम्मार ४.५२	एत्तक १.७०
उम्मुजापन ४.८१	एत्थावचर ५.१०४
उव्यान १.३४; -कीळा १.८७	एव-कारो ३.३२९, ३३०
उर ३.५३८	एसन ३.५४५

INDEX

- एसिका (Sim.) ३.२२३
 एलमूग ५.७१
 एळयति ३.५६७
 एळा ५.१२४
 ओकपना ३.२८१, २८३
 ओकास १.७०; -तो २.४३
 ओकान्ति १.७३
 ओकामित ५.८०
 ओगाळ ५.१०४
 ओपतरणमुत्त १.४६, ६३ अ
 ओपनिय २.४५
 ओजा ३.९४; ४.८७, ८८, ९०, ९१;
     -दान ३.८५
 ओत्तप २.५५; ३.२३४-२४०
 ओत्तपितव्य २.५५
 ओपपातिक ५.१००; ५.११५; -नाम
     ५.११२, ११३
 ओपम्म ३.२६४, ६१७; ६.२२
 ओमासा, चत्तरो ३.२८९
 ओमत्त ४.१०२
 ओरभाग १.८४
 ओरमण ३.४७६
 ओरंमागिय ३.३४८
 ओधरक ५.६८; ६.१९
 ओसगंध ३.५३६
 ओसधितारका ४.५२
 ओसान २.४३; -करण २.१०
 ओळारिक ३.२००, ४४७; ४.९०;
     -तो ३.३६८
 कंस ३.२०१; ४.५४, ५६; -पत्त ५.९६
 ककटक ३.५९४
 ककलळ ३.४३५, ४३६; -ता ४.८;
     -त ४.९३
 कंखति ५.२८; कंखा १.४४
 कञ्चान १.८
 कच्छप ४.७; ५.११४
 कटच्छु ३.३९०; ५.७४
 कटाह ३.२८६; ५.१४१
 कट्टुमुख ४.१०
 कण्टक (Sim.) ३.२०१, ४३०;
     ५.१२३; विस- ३.४३५-३६
 कण्ण, -तखल्लि ३.५९८; ४.९७;
     -सुल ३.१५०; -सूल ५.१२४;
     (Sim.) ३.३७१
 कण्णकगंध ४.५८
 कण्णछिह- कूपक ४.४५
 कण्णवीर ४.५२
 कणिका ४.५५; ६.२; कूटागार-
     ३.२११
 कणिकार ४.५२; (Sim.) १.३२
 कण्ह, -टुक ५.११०; -पक्ख १.४२;
     -विपाक ३.११७
 कण्हतापस ३.६६१; ६.३२
 कण्हा २.५४
 कतञ्जू ५.१७
 कतच्च, कम्मस- ४.१०५
 कतमे धम्मा ३.३६८
 कतवेदि ५.१७
 कतिपय १.५९
 कत्तव्यकिच्च २.२४
 कत्ता ३.६००
 कजुक्कम्यता ३.४०८
 कथंक्कथिमात्त ५.२२
 कथाभेद १.५१
 कथावत्थु १.४, ५, ६, ९, ३०; -पकरण
     १.१५

INDEX

कथेतुकम्यतापुच्छा ३.८

कदम्ब ४.६

कदरिय ५.७३

कद्रुसक ४.९०

कन्ता ५.१२४

कन्तार ५.१४३; चौर-वाल्-मरु-

निरुदक-; दुग्मिन्तल- ३.५५२

कन्तिता ३.४५६

कन्थक १.८७

कन्दन्त (अरण्ये) (Sim.) १.७६

कन्दमूल (Sim.) ३.७८

कपण ५.६७

कपाल ३.५४४

कपिष्ठ ४.४९

कप्य १.२९; कप्यक १.८७

कप्पकस १.३४; ४.६; ५.६३, ७७

कप्पवुद्धान ४.१०

कप्पात ३.५७६; ४.४१, ५०; -पच्छि

१.७३; -पटल (Sim.) ४.३५, ३७

कप्पियसञ्जी ५.९५

कवल ४.८७, ९१

कवलिकार १.३९; ३.३०२; ४.११८

कव्य ५.१३६

कम्म ६.४, १४; -आयुहन ३.५८९

-९१; -ञ्ज ४.७७; -दायाद

३.३८; -नानत्त ३.३६; -निमित्त

३.६५८; ६.४, १४; वट्टगामि-

५.१४३

कम्मट्टानानि १.१; -अट्टतिस ३.३३९

कम्मद्वार ३.१३६

कम्मद्वाराणि, (अट्टारल) ३.४६३; तीणि

३.९३-११४; नव ३.७७, ८२

कम्मन्तर १.७२; ५.५३

कम्मपचय १.१७; असाधारण-३.५७१

कम्मपथ ३.२४६, २५८; अकुसल-

३.१४२-१६२; कुसल- ३.१६३

-१७२; सत्त- ३.४८१

कम्मस्सकतमाण २.५७; ५.१४३

कम्माकम्म (Sim.) १.५२

कम्मानी, तीणि ३.११५-१३६

करजकाय ५.८०, १३७

करण, -विषयता ३.३८ -वय ३.४७६

करणसम्पत्ति निग० २

करण्डक ३.५३६; गन्ध-३.५३४

करवीक ४.५

करळ ३.६०२

करुणा १.१; ३.३९९, ४०५

कललीभूत ३.२१४

कलहप्पवट्टनी ५.८७

कलापसम्मसन ३.४५०; ५.२२

कल्याणकारी ५.१११

कल्याणमिन्त ५.१७; -ता २.५५

कवाट ५.१३१

कसट ३.९९

कसिग ३.१९६, ३८६-३८८, ३९८;

६.२०, २३; आकास-३.३८७;

आषी- ३.३८६; -करण ३.३९४

-निमित्त ६.५; पटवी- ३.३७५,

३८३; -व्यामी ५.६१; विज्ञान-

३.३८६;

कसिर ३.४७०

कस्सक (Sim.) ३.४०९

कस्सपदसवल १.४२

कहापण १.८१; ३.६२२, ६३३;

४.५४; ५.१२८; कूट- ३.४३५

काक ३.६०३; ५.१३९, १४१; -पद

INDEX

- ३.४१७;—बलि (Sim.) ३.३२४;
—स्स गीवाय ३.६०२, ६०३
काकमासक ५.१३९
काणकच्छप (Sim.) ३.२०
काम ३.२६, ३२९—३३४; —गुण
५.६०; ५.९९; गुणिक ५.५९,
६०, ६३; वस्तु—, किलेस— ३.२६
कामन ५.६०
काममुख ३.४७३
काममुखल्लिकानुयोग ३.२४४
कामावचर ३.११३; —कुसल १.११;
३.१—३२५; —धम्म २.२८
कामावचरा २.५२
काय ५.७९—८३; नाम—५.७९;—कम्म
३.८१, १०२;—दुचरित ३.११९;
—दुचरितविरति ३.२५५; —द्वार
३.१३६; —अपाद ३.६३२;
—वेय्यावटिककम्म ३.३१५, ३१९;
—सन्धि १.३६;— समाचार २.८;
हेट्ठिम—, मज्झिम—, उपरिम—४.५०
कायिककरण ३.९८
कायेन ३.३५६
कारण ५.४३ १३१
करिता ३.६००
कालकच्छक ३.९०
कालं कत्वा १.४२
कालपरित्ता ३.२१
कालम ३.४३०
कासिपुर १.८८
काल १.८७
काल, —कुट ४.११८;—तिलक ३.१८८
कालकणिसलाका ३.६०२
कालवल्लिमण्डप ५.१२८
किञ्चद ३.१८१
किञ्च १.३५
कित्ति ३.१४९; युत— ३.४१९
कित्तिम (नाम) ५.११२, ११३, ११५
किञ्चित् ५.९५
किरियमनोधातु ३.५९३, ५९४, ५९५
किरियमनोविज्जाणधातु ३.६२०,
६२३, ६२४; ६.४
किरिया ५.१३२; —पथ ३.४७६
किरियाव्याकत ३.६५९-६६६; ४.१
किरियमनोविज्जाणधातु ५.१३२
किल्ल ३.३०, ३९१
किलेस, —अन्धकार २.५४; —आतु-
रता ३.२९; —गेलञ्ज ३.२९;
—गोष्ठक २.५; —जात ३.४१;
—पटिपाटि ५.६२, ७६, ९७, १००,
१०३; —वस्तु ५.१३१; —सन्तान
३.४७३
किलेसा ६.३७
कितागोतमी १.८७
कुक्कुच ३.५६३; ५.९५—९७
कुक्कुट, —अण्ड ४.५३; —पत्त ४.९७;
—सूकरा ३.२४७
कुक्कुर ३.६०३; (Sim.) ४.४८
कुक्कुल ५.७२
कुंकुम (Sim.) १.३२
कुम्भि ३.१२३, २०६; (Sim.)
६.३३; —विरेचन ५.७१
कुन्धित २.१०; ५.९६
कुड्ड ३.१४९
कुणप (कण्ठे वद Sim.) ३.४९१
कुत्त ४.११, ६४; ५.८४
कुदाल (Sim.) १.५०; —पिटक १.५०

INDEX

- कुङ्क ३.५६५
 कुदूसक ३.५९
 कुन्द (Sim.) १.३२
 कुमारक, दहर ३.३१०, ३११
 कुमारकवण्ण ६.३३
 कुमारिका ३.१०६, ५५६; पुल-
 ३.१०६
 कुमुद (Sim.) १.३२
 कुम्कार (Sim.) ३.२०१
 कुम्भील (Sim.) ३.२१५; ४.९०
 कुम्भ ५.४८
 कुल ५.६९; उपट्टाक—, जाति—५.६९;
 —तन्त्रि ३.७४, ७९, ८६; —परिवट्ट
 १.८१; —पुत्त १.४१; ३.२३८
 (Sim.) ३.२३९; —पवेणि ३.७४;
 ७९, ८६; —वंस ३.७४, ७६,
 ७९, ८६
 कुलथ ३.६०१
 कुलुवसुत्त ३.१२३
 कुत्त (Sim.) २.१०
 कुत्त १.६९; ३.३६८, ५४२; —अपि-
 कार ३.१४, ५४२, ६५२; (दस)—
 कम्पय ३.१६३; ५.१००; —वेलना
 ३.५८७; —अवनयसेन ३.६११
 कुसलधम्मा ३.१—५३९; (परोपण्णास)
 ३.४३, १४, ३.६५२
 कुसलानुगतिक ३.६५१
 कुसावती ५.४९
 कुसावहारो ३.१४४
 कुहनवस्तु ३.४८१
 कूट ३.५७६
 कूट, —कहाण ३.४३५; —मासक
 ३.१७७, २११, ४३५; ४.५
 कूटागार (Sim.) ३.२११
 कूपक ४.२७
 केतु ५.६५
 केदार ३.५९४
 केनाचि न विज्जेय्य २.४२; ५.५७-५८
 केनाधि विज्जेय्य २.४२; ५.५७-५८
 केलासकूट ४.९८
 केवट्ट ३.२३५
 कोटि २.४१; नट्टल— बंक ३.२९७
 कोट्टक ५.१३३
 कोट्टास १.२७, ६७; २.६; ३.१६,
 २०१; —ती ३.१५७; —धार
 ३.५२६, ५२८
 कोतुहल ३.५४१
 कोप ५.५३
 कोलियक ३.६१५, ६२५
 कोसज ३.१३९, २३३
 कोसलक ४.२४
 कोसल ३.२९, ३०; —संभूत ३.२९
 कोसलस्य १.४७; वचनय— १.४७
 कोसियपुत्त १.८०
 कुंसन ५.१२३
 खओपनक (Sim) १.३४
 खज्जति ३.५५४
 खण, —त्तयं ५.४३; —पन्नुपपन्न ६.१९,
 २२, २३; —पत्त ५.४१
 खण्डसकरा ३.४३५
 खतकूप ४.८०
 खदिर ५.११४
 खग्घ ३.१३२
 खग्घ ५.१०४; —पञ्चक ४.२९; ५.६१,
 ११६; —पञ्चति १.१४; —पटिचञ्च
 ५.१४८; ६.२४, २५; पुब्बे—

INDEX

- .निबन्ध- ५.१४८
 सन्धका (झापीसति) १.४६, ६६
 सन्धतो १.११; ५.२
 सन्धयमक १.१६
 सन्धविमंग १.१२
 सम ५.२१
 समन्ति १.५८
 सयचतुर्थं, आसवानं ६.१०
 सय-चय ३.७७, ८१, ८६
 सये जाणं २.५८; ५.१५०
 खाणुक ५.५३
 खार (तिविध) ३.५३४, ५३५
 खारोपमा (Sim.) ३.५३४
 खिड्वापसुत ३.४८०
 खीणासव १.५८, ७९; ३.३५०,
 ६६१; ६.४
 खीयन ५.६६, ६७
 खुज्ज ६.१२
 खुदा ५.१३६
 खुदक ३.१४३; -बगुलि १.४२
 खुदकनिकाय १.४६, ६१, ६५, ६८,
 ६९
 खुदकपाठ १.४६, ६५
 खुदकयत्थुक ५.६४
 खुदकविमंग १.१२
 खुरधारा (Sim.) ३.३५५
 खेत्तगामी ३.१९१
 खेपेन्त ५.१५०
 खेम (जनपद) ३.५३८
 खेल ३.५५९; ४.४८, ९०
 खेलगत ४.७६
 खो पन २.४१
 मंगा (Sim.) ३.२७४, २७७
 गच्छ, कुल्ल- ३.६०१
 गज, महा- ३.६६३
 गणन, -चार १.११, -वार १.४३;
 ६.१
 गणनूपगचित्त ३.६३९, ६४४
 गणनूपगानि ३.५९५, ६१०, ६३७
 गण्डम्ब १.२९
 गण्डि ६.१९
 गण्डिका ४.५६
 गति २.२६; -निमित्त ३.६५८; ६.४
 गहुल ५.५२
 गन्ध २.४, ४४
 गन्ध ५.२५; ६.१८
 गन्धव्यपुरित (Sim.) ३.३७२
 गन्ध १.८१; ५.१३३; ६.२०
 गमनामिस्संसार ३.६२७
 गमिवचित्त ३.४२
 गमीरभाव १.५१; (चतुर्विध) १.५३
 गर ३.४६९, ५३९, ५६५; ६.११;
 -भारा ३.२०४; -भाव ५.६६
 गहं करोति (Sim.) ६.१२
 गच्छ ४.६
 गवकसन्ध ३.५८२
 गवय ४.९०
 गवेसन्त १.२९, ४४
 गहकारक १.४४
 गहकूट १.४४
 गहण ३.३५
 गहन, तिण-, धन-, पव्यत- ३.५५२
 गाथा १.६६; -वन्ध १.६७
 गामदारक ३.६२२, ६२३
 गामभोजक ४.९१
 गामिह ३.६१५, ६२२, ६२३

INDEX

- गावो ४.४७
गाह ३.२१५
गिम्ह ५.८०
गिरिकण्डक ३.२०४
गिलान ५.१२७
गीवा १.७१
गुण २.९; —नाम ५.११२, ११३
गुत्तसालगाम ५.१२८
गुत्तिक, नगर— (Sim.) ३.१९४
गुळ, —फाणित ३.४३५; —बंचक ३.६०६; —वाणित ३.४३५
गुथगत ३.४६७, ५४०
गुथ, —निरव ५.७२; —फिण्ड ३.४९६
गोण्डुक (Sim.) ३.२०२; पट्टावित्त— ३.२०३
गोय्य १.६६
गोलज्ज ५.७८, ८४
गोह (Sim.) ३.२२६; —निरसित ३.४०४, ४०७
गोकण्ण ४.९०
गोचर ३.४१३, ४१५; —अव्वत्त २.३६; बुद्ध—, सावक— ६.२; —विसय ३.५४
गोन्लक ६.२; आसव— २.४३; उपा-
दान— २.५०; ओप— २.४५;
किल्ल— २.५१; गन्ध— २.४४
अ; नीवरण— २.४७; परामास—
२.४८; योग— २.४६; संयोजन—
२.४४; हेतु— २.३९
गोण ३.१६५; (Sim.) ५.४९; दुट्ट—
(Sim.) ३.१६३; सिगाला ३.२४७
गोतम ३.२८४, ३२७
गोत्तचरण ३.४६३
गोत्रभू २.२४, ४३; ३.५०७, ६५४;
५.३२; —जाण ३.५०८, ५१०
गोधा ३.६०३; —वण्ण ३.५००
गोधावरी (Sim.) ३.२७४
गोप ३.३६३
गोपानसिधो ३.१७७, ४१०; (Sim.) ३.२११
गोपालक ३.६०३
गोमय ३.५३६, ६५५; —फिण्ड (Sim.) २.२८
गोमुत्त ३.२९६; —वज्ज ३.२९६—९७
गोवत्त ५.३०, ९९;
गोसिंग ४.९९; —स्तावण १.७१
गोसील ५.३०, ९९
घट ६.२
घटा (Sim.) २.४
घटीयति ३.४९४, ४९५
घट्टन ३.५७६; परि— ३.५७६
घण्टा, —अनुरव, —अभिघात, ३.२००
घनविनिव्भोग ३.११; —पटिसंमिद्धा-
जाण ३.११
घरावास ३.३७२
घाणविल ३.६३०
घोस, —कम्म ३.१०७, १०८
च ३.३४७; ४.३
चक्र (Sim.) ३.४५ —यन्त ३.५१२;
—रतन ४.११८; —वत्ति १.७३;
३.२१३, ६११; ४.९१; —वत्ति-
राजा (Sim.) ३.२१४
चक्कन-उपासक ३.१६४
चक्रवाल १.३६; ४.४, १०; ५.३७
चक्खु ४.२५; चम्म—४.२६; पञ्जा—
४.२५, २६; मंस— ४.२६; मंस,

INDEX

- संभार-, पसाद- ४.२७, २८.
 चक्रसुद्धार (Sim.) ६.२३
 चक्रसुष्णसाद ३.५५; ४.२८; ५.१२०,
 १३२
 चक्रसुमूत १.८
 चक्रसुमा (Sim.) ३.५०९; ५.१०७
 चक्रसुविज्ञान ३.३४५
 चंकम १.८३
 चंकमन-सत्ताह १.८८
 चण्ड ३.५८२
 चण्डिक ३.५६२, ५६४
 चतुचक्र ३.१५; -संज्ञात ३.२०
 चतुष्टय (ज्ञान) ३.३६७
 चतुपरिवत्तसुत्त ४.२९
 चतुष्टय ३.३७
 चतुष्टमक ४.१
 चतुरस्र ३.५६९, ६२२, ६२३
 चतुरोच-निर्धारण १.७९
 चतुर्वीर्यतिसमन्तपट्टान १.३१; -पञ्चया
 ३.१७
 चतुसत्त्वधम्म ३.४७१
 चत्त ५.९०
 चत्तारि वक्ताणि ३.२५
 चन्द ४.४३, ५४; ५.११३; (Sim.)
 ३.५०२, ५०९; -पटिच्छादक
 ३.५१०; -लेखा ३.३६६; -लेखा-
 र्थक ३.२९७
 चन्दन (Sim.) ३.२४१; -वन १.३९;
 ३.६११
 चम्म ४.७८
 चर, थल-, जल- ३.२७
 चरण २.३५; गोच- ३.४६३;
 -संज्ञात ३.३५
 चवन ५.१००
 चरियनिरेस ३.२९२
 चरिया १.१ -अभिमुत्तक १.५२
 चरियापिटक १.४६
 चाग ३.२४४
 चातुम्भहाराज ४.९१
 चातुम्भहाराजिक १.३३
 चामरि-वाला ४.११८
 चिक्खलिकनिकाय १.६२
 चिण्ण ३.६१४
 चित्त २.४९; ३.३३-३९, ४३-४६;
 -कम्म ३.३५; ४.९८; -चरण
 ३.३५; महागज- ३.५६३;
 -विक्षेप १.५९
 चित्त-, करणता ३.३५; -कार ३.३५;
 -ता ३.३४; -तिलक ३.२७०
 चित्त-, परिवादान १.४६, ६४; -पाटलि
 ४.६; -यमक १.१६;
 चित्तलपञ्चश ५.१९
 चित्तवारमाजन १.६७
 चित्तविभक्ति १.१०, ११
 चित्तविसंसङ्ग २.४९
 चित्तसंसङ्ग २.४९; -समुद्धान २.४९;
 -समुद्धानसहमुनो २.४९; -समु-
 द्धानुपरिवर्त्तिनो २.४९
 चित्तसञ्ज्ञा ३.३५
 चित्तसमुद्धान १.३५; २.४९
 चित्तसहमुनो २.४९
 चित्तस्सेकग्गता ३.५४२
 चित्ताधिपतेय्य ३.३४
 चित्तानि, एकूननवुत्ति १.११; -सोब्बस
 ३.२१
 चित्तानुपरिवाप्ति २.४९; ४.१०६

INDEX

- चित्तुपफिलेस ५.८६
 चित्तुप्पादकण्ड १.११; २.२; ३.१-
 ६६६; ४.१
 चिर, -परिवासिक २.४३; -प (पा)
 रिवासियट्ट २.४३; ५.५९
 चीन-फिट्ट (Sim.) १.३२
 चीवरगहणं १.३९
 चुति २.२६
 चुतुपपालजाण १.८७
 चुल्लपेदल्ल १.६६
 चुल्लनागाथेर, तिपिटक- ३.५०३,
 ५०५, ५८६, ५८७, ६३४
 चुल्लन्तरदुका २.४
 चुल्लप्पित्त्येर ५.११
 चुल्लामयथेर ३.५०५
 चेटक ५.१३६; ६.१२
 चेतना ३.१०२, ११२, ११३, ११६,
 १९०
 चेतसिक २.४९; ३.२५५, २८४, ३०२
 चेतिय ३.६६१; ४.९८; -पञ्चत
 ३.४२५; ५.१३०; महा- ३.५६,
 ७४, २०३; ४.९८; -वन्दनकाल
 (Sim.) ३.५६
 चेतोपरियञ्जाण ५.३९; -चतुत्थ ६.८,
 १२, १८, ३३
 चोपन ३.११९, ५३०, ६२७; ४.३८,
 ७२; -काय ३.१३९, १७१; का-
 यंग-, वाचंग- ३.५३०
 चोर ३.५३८, ५३९; ५.५२, १३३;
 -जेट्टक ३.५३८, ४३९
 चोरनागराजा ५.१३०
 छकनिपात ५.५९
 छत्त (Sim.), अति- १.२
 छत्तिसपरिमण्डलं ४.४
 छन्द ३.२५४; ५.३९
 छन्दाधिपतेय्य ३.३४, ४६१, ४६२
 छन्न १.८७; -सहाय १.८७
 छवसरीवर (Sim.) ३.४१७
 छवि-वण्ण १.३५; ४.८
 छल्लमिञ्जा १.५९
 छात ४.८८, ८९; -ज्झत्त ३.४९६
 छाया (Sim.) ३.४५; ४.५०; (Sim.)
 ३.६५१; ४.८९; -रत्तसो ४.८९
 छारिका ४.४८
 छिह ५.१०४, १२९
 छिन्नवटुमक ६.९
 छेक २.८; ३.२२०, ४४६, ५३६;
 -सारथि (Sim.) ३.९७
 जच्चजल्ल ३.५८३
 जच्चन्ध ३.५८३, ६१५, ६२६,
 ६२७, ६५८; ६.१४
 जच्चवधिर ३.५८३
 जच्चुम्मत्तक ३.५८३
 जण्णु ३.२८५; -क ३.४६०
 जनकपञ्चय ४.११६
 जनकद ३.५३८; ५.२२
 जम्बुदीप १.८०
 जम्बू ४.६
 जयसुमन (Sim.) १.३२
 जरा ४.८२, ८३, ८४; पाकट- ४.८२;
 पटिच्छन्न- ४.८२; निरन्तर- ४.८४
 जरा-अभिसूत ४.२३; -धम्म २.१९
 जल, -चुण्ण १.२७; -विन्दु (Sim.)
 ३.२४१; यातामिपातचल्ल- ३.
 ५४७; -खागर १.२४, २६
 जय ३.२१

INDEX

- जवन ३.१३९; -किरिया ३.६३९; -सागर १.२४
 -डान ३.५९३, ५९४; -वीथि ३.३३ आय ३.४७२
 जातक १.४६, ६६, ७३, ७९ ठान, -कुसलता २.५६; -सौ ३.४२
 जाति, -जरासमाय २.१९; -रूप ४. ठिति (Sim.) ३.२१२, ५६७, ६६०;
 ११२; -वाद १.८१ -मागिनी ३.३८०
 जानपद ५.११४ उंस ३.३६१
 जानि ३.३८; ५.८७ बट्ट ४.८९
 जाल ३.८६ शक ४.५८
 जिगुच्छन ३.३४७ तक्ष्मविल ४.५९
 जिगुच्छा ३.२३९ सच्छक (Sim.) ३.१८९
 जिन, -यक १.७२; ३.१३०; -वचन सच्छकानं सुत्त (Sim.) १.४८
 १.१८ तज्ज ३.१५१
 गिया ३.११९ सज्जनियकम्म १.७२
 जीवितट्टान ३.८५ तज्जा ३.२७२
 जेगुच्छ ३.४२५ तट्टिक ४.५५
 जेट्टक ३.४४; ५.३९; ६.११ तट्टा १.५३; ५.४८; -दुत्तिय ५.४९
 जेट्टमित्त (Sim.) ३.१९२ तत्रमज्झता ३.२५५
 जेट्टिका ३.४४ सम्भवट्टक ५.१३९
 जेतवन ३.६०३ तयागत १.३६, ३९; ३.३६८; ५.३९,
 जोतनमाय २.१३ ६२; ६.३२; -रूप ३.६९; -वचन
 जोतिपाल ३.६६१; ६.३२ १.६६
 ज्ञान १.३; ३.१३७; -चतुक् ३.३२६- तदंग १.५३
 ३६७; तिवंगिक- ३.२४६; दुवं- तदधिमुत्तता ३.७०, ७२
 गिक- ३.३६७; -पक्षक ३.३६८- तदारम्भण ३.५९५, ६१०
 ३७३ तदुपचार २.५४
 ज्ञानंग १.७५; ३.२५८, ४९७ तदेकट्ट ५.४, ३३
 ज्ञानपञ्चय १.१७ तनु, -करण २.१०; -माय ३.५२५,
 ज्ञानविमंग १.१२ ५२६; -भूत ३.५२७
 ज्ञामंगार ४.५२ तनुनि ३.५३७
 ज्ञायति ४.१०१ तन्ति १.१, ५, २७, ५४; ३.५०६;
 जाण २.९; ५.१५०; -वस्तु १.३; ४.५६; ५.७०
 -विण्युत्त ३.३०, ३१०; -विमंग तन्तिस्तर ३.६६१
 १.१२; -सम्युत्त ३.३०, ५०; तन्दि ३.५५७

INDEX

- तपन ५.१११
 तपनीया २.५४
 तप्यति ५.१११
 तप्येणता ५.११८
 तम २.५३; ३.५०८, ५.१०; ५.१०८;
 चतुसचच्छादक- ५.१४८
 तम्बपणि १.१
 तम्बलोम ४.३५
 तरण्ड ४.९०
 तलुण ४.९४
 तादि निग० ३
 तापसपञ्चजा १.८१
 तायति १.४८
 तारक १.२७; -पमा १.३४
 ताल, कंस-, कटु- ४.५६
 ताल (कसख) ५.१२०; -पण १.९९
 तालवण्ट (Sim.) १.३२; ३.२०;
 ३७०-७१; ५.१२६
 तावति १.३३, ३६, ७६, ७९, ८१;
 ४.६
 तिक, अतीत-, आरम्भण- २.७;
 वेदनातिक २.७; -च्छेद १.६७
 तिकतिकपट्टान १.१९
 तिकदुकमाजन १.६७
 तिकपट्टान १.१९, २०
 तिकवण्णना ५.१-४४
 त्थिक्ख ३.५०८; -विपस्सक ३.४९५
 तिट्ठतेव ५.४१
 तिण (Sim.) ४.८२; -कल्ल ३.६०२;
 -मुट्ठि १.८७
 तिस्सिय ३.५५२, ५.५६
 तिवत्त १.१
 तिदिक्कम १.७३
 तित्तुकापीर ३.१३
 तिपिटक १.४५-६०; -धर १.३८,
 तिपिटक-बुल्लनामधेर ३.५०३, ५०५,
 ५८६, ५८७, ६३४
 तिपिटक-सुल्लामयधेर ३.५०५
 तिमिगल-महामच्छ १.३१
 तिमिय, महानाम- तित्सदत्त १.२७
 तिमिरतिमिगलमहामच्छ १.३१
 तिरच्छान १.६२; ३.१००; ४.६८
 तिल (फल्परन्ता) (Sim.) ३.३९१
 तिलक, काळ-३.१८८; चित्त-३.२७०;
 तित्स ५.११२, ११५
 तित्सदत्त, महानामतिमिय- १.२७
 तित्ससुतिधेर १.७४
 तीर (Sim.) ३.२१५, ३२९
 तीरणस ३.१५५
 तुट्ठि १.६६
 तुल्लकार (Sim.) ५.४८
 तुल्लिय ३.७८; ४.९८
 तुल्लसंपाट ४.४१०
 तुपट्ठकलुत्त १.६६
 तुसित १.८५; -काय १.८६; -पुर
 १.८९; -भवन १.८४; स-१.८५;
 तेजाधिक ४.३९
 तेजोवातु ३.८४
 तेपिटक १.११; ५.११३
 तेम्मक २.३०; -कुसल ३.१-४६५;
 -वट्ठ २.५२; ३.२६
 तेम्म ३.४५१, ६३१; उपाहन-
 ३.४५१
 तेमित ४.९०
 तेल्, -अञ्जनराग ३.५४४; -नाळि;
 ३.२४८, ४४९, ४५१; -पदीप

INDEX

- ३.२२६; ५.२५
तेलानि, नाना ३.२७७
थकेलि ३.६०३
थङ्ग ४.४९; ७७, ९३; अ- ४.९३;
—पुगल ३.५६४
थम्भन ३.९५
थम्भित ४.१०९
थम्भी (Sim.) ३.१७७
थावर ५.१३०; ३.१४३, १४९
थावरिय ३.१९१
थीनमिद ५.९७
थुल्ल ३.१०६; ५.११९
थुल्लन्चय ५.११९
थूणा (Sim.) ३.२१८; उपत्यम-
३.२१८
थूप ५.३७; सुवण्ण- ५.३७
थेय्यं ३.१४४
थेरगाथा १.४६
थेरम्भत्थल ३.३८९
थेरवंस, निग० २
थेरीगाथा १.४६, ६६
थेरुपट्टान ३.३०९
दक्खिणवलि ३.६०१
दक्खिणापथ ३.२७५
दक्खिणाविमुद्विद्यो, चतस्सो ३.३२४
दक्खिणेष्य ५.११३
दण्डक (दस्तासस्स) ३.५१२
दत्त ५.११२
दत्तामयत्थेर ३.५९०
दधिरस ६.१८
दन्त, —आवरण १.३७ —कट्ट १.३९;
—कार ३.४४६
दन्धत्त ४.७८
दय ५.१३६
दसकम्मगा ३.५८७, ६४२, ६४५,
६४९
दसवल १.८, ६८; ३.४१९; —चतु-
वेसारज १.८७
दया १.१
दससत्तल्लोचन ३.४१९
दससहस्सचक्रवालकम्पन ३.६०४
दस्सनपरिणापक ४.३०
दसुत्तर १.१८
दस्सनेन २.२४; —पहातल्लहेतुक २.२५
दल्लह ५.९९; —गाह २.५०; —मत्ति ५.१७
दल्लहीकम्म १.४७; ३.२७०
दाठिका ४.६३
दानव ४.७
दारक (Sim.) ३.१५२, १९५
दारा (गरुजं) ३.२४७
दारु ३.१८८, २१८
दावग्नि (Sim.) ३.५६२
दासक १.८०
दिट्ठ ३.६१; —धम्मिक ५.५९; —संस-
न्दन २.५; —सुतसंबंध ३.६४
दिट्ठक, ३.५३१, ५३३; अ-३.५३१
दिट्ठधम्म ३.४४७; —सुखविहार २.१५;
३.३८७, ६६६
दिट्ठि (दासट्ठि) १.५२, ५३; ५.२६;
—उज्जुक्कम्म ३.३१४, ३१६, ३१७,
३१८, ३२०; लल्लेद- , सस्सल-
भव- , विमव- ५.२६; —पटि-
सेपक ५.१५; —मण्डल ४.२८;
—राग ५.६३; —विनिषेठन १.५२;
—विपात्ति २.५७; —विमुदि २.५७;
—सम्पदा २.५७

INDEX

- दिन्न ५.१००
 दिव्यचक्रलुजाचतुर्थ ६.८, २५, ३३
 दिव्यसौतचतुर्थ ६.८-१८, ३३
 दिवाविहार १.३९, ४१; ३.६, ११
 दिसामूळ (Sim.) ३.५५२
 दीपनिकाय १.९, १५, ४६, ६१, ६२,
     ६३, ६५, ६८
 दीपमाणक ३.२९७, ३१७
 दीप-मणिसमनिकाय १.३७
 दीप, -रत्न १.५८; -संतान २.२८;
     -सुप्त १.७०
 दीप ६.१८; -ना, अनर ३.२७०
 दीपंकरदसत्रय १.७७, ८१
 दीपंकरपादमूल १.८९
 दीपालोक ५.२२
 दुक, अधिवचन-, निवृत्ति-, पञ्जति-,
     नामरूप-, २.७; पिष्टि- २.५
 दुक, -निपात १.१८, ६८; -पट्टान
     १.१९; -वण्णना ५.४५-१५०
 दुकविकपट्टान १.१९
 दुकट ५.१००
 दुवस २.१६; -सच १.६९
 दुक्खोगाळ्हा १.५४
 दुग्धाहीत १.५९, ७०
 दुच्चरित १.५३; ३.४७६
 दुट्ट ३.५९०; -गोण ३.६०३
 दुट्टगामणि- अमय ३.८३
 दुतिपं (सानं) ३.३४६
 दुपट्ट १.३९
 दुप्पञ्ज १.५५
 दुप्पटिपन्न १.५९
 दुव्वलीकरण ५.८६
 दुग्धासित ५.११९
 दुम्मन ३.५६२
 दुरुत्त ३.५६४; -वचन ५.१२१
 दुस्सन ३.५६२
 दुस्सीलमाव १.५९
 दुस्सील्य ३.११८, १६८, ४८१;
     ५.१३३, १३५
 दुस्तोपमा ३.४९१
 दूरे-निदान १.८९
 देव्यधम्म ३.७४
 देवतासंयुक्त १.६३ अ
 देव, -दूत १.८७; -देव १.१; -परिता
     ३.३६८; -पुत्र ४.५४, (चित्त-
     कम्म) १.८७; -संखलिका ४.८९
 देवायतन (Sim.) ३.४३७
 देवी ५.५३; निग० १
 देवीरोहण १.७३
 देसना १.५२, ५५; ३.१७८; आणा-
     बोहार-, परमथ- १.५२; आरूप-
     ३.३८६, ३८७; -संभीरमाव
     १.५३; निपपरिचाय- परिचाय-
     ३.४८४, ४८६, ६५२; ४.२९;
     रूपावचर- ३.३८७; -विलास
     २.२९; ३.४३, ३६८, ३८४,
     ३९२, ४९२, ५२३; सोळसकस्तुक्त-
     ३.३९१
 दीवचरसता २.५५
 दीवारिक (Sim.) ३.२२३, ६१५,
     ६१९, ६२०
 दोसारोपणकारण २.१३
 द्रुत्तिमाकार ३.४२६
 द्वादस, -आयतनानि १.३; -क-मग्ग
     ३.५८७, ६३५, ६४१; -पदिको
     पञ्चयाकारो १.३, ७५

INDEX

- द्वार ३.१०३, ६०७; ५.११२; -कथा
 ३.९२-१७२; ४.७१; फल-
 ३.१०४; संवर-; अंशवर-३.१०४
 द्वारा १.११; ५.२
 द्वारा ४.३०
 द्वि, -पद ३.३७; -पादक ३.३६
 द्वे कामा ३.२६
 द्वेल्हकजात ३.६
 घं ३.५९८
 घन (Sim.) १.२; ३.९९; ५.६५;
 पञ्चवर्ण- ४.५०
 घनवृत्त २.५४
 घम्म १.३६, ५४; ५.२, ७०; -अन्तर
 १.७२; -उद्देश १.१; -कथा १.६९;
 ३.७९; -कथिक १.७१; ३.७८;
 ५.११३, ११५; -कथन्धसहस्रानि
 (चतुरासीति) १.४५, ६७; -गणना
 ३.५५९; -गम्भीरभावो १.५४;
 -चक्र १.८८; -चक्र-पवत्तन १.७३,
 ७७; ३.६०४; -चिन्ता १.५९;
 -जात १.५५; -सो १.११; ५.२;
 -पटिगाहक १.८; -पटिपाटि ३.१६
 -पटिवेध ५.७०; -पटिसंमिदा १.
 ५५; -परिवर्ति, -मच्छरी ५.७०
 घम्मपद १.४६, ६५, ६६, ७१, ७३;
 ३.२५६; -माणक १.४४
 घम्मयमक १.१६
 घम्मराज ३.८१, ८३, २५२, ५२८,
 ५३९; ५.३, ४; निग० १
 घम्मववत्थान ३.५४०
 घम्मसंगणि १.४, १०, २०, ४६; २.२;
 निग० १
 घम्मसंगहृत्कथा, end of chapters
 ३-६; निग० २
 घम्मसवण ३.७९; ६.५, ६
 घम्मसाम्भो ३.४७३
 घम्मसेनापति १.१८, ४०; ४.२८;
 ५.१३९; ६.२
 घम्महदवविमंग १.१२
 घम्मामिस २.५६
 घम्मवतन १.७५
 घम्मरम्मण ३.५४
 घम्मालाप १.५५
 घम्मिय १.८०
 घाती (Sim.) ३.२३१; ४.२८
 घातु, १.३; -यो (अद्वारस) १.७५
 घातुकथा १.४, ३०; -पकरण १.१३
 घातु, -कुसलता २.५६; -स्त्वोम
 ४.१०; -पञ्चति १.१४; -परम्परा
 ४.४३, ४५
 घातु, -वमक १.१६; -विमंग १.१२
 घारण ५.११९
 घीर ५.१७
 घुतवाद ३.२३७
 घुत्त ५.५२
 घुर ३.४८४, ४८६, ५२४, ६५१,
 ५८४, ६५२
 घुरमत ५.१४६
 घुरा ३.४४-४५
 घुवपच्चव ५.४१
 घेनु (Sim.) १.४८
 घेनुपकी वच्छो (Sim.) ३.३५५
 नकुलनगर ५.१२८
 नक्खत्त ५.११९, १४३; -तारका
 ४.५४; -वोग ३.५०९
 नगरगुत्तिक (Sim.) ३.१९४

INDEX

- नंगल ४.६३; -कोटियंक ३.२१७
 नंगुद्ध १.५८
 नच्चगीत २.८; ५.१३६
 नट ३.५५८; ५.१३६
 नथिकवाद ५.३७
 नथिपञ्चय १.१७
 नदी (Sim.) -आवरणं ३.५९४;
 सीपसेता- ३.५४४
 नन्दकोवादसुत्त ३.५०२
 नन्दन ५.६०; (वन) २.१५
 नपुंसक ३.५८३
 नमन ५.११५
 नय १.४०, ५३; ३.१०४, ५२२;
 -सहस्र ३.५२४; -सागर १.२४
 नया, एकूनवीसति- ३.५२२; दस-
 ३.५२३; द्वे सतानि- ३.५२४;
 धीसति- ३.५२३
 नलाट ३.२७०
 नवक ३.३९३, ३९८, ४६५
 नवकतर ५.१२६
 न-वक्ष्य ६.४, ७; -आरम्भण ६.२६,
 २७; -आरम्भणता ६.३३
 नवम्मे खण्णो ३.२०
 नववेदना ५.१३७
 नहारु ३.२८५
 नहुत्त १.३३; ४.४
 न-हेतु २.३९;
 नाग ३.६११; -राज १.८७; -लता
 १.३९
 नागरिको (Sim.) ३.२३६
 नागलेन ३.१९८, २१४, २१८, २७७
 नाटक १.८७
 नाथ ३.४५३
 नानत्त १.४१
 नानत्तानि, चत्तारि ३.२६८, २६९
 नान्त्य २.११
 नानप्यकार, -कोलल १.५१; -तो १.६०
 नानाकरण ६.३२
 नाम १.७५; २.५५; ५.२, ११२;
 -करण ५.११५; -काय ५.७७;
 -गोत्त ६.९; -पण्णक ३.२८८
 नामलो १.११; ५.२
 नामन ५.११५
 नामरूप ३.४७०; -परिच्छेद १.५२;
 -परिच्छेदकया १.५२
 नालकसुत्त १.६६
 नावा १.२७; (Sim.) ३.५८२, ६०२;
 (अरित्तवलेन) ३.४२३
 नाविक ३.६०२
 नाळि (Sim.) ३.२२९
 नाळिकेर ३.६०१
 निकन्ति ३.४३९, ४४१, ४५२; ५.
 ५१, ५९
 निकाय १.१, ४५, ६०; ३.३९; एक-
 १.६२; पंच-१.४५, ६१, ६९
 निक्खित्वा १.११; ५.१, २
 निक्खेप १.११, १८; २.५५; -कण्ड-
 वण्णना ५.१-१५०; ५.२
 निक्खेपरासि १.१०, ११
 निगण्ट ५.७०
 निग्गह १.६
 निग्गाथकसुत्त १.६६
 निब्बल ३.५९१
 निब्बोल ३.३७०
 निच्छरेत्वा १.७१
 निज्झान १.५८; ३.६५

INDEX

- निट्टा ३.१२७
 निट्ठित ३.६५६
 निदस्सन २.३८
 निदान १.७३; -किस १.७३; -को-
 सल्ल १.७७; निदानानि, तीणि
 १.८९; (द्वि), अधिगम-, देसना-
 १.७७, ८१, ८७, ८९
 निहा ५.८०
 निहायति ३.५९८
 निहायन्त १.७०
 निदेस १.४६, ६६; १.१९७, ३३१
 निदेस-, पद ५.१०७; -वार ३.४७३,
 ५२६; ४.३४
 निद्वन ३.५०५
 निज ३.६१४; ५.११८
 निजानत्थ २.१२
 निजानाकरण ५.२४
 निपच्चकार १.१
 निपतति ५.११४
 निपात ५.१४
 निष्पज्जा ५.११८
 निष्पदेस १.२, ७५; २.६, ७; -तो ४.
 २; ५.१०२
 निष्पयोजन २.११
 निष्परियाय ३.३०, ९०, ६६२; -देसना
 ३.४८४, ४८६, ६५२; ४.२९
 निष्फलरूप ४.५१
 निष्फादक २.४२
 निष्फादनक-भाव २.२६
 निवड ३.९१; ५.१२६
 निवडानि ३.५७७, ५८०; अ- ३.५८०
 निब्बान २.१५, २४, २६, ३२, ५७;
 ३.५०८, ५१०, ५११, ५१२;
 ४.२, ११७; ५.८, १२, १२, ३०,
 ५८, ११५, १४९; निग० १; -धातु
 ३.५१९; ६.९, १५, २६; -नि-
 मित्त ६.२४
 निब्बानाव्याकृत ४.१
 निब्धुत १.८७
 निब्धुद्धमल्ल ५.१३६
 निव्वेधभागिय ३.३२६
 निव्वेधिकपरियाय ५.५९
 निव्वेमतिक ३.१५३
 निमित्त १.४२; ३.४९३, ५०७, ५१३;
 ४.६१; कम्म-, गति- ६.४;
 -ग्गाहमत्तक १.४२
 निम्मस्सुदाटिक ४.६१
 निम्मानरति १.३३
 निम्मित १.३९; -बुद्ध १.४१
 निवक ४.१०९; -अवसत्त ६.२६, २८
 निवत २.५२
 नियम ३.१७३
 निवमित ३.६८
 नियाम, पञ्चविध- ३.६०१-६०४,
 ६३५, ६३७, ६४०, ६४५
 नियामको (Sim.) ३.२३१
 निव्यातन ४.८१
 निव्यानिक २.५२; ५.२८; अ- ५.२८
 निरय-अग्नि ३.६११
 निरति ५.१०४
 निरवसेस ४.२०
 निरस्साद ५.१०४
 निराजन ३.५५८
 निराख्य ३.४९१, ४९६
 निरुत्ति २.५४; -पथ २.५४
 निरोष ३.३६०, ६१४; ५.४३; -सद्य

INDEX

१.६९; -समापति ५.७
 निलीपमान (Sim.) ३.५५
 निलोलुपचार ३.४२०
 निघात, समूह- १.६२
 निविट्ट ५.११६
 निस्समिग ३.१४३, १४९
 निस्सत्त-निज्जीवता २.९
 निस्सन्द ३.४१०
 निस्सय ३.४७, ५६२; ४.४१, ४२,
 १०६, ११७; -कम्म १.७२; -पञ्च
 १.१७
 निस्सरणाया परियासि १.५७, ५८
 निस्सितक ३.१५२
 निस्सील ५.११८
 निस्सेणि ३.४६०
 नील ३.३९४; -उण्णलहस्यक (Sim.)
 ३.७८; -वेय्याल १.२७; -वत्थ
 (Sim.) ३.३४२
 नीवरण २.४, ४७; ५.९४; ६.३६;
 (पञ्च-) ५.९४
 नीवरणिवा २.४७
 नीहार १.३५, ४३; ५.१४३
 नेमिन्धर ४.५
 नेरञ्जरा १.८७
 नेरयिक ३.६११
 नेव दस्सनेन न मावनाय पहातम्बहेतुक
 २.२५
 नेसाद ३.४८०
 नेळंग ५.१२४
 नो, -आसव २.४३; -उपादा २.४९;
 ४.१६, १७; -उपादान २.५०;
 -गन्धा २.४४ अ; -वथ ५.११४;
 -संयोजन २.४४; -सुत्तनामिका

सुद्धिकगाथा १.६६
 पंसु, -कीळा ३.६२२, ६२३; -कूलिक
 ५.११३
 पकतञ्जू ३.१३०
 पकरण १.४, ९; सत्त- १.९, ४२;
 महा- १.२३, ३१
 पकिण्णक ३.५६९, ६५७; ४.१४, ७४,
 ११२; -कथा ३.१६१, ४००,
 ४१६, ४१८, ४५३, ४६०, ४६३,
 ४६५, ४९३, ५२१; -तिक्क ४.१५,
 १६; -नय ३.६१५-६३४; -सं-
 खार ३.४९८
 पक्ख, -पातक ३.१७७; -प्पसारण,
 -विक्खेप (Sim.) ३.२००
 पक्खिक ३.८६
 पक्खिवमत्तं ५.१४६
 पक्खी ४.८; (Sim.) ३.२००; ४.४७
 पग्गाह २.५७; ३.२५०, ५४५; -नि-
 भित्त २.५७; ५.१४२
 पचलमान ५.७९
 पचलायति ५.८३; पचलायसि ३.५२०
 पचलायिक ३.५५७; ५.८३
 पञ्चुरापराध १.५२
 पच्चक्ख, -करण ३.५५४; -सिद्ध ३.१९
 पच्चत्त ५.४३; -वचन ४.३२
 पच्चयिक, आसन्न- ३.४०४, ४०७;
 दूर- ३.४०४
 पच्चनीक, -ता ५.१२१; -तो ३.४८९;
 -धम्म २.५७
 पच्चनीयपट्टान १.२०
 पच्चनीयानुलोम १.२२, २३
 पच्चन्त, (Sim.) कुप्पित ३.५३८, ५३९;
 ४.९१; -वासी ३.६१९, ६२०

INDEX

- पञ्चय १.४४; ३.३६३, ६२८;—परि-
भोग ३.५३०;—वह्म ५.२९;—वेकल-
करण ३.४६६
पञ्चाकार १.३;—वट्ट १.७५;—वि-
भंग १.१२
पञ्चवेक्खन ५.४६, ११९; ६.५, ६
पञ्चामित्त ४.८५, ८६; उन्निखत्ता-
सिक्क— ४.८५
पञ्चुदावत्तन ५.१०९
पञ्चुपट्टान ३.३२, ३६५
पञ्चुप्पन्न २.३४; तिविध— ६.१९
पच्छा १.७०;—अनुताप ५.९५;—जात-
पञ्चय १.१७
पच्छि १.७३
पच्छिम, —क ३.५७५;—बुद्धवचन १.
४४, ६८
पच्छिमिका ३.५०२
पजा, निग० २
पजोता, चत्तारो ३.२८९
पञ्च, —नखन्ध १.२;—पतिष्ठित ३.५६;
५.६६;—वगिण्य १.८८;—पीसति-
संखं रूपं ४.११२;—वोकार-मन्त्र ३.
६२७, ६२३;—सत्तति ३.३९८
पञ्जली १.८५
पञ्जस्ति (See also पण्णस्ति) १.५५;
२.५४; ३.८५, २७७, ४०८; ५.
७, ११३, ११४;—मत्तक ३.१६
पञ्जा १.५९; ३.२२७;—चक्खु
४.२६;—दसक ३.७१
पञ्जाससंगह १.६८
पञ्जुत्तरा (धम्मा) ३.४६
पञ्च, —कम्म १.७७;—वार १.५
पञ्हा ३.१३१;—पुच्छक १.३, १२;—पुच्छन १.६७
पञ्हुद्धार ६.१
पटपटसद् ३.९०
पटभेरी ४.५६
पटाणिक ५.११७
पटिकरोहि ५.११७
पटिकार ५.१२१
पटिकुञ्जित ५.१६
पटिकुटति ५.७४, ८०
पटिकमन्त ४.७०
पटिनिखत्त १.५९
पटिक्खेप ४.२०;—न ३.२६८;—निदेस
४.२२;—वचन २.३९
पटिष ६.३०
पटिचोदन ५.११७
पटिच्चसमुत्पाद ५.११९;—कुसलता
२.५६
पटिज्जगन १.३९
पटिज्जा १.८७
पटिनिदेस ३.१७६, ३०१
पटिपक्ख ५.१३९
पटिपत्ति ३.५६६
पटिपदा ३.४९२, ५०७, ५२०, ५२१;
दुक्खा— ३.३७५, ३७८
पटिपरिवत्तित्वा १.५८
पटिपाटि ३.१५८; ४.१२, १३; किलेस-
मग्ग— ५.६३, ९७, १००
पटिप्पणामेन्त ४.७०
पटिमा ४.९८
पटिलोम १.२३; ५.२२
पटिवापेति ५.१४७
पटिविध ३.२६४
पटिविधित्तव्य १.५५

INDEX

- पटिविजित्वा ३.६५६
 पटिविद्धाकुप्य १.५८
 पटिवेध १.५४, ५५; १.४७५; ५.४६,
 ११९; —गंभीरभाव १.५३
 पटिसंवेदेति ३.३५६
 पटिसंखान ५.१३४; —बल २.५७;
 ५.१४२; —संखात २.५७
 पटिसन्धार २.५६; ५.१२५, १३०
 पटिसन्धि २.२६; ३.६०७, ६०८,
 ६१०
 पटिसम्मिदा १.३, ४०, ४६, ५९; २.९;
 ३.४७४; —स्रग्ग ३.३९७; —वि-
 भंग १.१२
 पटिसरण ३.५४
 पटिसार ५.९६
 पटिसिद्ध ३.५६९, ६१३
 पटिसेधसहित २.२०
 पटिसेवन्त १.५९
 पटिहंखामि ५.१३७
 पटिहञ्जति ४.३२
 पटिहार ३.६१९, ६२०
 पटु ३.४४९, ४५१
 पट्टानः १.४, १७, १८, २३; ३.१०९,
 ५६९, ६१३; ६.२५
 पठम, —अभिसंबुद्ध १.७४; —बुद्धवचन
 १.४४, ६८
 पठवी १.३३; —निमित्त ६.९; —क-
 शिण ३.३३८, ३३९; —धातु ३.८४
 पणक ३.२१३, २१४
 पणिधानक ५.४९
 पणिधि ३.४८५, ४८६, ४८९
 पणीत २.३०; —घम्म ३.६१३; —मो-
 जन ५.१३६
 पण्डर ३.५७४, ६२२, ६२३; ४.३०
 पण्डव-पण्डित १.८७
 पण्डित १.७३; २.५४; ३.२३५;
 —मनुस्स ६.१२
 पण्डुकम्बल १.१, ३६; —सिला १.७६,
 ८९
 पण्य ३.१४९, १८८
 पण्यत्ति (See also पाज्यत्ति) ३.२७६;
 ६.५, १५, १६, १७, २९, ३०, ३३;
 कसिण— ६.७; —निज्जान ६.२९;
 —यौ, तिस्सो ६.३३; सत्त— ६.७
 पण्यरस—उपोसय ३.५०२
 पण्यसाला १.८२
 पण्यकार ३.६१९, ६२०; ५.३२
 पत्तंग ३.६१६, ६१७
 पत्ताका ३.५४७
 पतिट्ठा १.५४; ४.१००
 पतिट्ठाह ३.५५२
 पति (=अधिपति) ३.४९३, ५०७,
 ५२०, ५२१
 पतोद ३.९७
 पत्त १.३९; —गहण १.३९; —सक्खन
 (Sim.) ३.४४९, ४५१; —वाणिज
 ३.४९१
 पत्ति ३.३१४, ३१६, ३२०
 पथद्ध ४.१०
 पद, —ठान ३.३२; —त्थुति ३.२७०;
 —माजन ४.२५; ५.१; —माज-
 निय १.६७; ३.१; ५.१४५
 पदालयमान ३.५११
 पदिक १.७५
 पदीप (Sim) ३.२२६, २२८, २२९;
 —ओमास (Sim.) ३.२२९

INDEX

- पदुङ्ग ३.४५
 पदुम (Sim.) ३.२००; -कणिका ३.५११
 पदेस (दसविध) १.७४; -विहारमुत्त १.७४
 पधान २.५८; ३.६६१; ५.१४४, १४५, १४७
 पन्त ३.४०६
 पन्थ, -दूहन ३.४८०; -मळटक ३.६१६
 पपञ्चसञ्ज्ञासंज्ञा १.८
 पन्व १.२७
 पञ्चजा ५.१२९; -मुत्त १.८८
 पञ्चत ५.११३; -च्छाया (Sim.) ४.५१
 पञ्चाजिन्त १.७०
 पन्मार १.४२; ३.५६९; -ता ५.११८
 पमंगु ५.८८
 पमस्तर १.३२; ३.४५, २७४; ५.८८
 पमा १.३४; (Sim.) ३.३६६
 पभेद १.६८; -तो ३.११; -वचनतो १.५९
 पमादविहार ३.२०
 पथक १.८१
 पयोगा (छ) ३.१४३, १४४
 पयोजन २.५४
 पर, -दारवीतिक्रम ३.४८०; -निमित्त वसवत्ती १.३३; ४.९१; -पुग्गल-संतान ६.२६; -मण्ड ३.१५४; -लोक ५.१००; -वाद १.७, ९; ३.१०२; -वादी १.७०, ७३, ७६; -सन्तक ५.७५
 परमथ ५.३०; -कुसल १.५२; -तो ३.१४३; -देसना १.५२; ३.४८८; -सच ५.८२
 परामट्टा २.४८
 परामासगहण ६.१६, ३०
 परामासा २.४८
 परायत्तवुत्तिता ३.२३
 परिकस्सति ३.४५
 परिकस्वार ५.५०
 परिक्लिप्तपन्त १.७०
 परिक्लेष ४.४, ५
 परिग्गह १.६३
 परिचारक ३.६१९, ६२०
 परिचत्त ३.५१
 परिच्छिन्न १.२७, ४९
 परिच्छेद २.३; -न ५.११९
 परिञ्ज्ञातक्खन्ध १.५८
 परिणमति ३.५८५
 परिणामन ३.१५४
 परिणामित ३.६८
 परिणायकरत्तन ३.२२२
 परित्त २.२८, ३.३९१; -आरम्भण २.२९; ३.३८१, ३९०, ३९१; -धम्म ३.६१४
 परित्तास ५.१२८
 परिदीपना १.५२
 परिनिट्ठापन ५.६०
 परिनिष्कन्न ४.११२, ११९
 परिनिब्बान १.७, ९, ४४; ३.६०४
 परिपाक ४.११४
 परिपुच्छकता ३.७२
 परिवाहिर १.७१
 परिम्ममन (Sim.) ३.२००
 परिमण्ड ३.६५५
 परियत्ति १.५०, ५१, ५७, ६०; २.९; ५.७१; तिपिटक- निग० २

INDEX

- परिवन्त ५.१०४
 परियादालुं ३.५८९
 परियादिक्त ४.५६
 परियादियति ५.४४
 परियादियित्वा ३.४८५, ४८६
 परियापन्न २.५२; ५.१०४
 परियापुट १.५८
 परियापुणन्ति १.५८
 परियापुणस्तु १.७०
 परियाय-देसना ३.४८४, ४८६, ६५२;
 ४.२९
 परिवृद्धान ३.५१४, ५२५, ५२६
 परिवार १.६६; (सोलस-) १.४६
 परिव्रात ३.४२९, ४४१, ४४३, ४५२;
 ५.१२९
 परिवेण ५.६८; ५.११२
 परिषा १.७०
 परिस्सय ४.८८
 परिहार ४.९
 परिळाहसमय ३.१३
 परुपपात ३.१२४
 परोपणास ३.४३, २९७, २५१, २५२
 पल, एक... णु— ३.४५६
 पलाल, —वेणि ३.६०३; —सकट १.७३
 पलास ५.११४
 पलिष ३.५५४; —उम्वाटन ३.२८५
 पलित ४.८२
 पलिबुद्ध ३.६२८
 पलिवोध ३.३७७, ३७८; (दस)—
 ३.३३९
 पल्लिथेठन ५.५२
 पलुजन २.४२
 पल्ल ४.९४
 पल्लक १.४४
 पवट्टक-चित्तानि ३.५६९
 पवट्ठीति ३.५६९
 पवत्त ३.५१३, ५१४, ६१०
 पवत्ति ३.६६०
 पवन ३.१३
 पवारित ५.१४
 पवाळ ४.८४
 पवेणि १.५८; ३.७४, ७९, ८६; ५.७०
 पसत्थ ३.२३२, ४७२
 पसवति १.५९
 पसाद ३.६३, १३९, ५९९; ४.४१;
 ५.१३१; —घट्टनकिञ्च ३.५६, ६०
 पसादनीय ३.२४९
 पसरेन्त ३.९५; ४.७०
 पस्सद्धि ३.१८४
 पस्साव ३.२२९
 पट्ट ६.४; —आकार ६.१५, ३२
 पट्टान १.५१; ३.३५९, ३६०; ५.९२
 पट्टानानि, तीणि १.५३
 पट्टानेकट्ट २.५२; ५.४, ६, ३०
 पट्टार ३.४२
 पट्टीनकिलेस १.५८
 पट्टीनकट्टान ५.१२६
 पाकट १.७३; ३.१००, २३९, ३४०;
 ५.१०९, ५७९
 पाकमेद ४.११४, ११५
 पाकार २.२६; ३.४६६
 पाचित्तिय ५.११९
 पाटलिपुत्त १.२९
 पाटिदेसनीय ५.११९
 पाटिपदिक ५.१४६
 पाटिपुग्गलिक २.३६; ३.६६१

INDEX

- पाटयेक ३.२७७, ४७९; ५.४९;
६.१३
पाटिहारि १.२९; ६.१८; यमक-
१.२९
पाटिहीर १.१
पाठवार ३.४६५
पाणक ३.६१६, ६१७
पाणसम्भिनो ३.१४३
पाणातिपात ३.१०२
पाणि (Sim.) ३.१८०
पातिमोक्ख ३.३१५, ३७२; ५.२१,
१४२; उभय- १.४६; -उद्देस
१.४७; -संवर ३.५४१
पातुखोहि १.६८
पाद, -परिमज्ज ३.६१९, ६२०;
-पिटिका ३.५६
पादक ६.७३; -ज्ज्ञान ३.४९७, ४९९,
५०३; ६.१७
पानदान ३.८५
पानागार ३.३७०
पापक, -धम्मा २.१०
पाप, -कम्म ३.६०३; -मिच्छता १.५५
पापुरण १.५९; ३.६०, ६३
पामोक्ख ३.२११
पायात १.८७
पाराजिक १.४७; ५.११९
पारिच्छत्तक १.१; ४.६; -मूल १.३६,
७६, ८९
पारिजुब्ब ३.३७२
पालन ३.२९१
पालि १.६; ३.२५२, ३९७; ६.१०,
२७; -तो ३.६५७, ६५८
पालिमहक (Sim.) १.३२
पालियं अनागत ४.५७, ५८, ६०, ८७
पालिवक्कथान ४.१३, १४, १५
पास ३.२७४; (Sim.) ५.५२
पासक, पक्ख- ३.१७७
पासाण ५.१०९
पासाद ३.१७७; -तलसाटिका (Sim.)
३.४५५
पासादिक १.८१; ५.६९
पाहुन ५.१००
पिङ्गल ३.१६५
पित्तु, -पटल ४.२८, ३७; -पिण्ड
३.५७६
पिटक १.४५, ५०, ६०, -अत्थविदु
१.५०
पिट्ठि, -टुक ३.२६०, २६२, ५४९,
५५०; -मवंग ३.५९६; -वट्टक
५.३५; -वत्तक ५.१२
पिण्ड ३.११४; -जवन ३.६४१,
६४२, ६४८; -पात ३.९०
पिण्डिका ४.१०२
पित्त ३.६२८
पिता ५.१००, १२४
पितुच्छापीता १.८७
श्रितुसत्तक १.८१
पिथीयरे ५.२१
पिच, -जाली, -दस्सी, -पाल १.८०
पियमाव ३.१५०
पियसहाय (Sim.) ५.४९
पिलग्घन ३.१८८
पिलवन्ति ३.७१
पिलोतिका ४.५५; ५.४८
पिहित ५.१२५
पीठ ५.११२; -सण्णी ३.६१५, ६२६,

INDEX

- ६२७
 पीत ३.२९४
 पीति १.२७; २.२३; ३.७०, २०२,
 ३४७; -सहगत २.२३; -सुख
 ३.३३६, ३४६
 पुगल १.५९; २.२६; ३.१७३, ३८३;
 ५.११२; -अवशास्य ३.४९२,
 ४९७, ५०५, ५२३; -अनुगाह
 ५.७०; -वाद १.६
 पुगलपञ्जलि १.४, १४, ३०
 पुच्छ ५.५१
 पुच्छा ३.१, ३
 पुच्छितपञ्च १.७१
 पुच्छमान ३.५९८
 पुञ्ज ३.२२
 पुञ्ज १.८५; छविष- ३.३२३
 पुञ्जकिरिय-वत्थुनि, ३.७७; तीणि-
 ३.३१८; दस- ३.३१४, ३१७
 पुञ्जायूहन (छविष) ३.३२३
 पुण्णक-सेट्ठि (Sim.) ३.३२४
 पुण्णचन्द (Sim.) ३.२४१; सहस्रिक-
 १.७१
 पुण्णवल्लिक ३.२०३
 पुथु ५.१६; -अन १.७९; ३.६४६,
 ६४८; ६.८; -त्त ३.२७; -ल
 ३.६२२, ६२३; ४.२७
 पुनवचने कारण ३.२८३, २९०, ५५३;
 ५.४०, ४३, ५०, ७९
 पुनरुत्ति ५.५४
 पुण्ण (Sim.) ३.६५९; ५.२५; -क-
 णिका (Sim.) २.४; -छत्तुक ३.
 ४२४; -दाम (Sim.) १.४४;
 -मुट्ठि ६.२२
 पुण्यगम ३.४४
 पुण्यनिमित्तानि (पञ्च) १.८५
 पुण्यन्तानुदिद्धि २.५५; ५.११६
 पुण्यमागधिपस्सना ३.४९८, ५००
 पुण्ययोग १.४२
 पुण्यविदेह ४.६
 पुण्ये ३.३५९
 पुण्येनिवासजाण १.८७; -चतुत्थ ६.९,
 १२, २४, ३३
 पुदिमकोटि १.२५
 पुरिस (Sim.) २.२६; ३.२१०;
 २४१; ४.६३; ५.१४३; -कार
 ५.६७; -मद ५.१३६; -चित्ते
 विदेसयमान- (Sim.) २.२६
 पुरे, -चारिक ६.२७; -जात-पञ्चय
 १.१७; ५.९४
 पुस्स ५.११५
 पुळ्ळा ३.४१७
 पूजागहा १.४९
 पूति ३.५६२; -ककस ५.१२३; -काय
 ५.१९
 पूतिमुल्ल ४.१०
 पूरणकथा ३.१४८
 पूरितवर्णि (Sim.) ३.२०६
 पेटक ३.२३३
 पेत ३.३६४, ६११
 पेतकधु १.४६
 पोत्ति ३.२४३; -विगव ५.५१
 पोत्थालसंगह १.६८
 पोला ३.१८६ (Sim.) ३.५३२,
 ५३३; रत्तन- ३.५३२
 पेतल ५.६८
 पेतुञ्ज ३.११२, ४७७, ४८०; -भाव

INDEX

- ३.१५०
 पोक्खरणीतीर १.८७
 पोडुपाद ५.४१
 पोण ५.११८
 पोणिकनिकाय १.६२
 पोतलिपुत्त ३.११६
 पोत्थक १.१५
 पोत्थकम्म ४.९८
 पोथेत्ता ४.८६
 पोथोमविक ३.४७
 पोराणा (राजानो) निग० १
 पोराणा ३.१०३, १९१, ६५५; ४.६,
 ४१; ५.१३१
 पोरिस ३.७५
 पोस ३.३०८; ५.११२
 करति ४.२१
 फरस ३.११२; ४.१०९
 फलक ३.५१२
 फल, -विपाक ५.१००; -समापत्ति २.
 ३६; -समापत्ति-वित्तं ३.६१४
 फलाकलं (Sim.) १.५२
 फालिक ४.५४
 फलूनधार ४.८३; ५.८४, १२१
 फरस १.५९; ३.३४०, ३४६, ३५८;
 -द्वारानि (छ) ३.१३८; -पञ्चक
 ४.३४
 फाणित ३.७८; ४.५९; -पाक ३.६०६;
 -पिण्ड ४.१०१; -वारक (Sim.)
 ५.७८
 फालन, पिण्डोत्तिक-, संस- ४.५७
 फामुक १.४४
 फामुविहार ५.१३९
 फुसित्वा ४.१००, १०२
 केनपिण्ड (Sim.) ३.१२३
 कोट्टुन्व ४.११२; -दान ३.८४
 घदर ४.५९
 वधिर ३.६१९, ६२०
 वद ४.९९
 वन्धु ५.४९; -जीवक (Sim.) १.३२;
 ४.५२
 वन्धुमती ६.९
 वन्धुमा ६.९
 वसरूप ४.११२
 वरुव ३.५८२, ५८९, ५९५
 वल्लिपुरिस ३.१९१
 वल्लिस ५.५२
 वदल ५.४७
 वहिद्धा २.३६; ३.३९०, ४९३; -आ-
 रम्भण ६.२६, २८, ३०, ३१, ३२
 बहुपाद ३.३७
 बहुल ३.१०६
 बहुलीकम्म ५.१४१
 बहुसन्चक ३.५३१
 बाला २.५४
 बाहा १.५८
 बाहिलिकमुत्त ३.३०
 बाहिर २.४९
 बाहुसन्च ३.२३५
 बाब्बा १.२, ४९
 बिन्दु ३.२७०
 बिम्बोहन ५.११२
 बिल ४.३५
 बीज (Sim.) ३.२१६; ४.६२; ५.१२०
 बुद्ध, -आदिचचन्धु ५.१६; -आर-
 म्भण ३.२०३, २०५; -आण ३.
 ३२१; -मासित १.७, ८, ९, ७०,

INDEX

- ७३;—वचन १.११, २७, ६५, ६६, ५.८०; ६.९
 ६७, ६८, (विपिक) ५.१४६;—६.१ मंग २.४९
 बुद्धधोष १.१; निग० २ भजन ५.११८
 बुद्धन्तर १.४२ मण्ड (Sim.) ५.१३३, १३५;—अगा-
 बुद्धरक्षिततथेर ३.१६५ रिक १.५७, ५८; ३.७४, १८८;
 बुद्धवंस १.४६, ८२ (Sim.) ३.२२१
 दुब्बुलक ३.९९ मण्डक ५.१२८, १३०;—यादक ५.
 दोष्मन्त १.३; ३.७०, ४९७, ६५७; १२७
 —विमंग १.१२ मण्डनकारक ५.६८
 बोधि १.१९; ३.४७३;—पण्य ५.५३; मण्डभावनियुक्तान ३.६६१
 —मण्ड १.८७;—मूल १.७९;—सम्प ३.११९; ५.१४६;—अनुमोदन
 १.८६ १.२७
 व्यञ्जन ३.१८६, २६७, ४९६; ४.६६; मात्ति ५.११८
 ५.४९, ११४ भद्राणि १.८०
 व्यञ्जनक, उमती— ३.५८३ भद्रनाम १.८०
 व्यञ्जयति ५.११४ भद्रालि ३.१३
 व्यण्य ३.१०७, १०८ भद्रैकरत्तुत्त ६.२१
 व्यापन्नचित्ता ५.१२१ भन्त, (Sim.)—गोण,—यान ३.५६८
 व्यापाद ३.११४ भमुक ३.९८; ४.८, २७
 व्याम ४.४५; ५.२७ भयानि, चत्तारि ३.२४०; ५.१४५
 ब्रह्मधोष १.७१ भव २.५५;—अगा २.४३;—तण्हा
 ब्रह्मजाल १.४६, ६२; ५.११६ २.५५;—दिट्ठि २.५५; ५.२६
 ब्रह्म, —कृतान ५.१०५;—भूत १.८; मवंग १.३७; २.५०७, ५८२, ५९३,
 —लोक १.२३; ५.१०५;—समा ५९४;—चलन ३.५५;—निस्सन्द
 ३.४१२ ३.५७४
 ब्रह्मवती ६.९ मस्ता (Sim.) ३.४१७
 ब्रह्मविहार ३.२४४, ३९७, ४०५;—कथा मागी १.५९
 ३.३९९, ४००;—चतुर्थ ६.७; माणवार १.६, ११; निग० १
 १७;—निदिस ३.२५५, ३९९-४१६ माला ५.१२४
 ब्रह्मा १.८८; ३.९, ४१२; ५.६३ भार ३.३८९; ५.११४
 ब्रह्मुत्तम ३.४०० भाव ४.२७; ५.११२;—अभ्यन्त
 ब्रह्मणसिण्य १.८१ ४.१०३
 भगवा १.८, २९, ३९, ४४, ५२, ५९; भारतयुद्ध ३.१५३, १६१

INDEX

- मारिषकरण ५.६६
 मासकच्छक ४.२४
 मावना २.२४; ३.३१९, ३२७; -बल
 २.५७; -मया इक्षि १.३५; -वि-
 धान ३.३३९
 भावितमग १.५८
 भिक्खाचार १.३९; ५.१२८
 भिक्खु (Sim.) ३.४९१
 भिक्खी (Sim.) ३.२२७
 भिसि ५.११२
 भीरुत्ताण ५.९५
 मुत्तममितक ५.१३९
 मुम्म ३.२४; -निहेस ३.१३
 मुम्मन्तर १.३; ३.१२६, ४७१; ४.१, २
 मुसं २.५०
 मूतपिट्ठक ३.१३२
 भूतापगत-उण्ण ३.४०
 भूमि ३.४१; ५.८; (Sim.) ३.३५५;
 -क ३.१८०; -तो १.११; ५.२;
 -ल्ल ३.४१, ५१३; -वण्ण ३.५००
 भूरि ३.७१. भूरी (Sim.) ३.२८८
 भेद ३.३५२; -कर-वशूनि (अट्ठारस)
 १.७२
 भेरी १.८१; ३.७८, ७९, १९८; ४.
 ४६, ५६; ६.१९; -सह ३.७८
 भोग १.५८
 भोजने, -अमत्ताञ्जुता २.५६; ५.१३४;
 -मत्ताञ्जुता ५.१३६-१४०
 भंसपेसि ३.५४४
 भकर ३.२१५
 भकस ३.३६१
 भकटालेप (Sim.) ३.५४४
 भ-कार २.१७
 भकुल-समान ४.५२
 भक्ख ३.२६८
 भक्खिका ३.६१६; -वत्त (Sim.)
 ३.५२५
 भक्खादेवराज ३.६६१; ६.३२
 भगधराजा १.८७
 भग्गा २, ३२; ३.३२६, ५९४; ५.१०७;
 -अंग ३.४७१, ४९७, ६५७;
 -अट्ठक ३.४७२; -अधिपति २.
 ३२; ५.३९; ६.११, १२; अरिय-
 ३.३४८; -आरम्भण २.३२; -उद-
 कूपमा ३.४५१; -ओमास ५.१०८;
 ऋतुरंगिक- ३.३४६; -दसक ३.
 ५८७, ६३५, ६४०, ६४१, ६४२,
 ६४४; -द्वादसक ३.५८७, ६०९,
 ६३५, ६३७; -पच्चय १.१७;
 -पञ्चक ३.४७२; -पटिपाटि ५.
 ९७; -वुट्ठान ३.४८३, ४८५,
 ४९०; -सच्च १.६९; सोलसक-
 ३.५९३-६३४; -हेतुक २.३२
 भग्गविमंग १.१२; ३.५२८
 भंगल ३.५४१; ५.१०४; -अस्स,
 -इत्थि ३.६११
 भंगल्लुत्त १.६६
 भच्छ ४.७; -कच्छ ५.११४; -गाहण
 ३.११९; -गुम्भ ५.८९, ९०
 भच्छरिय ३.५६३
 भक्कुरी ५.६९, ७५
 भवज ५.८८
 भवशत ३.१६१, ५६६; -आकार २.
 २३; -रस ३.३६५
 भक्खिम २.३०; -बुद्धवचन १.४४, ६८
 भक्खिमनिकाय १.३७, ४६, ६१, ६३

INDEX

- मशिममाणक ६.१९
 मश ५.११२; -पीठ ३.६०
 मञ्जेठ १.३२; ४.५२
 मट्ट ४.४४
 मण्डप ३.४५७, ४५८
 मण्डलारामवासी १.७३
 मणि ४.८; ५.२५, १०९; उदक-
 पसादक-(Sim.) ३.२१३, २१४;
 वट्ट-(Sim.) ३.५६९
 मत्तञ्ज ५.१४०
 मत्ता ५.१३४
 मत्थक १.९, १८, ३६, ३८, ८१
 मत्थलुंग ४.२७
 मदिरादयो (Sim.) २.४३
 महव, २.५६; निग० २
 मधु ४.५९
 मधुपिण्डक १.८
 मनसिकार ३.१७, २५४, ५१९; -कु-
 सलता २.५६
 मनाप ३.९०; ४.८
 मन्द १.५४; -दसक ४.८४
 मन्दालक ३.२१०
 मनु ४.२८
 मनोकम्म ३.८०, ८१, १३२, १३३;
 -द्धार ३.११३-११४, १२१, १२२,
 १२९, १३३; पञ्चविध-३.११८
 मनोपुर्व्वगम ३.४५
 मनोसिला १.३९; ३.५६, २७०
 मम्मच्छेदक ३.१५२
 मरण १.५८; ५.१४५
 मरिच ४.५९
 मल, निव्हुद-, मुट्टिक- ५.१३६;
 -युद्ध ३.५५८
 मल्लिका १.३२; (Proper name)
 ३.१३; ६.३२
 महम्मत् २.२८; -धम्म ३.६१३
 महम्मसी (Sim.) ३.३९१
 महम्मसासय ३.५८६
 महत्त-पच्चवेक्खण ३.२४०
 महन्तपातुमाव ४.४
 महन्तरदुक २.४९
 महल्लक ५.१९
 म्हा, -अट्टकथा ३.९२, १०९, १७५,
 ३१३; -कच्चान १.८; -कस्सप
 १.१, ६८; ६.१७, १८; -कवि
 निग० २; -किरिया ३.३३;
 ६.३२; -कुसल ३.६७; -गज
 ३.६६३; -मोसिगसुत्त १.७१;
 -चित्त ३.५१, ५५; -चेतिय ३.
 ५६, ७४; ४.९८; -जन ३.१०३;
 -जनसम्मत् ५.११३; -विस्स
 ३.२०३, ४२५; -तुला (Sim.)
 ३.२२९; -थेर ३.१९४; -दत्त-
 थेर [मोरवापीवासी] ३.५०४,
 ५८७, ६३५; -धम्म १.५; -
 धम्मरविस्सतथेर ३.५८७, ६१३,
 ६४२; -ध्यातुकथा १.५; -चातु-
 निधान ६.१७, १८; -नवा(वीसति)
 ३.४६२; -नाग १.८०; -नाग-
 -तिमिय-तिस्सदत्त १.२७; -नाग-
 राजा ५.१३०; -पकरण १.११,
 १७, ४३; ३.११३, ४६२, ६५०;
 ५.९४; ६.१; -पज्ज १.८०;
 -पटवी १.६८; ५.११५; -पटवी-
 कम्पन १.८४; -पधान १.८७; -परि-
 हारतो ४.९; -पुण्णम(-मुत्त) १.६६;

INDEX

- बोधि १.२७; -बोधि-निदान १.
 ७४; -बोधिपलंक १.४४, ७७, ८१;
 -बोधिमण्ड १.७५; -ब्रह्मा १.२४,
 ८८; ३.३२१; -भूत ३.८४,
 ६३२; ४.१-१२; -भेरी ४.५६;
 -भैरवज्जदान ५.१३०; -मच्छ १.
 ३१; -मातिका ३.५९४; -मुलं
 (प्रेतवा) १.७१; -मुग्ध ३.४६६;
 मोग्गल्लान १.७१; ३.५२०, ६११
 -योधो (Sim.) ३.२१५; -राजा
 (Sim.) ३.५३८; -राजानमावासा
 ४.५; -रोहणमुत्तयेर ३.३८९;
 -बटुकी ३.१९२; -वारा ३.१,
 ३०९, (तपो) ३.३०८; -वाल
 ३.१६५; -विकार ४.१०; -वि-
 पाक ३.२१; -विपाकचित्त ३.५८४-
 ६५०, ५९५; -विलोकनानि (पञ्च)
 १.८५; -विहार १.१; -विहार-
 वासो निग० २; -वीर १.८५;
 -वेदल १.६६; -वेद्याकरण निग०
 २; -संघरक्खित्तयेर ३.५९१; -स-
 न्नुटो ५.१४६; -सम्मत् ५.११३,
 ११५; -समुद १.५४, ५५; (Sim.)
 १.५५; (Sim.) ३.६०२ -सकुल-
 दाप्पिसुत्त ३.३८६; -शवज ३.
 १४३; -सीवत्तयेर ३.४८१, ५८६;
 ५.१३९
 महाणि २.१५
 महिन्द १.१, १०
 महिस ३.९८
 मही ३.२७७
 महैसक्ख १.४१
 महैसी १.१, २७; निग० ३
 मत्सु-राठिका ४.६३
 मागधिक ४.२४
 माता (Sim.) ३.४१३, ६२२, ६२३;
 ५.१००; -पितरो (Sim.) ६.१२
 मातिका १.३, ६, ७, ९, १८, ६७; २.२;
 ३.२३४, ५८७; ४.१३, १९, २२,
 १०४, ११८; -टपन ३.९२, ११५;
 ५.११९; महा- ३.५९४
 मातु, ५.५१; -कुण्डि १.८६; -गाम
 (Sim.) ४.६१; ५.१३६; -पा-
 तक ५.३७; -सन्तक १.८१
 मातुच्छा ३.२४७
 मातुलयेर ५.११
 मातुलानी ३.२४७
 मान ३.५२८; -अनुसय ३.४८७;
 -अभिसमय ३.१३; -मद ५.१३६
 मानत्त ५.१२९
 मानस ३.२७४
 मायाकार (Sim.) ४.८
 मार ३.९; -बल १.८७; -सेना १.४४
 मारिस ५.१४
 मालुतो ४.४
 मालुलता ३.६०१
 मासक ४.५४; कूट- ३.४३५; जनु-
 दाव-; लोह- ४.५३.
 मिगपीतक ३.१८९
 मिच्छत्तानियत २.३१
 मिच्छा, -आचार ३.१०२; -दिट्ठि
 ३.५४२; -दिट्ठिकुसल ३.५५६;
 -संकप्प ३.५४२.
 भित्त २.१०; -अनुकूल ३.२४१;
 -संथव ३.४८
 भिद ५.८०-९४; आहारज- ५.९१;

INDEX

उतुज- ५.९१; -रूप ४.११२
 मिलापित्वा ४.८२. मिलायितु ६.१८
 मुख, -आदान १.३७; उल्लोकि- ५.
 १६; -मत्त ३.६५; -वट्टि ३.१७७
 मुचल्लिद १.८८
 मुद्रसच २.५७; ३.२३३; ५.१३२
 मुद्रिक-मल ५.१३६
 मुण्डिकापुत्त ३.१३
 मुर्तिग ३.७८, ६६१
 मुत्त ३.५६२; -गत ३.४६७, ५४७
 मुत्तक, मायिका- ४.१३; नामतो- ५.
 ११४
 मुत्ता, -आवुणनं (Sim.) ३.२१; -हार
 १.८८
 मुदिता ३.४०१, ४०४, ४०६
 मुसा ३.११२
 मुहुत्तिक ३.१४६
 मूल, -कम्मपथ ३.५६२; -तो १.११;
 ५.२; -परियायसुत्त १.४६, ६३;
 -मवंग ३.५९५, ६०८, ६१०,
 ६४३, ६४४; ५.४१; -यमक
 १.१६
 मूलह ३.५९०
 मेघ (Sim.) ५.७९, १०७
 मेघकपट (Sim.) १.३२
 मेवश ३.५५४
 मेवड (Sim.) ३.१८०
 मेला १.४९; ३.३९९; -कार ५.४५;
 -पुब्बमाग ३.५८५
 मेत्तायन ५.४५
 मेत्तेय ५.४२; ६.९
 मेथलि ५.७९
 मेरय ५.८७

मोग्गलान १.७२; ३.५२०
 मोग्गलिपुत्त १.५, ७, ९, ८०
 मोघ ५.७७; -पुरित १.५८; -वार
 ३.५९३, ५९४, ५९६, ६०८,
 ६१०, ६३६, ६४३
 मोर ४.९०; मोरवापीवासी-महादत्तयेर
 ३.५०४, ५८७, ६३५, ६४१
 मोहो ३.५४४
 यक्ख ३.२७०; -, यत्थिखनी ४.८
 यट्ठिकोठि ३.२७०
 यथा, -अनुलोम १.५२; -अपराध
 १.५२; -कम्मपगजान-चतुत्थ
 ६.८, २४; -गतमग्गो ३.३०४;
 -धम्म १.५५; -धम्मसासन १.५२;
 -स्त ३.२५६ -लाम ५.५८,
 ८९, ९०
 यन्त, -उपमा ३.६०६, ६०७, ६३८,
 ६४०, ६४५; -वाह ३.६०६,
 ६०७, ६०९; -साला (Sim.) ३.
 ६०७
 यमक, -साला १.४४; -पाटिहारिय
 १.२९, ४२
 यमक १.४, १६; -पकरण १.२९,
 ३०, ७२; ५.३९
 यमुना ३.२७७
 याग ५.१००
 यागु ३.४४९
 याथाथ, -गहणकुसल ३.२४५; -मान
 ५.६४. -समाव ३.२४२.
 यान (Sim.) गोण-, मन्त-, ३.५६८
 यापन ३.२९१
 याम १.३३
 यायन्त ३.३८

INDEX

- याचदेव ५.१३७
 विद्व ५.१००
 युग ३.९७
 युगन्धर १.१; ४.५
 युगलकानि (छ) ३.५४६
 युत्त, -गोण ३.९७; -मुत्तवादी निग० २
 युत्ति १.६
 यूप-उत्सापन (Sim.) ३.२८४
 यूसपिन (Sim.) ३.६१७
 ये-या-पनक ३.९९, २५२, २५४,
 २५६, ४७२, ५४७, ५४८, ५५७,
 ५५९, ५६३, ५६५, ५६६, ५६८,
 ५७३, ५७८, ५८४; ४.५५, ५७
 योग २.४, ४६; ३.७१
 योगिनिय ५.४६
 योगावचर ३.१९८; (Sim.) ३.२१४
 योजना ३.१७३
 योनि ३.२१९; -सो २.५८
 योन्धन ३.२४४
 यन्त्रस ३.२१५
 यन्त्रितथेर ३.३८९
 रजक ३.५३४, ५३६; ४.४३; ६.१९
 रजनीयसद ३.७८
 रजुद्धानद्धान ३.२८१
 रञ्जन ३.३५; ५.४७
 रण, रणन्ति २.५२
 रतन १.३०, ७३; ३.१८८, २२१,
 २५२; -आवलि (Sim.) १.४४;
 -घर १.७९; -त्तय १.१
 रतनमुत्त १.६६
 रत्नकम्बल (Sim.) १.३२
 रथ २.८; (Sim.) ३.३८; -अंग
 (Sim.) ३.४७३
 रथिक २.२४; ४.२४
 रथ ३.३२; -अनुमवन ३.६२०;
 उच्छु- ३.६०६; -कपु ३.८३
 रश्मि १.३०, ३२, ३३, ४१
 रागचरित ३.४१७
 राज, -कुमार १.२; -नाटक ३.५५९;
 -महामत्त (Sim.) ३.४८०; ४.९१;
 -वल्लभ (Sim.) ३.१९८
 राजगह १.७३, ८७
 राजा (Sim.) २.२४; ३.४३, १८६;
 ५.३२; ६.३; -अरह १.७३;
 दिव्यलो- ३.४५९; पवित्रलो- ३.
 २६४; हस्तिक्लन्धगतो- ३.४४६
 राजायतन १.८८
 रासिवटुक १.८१
 राहुल, -कुमार १.८७; -थेर ३.४८७
 रक्ख ४.४३; (Sim.) ५.२५, १२३;
 -छाया (Sim.) ४.५१; -पुष्क
 (Sim.) ३.६५९
 रक्षिर ३.६२८
 रण्यन २.४२
 रूप २.५५; ४.१२; -अभ्याकत ४.१;
 -उपपत्ति १.४९ -कण्ड १.११;
 ४.१-११९; -कोट्टाया (छन्नपुत्ति)
 ४.२; -भाव ५.१२; -राग ३.५२८;
 -विमत्ति १.१०. ११; -सञ्जा ३.
 ४२८; -सन्तति ६.२०
 रूप-अभ्याकतकथा ४.१-११९
 रूपानि, छन्वीसति- ४.११२; पञ्च-
 बीसति- ४.२; सत्तवीसति- ४.१२
 रूपारूप ३.४७०, ४९३; -परिच्छेद
 १.७२
 रूपावचर २.५२; ३.११६; -किरिया

INDEX

- ३.६६६; -कुसल ३.३२६-४२६;
-चतुर्थ ६.६-९, ११, १३, २७,
३३; -विपाक ३.६५१
रूपिनी २.४२. रूपी ३.३९६
रुज्जि ३.३०, ४४१
रे ४.२४
रेवत १.८०
रोग ३.१६४; -रूप ४.११२
सकल ३.३२; ५.२७; -सम्मिदित
४.३७
सधु १.३७
संगति, संगी ३.५५४;
संघट, -नट ५.१३६
सञ्जन ३.१८६
सङ्गी ३.९७
लतापुष्प (Sim.) १.३८
लाखा ३.१८३; -रस (Sim.) १.३२
लातव्य २.१०
लाघु ३.२८६
लाम ३.५४४; ५.६९
लामक ३.४६१; ५.६४
लिंग ३.३६; ४.६१; ५.२; -तो १.
११; ५.२; -नानत ३.३६;
-सञ्जा ३.३८
लुज्ज-पलुज्जन २.४२; ४.३०
लुज्जित ३.२१४
लूख ३.७०
लेखा ३.३५
लेङ्गु ३.१००; ४.८, ४७, ४८, ६०
लेण ३.६०२; ४.४५
लोक १.५९, ६२; २.४२; ४.३०;
५.१००; -जेटु निग० ३; -तारक
५.२७; -धम्म ३.३७; -धालु
१.३२, ३४; ३.२२६; -नाथ
१.३५; -नासक ३.५४९, ५५०;
-पाल ३.२४७, २५८
लोकिय १.५५; २.४२; -देसना ३.
४५, ४६; -धम्मा २.४२
लोकुत्तर २.४२; ३. ११३; -कुसल ३.
४६६-५३९; -विपाक ३.६५२-
६५७
लोल ५.७०. लोलुप ३.६६१
लोहगेह ५.७२. लोहपासाद १.७६
वंस ३.७४, ७६, ७८, ८०; -अनु-
रक्षण १.५८
वकलि ५.१९
वग्गसंगह १.६८
वग्गुलि १.४२; (Sim.) ५.७८
वंक ३.५४६; गोमुत्त-, चन्दलेला-,
नङ्गकोटि- ३.२९७; -भाव
३.२९६
वचन निग० २; अतीत- ५.४३
वचनत्थकोसल्लय १.४७, ४८, ४९
वचीयेद १.३६
वच्छ ३.२८; धेनुपक-(Sim.) ३.३५५
वजिर ५.१०९; -उपमज्जा ३.५८९,
५९०; -उपमा २.५४
वज्र २.५४२; ५.९५; अन- ५.९५;
-सञ्जिता ५.९५
वञ्चन ५.४७; -क-त्त ४.८
वञ्चना-पञ्जा ३.५४६
वट्टमक ६.९
वट्ट २.४२, ४४, ४५, ४६; ३.६५२;
५.४८, ५२, ७७; -अनुसारि ३.
५२५; -गामिकम्म ५.१४३; -तो
२.५२; -मणि ३.५६९; -मूल

INDEX

- २.५२; ५.११६; -लेतु ३.५१३
 वट्टि ४.५०; -स्नेह (Sim.) ३.२३१
 वट्टकि ३.१८८; महा- ३.१९२
 वट्टि ४.८०, ८१
 वण ४.९७
 वण्ट ३.५९८; ६.२२
 वण्ण ५.६९; -पौक्खरता १.८१;
 -भणन ३.३४८
 वत्त, -पटिवत्त ५.१९; -सम्पज ५.
 ६८; -सीस ३.७८, ८०
 वत्तकालक ३.२०४
 वत्तन ३.३५, २९१
 वत्तनियत्तेमासन ६.१८
 वत्तमानुप्पज ३.४०, ४२
 वत्थ, किलिद्ध- (Sim.) ३.५३४-५३६
 वत्थु १.३५, ६७, ६८; ३.१६४;
 -काम ३.३३१-३३२; ५.९९;
 -दुक ४.१४; -प्पणितता ३.१४४;
 -विषदकरिया ३.७२; -सम्पत्ति
 ३.३२४
 वरधुनि, किलेत्तानं ५.१०१
 वनच्छाया (Sim.) ३.२२९
 वनयन्ति १.४४
 वमनविरेचन ३.४२४
 वम्मन ५.१२३
 वय ४.८५; -धम्म १.४४
 वल्लुन १.७३; ३.६५३, ६६०;
 ४.३०. वल्लोत्ति ५.१२६
 वलाहक ३.५०९; ४.५३, ११८
 वलि ४.८२. वल्लि ३.१६४
 वक्तव्येत्वा १.६८
 ववत्थानं ५.५८
 ववत्थापन ४.३२, ३३
 ववत्थित ३.१०३
 वसवत्थिता ३.२३
 वसी १.१
 वसुन्धरा ४.४
 वत्सावासिक ५.१४६
 वहन्त ३.४५
 वा ३.३५९
 वाचनानाम्मा १.११, १४, १६, ४३
 वात, -पान ४.९६; ५.११२; ६.२०;
 -बुद्धि (Sim.) ३.३७१
 वाता, तयो- ३.५१०
 वातिगण ४.५९
 वाद ५.९९; -युत्ति (अट्टमुत्ता) १.६
 वादिवर, निग० २
 वानं ५.१४९
 वापित ५.१०
 वामनक ६.१२
 वायाम ३.१४९; ४.११
 वायोघातु ३.८४; -प्पकोष ४.१०
 वार ३.११३
 वारा (तिरस) ४.३४, ५५, ५७, ५८,
 ६०, ९४
 वालण्डुपक, पुण्णतेल- ३.२०१
 वालिका, -घट ३.६०२, ६०३; -पुण्ण
 ४.३७
 वासना ३.३२७
 वासी ३.१०५, १६५
 वामुदेव-आयतन ३.२७५
 विकल ३.३९
 विकारमहत्त ४.१
 विकुब्बन, डाढि- ३.३८९
 विक्खम्मन १.५३; ३.३८०
 विगतपच्चय १.१७

INDEX

- विधात १.५९; ३.१३०; —पक्षिक ५९, ६५, ६७, ६८, ७०
५.९४
- विधासाद १.७२
- विचार ३.३४१
- विजम्भिका ३.५५७
- विजमानकवर्धु ३.७५, ७९
- विज्ञा (अट्ट) २.५३, ५८; (तिहसो) १.५९; —भागिनो २.५३
- विजितसंगाम ३.५३८
- विज्जु ४.३२; ५.१०७; —उपमा २.५४; —ओमास २.२१
- विज्ञानपतोद (Sim.) ३.९८८
- विज्ञाति, काय— ३.९५, ९८, १००, १०१; वची— ३.१०८, १११
- विज्ञाण २.४२; —अपम ६.१०; —द्वारानि ३.१३७; पञ्च— ३.१३७, १७२
- विज्ञेय ५.५७, ५८
- वितक २.२२; ३.३४१
- वितण्डवादी १.५; ३.१२३, १२९, ५३१
- वित्त (Sim.) ३.२१६
- वित्थम्भन ४.९३
- वित्थारकथा ३.११५
- विधा ४.२३
- विधूयन्त १.४४
- विद्धंसेसि ५.१०७
- चिन्तक ४.५
- चिनय १.२७, ४७; ५.२०, २३, ५९, ७८, ९६; —अट्टकथा ३.१४३; —आचार ३.५६२; —धर ५.११३, ११५; —परिषाण ३.४५; —पिटक १.४६, ५०, ५२, ५३, ५९, ६५, ६७, ६८, ७०
- चिमायक १.१
- चिनिम्भोग ३.२७७; ५.३१
- चिपचन ३.५८५
- चिपचनीक ५.११७; —सात २.५५
- चिपत्ति १.४१, ५७, ५९, ६०
- चिपलता ५.५४
- चिपरिणामधम्म ३.७
- चिपल्लय ३.५५२
- चिपल्लास ३.२९२; ४.१०७
- चिपल्लना १.१, २७; २.५७; ३.४९८, ४९९, ५०१; —गोचर ३.५०८; —जाण ३.४७०; —नियम ३.५०१, ५०२; —परिवास ३.४६९, ४७०
- चिपाक २.१९; ३.५९८, ६५५; ५.४१; —अन्तर १.७२; —अव्याकत ४.१; —अहेतुकमनोविज्ञाणधातु ५.१३२; —उद्धार ३.६३५; —उद्धारकथा ३.५८७-६५०; —कथा ३.५७१-६५८; —कम्म ५.४१; —चित्तानि (दस) ३.५८७; (द्वा-दस) ३.५८७; (सोळस) ३.५८७, ५९७, ६०५; —शिक २.१९; ५.१०; —दान २.३१; दुविध— ५.४१; —धम्मधम्म २.१९; ध्रुव-अद्भुत— ५.४२; —पचय १.१७; —माव २.१९; —मनोधातु ५.१३२; —मनोविज्ञाणधातु ३.५९८, ६२०; —समाव २.१९
- चिप्पकार १.८७
- चिप्पटिसार ५.९६
- चिप्पमुत्त १.१३; —पचय १.१७
- चिप्पग्गित ५.४८

INDEX

- विभंग १.४, ४७; ३.३३१, ३३२,
३३३, ३३५, ३३६, ३३८, ३४१,
३४३, ३४४, ३६६, ४११, ४३१,
४४५; ५.९०, ९१; -अट्टकथा
५.५५, १४५; उभयो- १.६६;
(द्वि विभंगा) १.४६; -पकरण
१.१२, ३०
- विभक्त ३.२५७-२६२
- विभक्ति १.१०; ३.२६३, २६६, २६७
- विभवविट्ठि २.५५
- विभाजन ५.१
- विभावना १.५२; ३.३२७, ४७०
- विभावनी ३.४५४
- विमति, -च्छेदना ३.६; -प्रसन्न ३.६
- विमान १.३४; ४.५४, ११८; ५.६३
- विमानकथु १.४६
- विमुक्ति २.५८; ५.१४९
- विमोक्षकथा ३.३९५-३९८
- विरति ३.२५३, ४७८, ५८४, ६५७;
तिविधा-३.१६३; -तय ३.४७२;
समुच्छेद- ३.१६६
- विरल ३.५२५; -वापितकलेत्त ३.५२५
- विरवन्त ३.६०२
- विराग २.१५; ३.३४७
- विरिय, -आधिपत्य ३.३४, ४६१,
४६२
- विलिखति ३.५६७; विलिखमान ५.९६
- विलोकगाहिता ५.११७
- विलोकेन्त ४.७०
- विषट ३.३६६
- विवण्णेतुकाम १.७०
- विषर ३.६०३
- विबिन्ध ५.७३
- विवेक ३.३३५
- विवेचित ५.१०७
- विसंवादन ३.१४८
- विस (Sim.) ३.५२९; -कण्टक-
वाणिज (Sim.) ३.४३४, ४३५;
-निपात (Sim) ३.५६२; -सं-
सदृ ३.५६२
- विसंस्त, विसंस्तार १.४४
- विसद ४.६१, ६३
- वि-समाग ५.१२०; -आरम्भणत्त
३.४१०
- विसम ३.३६१; ४.४१
- विसय १.२७, ७३; ६.२; -ग्माह ३.
६१५, ६२७
- विसाल ४.२४
- विसालपुण्णमा १.८७; -सी १.७९
- विसाण ४.९०
- विसाहट ३.२८२
- विसाहार ३.२८२, ५५१
- विसुकायिक ३.५५२
- विसुद्धि २.५७; ३.२४९, ४१३; -प्ल
५.१४२
- विसुद्धिमग्ग १.१; ३.३३९, ३७७,
३८६, ३८८, ३८९, ३९२, ३९४,
३९९
- विसुं ३.३३२; ५.११०
- विसेस ३.१७२
- विस्सकम्म १.८७
- विस्सजन १.६७, ७१
- विस्सट्ठ ३.५३८, ५३९
- विस्सालिक ३.१५१
- विहरति ३.३३८
- विहार ५.११२

INDEX

- वीचि (Sim.) ३.२०९; ४.८४; ५. १०४
 वीजन ४.२८, ९४
 वीणा ३.३७०; ४.५६
 वीतिक्रम १.२७, ५३; ५.९५
 वीतिवत्त १.२९
 वीधि ३.५९४; अन्तर-३.६२२, ६२३;
 -वित्त ५.१३५; मयंग-३.५९४
 वीमंसन्त ४.९६; वीमंसा ३.४७; ६. ११; -अधिपतेष्य ३.३४
 वीहि ४.८४
 वुड्डान ५.१२९; -गामिनी विपस्सना ३.४८४, ४८५, ४८९, ४९७, ४९९; -च्छावा ३.५१४, ५१५
 वुट्ठिपाग ४.११८
 वुड्ढपम्बजित ५.१९
 वुट्ठि, -गवेसन ३.५०५; -पत्त २.२७
 वुत्तिहेतु ३.४५९
 वूपसम ३.३४१
 शैकल ३.१९
 शैतन ३.२६४, ६०६
 शैति ४.८५
 शैवना २.१, १६, २३; ३.३६७;
 -तिक ५.८
 शैदल, जुल-; महा- १.६६
 शैदेष्टुनि १.१
 शैमव्य ३.२८७
 शैमतिक ३.५५६
 शैमानिक ३.६११
 शैय्यत्ति निग० २
 शैय्याकरण १.६६, ६९; महा-निग० २
 शैय्यावन्ध ३.३१४, ३१५, ३१८
 शैय्यावटिक ३.३१५, ३१९
 शैरमणी ३.१६८
 शैरी ३.२४५
 शैलन्त (शैला+अन्त) १.४०
 शैलयन, शैलायति ३.४७७
 शैवचन ५.४०, १२३
 शैवणिगं १.८५
 शैसारज्ज ३.३८४; -आण १.७२
 शैहण्कल १.३३
 शैलुरिय ४.५४
 शोकार ३.१९४; चतु-; पञ्च-३.१९४
 शोकिण्य ३.४७, २३८
 शोद्धपन ३.५९३, ६१२, ६६३; ६.१७
 शोदान ३.३१, ४७२
 शोरसजन ३.६०४
 शोहरीयति ५.११२
 शोहार ३.३६; ४.५३, ५४, ११६;
 ५.१०४, ११२, ११३, १३१;
 तप्यचयमात्र- ४.११६; -तो ३. १४३; -देखना १.५२; ३.११;
 -नान्त ३.३६; -मत्तक ३.१६
 शोहारिक, अ-(अध्याहारिक) ३.१२२, १२२, १२३, १२५
 संयुत, -अंगुत्तरिका (द्वे महानिकाया) १.३७; -निकाय १.४६, ६१, ६३ अ; -माणक ६.१९; -संगह १.६३ अ, ६६, ६८
 संयोजन २.४, ४४; ३.३४८; ५.६४- ७६; संयोजनानं उत्पत्ति ६.३५
 संयोजनिय २.४४
 संबट्टनारी ५.१२४
 संवर ५.१३१, १३२, १३५; (अट्ट)- ३.१४१; -असंवर १.५२; -त्ता- रानि ३.१४१; (पंचविध) ३.११८

INDEX

- संवेग १.८७; २.५८
 संवेजनियद्धान २.५८
 संसृष्ट ३.४७, ४८
 संसन्दन ३.५, १६९
 संसन्दिद्यमान १.८
 संसादेन्ति १.७१
 संसार, -वृष्ट १.२५; ३.४७१, ५१५
 ५१९; -सागर १.२४
 संसीदन ३.५५७
 संसुद्रगहणिक १.८१
 संहीरति ६.२१
 स-उत्तर २.५२
 सक ५.१४३; -मनता ३.२८०;
 ५.१२१; -वाद १.७, ९, १५
 सकट (Sim.) ३.९७
 सकलाराम ५.६८
 सकलिका ४.५८
 सकिचक ३.५२९, ५३०
 सर्कि ५.४७
 सकुण (Sim.) ३.५५; ४.९०
 सक्कचदान ६.५
 सक्कपञ्च १.६६
 सक्कायदिद्धि ५.१३
 सक्खरा ४.९७; -कठल ५.८९
 सक्खलि, कण्ण- ३.५९८; ४.९७
 सक्खिमन्वता ३.२७५
 सक्खराजकुल १.८५
 सक्खिलभाव २.५६
 सगायकवग्ग १.६६
 स-गारव निग० १
 सगुण ५.११३; -तो ३.४८९, ६५२
 सगुणेन ३.४८४
 सग्ग २.१५
 संकन्ति ३.६०७; ४.९८
 संकप्पि १.६८
 संकर १.४९; -द्धान ४.४४
 संकार ३.३७०; ५.७१
 संकिलेस २.२१; -पक्ख २.१०
 संकुटित ५.७४
 संकोचेन्त ४.७०
 संखल २.४२; ३.९८; ४.११२,
 ११७, ११९
 संखा (उब्धीसति) ४.११२
 संखार १.४४; ३.१६०, २४५, ३२६;
 ५.११४; -अवसेससमापत्ति ३.
 ४४६, ४४९, ४५१; -उपेक्खा
 ३.४९७, ४९८; -माज्जनिय १.६६;
 -यमक १.१६
 संगति (शिण्ण) ३.१८२
 संगह १.१३; ४.२४; -वार १.३०१-
 ३०६; ३.४८२
 संगहित १.१३; ४.२४
 संगीति १.१, १५, १८, ६८, ८०
 संघ १.१; -मत्त ५.१४६
 संघट्टन ३.१७९; ४.१०७
 संघरविस्सत ३.४२५
 संघ-रतन ५.२८
 संघाट ३.१७७; संघाटि ५.८०
 संघुट्ट ५.१४३
 सच्च १.३, ७५; ५.१०८; -किरिवा
 ३.१५२; -छादक ५.१०८; -प-
 ञ्जति १.१४; -विमेय १.१२;
 ३.५२८
 सच्चयमक १.१६
 सच्चिकल, -निरोध १.५८; -परमत्थ
 १.६

INDEX

- स-जेटुक ५.११७
 सञ्जय ३.१२०
 सञ्ज्ञाय ४.४५
 सञ्जरित्त-वेय्यालं १.२७
 सञ्जातप्पमोद १.६८
 सञ्जाति ४.२४. सञ्जालि ३.१२५
 सञ्जा ३.१८८; चतुत्तालीस- ३.
 ४३१; तिरसो-३.२४३; -नान्त
 ३.३६; -मय ५.४१
 सणिकं ४.४३
 सण्ठपेतम्ब ३.३६
 सण्ठान ४.२३. सण्ठति ३.५६७
 सण्ह १.२७, ३२, ३५; वचन-(वा)
 ३.१५२; -वाचा ५.१२३
 सतपत्त १.८
 सति २.५७; ३.२५०; -उत्पाद ३.
 ३५५; -पारिमुद्धि ३.३६६; -मा
 ३.३५६, ३५७; -धिप्पवात् २.५७
 सतिपट्टान १.३; ३.५२८; चतु-१.७५;
 -विमंग १.१२
 सत्तुप्पाय (सति+उत्पाद) ३.७१
 सती ३.३५५
 सत्त ५.६१, १००, ११२; ६.५, ७
 सत्तट्ठंगपरिणाम ३.४९३, ४९७
 सत्त-पकरण १.४, ९, १८, ४२
 सत्ताह, अनिमित्त-, चंकमन- १.८८
 सत्ति ३.११९. सत्तो ३.५६०
 सत्थ, स- (अवचर) ३.२६
 सत्थकं ३.५४२
 सत्थमुत्त ४.१०
 सत्था १.६, ८, ९, २७, २९, ३०, ३२;
 ३६, ३८, ४०, ४१, ४२, ७१; ३.
 ३६८; ६.२
 सह, ४.५६; -कण्टक ३.४३०; -दान
 ३.७८, ७९; पालियं अनागत ४.५७
 सहायतन ३.८१
 सद्धम्म १.१; निग० १
 सद्धिन्द्रिय ३.२१३
 सद्धिविहारिक १.४१; ६.१, २
 सनिदस्सन ४.१७; -सप्पटिप २.३८
 सन्तक ३.५४२
 सन्तज्जन ३.३७३
 सन्तति, -पञ्चुप्पन्न ६.१९, २०, २२,
 २३; -वार ६.१९
 सन्ततिमहामत्त ६.२२
 सन्तत्त ४.१०; ५.११
 सन्तानसम्बद्ध ६.२८
 सन्तरिण ३.६००
 सन्थर, सुमनसुक्क- १.२७
 सन्थव ५.४९. सन्देह १.८०
 सन्धारक ४.४. सन्धि ४.७०
 सन्धिद्वान ३.११४, १९७; ५.९४;
 निग० १; सन्धिद्वापक ३.१६१
 सन्धिपात ३.१७९, १८२
 सन्धिवेससिद्ध ४.५३
 सप्त ३.४०४; लङ्कोकस- ३.५६२
 सप्प ३.२७०; (Sim.) ३.३५३
 सप्पच्चय २.४; २.४२
 सप्पटिप २.३८
 सप्पटिस्सव ३.२४०
 सप्पदेस २.६, ७
 सप्पाय ३.३७७
 सप्पिप्पिण्ड ५.७८
 सम्बकालिक ५.६१
 सम्बन्धुतज्जाण १.२८, २९, ७२, ८७
 सम्बन्धु, -बुद्ध १.७३; -बोधिसत्त

INDEX

- ३.५८५, ५८६
 सम्बन्ध १.१८; ५.७७, १००
 सम्बन्धपादकचतुर्थ ६.६-११, ३३
 सम्बन्धनिमित्त २.३६
 सम्बन्धो ३.४२७
 सम्बन्धसव ५.५९
 सन्निकषारी ३.५९
 समाग ५.९८
 समावधारण २.१३
 समक (मग्न) ३.१११
 समजा ३.५५८
 समतिक्रम ३.४२८
 समतिक्रिक ५.७४
 समथ २.५७; ३.५४५; विविध—
 ३.२८२; —निमित्त २.५७
 समनन्तरपक्ष १.१७
 समन्तपट्टान १.२३, २७
 समन्तपासादिका ३.१४३, १४४
 समन्ताहार ३.४४५
 समय ३.१३-२४; सक—, पर— निग०
 २; —निर्देश ३.१, २; —वक्तृत्वात्
 ३.५४०
 समवाय ३.१४, १८
 समाधि ३.३६९; —ज ३.३४६; वि-
 विध— ३.२०७; —सम्पदा १.५९
 समान ४.४१; —अट्टकथा ३.१२२,
 १२८, ५३१; —अधिकरण ३.२८३;
 —कथा १.४
 समापत्ति २.५६; ३.४७, ३६३; —कु-
 सलता, —बुद्धान-कुसलता २.५६
 समापन्न ५.१०५
 समारम्भ ३.२८४
 समाहित २.३६
 सामिद्वि ३.११६
 समुद्धान ४.११२, ११३, ११८
 समुदयसंघ १.६९
 समुदाचार ३.६८, ६१४; ५.११६
 समुद् १.४०; महा— १.२६
 समोधान ४.११२; —मत्त ३.१९
 समोरोध ५.७९, ८३, ८४
 समोसटानि ४.५०
 समोसरण ३.२७५
 सम्पकम्भि १.६८
 सम्पज्ज २.५७; ५.१४२
 सम्पज्जानो ३.३५५
 सम्पटिच्छन ३.६००
 सम्पत्त ४.४२, ४३; —गोवर ४.४५, ४६
 सम्पत्ति १.४१, ५७, ६०
 सम्पदान, पिटक— १.५०
 सम्पुत्त १.१३; २.१८; —पक्षय १.
 १७; —धम्म २.५३
 सम्पवोग १.१३; —वचन ५.८८
 सम्पराय २.५४
 सम्परायिक ३.१३; ५.५९
 सम्पवक ३.५४१; —ता ५.११८
 सम्पवेधि १.६८
 सम्पसादन ३.३४२, ३४३
 सम्पिण्डन ४.३
 सम्प ३.११२, १५०
 सम्पत्ता (उ) ३.१३८
 सम्बल १.८०
 सम्ब्रान्त ४.९४
 सम्बुद्ध ५.८९
 सम्बुद्ध १.१, ९; ४.११२
 सम्बोज्झंगानि (सत्त) ३.११७, ६५७
 सम्भवत्प ४.११२

INDEX

- सम्मार ३.१४३, १४४, १४७, १४९;
१५१, १५६; ४.४१
- सम्मिन्न ३.६२८; अ- ३.६२८-३३
- सम्प्रेष ३.९४७
- सम्मत्तनियत २.३१
- सम्पन्नधान १.३; ३.५२८; ५.६;
-विमंग १.११
- सम्मत्तन ३.७८, ४९४, ४९५; ५.४६;
११९
- सम्मत्तित्तान १.३०
- सम्मा (Sim.) ३.१८०
- सम्मा, -आजीव ३.११८; -दिष्टि १.
६६; २.२२; -सम्बुद्ध १.५, ६;
१, १९, २८, ४०, ४१, ४२, ४४;
३.३८३; ६.२
- सम्मिञ्जन्त ४.७०. सम्मिञ्जेन्त ३.९५
- सम्मुखाविनयो ३.२८२
- सर १.४२; -कुत्ति १.३९; -मञ्ज
३.५७, ७८, ७९; -मेखल ३.७८
- सर (Sim.) ३.२७९, ६०२
- स-रज ५.१०६
- स-रण १.११, १८; २.५२; ५.१०६
- सरण ३.२८६; ५.१४६
- सरम् ३.२७७
- सरस, -ती ३.४८९; -माव ३.५२
- सराय ५.६१
- सरिक्क ३.२८०; -क ५.१०; -ती
३.३०२
- सरीरद्वक ४.१०९; ५.४४
- सलक्खण १.५५
- सलन ३.२९. सलयन्ति २.१०
- सल्लोक ३.८६; -मत्तं ५.१४६
- सल्लाप ४.५६
- सवण ५.११९. सवने ५.४६
- सयति १.४८
- स-विचार ३.११५
- सविज्जाण ४.११३
- सवितक ३.३३५
- सविमत्तिक ३.२५७, ५४८, ५६६,
५६८, ५७३, ५७८
- सय (Sim.) १.५४, ५५; ३.१६४;
४.९०, ११७
- स-संसार ३.५१, ३०९, ३११, ५५६,
५६५
- ससम्मार ५.१३१; -सोत ४.३५
- सरस (Sim.) १.४८
- सरसत, -अमिनिवेस ३.४७३ -गहण
५.६९; -दिष्टि २.५५
- सरित्तिक १.७१
- स-सीस ३.५९८
- सहजात ३.११४; -पत्तय १.१७
- सहजेकद्व ५.४, ५
- सह, -धम्मिक १.७३; ५.११७; -मू
२.४९
- सहम्पति (ब्रह्मा) १.८८
- सहेतुक २.३९. सहेतुधम्म १.४४
- सल्लायतन ५.५९
- साकेतपण्ड ३.५८८, ६१५, ६४२
- साखल्य २.५६
- सांसा, -पलास १.८; -मंगमुद्धि ३.६०३
- सागर, चत्तारो १.२४-२९
- साटक ३.२१०; ५.१३९
- साटिका ३.४५५, ४५६
- साट्टकथा (स+अट्टकथा) १.८८
- सात ३.२७२, ५६४; ५.११७
- साविहार १.७

INDEX

- सादु-रस ३.८१
 साधक १.६३
 साधारणफल ३.१९
 साधु, -कार १.६८, ७१; -कारी ५.१८
 सान २.१०
 सापतेय्य ३.२२१
 सामग्री ३.१९, २४; खन- ३.२०;
 पचय- ३.२५
 सामञ्जस ५.११२; -कल ३.४६८
 सामाधिकपरिहा १.६९
 सामि, -भाव ३.१४५; -वचन ४.
 १२, २९
 सामुंक्षिक १.१८
 सास्त्रा ३.१४६
 सार, -अस्थिक, -गवेति १.८
 साराधि (Sim.) ३.२५४
 सारमण २.५; २.४९
 सारणीयधम्म ३.६६१
 सारिपुत्त १.१, १८, ४०, ४१, ४३,
 ७१, ८०; ३.३२६, ४५०, ५२०;
 ५.९६; ६, १
 सारूप्य ३.६६१
 सत्ता-सामिक ३.६०६, ६०७, ६०९
 सालि-बीज ५.१०
 सारवज्ज २.१३; ५.१३७
 सावत्थि १.४१; ३.६०२
 सासन १.५१, ६२, ६८, ७१
 सासव २.४३; -कम्मनिवृत्त २.२०
 साहसिक ३.१४३, १४४, १४९, ३२३
 साळव, कपिट्ट-, बदर- ४.५९
 शिकला १.५१, ५३; -पद १.३, २७;
 ३.१३३, १३४, १६५; ५.११७;
 -पदविभंग १.१२
 शिक्खितसिक्खा १.७८
 शिगाल ५.१८, १४१
 शिक्खव १.८०
 शिगाल (Sim.) ४.४९
 शिगिधेर ४.५९
 शिघाटक ३.१९४
 शित ५.१३३
 शिथिलकरण १.४७
 शिद, उपनिषा-, सन्निवेश- ४.५३
 शिद्धाथ १.२९
 स्निह १.७०; ५.१७; -पञ्चतुल्य
 ४.५; -मत्त ३.३३१
 शिनेह (Sim.) ४.३५, ३७
 शिन्धुवार ४.५३
 शिथिक ३.२६४, ४४६
 शिथिका ५.८९
 शिथ्यति ५.४८
 शिम्बलिकस्त ४.६
 शिरिमा (सम्बुद्धो) १.१
 शिखिदुक २.५४
 शिरी १.८७
 शिरीम ४.६
 शिलोक ५.१३६
 शिव ३.१३२
 शिस्तानुसिस्त १.८०
 शीताहरण ३.१५१, ३६१
 शीतूदक ४.४१
 शीमा ३.१९१
 शील १.५९; -आचार निग० २;
 -कलन्ध १.५८; -विपत्ति २.५७;
 -सम्पदा २.५७
 शीवधिका (नव) ३.४२६
 शीहलदीप ३.१६४

INDEX

- सुसुमार (Sim.) ४.४५
 सुकट ५.१००
 सुक २.५४; ३.११७, २४७; -पक्क १.४२; ५.११०
 सुक्ख, -मत्त ६.१८; -विपरसक ३.४९८
 सुख २.१५; ३.२०८-२१०, ३५६; -विहार ३.६६६; -संक्रस १.५९; -सील ३.५८९, ५९०, ५९१
 सुखुम १.२७, ३२; -रूपदुक् ४.१४
 सूचि ४.९७; -विज्जन ५.१२४
 सुजाता १.८७
 सुज्ज १.८५
 सुज्जत्त ३.५२९, ६५३, ६५४; -माव-निस्तत्त ४.१०; -वार ३.१, ३०७-३०८, ४८२, ५२८, ५६४
 सुज्जत्तो ३.४८३, ४८४, ४८७
 सुज्जत्त २.३६
 सुत ३.६१; -विरहित ५.११८
 सुत्त १.४८, ६२, ६६, ६८; (Sim.) ३.६१५-६१७; ५.४८; -क ५.४८; नो- (नामिका) १.६६; -पद १.८६; -सभाग १.४८
 सुत्तनिपात १.४६, ६६, ७३
 सुत्तन्त १.२, ३, ७०; -माज्जनिय १.३, १२; -पिटक १.४६, ५३, ६८
 सुत्तन्तिक १.१८; -कया ४.२९; -देसना ३.३०४; -परिवाय ३.४८४, ४८६, ४९०, ६५२
 सुत्तपिटक १.५०, (५९)
 सुदत्त १.८०
 सुदस्सन ४.५
 सुद, -अट्टक ४.११८; -रूप ५.२६
 सुद्धावास १.२३
 सुद्धिकनय ३.४६२, ४६५
 सुद्धिकनवक ३.३७४
 सुनख (Sim.) ५.५१, ५२; -लुदक ३.६०३
 सुपञ्चक १.३९
 सुपण्ण ३.६११
 सुप्प ५.६१. सु-प्पाटिपन्न १.५९
 सुम ३.३९७; -विमोक्ख ३.३९७
 सुमन (Sim.) १.३२; -मालाकार (Sim.) ३.३२४; ६.३२
 सुमनदेकथेर १.७६
 सुमुख ४.५२
 सुमेध १.८१, ८३
 सुरा ५.८७
 सुराजानो निग० १
 सुरिय (Sim.) ३.१९५, ३६६; ४.४३, ५४; -आवष्टुप्प ३.६०१
 सुसत्तवाचा ५.१२१
 सु-रोपित ३.५६४
 सुवण्ण (Sim.) १.८, ३३; ४.७८; -आलिङ्ग १.८, ७१; -खचित ३.७४; -दुब्बण्ण ३.३९१; -वण्ण ४.५४
 सुत्तानमुत्ति ३.१२७
 सुकरमंस ५.९५
 सूचनत्तो १.४८
 सूचि ३.१०५
 सूद (Sim.) ३.१८६. सूदति १.४८
 सूनमाव ३.४१७
 सुप-व्यञ्जन ४.१८६
 सूर १.४४; ३.४७०, ५०८; -माव ३.४८०

INDEX

- से ५.२४
 सेख ३.६४६, ६४८
 सेक्स १.७९; २.२७
 सेतपच्छाद ५.१२४
 सेतम्बल्लण ५.१३०
 सेतु, -घात ३.४७७; -समुत्थात ३.५१४
 सेद १.८५; ४.९४
 सेना (Sim.) ३.२११, २१४, २१८;
 -अंग ३.२११, ४७३; -निगम
 १.८७; -न्यूह ४.११८
 सेम्ह ३.६२८
 सेलमय १.३९
 सेबाल ३.२१३, २१४; ५.२१
 सेण ५.१८; -क १.८०; -सिगल
 ३.४१७
 सेत ३.५८२; (Sim.) ५.१२३;
 -पतित ४.२२
 सेतापत्तिमगा २.२४; -जाण ५.३४
 सेत्थिय १.८७. सेमित १.८०
 सोमनस्स १.२७; ३.३५९; -इन्द्रिय
 १.६९; -जाण १.६६
 सोरच्च २.५७
 सोवच्चस्सता २.५५
 सोवाधिकत्तय ३.३५३
 सोळयकमग्ग ३.६३४
 हञ्जि ४.२४
 हत्थ (Sim.) ३.२१६; -प्पदेस २.
 १०; -प्पतार ३.५४५; -मुहा
 ३.१३६
 हत्थारोह ४.२४
 हत्थि ४.९०; ६.३३; -क्खन्धगत
 (Sim.) २.२४; ३.४४६; -दन्त
 ४.९९, ११८
 हृदयकस्यु- ३.५६२, ५८०, ५८१,
 ६१७; ४.११८; ६.४; -क(चित्त)
 ३.६१८, ६३३
 हन्द १.४४
 हय ३.४८
 हरिताल ३.५६. हरित्त ४.५२
 हरीटक ४.५९
 हवे १.४४
 हसनक-चिच्चानि ३.५६५
 हसित ५.१३१; -उप्पाद ६.१५, ३२
 हस्साधिप्पाय ३.१४८
 हासयमान ३.६६१
 हितुपचार ३.५८६
 हिम ४.५३. हिमवा ४.५
 हिरि ३.२३४, २४०; -कोपीन ५.८७
 हीन २.३०
 हीळित ३.२३९
 हुत ५.१००
 हेट्ठतो ५.१०४; हेट्ठा ३.११२, ११४
 हेतु २.९; ३.११६; ४.२१; -कित्तन
 ३.५९२, ६३५, ६४२, ६४९;
 -गोच्छक २.४; -पत्तय; १.१७;
 -वज २.२५; -विप्पयुत्त २.३९;
 -संपयुत्त २.३९; -तो ४.२१
 हेतु-धम्मा २.३९

Corrections and Additions

[Attention is particularly invited to corrections in
३.११५, १८२, ३०३.]

१

<i>Para.</i>	<i>Lines</i>	<i>For</i>	<i>Read</i>
२	३	Add to note 7—S. v. 177	
५	३	मोक्षालिपुत्र	मोक्षालिपुत्र
६	throughout	सन्धिकृत्य	सन्धिकृत्य
८	२	परिच्छेद	दुर्लभ
८		To note 14, add—Cf. DCm. ii.449	
१७	८	Drop 1 (दण्ड) after अविपक्षयो लि	
२६	८	उपेन्तो	उपेन्तो
४९	६	Add to note ३—S. v. 177	
४९	७	In square brackets insert—म० १.२०.	
७१	note २	सुवर्णालिप	सुवर्णालिप
७३	५	Add a foot-note on निस्त्रयो	See ६.२.

२

३९	२	मा० २३-३८	मा० २३-२८
४२	last	Add a foot-note	See ५.५०.
५२	"	Add a note : (प्रद्वारा) नो परिशायी स्याच्च गायन्तो न नर्तनो न स-रणो न निवृत्तेत । (गोपधम्राङ्गण, पूर्वभाग २.७)	
५२	११	On बहुलैकद्वता, add a foot-note—Cf. ५.४, ६, ३०.	

Para.	Line	For	Read
१३	last	On पठिवेषो, add a foot-note— = DCm i.31-32, - MCm. i.7-8, - SCm. i.9-10, - ACm. i. 11-12; but paras. 14-24 differ from the comment in all the Nikāyas.	
२५	२	पर... वसवति ...	पर... वसवति
२९	१	Add to foot-note २—Cf. DCm. iii.883	
३५	२	On चरण, add a note—गहेवा चरित्वपटो (मूल-टीका p. 63).	
३५	४	लेखा-गहण	लेखागहण
४२	८-९	Read “उप्यसं... दुप्यटिविनोदनीयं” [अ० ३.१८५]; “उप्यसुप्यसे वापके.....अन्तरधापेती” [सं० ५.१२२]. ति एत्व....	
४३	२	On राजा आगतो, add a note—See १.३.	
४५	last but one	Add a foot-note—Cf. शिक्षासमुच्चय 121.14-15	
५४	note २	अ० बा०	अ० बो०
७१	१	उपपत्तितो	उपपत्तितो
७४	५	On महाचेतिय, add a foot-note— See ३.३०३; ४.९८.	
८९	३	हाति	होति
९९	४-६	Add a foot-note—Cf. ४.८२.	
११५	१	तीणि कम्मद्वारानि	तीणि कम्मनि
१३०	१	At the end of note 3, add—Cf. शिक्षासमुच्चय. p.7; मध्यमकप्रति (Bib. Buddhica) pp.41-44.	
१३२	३	On खन्ध-सिवाद्यो add a foot-note—Cf. Ud-Cm. 351—खन्ददेवसिवादिपरिचरणं.	
१३२	३-४	On परिमण्ड, add a foot-note—गोमय-लेपनादि-परिमण्ड (अ० बो० p. 90)	
१३७	foot-note 1	३-९२	३-९२
१३९	५	‘उप्यसो’	उप्यसे
१४०	४	संख ^३	संख ^३ , and add a foot-note—३ सि०,म०-संख्य.

CORRECTIONS AND ADDITIONS

<i>Para.</i>	<i>Lines</i>	<i>For</i>	<i>Read</i>
१४२	१	अदिज्ञादान	अदिज्ञादान
१४३-४४		On the last line, add a foot-note—MCM. i.198-99=SCM. ii.145; Cf. समन्त० ii.370-71 which differs slightly.	
१४६	१	अगमनीयद्वान	अगमनीयद्वान
१४६	१	Add to foot-note 4—With ३.१४६-१४७, Cf. DCM. iii. 1048-49.	
१४८	५	यमत्वं	यमत्वं
१६५	३	वेदितव्या	वेदितव्या
१६५	७	गुरुनो	गुरुनो
१८२	२	संगतिषा	संगति
२००	३ from below	अनुमज्जती ति	अनुमज्जती"ति
२०३	३	महाचेतिथं	महाचेतिथं and add a foot-note—See ३.७४; ४.९८.
२११	९	On सेना, add a foot-note—Cf. ३.२१८.	
२१८		To foot-note 5, add—Cf. ३.२११	
२२१	४	To foot-note 1, add—MCM. i.82-83 quotes a passage from Miln. similar in meaning but differing in words.	
२२४	५	हिरि	हिरि ^३ and insert in foot-note ५, after २२८, ६. Add at the end—Also MCM. ii. 313.
२४७	last	Add a foot-note—Also quoted in MCM. ii.313-14.	
२५८	६	Add a foot-note on लोकपाल—See ३.२४७.	
२६८	६ from below	Read "वत्तारो सम्मगधाना-इष भिक्षु ...	
२६८	५ from below	Read चित्ते वमगह्वाति पवहती" [वि० २०८] ति	
२७२	६	कष	कषं
२७४	५	लुम्ह	लुम्हं

CORRECTIONS AND ADDITIONS

Para.	Line	For	Read
२७७	५	पुरिस्सो	पुरिसो
२८४	3rd line after the verse	Insert in square brackets—Cf. सं० १७६	
२८९	३	एकोमासा	एकोमासा
३०३	last	न लब्धन्ति	न लब्धन्ति
३१०	last	On पाकनिक, put a foot-note— Cf. ३.६०९, ६३५, ६४२.	
३१४	४	To foot-note 5, add—See DCm. iii.999-दिट्टुज्जगत; also see Prof. D. Kosambi's अभि० ५.२५.	
३१६	२-६	किं एवेवं...वेदितव्या – not found in DCm. iii. 999-1000.	
३१७	२	होती'ति	होती' [दी०अ० ३.१०००] ति ।
३१८	२	To foot note 3, add—also A. iv. 241	
३१८	last	To foot-note 4, add DCm. iii. 1000	
३२४	१	Add a foot-note on दक्षिणविमुद्धियो—M.iii 256 gives an altogether different list and explanation.	
३३९	६ from below	आणधिगम्मत्थाय	आणधिगमत्थाय
३४४	६	पुन 'वुत्तं अवितकं...	पुन वुत्तं 'अवितकं ...
३४९	२	On उपेक्षा, add a foot-note— Cf. VinCm. i. 150.	
३५४	३	On सा, add a foot-note—Cf. VinCm. I.151	
३६१	६	After दोमनस्तिन्द्रियस्त, add a dash (—).	
३६८	२	To foot note 3, add—३.५९३.	
३७७	last but 2	अवरभागे	अवरभागे
३८४	१	To foot-note 5, add ३.५२३	
३८५	३-४	Remove the inverted commas and brackets.	
३९५	६	विस्सट्ठा अंग...	विस्सट्ठ-अंग...
४१५	५	पवत्ति	पवत्तन्ति

CORRECTIONS AND ADDITIONS

Para.	Line	For	Read
४४६	१	On the word राजा, add a foot-note—See विसु० १०.४६.	
४६३	last, foot-note २,		
	3rd line	पैपलादकमिति ।	पैपलादकमिति" ।
४६३	१	p.131—भारद्वाज—	p.131—"भारद्वाज—
४७५	५	अपिलम्बपुत्र	अ-पिलम्बपुत्र
४७७	२	उरुवेलाय	उरुवेलाय
४८४	५	Add a foot-note on समुत्ततो— See विसु० २१. १२०, १२३, १२४.	
५०३	१	To foot-note २, add— With ३. ५०३-५०५, Cf. Vis. 21.111-116 and Dhammapāla's comment on the same which confirms the names of the advocates of these views.	
५०७	last but one	Add to foot-note 9—The author of सचसंक्षेप refers to this passage of our text. (See JPTS, 1917-19, p.23, Verses 357-358).	
५०७	last but one	विसु० २१.१२९-३०	विसु० २१.१२९-१३०; २२.४, १५.१७.
६०३	३	On आद, add a foot-note— See Dhpm, iii. 38-43; Burlingame, Buddhist Legends, part ii (Vol.29, Harvard Oriental Series), pp. 286-91.	
६०४	५	Delete पन	
६०६	१	पञ्च-उच्छुनाळि यन्तोपमं	पञ्च-उच्छु-नाळि यन्तोपमं
६१२	last	जवन	जवने
६२७	After the end	(६२७)	(६२७) अ
६३५	४	To foot-note 4, add— See Prof. D. Kosambi's अभि० ५.३०.	
६५८	७	On जलान्धादीनं, add a foot-note—See Prof. D. Kosambi's अभि० ५.२७ (pp. 99-100).	
६५९	९	किरियां	किरिया

<i>Para.</i>	<i>Line</i>	<i>For</i>	<i>Read</i>
१९	१	[§ ५८१]	[§ ५८४]
२२	१	पण	पन
२४	१	On संग्रह, add a foot-note—See Dhātukathā-Commentary, pp. 115-116.	
२५	५	To note 2, add—For the omission of हृदयरूप see Z. Aung's 'Compendium of Philosophy,' pp. 277-78.	
३०	९	On द्वारा, add a note—Cf. Vedic द्वारा (fem.)	
५२	८	सामवण्यकामं	सामवण्य कामं
		To note 5, add—reads हेमवण्य for सामवण्य	
५४	last but one	कदाप्यो...वृत्ते ते	कदाप्यो...जनुमासको—ये ...वृत्ते, ते and
		add a foot-note—See Vin. iii. 238; DCm. i. 78; SCm. iii. 304. Also see Dr. D. R. Bhandarkar's 'Lectures on 'Ancient Indian Numismatics,' (Carmichael Lectures, 1921). pp. 76-166.	
६४	last	[वि०...]	[वि०...]
६५	१	On इमेसु, add a foot-note—See VinCm. i. 274.	
७७	२	अदन्धता...	अदन्धनता
८२	३	To foot-note 5, add—Also—SCm. ii. 11-12 = MCm. i. 215-16.	
८२	last but 2	On गलमग्न, add a foot-note—See ३.९९.	
९०	२	On जुद्धसक, add a foot-note—paras. ९०-९१ agree with MCm. i. 208.	
९८	६	To foot-note २, add—३.२०३; also विद्यु० ३.३०४; ४.९५.	
११२	६	To foot-note २, add—also see ५.७९-९४.	
११८	१२	In foot-note 2	
		विद्यु० ११.१०५,	विद्यु० ११.१०५;

CORRECTIONS AND ADDITIONS

५

Para.	Line	For	Read
१७	१	On अरिया, add a foot-note—५.१७. २६ = SCm. ii. 251-55.	
१७	४	[ ]	[Cf. सं. ५.१४०]
१७	१०	On वदन्ती ति, add a foot-note—J& v. 146.	
१९	४-५	सह-वरन्तो	सह वरन्तो
२२	१२-१३	“ये वतुषं ... पद्मानाया [ ] ति	ये वतुषं...सन्ताने “दिष्टि- यतानं पद्मानाया” [§२७७] ति...
२४	२	सत्पुत्रिधम्मे	सत्पुत्रिस्तधम्मे
३२	२	On the word दत्तान, add a foot-note—Cf. SCm. iii. 55.	
४७	२ foot-note 1.	४.४७-५२	५.४७-५२
८०	२	To foot-note 6, add—also see ४.११२.	
११५	२	On नामकरणद्वेन, add a foot-note—५.११५ = DCm. iii. 977-978.	
११७	२	नामं	नाम
१२३	२	सुत्तन...	सुत्तन...
२४३	~~Page 2~~ 2	सेवर दिष्ट पादान	सेवरं दिष्टपादान

६

२	On सावकविसयो, add a foot-note—See १.७३.
६	अभिज्ञान अभिज्ञानं

Index

Page ३५८	कथित ४.४९	कथित ४.५९
Page ३८६	लेखक, -नट	लेखक, नट-

